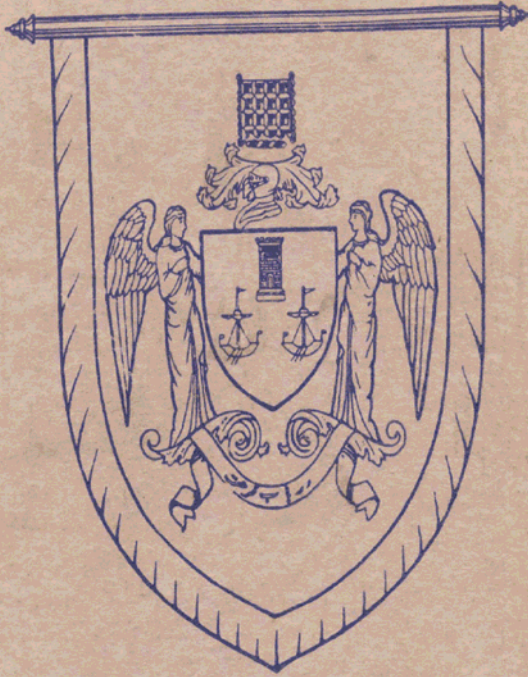

ખંભાતનો ઇતિહાસ

લેખક રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બી.એ.

ખંભાતનો ઇતિહાસ

હિઝ હાઇનેસ નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝ-ઉલ-મુલક, મોમીનખાન અહાદુર
 દિલાવરજંગ નવાબ મિરઝા હુસેનયાવરખાન અહાદુર
 ખંભાત

ખંભાતનો ઇતિહાસ

મેકનામદાર હિઝ હાઈનેસ
નજમુદ્દીલા મુમતાઝ-ઉલ-મુલક મોમીનખાન બહાદુર
દિલાવરજી નવાબ મિરજા હુસેનયાવરખાન બહાદુર
ખંભાતના નાગદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરના હુકમથી

પ્રસિદ્ધકર્તા
રાવસાહેબ પુરપોત્તમ જોગીલાલ ભટ્ટ બી.એ.,એલ.એલ.બી.
ઓરિશિએટિવ લીધાન - ખંભાત સ્ટેટ

લેખક
રતનમણિરાવ ભીમરાવ જોષી બી.એ.
'ખંભાતનું પાઠાગર અમદાવાદ' વગેરેના કર્તા

હીજરી વર્ષ ૧૩૫૪

સંવત ૧૯૬૧

ઈસવી સન ૧૯૩૫

ખહેલી આત્મિ
૧૮૮૦

કુટુંબ • ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા, કુમાર પ્રિન્ટરી, ૧૪૪૪ રાજપુર, અમદાવાદ.

આભારદર્શન

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ગુજરાતનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેરોનો ઇતિહાસ લખાવવાની યોજના નક્કી કરી અને તે દિશા તરફની સભાની પ્રગતિના પ્રથમ પગલા તરીકે ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’ અદાર પડ્યું. આ પડી ત્યારે અમને ખબર મળ્યા કે ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’ના વિહાન કોષ્ટક શ્રી રત્નમણિરાવને અંકાતના નામદાર નવાળ સાહેબ તરફથી ‘અંકાતનો ઇતિહાસ’ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે ત્યારે અમને લાગ્યું કે સભાએ નક્કી કરેલી યોજનાનો પાર પાડવાનું બીજું પગલું લેવાય છે. અમે તરત જ નામદાર નવાળ સાહેબને, તે વખતના દીવાન સાહેબ દી.જ. નર્મદાશંકરભાઈ મારકેને વિનંતિ કરી કે આ ઇતિહાસ તૈયાર થાય ત્યારે તેની પાંચેસા નકલ અમારી સભાને નેએથી તરફથી મળે તો એથી સભાની યોજનાને કિંમતી સહાય અને ઘણું લેગ મળશે. તેઓથીએ પાનાના સ્વાભાવિક સૌજન્યથી અમારી એ વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો. એ અદલ અમે ત્રણ તરફથી તેમના અત્યંત કાળી છીએ.

આ આગતમાં દી.જ. નર્મદાશંકરભાઈ તરફથી જે સહાનુમતિ અને સહાય સભાને મળ્યાં છે તે માટે અમે તેમનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ કિવશન દ્વારા ઓફિશિયલિંગ દીવાન સાહેબ શ્રી પુરુષોત્તમ જોશીભાઈ ભટ્ટ સાહેબનો પણ તેમને જે રીતે તેમની સહાનુમતિ સભા તરફ આપ્યું રાખ્યા છે તે માટે, આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ તા. ૩૧-૫-૬૫

પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ

મદુલાલ ગોપીલાલ મુવ

ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજી

માનદ મેત્રીઓ • ગુજરાત સાહિત્ય સભા

પુરોવચન

આ ગ્રંથનો પ્રસ્તાવ આજથી એ વર્ષ પહેલાં ખંભાતના નામદાર નવાજ સાહેબની ઠરેહાથી, ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન દી. ય. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ખંભાતના દીવાનપદે હતા ત્યારે, એક ખાસ કમિટી દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓએ શ્રી રતનભણિરાવ ભોમરાવ વેટે, શ્રી.એ. ને, પ્રાચીન સાહિત્યના દેમના અભ્યાસ અને અનુભવને આધારે, આ ગ્રંથના લેખન-કાર્ય માટે પસંદ કર્યો હતા. આ યુવાન વિદ્વાનને હાથે અમદાવાદ શહેરનો એક વિખ્ખૂત અને આધારભૂત ગ્રંથ લખાઈને ‘ગૂજરાત સાહિત્ય સભા’ તરફથી ખદાર પડ્યો છે. તે પછી એમનો એવો જ મદત્તનો ગ્રંથ આ ‘ખંભાતનો દનિદાસ’ ગણાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગ્રંથને માટે ઘટતી ચિત્રયોજના તથા ફેરોઆરી વગેરેનું કામ પણ દીવાન ખદાદુરે જ ગૂજરાતના વનળીના કલાકાર શ્રી રવિશંકર મદાશંકર રાવળને સોંપી તેની સાર્થકતામાં વધારો કર્યો છે. એમણે ખંભાતનાં જૂનાં તેમજ નવાં સ્થળો અને સંગ્રહિત સાહિત્યો જોઈને ઘણા પરિશ્રમથી એમનું કાર્ય ચર્ચેચ્છ પાર ઉતાર્યું છે; અને ગ્રંથપ્રકાશનનું સર્વોચ્ચ કાર્ય પણ એમના જ સુપ્રસિદ્ધ કુમાર કાર્યોલયમાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

નામદાર નવાજ સાહેબ આ ગ્રંથની આવતમાં પ્રથમથી જ અને રસ લઈને કાર્યકર્તાઓને પ્રેરણાદન આપતા રહ્યા છે. ગ્રંથના મૂળ ઉત્પાદક દી. ય. નર્મદાશંકરભાઈ વેટે, દેવયોગે, પદ્માધાતની શ્રીમતીને લઘુ સક્રિય ભાગ લઈ શક્યા નહિ, અને પાછળથી તેમની સમર્થ વિચારચરણી તથા આર્ષદંષ્ટિનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકાયો નહિ, તથાપિ તેમણે આ ગ્રંથ માટે સતત કાળજી અને આકાંક્ષા ધરાવી તેના કાર્યમાં સત્ત્વપ્રેરણા આપ્યા કરી છે તેનું ઝણુ આ ગ્રંથ ઉપર અને ગૂજરાતની પ્રત્ન ઉપર હમેશાં રહેશે.

ખંભાતનો આવો સંપૂર્ણ દનિદાસ પોતાના સભ્ય તરફથી ખદાર પાડી નામદાર નવાજ સાહેબે ખંભાતની પ્રત્ન માટે એક ગૌરવભર્યું સ્મારક કરી આપીને ધરમ ઉપકાર કર્યો છે.

પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ શઢ

આદિશાસ્ત્રિય કીરાન

ખંભાત ના. ૨૨ ડ ૧૯૩૫

પ્રસ્તાવના

પૈસાની પારાશીશી (thermometer)થી ઇવનના સોથી ઉત્તમ ભારોને માપવાની ટેવવાળા, વણિક વૃત્તિમાં ગળા મુઠી ડૂબી ગએલા ગૂજરાતી સમાજને સાહિત્ય માત્રની પરવા જ નહિ જેવી છે, તો સાહિત્યની રસડીન, સૂકી મનાતી ઇતિહાસની શાખાની પરવા તો ક્યાંથી જ હોય? અમુક સદીમાં અમુક લોક આવા હતા એવીએવી વાતો પાછળ મગજભારી કરવાથી આપણી કોડીમાં કેટલી આજરી ભરાઈ એવું બોલનારા મળે છે. આ તીકણુ ઇવનકલ્પના જમાનામાં એવું બોલનારાને શો જવાબ દેશે એ વિચારવા જેવું છે. આપણે નામ સાથે આપનું નામ શા માટે મૂકીએ છીએ ત્યાંથી શરૂ કરીને મોટા મોટા વિકાસોએ દરેલી ઇતિહાસની મહત્તા માટેની દલીલો જવાબમાં કહી શકાય. પણ પોતાને સુખ-રેલો કહેવડાવવા હચ્છતો દરેક દેશ આને પૈસા કમાવા ઉપરાંત વિદ્યાસંસ્કાર માટે પણ એટલી જ અભિરુચિ બતાવે છે. પૈસા અને વિદ્યાની વચ્ચે સરખી ઉપાસના કરે છે, એવી ભોળા બાળક જેવી દલીલ કરવી એ શું વધારે સાફ નથી? માત્ર પૈસાની જ પારાશીશીથી મપાતા આવો કે કોઈપણ બીજી વસ્તુ પૈસા જેટલી જ સંચય અને નાશવંત નથી જાયતી?

લોકઇવનના વિદ્યાસંસ્કારને પોષે એવું સંભારણું કરવાની અભિલાષા જન્મે—સાહિત્યપ્રદિતી અભિલાષા જન્મે—ત્યારે એ લોકસમૂહના જ ઉચ્ચ ઇવનનો એક શુભ પ્રસંગ ગણાય. નામદાર અંબાન નરેશને અંબાનનો ઐનિદાસિક પ્રબંધ તૈયાર કરાવવાની અભિલાષા થઈ એ અંબાનનું ગૂજરાતમાં જે સ્થાન છે તે જ્ઞેતાં આખા ગૂજરાતના વિદ્યાસંસ્કારને માટે એક શુભ પ્રસંગ ગણાય. એ અભિલાષાથી એ નામદારની કાંચા પ્રકારની માનસિક અભિરુચી અને સંસ્કારપ્રેમ તો આપોઆપ વ્યક્ત થાય છે. કદાચ આ જનનો ગ્રંથ તૈયાર કરાવવામાં ગૂજરાતના રાજવંશીઓમાં એ નામદારે પહેલ કરી એમ પણ કહેવાય.

અંબાન રાજ્યતરફથી ઇ.સ. ૧૯૩૭ના ઉત્તરાર્ધમાં આ કાર્ય મને સોંપાણું. એ સંપૂર્ણ કરવામાં સૌથી પહેલો આભાર તો મારે અંબાનના માછ પ્રધાન દીવાન બદાદુર નર્મદાસંકરભાઈનો માનવાનો. એમના જેવા ગૂજરાતના એક મહાવિકાનની સુચનાઓ અને માર્ગદર્શનને, આ ગ્રંથમાં જે કોઈ સાદું ગણાય તેનો યશ છે. ગ્રંથ લખવાનું કાર્ય સરખા થઈ પડે એવું માર્ગદર્શન કરવામાં એમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે અને શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુ રાખે એવો સહભાવ મારા પ્રત્યે એઓશ્રીએ રાખ્યો છે. મુઆઈ સરકારનાં અંબાનને લગતાં દફતરો તપાસવાની સગવડ પણ રાયરેક્ટર ઓફ હન્ડરમેશનને લખીને એઓશ્રીએ કરાવી આપેલી. આહીં હું એઓશ્રીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

બીજા જે જે સહયુક્તરેલો આ કાર્યમાં સહાય કરી તેમાં પહેલો આભાર દીવાન બદાદુર કૃષ્ણ-કાલ્પભાઈનો માનવાનો. એઓશ્રીએ મીરાંને અહમદીના પાછલા ભાગનો તરમૂસો છપાતાં પહેલાં મને જોવા આપેલો. દારસી ગ્રંથની જાળમાં એમનું લખાણ એટલે પ્રમાણુ જ ગણાય. એમનો હું અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનું છું.

ગૂજરાતનું એકનું એક પુરાતત્ત્વમંદિર તો હવે બંધ પડ્યું છે; પરંતુ એના આસપાસ ગોચરકાનાં લાગણી-ભાનાં હૃદયો અને જ્ઞાનરૂપે તો એ હજી ખુલ્લું જ છે. પરિતપ્ત શ્રી ગુપ્તસામ્રાજ્ય, મુનિશ્રી જિનવિજયજી આદિ વિદ્વાનોનું તો કાંઈ પણ શંકા પડતાં મારે શરણ લેવું પડે. એટલે એમનો આભાર કોઈપણ પ્રસંગે બૂઝાય નહિ. ખંભાતની હાઈકોર્ટના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રી ભોગીલાલ શાહે ખંભાતનાં રથજોની માહીતી આપી અને પોતાના વખતનો ભોગ આપી ખંભાત અત્યંત એમનો, અને ખંભાતમાં બીજી સગવડ કરતા માટે અધિકારીવર્ગનો આભાર પણ અહીં માનું છું.

આ ગ્રંથની ગોઠવણ તથા કાબાળની પદ્ધતિ તથા આધારો વગેરે માટે જૂમિકામાં ટૂંક વિવેચન કર્યું છે. પૌરાણિક નિભાગને લગતા સંદેગ્ધ વિષયોની ચર્ચા છેવટે આપેલાં પરિશિષ્ટોમાં કરી છે. એમાં અસુરોને લગતા પરિશિષ્ટમાં અસુરો સંબંધી કેટલીક આખતમાં પ્રા. અનેતપ્રસાદ અનેરજી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય ગ્રહણ કર્યું છે. એ આખત વધુ સમગ્રૂતી જૂમિકામાં આપી છે. એ પરિશિષ્ટમાંના રહેઠાણ સંબંધના મતની તથા બીજાં ત્રણ પરિશિષ્ટોમાં જે મતદર્શન છે તેની, તેમજ પૌરાણિક ભારતવર્ષના નકશાની જોખમદારી મારે માથે છે. તે માટેના આધાર ચર્ચારથાને આપેલા છે, અને આધારગ્રંથોની સમગ્ર યાદી પણ આપેલી છે.

એક વખતે કોચ શિખરે પડેંએલી પણ જમાનાઓથી શિથિલ થએલી ગૂજરાતની કલાભાવનાને રીતસરનો છત્તરસ શ્રી રવિશંકર રાવજે પાચો. કુમાર કાર્યોચય દ્વારા ગૂજરાતની કલાની એમણે કરેલી સેવા ગૂજરાત ભવિષ્યમાં પણ હજી વધારે જશે. એમના જેવાએ આ ગ્રંથનો કલા અને શણગારનો ભાગ યોજ્યો તે માટે તેમનો અને કુમાર કાર્યોચયના શ્રી અચ્યુભાઈ રાવતનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. કલાની આખતમાં મારી સાથે એ હમેશાં સહકાર કરતા આવ્યા છે. એમનો હાથ વાંચનારને દેખાયા વગર નહિ રહે.

આ ગ્રંથમાં ખામીઓ પણ બાણી હશે; તેની જોખમદારી મારે માથે છે. ખામીઓની મારી તો વંટ નહિ; પરંતુ ગૂજરાતથી અગિયારસો માઈલ દૂર રહી કેટલીક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કરેલા કાર્યમાં રહેલી ખામીઓ માટે વાંચનાર પાસે માફીની ચાચના તો કરી શકે.

મદ્રાસ

રતનભણિરાવ બીમરાવ

અનુક્રમણિકા

પુરોવચન	પૃ. ૫
પ્રસ્તાવના	પૃ. ૭
અનુક્રમણિકા	પૃ. ૯
ચિત્રોનો ક્રમ	પૃ. ૧૩
શુદ્ધિપત્ર	પૃ. ૧૪
ભૂમિકા	પૃ. ૧૫

પ્રકરણ પહેલું : સામાન્ય વર્ણન

મહી નદી—સાબરમતી—અલંગની નહેર—ભૂમિવિભાગ—ખંભાતનું રણ—ખંભાતનો અખાત—અખાતની ભરતી—અખાતનું પરાવું—અખાતનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧ થી ૭

પ્રકરણ બીજું : કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

કુમારિકાક્ષેત્ર—ભારતવર્ષના નવ દ્વીપો—કુમારી દ્વીપ—કુમારિકાક્ષેત્રની છેક પાસેના દ્વીપો—કુમારિકાક્ષેત્ર ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર—ખંભાતનો અખાત એ નદીનું મુખ—મહી નદીની પ્રાચીનતા. પૃ. ૮ થી ૧૩

પ્રકરણ ત્રીજું : અભિધાન

ખંભાતનાં નામ—ગળની ખંભાતની જગ્યાએ નહેતાવું—જંબૂતા ખંભાતનું નામ નથી—ખંભાત પ્રાચીન જૈનતીર્થ નથી—સ્તંભતીર્થ અને સ્થંભનપુર—સ્થંભનપુરથી શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાત આવી—તામ્રલિપિ ત્રંચાવદી—ખીબં નામ—મહીનગર નગરા—સ્તંભતીર્થ; સ્તંભતીર્થ અને પુરાણ—સ્તંભતીર્થ. પૃ. ૧૪ થી ૨૩

પ્રકરણ ચોથું : પૌરાણિક સમય

પૌરાણિક કથાઓ ગણાટા નથી—ખંભાત અને દેવાસુર સંગ્રામ—તારકાસુર—કાર્તિકેય—ખંભાત પાશુપતોનું એક મુખ્ય સ્થળ—ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને ખંભાત—બ્રાહ્મણ મહાસંસ્થાન—ગુપ્તતીર્થ—શંભાના ઝગડા—બર્બરો—ખંભાતે કોઈ જ્ઞાતિને નામ આપ્યું નથી. પૃ. ૨૪ થી ૩૧

પ્રકરણ પાંચમું : મધ્યકાલીન હિંદુ સમય—ગુજરાતનું બંદર

વલ્લભીનો સમય—દસમી સદીમાં આરણ મુસાફરોનું વર્ણન—સોલંકીઓનો સમય—પારસીઓ અને હિંદુઓનું મુસલમાનો સામે હુદ્દલડ—કુમારપાળ અને હેમચંદ્રસૂરિ; ખંભાતમાં ઉદયનમંત્રી ખંભાતનો અધિકારી—અગિયારમી સદીના આરણ મુસાફરો—વસ્તુપાલ ખંભાતનો ફંડનાયક—શંખરાજની ખંભાત ઉપર ચઢાઈ—ગુજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું. પૃ. ૩૨ થી ૩૯

પ્રકરણ છઠું : મુસલમાન સમય—હિંદુસ્તાનનું મહાન બંદર—ચઢતી અને પડતી

મુસલમાન સત્તાની શરૂઆત—દિલ્હીના સુલતાનોના સુબાઓનો સમય, હુલુધખાનની ચઢાઈ—ઝફરખાન અને ખંભાત—ગુજરાત આખું ખંભાતને નામે ઓળખાય છે—અમદાવાદના સુલતાનોનો સમય—અહમદશાહ સામે બળવો અને ખંભાત કબજે કર્યું—ખંભાતનું નૌકાસૈન્ય દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ કરે છે—બારોબાસાએ કરેલું વર્ણન—બહાદુરશાહ અને ખંભાત—હુમાયૂંએ ખંભાત છૂટવા અને બાળવાનો આપેલો હુકમ—ખંભાત અને ફિરંગીઓ—ગુજરાત સલ્તનતના અંત સમયની સ્થિતિ—અકબર ખંભાતમાં—ખંભાત મીરજાના હાથમાં અને બાદશાહી લશ્કરનો ઘેરો—કલ્યાણરાય—છેલ્લો સુલતાન સુઝર્ફર અને ખંભાત. પૃ. ૪૦ થી ૫૦

૧૦

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ સાતમું : મોગલ સમય

મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરનો બળવો—હિંદુસ્તાનનો શહેનશાહ ખંભાતના રાજના નામથી ઓળખાય છે—જહાંગીર પહેલાંનું ખંભાતનું વર્ણન—જહાંગીરે ખંભાતમાં કરેલો આનંદ—ખંભાતમાં પાડેલા જહાંગીર-શાહી સિક્કા—જહાંગીરને ખંભાતમાં મળવા આવેલા પ્રસિદ્ધ પુરુષો—અંગ્રેજો અને ખંભાત—મોગલોમાં ખંભાત—શાહજહાંનો સમય—ઔરંગઝેબનો સમય—મેન્ડેરલોએ કરેલું વર્ણન—ટેવર્નીઅરે કરેલું વર્ણન—મોગલોની પડતી દશામાં ખંભાતની સ્થિતિ. પૃ. ૫૧ થી ૫૬

પ્રકરણ આઠમું : સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

રાજકુટુંબ—વંશકર્તા નજમુદ્દીસાના સસરા મોમીનખાન દહેલમી—સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના—મરાઠાઓના હુલ્લા—મીરજાં બંદર નજમુદ્દીસા સુરત અને ખંભાતના મુત્સદી—બેડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે અણબનાવ—મોમીનખાનને ગુજરાતની સુબાગીરી મળે છે—મોમીનખાન અમદાવાદ કબ્જે કરવા તૈયારી કરે છે—અમદાવાદનો ઘેરો—અગદાવાદ લીધું—ખંભાતનો બંદોબસ્ત—મોમીનખાનને નવો ઈલ્કાબ અને અવસાન—મોમીનખાનનું ચારિત્ર્ય. પૃ. ૬૦ થી ૬૭

પ્રકરણ નવમું : સ્વતંત્ર સંસ્થાન—મુફ્તાખીરખાન (મોમીનખાન ખીબ)નું રાજ્ય

મુફ્તાખીરખાનની સુબાગીરી અને અમદાવાદ છોડી ખંભાત આવવું—રંગેજીએ ખંભાતમાંથી કીચેકી રકમ—નજમખાનનો વહીવટ અને ખંભાતની સ્થિતિ—ખંભાત ઉપર પેશ્વાની લડાઈ અને ચોથ—ખંભાતનો ઘેરો—લડાઈને અંતે ખંભાતની સ્થિતિ—પેશ્વાનો માણસ ભગવંતરાવ ખંભાતમાં ફેર—૧૭૫૦માં ખંભાતની સ્થિતિ—પૈસા ઊભા કરવા માટે આસપાસના મુલક ઉપર મોમીનખાનની ચડાઈઓ—મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરે છે—અમદાવાદનો ઘેરો અને મોમીનખાનને બાદશાહી માન—પેશ્વા સાથે સલાહ અને ખંભાત રહ્યું; અમદાવાદ અને શોધા છોડવું પડ્યું—મોમીનખાન પેશ્વાને મળવા પૂને ગયે છે—મોમીનખાનને પેશ્વાએ આપેલું માન અને ઇન્સાં ડાયરેક્ટરોને લખેલો પાગળ—ખંભાત આગળ લટાઈ—તાલુકાબીટ અને સખ કરવેરા—તબાબ ખંભાતને તાબે—શાંતિનો દસકો—મોમીનખાન ખીબનું ચારિત્ર્ય. પૃ. ૬૮ થી ૮૨

પ્રકરણ દસમું : સ્વતંત્ર સંસ્થાન

નમ્સ કૌબસે કરેલું ખંભાતનું અને નવાબ સાહેબનું વર્ણન: ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૦—મુહમમ્મદકલીખાન નવાબ: ૧૭૮૩ થી ૧૭૮૬—ફતેહઅલીખાન નવાબ ૧૭૮૬—મરાઠાઓનું તટતર—વસાઈના કરાર—વડોદરા સાથે છ ગામ બાબત ઝગડો—નવાબ સાહેબ બંદેઅલીખાન: ૧૮૨૩ થી ૧૮૪૧ તથા નવાબસાહેબ હુસેન-ચાવરખાન ૧૮૪૧ થી ૧૮૮૦—બંદર માટે શરૂઆત કરાર: ૧૮૫૩ થી ૧૮૫૬—નવાબસાહેબ હુસેનચાવરખાનનું અવસાન—નવાબસાહેબ બંદેઅલીખાન સાહેબ: ૧૮૮૦ થી ૧૯૧૫—જકાતનાં કરારનામાં—હુલ્લા: ૧૮૬૦—સ્વતંત્ર સંસ્થાન—ટંકશાળ બંધ—વહીવટી સુધારા. પૃ. ૮૩ થી ૯૦

પ્રકરણ અગિયારમું : અંગ્રેજ કોઠી

પ્રથમ આગમન—સત્તરમી સદી—ઈન્સ અને બિડવેલ રેસિડેન્ટ—મિ. મનરો રેસિડેન્ટ: ૧૭૩૬-૩૭ થી ૧૭૪૨—મિ. સ્ટ્રીટ અને મિ. અરલોન તથા ખીબ—સર ચાર્લ્સ મેલેટ: ૧૭૭૪ થી ૮૩—રૉબર્ટ હાલફોર્ડ—છેવટનો વખત. પૃ. ૯૧ થી ૯૭

પ્રકરણ બારમું : સ્થાપત્ય

ગુજરાતનું હિંદુ સ્થાપત્ય અને કલા—ગુજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય: મુસલમાન મકાનોની બાંધણી—ખંભાતનું સ્થાપત્ય—નગરરચના—શુમા મસ્જિદનું વર્ણન—બાંધણીની ચર્ચા—૧૭૭૫માં શુમા મસ્જિદ

૧૨

અનુક્રમણિકા

વહેવાનો કોયરો—પ્રભાસ સુધીનો રસ્તો—નદીઓના પટમાં થયેલો ફેરફાર—સરસ્વતીનો દક્ષિણનો પ્રવાહ—ખંભાતનો અખાત એ સરસ્વતીનું મુખ—સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ—સરસ્વતી અને ઉત્તર ગૂજરાતની નદીઓ—ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડ વચ્ચે સરસ્વતીનો પ્રવાહ—ખંખાતનો અખાત—પ્રભાસ અને સરસ્વતીનું મુખ—સરસ્વતીનાં તીર્થો—સરસ્વતીતટના પ્રાચીન આશ્રમો—સરસ્વતીનો દરિયા જોવો પ્રવાહ અને પશ્ચિમ હિંદનું રણ—સરસ્વતી એ જ ભાગીરથી ગંગા હોય? પૃ. ૧૭૫ થી ૧૯૬

પરિશિષ્ટ ૬ : અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો

દેવો અને અસુરો—દાસ ભતિ—દેવાસુર સંગ્રામ—પશ્ચિમ હિંદની નદીઓ અને અસુરો—દેવાસુર સંગ્રામનો કાળનિર્ણય—અસુરો : પશ્ચિમ હિંદનો કિનારો અને સમુદ્ર—અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો—ગૂજરાત અને વ્યક્તિગત અસુરો—અસુર સંસ્કૃતિ ગૂજરાતમાંથી દક્ષિણમાં ગઈ—અસુરો અને શિવપૂજા—અસુરો અને રંકંદપૂજા—અસુરો અને દેવીપૂજા—અસુરો અને બર્બર ભતિ ગૂજરાતમાં. પૃ. ૧૯૭ થી ૨૧૬

પરિશિષ્ટ ૭ : ભોગવતી અને પાતાલ—એની સાથે ગૂજરાતના કિનારાનો સંબંધ

ખંભાતનું ભોગવતી નામ—પાતાલ—પૌરાણિક પાતાલવર્ણન—પાતાલ પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીની અંદર?—સપ્તપાતાલ—પાતાલ, નાગલોક અને પૌરાણિક ભૂગોળ—પાતાલ, હાટકેશ્વર અને ગૂજરાતનો કિનારો—અસલ હાટકેશ્વર કયાં?—પાતાલ, હાટકેશ્વર અને ગૂજરાતના કિનારાના સંબંધની પરસ્પર વિગતો—પાતાલ, નાગલોક અને સમુદ્ર—ગૂજરાતમાં નાગપૂજા—ભોગવતી—પાતાલ અને પશ્ચિ—કપસંહાર. પૃ. ૨૧૭ થી ૨૩૮

પરિશિષ્ટ ૮ : ખંભાતના રાજવંશની વંશાવળી

પૃ. ૨૩૯

પરિશિષ્ટ ૯ : ખંભાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી

પૃ. ૨૪૦

પરિશિષ્ટ ૧૦

અ સંસ્કૃત લેખો—સ્તંભનપુરસ્થ લેખ :—વડવાની વાવનો લેખ—નગરામાં જ્યાંદિયના મંદિરના લેખ—**ચ ફારસી લેખો**—મસીદના ઉત્તરના બારણા ઉપરનો લેખ—વજી કરવાના હોજા ઉપરનો લેખ :—જીમા મસ્જિદના ટાંકા ઉપરનો લેખ—જીમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી મોટી કબર ઉપરનો લેખ—જીમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી નાની કબરનો લેખ—મૅન્જિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી નાની બંદી (પહેલી) કબર ઉપરનો લેખ—મૅન્જિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી બીજી કબર ઉપરનો લેખ—ત્રણ દરવાજા ઉપરનો બંદો લેખ—લાલબાગનો લેખ—ઈદગાહનો લેખ—**ક ખંભાત સંસ્થાનની બાદશાહી સનદો** : મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં નજમખાન બહાદુરને આપેલી સનદ—સનદની પૃઠે શેરા—મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં યાવરઅલીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ—સનદની પૃઠે શેરા. પૃ. ૨૪૧ થી ૨૭૧

પરિશિષ્ટ ૧૧ : આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

સંસ્કૃત—ગૂજરાતી—અંગ્રેજી.

પૃ. ૨૭૨ થી પૃ. ૨૭૬

ચિત્રોનો ક્રમ

નામદાર નવાળ સાહેબ, હિંજ હાઇનેસ, નજમુદ્દીન, મુમતાઝ-ઉલ-મુલક, મોમીનખાન	
અહાદુર, દિવાવરજંગ, નવાળ મિરઝા હુસેનયાવરખાન સાહેબ અહાદુર ત્રિંગી મુખચિત્ર	
નામદાર મહુમ નવાળ સાહેબ બાદશાહીખાન સાહેબ અહાદુર	૨૪
નામદાર નવાળ સાહેબ મોમીનખાન ત્રીજા (એક પ્રાચીન ચિત્ર ઉપરથી)	૪૮
નારેશ્વર તળાવ, લાલ દરવાજા અને લાલબાગ	૬૪
નામદાર નવાળ સાહેબ મોમીનખાન બીજા (ઇ. સ. ૧૭૮૧માં મિ. ફોર્સે પ્રત્યક્ષ જોઇને કરેલું ચિત્ર)	૮૦
ઇ.સ. ૧૭૨૨માં ખંભાત શહેરનો દક્ષિણ બાજુનો દેખાવ ('ફોર્સે ઓરીએન્ટલ મેમોઇર્સ'માંથી)	૮૪
ઇ.સ. ૧૭૮૧માં દિલ્લખુશ બગીચાનો દેખાવ	૮૮
ખંભાતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની જૂની કોડી	૯૬
જુમા મસ્જિદ	૧૦૦
જુમા મસ્જિદની અંદરની આરસની કપડો; તે ઉપરના કોષ તથા કોતરણી સહિત	૧૦૪
અંદર પરના દેખાવો	૧૧૬
ખંભાત શહેરના રસ્તાનાં દૃશ્યો	૧૨૦
રાજમહેલનાં દૃશ્યો	૧૨૮
ખંભાતની નવાયકોર્ટ અને નવી હાઇકોર્ટ	૧૩૨
માદલા તળાવ, તેની અંદરની અંધિયેર વાવ તથા દિલ્લખુશ બગીચાવાળી જગ્યા	૧૩૬
પાવર હાઉસ અને નવાળ બાદશાહીખાન પોટર વર્ક્સ	૧૪૦
હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજીનો ઉપાશ્રય, રથંજન પાર્શ્વનાથનું દહેરાસર તથા રથંજન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ	૧૪૪
નગરાના પ્રાચીન અવશેષો	૧૪૮
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું ધામ તથા વડવાની વાવની અંદરનાં અને બહારનાં દૃશ્યો	૧૫૨
યાકુત મંઝિલ	૧૫૬
રકંભ અથવા લિંગોહલવ મૂર્તિ	૧૬૮
પૌરાણિક ભારતવર્ષનો નકશો	૧૭૬
દીવાન સાહેબો અને ઍમ્બિનિસ્ટ્રેટર સાહેબો:	
રા. બ. માધવરામ વ્યાસ, મિ. એસ. અબ્દુલકલીલખાન, મિ. કે. આર. અમનજી,	
મિ. વી. કે. નામગેશી, મિ. જી. એચ. મુગ્ગલી	૧૮૪
સૈયદ એમ. એસ. મૌલવી, રા. બ. એ. કે. કુલકર્ણી, મિ. વી. બી. મહેતા, દી. બ. નર્મદા-	
શંકર મહેતા, આ. બ. એફ. એસ. માર્ટર	૧૯૨
ખંભાત રાજ્યનો નકશો	૨૪૦
આદશાહી સનદો	૨૬૮

શુદ્ધિપત્રક

(નોંધ-કુટનોટ-ની ભૂલ હોય તો 'નોં' એમ લખ્યું છે).

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫ (નોં)	૨	વસંતના	વસંત
૨૪ (નોં)	૧૨	કાતકેય	કાર્તિકેય
૨૭ (નોં)	૩	સ્તંભાસ્થં	સ્તંભાસ્થં
” ”	૯	મકે છે	મૂકે છે
૩૪	૨	જન	જન
૧૦૮	૫	વેપરીઓ	વેપારીઓ
૧૦૯	૧૯	રાખવામાં	રાખવામાં
૧૧૦	૧૮	અવવાથી	આવવાથી
૧૨૧ (નોં)	૩	દેખવે	દેખાવે
૧૩૮	૨૧	ભાવજાઈ	ભાડજાઈ
૧૬૧	૧૦	બ્રહ્મ	બ્રહ્મ
૧૬૨ (નોં)	૨	સક્રા	સૂક્રા
૧૭૦ (નોં)	૭	અથ	અર્થ
૧૭૦ (નોં)	૭	સ્તભ	સ્તંભ
૧૭૨ (નોં)	૯	Me Crudals	Mc Crindles
૧૭૬	૬	પવનત્વ	પાવનત્વ
૧૭૮ (નોં)	૫	ભની	ભૂતી
૧૮૧	૫	સોમ થએલા	સોમને થએલા
૧૮૨	૬	પારાણિક	પૌરાણિક
”	૧૫	ગોળર્થ	ગોળાર્થ
૧૮૨ (નોં)	૧૫	બહાઈહેટે	બહાઈહેટે
૧૯૧ (નોં)	૮	પારિમાત્ર	પારિયાત્ર
૧૯૩	૧૦	પાશ્ચિમ	પશ્ચિમ
૨૦૪ (નોં)	૨૩	વૈદ્ય	વૈદ્ય
૨૦૬ (નોં)	૧૮	પ્રયત્ન કરે છે	પ્રયત્ન કર્યો છે
૨૦૯ (નોં)	૬	યુ. સે.	યુ. સં.
” ”	૧૩	કંબોડીઆ	કંબોડીઆ
” ”	૧૬	ધુ. કે. શાસનકૃત	દુ. કે. શાસ્ત્રીકૃત
૨૧૧ ”	૨૦	નાદેલા	નિદેલા
૨૧૩ ”	૬	દાનેવાધિપ	દાનવાધિપ
” ”	૧૭	આભાર	આભીર
” ”	૧૮	ચાત્યન્તવસિન:	ચાત્યન્તવાસિન:
૨૧૪	૬ ને ૭	આવેલી પૂનનું	આવેલી દેવીપૂનનું

ભૂમિકા

પ્રસ્તાવના કરતાં કંઈ વિશેષ કહેવાનું હોય ત્યારે ભૂમિકા વગેરેની જરૂર પડે. ખંભાતનો આ ઐતિહાસિક પ્રબંધ લખવામાં જે કેટલીક ખાસ ચર્ચાઓ કરી છે તેને માટે અને એમાં લીધેલી આધારસામગ્રી માટે થોડું લખવાની જરૂર છે.

ખંભાતનું સ્થાન યૂજરાતમાં, ભારતવર્ષમાં અને દક્ષિણ એશિયાના આખા સમુદ્રકિનારા ઉપર, ક્યાં—કેવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ આવેલું છે તે અન્યત્ર આપેલા નકશા ઉપરથી જણાશે. આવું સ્થળ ગમે તે નામે, ગમે તે સમયમાં પણ સમૃદ્ધ હોય એમાં નવાઈ નથી. ‘ખંભાત’ નામમાં જે પ્રાચીનતાના લક્ષણો વાગે છે એવા ખીજા કોઈ પણ પ્રાચીન શહેરના નામમાં ભાગ્યે જ વાગતા જણાશે. આપણા સમર્થ યૂજરાતી વિદ્વાનો શ્રી નરસિંહરાવભાઈ, સ્વ. શ્રી તનસુખરામભાઈ અને સ્વ. શ્રી સી. ડી. દલાલે આ શહેરના નામ માટે એવી વિસ્તૃત ચર્ચા આજથી વીસ વરસ પહેલાં કરેલી છે કે એવી ચર્ચા યૂજરાતના કોઈ પણ ગામના નામ માટે થઈ જાણેલી નથી. મને લાગે છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાંના કોઈ શહેરના સ્થળ કે અન્ય ઇતિહાસ માટે કદાચ થઈ હોય; પરંતુ કેવળ નામ—અભિધાન—માટે આટલી ચર્ચા થઈ જાણ્યામાં નથી. ‘ખંભાત’ નામ માટેની આ ચર્ચાથી, એની આસપાસ ગૂંથાયેલી પૌરાણિક પરંપરાઓ વગેરેથી ખંભાતનું સ્થળ, સામાન્ય રીતે પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો મળે છે તેનાથી ઘણું પ્રાચીન હોય એમ સહજ સમજાય છે.

ખંભાતના નામ અને સ્થળની પ્રાચીનતાની ચર્ચામાં આપણા પ્રાંતના ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસ—સામાજિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક ઇતિહાસ—ની ચર્ચાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાંથી હાલની વિશિષ્ટમિશ્રણ વાળી (composite) હિંદુ સંસ્કૃતિ જન્મી એ સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસનાં જિંડાં ભોંયરાંમાં આજે મળી આવતા છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો અને અવશેષોનાં સામાન્ય દીવડાં લઈ પેસવું પડે છે. વળી આ દીવડાંને કોઈપણ આબુથી પવન લાગતાં હોલવાઈ જવાનો સંભવ પણ ખરો. કોઈ દિશાએ પવનનો સંભવ જણાતાં હાથની આડ કરી સંભાળીને ચાલતાં પણ વખતે હોલવાવાનો ડર તો રહે જ. પવનથી ન હોલવાય એવા વીજળીના દીવા આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં ભોંયરાંમાં જવા માટે હજી મળતા નથી. પ્રકાશની આવી અપૂર્ણતામાં મોહેન-જો-ડોરોની શોધોને આપણે વીજળીના એક દીવા સાથે સરખાવી શકીએ. પરંતુ એ દીવાની વીજળીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત છે કે નાની ‘ઝેટરી’ની પેઠે ખૂટી પડે એવો છે એ હજી કુશળ ઇજનેરો નક્કી કરી શક્યા નથી; તેમજ ઘણા મોટા અંધકારમાં એક એવો દીવો આપણાં દેશી દીવડાંઓ કરતાં સહેજ જ વધુ પ્રકાશ આપી શકે. ગમે તેમ પણ એ દીવાએ એમ ખતાવી આપ્યું છે કે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં ભોંયરાંમાં પહેલાંનાં દીવડાંએ ઝાંખી જોએલી કેટલીક વસ્તુઓ ખરી ને કેટલીક ખોટી છે, અને જૂની માન્યતાઓ એક વાર દૂર કરી નવેસરથી આખું ભોંયરું તપાસવાની જરૂર છે.

સાહિત્યના આધાર—દીવા—માં ઋગ્વેદસંહિતાના મંત્રોમાં જે ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે તે જણી શકાય. વેદ ધાર્મિક ગ્રંથ છે, એટલે એમાં ઇતિહાસની ખાતર એ ઉલ્લેખો આપેલા નથી.

૧૬

ભૂમિક

પરંતુ એમાં ઇતિહાસ સમૂળગો નથી એમ ન જ કહેવાય. જેટલા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો વેદમાં છે એટલા તો ઊલટા સાદા સીધા અને સરળ છે. પરંતુ વેદમંત્રોનો કેટલોક ભાગ એટલો અધો પ્રાચીન છે કે એ વખતની પરંપરા હુમ થવાથી પાછળના વિવેચકોએ એના અર્થો કરવામાં ઘણી છૂટ લીધી છે. વેદાર્થમાં કોના અર્થને માનવો અને કોના અર્થને ન માનવો એ મોટી ગૂંચવણ છે. વેદાર્થમાં યાસ્કથી સાચણ સુધીના આપણા વૈદિકો આપણી પરંપરાને વધારે સમજે એ સત્ય છે. યુરોપીય વિદ્વાનો કેટકેટલીક વાર એથી વિરૂદ્ધ પડીને તરેહવાર અર્થ કરે તેને કેટલું વજન આપવું તે સવાલ છે. પરંતુ ન્યાં સાદા લખાણમાં અનેક અર્થને અવકાશ રહે ત્યાં જરા વિચાર તો કરવો જ પડે. યુરોપીય વિદ્વાન કોઈ મંત્રનો કદપનામય અર્થ આપે ત્યાં તેને વજન ન થતે; પરંતુ ન્યાં આપણા વૈદિકોનો અર્થ એમને પૂર્વાપર સંબંધનો વિરોધી ઢાગતો હોય ત્યાં એમના મતને આપણે ભલે વજન ન આપીએ તો ધ્યાનમાં તો લેવો પડે. રૌંધ ને મેક્સમુલર વગેરે કરતાં સાચણ ને યાસ્ક વેદસમયની વધારે પાસે હતા એમાં શંકા નથી; પરંતુ ઋગ્વેદના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોવાળા પ્રાચીનતમ સાદા મંત્રો અને પાછળના કર્મકાંડ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની વિપુલતા થયા પછીના મંત્રો વચ્ચે એટલો અધો સમય ગયેલો છે કે અર્થ કરવામાં ઘણા અંતરાય નડે. આપણા વૈદિકો ઉપર પાછળના આ પ્રવાહોની અસર થાય એ સંભવિત છે. યાસ્ક આદિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વેદાર્થવિવેચકોને પણ વેદના અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી જણાઈ હતી. યાસ્ક પોતે પોતાની પહેલાં ૩૧ વેદાર્થ કરનારા થઇ ગયા એમ જણાવે છે. ખુદ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ કેટલાક મંત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયની વાતો કરે છે. ભૃગુ આદિ કેટલાક ઋષિઓ ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોથી ચે જાણે ઘણા પ્રાચીન હોય એમ જણાઇ આવે છે. પરોક્ષ, પ્રત્યક્ષ અને આધ્યાત્મિક એમ મંત્રોના પાડેલા ભાગ જ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે વેદના કેટલાક મંત્રો પોતાના સમયથી ઘણા પ્રાચીન સમયની વાત વ્યક્ત કરે છે. આવાં કારણોથી કેટલાક મંત્રોના અર્થ બંધબેસતા નથી, હુપ્ત થયા જેવા લાગે છે અને ભાષ્યકારના અર્થ ખેંચી કાઢેલા જેવા જણાય છે. આવા મંત્રોના અર્થમાં યુરોપીય વિદ્વાનો obscure કહે છે તે ખરું જ છે.

આટલા માટે જ આપણા શાસ્ત્રકારોએ વેદાર્થનું ઇતિહાસપુરાણથી સમુપ બુંદણ કરવાનું કહેલું છે. એમ ક્યાં વગર વેદાર્થનું ખૂન થાય છે. પુરાણો સંબંધી ઘણા મત ઘણો વખત ચાલ્યા; પરંતુ પાર્શ્વરે યથાર્થ વિવેચનથી એમનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું. હાલનાં સ્વરૂપનાં પુરાણો પહેલાં, સૂત-સાહિત્ય-પુરાણો—મૂળ સ્વરૂપમાં હતાં અને એમાં પાછળથી આત્મજ્ઞોએ ચમત્કારિક વાતો ઉમેરી હાલનાં પુરાણો કર્યાં. પાર્શ્વરે તો પુરાણોને વેદ જેટલાં જ જૂનાં માને છે. પુરાણ પોતે પોતાને વેદથી પહેલાં થએલાં કહે છે. અગ્નિપુરાણ કહે છે કે અત્તાએ પહેલાં પુરાણો કર્યાં અને પછી વેદ કર્યાં. આ બધાનો અર્થ એટલો જ છે કે હિંદુસ્તાનની અતિ પ્રાચીન પરંપરાઓ વેદમંત્રો જેટલી કે તેથી પણ જૂની છે; અને તે પરંપરાઓ વેદમંત્રો ‘વેદ’નું પદ પામ્યા નહિ હોય—કેવળ પ્રાર્થનાઓ હશે—તેથી પણ પહેલાંની ચાલી આવતી હશે; અને એ પરંપરાપ્રાપ્ત વાતો સૂતોએ સંગ્રહી છે. આમ પુરાણોની કેટલીક પરંપરાઓ વેદ જેટલી કે વેદથી પણ જૂની હશે. જે સ્વરૂપમાં સૂતોએ એમને સંગ્રહી તેમાં ફેરફાર થયા હશે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન નથી; પરંતુ સૂતોનું સાહિત્ય હુપ્ત થઇ તે

ભૂમિકા

૧૭

ઉપરથી હાલના સ્વરૂપનાં પુરાણો થયાં તેમાં તો ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા તે સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં પણ ઘણી ગ્રીણવટથી તપાસતાં હાલનાં પુરાણોમાંથી પણ એવી પ્રાચીન આવૃત્તિ તારવી શકાય છે કે જે વેદાર્થનું સમુપ બૃહણ કરવામાં કાંઈક મદદ પણ કરે છે. પાર્શ્વેટરે આ દષ્ટિથી પુરાણોને જોયાં તે વખતે મોહન-જે-ડેરોની શોધ બહાર નહોતી આવી. વેડેલનો હિંદ અને સુમેરિયનોની મહોરછાપો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન એ પછીનો ગણી શકાય. એના તર્ક ખરા હોય તો તો વેદ અને પુરાણોની ઐતિહાસિકતા ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે. પરંતુ એ તર્કોને હજી વિદ્વાનો માન્ય કરતા નથી. વેડેલે એ તર્કો એવી રીતે કરેલા છે કે હજી ખીજ ઘણા સળંગ આધારો મળે તો જ એ માન્ય રાખી શકાય. પરંતુ એમાંથી એટલું તો માનવું પડે તેમ છે કે ઍસીરિયા વગેરે પશ્ચિમ એશિયાના દેશોને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા અને પંચજ સાથે સંબંધ હતો. આ વસ્તુ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે વધારે ચોક્કસરીતે સિદ્ધ કરવા પ્રો. અનંતપ્રસાદ ઍનરજી શાસ્ત્રીએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ વખતે મોહન-જે-ડેરોની શોધો થએલી અને એના છુટક અહેવાલ પ્રકટ થએલા. પરંતુ એ શોધો ઉપર આધારભૂત સવિસ્તર ગ્રંથ બહાર પડ્યો નહોતો. પ્રો. ઍનરજી શાસ્ત્રીના ‘હિંદુસ્તાનમાં અસુરો’ (Asura in India) એ નામના એક લાંબા નિબંધમાં એમણે અસુર જાતિ અને એમના હિંદુસ્તાન સાથેના સંબંધ—ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદ સાથેના સંબંધ—ની ઘણા આધાર અને વિવેચન સાથે ચર્ચા કરી છે. આમાં ખોતાના વિષયના સમર્થનના ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઈ કોઈ વાર કાંઈક વાતો વિવાદાત્મક પણ મૂકેલી છે; પરંતુ એમણે આપેલા મૂળ આધારો તે તે મૂળ ગ્રંથોમાં તપાસી જોઈ જતાં એમનું મંતવ્ય આપણને યથાર્થ લાગે ત્યાં પ્રહણ કરવામાં વાંધો નથી.

અસુરો આપણા જેવી માણસની એક જાતિ હતી એ તો હવે ઘણા વિદ્વાનોએ માન્ય રાખેલું છે. પાર્શ્વેટરથી એસ. વી. વિશ્વનાથ સુધીના આ વિષયના વિદ્વાન લેખકોએ એ વાત માન્ય રાખ્યા છતાં વૈદિક સમયમાં હિંદમાં અસુરો, દાસો અને આર્યો એમ ત્રણ ભિન્ન જાતિ હતી એમ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પ્રો. ઍનરજી શાસ્ત્રીએ અસુરોને દાસ અને આર્યોથી ભિન્ન જાતિના સિદ્ધ કરી એમની ખાસિયતો, એમની સંસ્કૃતિ અને એ ત્રણે જાતિઓનું હાલના હિંદુઓમાં થએલું મિશ્રણ, એટલું ઊંડી ચર્ચા કરી સિદ્ધ કર્યું છે. આવી ચર્ચામાં વાદગ્રસ્ત વાત પણ હોઈ શકે. આપણી ચર્ચામાં અસુરો અને પશ્ચિમ હિંદના કિનારાને લગતા વિષયમાં પ્રો. ઍનરજી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય પ્રહણ કર્યું છે, છતાં વાદગ્રસ્ત વિષય તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મૂળ આધાર બની શકે તેટલા જોઈ જોને વજન આપવા લાયક હોય તે જ પ્રહણ કર્યા છે. ત્રિચીનાપલ્લીની કૉલેજવાળા પ્રો. વિશ્વનાથે એમના *Racial Synthesis in Indian Culture* (Trubner's Oriental Series 1928) ગ્રંથમાં આ વિષયો ઉત્તમ રીતે ચર્ચેલા છતાં અસુરોની વિગત આટલી સ્પષ્ટ કરી નથી. મુદ્રવાચ:—ન સમજી શકાય એવી ભાષા બોલનાર—અસુરો, દેવો એટલે નવા આવનાર આર્યો અને મૂળ વતની દાસોથી જાતિએ જુદા હતા એ વાત સ્પષ્ટ તો પ્રો. ઍનરજીએ જ કરી છે. શ્રી જ્યો. મો. ચૈટરજીએ એમના *Ethical Conception of the Gathas* એ નામના ગ્રંથમાં પારસીઓની ગાથાના આધારે આ વાતનું વધારે સમર્થન કરેલું છે. અહીં એક વાત એ વિચારવાની છે કે ‘અદેવ’ શબ્દનો અર્થ દેવને—

આર્યોના દેવને—ન માનનાર એવો કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં અસુરો અને દાસો આર્યોના પૂજ્ય દેવોને નહિ માનતા હોય એ ખરું છે; પરંતુ પ્રાચીન ઇરાનીઓમાં ‘દએવ’ (દેવ) શબ્દનો જે અર્થ હતો છે તે બોતાં દેવો એટલે આર્યો એ અર્થ લઈએ તો ‘અદેવ’નો અર્થ આર્ય નહિ તે, આર્યેતર જાતિઓ એમ કેમ ન લેવાય? વેદમાં આર્ય, દાસ અને અદેવ એમ ત્રણ જાતિઓ કહે છે તે આ વાતને ટેકો આપે છે. પ્રા. ઐતરશ્વ શાસ્ત્રીએ આટલી વાત સ્પષ્ટ કરી નથી. એમણે અસુરોના જુદા દેવોનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં દેવીઓ મૂળ અસુર જાતિની એટલું ખાસ માનવા જેવું છે અને દેવોનો વિષય વાદગ્રસ્ત છે. આ ઉપરાંત આર્યેતર વર્ણોના દેવો વિશે જે જે ચર્ચાઓ થઈ છે તેમાં શિવપુત્ર સ્કંદની પૂજા એ એક મોટો કાયડો છે. એ ઉદ્દેશવાનો ખાસ પ્રયત્ન થયેલો જણાયો નથી. એ પ્રયત્ન અહીં સહેજ કરવામાં આવ્યો છે. દક્ષિણ હિંદના દ્રાવિડોના મોટા સમૂહમાં આ સ્કંદપૂજાનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે ઉત્તરના લોકને લાગ્યે જ ખ્યાલમાં આવે. અસુર સંસ્કૃતિનું જુદું વર્ણન કર્યા વગર હવે ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો કોઈ ઇતિહાસ સંપૂર્ણ ગણાય નહિ.

અગ્રગણ્ય અસુરોને મારવા માટે પુરાણોએ વિષ્ણુના અવતારોની કલ્પના કરેલી છે. એની ઐતિહાસિકતામાં કિતરવાનું આ સ્થળ નથી; પરંતુ એ અસુરો પોતે કલ્પનાથી જન્મી કરેલી વ્યક્તિઓ નહોતી એમ તો હવે મનાતું આવ્યું છે. એ અધી પરંપરામાં ખંભાત આગળ તારકાસુર મરાયો એ વાત જરા જુદી પડે છે. મોટા પ્રસિદ્ધ અસુરોને મારવાને જેમ વિષ્ણુના અવતાર થયા તેમ આને મારવા માટે શિવપુત્ર કાર્તિકેયનો અવતાર થયો. આપણી ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ બીના ઘણી અગત્યની છે. મોટી વ્યક્તિઓને મારવા માટે આપણામાં ઈશ્વરી અવતાર થવાની જે વાતો યોગ્યએવી છે તે પરસ્પર વિરોધી સંસ્કૃતિની જાતિઓનાં, ધર્મ કે બીજા વિરોધનાં કારણોને લઈને થયેલાં ચિરસ્મરણીય યુદ્ધોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ માત્ર છે. સ્કંદ-કાર્તિકેયનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ગમે તે હોય, પરંતુ એ આખી યે બીનાને શૈવ સંપ્રદાયના કોઈ પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે ઘણો સંબંધ હોય એમ જણાય છે. શૈવ મતની ઉત્પત્તિને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સાથે ખાસ સંબંધ છે. મોહેન-જો-ડેરોની શોધોએ શૈવ મતના પ્રાચીન સ્વરૂપની વ્યાપકતા અને પ્રાચીનતા બતાવી છે. યૂજરાતના કિનારા આર્યેતર શૈવો અને દેવીભક્તોનાં સૌથી જૂનાં ચાણાં હોય, અને ઉત્તરમાં બ્રહ્માવર્તમાં રહેનારા વૈદિક આર્યો સાથે તેમને હમેશની અથડામણ થયા કરતી હોય, એમ પૌરાણિક પરંપરાઓ વ્યક્ત કરે છે. આર્ય અને આર્યેતર—અસુર-દાસ—સંસ્કૃતિઓનું છેવટનું મિશ્રણ થયું, એમાંથી હાલની હિંદુ સંસ્કૃતિનું મૂળ સ્વરૂપ જન્મ્યું, એ નિમિત્તે અનેક અથડામણો અને જાતિઓનાં ભ્રમણો થયાં, એ અધામાં સિંધુ અને સરસ્વતીના કિનારા અને મુખપ્રદેશોએ—એટલે કે યૂજરાત અને કચ્છના કિનારાઓએ, અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ અધું સાથે વિચારતાં, મોહેન-જો-ડેરોની શોધ અને વેદપુરાણોની વાતોનો ફરી નવી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શૈવ સંપ્રદાય અને દેવી સંપ્રદાયના ઇતિહાસ તથા એમની પ્રાચીનતાનો પણ ફરી વિચાર કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય તો નવાઈ નથી. આ દિશામાં હજી જે પ્રયત્નો થયા છે તે શરૂઆત માત્ર છે. ખરું શું હશે એ તો ઘણા લાંબા સમયની શોધખોળ પછી નક્કી થઈ શકે. હવેના શોધકને એમાં ઈર્ષ્યાથી હિંદ સુધીની સંસ્કૃતિની

ભૂમિકા

૧૬

સામગ્રી ભેગી કરવી પડે. પરંતુ આ દિશાએ નજર કરવાની હવે જરૂર છે એટલું કહેવાને આહી માત્ર ઉદ્દેશ છે. આ ગ્રંથમાં જે પરિશિષ્ટો આપેલાં છે તેમાં એ દિશાએ સામાન્ય દષ્ટિ માત્ર કરેલી છે; કોઈ છેવટનું સત્ય કહેવાનો દાવો કરેલો નથી. કોઈને કોઈ નવું કહેવાનું મળે અને એ નિમિત્તે કોઈ જાણવાનું પણ મળે એ ઇરાદાથી પૌરાણિક અને બીજી સામગ્રી વાંચનારની આગળ નજર કરેલી છે.

આહી એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે ઋગ્વેદની પ્રાચીનતાની સાથે અથર્વવેદની પ્રાચીનતા અને એના ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપર દષ્ટિ કરવાની જરૂર છે. આર્યેતર વર્ણોનો—ખાસ કરીને અસુર જાતિની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઋગ્વેદ કરતાં પણ કદાચ અથર્વવેદમાંથી વધારે મળે. અથર્વવેદની વ્યાપકતા ભરતખંડ કરતાં કદાચ ઘણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં હોય એમ હવે વિદ્વાનેને જાણાયું છે. અથર્વવેદની સંસ્કૃતિને છેક ઍસિરિયા સુધી પણ સંબંધ હોય એમ લોકમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનને લાગ્યું છે અને એ મત સખળ થતો આવ્યો છે. અથર્વવેદનું સ્કંભસુકત એ વેદને સર્વથી પહેલો વેદ ગણે છે. સ્કંભનું જે પૌરાણિક રૂપ થયું છે તે જોતાં, સ્કંભ, અથર્વવેદ, શૈવ મત એ બધાની ભૌગોલિક વ્યાપકતા વગેરે સવાલો ઘણા વિચાર કરવા જેવા છે. આર્યોના વિજ્ય પહેલાં આ બધી સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા તટ તથા મુખપ્રદેશ હતા. સિંધુ હાલ છે ત્યાં નહિ પણ કચ્છના રણની જગ્યાએ મળતી; અને સરસ્વતી તેની પૂર્વે ધર્મ દક્ષિણ-પશ્ચિમ સમુદ્રને મળતી; એટલે આ કેન્દ્ર આપણા પ્રાંતનું પ્રાચીન નામ ગમે તે હોય, પણ હાલ એની જે હદ મનાય છે તે હદમાં હતું. એટલે એનાં પ્રાચીન સ્થળોની મહત્તા એ દષ્ટિએ વિચારવાની છે.

પુરાણો હાલ જે સ્વરૂપમાં છે તે મૂળ પુરાણો ઉપરથી થયેલાં છે. એમાં ઘણા સુધારાવધારા થયેલા છે, છતાં એમાં પ્રાચીન પરંપરાઓ તરી આવે છે એ આગળ જોયું. આવાં પુરાણોમાં આપણા પ્રાંતને લગતો મોટો ભાગ સ્કંદપુરાણમાં આવે છે;—જે કે બીજાં પુરાણો અને મહાભારતમાં પણ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પુરાણોના આ બધા ભાગની પ્રાચીનતા માટે પુરાણનિષ્ણાંતોએ ચર્ચા કરેલી છે. સ્કંદાદિ પુરાણોમાં તેરમી-ચૌદમી સદીઓના જનાવોના ઇસારા પણ જણાઈ આવે છે તે ખરૂં છે. પરંતુ એ પુરાણોનો ઇ.સ. ૧૦૩૦માં અલ્ખરૂનીએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે એવા કોઈ પ્રદક્ષિત ભાગો યાદ કરતાં હાલના રૂપમાં પણ પુરાણોની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ થાય છે, અને વધારે પ્રાચીન ભાગ એકબીજાની સરખામણીથી નીકળી આવે છે. વરાહમિહિર જેવા ખગોળશાસ્ત્રીના તેમજ રાજશેખર જેવા સાહિત્યના બીજા આધારો આ બધાના સમર્થનમાં કામ લાગે તેવા છે.

આ ગ્રંથમાં જે પૌરાણિક ભૂગોળ-ઇતિહાસને લગતો ભાગ અને પરિશિષ્ટો લખ્યાં છે તે વાંચતાં પહેલાં આટલી ચર્ચા ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે. વેદના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને સહેજ નવી દષ્ટિથી જોવાનું મોઢેન—જે—ડોરોએ બતાવ્યું છે. પરિશિષ્ટોમાં જે વિષય ચર્ચ્યા છે તે આ દષ્ટિએ મળા તેટલી હકીકત ભેગી કરીને ચચલા છે. એ વિષયો સંદિગ્ધ હોવાથી એમને પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે. એમાં કરેલાં અનુમાનો અને નિર્ણયો ખરાં હોય કે ખોટાં હોય; પણ સત્ય હકીકત ઉપરથી છેવટે અનુમાન કરવાનું અને ભવિષ્યમાં કોઈને કોઈ નવી વિગત મળે તો

૨૦

ભૂમિકા

તે માટે અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું કાંઈ ખોટું ગણાય નહિ. અને કદાચ એ અનુમાનો યથાર્થ ન હોય કે નિર્ણય ખોટા હોય તોપણ તેને માટે ભેગી કરેલી વિગતો તો સત્ય જ છે.

અહીં બીજી બે વાતો કહી દેવાની જરૂર છે. એક તો એ કે કેટલાક વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે દેવાસુર સંગ્રામ એ માત્ર મનુષ્યજાતિની દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. તત્ત્વ-દષ્ટિના પ્રાધાન્યવાળા આપણા દેશમાં આ બાબતે લોકોનું મન એટલું બધું કબજે કર્યું હતું કે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધોનાં રૂપકો ચોખ્ખાં. આ મંતવ્ય હાલની દષ્ટિએ વેદની ઐતિહાસિકતાની અવગણના કરવા બરોબર છે. તત્ત્વજ્ઞાન આપણા દેશના જ્ઞાન-પ્રવાહોમાં એક મુખ્ય પ્રવાહ છે તેની ના નથી; પરંતુ તેથી એ મંતવ્ય સિદ્ધ થતું નથી. આપણા પૂર્વજોમાં તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિ વધવા માંડી એ કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન આ દેવાસુર સંગ્રામની વાતો છે. એટલે કિલકું એ ઐતિહાસિક વાતોમાંથી આ તત્ત્વદષ્ટિની સંપત્તિઓનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. અસુરોના વિધ્વંસ પછી જાતિઓનું જે અપૂર્વ મિશ્રણ થઈ ગયું તેમાં વિગ્નેતા દેવો-આર્યો હોવાથી મનુષ્યના હલકા ભાવોને એમણે તત્ત્વ-દષ્ટિએ આસુરી સંપત્તિ નામ આપ્યું અને સારા ભાવોને પોતાનું નામ આપ્યું. આજે પણ વિગ્નેતા પ્રજાઓમાં એવું ક્યાં નથી બનતું? ઉપરનું મંતવ્ય કહેનારા વિદ્વાનો આસુરી ગાયત્રી, વંક્તિ આસુરી, અમુર વ્યૂહ, અમુરાશ્વરણ વગેરે શબ્દોનો ખુલાસો કરે તો આપણને વધારે બાણવાનું મળે. મહદેવાનામસુરત્વમેકમ્ વગેરે અમુર શબ્દોના માનવાચક અર્થ તો એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે એ વાત જવા દઈએ.

બીજું, પ્રાચીન કાળમાં ભૂગોળ અને ઇતિહાસની દષ્ટિએ કેટલાક ગૂજરાતને શૂન્ય માને છે. ગૂજરાત નામ પ્રાચીન નથી એ ઉપરથી એની ભૂમિ પ્રાચીન નથી અને તેથી એને લગતું બધું મધ્યકાલિન જ ગણાય એમ તો મનાય જ નહિ, અને ગૂજરાતને હિંદમાં કનિષ્ઠ પણ કહેવાય નહિ. ભૂમિવિભાગોનાં નામ કાળે કરીને ફેરે એથી કાંઈ ભૂમિના ઇતિહાસની પ્રાચીનતા મટતી નથી. કોઈ કહે છે કે બૌદ્ધો વગેરેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગૂજરાતના કિનારાના થોડા ઉદ્દેશ્ય સિવાય આપણા પ્રાંતનું નામનિશાન જડતું નથી, એટલે કિનારા સિવાય આકીનું બધું વેરાન હશે. એટપિટર્સબર્ગનું નામ છેલ્લી લડાઈ વખતે પેટ્રોગ્રેડ પડ્યું તેથી પેટ્રોગ્રેડ નામ પછી જ એનો ઇતિહાસ શરૂ થયો અને યુરોપનાં શહેરોમાં એ કનિષ્ઠ, એમ કેમ કહેવાય? માણસનો દાખલો લ્યો. કોઈને નાન-પણમાં બબલો કહેતા હોય અને મોટપણમાં બીજું નામ ફલાણાપ્રસાદ ટીકણાલાલ પડ્યું એટલે એ નામથી જ એનું ચરિત્ર શરૂ થયું એમ કહી શકાય ખરું? બંગાળના ગવર્નરનું નામ લોર્ડ રોનાલ્ડશે હતું, હાલ લોર્ડ એટલેન્ડ છે, નાનપણમાં વળી બીજું ખ્રિસ્તી નામ હશે. હવે ભવિષ્યના એનું ચરિત્ર લખનાર શું છેવટનું એટલેન્ડ નામ લઈને જ વિચાર કરશે? ઍસ્ટ્રિકિવથ છેવટમાં લોર્ડ ઍક્સફર્ડ કહેવાયો, એટલે ઍસ્ટ્રિકિવથ નામથી એના જીવનનો ખરો ભાગ ગયો એની ગણના નહિ કરવાની? આ દાખલા હમણાંના છે. આ દાખલાની પહેલાંના નામોના ઇતિહાસ પણ મળે છે. આપણા દેશમાં સ્પષ્ટ સાધનોની ઉણપથી પૂર્વ નામોની વિગત જોઈએ તેવી નથી મળતી, એટલો માત્ર ફેર છે. પરંતુ તેથી પૂર્વે દેશને ઇતિહાસ ન હતો કે પ્રાંત કનિષ્ઠ હતો એમ ન કહેવાય. આવી નકારાત્મક દલીલને વધારે આધાર નોંધએ.

ભૂમિકા

૨૧

આથી ઊલટું અનુપદેશ, ભુગુકન્ઠ, પ્રભાસ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત વગેરે નામો ઘણાં પ્રાચીન છે. આ નામ કિનારાને લગતાં છે એમ કહીને અંદરનો ભાગ વેરાન હતો કે અપ્રસિદ્ધ હતો એમ પણ કેટલાક કહે છે તે શી રીતે મનાય? કોઇ દેવી યોગથી સિંધુથી મગધ સુધીનો પ્રદેશ ખાસ કરીને આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્રરૂપ થઇ પડ્યો,—વેદકાળ પછી પણ તેમ જ આજુ રહ્યો. આપણો પ્રદેશ અને કિનારો તે વખતે એટલો જ પ્રસિદ્ધ, છતાં વેપાર જેવા તે વખતે હલકા ગણાતા અસુરોના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે મનાવા લાગ્યો. કમનસીમે હાલ જે જે અધુરી નોંધ મળી આવે છે તેના લખનાર પણ ગંગાચમુનાના મધ્યપ્રદેશને ધ્યાનમાં લઇ લખતા અને ઘણા લખનાર ત્યાંના રહેવાસી પણ હતા. આપણા પ્રાંત આજુ જનારને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી ફરી સંસ્કાર આપવાનું શાસ્ત્રકારોએ યોજ્યું હતું; એટલે સ્વાભાવિકરીતે જ આપણી આજુના ભાગના ઉલ્લેખો ઓછા આવે. કિનારાનાં નામો તો પ્રાચીન છે એમ બધા કબૂલ કરે છે. તો કહેવાનું એટલું જ છે કે આપણા પ્રાંતના મુખ્ય વ્યવસાયનું કેન્દ્ર કિનારો જ હતો, એટલે એની જ નોંધ વધારે હોય. માણસના શરીરનું પગથી માથા સુધીનું ત્રીણું વર્ણન એની પાસે જ રહેનારો સારી રીતે કરી શકે; પણ ઊડતાં વર્ણન અગર દૂર રહેનારાએ કહેલાં વર્ણન, મુખ અથવા ચહેરાનાં વર્ણન હોય. પરંતુ એકલા મુખનું વર્ણન હોય તો બીજા અવયવોના વર્ણનના અભાવથી એ અવયવોનો અભાવ સિદ્ધ કરાય નહિ. એટલે કિનારાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે તો અંદરના પ્રદેશના ઉલ્લેખના અભાવથી એ પ્રદેશ વેરાન હતો એમ કહેવાય નહિ. મોહેન-જો-ડેરોના શોધકોએ એટલું તો સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાંના ખોદકામમાંથી છેક છેલ્લા પડમાંથી જે વસ્તુઓ મળી તે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧૫૦ પહેલાંની હતી; અને એથી એક સમાન સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર સિંધુથી ખંભાતના અખાતની પૂર્વે નર્મદાના મુખ-પ્રદેશ સુધી ગણાય એવાં ચિહ્નો મળેલાં છે. આ બધી ચર્ચા અને વેદ-પુરાણોનું હાલનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ એ બધું ધ્યાનમાં લઇ ગૂજરાતના કિનારાની પ્રાચીનતા, અસુરોનું સ્થાન, સરસ્વતીનો પ્રવાહ એ બધાની ચર્ચા ઉપર નજર કરવાની જરૂર છે. તે સાથે ખંભાતના સ્થળની પ્રાચીનતા અને આ ભૂમિવિભાગમાં રહેલી એની કેન્દ્રસ્થ મહત્તાનો વિચાર પણ કરવાની જરૂર છે. ખંભાતનું નામ અમુક સદીના ઉલ્લેખોથી પૂર્વે મળતું નથી માટે બીજે કોઈ નામે એને ઇતિહાસ હશે જ નહિ એમ ધારવું તે યોગ્ય નથી.

આ પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ પ્રાચીન સાહિત્યના ઉલ્લેખોથી ઉપજાવવાનો છે. કોઇ નવું સળળ પ્રમાણ મળે તો એમાં ફેરફાર પણ કરવો પડે. વચ્ચે એવા મોટા સમયના ગાળા આવી જાય છે કે એવા સમય માટે કાંઇ કહેવાનું મળતું પણ નથી. ગૂજરાતના ઇતિહાસના ક્ષત્રપોના સમયમાં ખંભાતના સ્થળ માટે કાંઈ કહી શકાય તેવું મળ્યું નથી. મધ્યકાલિન રજપૂત સમયનાં સાધનો તો પ્રસિદ્ધ છે અને તે આપણા પ્રાંતમાં જેવાં અને જેટલાં મળે છે તેવાં બીજા કોઈ પ્રાંતના ઇતિહાસને માટે લાગ્યે જ મળે; જોકે હાલની ઇતિહાસલેખનની વિદ્યા તો એ સાધનોને અપૂર્ણ જ ગણે.

મુસલમાન સમયથી તવારીખોમાં સાલવારીની સચોટતા ઠીક જળવાઈ છે. એ સમયની હિંદુસ્તાનને લગતી તવારીખોમાં પણ આપણા પ્રાંતને લગતું ઘણું મળે છે. પરંતુ આપણા પ્રાંત માટે

૨૨

ભૂમિકા

જે ખાસ જુદી તવારીખો લખાઈ છે એટલી જુદી બીજા પ્રાંતો માટે ખાસ લખાઈ હોય એમ જાણ્યામાં નથી. એ તવારીખોના ગુણદોષમાં કિતરવાનું આ સ્થળ નથી. ગૂજરાતને લગતી કેટલીક તવારીખોનો ખેતો લાગતો નથી. જે મળે છે તેમાં તેના લેખકોના અધિકાર પ્રમાણે તેના ઉપર વજન મૂકી શકાય. હાજી અફઝીરનો અરજીમાં લખેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, મીર અમુ તુરાબનો લખેલો ઇતિહાસ વગેરેના તરજૂમા હજી થયા નથી. એ થયા પછી ગૂજરાતની સ્વતંત્ર વાદશાહીના સમયના વધારે વિગતવાળા અહેવાલ મળી શકે. મોગલાઈના પાછલા ભાગથી ખંભાતના રાજ્યની સ્થાપના સુધીના ઇતિહાસ માટે મિરાતે અહમદીની વિગત ઉત્તમ કહી શકાય. એ અધા બનાવોમાં કર્તાએ પોતે સક્રિય ભાગ લીધેલો. એ ગ્રંથની કઈ નકલ કામમાં લેવી અગર કઈ નકલ ઉપરથી થએલો તરજૂમા ઉપયોગમાં લેવો એ સવાલ ખાસ વિચારવાનો છે. એના થોડા ભાગના તરજૂમા સર કલાઇવ એટલી અને ડૉ. યર્ડે કરેલા છે તે વિશ્વસનીય નકલો ઉપરથી કરેલા છે. હાલ સુભાગ્યે ડી. બી. કૃ. મો. જવેરી એ ગ્રંથના ઉત્તમ તરજૂમાની ખોટ પૂરી પાડે છે તે આનંદની વાત છે.

ખંભાતને લગતી કેટલીક વિગતો મુંબાઈ સરકારનાં દફતરોમાં છે. એ બધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની છે. એમાંથી અંગ્રેજ કોહીને લગતી વિગત સિવાય ખંભાતના ઇતિહાસને લગતી બીજી વિગત ભાગ્યે જ મળે તેમ છે. અંગ્રેજોએ મરાઠા સમયમાં રાજકીય પ્રકરણમાં જે ભાગ લીધો તે તે ઇતિહાસની જાહેર વાત છે, એટલે એ સંબંધીનાં સરકારી દફતરો વિશેષ પ્રકાશ પાડતાં નથી.

ખંભાત રાજ્ય નાનું છે, પરંતુ એનું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર તરીકે ખંભાતના સ્થળે અગત્યના ભાગ ભજવેલા એ વાત સંદિગ્ધ અને વાદગ્રસ્ત જાણી જાણ્યે મૂકીએ તોપણ આર્થિક પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના એક વખતના મોટામાં મોટા બંદર તરીકે એનું સ્થાન આખા હિંદના આર્થિક ઇતિહાસમાં મોટું છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાન થયા પછી રાજકીય દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ ઓછું નહોતું. ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હમેશાં કદ કે ધનસંપત્તિ ઉપરથી મપાતું નથી, પરંતુ દેશકાલ અને સંલગ્નોની પરિસ્થિતિની સરખામણી ઉપરથી મપાય છે. નિઝામનું રાજ્ય કદમાં અને સંપત્તિમાં હાલ આખા હિંદમાં સૌથી મોટું છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે સંલગ્નોમાં અને સમયમાં એ રાજ્ય ઊંચું થયું તે જ સમય અને સંલગ્નોમાં હિંદમાં બીજાં ઘણાં રાજ્યોની સાથે ખંભાતનું રાજ્ય પણ ઊંચું થયું. નિઝામની ગાદીના સ્થાપકનો દાદો અબ્દુલ્લાખાન શિરોઝ બંગળાહાદુર ગૂજરાતનો સુખો હતો અને એની કબર હાલ અમદાવાદમાં છે તે થોડા જ જાણે છે. મૂળ નિઝામે પોતે પણ થોડો વખત અમદાવાદની નામની સૂબેદારી કરેલી. ખંભાતની ગાદીના સ્થાપક મોમીનખાન બહાદુરની કબર પણ અમદાવાદમાં છે. એ પણ ગૂજરાતના સૂબા હતા અને એમના પુત્ર મોમીનખાન બીજા પણ ગૂજરાતના સૂબા હતા. મોગલ સમ્રાટ તરફથી એકને (નિઝામને) નિઝામ-ઉલ્મુલક ફત્તેહગંજ બહાદુર આસફજહાનો ઇલ્કાબ હતો; બીજાને (ખંભાતના નવાબને) નઝમુદ્દૌલા મુમતાઝુલમુલક મોમીનખાન બહાદુર દિલાવર-જંગનો ઇલ્કાબ હતો. મોગલ સામ્રાજ્યના સૂબા (પ્રાંત) માં ગૂજરાતની કિંમત દક્ષિણ કરતાં વધારે હતી. નિઝામ આસફજહાએ ઉમરમાં મોટા હોવાથી મોમીનખાન કરતાં થોડાં વર્ષ

ભૂમિકા

૨૩

પહેલાં માથું ઝાંચું કરી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી એટલો સહેજ ફેર છે. મોખીનખાન પહેલાં અને મોખીનખાન બીજાએ અમદાવાદની ગાદી હાથ કરી ગૂજરાતનું આધિપત્ય, અસ્ત થતી મોગલાઈ વખતે મેળવવામાં એણે ધરત્વ યતાયું નથી. પરંતુ દેશ અને કાળમાં, હિંદુસ્તાનમાં બધે કાળ એક હતો, દેશ પ્રતિ પ્રતિ જુદો હતો. જે સંજોગોએ નિઝામને દક્ષિણમાં મોટું રાજ્ય હાથ કરવામાં સહાય કરી તે સંજોગોએ મોખીનખાનને ગૂજરાતમાં મોટું રાજ્ય સ્થાપવામાં સહાય ન કરી. ઈ.સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની નાશકારક છેલ્લી લડાઈ પછી હિંદુસ્તાનમાં સત્તાવાળા રાજાઓ અને સરદારોની જે સાનતાલીની રમત ચાલી તેમાં, જે બધાં દાવ આવતાં બેઠાં હતાં તે ત્યાંનો માલિક થઈ પડ્યો. એ પછી પણ પ્રાંતપ્રાંતની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિએ ઘણો ભાગ ભજવ્યો. ગૂજરાતમાં એક રીતે રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ દક્ષિણ કરતાં જુદી હતી. મરાઠા સત્તાનું એણે વધતું જોર તો અને જગ્યાએ હતું; પરંતુ નાના નાના સ્વતંત્ર રાજાઓ અને ઠાકોરો, કે જેમને તે વખતે સુધીની દરેક સાર્વભૌમ રાજસત્તાઓએ પ્રતિવર્ષ પેશકશી લેવા જઈ તલવારની અણીથી વશ રાખેલા અને સત્તાઓ નરમ પડ્યાં જે પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ લડવા તૈયાર થતા, એવા રાજા-ઠાકોરો, દક્ષિણમાં થોડા હતા. આ થાત મોટા પણ સામાન્ય જમીનદારોને લાગુ પાડવાની નથી; સત્તાવાળા રાજાઓને લાગુ પાડવાની છે. ગૂજરાતમાં એવા રાજાઓ કેટલા હતા એ તો આજે પણ દેખાય છે. અહીં સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ દક્ષિણથી જુદી હતી. જેમની આગળ મધ્યકાલિન રજપૂત સમયથી આજ લગી અનેક રાજસત્તાઓ નમેલી એવી મહાજનોથી સુબદ્ધ વેપારી મધ્યમ વર્ગની આદમ (middle class) ગૂજરાતમાં જેટલી વ્યવસ્થિત અને સુગઠિત હતી તેટલી દક્ષિણમાં નહોતી. આ કારણોથી જેટલો સહેલાઈથી મોગલાઈના અસ્ત પછી દક્ષિણમાં મોટું રાજ્ય સ્થપાયું તેટલો સહેલાઈથી ગૂજરાતમાં સ્થપાવું શક્ય નહોતું. આ જ કારણોને લીધે અનેક રાજસત્તાઓ બદલાયા છતાં ગૂજરાતમાં પ્રાચીન રાજવંશો જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા બીજા પ્રાંતોમાં નથી, અને કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાએ ગૂજરાતને આખું તદ્દન ખાલસા કર્યું નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં નિઝામ અને ખંભાતના રાજ્યના સ્થાપકોનાં મહત્વ સરખાં છતાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં એટલે દેખીતો ભેદ રહ્યો. ઐતિહાસિક સંજોગોની સરખામણીની દૃષ્ટિએ તો ખંભાતનું રાજ્ય નાનું છતાં એનું મહત્વ નિઝામના રાજ્ય કરતાં કંઈક વધારે દેખાય; અને ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક તથા રાજકીય એ બધી દૃષ્ટિએ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ખંભાતનો ઇતિહાસ રસમય અને મહત્વપૂર્ણ ગણી શકાય.

પ્રકરણ પહેલું

સામાન્ય વર્ણન

૬ કમીના પિતા સમુદ્રની છોજોથી ઘોવાતો ગૂજરાતનો કિનારો જુઓ. ગૂજરાતના એક નકશા ઉપર દૃષ્ટિ નાંખો. અરબી સમુદ્રની શાખા જેવા ખંભાતના ઉપસમુદ્રને મહી અને સાબરમતી-તેની બે પત્નીઓ-એક સાથે જાણે હાથમાં સુવર્ણ કલશ લઇને મળવા જતી હોય એવું ખંભાતનું સંસ્થાન દેખાય છે.

આ સંસ્થાનની પ્રાચીન સ્વરૂપની ઐતિહાસિક હદ નક્કી કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. હાલ તો તેની ઉત્તરે ખેડા જિલ્લાનો માતર તાલુકો, પૂર્વે ભોરસદ અને પેટલાદ તાલુકો, દક્ષિણે મહીસાગર અને ખંભાતનો અખાત, પશ્ચિમે સાબરમતી નદી, એ પ્રમાણે આવેલું છે. એની રાજકીય સરહદ એકસરખી નથી. ખંભાત રાજ્યનાં ગામડાં બાજુના તાલુકામાં અને તે તાલુકાનાં ગામડાં ખંભાતની હદમાં છુટાં વેરાએલાં છે. સરહદ પશ્ચિમે પંદર માઈલ, વાયવ્યમાં અઢાર માઈલ, ઉત્તરે દસ માઈલ અને પૂર્વે બાર માઈલ સુધી જાય છે.

ખંભાતનું સ્થળ ગૂજરાતની ભૂમિમાં એવી જગ્યાએ છે કે એને સૌરાષ્ટ્રમાં ગણવું, કે આનર્ત-ગૂજરાતમાં ગણવું, કે લાટમાં ગણવું એ નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ જ છે. આ ત્રણે દેશની સામાન્ય-રીતે મનાતી હદને અડીને એ સ્થળ એવી રીતે આવી રહેલું છે કે એને ત્રણેમાં ગણી શકાય. એનો વિચાર આગળ કરીશું.

હિંદુસ્તાનમાં એના પશ્ચિમ ભાગની અને પશ્ચિમ ભાગમાં ખંભાતના અખાતથી સીધા ઉત્તરમાં જતા મારવાડના રણ સુધીના પટાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં કુદરતે એટલા અને એવા મોટા ફેરફારો કરેલા છે કે એ વિભાગની અરેખરી પ્રાચીન સ્થિતિ જાણવી એ સમુદ્રમંથન કરવા જેવું છે. એ જાણવા માટેનાં સાધનોનો એવો તો લોપ થઇ ગયો છે કે ઓછસ આધાર અને સાવચેતીથી કરેલા નિર્ણય પણ અનુમાનમાત્ર જ રહેવાના. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ આ બધા વિભાગનું એક વખત કેન્દ્રસ્થાન હતું એમ જણાય છે તેથી એનો વિચાર પણ આગળ કરીશું. એ માટે ખંભાતની દક્ષિણે આવેલો તે જ નામનો અખાત અને ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલી કચ્છના રણ બાજુ વધતી ખંભાતના રણને નામે જાણીતી મરુભૂમિ, તથા સાબરમતી ને મહી એ બે નદીઓ, એટલાંનું સ્થૂળ વર્ણન કરવું જરૂરનું છે.

મહી નદી

માળવામાંથી નીકળી મહી નદી^૧ ૩૫૦ માઈલ વહીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. ખંભાત શહેર મહી નદીના મુખની પાસે જ આવેલું છે. એમાસામાં આ નદીનું જોર ઘણું રહે છે, પણ વહાણ

^૧ વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ, ખેડા એઝીટીઅર, પ્ર. ૧૬.

૨

સામાન્ય વર્ણન

ચલાવવા માટે એ નકામી છે. ખંભાત આગળ મહીનો પટ પાંચ માઇલ પહોળો છે.^૨ મહીના મુખ મુધીના એટલા પહોળા ભાગને મહીસાગર કહે છે. મહી નદીની આસપાસની જમીન શ્વેત્ર અથવા વાંધાંથી ભરેલી છે એથી એના તટ ઘણા ઊંચા છે અને એનું પાણી ખેતી વગેરેમાં કામ લાગવાને બદલે ઉલટું રેતી, માટી વગેરે તાણી જાય છે.

મહી નદીના ઉલ્લેખ ઘણાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવે છે. એની પ્રાચીનતાનો વિચાર ખંભાતના નામની ચર્ચામાં આગળ કરીશું. એનું મહી નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જાણીતું છે. મુસલમાન તવારીખોમાં એનું નામ મહેન્દ્રી^૩ આપેલું છે. પુરાણ એનાં અઢાર નામ ગણાવે છે, તેમાં મહી અને તામ્રા^૪ એ નામ ખાસ ગણી શકાય.

સાબરમતી

ખંભાતના રાજ્યની પશ્ચિમ સીમા બનેલી સાબરમતી નદી એ ખંભાતની હદની બીજી નદી છે. એ મેવાડના ડુંગરોમાંથી નીકળી ખંભાતની હદમાં વડગામ પાસે સમુદ્રને મળે છે. આ નદીનો ઉપરનો ભાગ મહીની પેઠે વાંધાં—શ્વેત્રથી ભરેલો છે; પરંતુ ખંભાતની હદમાં વાંધાં નથી. બહુ વાંધાં હોવાથી એનું ખરૂં સંસ્કૃત નામ શ્વેત્રવતી છે.^૫ સાબરમતી નામ સાબરમતી ઉપરથી પુરાણકારોએ બનાવી કાઢેલું છે. પ્રાચીન પૌરાણિક સાહિત્યમાં સાબરમતીનું નામ ચંદના જોવામાં આવે છે; પરંતુ મહી જેટલા એના ઉલ્લેખો મળતા નથી. મહી અને સાબરમતીના ખંભાતની હદમાં વહેતા પ્રવાહો સિવાય ખંભાત રાજ્યમાં બીજી એકે નોંધવાલાયક નદી નથી. કેટલાક ન્હાના વહેણાઓ છે.

અલંગની નહેર

નદીઓનું વર્ણન કરતાં અલંગની નહેરને જૂલી શકાય નહિ. ખંભાત રાજ્યના નકશામાં એને નદી કહી છે; પણ તે ખરી રીતે નહેર છે. આ નહેર સાબરમતી નદી રાજ્યની હદમાં પેસે છે તેની સ્થેજ ઉત્તરેથી કાઢીને સીધી દક્ષિણમાં સ્થેજ પૂર્વ તરફ વળાંક વાળીને બનાવવામાં આવી છે, અને ખંભાત શહેરની નજીકમાં અટકે છે. આ નહેર ખંભાત પાસે આવેલા નારેસર નામના તળાવમાં સાબરમતીનું પાણી લાવવા માટે બનાવી છે.^૬ પરંતુ તેમાં ખેડા જિલ્લાના કેટલાક ભાગનું અને ખાસ

૨ આ પટ ખંભાતની પૂર્વે ૫૬૨ માઇલે આવેલા દહેવાણ ગામ મુધી એકસરખો પહોળો છે. ભરતીની અસર દહેવાણથી પણ ઉપર છેટે મુધી થાય છે. પાંચ માઇલનું માપ રેવન્સ સર્વેયું છે. ચૌરટન ઇફે માઇલ અને ઇ. સ. ૧૭૮૭માં હોવ (Hove) નવ માઇલ કહે છે. ખેડા ગેઝ. પૃ. ૩ નો. ૧.

૩ અલ્બર્ટનાથી માંડી બધા મુસલમાન લેખકો મહેન્દ્રી કહે છે.

૪ ૨૬૬ પુરાણ કૈામરિકા ખંડ ૧૩-૧૨૫ તામ્રા રસ્યા પયોવાહા પિતૃપ્રીતિપ્રદા શુભા ॥ સસ્યમાલા મહાસિંધુ-દત્તિર્વાત્રી પ્રથુસ્તુતા ॥ ઇંદ્રભુમ્નસ્ય કન્યા ચ ક્ષિતિજન્મા હ્રાવતી ॥ મહીપર્ણા મહીશૃંગા ગંગા પશ્ચિમવાહિની ॥ નદી રાજનદીવૈતિ નામાષ્ટાદશમાલિકમ્ ॥

૫ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા, ૬૯. અને હેમચંદ્રકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય. વધુ ચર્ચા માટે જુઓ. “જૂનારાતનું પાટનગર અમદાવાદ” પ્ર. ૧૬. ચંદના નામ પુરાણોમાં આવે છે, જુઓ Wilson's Vishnu Puran II, P. 155. ને ૫૪ પુરાણ સાબરમતી માહાત્મ્ય. ૬ ખેડા ગેઝ. પૃ. ૬ અને નો. ૨. નારેસર ને નારાયણસર લખેલું છે.

સામાન્ય વર્ણન

૩

કરીને માતર તાલુકાનું વરસાદનું પાણી આવે છે, અને ખેડા જિલ્લાના વરસાદનાં પાણીનાં નિકાલનાં સાધનોમાં અલંગની નહેરને ખાસ ગણવામાં આવે છે.^૭ ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લાના ઢાળ દક્ષિણ તરફ નથી પણ પશ્ચિમ તરફ છે, એટલે ખેડા જિલ્લામાંથી આવતું પાણીનું પૂર ખંભાત રાજ્યનાં દક્ષિણ-પશ્ચિમનાં ગામને હરકત ન કરે તે માટે પણ અલંગની નહેરનું મહત્ત્વ મોટું છે. અલંગની^૮ નહેર સાબરમતીનું પાણી નારેસર તળાવમાં અને ખેતીના કામમાં લેવા માટે અનાવેલી છે. અલંગ નામ શાથી પડ્યું તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી.^૯

ભૂમિવિભાગ

ખંભાતની ભૂમિના ત્રણ વિભાગ પડે છે. પૂર્વ તરફનો મહીના તટપ્રદેશનો ભાગ ચરૌતરમાં ગણાય છે. તે ફલદ્રુપ અને ઝાડપાનથી સમૃદ્ધ છે. ગામ સારાં અને વસ્તીવાળાં છે અને મુલક બગીચા જેવો લાગે છે. બીજો વિભાગ અલંગ કહેવાય છે. તે અલંગની નહેરની આસપાસનો મુલક છે. ત્રીજો વિભાગને 'અહારા' કહે છે. તે રાજ્યની પશ્ચિમ તરફ સાબરમતીના કિનારા તરફ આવેલો છે. તેના ઉત્તર ભાગમાં ઘઉં થાય એવી સારી જમીન છે. દક્ષિણ તરફ વસ્તી આછી છે. આ વિભાગ ચોખાસા-માં એછેવધતો પાણીથી ભરેલો રહે છે અને આવજા કરવા માટે ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

ખંભાતનું રણ

ખંભાત સંસ્થાન અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે સાબરમતીના મુખથી શરૂ થઈ ૩૫ માઈલ ઉત્તરમાં વધતી મરુભૂમિને ખંભાતનું રણ કહે છે.^{૧૦} ચોખાસામાં મોટા જીવાળ વખતે અને દક્ષિણનો પવન સખત વાતો હોય ત્યારે રણના મોટા ભાગ ઉપર પાણી ફરી વળે છે. રણનો નીચલો ભાગ દરિયાનો

૭ વધુ વિગત માટે જુઓ ખેડા ગેઝેટ. પૃ. ૬૫ ૧૧ અને ખેડા જિલ્લાના વરસાદના પાણીના નિકાલનો નકશો (Drainage Map) પૃ. ૧૪.

૮ અલંગ અથવા અલિંગની નહેરને માટે એક દંતકથા ચાલે છે. એમ કહે છે કે એ વહેવાઈ વચ્ચે વાદ થતાં સાબરમતી-માંથી સોપારીનાં વહાણ બરી ખંભાત લાવવાની વાત ખમત ઉપર ચડી અને અલંગની નહેર ખોદીને વહાણ ખંભાત આવ્યાં. વહાણ લાવવા માટે નહેર ખોદાય એ બનવાનું નથી. વહાણ સાબરમતીમાંથી અખાતમાં થઈ આવી શકે. નહેર હોય અને તેમાં નાનાં હોડકાં મારફત રત્નો ટૂંકા પડે તેથી માલ આવ્યો હોય તો તે બનવાનું છે. ખરી વાત તો સાબરમતીનું પાણી ઉપયોગમાં લેવા માટે એ નહેર છે.

૯ અલંગ અગર અલિંગ નામ વિદેશી હશે એમ મનાય છે. ખંભાતમાં એક મહોલ્લાનું નામ અલિંગ છે. ખંભાતના અખાતને કિનારે લાવનગરની હદમાં અલંગ નામનું ગામ છે. કદાચ અલંગની નહેરને કિનારે પૂર્વે એવું કોઇ ગામ હોય કે એવા ગામ આગળથી નહેર નીકળતી હોય ને એ નામ પડ્યું હોય તે બનવાનું છે.

૧૦ વધુ વિગત માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૭-૭૮; કાઠીઆવાડ સર્વેસંચક પૃ. ૩૪; ઇ.સ. ૧૮૫૫માં એક Dr. Buist આ રણના ઉપલા ભાગમાંથી પસાર થયેલો તેણે તેનું સાફ વર્ણન કરેલું છે. 'ગાડાની ઘરડ સિવાય તેમાંથી જવાના બીજા રસ્તા નથી. પાણી સુકાયા પછી એ ઘરડો એવી થઈ જતી કે સો વાર છેટે ચાલતાં ગાડાં એકબીજાને દેખી શકતાં નહિ. કોરી કુત્રમાં પણ ઘાસનાં સુકાયેલાં મૂળીઓને લીધે ઘરડનો રસ્તો સખત રહેતો. વર્ષમાં છ મહીના રણ દુર્ગમ અને કાઠવધી ભરેલું (impassable swamp) થઈ રહેતું. ત્યાં પવન બીજકુલ નહિ અને તાપ અસહ્ય હતો.' વીરમગામ વઢવાણની રેલવેની સડક આ રણના મથાળે થઈ જાય છે. ત્યારે ૧૮૫૫માં રણની આ રિયત હતી તો આગળ કેમ હશે તેની કલ્પના થઈ શકે.

૪

સામાન્ય વર્ણન

કચરો અને જળમળ (silt)થી ભરેલો છે. રણનો ઉપલો ભાગ નળકંદાને અડકે છે. ચોમાસામાં તેમાંનાં ગામડાં એટ ધઈ જાય છે અને અમદાવાદ સાથેનો પગરસ્તાનો વ્યવહાર બંધ ધઈ જાય છે. આ રણ પૂર્વે દરિયાની એક ખાડી ભૂમિની અંદર પેટેલી અને તે દરિયાઈ કચરાથી પુરાઈ ગઈ છે એમ જૂસ્તરવેત્તાઓનું માનવું છે. એ ખાડીનું તળિયું એના અસલ તળિયાથી આદથી દસ ફીટ ઉચું આવી ગયું છે. ચોમાસું ગયા પછી મીઠું અહીંતહીં બાઝી રહેલું દેખાય છે. ભારે ચોમાસામાં નળ સરોવર સાથે રણનું પાણી એક ધઈ જઈ સળંગ ધઈ જાય છે. ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે નળ સરોવરની ઉત્તરે કચ્છના રણને અગ્નિ ખૂણે આવેલો ભાગ નીચો હતો અને કચ્છના રણનો ભાગ દરિયા હતો ત્યારે કચ્છનું રણ, નળ સરોવર અને ખંભાતનું રણ મળીને ખાડી સંપૂર્ણ ધઈ રહેતી, અને ખંભાત તથા કચ્છના અખાતને સાંધી દેતી. કાઠીઆવાડ એટ હતો. આજે પણ ભારે વરસાદ પડે તે વર્ષે કાઠીઆવાડ એટ ધઈ જાય છે. ખંભાતની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિ માટે આ રણનું વર્ણન ઉપયોગી છે. એની વિસ્તૃત ચર્ચા 'સરસ્વતીનો પ્રવાહ' એ નામના જુદા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

ખંભાતનો અખાત

હાલ અરબી સમુદ્રનો એક કાંઠો ગણાતો દરિયાનો એક સાંકડો નાનો ભાગ ખંભાતના અખાતને નામે ઓળખાય છે. ઈસ્વી સનની શરૂઆતમાં ન્યારે ભર્યની પ્રસિદ્ધિ વધારે હતી ત્યારે ગ્રીક લેખકો એને ભર્યના અખાત તરીકે ઓળખતા.^{૧૧} આ અખાતને મથાળે ખંભાતનું રાજ્ય, પૂર્વે ગૂજરાતનો કિનારો, પશ્ચિમે કાઠીઆવાડનો કિનારો અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વ તરફ અખાતની હદ સુરતની લગભગથી મહીના મુખ સુધી અને પશ્ચિમ તરફ ગોપનાથથી સાબરમતીના મુખ સુધી છે. એના મુખ આગળ સુરતથી ગોપનાથ સુધીની પહોળાઈ ૩૦ માઈલ છે અને અંદર ઓછામાં ઓછી પહોળાઈ ૧૨ માઈલ છે. લંબાઈ કુલ ૮૦ માઈલ છે. આ અખાતનું આખું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થાન નથી એટલે ખંભાતની ભૌતિક ચલ્લીપટ્ટીમાં અખાતે ભજવેલા ભાગ પૂરતું એનું વર્ણન માત્ર કરીશું.^{૧૨}

ગોપનાથ આગળ અખાતનું મુખ છે. તે પછી ગૂજરાતનો કિનારો સીધો દક્ષિણ તરફ અને કાઠીઆવાડનો કિનારો વળાંક લઈને દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ જાય છે. આ જગ્યાએ દમણ અને નદ્રા-બાદની વચ્ચેના ભાગમાં પાણીથી ઢંકાયેલા રેતીના મોટા ઢગલા છે. એ ભાગમાંથી વહાણોને લાવવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે અને ભોમીઆ વગર અવાતું નથી.

અખાતની ભરતી

ખંભાતનો અખાત પ્રાચીન કાળથી ભરતીના જોરને માટે જાણીતો છે. ખીરમ એટની ઉત્તરથી તે ભરતી ઘણા જ જોરમાં અને ઝડપમાં ધસે છે. મોર્જની ઊંચા સાત ફીટ ઊંચી હોય છે અને દૂરથી પહાડ ધસી આવતો હોય એવું લાગે છે. ભરતી એક કલાકમાં ૧૦ માઈલની ઝડપથી ચઢે છે. પાણીનો વેગ એટલો

૧૧ જુઓ ટોલેમી પેરિપ્લસ વગેરેએ કરેલાં હિંદના કિનારાનાં વર્ણનો.

૧૨ ખંભાતના અખાતના સંપૂર્ણ વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૫થી ૬૦. કુંબાઈ સરકારી ગેઝેટીઅરમાં ખંભાતના ઇતિહાસવાળા ભાગમાં આ અખાત અને રણ વિશે રહેજ પણ ઉલ્લેખ નથી એ જરા નવાઈ લાગે તેવું છે. ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ ખંખેનાં વર્ણનની આવશ્યકતા કેટલી છે તે આગળ જોઈશું.

સામાન્ય વર્ણન

૫

જોરવાળો હોય છે કે જ્યાં કોરી જમીન હોય ત્યાં ક્ષણમાં પાણીપાણી થઈ રહે છે અને વહાણ ચાલે તેવું પાણી હોય ત્યાં ક્ષણમાં કોરી જમીન થઈ જાય છે. આવી ભરતી અમાસ, પૂનમ અને બીજત્રીજના જુવાળ વખતે આવે છે; આઠમના જુવાળ વખતે નથી આવતી. મહી અને સાબરમતીમાં પણ આ ભરતીની અસર ભારે થાય છે. અખાતના મધ્યાળા પાસે થોડા માઈલમાં ભરતીનાં મોઝાં મોટા ધુધવાટ સાથે મોટી ભીંત ધસી આવતી હોય તેવાં, અસાધારણ ઝડપથી આવે છે, અને તેને લીધે રેતીના મોટા ઢગ (bore rocks) થઈ ગયેલા છે. આ ભરતીથી પુરપાટ દોડતો થોડો પણ બચી શકતો નથી એવું એનું જોર છે. એક મુસાફરે જીવ લઈ નાસતો કુતરો તણાઈ ગયાનું વર્ણન કરેલું છે.

અખાતનું પુરાણ

ખંભાતનો અખાત એમાં મળતી નદીઓના જળમળથી કેવી રીતે પુરાય છે એનો ઇતિહાસ રસમય છે. ખંભાત બંદરની ચટ્ટીપટ્ટી ઉપર એ ખીનાએ ઘણી અસર કરેલી છે. હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક રચનામાં આ અખાત એ એક વિચિત્રતા છે. ખરી રીતે એ એક મોટી નદીનું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે, જેની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું. એના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એમાં જેટલી અને જેવડી નદીઓ મળે છે તેટલી અને તેવડી નદીઓ એટલા વિસ્તારમાં બીજે ક્યાંય ભાગ્યે જ પડતી હશે. આ ઘટના અખાતનું સ્વરૂપ ફેરવવામાં મુખ્ય કારણભૂત બનેલી છે. ૧૩

અખાતના આટલા નાના વિસ્તારમાં ગૂંજરાતમાંથી સાબરમતી, મહી, દાદર, નર્મદા અને તાપી પોતપોતાની સહચરી નદીઓ સાથે આવીને મળે છે. કાઠીઆવાડમાંથી સુખાભાદર, કાલુભાર, ઉતાવળી અને શેત્રુંજી પોતાનાં પાણીનો જથ્થો લઈ મળે છે. આ નદીઓ જે પ્રદેશોમાં યદને આવે છે તેનો કુલ વિસ્તાર ૮૩,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે અને એમાં સરેરાશ વરસાદ ૩૬ ઈંચ પડે છે. એક ઈંચ વરસાદે એમાંથી ૭૧,૦૬,૮૮,૨૨,૩૩૧ ટન પાણી ભેગું થાય છે. એટલે ૩૬ ઈંચ મોસમનો પૂરો વરસાદ પડે તો ૨,૫૫,૮૪,૭૬,૦૩,૯૨૦ ટન પાણી અખાતમાં આવે. અતિશયના વરસમાં શું થાય તેની કલ્પના કરી લેવાની. એમ કહેવાય છે કે પૃથ્વી ઉપર વરસતા પાણીમાંથી ૩ નદીઓ મારફતે દરિયામાં જાય છે અને બાકીનું શોષાઈ જાય છે. જો આ બધા આંકડા અને હિસાબ ખરા હોય તો ઉપરની નદીઓના પ્રદેશમાં મોસમનો સામાન્ય વરસાદ પડે તોપણ ૮૩૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તારનું અને ૧૦૦ ફીટ ઊંડું એટલે ખંભાતના અખાતના ત્રીજા ભાગ જેવડું સરોવર ભરાઈ રહે.

ઈજનેરોએ કરેલા અખતરાથી સમજાય છે કે એક શેર પાણીમાં ૦.૪૫ જેટલો કાદવનો કચરો (silt) આવે છે. એ રીતે ખંભાતના અખાતમાં દર ચોમાસે ૮૫,૨૮,૨૫,૩૪,૬૪૦ ટન પાણી આવે અને સાથે તે ૩૮,૩૭,૭૧,૪૦૫ ટન કાદવ લાવે. એટલે વધુ ગણતરી કરતાં જણાય છે કે આ કચરાનો ૧૦ ફીટ ઊંચો ૩૬ ચોરસ માઈલ જેવડો ટાપુ બની રહે. ખંભાતના અખાતનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૫૦ ચોરસ માઈલ છે, અને એટ વખતે તે ૨૦ વામ ઊંડો છે. એટલે જેટલો કાદવ આવે

૧૩ ભરતીનું આ મોઝું મોઝું bore અખાતમાં સાંકડી જગ્યામાંથી એકાએક ચઢે છે. ખંભાતથી ૧૧ માઈલ bore rocks આગળથી આ ભરતી શરૂ થાય છે. પૂર્વે ગંગવા અને પશ્ચિમે લોલેરાની નીચે bore નથી. વરસાદની મોસમમાં દિવસે આવે છે અને બીજી મોસમમાં રાત્રે આવે છે.

૬

સામાન્ય વર્ણન

છે. તે બધા જો ત્યાં જ હરે તો એક હજાર વર્ષમાં આખો પે અખાત પુરાઈ જાય. પરંતુ હિંદી મહાસાગરનાં મોઝાંનાં જોરને લીધે ફક્ત સેંકડે એક લાગ જોટલો કચરો રહી આક્રીનો તણાઈ જાય છે. એટલો કચરો રહેતાં પણ એક લાખ વર્ષમાં અખાત પુરાઈ જાય એવી ગણતરી છે. આ કચરાને લીધે અખાતમાં ફેટલાક ટાપુઓ એવા મોટા બંધાય છે કે બહુ મોટી ભરતીમાં જ પાણીથી ઢંકાય.

આ જળમળના ભરાવાથી અખાતનો મથાળનો ભાગ ધીમેધીમે પુરાયો છે અને નદીઓના પટ ઊંચા આવતા ગયા છે. અખાતના બીજા કિનારાઓને શી અસર થઈ છે તે આ લેખનો વિષય નથી; પરંતુ એમાં વધારાનાં મતભેદ છે. ભરતીનું જોર અને નદીઓના સખત પ્રવાહ આ જળમળને ખેંચી જવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કહેવાય છે કે આ કાદવ છેક લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ સુધી જઈ હરે છે અને સિંધુ, ગંગા વગેરે નદીઓના મુખ પાસે નહેરોવાળી બૂમિ (delta) થઈ છે તેવી બૂમિ અહીં બંધાતી નથી. પૂર્વકિનારે જમીન બંધાય છે તો પશ્ચિમ કિનારે ધોવાય છે. આ કારણથી છેલ્લાં ૧૬૦૦ વર્ષથી અખાત સંબંધી જે હેવાલ મળે છે તે જોતાં તેમાં બહુ મોટા ફેરફાર થયા નથી એમ મનાય છે. પરંતુ નાના ફેરફારો અવશ્ય થયા છે. કિનારા આગળ અને નદીઓનાં મુખ આગળ નવી જમીન બંધાય છે અને જૂની ધોવાઈ જાય છે.

અખાતનો ઇતિહાસ

૧૬૦૦ વર્ષથી આ અખાતના હેવાલ વિદેશી મુસાફરોએ કરેલાં જોવામાં આવે છે. ગ્રીક લેખક ટોલેમીના વર્ણન ઉપરથી ખરે ખ્યાલ આવતો નથી. ઉલટું એના ઉપરથી અખાત હતો જ નહિ એમ એક બંગીય વિદ્વાન પ્રતિપાદન કરે છે. તેની વિગત પરિશિષ્ટમાં તપાસીશું. તે પછી પેરિપ્લસનો લેખક અખાતનું સાઈ વર્ણન કરે છે. એમાં ખંભાતને લગતું ખાસ ન હોવાથી અહીં વિગત ઉપયોગની નથી. પરંતુ એ સમયે પણ અખાતમાં વહાણ સહેલાઈથી લાવી શકાતાં નહિ, અને અખાતના મુખ આગળ સરકારી ભોમીઆ હોરીઓ લઈ વેપારી વગેરેનાં વહાણોને દોરીને લાવતા. પેરિપ્લસમાં અખાતને મથાળે મહી નદીનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ ખંભાત માટે એનું વર્ણન ગોટાળાભરેલું છે. દસમી સદીમાં અરબી મુસાફર માર્સુદી અખાતના કિનારા શહેરો અને ગામોથી ભરચક, અને લીલાં ઝાડ તથા ખેતરોમાં મોર પોપટ કલ્લોલ ઠરી રહેતાં એવું વર્ણન કરે છે. પંદરમી સદીમાં આવેલો આરબોસા નામનો મુસાફર પણ અખાતના કિનારાનું સાઈ વર્ણન કરે છે. પરંતુ એણે લખેલાં ગામોનાં નામનો આજે પતો લાગતો નથી. ભરતીનું વર્ણન તો બધા એકસરખું જ કરે છે. ઝાંઝલ્વી નામનો મુસાફર લખે છે કે મહી નદીના મુખ આગળ પણ ભય ધણો છે. ભરતી નરમ હોય કે ઓટ હોય તો થોડા ઉપર નદી તરી શકાય. મોટી ભરતી (bore) આવે તો બચી શકાય નહિ. હાથી પણ એમાં તણાઈ જાય છે. કપડાં પહેરીને જાય તો કપડાં નીકળી જાય છે. ઘોડે ખેસીને પણ કપડાં માથે મૂકીને ફેટલાક જાય છે. ઇ.સ. ૧૮૧૦ સુધી ભરતી વખતે મોટાં વહાણો છેક સુધી આવી શકતાં. ઓટ વખતે વચ્ચે થોડી નહેરો સિવાય જમીન કોરી થઈ જતી. આ વખતે ધોલેરા બંદર વધું, પણ ભાદરનો પ્રવાહ બદલાયાથી જળમળ ભરાયો. ઇ.સ. ૧૮૨૦માં હૅમિલ્ટન લખે છે કે અખાત પુરાતો જાય છે એમ લોક માનતા, પણ ભરતીનો વેગ તેવો ને તેવો હતો. ગંગવા ઉપર થઈને વહાણ જાય તો ઝિંકું જ પડતું.

સામાન્ય વર્ણન

૭

ખંભાતની પૂર્વે છ માઇલ જમીન કોરી પડતી, પણ પગરસ્તે ભોમીઆ વગર જમીન શકાતું નહિ. તેનું કારણ ભરતી-bore-ની ખીક અને વીચર (quick-sand)ની ખીક હતું. ખંભાતની નજીક ઘણાં વહાણુ ભાંગી જતાં. આ વખતે ભેગા થએલા કચરાને સારી ઝાતુમાં ભરતીમાં તણાવી દેવા માટે નહેરો કરી નિકાલની વ્યવસ્થા દરબાર તરફથી થતી. ઇ.સ. ૧૮૨૦થી એ વ્યવસ્થા અંધ પડી અને રેતી ભેગી થવાથી ભરતીનો મારો કિનારા પાસે રહેજ એવો થયો. ભરતી (bore)નું જોર પણ કોઈવાર મહી બાણુ અને કોઈવાર સાબરમતી બાણુ રહેતું. ઇ.સ. ૧૮૨૨માં કર્નલ ટોડને ઘોઘાથી ખંભાત આવવું હતું તે જળમાર્ગે ન આવી શકાયું અને થોડા દિવસ રાહ જોઈ રણરસ્તે આવવું પડ્યું એવી એ બાણુ અખાતની સ્થિતિ હતી. ઇ.સ. ૧૮૫૪માં ખંભાત આગળ પાણીના પટ મહી અને સાબરમતીના પ્રવાહના જોરથી વારંવાર બદલાતા તેથી વહાણોને લંગર કરવા માટે મુશ્કેલી રહેતી. ઇ.સ. ૧૮૫૮માં અખાતમાં રેતીના પટ જમીન ગએલા હતા અને ભરતી વખતે વહાણોને તુકસાન થતું. ૧૮૬૭માં બંદરની દશા બહુ ખરાબ હતી. હોડી બે માઈલ છેટે જાબી રહી શકતી અને માલ કાઢવમાં ત્યાં સુધી લઈ જવો પડતો. આ કારણથી ઇ.સ. ૧૮૬૮માં ખેડાના કલેક્ટરે ખંભાતથી પૂર્વે ત્રણ માઈલ છેટે રાલજ ગામ આગળ બીજું બંદર ખોલવા સરકારની પરવાનગી માગેલી, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ૧૮૭૦માં કરંટમ્સ કમિશ્નર અને કલેક્ટરે સૂચવ્યું કે ખંભાત દરબાર જે આવકગમવક જકાત (transit duties) લે છે તે અંધ કરીને કાઢવમાં ગાડાં જાય એવો કકડો બે માઇલ સુધી અંધાવવો. પરંતુ પાછળથી દરબારના કહેવાથી એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવાયો. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં ખંભાત બંદર એ ખરી રીતે બંદર નહોતું. વહાણુ કાઢવને છેડે બે માઇલ છેટે જાવાં રહેતાં. એ કાઢવમાં ગાડાં દિવસમાં એક કે બહુ તો બે વાર જઈ શકતાં. કાઢવના એટલા પટને પણ બ્યારે મોટો જીવાળ ધૂવે છે ત્યારે ગાડાં જઈ શકતાં નથી.

આ રીતે ખંભાતના અખાતનો અને મુખ્યત્વે કરીને ખંભાત શહેર પાસેના તેના મથાળાનો ઇતિહાસ છે, બંદરની ભૌતિક પ્રગતિ ઉપર આ અખાતની વખતોવખતની સ્થિતિએ ઘણી અસર કરી છે અને ખંભાતની ચડતીપડતી એના ઉપર હમેશાં અવલંબી રહેલી છે. ચાલુ સદીમાં એમાં થએલા ફેરફારનો વિચાર આગળ કરીશું, તેમજ અખાતની પ્રાચીનતાનો વિચાર પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

પ્રકરણ બીજું

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

કુમારિકાક્ષેત્ર

ખંભાત અને એની આસપાસના, એકમત પ્રમાણે સાત અને બીજા મત પ્રમાણે ત્રીસ, કોશના સ્થળને કુમારિકાક્ષેત્ર કહે છે. રકંદપુરાણના કૌમારિકા અથવા કુમારિકા ખંડમાં એ પ્રમાણે લખ્યું છે, અને મહારકંદ પુરાણના માહેશ્વર ખંડના અવાંતરખંડનું નામ કુમારિકાખંડ એ ઉપરથી પડ્યું છે. પરંતુ એ પુરાણમાં કુમારિકાખંડ અને ક્ષેત્રનો વિસ્તાર સ્પષ્ટ નથી. ખરી રીતે વર્ણનની વિગત ક્ષેત્ર હોવાનું વ્યક્ત કરે છે; બ્યારે પૌરાણિક પ્રણાલિકા પ્રમાણે આપેલી ભૂગોળની વિગતમાં ખંડ લખે છે. એટલે આ બાબત સ્પષ્ટ કરવાનું ઉપસ્થિત થાય છે.

ભારતવર્ષના નવ દ્વીપો

પુરાણો સામાન્ય રીતે પૃથ્વીના ભાગ દ્વીપો અને વર્ષોમાં પાડે છે. તેમાં આપણને ફક્ત ભારતવર્ષ સાથે જ સંબંધ છે. આ ભારતવર્ષના નવ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.^૧ બીજાં કેટલાંક પુરાણોની પેઠે રકંદપુરાણનો આ કુમારિકાખંડ પણ નવ ભાગ પાડે છે;^૨ અને એ નવ ખંડમાં એક ખંડ અગર દ્વીપનું નામ કુમારિકા અગર કુમારી ખંડ અગર દ્વીપ લખે છે. આ પૌરાણિક વર્ણનની વિગતમાં ઊત્તરતાં પહેલાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ભારતવર્ષ એ હાલનો ત્રિકોણાકૃતિ હિંદુસ્તાન માત્ર નથી. હાલનો હિંદુસ્તાન તો માત્ર એ ભારતવર્ષના નવ ખંડમાંનો એક ભરતખંડ છે. એટલે ભારતવર્ષની મર્યાદા હાલ ધારીએ તે કરતાં ઘણી વિશાળ છે. ભારતવર્ષના નવ ખંડ અગર દ્વીપોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: છદ્રદ્વીપ, કશેરમાન, તામ્રપર્ણી, ગલરિતમાન, નાગદ્વીપ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વારુણ એ આઠ દ્વીપ અને નવમો રહ્યો તેનું નામ ન લખતાં સાગરસંવૃત્ત એટલે સમુદ્રથી વીંટાએલો દ્વીપ એમ ઘણાંખરાં પુરાણો લખે છે. એટલે કે નવમો દ્વીપ એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે એનું નામ લખવું પુરાણકારોએ ઉચિત નથી ધાર્યું. પરંતુ એ જ સમયના વધારે ચોક્કસ ભૌગોલિક વિગત લખનારા

૧ ભુએ વિષ્ણુપુરાણ: ભારતસ્યાસ્વ વર્ષસ્ય નવમેદાન્નિશામય । इन्द्रद्वीपः कशेरुमान् ताम्रपर्णो गरस्तिमान् ॥૧॥
નાગદ્વીપસ્તથા સૌમ્યો ગન્ધર્વ સ્વથ વાઘ્ન: । अयंतु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥૨॥ યોજનાનાં સહસ્રં
તુ દ્વીપોડયં દક્ષિણોત્તરાત્ । पूर्वकिराता यस्मिन्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥૩॥ बाह्यणा क्षत्रिया वैश्या मन्त्र्य
શત્રાશ્ચ ભાગશઃ ॥ આ પ્રમાણે નામ વગરના સાગરસંવૃત્ત દ્વીપનું વર્ણન અને એમાંની ચાતુર્ધણી વ્યવસ્થા એને ભરત-
ખંડ વ્યક્ત કરે છે.

૨ રકં. પુ. કૌ. ખં. અધ્યાય ૩૬. શ્લો. ૧૬. એમાં નવમો દ્વીપ 'કુમારિકા' એમ લખ્યું છે. એની મર્યાદા આપતાં શ્લો.
૧૧૩માં લખે છે કે પારિયાત્રસ્ય ચૈવાર્વાક્ર્લંદં કૌમારિકં સ્મૃતમ્ ॥ આમ એ ખંડની મર્યાદા બીજાં પુરાણોથી ભુદ્રી લખે છે.

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

૯

એ ખંડનું નામ આપે છે, અને તે કુમારી દ્વીપ અગર કુમારી ખંડ. આ નામ કવિ રાજશેખર^૩ અને ભારકરાચાર્ય^૪ આપે છે. બાકીનાં નામોમાં કાંઈ ફેર નથી. એટલે બધાં પુરાણોમાં ફક્ત રક્તપુરાણ એને કુમારિકા ખંડ જૂદો લખવાનો હોવાથી કે ગમે તે કારણથી કુમારિકા ખંડ કે દ્વીપ નામ આપે છે અને ઉપરના બે લેખકો પણ એ નામ આપે છે. એટલે સાગરસંવ્રત ખંડ તે કુમારિકા ખંડ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

કુમારી દ્વીપ

હિંદુસ્તાનની પૌરાણિક ભૂગોળ લખનારાઓ આ કુમારિકા ખંડ અગર સાગરસંવ્રત દ્વીપ એ ભારત-વર્ષીય હાલનો ભરતખંડ એમ સપ્રમાણ માને છે.^૫ દરેક પુરાણ આ નવે ખંડનાં નામ માત્ર આપી અંતર્ગત વિગત તો માત્ર નવમા કુમારી દ્વીપની જ આપે છે. રાજશેખરે આપેલી એ ખંડની વિગત એને હાલનો ભરતખંડ સિદ્ધ કરવામાં ટેકો આપે છે.^૬ આ બાબતમાં ફક્ત રક્તપુરાણાંતર્ગત કુમારિકા ખંડ જૂદો પડે છે; અને કૌમારિકા ખંડ આખો કુમારિકાક્ષેત્ર અથવા ખંભાતના રથળના વર્ણનમાં લખવાનો હોવાથી બીજા પુરાણોથી એને જૂદું પડતું પડે છે. એટલે રક્તપુરાણ પારિવાર પર્યતની પશ્ચિમના ભાગને જ કુમારિકા દ્વીપ ગણે છે. પરંતુ ખંભાતનું રથળ એ કુમારીકા ક્ષેત્ર છે એ માન્ય રાખીએ તો પણ પુરાણોનો કુમારિકા ખંડ એ તો ભારતવર્ષીય ભરતખંડ આખો જ છે એ સિદ્ધ થએલી વાત છે. એટલે કુમારિકા ક્ષેત્રના રથળની પરંપરાને અવળી સમજી પુરાણોના કુમારી દ્વીપને તેની જગ્યાએ એટલે પશ્ચિમ હિંદ તરીકે મનાવવાનો રક્તપુરાણના લેખકનો પ્રયત્ન છે.^૭ એટલે એ આખી ચે પરંપરાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે કુમારી દ્વીપ એટલે ભરતખંડમાં ખંભાતનું રથળ કુમારિકા ક્ષેત્ર કહેવાયું અને મુખ્ય દેશના નામનું ક્ષેત્ર કહેવડાવવા પૂરતું તે સમયના હિંદુસ્તાનની

૩ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા પૃ. ૯૨. તત્રેદં ભારતં વર્ષમસ્ય ચ નવમેદાઃ । તે પછી ઇન્દ્રાદિ ક્રમથી આઠ દ્વીપો ગણાવી કુમારીદ્વીપશ્ચાયં નવમઃ એમ ૨૫૪ લખે છે. અને વધારામાં ઉમેરે છે કે અત્ર ચ કુમારી દ્વીપે-વિંધ્યશ્ચ પારિયાત્રશ્ચ શુક્તિમાનુક્રપર્વતઃ । મહેન્દ્રસહ્યમલયાઃ સમૈતે કુલપર્વતાઃ ॥ કુમારી દ્વીપનો આ ઉલ્લેખ અને એમાંના સાત કુલ પર્વતો જે હિંદુસ્તાનના પર્વતો છે તે, કુમારી દ્વીપ એટલે એકસો ગૂજરાત રાજપુતાના નહિ પણ આખો ભરતખંડ વ્યક્ત કરે છે.

૪ Wilson's Vishnu Purana II p. 110-112 Note. એ નોંધમાં પૌરાણિક ભૂગોળ માટે ભારકરાચાર્યનો મત આપેલો છે.

૫ વધુ વિગત માટે કર્નિગહામકૃત પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળની પાછળ મુરેન્દ્રનાથ મઝમુદારે આપેલું પરિશિષ્ટ ૧.

૬ જુઓ ઉપરની નોંધ ૩.

૭ રક્. પુ. કૈ. ખં. અધ્યાય ૩૬. સિંહલદ્વીપના રાજાપ્રજાલેવના પુત્ર ભરતના પુત્ર શતશૃંગને આઠ પુત્ર અને એક કુમારિકા પુત્રી એમ નવ સંતાનો હતાં. કુમારિકાનું સુખ બકરીનું હતું. પૂર્વાવતારમાં એક બકરીનું શરીર મહીસાગર સંગમમાં પડેલું પણ સુખ ભળામાં ભરાઈ રહેલું તેથી બકરી પોતાનું સુખ રહેવા દઈ કુમારિકા થઈ. આ વાતનું જ્ઞાન થતાં બકરીનું સુખ ભળામાંથી કાઢી મહીલાં જલમાં નાંખતાં કુમારિકા સર્વોગસુંદર થઈ અને મહી સંગમતીર્થમાં શિવના આરાધનમાં સમય વ્યતીત કરવા આવીને રહી. વખત જતાં રાત્રે ભારતના નવ ખંડ પાકી આઠ પુત્રોને નામ પ્રમાણે અને કુમારિકાને કુમારી દ્વીપ આપી. એ આઠ પુત્રોને નવનવ પુત્રો થતાં તેમની દેાઈ કુમારિકાએ નવે ખંડના ૭૨ ભાગ પાકી સર્વેને બહેન થા. એ ભતની કથા એ અધ્યાયમાં છે.

૧૦

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

ભૂગોળમાં એનું મહત્વ અને કેન્દ્રસ્થપણું હતું.^૮**કુમારિકા ક્ષેત્રની છેક પાસેના દ્વીપો-કુમારિકા ક્ષેત્ર ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર**

આ કુમારીદ્વીપ અગર ભરતખંડની આસપાસ ઉપર ગણાવેલા આઠ ખંડ આવેલા છે. પૂર્વથી એનો અનુક્રમ ઐન્દ્રદીપથી શરૂ થાય છે. આમાં તામપર્ણદ્વીપ એ સિંહલદ્વીપ છે એ સ્પષ્ટ છે. ઐન્દ્રદીપ એ બ્રહ્મદેશ અને ગાંધર્વ એ ગાંધાર અને કાપુલ નદીનો પ્રદેશ છે એમ સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર શાસ્ત્રીએ સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે.^૯ એટલે કમથી કશેરમાન એ મલાયાના દ્વીપો આવે છે. ગાંધર્વને પૌરાણિક ભૂગોળ લેખકો ઉત્તરમાં મૂકે છે. એટલે દક્ષિણના તામ્રપર્ણ સિંહલદ્વીપ અને ગાંધર્વની વચ્ચે અનુક્રમે નૈર્ઋત્યમાં ગભસ્તિમાન્, પશ્ચિમમાં નાગદ્વીપ અને વાયવ્યમાં સૌમ્યદ્વીપ આવે છે. આપણો ગૂજરાત પ્રાંત એક મત^{૧૦} પ્રમાણે હિંદની પશ્ચિમમાં અને ખીજા મત પ્રમાણે નૈઋત્યમાં હોવાથી એની ભૂગોળ સાથે ગભસ્તિમાન્ અને નાગદ્વીપને નિકટનોસંબંધ છે; અને ખંભાતનું સ્થળ ગૂજરાતમાં એવી જગ્યાએ આવેલું છે કે એક વખત આ બધા ભાગનું કેન્દ્ર થઈ શકે. ગભસ્તિમાન્ અને નાગદ્વીપને શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા લક્ષદ્વીપ-માલદ્વીપ અને કચ્છ કાડીઆવાડ ધારે છે.^{૧૧} પરંતુ પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે આ બે દ્વીપોનો ગૂજરાતનો કિનારો અને સમ પાતાલની કલ્પનાને પણ સંબંધ છે, અને એ વિષય જરા લાંબો હોવાથી પરિશિષ્ટમાં ચર્ચાશું. અહીં તો એટલું જ જોવાનું છે કે ભારતવર્ષીય ભરતખંડનું જ નામ પુરાણ સમયમાં કુમારીદ્વીપ હતું, અને દ્વીપના એક સૌથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ વિભાગને એનું જ નામ કુમારિકા ક્ષેત્ર એવું મળ્યું છે. રકંદપુરાણ આખા કુમારીદ્વીપ અગર ખંડને પારિયાત્ર પર્વતની પશ્ચિમે એટલે હાલના ગૂજરાત-રજપુતાનાની સરહદમાં લાવી મૂકે છે તે જો કે ખરે નથી, છતાં આખા કુમારી દ્વીપનું આ કુમારિકા ક્ષેત્ર-સ્તંભતીર્થનું સ્થળ ઉપયોગી કેન્દ્ર હતું એ વાતને ટેકો આપે છે. ભરતખંડનો બહારની દુનિયા સાથે, અને આખા ભારતવર્ષનો અને ખીજા દ્વીપોનો ભરતખંડ સાથે, દરિયાઈ વ્યવહાર એના આ કેન્દ્રસ્થ બેઠર મારફતે જ હતો.^{૧૨} આ સ્થળનું આવું મધ્યસ્થપણું જોડેના નકશા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે, અને કોઈ પણ સ્થળની ભૌગોલિક યોગ્યતાએ એનાં વ્યાવહારિક વિકાસમાં કેટલી સહાયભૂત થાય છે તે પણ સમજાશે.

૮ રકંદપુરાણની કુમારિકાની ઉપર જણાવેલી હકીકતને ખીજા કોઈ પુરાણનો ટેકો નથી. ખંભાતના સ્થળનું ઉપયોગીપણું અને કુમારિકા ક્ષેત્રનું દ્વીપ સાથે નામનું મળતાપણું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન છે. અષ્વમેદવ રાજાને રકંદપુરાણ જૈન ધારે છે તેને પણ આધાર નથી. જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ ૩-૩૬૧.

૯ એમણે સંશોધેલી કર્નિગહામૃત પ્રાચીન ભૂગોળનું પારશિષ્ટ ૧.

૧૦ પુરાણોમાં આપેલી દિશાઓ બહુ ચોક્કસ નથી તથા પુરાણના લેખકના રહોક્ષણ પરત્વે દિશાના ભેદ પડે છે.

૧૧ જુઓ. સુ. મજમુદારે સંશોધેલી કર્નિગહામૃત પ્રાચીન ભૂગોળનું પારશિષ્ટ ૧ આમાં ઐન્દ્ર અને ગાંધર્વનો નિર્ણય સ્પષ્ટ કરેલો છે. તાગ અને ગભસ્તિમાન્ માટે સંદેહ્ય લખેલું છે. એ વિશે પાતાલ અને ભોગવતીના પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરીશું.

૧૨ આ ઉપયોગિતાના સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો નવમી સદીના અંતથી મળે છે. તે પૂર્વે પરંપરા પ્રાપ્ત કથાઓ અને અનુમાન ઉપર આધાર રાખવો પડે. એનું કારણ એ સમય પૂર્વે ખંભાતનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન તરીકેનું મહત્વ અને એનું ઓછામાં ઓછું એક વખત યજ્ઞ ગયેલું હતંતર છે. ઇતિહાસના પ્રકરણમાં એની ચર્ચા કરીશું.

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

૧૧

ખંભાતનો અખાત એ નદીનું મુખ

આ સાથે એક બીજી મહત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. વહાણ ચાલી શકે એવી મોટી નદી-ઓના કિનારાઓ ઉપર અને એમના મુખપ્રદેશ ઉપર હંમેશાં મહાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી છે. જમતના ઇતિહાસમાં એવા ઘણા દાખલા બનેલા છે.^{૧૩} નાઇલ, યુફ્રેટીસ તીગ્રીસ, સિંધુ આદિ નદીઓનાં મુખ અને તટ પ્રદેશો મોટી સંસ્કૃતિઓને જન્મ આપ્યા છે. ભૂસ્તર અને ભૂગોળવેત્તાઓ એકમત છે કે આ નદીઓના પ્રવાહ તેમના હાલના સ્વરૂપમાં છે તેવા પ્રાચીનકાલમાં નહોતા. હિંદુસ્તાનમાં તો નદીઓએ પ્રવાહ ખાસ બદલેલા છે.^{૧૪} સિંધુ પહેલાં કચ્છના રણમાં (સમુદ્રમાં) મળતી હતી.^{૧૫} સરસ્વતીના ટુકડા થઇને આખો પ્રવાહ જ ઊડી ગયો છે. ભૂસ્તરવેત્તાનું એમ પણ માનવું છે કે કચ્છ અને ખંભાતના અખાતો એ માત્ર એવી ટ્રાઈ વિશાલ નદીનાં માત્ર પહોળાં થઇ ગયેલાં મુખ છે. અને સિંધુનાં મુખ કચ્છના રણની જગ્યાએ આવેલા સમુદ્રમાં હતાં તો ખંભાતનો અખાત એ સરસ્વતીનું એક મુખ હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ આખો વિષય રસમય હોવાથી એક જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું.

નદીના આવા પહોળા થઇ ગયેલા મુખથી બનેલા અખાતને આજે મહી નર્મદા આદિ નદી-ઓ મળે છે. પૌરાણિક સમયમાં એનો મોટો પહોળો ફાંટો ઉત્તરમાં સાબરમતી નદીની બાજુમાં થઇ કચ્છના રણ તરફ જતો હતો. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે એ ફાંટો ખંભાત અને કચ્છના અખાતને નળ સરોવર મારફત જોડી દેતો હતો અને કાઠીઆવાડ બેટ હતો.^{૧૬} પરંતુ તેથી પણ પહેલાંના સમયમાં એ બાજુની ભૂગોળમાં એથી પણ જરા ફેર હતો. દરિયાના આ ફાંટા અને એના સર-સ્વતી અને સિંધુનાં મુખ સાથેના સંબંધથી ગૂંજરાતના આ બધા કિનારાનો વહાણ દ્વારા સંબંધ હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગ સાથે છેક કુશ્મીર સુધી અને પંજાબના ઉત્તર ભાગ સુધી હતો.^{૧૭} બીજા પૌરાણિક ભૂગોળ પ્રમાણે પશ્ચિમ-દક્ષિણ સમુદ્રને ખરેખરે મહાર્ણવ કહેતા.^{૧૮} એટલે તે સમયના હિંદુસ્તાનનો બહારની દુનિયા સાથે સંબંધ ચરબી સમુદ્રનાં બારાં મારફતે હતો; અને ઉપર જોયું તેમ સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ કચ્છના રણના પુરાગામી સમુદ્રથી શરૂ થઇ ખંભાતના અખાત

૧૩ Sir John Marshall: Mohenjo-Daro and the Indus Civilization. P. 93-94. ખાસ કરીને ઇ.સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષ જેટલા પ્રાચીન સમયમાં તો લોકના ઇતિહાસમાં અને સંસ્કૃતિઓના વિકાસમાં નદીઓએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવેલા છે. સિંધુ અને એની સહયોગીએ દક્ષિણ એશિયામાં સૌથી પહોળા પ્રવાહ ગણવામાં આવે છે. નદીઓએ સરસ્વતીની ગણના આ લેખકો કરતા નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે.

૧૪ જુઓ એ જ પ્રકરણ ૧૬ અને અમરનાથ દાસકૃત India & Jambu Island.

૧૫ Imperial Gazetteer I; Gates of India By Sir Thomas Holdich પૃ. ૨૭ અને ૧૪૪. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ વગેરે ગ્રંથો દેકો આપે છે.

૧૬ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૬-૧૭ છેક ૧૮૨૭માં એક લેખક લખે છે

કે વરસાદ વધારે પડે ત્યારે કચ્છના અખાતનું પાણી નળ સરોવરમાં થઇ ખંભાતના અખાતમાં આવતું.

૧૭ એની ચર્ચા સરસ્વતીના પ્રવાહના પરિશિષ્ટમાં થશે. નકશામાં આ અતાવવા યત્ન કર્યો છે.

૧૮ બુદ્ધ સંહિતા કુર્મવિભાગ અ. ૧૪.

૧૨

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

સુધી હતાં તેથી ખંભાતનું સ્થળ હમેશાં તે સમયની જનસંસ્કૃતિ અને વેપારનું કેન્દ્ર રહે તેમાં નવાઈ નથી.

આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ગયા પ્રકરણમાં ખંભાતની અને મહી નદીની જે પ્રાચીનતા વિચારી, તેનાથી પણ ખંભાતને વધારે પ્રાચીન સમયમાં મૂકી શકે. પરંતુ એટલી બધી પ્રાચીનતાની બાબત કાંઈક સંદિગ્ધ હોવાથી એનો વિચાર પરિશિષ્ટમાં જ કરીશું. એટલે ખંભાતની આસપાસના સ્થળની પ્રાચીનતાના બીજા પૌરાણિક ઉલ્લેખ હોય તે તપાસી આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ.

મહી નદીની પ્રાચીનતા

મહી નદીનું નામ ટોલેમી આદિ ગ્રીક લેખકો લખે છે. ખંભાતના અખાતને મથાળે મહી નદીનું મુખ છે એમ પણ લખે છે.^{૧૯} માર્કેટ્રેય પુરાણમાં પણ એનું નામ છે.^{૨૦} શિવપુરાણ કહે છે કે મહીના મુખ આગળ એક કાતરમાં શિવે અંધકાસુરને માર્યો હતો.^{૨૧} મહાભારતમાં માહેય^{૨૨} નામનો જનપદ લખેલો છે. એને મહીના દક્ષિણ કાંઠાના દેશ તરીકે વાયુપુરાણ ગણાવે છે.^{૨૩} મહાભારતમાં મહીના ઉત્તર તટને મહ્યુત્તર નામનો જનપદ કહ્યો છે.^{૨૪} વરાહમિહિરે (છઠ્ઠી સદી) પણ મહી તટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૨૫} આ ઉપરથી સમગ્રશે કે મહી નદીના અને કિનારા ઘણા પ્રાચીનકાળથી વસ્તીવાળા હતા. રક્તપુરાણે તો આખો એક અંતર્ગત ખંડ મહીસાગરના માહાત્મ્ય તરીકે લખ્યો છે. વાયુપુરાણ સર્વથી જૂનું પુરાણ મનાય છે.^{૨૬} એટલે આ બધા ઉલ્લેખો સાથે વાયુપુરાણની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં મહીનો તટપ્રદેશ અને ખંભાતનું સ્થળ ઇસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાં સમૃદ્ધ હતું એમ નક્કી થઈ શકે છે. રક્ત તથા શિવપુરાણ પ્રમાણે મહીના મુખ આગળ તારક કે અંધક નામના અસુરો મરાયા હતા એ સ્વીકારીએ તો, અને એ બીના, અને દેવાસુર સંગ્રામની વાતો પુરાણોના કેવળ ગપાટા નથી પરંતુ ઘણા જ પ્રાચીન સમયની બહુ દંતકથાઓથી મિશ્રિત થએલી ઐતિહાસિક પરંપરા છે એ હાલની શોધોથી લગભગ સિદ્ધ થએલી વાત^{૨૭} સ્વીકારીએ તો, ખંભાતનું સ્થળ અને ગૂજરાતનો કિનારો કહેવાતા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની લગભગ સમાપ જ પહોંચે. પરંતુ આ ઘણી વાદઅસ્ત હકીકતને આહીં ન ચર્ચતાં પૌરાણિક ઇતિહાસના પ્રકરણને લગતા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું.

૧૯ Mc Crindles' Ptolemy, મુરેન્દ્રનાથ મઠમુદાર સંપાદિત. પૃ. ૩૮ River Mophis એટલે મહી. Periples એને Mais લખે છે.

૨૦ માર્કેટ્રેય પુરાણ ૧ અ. ૫૭. De's Geo. Dic. of Ancient India.

૨૧ શિવપુરાણ ૧. અ. ૩૮-૪૩. De's Geo. Dic. of Ancient India.

૨૨ Wilson's Vishnu Purana II. 169. Topographical lists from Mahabharata.

૨૩ વાયુપુરાણ-II, ૪૫. De's Geo. Dic. of ancient India. અને ઉપરના વિષ્ણુપુરાણની પૃ. ૧૬૬ની નોંધ.

૨૪ ઉપરના વિષ્ણુપુરાણનું પૃ. ૧૭૦. (Topographical lists from the Mahabharata).

૨૫ બૃહતસંહિતા, ૧૬-૩૨. ગ્રહભક્તિ અધ્યાય. કેટલાક ભૂગોળશાસ્ત્રીઓની ગણતરી મુજબ વરાહમિહિરનો સમય ઇ.સ.ની શરૂઆતમાં થાય છે.

૨૬ ભુઓ ડ. કે. શાસ્ત્રીકૃત પુરાણવિવેચન. (બુ. વ. સો.).

૨૭ પુરાણની વાતો કેવળ ગપાટા નથી એ વાત સપ્રમાણ કલકત્તા હાઇકોર્ટના જજ અને પુરાણોના એક સમર્થ અભ્યાસી મિ. પાઈર્ટરે પોતાના Ancient Indian Historical Tradition નામના ગ્રંથમાં વિસ્તૃત ચર્ચા સાથે સિદ્ધ કરી છે.

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

૧૩

ખંભાતના અખાતના કિનારાના લાટ દેશનું વર્ણન કરતાં નર્મદાના મુખની દક્ષિણે કમેની (Kamane) નામનું સ્થળ ટોલેમી લખે છે,^{૨૮} (ઈ. સ. ખ્રીશ્વ સદી) પેરીપ્લસમાં કમેની (Kammoni) નામનું ગામ આપેલું છે.^{૨૯} કેટલાક એ બેને એક જ સ્થળ ગણે છે અને કેટલાક જુદાં ગણે છે.^{૩૦} બન્ને ઉલ્લેખોનાં વર્ણન ઉપરથી તેમનાં સ્થળ હાલનાં ખંભાતની જગ્યાએ આવતાં નથી. પરંતુ આ ગ્રીક લેખકોના સ્થળનિર્ણય તદ્દન ચોક્કસ માનવા જેવા નથી.^{૩૧} એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં ખંભાત વિશે લખનાર ટોલેમીના કમેની (Kamane) ને ખંભાત જ માને છે.^{૩૨} એ અનુમાન ખરું લાગે છે. છતાં એ લેખકે એમ માનવા માટે કાંઈ પણ પુરાવો કે આધાર આપ્યો નથી.

૨૮ Mc. Crindles Ptolemy-P. 38-39.

૨૯ Periplus of the Erythrean Sea (Oxford) P. 99 અને નોંધ ૨.

૩૦ જુઓ ઓએ ગ્રેગ્રીઅર વો. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૫૩૬. આમાં એકને કામ ગણે છે અને બીજાને કામલેન અથવા કામરેન કહે છે. મેકડીન્ડલ પેરિપ્લસના આધારે લખે છે કે કમેનીને નર્મદાની ઉત્તરે મુઠવામાં ટોલેમીની ભૂલ છે, અને કદાચ ટોલેમી અને પેરિપ્લસનાં ગામો જુદાં હોય. પેરિપ્લસના કમેનીનું સ્થળ મુરત જેટલે દક્ષિણે છે તે આવે છે. ખરી રીતે આ બંનેનાં વર્ણન ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે. મેકડીન્ડલની સંકા ખરી લાગે છે. કામ અને કામરેન કિનારાથી છતાં અંદર આવેલાં છે, અને નામના પહેલા અક્ષરના મળતાપણાથી એ નામ બેસાડવા માટે વધારે આધાર જોઈએ. ટોલેમી પેરિપ્લસ કરતાં સ્થળનિર્ણયમાં અચોક્કસ છતાં કમેનીને નર્મદાના મુખની ઉત્તરે મુઠવામાં એ સાચો હોય એમ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના લેખથી સમભય છે; અને એમ હોય તો ટોલેમીના કમેનીથી ખંભાત ઉદ્ભવ થાય.

૩૧ ટોલેમીએ ભતે આ કિનારો જોયેલો નથી એવો મત છે. જુઓ સુરેન્દ્રનાથ મજુમદાર સાહીતી ટોલેમી ઉપર પ્રવચના. ૩૨ એ લેખક Kamane ને અહીં Kamenes લખે છે. એટલે એણે મૂળ ગ્રીક નકલ ઉપરથી ભ્રમ ખાત્રી કરી હોય એમ સંભવ છે. Enc. Bri. 13th. Ed, Vol. V.

પ્રકરણ ત્રીજું

અભિધાન

ખંભાતનાં નામ

કોઈ સ્થળના નામ ઉપરથી જ જોતાં તે નામ પડવાના કારણ માટે ચર્ચાને સ્થાન રહેતું નથી. કેાઇ સ્થળને માટે ટૂંકી ચર્ચાથી ખુલાસો થઈ જાય છે. ખંભાતને માટે એવું નથી એ એના ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા છે; એટલે ખંભાત નામ પડવાનું કારણ અને ખંભાત શહેરનાં ખીજાં નામ વગેરે મળી ખાસ નામ—અભિધાન માટે જ એક આખું પ્રકરણ અને એક પરિશિષ્ટ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ખંભાત નામ વિશે મૂજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોમાં^૧ એક વખત એટલી લાંબી ચર્ચા થયેલી છે કે એવી ચર્ચા ખીજા કેઈ ભૌગોલિક સ્થળના નામ માત્ર ઉપર ભાગ્યે જ થયેલી જોવામાં આવે. આપણી ઐતિહાસિક પરંપરાની એવી રીત છે કે કેાઈપણ સ્થળની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા માટે એનાં ચાર યુગનાં ચાર જુદાં નામ આપી એને પૌરાણિક ઓપ ચડાવે. પરંતુ ખંભાતે એવો યુગાંતરની પ્રાચીનતાનો આજ આડંબર કર્યા વગર ચાર કરતાં વધારે નામ ધારણ કરેલાં છે. એનાં ખંભાત—ખંભાયત, સ્તંભતીર્થ, ત્રંયાવતી—તામ્રલિપ્ત, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી, ક્ષણવતી એ પ્રમાણે સાત નામ છે. એટલે મુખ્ય નામ ખંભાત અને ખીજાં નામોનો સવિસ્તર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

ખંભાતનાં આ નામોમાં સ્તંભતીર્થ એ સપ્રમાણ ગ્રંથો અને લેખોમાં વપરાતું નામ છે; તામ્રલિપ્ત અને મહીનગર એ પૌરાણિક જણાય છે; અને બાકીના લોકની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં હાલના ઇતિહાસલેખકોએ કેટલાંક નામ ભ્રમથી દાખલ કરેલાં છે તેને માટે ટૂંકામાં વિવેચન કરવું પડે તેમ છે.

ગજની ખંભાતની જગ્યાએ નહોતું

રાસમાળાને આધારે ખંભાત ગેઝેટીઅરના લેખક^૨ કહે છે કે વલ્લભીના સમયમાં મહી નદીના મુખ ઉપર ગજની નામનું નગર હતું અને વલ્લભી રાજ્યનું એ સારું બંદર ગણાતું. કર્નલ ટૉડ લખે છે કે ગજની કે ગયની ખંભાતથી ત્રણ માઈલ છેટે હતું અને ખંભાતનાં જૂનાં નામોમાં એ નામ પણ દેહેવાતું. વલ્લભીપુર સાથે એ પણ લૂંટાયું ત્યારે ત્યાંનું રાજકુટુંબ ગજનીમાં આવી રહેલું હતું. બાપા રાવજી મુસલમાનો પાસેથી એ જીતી લીધું. ઈ. સ. ૮૧૦ સુધી ખંભાતનું નામ ગજની હતું. બાપા

^૧ વસંત સો. ૧૯૬૬-૭૦ અને શુદ્ધિપ્રકાશ ઇ.સ. ૧૯૧૫ના ચંદામાં સાક્ષર શ્રી નરાસહરાવલાઈ, રવ. શ્રી તનમુખરામલાઈ અને શ્રી સી.ડી. દલાલ વચ્ચે લાંબી ચર્ચા ચાલી હતી.

^૨ ચુંબાઈ ગેઝેટીઅર વો. ૬, પૃ. ૨૧૩, નો. ૨.

અભિધાન

૧૫

રાવળે પોતાના ભત્રીજાને એનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૩

આ કથન નિરાધાર અને ભ્રમભૂલક છે. મહીના મુખ આગળ ત્રણ માઈલને છેટે તે બાણીનું નગર ફક્ત નગરા છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. ગજની નામનું નગર એટલામાં હતું અને ખંભાતનું જ એ પ્રાચીન નામ હતું એમ કોઇ સપ્રમાણ લેખ કે ગ્રંથમાં જડતું નથી. ખંભાતનાં જે જે નામ લેખ અને ગ્રંથોમાં તથા લોકકથાઓમાં જડે છે તેમાં પણ ગજની નામ નથી. કર્નલ ટોડે આધાર સાથે લખ્યું નથી. વડભીના લેખમાં ગજની નામ આવે તે ઉપરથી તે ખંભાતની જગ્યાએ હતું અને ખંભાતનું જ જૂનું નામ હતું એમ સિદ્ધ થતું નથી. વડભીના જ લેખમાં ખંભાતને સ્થળે પ્રસિદ્ધ નગરક-નગરા હતું એની ચર્ચા આગળ કરીશું. એટલે ગજની કે ગયની એ હાલનું ગાજના ગામ હોય એમ સુપ્રયુક્ત લાગે છે. એ ગામ મહીના મુખ ઉપર જ છે. મહી નદીનો પ્રવાહ મહીસાગરને નામે પહોંચે થાય છે તે જગ્યા ઉપર દહેવાણથી થોડે છેટે એ ગામ આવેલું છે, અને ખંભાતથી પૂર્વે આશરે વીસ માઈલ છેટે છે.

ગંભૂતા ખંભાતનું નામ નથી

બીજો એવો જ ભ્રમ ગંભૂતા નામ માટે ચાલે છે. ગંભૂતા^૪ એ ખંભાતનું પ્રાચીન નામ નથી એ નિર્વિવાદ છે. વનરાજના સમયના શીલગુણસુરિના આચાર્ય સૂત્રની ટીકામાં ગંભૂતામાં આવવાથી ઉચ્ચાર સાદૃશ્યથી આ ભૂલ ડૉ. બચ્લર આદિએ કરેલી જણાય છે. ગંભૂતાના ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં બેત્રણ વખત આવે છે. એમાં ગંભૂતા પથક એ વાર્ષિક પથકની સન્નિધ્યમાં છે, અને એની પાસે કલ્હરી ગામનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ વાર્ષિક પથક તે હાલનું વડીઆર એટલે બાદુચરાણ પાસેનો લાગ; અને કલ્હરી ગામને હાલ કાલડી કહે છે તે પણ ત્યાં જ આવેલું છે. એટલે ગંભૂતા પાટણ જિલ્લામાં હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને તે હાલનું મોઢેરાની પાસે આવેલું ગાંભૂ ગામ છે. હાલ પણ એને કર્મો કહી શકાય એવું મોઢું એ છે. એટલે પૂર્વે પથક એટલે તાલુકો અને તેનું તે મુખ્ય નગર હશે એ સિદ્ધ વાત છે. ખંભાત સાથે એને કાંઇ સંબંધ નથી.

ખંભાત પ્રાચીન જૈન તીર્થ નથી

હવે ખંભાતના રથભતીર્થ એ સંસ્કૃત નામ ઉપરથી એને સ્તંભનકપુર અથવા સ્તંભનપુર નામનું પ્રાચીન જૈન તીર્થ કહેવામાં આવે છે એ ભ્રમનો ખુલાસો થવાની પણ જરૂર છે. ખંભાતમાં હાલ

૩ ટોડ રાજસ્થાન, એસ.કે. લાહોરી રોપાદિત આલ્પ્તિ, વો. ૧, પૃ. ૨૦૨-૩ અને પ્ર. ૪, પૃ. ૩૨૧. વિ. સં. ૧૯૭૦ના ચૈત્રના વસંતના આસિકના એકમાં ખંભાત વિશેની ચર્ચામાં તોંધમાં આ ઉતારો આપેલો છે. તેમજ તેમાં વધુ જણાવ્યું છે કે શ્રી દેવદત્ત ભોંડારકર ઇ.સ. ૮૧૦માં ખંભાતનું નામ ગજની હતું એમ લખે છે. શ્રી દેવદત્તની આ માન્યતા માટે કાંઇ પ્રમાણ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ખંભાતના હાલના સ્થળથી ત્રણ માઈલ છેટે ગજની હતું એમ લખવામાં તે ગજની અને નગરા વચ્ચે બેઠાં હોય છે. કહેલો જણાય છે.

૪ બૌદ્ધ ગેઝેટીઅર, વો. ૧, ભા. ૧, ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૩. અહીં ગંભૂતા એ ખંભાતનું જૂનું નામ છે એમ નિશ્ચય-પૂર્વક લખ્યું છે છતાં કારણ કે આધાર આપ્યો નથી. એટલે પાછળના લેખકોએ એને પ્રમાણ માનેલું છે. વસંત પત્રની ચર્ચામાં શ્રી તનુભરામભટ્ટએ ગંભૂતા નામ ખંભાતનું હોય નહિ એમ લખ્યું છે; પરંતુ ગંભૂતા કયું ગામ તેનો નિર્ણય કરેલો નથી.

૧૬

અભિધાન

શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે અને તે કારણથી જૈનોનું એ તીર્થ ગણાય છે. એટલે સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું તીર્થ એ બે શબ્દસાદૃશ્યથી એ જૈન તીર્થ ઉપરથી જ ખંભાતનું નામ પડ્યું હશે એમ આજ સુધી લાખાએલા લગભગ અંધા ઇતિહાસમાં જણાવેલું છે.^૫ પરંતુ આ વાત અત્રે સ્પષ્ટ કરવાની ખાસ અગત્ય છે કે સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભન પાર્શ્વનાથનો સંબંધ અહીં પ્રાચીન નથી. એ સંબંધ પાછળથી થયેલો છે. સ્તંભતીર્થ નામ સ્તંભન પાર્શ્વનાથની ખંભાતમાં સ્થાપના કરી તે પૂર્વે ઘણા કાળથી વપરાતું હતું. જે સ્તંભનપુર નગરમાંથી સ્તંભન પાર્શ્વનાથને ખંભાતમાં લાવી સ્થાપન કરવામાં આવ્યા હતા તે નગર અને સ્તંભતીર્થ-ખંભાત એ બે કેવળ જુદાં જ શહેરો છે.^૬ એટલે સ્તંભતીર્થ-ખંભાત પ્રાચીન જૈન તીર્થ નથી.

સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનપુર

ખંભાત નામ કે જેનું સંસ્કૃત રૂપ પાછળથી સ્તંભતીર્થ થયું છે તેનો જૂનો ઉલ્લેખ ગંગાધરે રચેલા 'પ્રવાસકૃત્ય'માં આવે છે. એ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૧૬૩માં રચાયો છે. કંબાત કે ખંભાત નામ આર્ય મુસાફરો છેક ઈ.સ. ૯૧૫થી વાપરે છે. સ્તંભનપુર અથવા સ્તંભનકપુરનો ઉલ્લેખ અભયદેવસૂરિએ વિ.સં. ૧૧૩૧માં કર્યો છે. પાદલિખાચાર્યના સમયમાં નાગાર્જુને પારાનું સ્તંભન કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. તે પ્રયત્નમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઈ આકાશ માર્ગે જતાં શેઠી નદીને કિનારે લાવી સ્થાપી અને પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતવાહન રાજાની પદ્મિનીરાણી ચંદ્રલેખાને હાથે રસ-વિધાન કરાવતાં તે સ્થળે પારો સ્તંભો ત્યાં સ્તંભનપુર નામનું નગર પ્રસિદ્ધ થયું. સમય જતાં નગર અપ્રસિદ્ધ થયું અને મૂર્તિ વદનમાત્ર અહાર રહી બાકીની ભૂમિમાં દટાઈ ગઈ. વિ.સં. ૧૦૮૮ થી ૧૧૩૫ની વચ્ચે શ્રી અભયદેવસૂરિને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેમણે 'જયતિહુઅણુ' સ્તોત્રથી સ્તંભન કરતાં મૂર્તિ આપોઆપ અહાર આવી અને સ્તંભનપુર ફરી વર્યું. આ સમયથી તે વસ્તુપાલ

૫ ખંભાત ગેઝેટીયરમાં ૨૬૬ પુરાણની વાતને ટેકા આપી સ્તંભન પાર્શ્વનાથનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પણ સામાન્ય રીતે જૈનો સ્તંભન પાર્શ્વનાથના તીર્થ ઉપરથી સ્તંભતીર્થ નામ પડ્યું એમ માને છે. એક જૈન લેખકે શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ શેઠી નદીને કિનારેથી શ્રી અભયદેવસૂરિએ લાવી ખંભાતમાં સ્થાપી એમ લખ્યું છે તે પણ ભૂલ છે. શ્રી સૂરિએ એ પ્રતિમા શેઠીને તીરે તે જ નામનું શહેર ફરી વસાવી સ્થાપેલી, જેની ચર્ચા આગળ કરી છે.

૬ વસંત ૫૧માં શ્રી નરસિંહરાવલાઈ અને શ્રી તનસુખરામલાઈ વચ્ચે જે ચર્ચા ચાલેલી તેમાં સ્તંભનપુર અને સ્તંભતીર્થ-ખંભાત એ બે નગરો જુદાં છે એમ લાંબી ચર્ચાને અંતે શ્રી નરસિંહરાવલાઈને લાગેલું, પરંતુ સ્તંભનપુરનો સ્થાનનિર્ણય તે સમયે થયેલો નહિ. શ્રી તનસુખરામલાઈએ સ્તંભનપુર શેઠી નદીને તીરે હતું તેના ઉલ્લેખો નાંધેલા; પરંતુ એ નગર, સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભતીર્થ વેલાકુલ એ ત્રણે એક શહેર લિલલિલ સમયે ખસતાં ખસતાં વસેલાં એવી મતભયનું લખાણ કરેલું છે, અને સ્તંભનપુરને તદ્દન લિલ નગર ગણેલું નથી. આચાર્ય વલ્લભજીએ પોતા સંપાદિત કરેલી 'કીર્તિકામુદ્રી'ની પ્રસ્તાવનામાં સ્તંભનપુર તે ખંભાણા હોઈ શકે એવો સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે, પરંતુ એ સ્થળ કયું તે બતાવ્યું નથી; એટલે એમને સ્તંભતીર્થના પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં સ્તંભનપુરના પ્રાકૃત સ્વરૂપનો 'ણ' આવેલો જોઈએ એમ લાગ્યાથી સંદિગ્ધ અનુમાન કર્યું હશે. સ્તંભનપુરના 'ન'નો પ્રાકૃત રૂપમાં 'ણ' થવો જોઈએ તે સ્તંભતીર્થના પ્રાકૃત રૂપમાં નથી આવેલો એ અગત્યની વાત જ એ બે નગરોને લિલ ગણવા માટે પૂરતી છે. 'સ્ત' તો બંને નામના આરંભમાં છે, અને પ્રાકૃતમાં એનો વિકલ્પે 'સ્' અને 'થ' થાય છે. એ આખી ચર્ચા ખંભાતના અભિધાનપ્રકાશ માટે ઉપયોગી છે એટલે પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

અભિધાન

૧૭

તેજપાલના સમય (તેરમી સદી) સુધી આ સ્તંભનપુર શેઠી નદીને કિનારે જુહું નગર હતું અને એને ખંભાત સાથે સંબંધ નહોતો. ૭ વસ્તુપાલના ગિરનારના લેખમાં સ્થંભતીર્થ વેલાકુલ અને સ્તંભનપુર એ જુદાં સ્પષ્ટ રીતે આપેલાં છે. શેઠી નદીના ઉપરના સ્તંભનપુર અને સ્તંભતીર્થનાં પ્રાકૃત નામો જુદાં આપેલાં છે. સ્તંભનપુરને ‘થંભણપુર’ અને સ્તંભતીર્થને ‘ખંભનયરી’ કહે છે. ૮ સ્તંભનપાર્શ્વનાથને પણ ‘થાભણા પારસનાથ’ કહે છે. આ સ્તંભનપુર અથવા થંભણપુર તે શેઠી નદીને કિનારે હાલ ભગવાવશેષ દશામાં હાસરાથી થોડે દૂર આવેલું છે, અને આજે પણ તેને થામણા કહે છે. અદારમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી એ ઠંક દશામાં હતું. ૯

સ્તંભનપુરથી શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાત આવી

આ સ્તંભનપુરમાંથી શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ક્યારે સ્તંભતીર્થમાં આવી તે વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. વિક્રમની પંદરમી સદીની શરૂઆત પહેલાંના ગ્રંથમાં આ સ્થંભનપુરને ખંભાતથી ભિન્ન ગણવામાં આવતું. તે પછીના ગ્રંથોમાં ખંભાત માટે સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનપુર એમ બે નામ વપરાવા માંડ્યાં. પ્રાંધર્મિતામણિના કર્તા મેરુતુઆર્યે શ્રી સ્તંભનાથચરિત્ર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. એ ગ્રંથ હાલ અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં આચાર્ય લખે છે કે સં. ૧૩૬૮ વર્ષે હદં ચ વિંચ શ્રી સ્તંભતીર્થે સમાચાત ॥ વિ. સં. ૧૩૬૮ (ઈ. સ. ૧૩૧૨-૧૩) આ ખિન્નસ્તંભન પાર્શ્વનાથના ખિન્નને-સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) લાવ્યા. ૧૦ એ જ આચાર્ય પોતાના પ્રાંધર્મિતામણિ ગ્રંથમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું ધામ શેઠી નદીને કિનારે સ્તંભનપુરમાં છે એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. એટલે સ્તંભનપુર

૭ જુઓ પ્રાંધર્મિતામણિ: નામચંદ્ર દીનાનાથ સંપાદિત પૃ. ૩૧૦-૧૧ - ‘સેઠીતટિન્યાસ્તટે’ વગેરે, તીર્થકલ્પ, ખંગાળ આદિતિ: પૃ. ૪૪. પાર્શ્વનાથ કલ્પ: શ્રી પાર્શ્વનાથની ત્રણ પ્રતિમાઓ હતી તેમાંની ત્રીજી સ્તંભનપુરમાં: તૃતીયા ચંમનપુરમિ પત્તા સેઠીતટ જરપલાસવળે ॥ એ રીતે શેઠીને તટે પલાશના વન પાસેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં-અભયદેવપ્રાંધર્મમાં મ્લો. ૧૪૨, ૧૪૪ અને ૧૫૦ જુઓ: . . . સ્તંભન પ્રામે સેટિકા તટિની તટે ॥ વગેરે. પ્રભા. ચરિત્ર ચૌદમી સદીનું છે. ગ્રામ શબ્દ ઉપરથી સ્તંભનપુર તે સમયે ખડુ મોઢું નગર જેવું નહિ હોય. પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ સેઠી નદીતીરે પાર્શ્વદૃષ્ટૌ રસ: સ્તંભિત: । સ્તંભનકં નામ તત્તીર્થ પ્રપયે । સ્તંભનપુરં નામ પુરં ચ ॥ એમ સ્તંભનક અને સ્તંભનપુર બે ઉલ્લેખ તીર્થ અને પુરને ઉદ્દેશીને છે. તે સ્તંભતીર્થ-ખંભાતને ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે.

૮ થંભણપુર એ પ્રાકૃત નામનો આધાર પાછળ આપ્યો. ખંભનયરી એ ખંભાતને માટે પ્રાકૃત પ્રયોગ છે તે માટે જુઓ સમરાસાસુ, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, વડોદરા ઓરિએન્ટલ સીરીઝ.

૯ હાસરા તાલુકામાં આવેલું થામણા ગામ એ જ સ્તંભનપુર છે. એ શેઠીને કિનારે છે અને ઘણું પ્રાચીન છે. ત્યાં પક્ષાશ-ખાખરાનું વન પણ હતું. આ વાતનું જૈનાચાર્ય ઇતિહાસ તત્ત્વજ્ઞ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પણ પત્રદ્વારા સમર્થન કરેલું છે. થામણા ગામના ઉલ્લેખ મીનાટે અહમદીમાં આવે છે. અદારમી સદીના અંત સુધી ત્યાં ખાદશાહી થાણું હતું.

૧૦ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૨; મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત-ગિરનારલેખ નં. ૩૮એ નેતે ઉપરની નોંધ. શ્રી જિનવિજયજીએ પાટણ ભંડારમાં ઉપરોક્ત ગ્રંથ જોઈ આ ખાતરી કરેલી છે. થામણા-થાંભણા. એ થંભણથનું હાલનું ગુજરાતી રૂપ છે; અને એ સ્તંભનકનું પ્રાકૃત રૂપ છે. અભયદેવ સૂરિએ ‘જયંતિ હુઆણુ’ આદિ શબ્દોથી જે સ્તંભન રચેલું છે તેમાં પાર્શ્વનાથને ‘થંભણ પુરદિઘ્ય’ એટલે સ્તંભનપુરસ્થિત એમ લખેલું છે.

અને સ્તંભતીર્થ એ ઉચ્ચારસાદશ્યથી બન્ને ભિન્ન નગરોને એક ધારવાની પાછળના ઇતિહાસલેખકોએ જૂલ કરી હશે.^{૧૧} આ ઉપરથી ખંભાત ઈ.સ. ૧૩૧૨-૧૩ એટલે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરે ગૂજરાત સર કર્યું તે અરસામાં શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું ધામ બન્યું. તે પૂર્વે નહોતું.

તામ્રલિપિ ત્રંબાવતી

ખંભાતને ખીજો નગરોનાં નામો સાથે મેળવી દેવાના જે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની ચર્ચા કરી. હવે ખંભાતનાં ખીજાં ઐતિહાસિક અને પરંપરાગત નામ છે અને તે ખરેખરાં ખંભાતનાં જ નામ છે તેનો વિચાર કરીએ. વિદ્વાનોએ જેમ ઉપરનાં નામો ખંભાતનાં ન હોવા છતાં તેને ખંભાતનાં ગણવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ કેટલાંક નામ ખરેખર ખંભાતનાં હોવા છતાં તેને માટે શકા ઉઠાવી છે, અને તેમને દંતકથા કહી હસી કાઢ્યાં છે. તેવું એક નામ તે ત્રંબાવતી અગર ત્રંબાવતી.

ખંભાત ગેઝેટીઅરમાં ત્રંબાવતી નામ તાંબાના કોટની દંતકથાને બંધ બેસાડવા માટે યોગ્યું હશે એમ કહી ડૉ. ખુલ્લરનો મત ટાંકે છે.^{૧૨} એ નામ જૈન કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં લખેલું નથી એમ લખે છે. શ્રી તનસુખરામભાઈ એ નામ વિશ્વસનીય નથી એમ લખે છે. એક લેખક સ્તંભાવતી અને ત્રંબાવતી સરખું માની તેના ઉપરથી તામ્રનું તમ્બ અને તેનું અશુદ્ધ ત્રંબ કરી ત્રંબાવતી કે તામ્રવતી કર્યું હશે એમ માને છે.

ખંભાતનું ત્રંબાવતી નામ ખરું જ છે. એ સંસ્કૃત તામ્રલિપિનું બ્રજ રૂપ થયેલું છે. સિંહાસન-બત્રીસી અને પંચદંડ છત્રપ્રબંધ પ્રમાણે એ નામ વિક્રમ રાજના વખતનું છે એમ મનાય. એ પ્રબંધોની રચના ગમે ત્યારે થઈ હોય, પણ એમાં વાતોના રૂપમાં નોંધાયેલી પરંપરા અર્વાચીન નથી. ગર્દભ-સેનની વાતને વિક્રમાદિત્યની ઐતિહાસિક વ્યક્તિ સાથે સંબંધ હોય કે ન હોય, પણ વિક્રમના નામનું સાહચર્ય એ પરંપરાને ઈ.સ.ની છઠી સદીની પૂર્વે તો મૂકે જ.^{૧૩} આ બે ઉલ્લેખો ઉપરાંત પ્રો. અનંત-પ્રસાદ ઝેનરજી શાસ્ત્રી પૂર્વના તામ્રલુક બંદરની પેઠે પશ્ચિમમાં ખંભાતના અખાત ઉપરના તામ્રલુક બંદરનો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૧૪} આપણે એની ચર્ચા પૌરાણિક પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં કરીશું. ગૂજરાતી જૈન વાતો અને પ્રાચીન રાસાઓમાં 'તામ્રલિપિ' તામ્રલિપિ બંદર દક્ષિણ દિશામાં^{૧૫} હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ ગૂજરાતના જૈન લેખકો પૂર્વમાં રહેલા તામ્રલિપિનો ઉલ્લેખ નહિ પણ તે વખતના ગૂજરાતની

૧૧ જિનહર્ષગણિકૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થના સંબંધે લઘુ સ્તંભનકમાં પાર્શ્વનાથને નમવા બંધ છે એથી પણ તે ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે.

૧૨ ખંભાત ગેઝેટીઅર, મુ'બદ્-પૃ. ૨૧૨ અને નોંધ.

૧૩ જુએ A. Weber સંપાદિત Indische Studien vol. XV p. 252. એમાં સિંહાસનદ્વાર્ત્રિશિકા વિશે લખતાં સાબરમતી અને મહી નદીઓની વચ્ચે તામ્રલિપિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૪ અનંતપ્રસાદ ઝેનરજી શાસ્ત્રીનું Asur in India. આ નિબંધમાં શાસ્ત્રીજીએ સંસ્કૃતિના પેઠે ભૌગોલિક નામો પણ હિંદના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણમાં ગયાં છે એવા અર્થનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. પૌરાણિક ઇતિહાસના પરિશિષ્ટમાં એની ટૂંકી ચર્ચા ખંભાતના રથગને અને ગૂજરાતના કિનારાને લગતી હશે તેટલી કરીશું.

૧૫ આ ઉલ્લેખ રા. લીમજી માણેકે છપાવેલા પ્રાચીન જૈન રાસાઓની વાતોમાં આવે છે.

અભિધાન

૧૯

દક્ષિણે આવેલા આપણા તામ્રલિપ્ત ખંભાતના જ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન પ્રાકૃત ચૂર્ણી ગ્રંથોમાં 'મહામહા દીવ પદ્માસ' વગેરે ગૂઝરાતનાં બંદરો ભેગું તામ્રલિપ્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને જૈન સૂત્રોમાં 'જલપટ્ટણ મહામહા તામ્રલિપ્તિ માહ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી ભર્યના સાનિધ્યથી ખંભાત વ્યક્ત થાય છે. ભર્ય દીવ અને પહાસ-પ્રભાસના સહચર્યથી પણ ખંભાત જ ઉદ્દિષ્ટ છે. ૧૧

હવે એથી વધારે સપ્રમાણ પુરાવો જોઈએ. શ્રી જિનપ્રભસૂરિના પ્રમાવકચરિત્ર (સં. ૧૩૩૪)ના શ્રી હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધમાં આ બાબત સ્પષ્ટ પુરાવો મળે છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સ્તંભતીર્થ—ખંભાતમાં દીક્ષા લીધી હતી એ તો જાણીતું છે. કેટલીક વિદ્યા ભણ્યા છતાં એમને વધુ જ્ઞાનની ઇચ્છા થવાથી કાશ્મીરવાસિની દેવીની (સરસ્વતીની) આરાધના કરવા ધાર્યું. એ વખતે પોતે ખંભાતમાં હતા. પ્રબંધકાર લખે છે કે એ માટે શ્રી સૂરિએ તામ્રલિપ્તમાંથી પ્રસ્થાન કરી બહાર આવેલા રૈવતાવતાર—નેમિનાથના રથજળમાં ઉતારો કર્યો. ત્યાં રાત્રે જ દેવી પ્રસન્ન થઈ અને સૂરિને કાશ્મીર ન જવું પડ્યું. તેમજ સૂરિના ચરિત્રમાં પૂર્વના તામ્રલિપ્ત કે પૂર્વમાં કોઈ સ્થળે જવા માટે કે બંગાળ જવા માટે ઉલ્લેખ નથી. આ પ્રસંગમાં એ પ્રબંધમાં શ્લોક ૩૨માં સૂરિ ખંભાતમાં હતા તે માટે સ્તંભતીર્થ શબ્દ વાપર્યો છે. અને તુરંત શ્લોક ૪૧માં ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરવા માટે તામ્રલિપ્તિ શબ્દ વાપર્યો છે. ૧૭ એટલે ખંભાતનું તામ્રલિપ્ત નામ તે સમયે જાણીતું હતું એ સિદ્ધ થાય છે. સ્કંદ-પુરાણ કૌમારિકાખંડ ઉપરાંત નાગરખંડમાં તારકાચુરના ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૨૬૪મા અધ્યાયમાં તેનું નિવાસસ્થાન તામ્રવતીમાં છે એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. કૌમારિકાખંડમાં તો સ્તંભતીર્થ નામ જ છે. આ તામ્રલિપ્ત નામ કેટલું પ્રાચીન છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. એ વિષય સંદિગ્ધ હોવાથી સમયનિર્ણયની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

ખીજા નામ

ખંભાતનાં ખીજાં નામોમાં જૈન લેખકો ભોગવતી, લીલાવતી અને કર્ણાવતી લખે છે. એમાં ભોગવતી અથવા ભોગાવતી નામ જૈન અને ખીજા લેખકો પણ જણાવે છે. કર્નલ ટૉડ કર્ણાવતીને બદલે અમરાવતી લખે છે; અને બાધવતી (વાધવતી), પાપવતી એ એ નામ નવાં ઉમેરે છે. આ બાધવતી કદાચ ભોગવતીનું ભ્રષ્ટ રૂપ કર્યું હોય. ભોગવતી સિવાય આ નામો માટે પરંપરાનો કાંઈ પણ આધાર

૧૬ આ ચૂર્ણી ગ્રંથો ઘણા પ્રાચીન છે. કેટલાક તો નવમી સદીના કહેવાય છે અને ઘણા અપ્રસિદ્ધ છે. આ ચૂર્ણી ગ્રંથોના ઉલ્લેખો મને 'વાર નિર્માણ સંવત સ્માર જૈન કાલગણના'—નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા—ના લેખક કુનિમહારાજ શ્રી કલ્યાણ-વિજયજીએ લખી જણાવ્યા છે.

૧૭ પ્રમાવકચરિત્ર : (નિર્ણયસાગર) પૃ. ૨૬૮. આમાં ચાંગદેવ (હેમચંદ્રનું આલ્યાવર્યાનું નામ) ને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ માગી લે છે અને દીક્ષા માટે ખંભાત લાવે છે; તમાદાય સ્તંભતીર્થે જમ્મુ: થી પાર્શ્વ મંદિરે ॥ ૩૨ ॥ આ પાર્શ્વ મંદિર ખીજું છે. સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું નહિ. પછી ચાંગદેવને દીક્ષા આપી સોમચંદ્ર નામ આપ્યાની વાત લખે છે. પછી ખંભાતથી હાપડી કાશ્મીર લાલ્યા જવાની વાત આવે છે:—પ્રસ્થાને તામ્રલિપ્ત્યા: સ બ્રહ્મદેશો પરિવ્યઘાત્ ॥ ૪૧ ॥ તે પછી વાચદેવી પ્રસન્ન થઈ અને સૂરિ સિદ્ધસારસ્વત ધ્યા એવું વર્ણન છે. ખંભાતની સામી ખાલુએ આવેલા કાવી તીર્થના લેખમાં એક જ શ્લોકમાં ખંભાતનાં સ્તંભતીર્થ અને તામ્રવતી નામ આપેલાં છે. એ શ્લોક લેખોના પરિશિષ્ટમાં પાછળ આપેલો છે.

૨૦

અભિધાન

મળતો નથી. કર્ણાવતી નામ કર્ણદેવ રાખના દૂકા નિવાસને લીધે પડ્યું હોય કે અમરાવતીને બદલે જૂલથી ઉમેરાયું હોય એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પરંતુ કર્ણાવતી એ અમદાવાદ પાસેના આશા-વળનું કર્ણદેવે ફેરવેલું નામ છે એ વાત સિદ્ધ થએલી છે, એટલે કર્ણાવતી ખંભાતનું નામ જૂલથી જ મનાએલું છે અને તે અમરાવતી^{૧૯}ને બદલે લખાયું લાગે છે. અમરાવતી નામ ખંભાતની તે સમયની શોભાને લઈને હોયું જોઈએ. પાપવતી નામ માટે કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી. બહેળા વેપારને લીધે વેપારીઓ અસત્યાદિ પાપ સામાન્યરીતે કરે એવી માન્યતાને લીધે વેપારથી વિમુખ રહેલા લોકોએ એ નામ આપ્યું હોય એમ સંભવે. ખંભાતના અખાતમાં પાપિકે^{૨૦} (Papike) નામનું સ્થળ ગ્રીક લેખકો ઈ.સ.ની બીજી સદીમાં લખે છે. એના વર્ણન ઉપરથી ટીકાકારો એને જોપનાથ કહે છે. આ સિવાય ‘પાપ’ શબ્દનો સમાવેશ કરનાર કોઈ નામ ગૂજરાતની ભૂગોળમાં જડતું નથી. આ ‘પાપિકે’ જોપનાથ જ હોય એવું જોકે ચોક્કસ સિદ્ધ થયું નથી, પરંતુ વર્ણન ઉપરથી તેને ખંભાતને સ્થળે લવાય એમ નથી. કદાચ અખાતને કિનારે ખંભાત સાથે ધોધાની પેટ નિકટનો વ્યાવહારિક સંબંધ ધરાવતું કોઈ બંદર હોય. લીલાવતી નામ માટે પણ જૈન કવિના લખાણ સિવાય બીજી હકીકત મળતી નથી. દૂકામાં આ બધાં નામો માટે નિર્ણય થઈ શકે એવા આધાર મળતા નથી. અને એ નામોવાળાં ગામ ખંભાતની આસપાસ ખંભાત સાથે કોઈ જતનો સંબંધ ધરાવતાં ગામો હોઈ પાછળથી તેમનાં નામો ખંભાતને લગાડાયાં હોય એમ પણ મનાય. આમાં એક ભોગવતી નામ એવું છે કે જેને માટે પરંપરાનું અનુવેષણ કરવામાં અનુમાનને અવકાશ છે.^{૨૦} પરંતુ એ સંદિગ્ધ વિષય હોવાથી પૌરાણિક ભૂગોળના પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં એની ચર્ચા કરીશું.

મહીનગર નગર

હવે મહીનગર અને રાંભતીર્થ એ બે નામનો વિચાર કરવાનો રહેો. મહીનગર નામ રકદપુરાણના કુમારિકાખંડમાં^{૨૧} ઘણીવાર આવે છે. એ નગર નારદમુનિએ વસાવ્યું એમ લખે છે. અંતે નગર શબ્દ લગાડેલાં શહેરો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેમને એકલું ‘નગર’ કહેવાના દાખલા ઘણા મળે છે એટલે મહીનગર લોકોમાં એકલું ‘નગર’ કે ‘નગરક’ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું એમ જણાય છે. એ શહેર

૧૮ અમરાવતી પાપવતી, અને બાધવતી નામ કર્નક ટોડે પોતાના Western India નામના પુસ્તકમાં આપેલાં છે. દંતકથા સિવાય તે માટે કાંઈ આધાર નથી. બાધવતી નામ અનાથ નહિ એવું લાગે છે; એટલે ટોડે ભોગવતીનું બાધવતી સમજ લખ્યું હોય.

૧૯ The Periplus of the Erythrean Sea (Oxford) p. 98 અને યુંબર્ગ ગેઝેટીઅર I ભા. ૧, પૃ. ૫૪૪.

૨૦ જુઓ અપભ્રંશસૂત્ર ભરતપાડુબંધી રાસ: ‘હંસુ અનુપમ ગામ, જેહનાં બહુ છે નામ; રંખાવતી પિણ કહિયે, ખંભા-નગર પિણ લહિયે. ભોગવતી પિણ હોય; નગર લીલાવતી બેય; કર્ણાવતી પિણ બહુ, ગદમદ મંદિર વખાણું.’ આનંદ કાવ્યમહોદધિમાંથી.

૨૧ ઘણા અગ્રયોગોમાં છે. ૪૮ અને ૪૯માં ખાસ છે. ૪૯માં નારદજીએ વસાવ્યું એવું લખ્યું છે. તીર્થ તરીકે મહીસાગર સંગમ-તીર્થ અને ગુપ્તતીર્થ અને નગર તરીકે મહીનગર અને રાંભતીર્થ વારંવાર આવે છે. કૈા. ખંડમાં તામ્રલિપિ કે તામ્રવતી નામ નથી, પણ નાગરખંડમાં છે.

અભિધાન

૨૧

હાલના નગરા ગામની જગ્યાએ હતું. નગરા ગામમાંથી જ્યાદિયના મંદિરમાંથી વસ્તુપાલના સમયના એ લેખ એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાના મળ્યા છે. એમાં શ્રી નારદમુનિ વિનિવાસિત શ્રી નગરક મહાસ્થાને। એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. એટલે રકંદપુરાણના નારદમુનિએ વસાવેલા મહીનગર સાથે એ મળી રહે છે. આ નગરકનો ઉલ્લેખ વલ્લભીના તામ્રપત્ર^{૨૨}માં મળે છે અને વસ્તુપાલના સમયમાં તો તે ઘણું પ્રાચીન મનાતું તે ઉપરથી ઇ.સ.ની સાતમી સદીમાં સારી રિથિતિમાં હતું એમ માનવાને કારણ છે. આ સમયમાં જૂજરાતના કાંઠા ઉપર ઐદ્ધ મતનું કાંઈક જોર દાખલ થયું હોય એમ લાગે છે. નગરા ગામમાંથી જડેલી યુદ્ધનાથની^{૨૩} મૂર્તિ ઉપરથી તથા એ કિનારા ઉપર છ થી આઠમી સદી સુધી ઐદ્ધ સંપ્રદાયના માણસોની મોટી વસ્તી હતી એવા ચીની^{૨૪} અને આરબ^{૨૫} મુસાફરોનાં વર્ણનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નગરાને રથજે મહીનગર-તામ્રલિપ્ત-સ્તંભતીર્થ જે કહેા તે-નામનું નગર ઇ.સ.ની છઠી સદી પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતું. હવે પાણિનિના વ્યાકરણમાં આપેલા ગણ-પાઠમાં મહીનગર નામનું એક શહેર શ્રી વૈદ્ય ગણાવે છે^{૨૬} અને હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કે અર્વાચીન ભૂગોળમાં શોધ કરતાં તે નામનું બીજું કોઈ સ્થળ જડતું નથી.^{૨૭} તો પછી રકંદપુરાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલું નારદમુનિનું વસાવેલું મહીનગર એ જ હોય એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. આ ઉલ્લેખોને સત્ય માની આગળ ચાલીએ તો ખંભાતનું સ્થળ અને નગરક મહાસ્થાન છેક પાણિનિના સમય જેટલું પ્રાચીન (ઇ.સ. પૂર્વે આઠમી સદીનું) ન માનીએ તોપણ પાતંજલ મહાભાષ્યના સમય જેટલું પ્રાચીન (ઇ.સ. પૂર્વે બીજી સદીનું) માનવામાં વાંધો નથી. પરિશિષ્ટોમાં આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

૨૨ જુઓ Epi. Indica vol. XVII p. 109. કુવસેન પહેલાના સમયનું તામ્રપત્ર એમાં નગરકના રહેવાસી બ્રાહ્મણને જમીન આપ્યાની વાત છે. સંપાદક આ નગરક નાગરેતું મૂળ સ્થાન વડનગર હશે એવી કલ્પના કરે છે. પત્રમાં જે ગામની જમીન આપી તેની વિગત છે, પણ નગરક સંબંધી માત્ર નામ જ છે અને સંપાદકને વડનગર હોવાની ખાતરી નથી; માત્ર તર્ક કર્યો છે. વલ્લભીના બીજા પત્રોમાં વડનગર માટે આનંદપુરનો જુદો ઉલ્લેખ છે. એટલે નારદે વસાવેલા બ્રાહ્મણોના મહાસ્થાન આ ખંભાતના નગરકમાંથી જ બ્રાહ્મણ બોલાવી જમીન આપેલી. વડનગર વલ્લભીને આણું પડે. વધુ ચર્ચા આગળ.

૨૩ નગરા ગામમાં એક ટેકરા ઉપરથી આ મૂર્તિ જડી છે. મૂર્તિ સૈંકડો વરસથી ચંતલાળ વગર પડેલી હોવાથી વસારો વધારે લાગેલો છે, એટલે એના ઘડતરનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે. છતાં એ ચર્ચા અને બીજું વર્ણન જોવાલાયક રથજોના પ્રકરણમાં કરીશું.

૨૪ Watters Yuan Chwang II. p. 241, 245 થી 248.

૨૫ જોએ જેનેડીઅર વો. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૫૩૧. અલ હકીમીનું વર્ણન. ઘોવાના કિનારા આગળ પણ એવી મૂર્તિ જડેલી. વલ્લભીપુરમાં ઐદ્ધ મતાનુયાયીઓ હતા. આ અને બીજી કેટલીક ચર્ચા માટે જુઓ આ લેખકનો પ્રસ્થાન ૧૬૮૮ આપાદ-શ્રાવણના અંકમાં આવેલો 'પુરાતન ખંભાત'નો લેખ.

૨૬ C. V. Vaidya:—History of Sanskrit Literature: Vedic Period, Sec. IV, p. 93-94. એમાં પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપરથી નગરોની યાદી આપેલી છે તેમાં પાણિનિ IV 2-97 મુજબ.

૨૭ નંદલાલ દે, કર્તિગહામ તથા બીજા જે જે ઈંધો પ્રાચીન ભૂગોળ માટે લખ્યા છે, અચર તો પ્રાચીન ભૂગોળના ટોંચેમી જેવા ઈંધો ઉપર ટીકાઓ થઈ છે તે જોતાં તેવું નગર બીજું મળતું નથી. તેમજ હાલનાં ગામોની તપાસ કરતાં પણ તેવું સ્થળ નથી. મહીના કાંઠા અને મડી મુખપ્રદેશનો લાગ ઘણો પ્રાચીન છે અને વાયુપુરાણમાં માહેય કેશથી જાણીતો છે. એટલે રકંદપુરાણના મહીનગરને પ્રાચીન માનવાનું કારણ છે.

૨૨

અભિધાન

સ્તંભતીર્થ

હવે સ્તંભતીર્થ નામનો વિચાર કરીએ. સ્તંભતીર્થ એ ખંભાતનું સપ્રમાણ સંસ્કૃત ગ્રંથો અને લેખોમાં આવતું નામ છે. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સ્ત નો ચ અને સ્થ વિકલ્પે થાય છે એમ આદેશ કરેલો છે. એટલે સ્તંભતીર્થનું ખંભતીર્થ થયું; તેનું ખંભાયત થયું. ખંભાયત કે ખંભાઈત નામ મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ વાપરેલું છે. એનું ટૂંકું ગૂજરાતી રૂપ ખંભાત થયું.^{૨૮} ખીજો મત એવો છે કે રંકભતીર્થ ઉપરથી ખંભતીર્થ થઈ ખંભાત થયું છે. રંકભ અને સ્તંભ એ પર્યાય શબ્દો છે.^{૨૯} કુમાર કાર્તિકેયે ખંભાતના સ્થળમાં તારકાસુર દૈત્યને મારી ત્યાં વિજયસ્તંભ રોપ્યો અને સ્તંભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ સ્તંભતીર્થ થયું એમ પુરાણકાર કહે છે.^{૩૦} રંકભનો અર્થ સ્તંભ છે ખરો. રંકભ એ નામનો અર્થવેદનો એક દેવ પણ છે. રંકભના સ્ક ઉપરથી પ્રાકૃતમાં સ્થ થાય એ વધારે સ્વાભાવિક હોવા છતાં એ વૈદિક શબ્દ અપ્રયુક્ત થવાથી, અને શિવના પર્યાય તરીકે એ શબ્દ ન વપરાવાથી, અને વધારામાં હેમચંદ્રે વિકલ્પ થોડો વ્યાકરણની છાપ મારી સ્ત ના સ્થ નો પ્રયોગ બતાવી એક ધાએ બે કડકા કરી સ્તંભનો સાક્ષાત જ સંમત થયો એમ વિદ્વાનો માટે સુસભ કરી આપવાથી, સ્તંભતીર્થ નામ જ સપ્રમાણ મનાય છે. પરંતુ સ્તંભતીર્થ એ સંસ્કૃત નામ સપ્રમાણ ગ્રંથોમાં જડે છે તેથી પૂર્વે ખંભાયત એ પ્રાકૃત નામ લગભગ બે સદીઓ જૂનું વપરાશમાં હતું.^{૩૧} તો ખંભાતના સ્થળની અને નામની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં રંકભ ઉપરથી જ સાક્ષાત ખંભ શબ્દ નીકળ્યો હોય અને હેમચંદ્રના સમયમાં એ પ્રયોગ હુમ થઈ તેના પર્યાય સ્તંભ ઉપરથી વિકલ્પ થોડો ખુલાસો કરવો પડ્યો હોય; પરંતુ સ્તંભ શબ્દ ઉપરથી જ સ્તંભતીર્થ નામ પડ્યું હોય એમ માનવાને ખીજો વાંધો આવે છે એ સંક્ષિપ્તમાં જોઈ એની વિસ્તૃત ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

સ્તંભતીર્થ અને પુરાણ

ખંભાયત નામ સ્તંભતીર્થ શબ્દ પહેલાં ઘણા કાળથી વપરાતું હતું. પુરાણકાર સ્તંભતીર્થનું એક ને કારણ આપે છે તે ઉપર જોઈએ. પરંતુ એ જ પુરાણકાર કુમારના વિજયસ્તંભનું કારણ આપી તે પછીના એક અધ્યાયમાં લખે છે કે યજ્ઞાના દરબારમાં અધાં તીર્થ ભેગાં થયાં હતાં ત્યાં મહીસાગર સંગમતીર્થે ગર્વ કર્યો. તેથી એને શાપ મળ્યો કે એ તીર્થ હુમ થશે. પરંતુ કાર્તિકેયની વક્રીલાતથી શાપનું નિવારણ થયું અને એણે સ્તંભ એટલે ગર્વ કર્યો તેથી એ સ્તંભતીર્થ નામથી વિખ્યાત થશે.^{૩૨}

૨૮ જુઓ સં. ૧૯૬૯-૭૦માં યએલી શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને શ્રી તનમુખરામભાઈ વચ્ચેની ચર્ચા, અને મુંબાઈ ગેઝેટીઅર વો. ૧. ભા. ૧માં પરિશિષ્ટમાં આરબ મુસાફરોનું વર્તાવ.

૨૯ જુઓ ખંભાત ગેઝેટીઅર ડૉ. બુધ્ધરનો મત. મોનિયર વિલિયમ્સ પોતાના કાવ્યમાં રંકભ અને સ્તંભમાં માત્ર ૨૧૨૭૯ Phonetic difference ગણે છે.

૩૦ રંકભપુરાણ, કૌમારિકા ખંડ, અધ્યાય ૩૫.

૩૧ સ્તંભતીર્થ નામ ઈ.સ. ૧૧૦૭થી જડે છે. ત્યારે ખંભાયત નામ ઈ.સ. ૬૧૫માં વપરાતું જડે છે.

૩૨ રંકભપુરાણ, કૌમારિકાખંડ, અ. ૫૮મો. અધ્યાય ૩૫માં વિજયસ્તંભની વાત છે, ત્યારે ૫૮માં ગર્વની વાત છે. અને સ્તંભ શબ્દ ઉપરથી છે.

અભિધાન

૨૩

આમ રકંદપુરાણના કૈમારિકા ખંડના લેખકે સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનાં બે કારણો એકબીજા સાથે સંબંધ વગરનાં આપ્યાં છે. એ સિદ્ધ કરે છે કે પુરાણના એ ભાગના લેખકને, ખંભાયત નામ એ સમયે વપરાતું હતું તેથી તેનું કારણ યોજવા પ્રાચીન પરંપરાઓનો આધાર લેવા છતાં ખરૂં કારણ જડ્યું નથી, અને તેથી બે કારણ આપવાં પડ્યાં છે.

રકંભતીર્થ

આ બધે વિચાર કરતાં, ખંભાત-ખંભાયત એ નામ ખંભાત શહેરનાં મહીનગર અને તામ્રલિપ્ત નામની સાથે પ્રાચીનકાળથી ચાલતું હતું, અને એ નામ સાક્ષાત રકંભતીર્થ ઉપરથી જ નીકળ્યું છે. આ શહેર અને તીર્થ એ બે એક જ ખેટા નગરના અડોઅડ વિભાગ હોય જુદાંજુદાં સ્થળ હતાં- એક સમુદ્રની છેક તીરે અને બીજું તેને અડીને પાસે. રકંભ^{૩૩} એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું જ્યોતિર્ભય લિંગ એવો થાય છે. ઘણા જ પ્રાચીનકાળથી ગુજરાતનો આ કિનારો શૈવ મતાનું ખાસ સ્થાન હતું અને લિંગપૂજનો આ કિનારો ઉપર આરંભ થયો એમ માનવાને કારણ છે.^{૩૪} રકંભનો સ્તંભાકાર શિવલિંગમાં અધ્યારોપ થયો છે અને એને પુરાણો અને શૈવાગમો લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને નામે પાછળથી ગણવા લાગ્યા.^{૩૫} અને આવા પ્રકારના લિંગના માહાત્મ્યને લીધે રકંભ-તીર્થ ઉપરથી ખંભાયત નામ પડ્યું છે, જેને આપણે ખંભાત એવા ટૂંકા નામથી આજે ખોલીએ છીએ. આ પ્રકરણને લગતા પરિશિષ્ટમાં રકંભના શિવલિંગમાં થએલા અધ્યારોપ બાબત અને બીજા અભિધાનને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરીશું.

૩૩ રકંભ શબ્દ ઋગ્વેદમાં સ્તંભના પર્થાય તરીકે આવે છે. અથર્વવેદ કાંડ ૧૦-૭માં સર્વથી ખેટા દેવ તરીકે આવે છે. એ વિશે વધુ ચર્ચા પછી થશે.

૩૪ પાશુપત મતની ઉત્પત્તિ નર્મદાકિનારે કાચાવરૌહણ-કારાવણ-માં થઈ એમ સિદ્ધ થયું છે. લિંગપૂજ અને એ મત ગુજરાતના આખા કિનારો ઉપર અને અંદર ઘણી યે સદીઓથી જોરમાં હતો, લિંગપૂજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં થઈ હોય પણ એની હાલના સ્વરૂપમાં જે પૂજા થાય છે તેની શરૂઆત હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતના કિનારે થઈ. તેની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં થશે. ૩૫ જુઓ ડ. કે. શાસ્ત્રીનો શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ અને એપીનાથ રાવની Elements of Hindu Iconography. આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

પ્રકરણ ચોથું

પૌરાણિક સમય

પૌરાણિક કથાઓ ગપાટા નથી

ગુજરાતનાં પાટનગર અણહિલવાડ પાટણ અને અમદાવાદ અને જૂનાગઢ, વલભી કે વડોદરા જેવાં શહેરોને પૌરાણિક પરંપરા નથી. પરંતુ ગુજરાતનાં અંદર ભર્ય, ખંભાત અને પ્રભાસને પૌરાણિક પરંપરા છે, એ આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસની એક રસમય વિચિત્રતા છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિ ઉપરાંત કાંઈક તીર્થના કારણથી, કાંઈક પ્રાચીનતાથી અને કાંઈક આજણ વર્ગના માનીતા સ્થાનના કારણથી મોટે ભાગે પરંપરા બંધાઈને ચાલી આવે છે. આ પરંપરાઓ કેવળ ગપગોળા નથી. એ પરંપરાગત કથાઓમાંથી આજણોએ અંગત લાભને માટે દાખલ કરેલાં માહાત્મ્યો અને ચત્કારિક વર્ણનો જાળવીને તારવી કાઢીએ તો એના ઊંડાણમાંથી ઐતિહાસિક સત્યો નીકળે છે એમ હવે સપ્રમાણ સિદ્ધ થયું છે.^૧ આવી પરંપરાઓ છેક વેદસમયથી પુરાણોએ જાળવી રાખી છે અને કેટલાંક લુપ્ત થએલાં મૂળ પુરાણોમાંથી કાંઈક વધઘટ સાથે હાલનાં પુરાણોમાં ગિતરી આવી છે.

ખંભાત અને દેવાસુર સંઘાત

ખંભાતના સ્થળની પૌરાણિક કથાઓને માટે મહાર્કંદ પુરાણનો એક આખો અવાંતરખંડ ભરેલો છે. એમાં કાર્તિકેયે કરેલા તારકાસુરના વધથી^૨ માંડીને મહીસાગર સંગમ ઉપર આજણોનું સંસ્થાન કેવી રીતે થયું એની કથાઓ તીર્થોનાં માહાત્મ્યો સાથે આપેલી છે. એમાંની અનેક વાતોમાંથી સત્ય ખીતા નક્કી કરવી અને કાલ્પનિકૃત્ય કરવા એ સમુદ્રમંથન કરવા જેવું છે. જુદેજુદે વખતે બનેલી અનેક ખીનાઓ અને કેટલીક સંબંધ વગરની ખીનાઓ પણ અંદર ભેગી થએલી છે. એ બધી હકીકતોમાં તારકાસુરનો વધ એ સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક ખીના ગણી શકાય.^૩ અસુરો

૧ આ ખાખન પાઈટરની Ancient Indian Historical Tradition, Dynasties of Kali Age, અને પ્રો. અનંતપ્રસાદ બેનરજીની Asura In Indiaમાં પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે. વેડેકના 'Indo Sumerian Seals Deciphered' એ ગ્રંથમાં સિંધમાંથી જડેલી મહોરો ઉકેલવા ચત્ન કર્યો છે. પરંતુ હજી એ વાત આપણા વિદ્વાનોએ સ્વીકારી નથી. પાઈટરની શોધો ઊંડી વિદ્વાનોએ સ્વીકારી છે.

૨ ર્કંદ મહાપુરાણ, કૌમારિકા ખંડ, અ. ૩૨ અને ૩૫.

૩ તારકાસુરની કથા પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અ. ૩૬, મહાભારત શલ્યપર્વ અધ્યાય ૪૬માં પણ આપેલી છે. શહેરાસરી કૃત પૌરાણિક કથાકોષમાં ત્રણ તારકાસુર આપેલા છે, એમાં એક તો નકામો છે એક ત્રિપુરના દૈત્યોમાંનો એક એમ કહે છે અને વળંગના પુત્ર આ તારકાસુરને મત્સ્ય પુરાણને આધારે ગોળે તારક કહે છે. પરંતુ આ ત્રણે તારકા એક કે જુદાજુદા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણા તારક અને ત્રિપુરના તારકની કથાઓમાં દેર હોવાથી જુદા ગણેલા છે, પણ ત્રિપુરના તારકને શલ્ય પર્વમાં કહેલો તારક ગણ્યો છે તો શલ્ય પર્વમાં તો સરસ્વતીને તીરે થએલો તારક કાર્તિકેયે મારેલો એ જ કહેલો છે. એટલે એ બંને તારકા એક કે જુદા એ અરેખર્થ સિદ્ધ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. છતાં એક છે એમ સિદ્ધ કરવાને સાધન નથી મળ્યું ત્યાંબુધી જુદા માનીએ તોપણ જેને માટે કાલકેયનો અવતાર થયો એ અરેખર્થો ઐતિહાસિક તારક મનાય. તારક-મથનાં

નામદાર મર્દુમ નવાય સાહેબ
 હિંજ હાઈનેસ નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝ-ઉલ-મુલક, મોમીનખાન બહાદુર
 દિલાવરજંગ નવાય મિરઝાં બાદશાહીખાન સાહેબ બહાદુર

પૌરાણિક સમય

૨૫

અને તેમની સાથે થએલાં દેવોનાં યુદ્ધો એ અસુર અને આર્યજાતિઓ વચ્ચે થએલાં યુદ્ધો છે. આજસુધી અસુરોને વિકરાળ અને દૂર પ્રાણીઓ ગણવામાં આવતા અને મનુષ્યો કરતાં વિચિત્ર શક્તિવાળા ગણવામાં આવતા એ માન્યતા હવે વધુ શોધને લીધે ઓછી થઈ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં અસુરો કલ્પનામાત્ર ગણાતા તેમ હવે ગણાતું નથી. અસુરો એ આપણા જેવી મનુષ્યની એક જાતિ હતી એ સિદ્ધ થયું છે.^૪ દેવોને નામે આર્યજાતિઓ એમની સાથે લડી છે. એ બધી ચર્ચા અને અસુરોનો ગૂંજરાતના કિનારા સાથે સંબંધ જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું. અહીં એટલું જ કહેવાનું કે અસુર જાતિની લડાઈઓ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને તારકાસુરની લડાઈ પણ એવી અનેક લડાઈઓનો એક ભાગ છે. પુરાણોએ સાચવેલી પરંપરા એમ કહે છે કે એ લડાઈ અને તારકાસુરનો વધ ખંભાતની ભૂમિ ઉપર થયો છે.^૫

તારકાસુરને મારવા માટે કાર્તિકેયનો અવતાર થયો એમ ઘણાં પુરાણો કહે છે.^૬ એ બનાવ મહીસાસુર સંગમ આગળ ખંભાતની જગ્યાએ બન્યો એમ રક્તપુરાણનો કૌમારિકા ખંડ કહે છે. ખીજાં પુરાણોથી પણ એ બનાવ સરસ્વતી નદીના તટપ્રદેશમાં બન્યો છે એટલું તો સમગ્ર્ય છે; અને સરસ્વતીના પ્રવાહને ખંભાતના અખાત સાથે સંબંધ છે^૭ એ સ્વીકારીએ તો ખંભાતને રથજો કે આસપાસ એ યુદ્ધ થયું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

તારકાસુર

કેટલાંક દૈત્યકુલોનો દેવોને હાથે સંહાર થઈ મથા પછી કશ્યપ પ્રગ્નપતિને ત્યાં દિતિએ વેર લેવા માટે ખાસ માગણી કરવાથી વજ્રાંગ નામના દૈત્યનો જન્મ થયો. વજ્રાંગને વરાંગી નામની સ્ત્રી હતી. વજ્રાંગ ખીજા દૈત્યો જેવો લડાઈક પ્રકૃતિનો નહોતો. છતાં દેવો તરફથી ધ્રેરે એની સામે ઘણી હરકતો જોભી કરી હતી. વજ્રાંગ અને વરાંગીનો પુત્ર તારક.^૮ એણે પારિયાત પર્વત ઉપર તપ કરી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી એવું વરદાન મેળવ્યું હતું કે નાના બાળક^૯ સિવાય કોઈ એને

યુદ્ધ ઐતિહાસિક ગણાય છે. એમાં પણ મધ સાથેના તારક માટે મતભેદ છે. પરંતુ દૈત્યોએ આર્યોની વિરોધના માણસો જ છે તે નક્કી થયા પછી આ તારકાસુર એ જાતિનો મોટો ઐતિહાસિક પુરુષ થઈ ગયો એમ માનવાને હરકત નથી. શ્રીયુત અમરનાથ દાસ એમના India & Jambu Island નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૮૨માં તારકને ચીનો ગણ્યો છે. પારિયાત પર્વતના શતપુરમાં તેને ગણ્યો છે, છતાં એમને આર્યવર્ત બ્રહ્મદેશમાં લાગવાથી (૧) તારકને ચીનો માન્યો છે.

૪ જુઓ પાઈટર, અનંતપ્રસાદ બેનરજીનાં ઉપર લખેલાં પુસ્તકો. વિશ્વનાથ આચરનું Racial Synthesis in India; ગોપીનાથરાવ Ele. of Hindu Iconography. આ બધાના મતમાં જે થોડા ફેર છે તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૫ રક્તપુરાણ કૌ. ખંડ, અ. ૩૨ અને ૩૫.

૬ જુઓ ઉપર મોંઘ ૩.

૭ આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા માટે જુદું પરિશિષ્ટ જોઈએ.

૮ મત્સ્યપુરાણ (પૌ.ક.કો.); પદ્મપુરાણ સ. ખંડ, અ. ૩૬; રક્તપુરાણ કૌ. ખંડ, અ. ૧૪-૧૫. પદ્મપુરાણ કહે છે કે વજ્રાંગ ધર્મત્મા હતો. માતાના કહેવાથી ધ્રેરને બાંધા લાવ્યો. બ્રહ્માએ છોડાડી એને તપથી ચિત્ત શુદ્ધ કરવા કહ્યું. તે વખતે એની સ્ત્રી વરાંગીને ધ્રેરે નહવાથી એણે વજ્રાંગ પાસે તારક પુત્રને માગ્યો.

૯ રક્તપુરાણ સાત દિવસની ઉંમર કહે છે એ અશક્ય લાગે છે. ખીજા આધારોથી નાની ઉંમર એટલું જ 'અર્ધ' લાગે છે.

૨૬

ધારાણિક સમય

મારી શકે નહિ. આલું બળ સંપાદન કર્યા પછી દૈત્યોએ એને પોતાનો રાજ્ય બનાવ્યો. એની રાજધાની મહીસાગર સંગમ ઉપર હતી. એક વખતના યુદ્ધમાં તો એણે ઈંદ્રાદિ દેવોને હરાવ્યા તથા કેદ કર્યા અને એમના અધિકાર દૈત્યોને સોંપ્યા.^{૧૦} એને નર્મદા કિનારાના માહિષ દેશના અધિપતિ મહિષાસુરની, કાલનેમિ, નિમિ, જંભ, કુજંભ, કુંજર, મથન, શુંભ વગેરે અસુર નેતાઓની સહાય હતી.^{૧૧} એક વખત તો વિષ્ણુએ યુક્તિ કરી પકડાએલા દેવોને છોડાવ્યા. કથા કહે છે કે દેવો એને ન છૂટી શક્યા ત્યારે ફરી બ્રહ્મા પાસે ગયા અને એમની પાસેથી બળયું કે શંકરનો પુત્ર કાર્તિકેય એને મારશે. શંકરની અને કાર્તિકેયની પ્રાર્થના દેવોએ કરી અને દેવોની સેનાનું આધિપત્ય રક્ષે લીધું. એ વખતે રક્ષતી ઉમર ઘણી નાની હતી. દેવો અને દાનવો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. શિવભક્તને મારવાનું રક્ષતે ડીક લાગ્યું નહિ, પરંતુ દેવકાર્ય કરવાનું હતું એટલે પોતાની શક્તિથી છેવટે તારકને માર્યો. જો જગ્યાએ દેવોનો વિજય થયો તે જગ્યાએ વિજયસ્તંભ રોપી ત્યાં શિવ-લિંગની સ્થાપના કરી એનું નામ કુમારેશ આપ્યું.^{૧૨} એ સ્તંભ રોપ્યો તે સ્તંભતીર્થ એમ પુરાણ કથાનો એક મન છે તે તો આગળ જોઈ ગયા.

આ કથામાં ઐતિહાસિક સત્ય છે. વૈદિક સમયનાં મોટાં અસુર કુત્રોનો નાશ થયા છતાં, અસુરોનો જથ્થો તૂટી ગયો છતાં છૂટાછવાયા અસુરનેતાઓનાં મોટાં થાણાં ભારતવર્ષમાં હતાં અને અને ગૂજરાતનો કિનારો અસુર કુલોથી ભરેલો હતો.^{૧૩} આ કારણને લીધે જ સૌરાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં જવાની ધર્મશાસ્ત્રની મનાઈ હતી, અને સરસ્વતી વિનશન તીર્થ મૂક્યા પછી અદશ્ય થઈ ગઈ એ કથનનું કારણ પણ નિશાદ રાષ્ટ્રોમાંથી વહેવાનું હતું^{૧૪} તેથી એવું પુરાણોએ મનાવ્યું હતું. બ્રહ્માવર્તનો ભાગ આર્યોની સત્તામાં આવી ગયો હતો. તારકાસુરની સત્તા એ સમયે પારિયાત પર્વતની લગોલગથી ગૂજરાતના કિનારા સુધી હતી એમ માની શકાય. મહિષાસુર આદિ એના મિત્રો અગર ખંડિયા હતા. એમનો વસવાટ પણ ગૂજરાત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ખંભાતનું તારાપુર એના નામ ઉપરથી છે

૧૦ રક્ષપુરાણમાં યુદ્ધનું વર્ણન અને આ કથા આપી. અ. ૧૫ થી ૩૫ સુધી છે તેમાં કુમારોત્પત્તિ આવી બંધ છે. તારકનું ને ઈન્દ્રનું, શસનનું ને યમનું, કુબેરનું ને બંભાસુરનું, વિષ્ણુ ને કાલનેમિનું યુદ્ધ તેમાં કાલનેમિનું મરણ, બંભાસુરથી હારી વિષ્ણુનું નાસવું, ઈન્દ્રે બંભાસુરને તે પછી મારવો અને તારકને હાથે ઈન્દ્રનું હારવું વગેરે કથા છે. તારકે અમરત્વ માગ્યું હતું પણ તે જન્મધારીને અશક્ય હોવાથી સાત વર્ષનો છોકરો મારે એવું વરદાન માગ્યાથી બ્રહ્મે દેવે આપ્યું હતું. દેવો કેદ પકડાયા પછી પદ્મપુરાણ કહે છે કે બીજા દેવોને રાખી ઈન્દ્રને માણું સુંડાવી કુતરા ગધેડાનાં ચિપ્પન કરી છોડી મૂક્યો.

૧૧ ધારાણિક કથાકોષ. શાહાબાદ દેરસરી.

૧૨ રક્ષપુરાણ, કૌ. ખંડ, અ. ૩૪. સ્તંભેશ્વર અને કુમારનાથ જુદા લાગે છે. અ. ૩૫માં સ્તંભેશ્વર વિજયસ્તંભ ઉપર લિંગ બનાવીને સ્થાપ્યા. અ. ૩૭માં પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ મારે પ્રતિજ્ઞેશ્વર સ્થાપ્યાનું પણ લખે છે. એ પતંગેશ્વર પતંગદહીની પાળવાળો બળાય છે. સ્તંભેશ્વર બેરોઆ પાડા આગળ છે. સ્તંભેશ્વરને લીધે સ્તંભતીર્થ-ખંભાત કહેવાયું. સ્તંભને મારે અ. ૩૫, શ્લો. ૧-૧૦. સ્તંભ સુવર્ણનો હતો. રક્ષપુરાણ કેદારખંડમાં અ. ૨૦માં તારકને નમુસ્કારનો પુત્ર કહે છે તે બૂલ છે. અ. ૨૮માં યુદ્ધ ગંગાચક્રના વચ્ચે થયું અને દેવો અંતર્વેદીમાં હતા, નારદાદિ પાતાલથી આવ્યા એમ કહે છે. શ્લો. ૫૪.

૧૩ એની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં આગળ કરીયું. અસુરોનાં દુર્ગાં કુદુર્ગો Individual Asura Chiefs હિંદમાં ઘણાં હતાં.

૧૪ મહાભારત, રાજ્યપર્વ, સારસ્વતોપાખ્યાનનાં.

પૌરાણિક સમય

૨૭

એમ દત્તકથા છે. ત્યાં દૈત્યનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે.

કાર્તિકેય

દેવોએ એટલે આર્યોએ સ્કંદને સેનાપતિ બનાવી તારકની સામે લશ્કર મોકલ્યું. સ્કંદના કુલ વિષે ચર્ચા આગળ કરીશું. સ્કંદના સેનાધિપતિપણનો અને એની છેક નાની ઉંમરનો અર્થ એટલો જ છે કે અસાત કુલના અને આર્યેતર જાતિના કોઈ બાલકને આગળ કરી યુક્તિથી આર્યોએ તારકાસુરને હત્યો. ૧૫

સ્કંદપુરાણ, ભૃગુએ નારદને પવિત્ર ભૂમિ બતાવતાં મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભ નામનું તીર્થ છે તે પવિત્ર ભૂમિ છે એમ કહી ખંભાતના સ્થળને ભૃગુ અને નારદ જેટલું પ્રાચીન ચૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. ૧૬ ભૃગુ અને નારદને નામે પુરાણકારોએ એવું ઘણું પ્રાચીન હરાવેલું છે. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ તારકાસુરની હકીકતથી પ્રાચીન તો હરે છે જ અને વેદકાળના છેવટના ભાગમાં તારકાસુરનું લુહ્થ થયું હોય એમ માની શકાય.

ખંભાત પાશુપતોનું એક મુખ્ય સ્થળ

તારકાસુરની વાત પછી ખંભાતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ ઘણા સૈકાઓ સુધી અંધકારમાં જ છે. પરંતુ પુરાણની કથાઓનું તારતમ્ય જોવા જતાં એ ભૂમિ પાશુપત શૈવોનું ધામ થયું હોય એમ જણાય છે, અને એ અરસામાં ઉત્તરમાંથી વૈદિક બ્રાહ્મણોને ત્યાં લાવી વસાવવાના પ્રયત્નો થયા હોય એમ લાગે છે. સ્કંદપુરાણ કૌમારિકા ખંડમાં આપેલી, ઈંદ્રવુદ્ધ રાજની પોતાની કીર્તિ ચિરંજીવ મુનિ અને પ્રાણીઓ પાસે જઈ સાંભળવાની ઇચ્છા ૧૭ અને એમાં થએલી નિરાશા એ જ પુરાણના નાગર ખંડમાં જુદી રીતે આપેલી છે. નાગર ખંડમાં ઈંદ્રવુદ્ધાદિ ભર્તૃયજ્ઞ પાસે આવે છે. ૧૮ એ જ ભર્તૃયજ્ઞ પૂર્વાવતારમાં યાગવલ્ક્ય મુનિ હતા અને તે પાશુપત દીક્ષા લઈ ભર્તૃયજ્ઞ થયા એમ કૌમારિકા ખંડ કહે છે. ૧૯ અનેમાં લિંગપૂજા અને પાશુપત ધર્મની મહત્તા વધારનાર

૧૫ ભૃગુએ સ્કં. પુ. ઉદારખંડ-૨૫. ૨૬, શ્લો. ૭૧ ‘કુમારો મેડપ્રત્યાય મવલ્મિશ્ચ કથં કૃતઃ ॥ એમ કહી ઈન્દ્રે કરેલાં ૬૪ કર્મો અને વજ્રાંગ રાથે કરેલું કપટ વગેરે ગણાવે છે. નાના બાળકને આગળ ધરી હતવાની આ યુક્તિ હેય ?

૧૬ સ્કં. પુ. કો. ખંડ, અ. ૩-શ્લો. ૨૨ થી ૨૭. સંજાતસ્તત્ર દેવેર્ષેમહીસાગરસંગમઃ ॥ સ્તંભાસ્યં તત્રતીર્થતુ ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યુતમ્ ॥

૧૭ સ્કં. પુ.-કો. ખંડ, અ. ૭ થી ૧૩. આમાં ખંભાતના ક્ષેત્રમાં આવેલા ઈંદ્રવુદ્ધનેશ્વરનો મહિમા કહેતાં લંબાણથી આ વર્ણન કરેલું છે ઈંદ્રવુદ્ધનેશ્વરનો હાલ પતો નથી.

૧૮ સ્કં. પુ.-નાગર ખંડ, અ. ૨૭૧. આમાં ઈંદ્રવુદ્ધને ભર્તૃયજ્ઞ જે ચમત્કારપુરમાં હતો તેની પાસે મોકલે છે. એ હાટકેશ્વર માહાત્મ્યને લગતું છે. જ્યારે કો. ખંડ એને મહીસાગર ઉપર મોકલે છે અને ઈંદ્રવુદ્ધનેશ્વર મહી નદીને કિનારે છે એમ કહે છે. નાગર ખંડ કાપિલ્યપુરનું નામ પણ લાગે છે. વિકાનો એને બીજે મકે છે. એ કાલી કેમ ન હોય ? એ જ અધ્યાયમાં નાગર ખંડમાં ઈંદ્રવુદ્ધનેશ્વર માહાત્મ્ય કહેતાં કાપિલ્યપુર શ્લો. ૩૬માં એ પુરને આનર્ત દેશમાં કહ્યું છે. તો પછી તેને રૂંડકાખાદ છલ્લાનું કે દક્ષિણનું કેમ કહેતું ? આનર્ત દેશ તો એક જ છે. ઈંદ્રવુદ્ધનેશ્વરને ખંભાતમાં કહ્યા છે તો વડનગરમાં કયા ? આથી ચમત્કારપુર અને હાટકેશ્વરક્ષેત્ર હાવના વડનગર આસપાસ નહિ એમ જણાય છે. આ ચર્ચા પાતાલ ને જોગવતીના પરિશિષ્ટમાં કરીશું. ૧૯ સ્કં. પુ.-કો. ખંડ, અ. ૧૩. આમાં તોળીઆનું અવમાન યાગવલ્ક્યે કર્યું તેથી શાપથી ભર્તૃયજ્ઞ નામ ધારણ કરી બીબ

૨૮

પૌરાણિક સમય

ભર્તૃયજ્ઞ નામના કોઈ ઐતિહાસિક મહાપુરુષનું વર્ણન છે અને ઘણા વૈદિક બ્રાહ્મણોને શૈવ મતના દરવામાં એણે ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે.^{૨૦} નારદને હાથે ઉત્તરના કલાપ ગ્રામના બ્રાહ્મણો મહીસાગર સંગમ ઉપર આવી વસે છે અને મહીનગર એક મોટું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન બને છે. આ સંસ્થાનને સૌરાષ્ટ્રના ધર્મવર્મા નામના રાજાએ જમીન આપી એમ પુરાણ કહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ વસવાટને મૂળરાજ સોલંકીએ ઉત્તરમાંથી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો લાવીને વસાવ્યા તેની સાથે મેળવે છે.^{૨૧} પરંતુ મહીનગરનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન મૂળરાજ સોલંકી કરતાં પ્રાચીન જણાય છે. વસત્રીના શીલાદિત્ય પહેલાનું અિરદ ધર્માદિત્ય હતું.^{૨૨} એ સિવાય સૌરાષ્ટ્રમાં ધર્માદિત્ય કે ધર્મવર્મા નામનો કોઈ રાજા થયો નથી અને વસત્રીના તામ્રપત્રમાં નગરકના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાનું લખ્યું છે તે આ નારદનું વસાવેલું નગરક મહાસ્થાન અથવા મહીનગર છે એ આગળ જોઈ ગયા, એટલે બ્રાહ્મણ સંસ્થાન વસત્રીના સમયમાં રથપાતું હોય એમ જણાય છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને ખંભાત

તારકાસુર અને આ બ્રાહ્મણ સંસ્થાનની વચ્ચેના લાંબા અંધકારમય સમયના ગાળામાં એક વિચિત્ર વાત પુરાણકાર મહીસાગરસંગમ સાથે જોડે છે. ઈતરના પુત્ર ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉપર વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે એ કથા રકંદપુરાણે લંબાણથી આપી છે.^{૨૩} ઐતરેય બ્રાહ્મણની કથા સિંગપુરાણમાં ટુંકાણમાં છે, પરંતુ આ બનાવ મહીસાગર સંગમ ઉપર બન્યો એ રકંદપુરાણના લંબાણનું તાત્પર્ય છે. આ કથા આ સ્થળમાં કેવી રીતે જોડે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. ઐતરેય બ્રાહ્મણ એ ઐતરેય આરણ્યક અને બ્રાહ્મણ જેના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એ જ વ્યક્તિ છે કે કેમ તે પણ સ્પષ્ટ નથી. પણ એક રીતે જોતાં પુરાણકારનો પ્રયત્ન એક વ્યક્તિ ગણવાનો જણાય છે. કદાચ ઐતરેય બ્રાહ્મણનું નામ મહીદાસ^{૨૪} હતું એટલે એના જેવા પરમજ્ઞાની મહાપુરુષને મહી નદીના નામસાદૃશ્યથી એ સ્થળે લાવવાનું પુરાણકારે સચુક્તિક ધાર્યું હોય. પરંતુ જો એ વાત ખરી હોય તો મહીસાગરનું સ્થળ ઐતરેય બ્રાહ્મણ જેટલું પ્રાચીન સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય, પરંતુ એ આજન સ્થળ આધાર મળતા નથી.

બ્રાહ્મણ મહાસંસ્થાન

ઉપર કહ્યું તેવું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન ખંભાતના સ્થળ ઉપર વસાવવામાં નારદ અને કપિલ એ બે

અવતારમાં મહીસાગર તીર્થ ઉપર આવી પાશુપત ત્રીક્ષા લીધી એમ લખ્યું છે. શ્લોક. ૬૮ થી ૧૦૩માં વિગતવાર સંવાદ આપેલો છે. આ લઙ્કીશાસ્ત્રીનો મત એમ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૦ શ. માનસંકર એમના નાગરૈરપતિના લેખમાં આ ભર્તૃયજ્ઞને નાગર જ્ઞાતિની મુન્યવરથા પ્રથમ કરનાર કહે છે. એ ક્ષત્રવના સમયમાં થયાનું માને છે. એનું ખીતું નામ પ્રભાવદત કહે છે. પૃ. ૧૩૪ અને ૧૪૫.

૨૧ Bom. Gaz. VI Cambay, P. 214.

૨૨ Bom. Gaz. I Part I. P. 90.

૨૩ રકં. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૪૨. મેડુકી નામના બ્રાહ્મણને ઈતરાથી યજ્ઞેત્રો પુત્ર. વાસુદેવ એના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તે જુદા વાસુદેવ કહેવાય છે તેને લીધે ખંભાતમાં વડા વાસુદેવની પોળ છે. એમાં એ મૂર્તિ છે.

૨૪ Vedic Index: Macdonell II.

પૌરાણિક સમય

૨૯

મુનિઓએ અગ્ર ભાગ લીધો હતો એમ સમજાય છે.^{૨૫} ‘કપિલ’ અને ‘નારદી’ બ્રાહ્મણો એ ભાગમાં છે એમ કહેવાય છે. આ નામ એ બ્રાહ્મણો મૂળરાજે ઉત્તરમાંથી બ્રાહ્મણો બોલાવીને વસાવ્યા તે કરતાં વધારે જૂના વખતમાં આવીને વસેલા એમ બતાવી આપે છે. નારદ અને કપિલ એ અસલ ઋષિઓનાં જ નામ ગણવાં કે એ નામના બીજા પુરુષો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પુરાણકાર તો અસલ ઋષિઓ જ કહે છે. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો અસલ ભૃગુકુલમાંથી ઊતરેલા હોય તો આ બે બ્રાહ્મણ કુલો પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપરથી ઊતરેલાં ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ધર્મવર્મા રાજા બે વલ્લી કુલનો માનીએ તો એ કુલના બ્રાહ્મણોને એણે વસવા માટે મુલક આપ્યો એમ મનાય. કલાપગ્રામથી જે બ્રાહ્મણો નારદ લાવ્યા તે ઉત્તરમાંથી આવેલા છે. આ કલાપગ્રામના બ્રાહ્મણો ઔદિચ્ય યોગક્રિયા હોય એમ લાગે છે.^{૨૫} વલ્લીના સમયમાં મહીસાગર સંગમ ઉપર એ બધા બ્રાહ્મણોએ પોતાના કુલના સ્થાપકો ઉપરથી નામ રાખી વસવાટ કર્યો એમ સમજાય છે.

ગુપ્ત તીર્થ

આ પૌરાણિક સમયમાં ખંભાતના સ્થળ ઉપર આવેલા નગરનું એક વખત દંટતર થયું હોય એમ લોકકથા ઉપરથી સમજાય છે. એ દંટતર વલ્લીના સમયની લગભગમાં અગર તેથી પહેલાં થયું હોય એમ લાગે છે. સ્કંદપુરાણ સ્તંભતીર્થને ગુપ્ત તીર્થ કહે છે અને જલદેવની સભામાં એ તીર્થે સ્તંભ એટલે ગર્વ કર્યો તેથી ગુપ્ત થઈ જવાનો શાપ એને મળ્યો એમ કથા છે. આ કથા એમ બતાવે છે કે એ તીર્થની પ્રાચીન પરંપરા ગુપ્ત થઈ ગઈ છે અને પુરાણ છેવટના રૂપમાં લખાયાં ત્યારે તીર્થનું માહાત્મ્ય બહુ હતું નહિ. કલિયુગમાં અમુક તીર્થ ગુપ્ત થશે એવા ભવિષ્યવાણા બીજા દાખલા પણ છે. એક દંતકથા ઉપરથી દંટતર પહેલું થયું હોય એમ સમજાય છે^{૨૬} અને વલ્લીના સમયમાં ફરી વસેલું શહેર માત્ર વલ્લીપુર લૂંટનારાઓએ લૂંટેલું.

શૈવના જગડા

આગળ જોયું તેમ ખંભાતનું સ્થળ પ્રાચીન કાળથી બ્રાહ્મણ સંસ્થાન અને પાશુપત સંપ્રદાયના મુખ્ય કેન્દ્ર જેવું હતું. સ્કંદપુરાણનો માહૈશ્વર ખંડ એના અવાંતર ખંડો સાથે શૈવ મતોનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે લખાએલો છે. એના અવંતિ અને રેવાખંડ, કૌમારિકાખંડ, પ્રભાસખંડ અને નાગરખંડ એટલા તો મુખ્યત્વે કરીને શૈવ મતોના પ્રચાર માટે જ છે. આ ખંડો ખંભાતના અખાતની આસપાસના મુલકમાં શૈવ મતોનું જોર વ્યક્ત કરે છે. એ મતોનું સ્થાપન ઘણું પ્રાચીન હોવા છતાં સર્વમાન્ય મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીથી એની શરૂઆત થઈ શકાય. એટલે ગૂજરાતમાં ક્ષત્રપ અને વલ્લીના સમયમાં ખંભાત બ્રાહ્મણ સંસ્થાન અને પાશુપતોનું કેન્દ્ર હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.^{૨૭}

૨૫ સ્કં. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૬ કપિલના બ્રાહ્મણો કપિલ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે અને તે કાવી (ખંભાતની સામી બાજુ)માં છે. નારદી બ્રાહ્મણો પણ છે.

૨૬ કવિ સામગ્ર ભટ્ટ સિંહાસન ખચીરીમાં વિક્રમ રાજના વખતમાં ત્રંચાવત્રીનું દંટતર થયું અને ખંભાત વચ્ચે એમ લખે છે. પદ્મપુરાણ સાગ્રમની માહાત્મ્યમાં ખેતણ તીર્થે ગુપ્ત થયાનું લખે છે.

૨૭ સ્કં. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૧૩મો. પ્રભાસ ક્ષેત્ર, આનાનું હાલકેશ્વર ક્ષેત્ર અને ખંભાત ગુપ્ત કે કુમારિકા ક્ષેત્ર અને નર્મદા

૩૦

પૌરાણિક સમય

બંદર તરીકે ખંભાતના ઉલ્લેખો વલ્લભીના અંત પછી જોવામાં આવે છે એટલે એ પહેલાંના સૈકાઓમાં ભરૂચ અને પ્રભાસનો વેપાર વધારે પ્રકાશમાં હોવાથી ખંભાતનો વેપાર ઓછો હશે. પરંતુ એ સમયમાં એ બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હતું, શૈવોનું બહુ જોર હતું અને જૈન વગેરે મત સાથે એ સમયમાં બહુ ઝગડા પણ થતા હશે એ બધું પુરાણમાં આપેલા જૈનના રૂપમાં આવેલા દૈત્યોના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.^{૨૮}

બર્બરો

આ પૌરાણિક સમયમાં ખંભાતના સ્થળમાં બર્બર જાતિના લોક આવ્યા અને ક્રમે કરીને એમણે કાઠિયાવાડમાં જઈ બાબરીઆવાડનો મુલક હાથ કરી એને પોતાનું નામ આપ્યું. આ જાતિના એક નેતા બર્બરિકને ભીમના પુત્ર ઘટોતકચનો પુત્ર દરારી ખંભાતના સ્થળ ઉપર એની પ્રવૃત્તિનું પુરાણકાર વર્ણન કરે છે.^{૨૯} આ બર્બરિકને પાંડવો સાથે સંબંધ હશે કે કેમ એ તો કહી શકાતું નથી. એ જાતિને પ્રાચીનતાનું રૂપ આપવા માટે એ પ્રસંગ ચોંટ્યો હોય.^{૩૦} એ જાતિના લોકનું એક વખતે ગૂજરાતમાં ઘણું જોર હતું અને સિદ્ધરાજના વખતમાં એ જાત નરમ પડી.^{૩૧}

ખંભાતે કોઈ જાતિને નામ આપ્યું નથી

પુરાણમાં ખંભાતના સ્થળને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને પુરાણની હકીકતોને હાલ જે નવી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, એ બધું સાથે વિચારતાં ખંભાતનું સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. એ સ્થળ એક પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સંસ્થાન છે એટલું પણ સિદ્ધ થાય છે. એમ છતાં પણ ખંભાતે ગૂજરાતની એક જાતિને પોતાનું નામ આપ્યું નથી એ એક વિચિત્ર ઘટના છે. ગૂજરાતની ઘણીખરી જાતિઓનાં નામો પ્રાચીન સ્થળો ઉપરથી પડેલાં છે. કેટલીક વિશિષ્ટ જાતિઓનાં

કિનારે પાશુપતાચાર્યની ભૂમિ, એટલે લગભગ આખો ગૂજરાત પાશુપત મનના નેરવાળો હશે.

૨૮ ૨૬. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૬૩. 'બર્બરિકની સાથે યજ્ઞવિરૂદ્ધ દલીલ કરે છે.' તત્ત્વતુર્થે યામે ચ પ્રાપ્તો કાષ્ઠપણકોડ્ મુતઃ ॥ મુંઠી નમ્રો મયૂરાણાં પિત્તધારી મહાવ્રતઃ ॥ પ્રોવાચેદં વચ્ચં હાહા કષ્ટમતીવ મોઃ ॥ અહિંસા પરમો ધર્મસ્વમિર્જ્વાલયતે કુતઃ ॥ હૂયસાને યતો વહ્નૌ મૂક્ષમ જીવવધો મહાન્ ॥ વગેરે. શ્લો. ૩૪ થી ૩૮. આ ક્ષપણકના રૂપમાં પલાશી દૈત્ય આવે છે એમ લખે છે. ભુઓ પાઈટર Ancient Indian His. Traditions. P. 68. આમાં જૈન અને બૌદ્ધોને અનુરો કહી દૈવાસુર સંગ્રામ કરી ઇતિહાસને પૌરાણિક રૂપ આપ્યું છે. આ પ્રસંગ નર્મદા પાસે કહ્યો છે.

૨૯ ૨૬. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૬૦ થી ૬૩. એની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૩૦ Enc. of R. & E. Vol. VI. Hinduism: W. Crooke લખે છે કે આસામમાં હિરંબ કચારી રાજાઓ (Kachari Kings of Hiram)ને ઈ.સ. ૧૭૬૦માં હિંદુ ધર્મમાં લીધા અને એમનું પેઢીનામું મહાભારતના ભીમને લગાડાયું. આ હિરંબ કે હિડિંબ એ શું ? એને હિડિંબ વન જે ગૂજરાતમાં ગણાય છે તે સાથે સંબંધ છે? બર્બરિકને પણ ભીમ અને હિડિંબના પુત્ર ઘટોતકચનો પુત્ર કહ્યો છે. ઘટોતકચ પ્રાજ્ઞયોતિષપુરથી કન્યા લાવ્યો હતો; એટલે આસામથી. તો આ પરંપરા આસામ પણ ગઈ હશે ? અહીંયાં બર્બરિકની કથા બળીઆકાકાની સાથે જોડે છે એ આગળ જોઈશું.

૩૧ આ બર્બર જાતિના લોકોનો મુખ્ય પુરૂષ હોય. એ કાઠિયાવાડમાં બાબરિયા કહેવાય છે તે હશે એની ચર્ચા પણ આગળ કરીશું. સિદ્ધરાજે બર્બર-બાબરો જીત્યા હતા.

પૌરાણિક સમય

૩૧

સ્થળ જેવાં કે મોઢેરા, વડનગર, શ્રીમાળ વગેરેનાં તે ચાર યુગના ચાર જુદાં નામ કથાઓમાં આપેલાં છે. ખેલાતનાં ઘણાં નામ છે છતાં તે ચાર યુગનાં ચાર જુદાં એમ કોઈ કહેતું નથી. ગૂજરાતની ઘણીખરી જ્ઞાતિઓનાં નામ ઉત્તર ગૂજરાત અને દક્ષિણ રાજપૂતાનામાં આવેલાં સ્થળો ઉપરથી પડેલાં છે. ભરૂચ, સોમનાથ પાટણ અને ખેલાત એ ગૂજરાતનાં પ્રાચીન બંદરો છતાં ક્રૂર સોમનાથના સોમપુરા બ્રાહ્મણો સિવાય કાંદાનાં સ્થળોએ જ્ઞાતિઓને નામ આપ્યાં નથી.

આ ઉપરથી કોઈ કહેશે કે કાંદાનાં સ્થળો ઉપરનાં દેશસ્થ સ્થળો કરતાં જૂનાં ન હોય. પરંતુ એમ ધારવાને કાંઈ કારણ નથી. ગૂજરાત કાઠિયાવાડના બંદરના ભાગ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતિઓથી વસેલા ન હોય એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ સમુદ્રકિનારાના ભાગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી સુધરેલી જ્ઞાતિઓથી વસેલા હતા અને પશ્ચિમના દરિયાપારના દેશો સાથે તેમનો સંબંધ હતો. જેમજેમ કિનારાનાં સ્થળોમાં દેશી પરદેશીઓ વેપારને માટે વધતા ગયા તેમતેમ તીર્થ માહાત્મ્યો અને બ્રાહ્મણ સંસ્થાનો ગાણુ થતાં ગયાં. હિંદુ સંસ્કૃતિ ધાર્મિક આબેતામાં સંકુચિત અને શૃંખલાબદ્ધ થતી ગઈ અને એનાં કેન્દ્ર ઉત્તરમાં થતાં ગયાં. સરસ્વતી નદી જે પ્રાચીન મોટામાં મોટા ઋષિઓનું રહેઠાણ હતી તે આખી થે નષ્ટ થઈ; એટલે એના પ્રવાહનો નીચલો ભાગ જે ગૂજરાતમાં થઈને સમુદ્રમાં પડતો હતો તેની ઉપરનાં પવિત્ર સ્થળો છિન્નભિન્ન થઈ લુપ્ત થયાં અને કેટલાંક બીજાં સ્થળોમાં મળી ગયાં. ગૂજરાતનો કિનારો ધાર્મિક આર્યો માટે પાપરૂપ મનાવા માંડ્યો. આવાં અનેક કારણોને લીધે, પ્રાચીન ઋષિઓ અને વૈદિક સમયના બીજા ઐતિહાસિક પુરુષો તથા શ્રીકૃષ્ણ જેવાથી પાવન થએલા ગૂજરાતના કિનારાએ સોમનાથના અપવાદ સિવાય એકે જ્ઞાતિને—ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિને નામ આપ્યું નથી. ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોએ જે નામ આપેલાં છે તે ઘણાં પ્રચીન કહી શકાય તેમ નથી. કદાચ મુસલમાનોના આવ્યા પહેલાંના શક ઠૂણાદિના વિગ્રહોને લીધે થએલાં જ્ઞાતિઓનાં ભ્રમણ પછી એ નામો ઉત્પન્ન થયાં હોય. ખંભાતનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હાલની સ્થળ ઉપરથી થએલી જ્ઞાતિઓ કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એમ સમજાય છે. એ સંસ્થાન નાશ પામ્યું એટલે બ્રાહ્મણોને મન ગ્રસ્ત ક્ષેત્ર થઈ ગયું. નગરાના લેખોમાં એને નગરક મહાસ્થાન કહ્યું છે એ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. એ મહાસ્થાન તે વલ્લભીના લેખવાળું નગરક એમ કબૂલ કરીએ તો વલ્લભીના નાશ પછી ખંભાતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ બંધ થાય છે એમ માની શકાય.

પ્રકરણ પાંચમું

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

ગૂજરાતનું બંદર

વલ્લભીના સમય

વલભીના સમયમાં ખંભાતનું નામ આવતું નથી, પણ એ સ્થળે નગરક મહારથાન હતું એ જોઈ ગયા. ખંભાતની પૂર્વે આવેલો ભાગ વલભીને તામે હતો.^૧ એટલે એ સમયમાં ખંભાતની જમીન ઉપર વલભીપુરના રાજાઓની સત્તા હતી. વલભીના સમયથી ખંભાતનો ઇતિહાસ પૌરાણિક અંધકારમાંથી નીકળે છે અને મધ્યકાલીન હિંદુ સમય શરૂ થાય છે. વલભી રાજ્યના નાશ પછી સોલંકી રાજ્ય આવતાં સુધી ગૂજરાતમાં એક મોટી સત્તા રહેતી નથી. દેરડેર નાનાં રાજ્યોમાં દેશ વહેંચાઈ ગયેલો હતો. એ ગાળામાં ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ગૂજરાતના રાજા ગણાતા આવડાઓની સત્તા ફક્ત ઉત્તર ગૂજરાતમાં જ હતી.^૨

દસમી સદીમાં આરબ મુસાફરોનું વર્ણન

એ અરસામાં ખંભાતના નામનો પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ નગરે પડે છે. દસમી સદીની શરૂઆતમાં આરબ મુસાફરો ખંભાતને સારા બંદર તરીકે વર્ણવે છે.^૩ એટલે તે અગાઉ એ બંદરને આબાદ થતાં ઘણો વખત લાગ્યો હશે એ નિર્વિવાદ છે. આરબ મુસાફરો કહે છે કે એ વખતે ખંભાત ઉપર માનકીરના બલહાર રાજાઓનો અમલ હતો અને રાજા તરફથી એક બ્રાહ્મણ વહીવટ કરતો. બુદ્રેડીસ, તીગ્રીસ અને નાઇલ કરતાં પણ પહોળા અખાત ઉપર આવે ખંભાત વસેલું હતું. એ અખાતમાં ભરતીનું જોર એટલું હતું કે એટ વખતે જમીન દેખાતી, અને પડેલી નહેરોમાં પણ પાણી એણું રહેતું. અખાતને બંને કિનારે લીલાં ખેતરો, બગીચા, શહેરો, ગામડાં, તાડ વગેરેનાં ઝાડ વગેરેથી બધું ભરેલું દેખાતું, અને મોર પોષટ વગેરે પક્ષીઓ એની રમણીયતામાં ઉમેરો કરતાં. ખંભાતના જોડા વખણાતા; અને અમલદારો મુસલમાનો તથા ખીજા પરદેશીઓ સાથે સારી રીતે વર્તતા.^૪

૧ વલભીને તામે હાલના ખેડા જિલ્લાનો ભાગ હતો એમ જણાય છે. ભરૂચમાં એ વખતે ચૂર્ચર રાજ્ય હતું અને ઉત્તર ગૂજરાત તથા કાઠિયાવાડનો કેટલોક ભાગ ખીજાને તામે હતો. આ ઉપરથી ખંભાતનો સુલક વલભીમાં હતો એ ચોક્કસ થઈ શકે. જુઓ જોશીએ ગેઝે. ૧-ભાગ ૧-પૃ. ૮૨.

૨ આવડાઓનું રાજ્ય વડીઆરની બહાર લાગ્યે જ વધ્યું છે. એમનું ગૂજરાતના રાજાઓ તરીકેનું સ્વત્ત્વ પાટળ વસાવ્યું તેથી વધ્યું. પાટળના રાજાઓ તરીકે સોલંકીઓ જ ગૂજરાતના ખરા રાજાઓ હતા.

૩ અલ ખાસુદી જોશીએ ગેઝે. ૧-ભા.૧-પૃ. ૫૧૪. એ મુસાફર ખંભાત હી.સ. ૩૦૩, ઈ.સ. ૬૧૩-૧૪માં આવેલો.

૪ એ જ. પૃ. ૫૧૪. જુઓ અલ હરતમરીનું વર્ણન. Elliot J. P. 27 & 30. એમાં કામહાલથી ખંભાત ચાર દિવસનો રસ્તો કહે છે અને ખંભાતથી મુગધારા (સોખારા ?) ચાર દિવસનો રસ્તો કહે છે. ગેઝેટીઅરનો ગ્રેમક કામહાલને આલુહિજ્જવાડ

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

૩૩

આરબ મુસાફરો આ બલહાર રાજ્યોને હિંદના સૌથી મોટા રાજ્યો કહેતા. એ વલ્લભ બિરુદ વાળા માલ્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો હતા.^૫ એમની એક શાખા ગૂજરાતમાં સત્તા જમાવી લાટ દેશ અને તેની ઉપરના થોડા ભાગ સુધીનો સુલક તાબે કરી બેઠી હતી. ખંભાત એના રાજ્યની ઉત્તર હદ ઉપર ગણાતું.^૬

આ મધ્યકાલીન હિંદુ સમયનો ઇતિહાસ એટલે મુખ્યત્વે કરીને ખંભાતની બંદર અને વેપારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ કહી શકાય.

સોલંકીઓનો સમય

ઈ.સ. ૯૮૨થી અણહિલવાડનું નાનું રાજ્ય આવડાઓના હાથમાંથી ગય છે અને સોલંકીની સત્તા જામે છે. સોલંકીની સત્તામાં પાટણની સાથેસાથે ખંભાતની પણ સદતી થાય છે. એ અરસામાં ખંભાત હિંદુસ્તાનનાં સૌથી મોટાં બંદરામાં ગણાતું. અસલથી એ શૈવ તીર્થ તો હતું જ. વલ્લભી અને રાષ્ટ્રકૂટના સમયમાં ત્યાં બૌદ્ધોનું જોર હોય એમ પણ ત્યાંથી નીકળેલી પુલ્કદેવની મૂર્તિ અને ખીજા આરખોના ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે.^૭ આ બે ધર્મોની જમાવટ અને વેપારનું કેન્દ્ર એથી

કહે છે, પણ એમ માનવાને આધાર નથી. ઇબ્ન હૈકલ પણ કામઢાલ લખે છે પણ તે ૧૬ માઈલ દૂર લખે છે ને ખૂલ જણાય છે. કામઢાલ સિંધમાં ઢાઈ સ્થળ હોય એમ સમજાય છે, પણ તે કયું તે નક્કી થતું નથી.

૫ બલહાર રાજ્યોને સર હેનરી ઇલીઅટ વગેરે જૂના લેખકો વલ્લભીના રાજ્યો માને છે અને માનકારને માલખેટ નહિ પણ ટોલેમીનું મીનગર (મીનનગર) માને છે. આ ખરું નથી. બધાં વર્ણન માનકાર દક્ષિણ હૈદરાબાદના સુલકમાં આવેલું માલખેટ નગર છે એમ સિદ્ધ કરે છે. એ નગરમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો એક સમયે ઘણા બળવાન હતા. એમને 'વક્ષલ' અગર શ્રી વક્ષલ એવું બિરુદ હતું. શાવં અમેઘવર્ષ ખાસ શ્રી વક્ષલ કહેવાતો હતો. માલખેટના રાજા ક્રુવ પહેલાએ (ઈ.સ. ૭૯૫) ગોવિંદ ચોળને ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો. ભોંકે રાષ્ટ્રકૂટોની મૂળ ગાદીની આણ બધે હતી. ગોવિંદ ચોળનું શાસનપત્ર ખંભાતની સામી બાબુએ કાપીમાં મળેલું છે. આ રાજાની સામે સંતલ વગેરે રાજ્યો ધમ્મેલા. એણે લાટ દેશ પોતાને કબજે કરેલો. આ રાષ્ટ્રકૂટો એટલા માટે લારેશ્વર કહેવાતા. આમાં કહેલો સંતલ રાજા કયો તે જણાતું નથી. જેઝીરીઅરના લેખક એના નામને સંતલતીર્થ ખંભાત સાથે ભેડે છે અને ખંભાત નામ પડવામાં એ રાજા કારણભૂત હોય એમ અનુમાન કરે છે. પરંતુ એ વાતને ખીજે કોઈ આધાર નથી. કદાચ સંતલતીર્થ વલ્લભીના નાશ પછી ઢાઈ સ્વતંત્ર નાનકડા કાઠિારના હાથમાં આવ્યું હોય અને સંતલતીર્થનો રાજા માટે સંતલ નામ એને અપાયું હોય, અગર સંતલ એ સ્વતંત્ર નામ હોય. આવો દાખલો ખીજે છે. આશા બીલ ઉપરથી આશાવલ નામ નથી પડ્યું, પણ આશાપલ્લાના બીલ રાજ્યો આશા બીલ કહેવાતા. એથી જ કહીએ અને અહમદશાહ વચ્ચે ત્રણ સદીઓથી વધારે અંતર છતાં બંને વખતે આશાબીલનાં નામ આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટોની ગૂજરાતની શાખાના તાબામાં ખંભાત હતું એટલે આરખો મૂળ ગાદીના માલખેટના વક્ષલો—બલહારોને તાબે હતું એમ લખે છે. ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો માટે ભુઓ બૌદ્ધો ગેઝે. ૧-ભા.૧-૫. ૧૨૩.

૬ અલ ઇતિખરી. ઇલીઅટ ૧-૨૭. વધારામાં ભુઓ ઇબ્ન હૈકલ. Elliot I. 383-9. કામઢાલ અગર કામઢાલને હિંદની સરહદ ઉપર એટલે સિંધ અને ગૂજરાતની હદ ઉપર કહે છે. ખંભાત અને કામઢાલ વચ્ચે રણ કહે છે એટલે અણહિલવાડ સાથે બેરોબર બંધ ન બેસે. ખંભાતનું રણ ગણીએ તોપણ પાટણથી ખંભાત આવવાનો એ રસ્તો નહોતો. એટલે કામઢાલ સિંધમાં કે કચ્છમાં હોય. એ વર્ણનમાં ખંભાતથી સૈમુર (ચેવલ બંદર) સુધી બહારનો કિનારાનો સુલક છે અને ગામથી ભરચક છે. આ વર્ણન ઉપરથી એ વખતે સિંધના કિનારા અને મુંબઈ—ચેવલ સુધીમાં વચ્ચે ખંભાત બહુ મહત્વનું મનસ્.

૭ પુલ્કદેવની મૂર્તિનું વર્ણન આગળ આવશે. ખંભાતમાં બૌદ્ધો હતા તે મારેના આરબ ઉલ્લેખ માટે ભુઓ બૌદ્ધો ગેઝે. ૧. ભા.૧-૫. ૫૩૧.

૩૪

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

આકર્ષાઈ જૈન વાણિયા જેવી જન્મસિદ્ધ વેપારી કોમ ત્યાં આવી વસે એમાં તવાઈ નથી. ચાલુક્યોના સમયમાં જન ધર્મને સારામાં સાઈ ઉત્તેજન મળ્યું, એટલે જૈન વેપારી કોમે એ સમયમાં ખંભાતને બહુ સમૃદ્ધ બનાવ્યું. મોટા મોટા જૈન પ્રાસાદો ત્યાં બંધાયા. મહાન જૈનાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર-સુરિએ દીક્ષા ખંભાતમાં લીધી^૮ અને ખંભાતની બહાર આવેલા રૈવતાવતાર નેમીનાથના મંદિરમાં એમને સરસ્વતી પ્રસન્ન થઈ.^૯ સોલંકીઓની સત્તાના મોટા ભાગમાં મહી સુધીનો તથા ગૂજરાતનો ભાગ પાટણની સત્તા નીચે હતો. લાટમાં પાટણના રાજાઓના સામંતો મંડળેશ્વરો તરીકે અમલ કરતા.^{૧૦} એટલે એ બંનેની સરહદ ઉપર આવેલું અને દરિયાકિનારા તથા સમુદ્રના વેપાર ઉપર સત્તાવાળું ખંભાત બંદર પાટણના રાજાઓના એક મુખ્ય અધિકારી કે દંડનાયકનું મુખ્ય સ્થાન ગણાતું; અને ખંભાતના અધિકારીના હાથમાં અનર્ગળ ધન ઉપરાંત લાટ અને સૌરાષ્ટ્રનાં લશ્કરી નાકાંઓની ખરેખરી ચાવી રહેતી. સૌરાષ્ટ્રમાં જવાનો ખરો રસ્તો પેટલાદ પાસે થઈને જતો અને ખંભાતની હદ ઉપર આવેલું બાહુલોદ-ભોજાદ-કાડીઆવાડનું નાકું હતું.^{૧૧} આ બધાના સામિધ્યથી ખંભાતનું રાજકીય મહત્ત્વ એ સમયના ગૂજરાતમાં ઘણું જ હતું. વધારામાં ગૂજરાતના રાજાઓનું નૌકાસૈન્ય ખંભાત અને ઘોઘામાં રહેતું. કાડીઆવાડનો કિનારો સોમનાથની પશ્ચિમ હદ સુધી ગૂજરાતને તામે હોવા છતાં અંદરનો ભાગ પાટણની સત્તાને પૂરેપૂરો નમ્યો નહોતો,^{૧૨} એટલે ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું દીવ કે પ્રભાસ થઈ શકે તેમ હતું નહિ; ખંભાત જ એને માટે યોગ્ય હતું.^{૧૩}

પારસીઓ અને હિંદુઓનું મુસલમાનો સાથે હુલસ

વેપારને લીધે ખંભાતમાં અનેક દેશના અને અનેક ધર્મોના લોકો વસતા હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં ત્યાં એક ધાર્મિક હુલસ થયું. કેટલાક મુસલમાનો ત્યાં મસ્જિદ બાંધીને રહેતા હતા. પારસીઓ પણ ત્યાં સારી સંખ્યામાં હતા. આ બે કોમને કોઈ કારણથી ઝગડો થયો. પારસી-ઓએ હિંદુઓને ચલાવ્યા અને મુસલમાનો સાથે લડાઈ થઈ. એમાં એવી મુસલમાનો માર્યા ગયા,

૮ પ્રલાવક સુરિય—હેમચંદ્ર પ્રબંધ.

૯ એ જ.

૧૦ પાટણના રાજાના દંડનાયક અને મંડળેશ્વરો કુમારપાળના અમલ સુધી વડે રહ્યા. પાટણની સત્તા નવળી પડતાં લાટનો મંડળેશ્વર રવંત થવા મથતો. વસ્તુપાળના અમલમાં એનું વર્ણન કરીયું.

૧૧ કાડિયાવાડમાં જવાનો વડવાણ-વીરમગામવાગો રસ્તો પહેલાં બહુ વપરાતો નહિ. છેક મુસલમાન સમયના અંત સુધી પેટલાદ કાડિયાવાડનું નાકું ગણાતું. સોમનાથની યાત્રાએ જતા લોકો ઉપર મુડકા વેરો બાહુલોદ—હાલનું ભોજાદ—આગળ લેવાતો. એ ગામ હાલ સાબરમતી ખંભાતની સરહદ પાસે દરિયાને મળે છે ત્યાંથી ઘોડા માદલ છેડે છે. ત્યાં હાલને આરો આજે પણ બનાવવામાં આવે છે.

૧૨ સોલંકીથી મહમ્મદ બેગડાના સમય સુધી કાડિયાવાડ પૂરેપૂરો ગૂજરાતના રાજાઓની સત્તા નીચે આવ્યો નથી. બનાગદના રાજા છતાં છતાં રવંત થઈ જતા. પરંતુ કિનારો હમેશાં ગૂજરાતના રાજાને તામે રહ્યો છે. એ માટે કર્નલ વૉટસનનો ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરીમાં કાડિયાવાડના કિનારાને લગતો લેખ જુઓ.

૧૩ આ બાબત આગળ ચર્ચાઈતું. વસ્તુપાળે નૌકાસૈન્ય ખંભાતમાં રહી વાપર્યાની વાત પણ આગળ આવશે.

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

૩૫

મસ્જિદને નુકસાન થયું અને એનો મિનારો તૂટી ગયો. ખતીબઅલી નામનો એક માણસ આ સમાચાર કહેવા પાટણ ગયો, પણ અમલદારોએ કાંઈ દાદ આપી નહિ. એક વખત રાગ બહાર જતો હતો ત્યારે ઝડ પાછળ ભરાઈ રહી ખતીબઅલીએ રાગનો હાથી ભેંચો અને બહાર આવી વિનંતિ કરી ફરીઆદ કરી તથા હિંદી ભાષામાં કવિતામાં (ગૂજરાતી?) એક ચરણ આપી. રાગએ ખતીબઅલીને શહેરમાં રહેવા બંદોબસ્ત કર્યો, અને પોતે ત્રણ દિવસ જનાનામાંથી બહાર નહિ આવે માટે મંત્રીએ વહીવટ કરવો એમ કહી સાંઢણી પર બેસી એક રાત અને એક દિવસમાં ખંભાત પહોંચ્યો અને વેપારીનો પહેરવેશ પહેરી શહેરમાં પેહો. ત્યાં તપાસ કરતાં એને ખતીબઅલીનું કહેવું સાચું લાગ્યું, એટલે નિશાની ખાતર દરિયાના પાણીને ઘડો ભરી પાટણ આવ્યો અને દરબાર ભરી ન્યાય આપવા બેઠો. ખતીબઅલીએ દરબારમાં ફરીઆદ કરી અને અમલદારોએ ખચાવ કર્યો. રાગએ પોતાની જાતે ખાત્રી કરી ખતીબઅલીની ફરીઆદ ખરી છે એમ કહ્યું અને ખંભાત જઈ આવ્યાની નિશાનીમાં દરિયાનું પાણી બતાવ્યું. એ પછી એણે મુસલમાનોને મસ્જિદ ફરી બાંધવા માટે પૈસા આપ્યા અને બીજી કેમોના બખ્ખે આગેવાનોને બોલાવી સજ્જ કરી. ધર્મના કારણ માટે પ્રજામાં લઘાઈ ન થાય અને પ્રજા સુખશાંતિમાં રહે એ જોવાની રાગની ફરજ છે એમ સિદ્ધરાજે જાહેર કર્યું. એ મસ્જિદ અને મિનારો માળવાના રાગની ચઢાઈ વખતે પાછાં નાશ પામ્યાં તે સૈયદ શરફ તમીને ફરી બંધાવ્યાં.^{૧૪}

કુમારપાળ અને હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાતમાં ઉદયનમંત્રી ખંભાતનો અધિકારી

સિદ્ધરાજના વખતમાં પાછલા ભાગમાં ખંભાતમાં ઉદયન મંત્રી અધિકાર ઉપર હતો. કુમારપાળને પકડવા જ્યારે સિદ્ધરાજનું સૈન્ય ફરતું હતું ત્યારે નાસતો નાસતો એ ખંભાતમાં આવી હેમચંદ્રાચાર્યને શરણે ગયો અને સૂરિએ એ રાજ થશે એવું ભવિષ્ય કહ્યું. હેમચંદ્રસૂરિ તે વખતે ખંભાતમાં સાગલ વસહિકામાં રહેતા હતા. સિદ્ધરાજનું સૈન્ય આવ્યું ત્યારે સૂરિએ કુમારપાળને ભોંયરામાં સંતાડી ઉપર હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભરી બચાવ્યો હતો. સૂરિના કહેવાથી ઉદયન મંત્રીએ પણ કુમારપાળને આશ્રય આપ્યો. ખંભાતથી મધ્ય રાત્રીએ નીકળી કુમારપાળ વટપદ્રપુર-વડોદરા ગયો.^{૧૫} આ બનાવના સંભારણા તરીકે કુમારપાળે રાગ થયા પછી સાગલ વસહિકાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.^{૧૬}

અગીઆરમી સદીના આરંભ મુસાફરો

અગીઆરમી સદીના આરંભ મુસાફરોમાં અલઅરનીનું નામ ખાસ ચોક્કસ લેખક તરીકે ગણી શકાય. એ ખંભાતને કાંઠા ઉપરના એક મુખ્ય શહેર તરીકે ગણે છે.^{૧૭} અલ હદીસી (ઈ.સ.૧૧૦૦)

૧૪ જમી ઉલ હિકાયત;-મુહમ્મદ ઉરી;-Illiot II. 162;-મહમ્મદ ઉરી શમ્સુદ્દીન અલઅરના વખતમાં થઈ ગયો. એ જાને ખંભાત ગયો હતો ત્યારે આ વાત તેણે સાંભળેલી. એ લેખકે સિદ્ધરાજનાં મોટા રાજ તરીકે અને ન્યાયી તરીકે ઘણાં વખાણ કરેલાં છે. તૂરેલી મસ્જિદ ફરી બાંધવા માટે એક લાખ બાક્કા આપ્યા એમ લખે છે. એ કયા સિકા તે સમજતું નથી. સર હેન્રી હસીઅટ 'ખાલા' કહે છે તે સમજાય તેવું નથી.

૧૫ બાંખે ગ્રે. ૧-ભા. ૧-પૃ. ૧૮૩. ૧૬ એ જ. પૃ. ૧૬૦.

૧૭ Sachan's Al Baruni. I. 208.

૩૬

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

ખંભાતને ગૂજરાતનું સારું શહેર કહે છે અને નૌકાસૈન્યનું જાણીતું થાણું હતું એમ વર્ણન કરે છે. એના સમયમાં ખંભાત દરિયાથી ત્રણ માર્ગલ દૂર હતું, હવાપાણી સારાં હતાં અને દિલ્લો સારી રીતે આંધેલો હતો અને તેથી ચાંચીઆથી રક્ષણ થતું.^{૧૮} ખંભાતના અધિકારી કૌશ (મકરાણ)ના દ્વીપ પાસેથી ખંડણી લેતા.^{૧૯} ખંભાતમાં ઘઉં અને ચોખા સારા થતા અને એના વતનીઓ મૂર્તિ-પૂજક હતા.^{૨૦}

વસ્તુપાલ ખંભાતનો હંડનાયક

ઈ. સ. ૧૨૪૧માં ભીમદેવ ખીખના રાજ્ય વખતે લવણપ્રસાદ અને એના પુત્ર વીરધવલના મંત્રીઓ તરીકે વસ્તુપાલ અને તેજપાલ-જેમનાં નામ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જાણીતાં છે તેમની નીમણુક ખંભાત બંદરના અધિકારી તરીકે થઈ.^{૨૧} આ અમલ ખંભાતની ખરેખરી જાહોજલાલીનો હતો ભીમદેવ ખીખના સમયમાં પાટણની રાજ્યસત્તા નવળી પડવાથી મંડલેશ્વરો સ્વતંત્ર થયા હતા.^{૨૨} એ વખતે લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનો પાટણની ગાદીને ખરેખરો ટેકો હતો. લાટના સ્વતંત્ર થએલા મંડલેશ્વરે ખંભાત લઈ લીધેલું તે વીરધવલે પાછું લીધું.^{૨૩} અને વસ્તુપાલને ત્યાંનો અધિકારી નીમી લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી. ખંભાતની પ્રગ્નએ વસ્તુપાલને ઘણું માન આપ્યું અને પોતાની જગ્યા સંભાળી લેવા એ ખંભાત શહેરમાં પેઠો ત્યારે લોકમાં ઉત્સવ જેવું થઈ રહ્યું. એ વખતે ખંભાત હિંદુસ્તાનમાં એક મોટું બંદર ગણાતું અને દ્વીપાન્તરનાં વહાણો ત્યાં આવતાં. વસ્તુપાલે ખંભાતની સમૃદ્ધિ વધારવા ઘણી ચીવટ રાખી. એણે દરેક ધર્મ પાળતા વેપારીઓને કોમ જાતના ભેદભાવ વગર રક્ષણ આપ્યું. દરેક કોમનો માણસ મંત્રીને પોતાના ધર્મનો અને કોમનો માનતો એવી રીતે એણે પ્રજારંજન કર્યું હતું.^{૨૪} જૈન ધર્મ તો એનો કુલધર્મ હતો, પરંતુ એણે હિંદુ ધર્મનાં

૧૮ Elliot I. 84-85.

૧૯ એ જ. પૃ. ૬૭. Rashid-din from Al Baruni. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મકરાણના સામિયા ખંભાત મુઘી આવતા, અને ખંભાતનું નૌકાસૈન્ય મકરાણ મુઘી જઈ ખંડણી વપુલ કરતું.

૨૦ Elliot I. 85. સર હેન્રી ઈલીઅટ મૂર્તિપૂજક એટલે બૌદ્ધ એવો અર્થ કરે છે. આલ ઈન્ડીસીના વખતમાં ખંભાત બલહાર (માલખેટ)ના હાથમાં નહોતું એમ એ ૨૫૯ લખે છે.

૨૧ ઔમ્એ ગેઝે. ૬. Cambay પૃ. ૨૧૫.

૨૨ જુઓ ઔમ્એ ગેઝે. ૧-લા. ૧-૫. ૧૯૬. વધુમાં સોમેશ્વરદેવની કીર્તિકૌમુદી અને બાલચંદ્રસરિફૂત વસંતવિલાસની પ્રસ્તાવના.

૨૩ વસંતવિલાસ; ગાયકવાડ ઔરોએન્ડલ સીરીઝ, પૃ. ૫.

૨૪ વસંતવિલાસ, સર્ગ ૪થો. વસંતવિલાસ કાન્ય વસ્તુપાલનું સમકાલીન છે, એટલે એમાં લખેલી વાતો વિશ્વસનીય કહી શકાય. વસંતવિલાસ, હમ્મીરમહમદનંદનાટક, વસ્તુપાલચરિત્ર અને રાસો, કીર્તિકૌમુદી આદિ ગ્રંથો વસ્તુપાલ વિશે લખે છે. તેમાં વસ્તુપાલ-ચરિત્ર અને રાસો સિવાય બીજા સમકાલીન છે. વસ્તુપાલનાં હલપારનાં વખાણ બાલુએ રાખતાં એ ગ્રંથો જ્યાં એકમત થાય ત્યાં ઐતિહાસિક સત્ય રહેલું છે. ખંભાતનો વહીવટ વસ્તુપાલે સારી રીતે કરેલો હોવાથી દરેકમાં એ વિશે વિસ્તૃત વર્ણન છે. પ્રમંથ-ચિંતામણિ વગેરે પાછળના ગ્રંથો કરતાં ઉપરના ગ્રંથો વસ્તુપાલ તેજપાલ માટે વધારે કામના છે. ઔમ્એ ગેઝેટીઅરના લેખક એમાંથી એકથી કીર્તિકૌમુદીનો જ આધાર લે છે. જ્યારે વસંતવિલાસ કેટલીક બાબતોમાં વધારે ચોક્કસ છે. કેટલાક શ્લોક ઠંકવા જેવા છે:—इत्थं लाटभूपाल भुक्तौ भूमिविभूषणम् । स्तम्भतीर्थमितिख्यातमास्तेऽतीन्द्र पुरंपुरम् ॥ × × ×

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

૩૭

સ્થાન પાછળ પૈસો ખર્ચ્યાના દાખલા પણ છે. ૨૫ પહેલાંના અધિકારીએએ કરેલી અવ્યવસ્થા તેણે દૂર કરી. ૨૬

શંખ રાજાના ખંભાત ઉપર ચઢાઇ

ખંભાતના ઇતિહાસનો આગો સુવર્ણ સમય પણ છેક હરકત વગરનો ન ગયો. લાટાધિપતિને પાટણની સત્તા નીચે પાછું ગયેલું ખંભાત સાક્ષતું હતું. એ પાછું જીતી લેવા ભગ્યનો રાજ સંગ્રામ-સિંહ અથવા શંખ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. ૨૭ એ જ વખતે ખંભાતના એક સાદીક નામના વેપારીને કોઈ કારણથી વસ્તુપાલ સાથે અણબનાવ હતો. એ વેપારી કોઇ અધિકારીને માન આપતો નહિ અને વસ્તુપાલનું પણ એણે અપમાન કર્યું હતું તેથી વસ્તુપાલે એને સીધો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાદીકને શંખ રાજ સાથે મૈત્રી હતી, એટલે શંખને ખંભાત ઉપર ચડી આવવામાં એ કાર્ય થતાં હતાં. ૨૮ જે વખતે રાણો વીરધવજ દક્ષિણના સિંહણ રાજ સાથે યુદ્ધમાં રોકાયો હતો તે વખતે

નાનાદ્વીપાન્તરાચત સાંચાન્નિકવિનિમિત્તે : । માળ્ડકૂટ્યંદાક્ષિર્ણ ક્રીડાશૈલેરિવશ્રિયઃ ॥ x x x શ્રી વીરધવલસ્યોર્વી ધવલસ્ય નિદેશતઃ । તત્પુરં વસ્તુપાલસ્તુ ચિરકાલ મપાલયત્ ॥ આ કાવ્ય વસ્તુપાલના મરણ પછી થોડા જ વખતમાં લખાયેલું છે.

૨૫ વસ્તુપાલે જમાદિયનું મંદિર (સૂર્યનું) સમરાચ્યું તેનો લેખ હાલ ખંભાતમાં છે. વધુ માટે આચાર્ય વજ્રભટ્ટકૃત ક્રીતિ-કૌશુદીની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૦-૩૧.

૨૬ વસંતવિલાસ, પ્રસ્તાવના સી.ડી. દલાલે લખેલી, પૃ. ૧.

૨૭ શંખની ખંભાત ઉપરની ચઢાઈનું વર્ણન ક્રીતિકૌશુદી સર્ગ ૫, વસંતવિલાસ સર્ગ ૫, હમ્મીરમહર્મન નાટક, વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ ૪માં વિસ્તારથી છે. શંખ રાજ ભગ્યનો હતો એમ આગળના ત્રણ ગ્રંથ કહે છે. વસ્તુપાલચરિત્ર તેને વૃદ્ધ ખંદરનો કહે છે જે ખર્જ નથી. આચાર્ય વજ્રભટ્ટપોતાની ક્રીતિકૌશુદીના ભાષાંતરમાં એને ભાવનગર પાસેના વડવાનો રાજ કહે છે. આગળના સમકાલીન ગ્રંથો સિવાયના બીજા ગ્રંથો ખંભાતના સદીક કે સાદીકની સાથે વસ્તુપાલને કલ્પેલા થયો અને ભગ્યના શંખ રાજને એણે બોલાવ્યો એમ કહે છે. શંખના ખાપનું નામ સિંધુરાજ છે તેથી કેટલાક કહે છે તેમ તેને સિંધ સાથે સંબંધ નથી; તેમજ ભાવનગરના વડવા સાથે પણ સંબંધ નથી. વસંતવિલાસ આદિ ભગ્યનો જ રાજ કહે છે તે ખર્જ છે. સાદીકની વાત વસંતવિલાસ કે હમ્મીરમહર્મનમાં નથી. એ સમકાલીન ગ્રંથોમાં ન હોવાથી સાદીકની વાત ખરી માનવી કે નહિ તે શંકા છે. પણ બીજા ગ્રંથો એ વાત સાથે શંખની વાતને મેળવે છે; એટલે સાદીક એક સામાન્ય વેપારી અને શંખ રાજ, એટલે સમકાલીન લેખકોએ સાદીકને મહત્વ ન આપતાં શંખની જ વાત લખી હોય એમ સંભવે છે; અને વડવાનો રાજ એટલે ભાવનગરનો નહિ પણ વડવા એટલે વટકૂપ એટલે ખંદરનો વાવરો ધારણ કરતો હકોનો ભાગ. સાદીકની લાગવગ ખંદર ઉપર બહુ હશે એમ એ ઉપરથી સમભય છે અને ખંભાત પાસે વડવાની વાવ છે તે આ વડવા કે વૃદ્ધ ખંદર છે. એ જગ્યાએ પ્રાચીન ખંભાતનો હડકા હોવાનો ભ્રમ છે. શંખને માટે હમ્મીરમહર્મનમાં શ્રી સી.ડી. દલાલની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫ જુઓ. નવાઈ એ લાગે છે કે શ્રી દલાલ પણ પ્રબંધકાંધ અને વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં સાદીક અને શંખની ખાખતમાં વડવાનું નામ છે તેને ભાવનગરનો વડવા કહે છે! અને તેને માટે આધાર નથી. તેજપાલનો પુત્ર લાવણ્યસિંહ વિ. સં. ૧૨૬૬માં ભગ્યનો હંડનાયક હતો, એટલે શંખનું યુદ્ધ તે પહેલાં થયું હોતું જોઈએ અને તે પછી ભગ્ય તેજપાલના પુત્રના હાથમાં આવેલું હશે.

૨૮ ઉપર જણાવ્યા મુજબ શંખ અને સાદીકની ખાખતમાં ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાં વિરોધ હોવાથી કોઈ સાદીકની વાત બોલી ગયું છે અને કેટલાક બે શંખ અગર શંખ અને સાદીકને સંબંધ નહિ એમ મત આપે છે. અંતુ સરખાવાનાં ઉપરનો મત લખ્યો છે, અને સાદીક વેપારી હોવાથી સમકાલીન ગ્રંથકારોએ એનું નામ ન લખ્યું એ અનુમાન લીક લાગે છે.

૩૮

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

મારવાડ તરફથી પણ ચઢાઈ આવ્યાનું સાંભળી તકનો લાભ લઈ શંખ ખંભાત ઉપર ચઢ્યો^{૨૬} અને વસ્તુપાલને સંદેશો કહાવ્યો કે જો એ ખંભાતનો કપ્પળો સોંપી દેશે તો વીરધવલે તો એને સામાન્ય મંત્રીપદ આપ્યું છે, પણ શંખ તો આખો મુલક આપશે, અને ખંભાતનો સુખે વસ્તુપાલને ખતાવશે. એણે વધારામાં કહાવ્યું કે જો લઈવું જ હોય તો પહેલેથી નાસી જા, કારણ કે ક્ષત્રી આગળ વાણિયો નાસી જાય એમાં જરા પણ શરમ નથી.^{૩૦} વસ્તુપાલે આ સંદેશનો ઘટતો ઉત્તર વાળ્યો. એણે વાણિયાએ લઢાઈમાં ક્ષત્રી રાજાને માર્યાનો દાખલો આપી કહ્યું કે હું પણ યુદ્ધના વેપારમાં કુશળ વાણિયો છું. હું શત્રુનાં માથાં રૂપી માલ તલવાર રૂપી ત્રાજવાંથી તોળી લઉં છું અને શત્રુઓને સ્વર્ગરૂપી કિંમત આપું છું.^{૩૧} આ જવાબથી બંને વચ્ચે ખંભાતની નજીકમાં લઢાઈ થઈ એમાં પરિણામે વસ્તુપાલનો વિજય થયો. સાદીક વેપારીને પણ વસ્તુપાલે હરાવ્યો અને ખંભાત-બંદરના^{૩૨} એ બળવાન વેપારીનો મદ ઉતરી ગયો.

એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીના મોઝદીન સુલતાનની મા ખંભાત ધધને મઠ્ઠે હજ કરવા જતી હતી ત્યારે વસ્તુપાલે યુક્તિ કરી એનું વહાણ ચાંચિયા પાસે લૂંટાવ્યું. બ્યારે એ ફરિયાદ વસ્તુપાલ પાસે આવી ત્યારે એણે કાંઈ જાણ્યું તો ન હોય એમ અમલદારોને ધમકાવી બધી માલમતા પાછી અપાવી, અને સુલતાનની માનો સારો આદરસતકાર કરી મઠ્ઠેથી પાછાં આવતાં પોતાની મહે-માનગીરી કબૂલ રાખવા વિનંતિ કરી. સુલતાનની મા પાછાં વળતાં ખંભાત કિલ્લો અને વસ્તુપાલે એવી ઉત્તમ મહેમાનગીરી કરી કે સુલતાનની મા આગ્રહપૂર્વક એને દિલ્હી લઈ ગઈ અને બધી વાત સુલતાનને જાહેર કરી વસ્તુપાલને મોટું માન અપાવ્યું. આ તકનો લાભ લઈ વસ્તુપાલે દિલ્હીના સુલતાન સાથે ગૂજરાતના રાજાને લાભદાયક સલાહ કરાવી.^{૩૩}

ગૂજરાતના નૌકાસન્યનું શુખ્મ ધાણું

ખંભાતના વહીવટદારોમાં વસ્તુપાલનું નામ અગ્રસ્થાને આવે છે. એના વખતમાં ખંભાતની સમૃદ્ધિ સંપૂર્ણ કલામાં હતી. સુરતની ચઢતી થતાં પહેલાં મઠ્ઠાનું એ દ્વાર હતું. અખાતનો મથાળાનો ભાગ પુરાવાની શરૂઆત તે વખતે થઈ હોય એમ જણાતું નથી; એટલે ચાલુક્ય સમયમાં, વાઘેલા સમયમાં અને એ પછીના મુસલમાન અગલનાં ખરસો વરસમાં ખંભાત હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી

૨૬ વસંતવિલાસ પ.

૩૦ આ વર્ણન તસિક રીતે વસંતવિલાસ સર્ગ ૫ માં આપ્યું છે.

૩૧ વસંતવિલાસ સર્ગ ૫.

૩૨ દરેક ગ્રંથમાં શંખ મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે, પણ રાષ્ટ્રીક માટે તેની સમૃદ્ધિ વસ્તુપાલના હાથમાં આવી એમ વર્ણન છે. વીરધવલનું સિંહણ સાથેનું યુદ્ધ વિ.સં ૧૨૮૮માં થયું એમ લેખપદ્ધતિ નામના લેખોએ લખવા એ ખાતરના ગ્રંથમાં એ મુદેલના લેખના ઉદાહરણ ઉપરથી જાણાય છે. તે પછી શંખ ભદ્રથી ખંભાત ઉપર ચઢ્યો અને ૧૨૬૬માં ભદ્ર વસ્તુપાલના પુત્રના હાથ નીચે હતું, એટલે ૧૨૮૮ અને ૧૨૬૬ની વચ્ચે શંખે ખંભાત ઉપર ચઢાઈ કરી.

૩૩ અત્યુર્વિશિષ્ટ પ્રમંથ. આ વાત વખતગર નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના વખતની વાત હશે. વસ્તુપાલે સલાહ કરવા ચત્ર કર્યો હશે. મોઝદીન તે શાહજહાન મોરીનું નામ છે: મુઝફ્ફીન.

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

૩૯

શ્રેષ્ઠ બંદર ગણાતું હતું. હમ્મીરમદમર્દનમાં એક વાત એવી આવે છે કે રદી અને કાઠી નામના માણસો બગદાદના ખલીફ પાસેથી વજ્રદીન નામના માણસની સરદારી નીચે વહાણો લઇ આવે છે. આ સમાચાર સાંભળી વસ્તુપાલ ગૂજરાતનું નૌકાસૈન્ય એની સામે મોકલે છે અને એ સૈન્ય વજ્રદીન વગેરેને કેદ કરી ખંભાત લઈ આવે છે. ગૂજરાતનો એક ગુપ્તચર બગદાદ જઈ આવ્યાની વાત પણ આવે છે. આ વાત એટલું ખાસ સૂચન કરે છે કે ખંભાત ગૂજરાતના મહારાજાનું મુખ્ય નૌકાસૈન્યનું થાણું હતું અને વસ્તુપાલ તેજપાલના વહીવટ દરમ્યાન દરિયાપારના પરદેશો સાથે પાટણના રાજ્યતંત્રને સંબંધ હતો અને એનું મુખ્ય કેન્દ્ર ખંભાત હતું.^{૩૪}

આ હિંદુ સમયના અંતમાં મુસાફર માર્કોપોલો ખંભાતને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમનું મોટું રાજ્ય કહે છે. ગૂજરાત અને ખંભાતનાં રાજ્યો જુદાં લખે છે. ખંભાતના મોટા વેપારનું વર્ણન કરે છે.^{૩૫} આ ચારસામાં ગૂજરાતને ‘ખંભાતનું રાજ્ય’ એ નામ મળ્યું હોય એમ જણાય છે. અને એ નામ પરદેશીઓમાં ઘણી સદીઓ સુધી ચાલુ રહે છે. માર્કો પોલોનો સમકાલીન મેરીનો સેનુટો લખે છે કે હિંદનાં બે મોટાં બંદરોમાંનું એક ખંભાત હતું.^{૩૬}

૩૪ હમ્મીરમદમર્દન: અધ્યક્ષિદસારિ.—અંક ૪ અને ૫.

૩૫ Travels of Marco Polo; Marsden's Translation. P. ૩૦7-8. માર્કો પોલો ખંભાત અને ગૂજરાતનાં રાજ્ય જુદાં ગણે છે એના વર્ણન ઉપરથી એ કાઠિયાવાડના દ્રીપકક્ષને ગૂજરાત કહેતો જણાય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં કાંઈકે વણ થયેલું કાઠિયાવાડ આ વખતે એટલે વાઘેલાની સત્તા વખતે પાટણથી સ્વતંત્ર થયેલું, એટલે પરદેશી બ્રહ્મકેર એને જુદું રાજ્ય માને. ખંભાત અને ગૂજરાતના રાજ્યની ભાષામાં પણ કાંઈકે ફેર હોય એમ એના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે. કદાચ કાઠિયાવાડના હાલાર અને કચ્છ બાજુના લોકના પ્રસંગમાં એ આવ્યો હશે. ગૂજરાતના ચાંચિયા જખરા હતા એમ એ કહે છે એ ઉપરથી કચ્છ-કાઠિયાવાડ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. ખંભાતના રાજ્યના ચાંચિયાનો ઉલ્લેખ નથી.

૩૬ Yules Marco Polo. II. ૩૩૨, quoted in 'Cambay', Bom. Gaz. VI, P. ૨૧૬, N. ૨.

પ્રકરણ છઠું

મુસલમાન સમય

હિંદુસ્તાનનું મહાન બંદર — ચદતી અને પડતી

મુસલમાન સત્તાની શરૂઆત

ઈ.સ. ૧૨૯૫થી ગૂજરાતમાં હિંદુ સત્તાનો અંત આવે છે. દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીનનો સેનાપતિ હુલુખખાન ગૂજરાત સર કરી લે છે અને પાટણનો છેલ્લો હિંદુ રાજા દક્ષિણમાં નાસી જાય છે. અલ્હિલ્લાવાડ પાટણ લઇને હુલુખખાન ખંભાત આવે છે. એ વખતથી ચારસો ને ત્રીસ વરસનો મુસલમાન આદશાહોનો સમય શરૂ થાય છે. આ લાંબા સમયના ખંભાતના ઇતિહાસના ત્રણ મુખ્ય ભાગ પાડે છે. પહેલો દિલ્હીના સુલતાનોના સુબાઓનો અમલ; પછી અમદાવાદના સ્વતંત્ર આદશાહોનો સમય; અને છેલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યનો સમય. ખંભાતનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન થતાં પહેલાં મુસલમાન સમયના આ પ્રમાણે ત્રણ ભાગ પડેલા છે. એમાં પહેલો ભાગ સમૃદ્ધિનો પણ શાંતિ વગરનો, બીજો સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને જાહોજલાલીનો અને ત્રીજો સુરત બંદરની ચદતીને લીધે ખંભાતની પડતીનો.

દિલ્હીના સુલતાનોના સુબાઓનો સમય, હુલુખખાનની ચદાઈ

સુલતાન અલાઉદ્દીનના સેનાપતિ હુલુખખાને ખંભાત તાબે કરીને ત્યાં વહીવટદાર નીમ્યો, અને ત્યાંથી સોમનાથના મંદિરનો નાશ કરવા ગયો.^૧ એની સાથે આવેલા નસરતખાને ખંભાતના વેપારીઓ કે જે એ વખતે ઘણા ધનવાન હતા તેમની પાસેથી જવાહીર અને બીજી કિંમતી વસ્તુઓ દંડ તરીકે લીધી. પાછળથી સુલતાન અલાઉદ્દીનના માનીતા થઇ પડનાર મલીક કાપુર હમ્મર દીનારીને ભેટો નસરતખાનને ખંભાતમાં થયો. એ ઘણો સ્વરૂપવાન હતો અને અલાઉદ્દીને એને મલીક નાયબ બનાવ્યો.^૨ આ પછી ઇ.સ. ૧૩૨૫ સુધી મુહમ્મદ તઘલકની આદશાહી સુધી કોઇ ખાસ બનાવ બનેલો નથી. મુહમ્મદ તઘલકના વખતમાં ગૂજરાતમાં બળવો થયો. એમાં હિંદુ અને મુસલમાન અમીરો તથા જમીનદારોએ ભાગ લીધો.^૩ આ બળવો શમાવવા આદશાહ પોતે ઇ.સ.

૧ Taziat-ul-Amsar, of Wassaf, Illiot. III. 43. આમાં લેખક કહે છે કે: Kambayat was the most celebrated of the cities of Hind in population and wealth. ખંભાતનાં મકાનો મુંદર, સરિસૈઈથે મનોહર અને હવા સારી હતી. આ લશ્કરે ખંભાતને સવારે એકાએક ઘેરો ઘાલ્યો અને ચંદરના લોક આશ્રયથી ગલરાટમાં પડ્યા. રેશમી કાપડ, સોનુંરૂપું, જવાહીર વગેરે ઘણી લૂંટ મળી. અમીર ખુશરૂની તારીએ અલાઈમાં લખ્યું છે કે પાટણ છતાં પછી હુલુખખાને ખંભાત છતી લીધું. જુઓ Illiot III. 74.

૨ તારીએ કીરોઝશાહી, ઝીઆઉદ્દીન બરની કૃત—Illiot III. 163.

૩ બૌન્દ્રે ગેઝ. ૧—ભા.૧—પૃ.૨૩૦.

મુસલમાન સમય

૪૧

૧૩૪૭માં પાટણ આવ્યો, અને ત્યાંથી ભરૂચ પાસે નર્મદાકિનારે પહાવ નાખ્યો. આ વખતે ખંભાત અને ભરૂચની મહેસુલ ધણી વરસથી ચઢી ગયેલી હતી તે બાદશાહનાં માણસોએ સખ્ત રીતે વસુલ કરી^૪ અને ખંભાતના અખાતમાં આવેલા ખીરમ ખેટના મોખડાજી ગોહેલને હરાવ્યો. આટલી વ્યવસ્થા કરીને બાદશાહ દક્ષિણમાં દેવગઢ ગયો. પણ એટલામાં મલીક તુઘાન જેને તાઘી નામથી ઓળખવામાં આવે છે એણે બળવો કર્યો, પાટણના બાદશાહી સુબા મુઠ્ઠુદીનને કેદ કર્યો, ખંભાત લૂંટ્યું, અને ભરૂચને ઘેરો ઘાલ્યો. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં દેવગઢથી લશ્કર મોકલ્યું અને પોતે પણ ભરૂચ તરફ ધર્યો. સુલતાનના આવવાની ખબર સાંભળી તાઘી ખંભાત આવ્યો. મુહમ્મદ તઘલકે આ ઉપરથી બે હજાર ઘોડેસવારના લશ્કરને મલીક યુસુફ બઘડાની સરદારી નીચે ખંભાત ઉપર મોકલ્યું. ખંભાત પાસે ભારે લડાઈ થઈ એમાં બાદશાહી લશ્કર હાર્યું અને ભરૂચ બાબુ નાહું. એ ખબર સાંભળી સુલતાન પોતે ખંભાત તરફ આવ્યો અને તાઘીને એ સમાચાર મળતાં ખંભાત છોડી આશાવળ (અમદાવાદ) ગયો.^૫

ઝફરખાન અને ખંભાત

આ બનાવ પછી સુલતાન મુહમ્મદ તઘલક ખીજના સમયમાં ઝફરખાન સુબાના અમલ સુધીમાં ખંભાતના ઇતિહાસને લગતો ઈંધ બનાવ બન્યો નથી. એ વખતે (ઇ.સ. ૧૩૯૧) ફરહત ઉલ મુલ્ક રાસ્તીખાન ગૂજરાતનો સુબો હતો. એના અમલથી લોક ધણું કંટાળી ગયા હતા. ત્યારે ઝફરખાનની ગૂજરાતની સુબેદારી ઉપર નીમણુક થઈ ત્યારે રાસ્તીખાન પાસેથી હોદ્દો સંભાળી લેવા એ આવતો હતો, ત્યાં નાગોર મુકામે ખંભાતના અગ્રેસર વેપારીઓનું મંડળ એને રાસ્તીખાનના જીવમો બાબત ફરિયાદ કરવા આવ્યું. ઝફરખાને વેપારીઓની ફરિયાદ ધ્યાનમાં લેવા વચન આપ્યું. રાસ્તીખાનના લશ્કરને પાટણ પાસે કંબોઈ ગામ પાસે હરાવી ઝફરખાન ખીન વજીહુલમુલ્ક ખંભાત આવ્યો અને વેપારીઓને સંતોષ આપ્યો.^૬ હોદ્દા ઉપર રહેલા સુબાની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવા ખંભાતના વેપારીઓ નવા નીમાએલા સુબા પાસે જાય એ ખંભાતના વેપારી મહાજનનું એ સમયમાં મોટું મહત્વ બતાવે છે અને ગૂજરાતનાં બધાં શહેરોમાં ખંભાતની મહત્તા પણ વ્યક્ત કરે છે.

ગૂજરાત આખું ખંભાતને નામે ઓળખાય છે

તઝીયતુલ અમસારનો લેખક ઇ.સ. (૧૩૦૦-૧૩૨૮) એ સમયમાં લખે છે કે ‘ગૂજરાત કે જે ખંભાતનું રાજ્ય કહેવાય છે તેમાં સિત્તેર હજાર ગામ છે. ગામડાં અને શહેરો બધું સમૃદ્ધ અને મોજમગ્નહના સ્થાન ૩૫ છે.’ એણે ગૂજરાતનું લાંબું અને ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે અને તે ખંભાતને

૪ તારીખે ફીરોઝશાહી:—Illiot III. 256-57.

૫ તારીખે ફીરોઝશાહી: Illiot III. 258-260. ઇ.સ. ૧૩૮૭માં સુલતાન ફીરોઝશાહે રાહબંદા નસીરુદ્દીન મુહમ્મદશાહને ગાદી આપી ત્યારે ગૂજરાતના સુબા સિકંદરખાનને ખંભાતના અમીર મુશરી—Musharrah—એ બીજા અમીરો સાથે મળી બળવો કરી મારી નાખ્યો એવા સમાચાર બાદશાહને મળ્યા હતા. જુઓ તારીખે સુબાતકશાહી Illiot IV. 16. **ચહેરા ખીન** અહેમદ ની.

૬ Mirat-i-Sikandari:—Bayley's Tr. P. 74.

૪૨

મુસલમાન સમય

નામે કર્યું છે.^૭ એ અને બીજા ઉદ્દેશોથી ખંભાત એ સમયે ગૂજરાતમાં પહોંચું અને આખા હિંદમાં થોડાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં ગણાતું એમ સમજાય છે. આ સમયમાં ખંભાતની મોટી જુમા-મસ્જિદ બંધાઈ.^૮ એનું વિગતવાર વર્ણન આગળ કરીશું. ઈ.સ. ૧૩૪૫માં ઇબ્રિન બહુટા નામનો મુસાફર ચીન જતાં ખંભાત આવ્યો હતો. એ કહે છે કે ખંભાતમાં સુંદર મસ્જિદો હતી અને પરદેશી વેપારીઓનો મોટો ભાગ મુસલમાન હતો એમણે તે બાંધી હતી. શહેર પણ ઘણું સુંદર હતું.^૯

અમદાવાદના સુલતાનોનો સમય

ઝંઝરખાન બીન વજીહલમુલ્ક પાછળથી મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી પાટણમાં ગૂજરાતની ગાદીએ બેસે છે અને ત્યારથી ગૂજરાત સ્વતંત્ર મુસલમાન આદશાહોની સત્તા નીચે આવે છે. એનો પૈત્ર અહમદશાહ પાટણથી ખંભાતના રસ્તા ઉપર આવેલા આશાવણની અડોઅડ અમદાવાદ શહેર વસાવે છે. એ વખતથી ખંભાત અમદાવાદની સલ્તનતનું મોટું બંદર થાય છે. મુઝફ્ફરશાહ અને અહમદશાહથી માંડીને બહાદુરશાહ સુધીના ગૂજરાતના સુલતાનોએ દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા અને વેપાર વધારવા ઘણું કર્યું છે. અહમદશાહ, મહમદશાહ બેગડો, અને બહાદુરશાહે દરિયાઈ વેપાર તથા નૌકાસૈન્ય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું. આમ એકંદરે અમદાવાદની સલ્તનતના વખતમાં ગૂજરાત આખા પૂર્વના દેશોમાં દરિયાઈ વેપારમાં પણ અગ્રેસર હતું. ખંભાતના અખાતનો મથાળાનો ભાગ પુરાવા માંડ્યો હતો અને મોટાં વહાણોને માટે ખંભાત નકાસું થતાં ઘોઘા ખર્ચ બંદર હતું, છતાં પણ એ સમયની સઘળી નૌકાપ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર ખંભાત જ હતું. ગૂજરાત ચોરાસી બંદરનો વાવટો કહેવાતું અને એ વાવટો ખંભાતમાં ફરકતો.

અહમદશાહ સામે બળવો અને ખંભાત કબજે કર્યું

મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર અને અહમદીય વંશનો સ્થાપક અહમદશાહ નાની વયે ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ એના પીતરાઈ શીરોઝખાનના પુત્ર મોહુદે બળવો કર્યો. ઇવણદાસ, પ્રયાગદાસ અને કેટલાક મુસલમાન અમીરોને સાથે લઈ એણે ખંભાત કબજે કર્યું. સુલતાન અહમદશાહ પાટણથી ખંભાત આવવા નીકળ્યો અને એ ખબર સાંભળી બળવાખોરો ભડક્ય જતા રહ્યા.^{૧૦} આ ચરસામાં અમદાવાદ પાસેના સરખેજના પ્રસિદ્ધ સંત પુરુષ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ યાત્રાએ જવા નીકળ્યા હતા તે ખંભાત આવેલા.^{૧૧}

ખંભાતનું નૌકાસૈન્ય દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરે છે

ઈ.સ. ૧૪૩૧માં એવા સમાચાર આવ્યા કે દક્ષિણના સુલતાન અહમદશાહ બ્રહ્મણીના એક અમીર

૭ Tazjiyat-ul-Amsar of Wassaf. P. 43. (Illiot III.)

૮ Bom. Gaz. VI. Cambay. P. 256. N. 3. એ મરહુમ ઈ.સ. ૧૩૦૮માં બંધાઈ.

૯ એ જ પૃ. ૨૧૬. ગેઝેટીઅરનો લેખક જણાવે છે કે એ વખતે ખંભાતમાં શેખ અલી હૈદરી નામનો મુસલમાન હતો. એ વેપારીઓ અને દરિયાઈ મુસાફરોનાં ભવિષ્ય ભેતો અને લેણેનો એના ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો. લેણે પણ એનો સારો બદલો વાળતા. જુઓ ગેઝેટીઅરની નોંધ ૫.

૧૦ Mirat-i-Sikandari: Bayley. P. 89.

૧૧ એ જ. પૃ. ૯૧. નોં. ૧.

મુસલમાન સમય

૪૩

મલીક ઉતુઝરે માહીમ અને મુંઝાઈ જે ગૂજરાતને તામે હતાં તે લઈ લીધાં. આ સાંભળી સુલતાને દીવ, ઘોઘા અને ખંભાતથી લગભગ સાતસો વહાણોનો કાફલો તૈયાર કરી મુખવીસ ઉત્તમુદ્કની સરદારી નીચે માહીમ મોકલ્યો. આ કાફલો વિજય કરી ઘણી માલમતા લૂંટી પાછો આવ્યો અને માલ સુલતાનને નજર કર્યો.^{૧૨} એક વખત સુલતાન મહમુદશાહ ખેગડાના સમયમાં મલખારના ચાંચિયા ગૂજરાતનાં બંદરોને હરકત કરતા. એ સમાચાર સુલતાનને મુરતદાવાદ (જૂનાગઢ)થી અમદાવાદ આવતાં મળ્યા. આ સાંભળી સુલતાન ઘોઘા ચર્ધ ખંભાત આવ્યો અને નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરી પોતે તેમાં જઈ ચાંચિયાઓને મારી હઠાવ્યા.^{૧૩} ફરીથી જ્યારે સુલતાન જૂનાગઢ હતો તેનો લાભ લઈ અમદાવાદમાં શાહખંદા અહમદખાને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવત્રું થાય છે ત્યારે પણ સુલતાન ધોધે ચર્ધ ખંભાત આવે છે અને એ સમાચાર અમદાવાદ જતાં બળવો શમી જાય છે.

આ અરસામાં દક્ષિણનો બહાદુર ગીલાણી ડાભોલ બંદરે બળવો કરે છે. એણે ગૂજરાતના બંદરો આગળ ચાંચિયાવૃત્તિ શરૂ કરી. ગૂજરાતનાં બંદરોને નડવાનું કારણ એ હતું કે મલીક ઉતુઝર દક્ષિણથી નાસી ખંભાત આવ્યો હતો એની પુત્રીનું બહાદુર ગીલાણીએ માથું કર્યું હતું અને મલીકે તેની ના પાડી હતી. આમાં મલીકના વકીલને ગીલાણીએ મારી નખાવ્યો. પરંતુ મલીકની પુત્રીને ગીલાણીના હાથમાંથી ખંભાતના લોકોએ મદદ કરી છોડાવી. આનું વેર વાળવા ગીલાણીએ ગૂજરાતનાં બંદરો આગળ ચાંચિયાવૃત્તિ શરૂ કરી જતાં આવતાં વહાણોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. કેટલાક વખત સુધી આ ત્રાસ એવો ચાલ્યો કે કોઈ વહાણ ગૂજરાતનાં બંદરો ભાગ્યે જ આવી શકતું અને પરિણામે સોપારી ન આવવાથી ગૂજરાતીઓને પાનમાં ધાણા ખાવા પડેલા.^{૧૪}

બારખોસાએ કરેલું વર્ણન

જેમ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસના હિંદુ સમયમાં સુવર્ણનો સમય ગણાય છે તેમ મુસલમાન અમલમાં સુલતાન મહમુદ ખેગડાનો રાજ્યકાળ સુવર્ણનો સમય ગણાય છે. પંદરમી સદીના અંતમાં અને સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલા પરદેશી મુસાફરો ખંભાતનાં વખાણ હિંદુસ્તાનના પહેલી પંક્તિના શહેર તરીકે મુક્ત કંઠે કરે છે. એ બધું ખંભાતના વેપારને લગતું છે અને તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થળે થશે. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલા મુસાફર બારખોસા લખે છે કે^{૧૫} ખંભાતના અખાતમાં ‘ગંદારી’ (Guendari) નદીમાં પેસતાં ખંભાતનું મહાન શહેર આવેલું છે.^{૧૬} એ શહેર ઘાનું સુંદર છે અને એમાં હિંદુ (Gentiles) અને મુસલમાન

૧૨ એ જ પૃ. ૧૧૬-૧૭.

૧૩ એ જ પૃ. ૧૬૬. આમાં મીરાતે સિંકરી સુલતાને ચાંચિયા સામે કાફલો મોકલ્યો એમ લખે છે. જ્યારે તથ્યકારે અકબરી સુલતાન પોતે નૌકાસૈન્ય સાથે ગયો એમ લખે છે. સિંકરી કરતાં તથ્યકારે અકબરી વધારે વિશ્વસનીય હોવાથી એનો મત લીધો છે. તાઝીએ ફિરિસ્તા ચાંચિયા વલસાડ તરફના હતા એમ લખે છે. પણ તથ્યકાર અને સિંકરી બંને મતબારના લખે છે.

૧૪ એ જ પૃ. ૨૧૮-૧૯.

૧૫ Stanley's Barbosa P. 64-66

૧૬ બારખોસાએ ખંભાતના અખાતમાં કેટલાંક રથજોનું કરેલું વર્ણન. એનાં લખેલાં નામ હાલ અંધ બેસતાં નથી. મહી નદીને

૪૪

મુસલમાન સમય

(Moors) બંનેની સારી વસ્તી છે. ઘર પથ્થરનાં અને છટચુનાનાં ધાગેલાં છે. ઘણાં ઉંચાં, મોટાં, બારીઓવાળાં અને રમેઈન્ટની માફક નળીઆનાં ડાપરાંવાળાં છે. એ શહેર ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધ મુલકમાં આવેલું છે. એમાં રસ્તા અને યોગાન ઘણાં સારાં છે. એના હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓ ઘણા ધનવાન છે. લોકો કપડાં અને ઘરેણાંના શોખીન છે. આ શહેરના વતનીઓ વર્ષો ગોરા છે. જે લોકો બહારના દેશાવરોના વતની છે તે તો ઘણા જ ગોરા અને ઉત્તમ કપડાં પહેરનારા છે. લોકોમાં સુગંધી વસ્તુઓ વાપરવાનો શોખ ઘણો છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માથામાં મોગરા વગેરેનાં પુત્ર સારી રીતે વાપરે છે.^{૧૭} ત્યાં ગવેયા ઘણા છે અને ઘણી જાતનાં વાઘો મળે છે. બળદ અને ઘોડાની ગાડીઓ બારીઓવાળી તથા રેશમી તકીઆ તથા ગોદડાં મૂકી 'કેબિન'ની પેઠે શણગારેલી જોવામાં આવે છે.^{૧૮} એમાં બેઠેલાં માણસો પોતે દેખાયા વગર બહારનું બધું જોઈ શકે છે. હિંદુઓ માંસાહાર કરતા નથી. બાળબચ્ચામાં જઘ આનંદ કરે છે. વરથેમા નામનો મુસાફર ખંભાતને ઘણું જ ઉત્તમ શહેર કહે છે અને એને કોટ છે એમ લખે છે.^{૧૯} નિકોલો ડી કોન્ટી નામનો મુસાફર બાર માહલિના ઘેરાવાવાળું મોટું શહેર એમ લખે છે.^{૨૦}

મહમુદ બેગડાના મરણ પછી હિંદી મહાસાગરમાં ફિરંગીઓની સત્તા વધે છે. જૂજરાતના મુલતાન બહાદુરશાહને હુમલો સાથે અણબનાવ થયો અને પરિણામે જે યુદ્ધ થયું તેમાં એની હાર થઈ. એ વખતે જૂજરાત પાછું ક્રેવા ફિરંગીઓએ એને મદદ કરી અને બદલામાં જૂજરાતનાં કેટલાંક બંદરોમાં એમની સત્તા બની. દમણ, દીવ, વસાઈ વગેરે એમના તાબામાં આવવાથી કાંઠાનો વેપાર સહીસલામત રહ્યો નહિ. આથી કરીને ખંભાતના વેપારને ઘણું નુકાસન થવા માંડ્યું. બહાદુરશાહને પાછળથી પોતાની ભૂલ જણાઈ.

બહાદુરશાહ અને ખંભાત

બહાદુરશાહના અમલ દરમ્યાન એણે ખાને આઝમ તાજખાનને ખંભાતનો મુખ્ય અમલદાર નીમ્યો હતો. એણે બધી ફરિયાદો દૂર કરી વ્યવસ્થા કરી.^{૨૧} મુલતાન બહાદુરશાહ પોતે રાજગાદી ચાંપાનેરમાં હોવા છતાં વારંવાર ખંભાત આવતો. અને ચાંપાનેર તથા અમદાવાદથી કાડીઆવાડમાં

બહારે બંદારી નદી લખે છે તેનું કારણ પણ સમજાતું નથી.

૧૭ આ વર્ણન જુજરાતમાં માથામાં વેણી વપરાતી હતી એમ સૂચવે છે ?

૧૮ આ વર્ણન હાલ વપરાય છે તેવાં 'શિઘ્રયાત્રી'—શીઘરામ—ને માટે હોય એમ સમજાય છે.

૧૯ Travels of Ludovica De Verthema: P. 105-107. આ મુસાફર ખંભાત ને સિંધુ નદીના મુખ પાસે આવેલું છે એમ કહે છે. ખંભાતના અખાતની ભરતી માટે પણ લખે છે. શહેરને માટે 'Most excellent city' એમ લખે છે.

૨૦ Bom. Gaz. VI Cambay P. 217.

૨૧ Mirat-i-Sikandari, Bayley: P. 336. આ તાજખાન તે મહમુદ બેગડાનો અમીર નહિ. સિંદરી એને તાજખાન વચ્ચર કહે છે. તારીખે અલવી આઝીમખાન કહે છે (ઈફકાબ તરીકે). સીંદરી ખંભાતનો મુખ્ય બન્યો એમ કહે છે. જ્યારે તખકાતે અકબરી લખે છે કે ખંભાતમાં અબ્બવરયાની ફરિયાદો આવવાથી બહાદુરશાહે એને નીમ્યો.

આ ગ્રંથોમાં તખકાત જ વધારે વિશ્વસનીય છે. સર કલાઈવ ઈબેલી આ તાજખાનને તાજખાન નરપાલી કહે છે કે જે અમદાવાદમાં તાજપુર આબાદ કર્યું. આ બાબત સીકા છે, પરંતુ આ તાજખાનનો હોદ્દો પણ મોટો હતો.

મુસલમાન સમય

૪૫

દીવ બંદર^{૨૨} જ્યાં માટે તે ખંભાત તથા ઘોઘા થઈને જ જતો. દીવ અને ખંભાત વચ્ચે વધારેમાં વધારે વહાણોમાં મુસાફરી કરનાર મૂજરાતના બાદશાહોમાં એ એક જ હતો.^{૨૩} તાજખાન પછી તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ખંભાત બંદરનો દરેજો નીમાયો હતો.^{૨૪} જ્યારે બહાદુરશાહ હુમાયૂંના લશ્કરથી હારીને નાસતો ખંભાત આવી ત્યાંથી દીવ ગયો હતો ત્યારે હુમાયૂં પોતે પણ એની પૂઠ પકડી ખંભાત આવ્યો અને શહેરની બહાર પડાવ નાખ્યો.^{૨૫}

હુમાયૂંએ ખંભાત હુલ્લવા અને બાળવાનો આયેકો હુકમ

આ વખતે હુમાયૂં પાસે લશ્કર થોડું હતું. મલીક અહમદ લાડ અને રૂકન દાઉદ નામના બહાદુરશાહના અમીરોએ, કોળી લોકો ઉપર પોતાની હાગવગ હોવાથી, હુમાયૂંના થોડા લશ્કર ઉપર રાત્રે એકએક હુમલો કરી મારી હાલવાના ધરાદાંથી કોળી અને ગવાર લોકોની એક ટોળી ઊભી કરી. આ વાતની એક ડોશીને ખબર હતી. અને એનો છોકરો હુમાયૂંના લશ્કરમાં પકડાએલો હોવાથી તેને છોડવાની શરતે આ હકીકત ડોશીએ બાદશાહને ખાસ મળીને કહી. જે એ બાતમી ખોટી હરે તો બનેને મારી નાખવાં એમ હતું. ડોશીએ કહેલી રાત્રે પરાદીએ પાંચ વાગ્યે ૬૦૦૦ કોળી અને ગવારો લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યા. ગવારો લૂંટવામાં પડ્યા. એમાં શાહી ગ્રંથસંચય (લાયબ્રેરી)નાં કેટલાંક ઉત્તમ અને અલભ્ય પુસ્તક પણ લૂંટાઈ ગયાં. બાતમી પહેલેથી મળેલી હોવાથી મોગલ સીપાઇઓ પણ ગાફેલ નહોતા. તેથી આખરે બીલો હાર્યા અને નાફા. આ બનાવથી હુમાયૂંને એટલો ક્રોધ થયો કે એણે ખંભાત લૂંટવાનો અને બાળવાનો હુકમ આપ્યો.^{૨૬}

ખંભાત અને ફિરંગીઓ

આ બનાવ પછી બહાદુરશાહ મૂજરાત પાછું છૂટી લે છે, પણ પોર્ટુગીઝ-ફિરંગીઓનું જેર વધવાથી કિનારાનાં બંદરોનો વેપાર એમના હાથમાં જતો રહે છે. ધીમેધીમે ખંભાતનો આફ્રિકાનાં બંદરો, ધરાનનાં બંદરો અને દક્ષિણ હિંદનાં બંદરો સાથેનો વેપાર એણે થતો ચાલ્યો.^{૨૭} ઇ.સ. ૧૫૧૨ની લગભગમાં ખંભાતના રાજાનો એલચી ફિરંગી સરકાર આગળ ગોવા ગએલો તેને પાછો વાળી બેટ

૨૨ મહમુદ બેગડાના વખતથી નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું દીવ બન્યું હતું. ખંભાત એની નીચે ગણાતું. નૌકાસેનાધિપતિ First Lord of Admiralty મલીક અયાઝ સુલતાની દીવમાં રહેતો.

૨૩ Mirati Sikandar-i-Bayley, P. 338-9; 347

૨૪ Mirati-i-Sikandari, Bayley, P. 341. આ માણસનું નામ મળતું નથી. તારીખે બહાદુરશાહીનો પતો નથી. એ અમદાવાદની ઘીકાંટે આવેલી મુહાફિઝખાની મસ્જિદના સ્થાપક અમીર મુહાફિઝખાની પૌત્ર થયો હતો, એમ સિકંદરી આગળ કહે છે. એ પોતે જ ખંભાતનો દરેજો હતો એમ લખે છે. તેનો ઉતારો સિકંદરીના લેખકે લીધો છે.

૨૫ Mirati-i-Sikandari. Bayley, P. 392.

૨૬ અયુલકરગઢ: અકબરનામા I (Tr. by Beveridge) પૃ. ૩૦૬-૧૦. આ લઠાઈ ખંભાત શહેરની બહાર થઈ તેથી બાદશાહનો ક્રોધ ખંભાત ઉપર ઉતર્યો. હુમાયૂં વિદ્યાર્થીના રોગથીન હતો. લાયબ્રેરી ઊંટ ઉપર સાંધે ફેરવતો. આ લૂંટમાં તૈમુરનામની ચરિત્રવ્રત પણ લૂંટાઈ ગઈ હતી. પણ તે પાછળથી જડી હતી એમ કેટલાકનું માનવું છે. આમાં જે ગવાર નામની જાત છે તેને ખંભાત શહેરની બહારના ગવારના ભાગના નામ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે?

૨૭ Bom. Gaz. VI. Cambay, P. 217.

૪૬

મુસલમાન સમય

સાથે ગોવાના ગવર્નરે ટ્રીસ્ટાઓ ડી ગા (Tristao De Ga)નામના પોતાના એલચીને ખંભાત મોકલ્યો.^{૨૮} આ માણસ છેક ઇ.સ. ૧૫૩૩-૩૪ સુધી પણ ખંભાતમાં જ રહેલો અને દીવમાં કિલ્લો બાંધવા બહાદુરશાહની પરવાનગી માંગેલી. તુલો ડી કુના ગવર્નર હતો ત્યારે ખંભાતમાં રહી બહાદુરશાહને દીવ બંદરે એને મળવા માટે જવા ટ્રીસ્ટાઓ ડી ગાએ ખટપટમાં ભાગ લીધો હતો એમ જણાય છે.^{૨૯} ઇ.સ. ૧૫૩૧માં ફિરંગીઓએ ખંભાત સર કરવા ધરદો કરેલો. દીવ બંદરમાં કિલ્લો બાંધવાની તેમની ઇચ્છા પ્રબળ બની હતી. ઇ.સ. ૧૫૩૪માં પોર્ટુગલથી બે કાફલા આવ્યા અને દમણના કિનારે જિતયાં. બહાદુરશાહ પણ સલાહ કરવા તૈયાર હતો. ખંભાતથી જતું અને ખંભાત આવતું દરેક વહાણ વસાઇ બંદરે ફિરંગીઓને જકાત આપ્યા વગર ન વ્હાય એવી શરત ફિરંગીઓએ કરાવી લીધી. ખંભાતમાં અગર એના તાબાનાં બંદરોમાં લઠાઈ માટેનું વહાણ ન બાંધી શકાય એવી કલમ પણ એ સલાહમાં દાખલ થઈ. એ રીતે ફિરંગીઓનો પગ ગૂજરાતમાં મજબૂત થયો.^{૩૦} બહાદુરશાહના મરણ પછી મુહમ્મદ ઝમાન મીરઝા જે હુમાયૂં પાસેથી નાસીને આવ્યો હતો તેના હાથમાં ખંભાત થોડો વખત રહ્યું અને તુલો ડી કુના ફિરંગી ગવર્નરે એને મદદ કરી હતી.^{૩૧} ઇ.સ. ૧૫૩૮ની લગભગમાં ફિરંગી કેપ્ટન ડોમ જોઆઓ ડી કેસ્ટ્રો (Dom Joao De Castro)એ ખંભાત લૂંટ્યું અને બાળ્યું. એ હુમલામાં એનાં ફક્ત બાવીસ માણસ ઘાયલ થયાં હતાં.^{૩૨} ખંભાત બંદરમાંથી કોઇએ કોઇ વિરોધ કર્યો હોય એમ જણાતું નહોતું. કહે છે કે ખંભાત એ વખતે હિંદમાં સર્વથી ધનવાન શહેર હોવાથી લૂંટ એટલી બધી ભેગી થઇ હતી કે ફિરંગીઓનાં વહાણોને તે લઇ જવી મુશ્કેલ થઈ પડી. ખંભાતના ઘણા લોકો પણ માર્યા ગયા હતા. ઇ.સ. ૧૫૪૬માં ગોવાથી ત્રીસ વહાણોનો કાફલો ખંભાતનાં અખાતનાં બંદરો લૂંટવા આવેલો પરંતુ ગંધાર અને ઘોઘા સુધી લૂંટ કરી શક્યો. ખંભાત બચી જવા પામ્યું.^{૩૩}

મુસલમાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી ખંભાતની બહોળલાલી સંપૂર્ણ રહી. લગભગ દરેક પરદેશી ગૂજરાતને ખંભાત અગર ખંભાતનું રાજ્ય કહીને ઉદ્દેશતો એ તો અગળ જોયું. ગૂજરાતના બાદશાહ તરીકે સુલતાન મહમુદ બેગડો ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. એને લીધે ખંભાત અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ અમર થયેલું છે:

૨૮ Portuguese in India: Danvers: I. 255.

૨૯ એ જ પૃ. ૪૦૫.

૩૦ એ જ પૃ. ૪૦૬. બહાદુરશાહનું ઉનાવળીઆપણું અને બાદશાહ હુમાયૂં સાથે કરેલું નકમુંબેર એ આ પકતીનાં કારણો હતાં. સોળમી સદીના ખીજ પાદમાં ફિરંગીઓના આખા કાફલોનો ત્રીજો ભાગ ખંભાત તાબાનાં બંદરોની સાથે લઇવામાં વપરાતો. (એ જ પૃ. ૪૧૦)

૩૧ એ જ પૃ. ૪૨૧.

૩૨ Bom. Gaz. VI P. 217 આ હકીકત ગેઝેટીઅરના લેખકે આપી છે અને તેને માટે આધાર Prim Rot des-jndes; Vita de Joao Castro વગેરેના આધારો છે. ખીજાં કોઈમાં આ હકીકત નથી.

૩૩ Portuguese in India I 476.

**'The Prince of Cambay's daily food
Is asp, and basilisk and toad.'**

એ લીટીઓ કવિ સેમ્યુઅલ બટલરના Hudibras નામના કાવ્યમાં ગૂજરાતને ખંભાત નામથી ઉદ્દેશીને લખાએલી છે.^{૩૪} બહાદુરશાહના મરણ પછી ગૂજરાતમાં ત્રણ નામના આદશાહો થયા. એમના અમલમાં ગૂજરાત સાથે ખંભાતની પણ પડતી થઈ. ખંભાતના અખાતનો ઉપરનો ભાગ હવે પુરાવા માંડ્યો હતો અને મોટાં વહાણો ધોધા સુધી આવી શકતાં હતાં. અકબર આદશાહે ગૂજરાત છત્યું ત્યાં સુધી ગૂજરાત દેશ અમીરોએ વહેંચી લીધો અને આદશાહી નામની રહી. ખંભાત એ વખતે સૈયદ મુબારક ખુખારીના ભાગમાં આવ્યું.^{૩૫} આ ચાલીસ વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાતમાં એટલી અવ્યવસ્થા હતી કે એના જિલ્લાઓ જે જે અમીરો સત્તામાં આવતા તે પોતાની જગીર

ગૂજરાત સલ્તનતના અંત સમયની સ્થિતિ

તરીકે વહેંચી લેતા. ઈ.સ. ૧૫૬૦માં હઝરત સૈયદ મુબારક ખુખારી લઢાઈમાં દેવસોડ પામ્યા એટલે ખંભાતનો મુલક ગૂજરાતના મુખ્ય અમીર ઇતિમાદખાન ગૂજરાતીના હાથમાં આવ્યો.^{૩૬} ઇતિમાદખાનને ચંગીઝખાન અને બીજા હબસી અમીરો સાથે લઢાઈ ચાલ્યા કરતી હતી. એના પરિણામે ઇતિમાદખાન સલ્તનત મુઝફ્ફરને લઈને મોડાસે નાસી ગયો; અને સાબરમતીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાન કુલાદીએ અને દક્ષિણનો ભાગ ચંગીઝખાને વહેંચી લીધો. આ વહેંચણીમાં ખંભાતનો મુલક ચંગીઝખાનના હાથમાં આવ્યો.^{૩૭} આ વિજયની ખુશાલીમાં ચંગીઝખાને ખંભાત બીજલીખાન હબસીને આપ્યું. પરંતુ થોડા સમય પછી ભરૂચથી પોતાની મા વિજયની મુબારકખાદી આપવા આવી એટલે બીજલીખાન પાસેથી લઈ લઈને પોતાની માતાને જગીરમાં આપ્યું.^{૩૮} આનું વેર બીજલીખાને સખ્ત રીતે વાળ્યું. ચંગીઝખાનને કપટથી કતલ કર્યો.^{૩૯} આ વખતે ગૂજરાતમાં હબસીઓની સત્તા વધી ગઈ. હબસીઓએ ખંભાત વગેરે ઇતિમાદખાનને પાછાં આપ્યાં પણ ખરી સત્તા એમની જ હતી.^{૪૦}

અકબર ખંભાતમાં

ઈ.સ. ૧૫૭૩થી ખંભાત મહાન અકબર આદશાહની સત્તામાં આવ્યું. પરંતુ એ સત્તા થોડાં વરસ

૩૪ Butler's Hudibras Part II Canto I

૩૫ મિરાતે સિકંદરી જુ. ભા. પૃ. ૩૬૮.

૩૬ Bom. Gaz. VI P. 218.

૩૭ મિરાતે સિકંદરી જુ. ભા. પૃ. ૪૩૧ અને ૪૩૭

૩૮ એ જ પૃ. ૪૩૮.

૩૯ એ જ પૃ. ૪૩૬. બીજલીખાને ચંગીઝખાનને અમરાવાડમાં ભદ્રના કિશ્નની આગળના મેદાનમાં 'ચૌગાન' (પોંગી)ની રમત રમવા બોલાવ્યો, અને જુઝારખાન હબસીને સાધીને મેદાનમાં ફેરહત ઉચ્ચલકની મરિજદ આગળ કતલ કર્યો. આ બતાવ ઈ.સ. ૧૫૭૨માં બન્યો.

૪૦ મિરાતે સિકંદરી જુ. ભા. પૃ. ૪૪૦.

૪૮

સુસવનાન સમય

નામની જ રહી. એ વર્ષના શાળાન માસની તા. ૨૭ ને સોમવારે આદશાહી સ્વારી ખંભાતમાં આવી. અકબરશાહે અહીં સમુદ્ર પહેલવહેલો જોયો અને વહાણમાં જેસી રહેલ કરી. ખંભાતના મુખ્ય લોકો અને વેપારીઓએ આદશાહને સમા જઈ વધાવી ઘણું માન આપ્યું. આદશાહે મુલકની વ્યવસ્થા અને ખંભાત શહેરનો વહીવટ ખજાનચી હસનખાનને સોંપી વડોદરા તરફ ફર્ય કરી. ૪૧ અકબરશાહે ખંભાતમાં એક પંડે પોતાને નામે વસાવ્યું અને ખીજ પરાનું નામ સિકંદર અગર સફરપુરા રાખ્યું. ૪૨

ખંભાત મીરજાંના હાથમાં અને આદશાહી લશ્કરનો ઘેરો

આદશાહના ગયા પછી મીરજાંઓએ ફરી બળવો ઉઠાવ્યો. એ વખતે મૂજરાતનો સુબો ખાને આઝમ મીરજાં અઝીઝ કોકલતાશ હતો. મૂજરાતનો સુસવનાન મુઝફ્ફરશાહ પણ આદશાહી અમલદારો સાથે બાથ લીડી રહ્યો હતો. ૪૩ એટલે ઘણા મૂજરાતી અમીરો અને મીરજાંઓ મુઝફ્ફરની સાથે રહી મોગલોની સામા થયા હતા. આ અરસામાં મુહમ્મદહુસેન મીરજાંએ ભરૂચ આવી ત્યાંથી ખંભાત આવીને એ શહેર લઇ લીધું. એ વખતે એની પાસે ફક્ત ત્રણસો સવાર હતા. મીરજાં અઝીઝ કોકાએ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને સૈયદ હામીદને તેની સામે મોકલ્યા. સૈયદ હામીદની સાથે મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર પણ સૈયદની ખિદમતમાં હાજર હતો. માગવાનો પ્રસિદ્ધ અમીર બાઝબહાદુર પણ હતો. કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદે ભરૂચ તરફના દરવાજામાંથી ખંભાત પેસવાનું હતું. નૌરંગખાન, બાઝબહાદુર વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજામાંથી પેસવાનું હતું. સૈયદ હામીદ દરિયા તરફના દુરગના દરવાજામાંથી પેસવાના હતા. અંદર મીરજાં પણ દરેક દરવાજે માણુઓ ગોઠવીને દુરગને દરવાજે પોતે ખતે રહ્યો હતો. મીરજાં દરવાજામાંથી બહાર નીકળી સૈયદ સાથે લઢ્યો, પણ પાછો હઢ્યો. આમ એ ત્રણ વખત શહેરમાંથી નીકળીને લઢ્યો. આમ સહવારથી સાંજ સુધી લડાઈ ચાલી અને કાંઇ પરિણામ આવ્યું નહિ. રાત્રે ખંભાતના કોટની બહાર લશ્કર પડ્યું હતું, એવામાં મીરજાં ઉતાવળી ટૂંચે બહાર આવી ઇખ્તિઆર ઉલ મુલક જે ઇડરથી આવ્યો હતો તેને મળી ગયો અને અમદાવાદ બાજુ ચાલ્યો ગયો. ખાને આઝમ મીરજાં કોકાએ આ સમાચાર આદશાહને મોકલતાં આદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રાથી અમદાવાદ આવ્યા અને લડાઈ થઈ, તેમાં બળવાખોરોનો

૪૧ મિરાતે અહમદી, સૈયદ નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબનું ભાષાંતર, ભા ૧ પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. મનતુખેલુતવારીખ બૌની II 145-146 લખે છે કે ઇબ્રાહિમહુસેન અને મુહમ્મદહુસેન મીરજાંની પાછળ ભરૂચ જતાં આદશાહ અમદાવાદથી તાર છએ નીકળી તા ૬ હીએ ખંભાત પહોંચે છે.

૪૨ Bom. Gaz. VI 218

૪૩ મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે ચંગીઝખાનનો બધો મુલક ઇબ્રાહિમહુસેન અને મુહમ્મદહુસેન મીરજાંના હાથમાં આવ્યો હતો. જ્યારે બૌની મનતુખેલુતવારીખમાં લખે છે કે અકબરશાહના તાબામાં એ મુલક એક વખત આવ્યા પછી મીરજાંઓએ બળતો કરી લઇ લીધો. બુઓ સિકંદરી પૃ. ૪૪૧; મનતુખેલુતવારીખ II 1. 167. મિરાતે અહમદી પૃ. ૧૧૫માં લખે છે કે અકબરે તમિલા હુસેનખાનની અલ્પ છુદ્દિને લીધે ખંભાત મુહમ્મદહુસેન મીરજાંએ લઈ લીધું. આ જોતાં બૌનીનો મત ખરો લાગે છે. સિકંદરીનો કર્તા અને એનો બાપ આ બધા બનાવો નજરે જોનાર હતાં છતાં, સિકંદરીમાં આવી અચોક્કસતા ઘણી છે.

નવાળ સાહેબ મોહનજીવન ત્રીજા
(એક પ્રાચીન ચિત્ર ઉપરથી)

મુસલમાન સમય

૪૯

પરાજય થયો એ અધી વાતને ખંભાત સાથે સંબંધ નથી. ૪૪

કલ્યાણરાય

ગૂજરાતના છેલ્લા મુલતાન મુઝફ્ફર અને એના પુત્રે પણ અકબરના સુબાઓને વીસ વર્ષ સુધી જંપવા દીધા નથી. અમદાવાદથી શાહબુદ્દીન અહમદખાન અને એતમાદખાનના લશ્કરને મુઝફ્ફરે હરાવી પાટણ કાઢ્યા હતા. ૪૫ થોડા વખત માટે ગૂજરાત મુઝફ્ફરને તાબે આવ્યું હોય એમ જણાયું. મુલતાને પોતાના પક્ષના સરદારોને ખિતાબો પણ આપ્યા. ૪૬ એવામાં ખંભાતમાં કલ્યાણરાય નામનો વાણિયો જે બહુ જોરાવર હતો એના નોકર સૈયદ દોલતે મુલતાનને લખ્યું કે એણે ૪૦૦૦ સવારો ભેગા કર્યા છે. એણે ખંભાત બંદરમાંથી ઘણો પૈસો પણ ભેગો કર્યો હતો. સૈયદ દોલતની વફાદારી જોઈ મુઝફ્ફરે તેને રસતમખાનનો ઇસ્કાબ અને થોડા તથા પોશાક મોકલ્યાં, અને કહેવડાવ્યું કે ત્યારે જરૂર પડશે ત્યારે તને બોલાવીશું. ૪૭

૪૪ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૫-૫૬; અહમદી પૃ. ૧૧૫-૧૧૬; બઝૌની II P. 167.

૪૫ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧. ૧૪૮

૪૬ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. ૪૬૧-૬૨

૪૭ મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૨. આ કલ્યાણરાય કાણ તે બાબતમાં કંઈક મોટાળો લાગે છે. કલ્યાણરાય નામનો એક ઐતિહાસિક પુરુષ ખંભાતના ઇતિહાસમાં ઘઈ ગયો છે. મુંબાઈ ગેઝેટીઅરમાં ખંભાત ઉપર લખનાર (પૃ. ૨૧૬) કુટનોટમાં કલ્યાણરાય નામના માણસને ચાલુક્ય સમયમાં થએલા ધારી એ સમયમાં થએલા પારસીઓના હુકમ સાથે જોડતા લાગે છે. કલ્યાણરાયને પારસીઓ સાથે જગડો થયો હતો કે કેમ તે માટે કંઈ આધાર મળતો નથી, ગેઝેટીઅરના લેખક બ્રોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સિક્કરશનના લેખક કર્નલ રૉબર્ટસનેના આધાર લઈ લખ્યું છે. રૉબર્ટસને તારીખ આપેલી નથી. માત્ર જનશ્રુતિ તોંધી છે. એમાં લખ્યું છે કે વેપારની હરીફાઈમાંથી લડાઈ થતાં પારસીઓએ હિંદુઓને મારી કાઢ્યા અને ખંભાત કબજે કર્યું. એમાં કલ્યાણરાય નામનો દશાલાક વાણિયો નાસી સુરત ગયો ને જવરાતના વેપારમાં કમાઈ કોળીઓની ફેાજ લઈ પારસીઓને મારી હરાવી ખંભાત કબજે કરી રાહૈરમાં ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી. પારસીઓના છોડેલા રાહૈર ઉપર કલ્યાણરાયે બીજું શહેર વસાવ્યું અને વેપારીઓને લાવી વસાવ્યાં, એમ લખ્યું છે. આ વાત આધાર વગરની છે. ગેઝેટીઅરના લેખક આના ઉપર શંકા કરે છે કે સુરતને ખડકે સોરઠ હોય તો આ વાત બંધ બેસે, કારણ સુરત ચાલુક્ય સમયમાં આબાદ નહોતું. ખરી રીતે આ શંકાને રદાન નથી. કલ્યાણરાય ચાલુક્ય સમયમાં ઘઈ ગયાનો કોઈ શ્રન્ધમાં આધાર નથી, જ્યારે અકબરના સમયમાં ઘયાના આધાર અનેક છે અને એ સમયે સુરત જઈ કમાઈ આન્યાનું પણ બને. એટલે ફારસી ઇતિહાસોમાં આવતો આ કલ્યાણરાય જ ખંભાતનો કલ્યાણરાય છે. મિરાતે સિકંદરીના ઉલ્લેખ ઉપર આપ્યો છે. જે કલ્યાણરાયનો નોકર આટલો સત્તાવાળો હતો તે ઘાતે ઉપરનું વર્ણન કર્યું છે તેવો હોવાની શંકા નથી. એના નોકરે અકબરની વિરૂદ્ધ લાગ બઝવ્યો, પણ એનું પોતાનું કંઈ આવતું નથી. મિરાતે અહમદી (પૃ. ૧૪૮) એને દક્ષણી કહે છે. પણ મનુજેયુતવારીખમાં બઝૌની એને ખંભાતનો વતની કહે છે અને સિકંદરીના કર્તા તેને સમકાલીન હતો એટલે એ વાત સત્ય લાગે છે. બઝૌની એને 'બકાલ' એટલે વાણિયો કહે છે. તે ઉપલી દત્તકથાને બંધ બેસે છે. બીજા શ્રન્ધ નાત લખતા નથી. વળી બઝૌની (મનુજેયુતવારીખ પૃ. ૨૪૬ ભા. ૨) લખે છે કે બાદશાહ તરફથી યુરોપીઓનો સાથે મુલતાન ખવાબનાં યઠાણ છોડાવવાની સલાહ કરવા માટે લશ્કર સાથે અસરખાન સાથે કલ્યાણરાય જે ખંભાતનો વતની હતો તેને મોકલ્યો હતો. આ ઉલ્લેખમાં કલ્યાણરાયનો સુરત સાથેનો સંબંધ ઉપલી આપ્યા-ધિકારને ટેકો આપતો મળે છે. આ બધા ઉલ્લેખોથી કલ્યાણરાય અકબરના પક્ષના અને ખંભાતમાં સત્તા ધરાવતો હતો એમ સમજાય છે. તેનો નોકર એની મેરહાબરીમાં વિરૂદ્ધ ગયો હતો. કલ્યાણરાયનું ઘર હાલ પણ ખંભાતમાં અનાવવામાં આવે છે.

ઉક્તો સુલતાન મુઝફ્ફર અને ખંભાત

આ વખતે અમદાવાદમાં આદશાહી સુબો સુપ્રસિદ્ધ કવિવર અબ્દુર્રહિમ ખાનખાતાન (તે બહેરામ-ખાનખાતાનો પુત્ર) હતો. એણે સુલતાનને અમદાવાદથી હરાવી નસાડ્યો. સુલતાન નાસતો નાસતો ખંભાત આવ્યો. ત્યાં એની આસપાસ ૧૧૦૦થી ૧૨૦૦ સવાર ભેગા થઈ ગયા. આ સમાચાર સાંભળી ખાનખાતાન ખંભાત તરફ આવવા ઉપડ્યો. એણે ભરૂચ આગળ પડાવ નાખી રહેલા નૌરંગખાનને પણ આરંગ ગામ આગળ પોતાને આવી મળવા લખ્યું. સિકંદરીનો લેખક નૌરંગખાનના લશ્કર સાથે હતો. આ બે લશ્કર ભેગાં થઈ ખંભાત ઉપર ચઢી આવે છે. એવી ખબર જ્યારે મુઝફ્ફરને પડી ત્યારે તે એકાએક વડોદરે જઈ ત્યાંથી રાજપીપળાના જંગલ તરફ નાસી ગયો.^{૪૮} આ સમય દરમ્યાન એક વખત હખ્તાલિમહુસેન મિરજાનો પુત્ર મુઝફ્ફરહુસેન મીરજાં જે પોતાની મા સુલરખ બેગમ સાથે દક્ષિણમાં નાસી ગયો હતો તે બળવો ઉઠાવી પેટલાદ સુધી આવ્યો હતો અને એની પાછળ આદશાહી લશ્કર પડતાં ખંભાત આવવા નીકળ્યો, અને આદશાહના અમલદાર સૈયદ હાસમે તેની સામે ન ટકવાથી ખંભાત શહેરમાં ભરાઈ કિલ્લેબંધી કરી. આ ખબર પાટણમાં રાજા ટોડરમલ જે જૂનારાતની જમેબંધી નક્કી કરવા આવ્યો હતો તેને મળતાં તે તાબડ-તોબ લશ્કર લઈ આવ્યો. આ સમાચાર સાંભળી મુઝફ્ફરહુસેન મીરજાં કાઠીઆવાડ નાસી ગયો.^{૪૯}

સુલતાન મુઝફ્ફર રાજપીપળાથી પાછો ભરૂચ આવ્યો અને ત્યાંથી ખંભાત આવ્યો. ખંભાતમાં એણે લોકો પાસેથી ઘણું નાણું ભેગું કર્યું અને લગભગ દસથી વાર હજાર માણસનું લશ્કર ઊભું કર્યું.^{૫૦} આ સમાચાર મીરજાંખાનને મળતાં તે અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને માળવાના સરદારો જે વડોદરે અને ભરૂચ હતા તેમને પણ બોલાવ્યા. આ સાંભળી સુલતાન પાછો નાસી વડોદરે ગયો. મીરજાંખાન તેની પાછળ પડ્યો અને સુલતાનનો નોકર જે ખંભાત સાચવી રહ્યો હતો તેની સામે ટુકડી મોકલી.^{૫૧} સુલતાન રખડતો રખડતો કાઠીઆવાડમાં ગયો અને આખરે આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. એણે પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી અકબરના અમલદારોને શાંતિમાં રહેવા દીધા નહિ. ખંભાત ઘણી વાર એની નાસભાગનું મધ્ય કેન્દ્ર બન્યું.

એ ઇ.સ. ૧૫૮૨-૮૩માં થયો. આ બાબતની તમામ શંકા જહાંગીર પોતાના આત્મચરિત્રમાં દૂર કરી દે છે. એ ૨૫૪ લખે છે કે અકબરના વખતમાં કચ્છાણસથ ખંભાતનો સુતંદ્રી હતો. એણે સારી વ્યવસ્થા કરી અને ઘણા લોકો ને વેપારીઓ બહારથી આવી ખંભાતમાં વસ્યા. આ ઉદ્દેશ્ય આવતા પ્રકરણમાં કરીશું.

૪૮ મિરાતે સિકંદરી યુ. ભા. પૃ. ૪૬૭.

૪૯ મિરાતે અહમદી યુ. ભા. ૧ પૃ. ૧૩૩; મનતુબેખુતવારીખ, બીઠો II 256.

૫૦ અહમદી. યુ. ભા. ૧ ૧૫૩. મનતુબેખુતવારીખ II ૩૪૧ લખે છે કે ચૌદ લાખ રૂપીઆ ખંભાતની તીજોરીમાંથી લીધા! ૫૧ મનતુબેખુતવારીખ II ૩૪૪. સુલતાન મુઝફ્ફર ત્યાંથી ઈરે વગેરે ખાલુ થઈ રખડતો કાઠીઆવાડ ગયો. સુલતાને એક એક રથગેથી બીજે રથગે એવી રખડપટ્ટા કરી છે કે ૧વારીખોનાં વર્ણવમાં ઘણી યુગવાળ ઉભી થયેલી છે અને રથગેનો ક્રમ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

પ્રકરણ સાતમું

મોગલ સમય

મોગલ શહેનશાહતમાં ગૂજરાત અને ખંભાત અકબરના રાજ્ય વખતે આવ્યાં એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. પરંતુ અકબરના આખા ચે અમલમાં એ પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષની ડાહી રાજનીતિના લાભ ગૂજરાતે અને ખંભાતે લીધો નથી. છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે અને એના પુત્ર અહાદુરે છેક જહાંગીરના સમયની શરૂઆત સુધી બળવો ઉઠાવ્યા કર્યો હતો. મુઝફ્ફરના હલ્લાઓને લીધે ભરૂચથી અમદાવાદ સુધીના મુલકે તો અકબરના અમલની શાંતિ દીડી જ નથી. એમાં મીરજાઓએ પણ ઉમેરો કર્યો હતો. આ આખા પ્રદેશની વચ્ચે ખંભાત આવેલું હોવાથી અને એ સમયનું નાણું તથા વેપારનું કેન્દ્ર હોવાથી ખંભાતે સૌથી વધારે અશાંતિ અનુભવી હતી. અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસુલમાંથી શાહજનદા સલીમ (જહાંગીર)ને દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા આપવાનો હુકમ કર્યો હતો.^૧ એ ઉપરથી સમજાશે કે આટલી લઘાઇઓ અને લૂંટો થવા છતાં ખંભાત એ વખતે સમૃદ્ધ હતું. એની વાર્ષિક આવક એ વખતે પાંચ લાખ રૂપિયા ગણાતી હતી.^૨

મુઝફ્ફરના પુત્ર અહાદુરનો બળવો

સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી—જહાંગીરના સમયથી ગૂજરાતમાં શાંતિ અને મોગલાઈના કાંઈક ન્યાયી અમલના લાભ દેખાવા માંડે છે. થોડો વખત તો સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર અહાદુરે બળવો કરી ખંભાત કબજો કરી ચૌદ દિવસ સુધી પોતાના હાથમાં રાખ્યું^૩ અને ખંભાતથી અમદાવાદ વચ્ચેનો રસ્તો વેપારીઓની આવજલ માટે લયભરેલો કરી મૂક્યો.^૪ આખરે મોગલાઈના ચઢતા સૂર્ય સામે ગૂજરાત સંતનતનો આ છેલ્લો તારો અસ્ત પામ્યો.

હિંદુસ્તાનનો શહેનશાહ ખંભાતના રાજાના નામથી ઓળખાય છે

આ વખતે અંગ્રેજોએ વેપાર માટે ગૂજરાતમાં આવવા પ્રયત્ન કરવા માંડેલો. શરૂઆતમાં અંગ્રેજો ખંભાત આવવા નીકળેલા તેમને ફિરંગીઓએ પકડ્યા અને ગોવા લઈ ગયા. તે વખતે ઇંગ્લંડમાં ઈલિઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી. એણે એ વેપારીઓને અકબર આદર્શાલ ઉપર કાગળ લખી આપેલો તેમાં અકબરને ખંભાતના રાજા તરીકે ઓળખ્યો હતો. પશ્ચિમના મુલકોમાં આખા હિંદુ-

૧ મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. ૧. ૧૮૭.

૨ Ain-i-Akbari, Gladwin: 516. (1898 Calcutta Ed.) અકબરી ૨૦૧૪૭૬૧ દાખની ઉપર ખંભાત બંદરની લખે છે. તેને ગેઝેટીઅરનો લેખક ૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા કહે છે. મિરાતે અહમદી ચાર લાખ કહે છે.

૩ William Finch: in Early Travels in India, P. 173. Foster. Oxford. ફિચ લખે છે કે અહાદુરે બાઈચારો અને કાયદાનું ઘુઠાપણું (Proclaiming liberty and laws of good fellowship) બહાર કઢ્યું.

૪ એ જ પૃ. ૧૭૩ અને પૃ. ૧૩૩. ફિચ આગળ લખનાં ખંભાતનું વર્ણન કરે છે. બુચો એ જ પૃ. ૧૭૪.

૫૨

મોગલ સમય

સ્તાનને આમ ખંભાતને નામે ઓળખે એ વેપાર અને સમૃદ્ધિમાં ખંભાતની અસાધારણ સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે અને તે સમયના હિંદુસ્તાનમાં એનું અગ્રસ્થાન બતાવી આપે છે.^૫ હાલ મુંબઈ છે તેમ એ સમયે હિંદુસ્તાનનું એ દાર હતું. ખંભાતની આ જાતની પ્રસિદ્ધિનો વિધાતા અમદાવાદનો સુલતાન મહમુદ બેગડો હતો. એ સમયે અમદાવાદ રૂપી લંડન અગર ઍલિનનું ખંભાત ત્રિવરપુલ અગર હૈમ્બર્ગ હતું. મોગલાઈનાં વર્ષો જેમજેમ વધતાં ગયાં તેમતેમ એ સ્થાન સુરત લેતું ગયું.

જહાંગીર પહેલાંનું ખંભાતનું વર્ણન

મુસાફર ફિનચ (Finch) લખે છે કે ખંભાત જવાનો રસ્તો (અમદાવાદથી) રેતીથી ભરેલો, ઝાડીવાળો અને ચોર તથા લૂંટારૂના ઉપદ્રવ વાળો છે. ખંભાત દરિયાકિનારે છે અને એની આસપાસ ઇંટોની મોટી દીવાલ-ફોટ છે. ઘર ઊંચાં અને સુંદર છે. એક દરવાજાથી બીજા દરવાજા સુધી રસ્તા સીધા અને પથ્થર જેવો છે. બજાર વિશાળ છે. શહેરમાં વાંદરાં એટલાં બધાં છે કે છાપરાં ઉપર ફૂદીફૂદીને નળાઓ લાગી ઘણું તોફાન કરે છે અને લોકોને વગાડે છે. શહેરની દક્ષિણે એક સુંદર આગ છે અને એમાં ચોકીને માટે મોટો મિનારો છે. શહેરની ઉત્તરે કેટલાંક તળાવો છે. આ શહેર ગૂજરાતનું બજાર છે અને તેમાં ફિરંગીઓનું બેર બહુ છે. આખાતમાં ભરતીનું બેર બંધકર છે તે સાથે ચાંચિયા પણ ઘણા છે.^૬ એ જ અરસામાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખંભાત અને ઘોઘા મોટાં બંદરહતાં. ખંભાતથી નાના મહવાઓમાં ઘોઘા લાવી માલ મોટાં વહાણોમાં ચઢાવવામાં આવતો.^૭ ઇ.સ. ૧૫૮૩ની લગભગમાં વેનીસના મુસાફર સીઝર ફ્રેડ્રિકે લખ્યું છે કે ખંભાત સુંદર શહેર હતું. એનો વેપાર એટલો મોટો હતો કે બે એણે તે નજરે ન બેઘે હોત તો માનવામાં ન આવત. એ મુસાફર ખંભાત આવ્યો તે દરમ્યાન એક મોટો દુકાળ પડ્યો હતો એમ એ લખે છે. લોકો પોતાનાં છોકરાં ફિરંગી લોકોને જસાત રૂપિયામાં વેચી દેતા.^૮

ઇ.સ. ૧૬૧૮ના ડિસેમ્બર મહીનામાં ત્યારે મુકર્મખાન ગૂજરાતનો સુબે હતો ત્યારે આગ્રાથી માળવામાં થઇને અમદાવાદ જતાં આદશાહ જહાંગીરની સવારી ખંભાત આવી. પેટલાદ થઇને આવતાં આદશાહને ગાડામાં બેસવાનું મન થયું, પણ ધૂળ બહુ જડવાથી બે ગાઉ બેસી ખંભાત સુધી ઘોડે બેસવાનું પસંદ કર્યું.^૯ અહીં જહાંગીરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં ખંભાત પ્રાંચથી જૂની

૫ Bom. Gaz. VI. 218. જુઓ વસંત રત્ન મહોત્સવ અંકમાં 'ગૂજરાતનું વહાણવટું' એ નામનો લેખ.

૬ જુઓ પાછળ નોંધ ૪.

૭ Gladwin's Ain-i-Akbari: p. 352. આપને અકબરીનું ખંભાતનું વર્ણન રૂંડું જ છે. એના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે ખંભાત મોટું શહેર અને બંદર હોવા છતાં વહાણોની વધારે અવરજવર ઘોઘા બંદરે હતી અને ખંભાતનું ખર્ચ બંદર ઘોઘા જ હતું.

૮ Bom. Gaz. VI 218 & Note 7. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે આ દુકાળનો ઉલ્લેખ બીજા કોઈ ગ્રંથમાં મળતો નથી, પણ જુનાગઢના એક ઉલ્લેખથી આ દુકાળ ઇ.સ. ૧૫૯૦માં પડ્યો હશે એમ ધારે છે.

૯ તુર્કિ જહાંગીરી I 415. Tr. by Rogers & Beveridge.

મોગલ સમય

૫૩

દંતકથાઓ લખેલી છે.^{૧૦} એ પછી જહાંગીર લખે છે કે ખંભાત જૂનું બંદર છે અને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટું બંદર ગણાય છે. એ પછી ખંભાતના અખાતનું વર્ણન આપે છે.

જહાંગીરે ખંભાતમાં કરેલા આનંદ

જહાંગીરે ખંભાતમાં દસ દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા. એ વખતે ફિરંગીઓનાં ઘણાં વહાણુ માલ ઉતારવા તથા નવો માલ ચઢાવવા આવેલાં હતાં. એ લોકે બાદશાહને પોતાનો માલ ગોઠવીને બતાવ્યો. બીજે દિવસે બાદશાહ જાતે ‘ઘરાબ’માં બેસી^{૧૧} દરિયાની સફરે એકાદ ગાઉ સુધી ગયા. સાંધી પાછા વળી ચિત્તાઓ લઈને હરણુના શિકારે ગયા. નારંગસર તળાવની સફર પણ કરી.^{૧૨} સાંધી પાછા વળતાં શહેરની વચ્ચે ઘઈ સવારી પસાર થઈ ત્યારે રસ્તામાં પાંચ હજાર રૂપિયા વેચાં. ગૂજરાતના સુલતાનોના વખતમાં બંદરની જગત ભારે હતી તે જહાંગીરે ઘટાડીને આશીસે એક ભાગ જેટલી કરી.^{૧૩}

ખંભાતમાં પાડેલા જહાંગીરશાહી સિક્કા

આ વખતે જહાંગીરે હુકમ આપ્યો કે સામાન્ય મહેર કરતાં બેવડા વજનના સોનાના સિક્કા પાડવા. આ સોનાના સિક્કા ઉપર એક બાજુ ‘જહાંગીરશાહી ૧૦૨૭’ (૧૬૧૮), અને બીજી બાજુ ‘રાન્યારોહણુના બારમા વર્ષમાં ખંભાતમાં પાડ્યો’ એ પ્રમાણેની છાપ પાડી. સાંદીના સિક્કા ઉપર એક બાજુ ‘સિક્કા જહાંગીરશાહી ૧૦૨૭’ અને એની આસપાસ ગોળાકારમાં ‘વિજયી જહાંગીર બાદશાહે પાડ્યો’, અને બીજી બાજુ ‘રાન્યારોહણુના બારમા વર્ષમાં ખંભાતમાં પાડ્યો’ એમ છાપી, એની આસપાસ ગોળાકારમાં ‘ન્યારે દક્ષિણુનો વિજય મેળવી માંડુધી ગૂજરાત આવ્યા ત્યારે’ એવી છાપ પાડી. જહાંગીર કહે છે કે પહેલાં ટૂંકા ત્રાંબાના પડતા હતા તે પોતે સોનાના પાડ્યા.^{૧૪}

જહાંગીરને ખંભાતમાં મળવા આવેલા અસિદ્ધ પુરુષો

એ વખતે ખંભાત બંદરનો મુસદ્દી અમાતતખાન હતો.^{૧૫} એણે બાદશાહને નગરાણું ધર્યું અને

૧૦ આ દંતકથાઓ ત્રાંબાવતી અને ખંભાતની તગરી તથા ખંભાતનું દરંતર ઘએલું તેને લગતી છે, જે અગાઉ લખી ગયા છએ. એ જ પૃ. ૪૧૫-૧૬.

૧૧ ઘરાબ એ દેશી વહાણની એક જાત છે જેને અંગ્રેજમાં grab કહે છે. અંગ્રેજ શબ્દ દેશી ઘરાબ ઉપરથી નીકળેલો છે. આ વહાણ મલબાર બાજુનું માનવામાં આવે છે. જુઓ વસંતરાત મહોત્સવ અંકમાં ગૂજરાતના વહાણવટાનો આ શ્રેષ્ઠકંતો લેખ. ૧૨ તટ્ટકે જહાંગીરી. I. P. 417. આમાં મૂળમાં ‘તાલ તારંગ’ એવા શબ્દો છે. એને ભાષાંતરકાર તારંગસર લખે છે અને એ તારંગસર તળાવ હશે એમ ધારે છે, અને નીચે નોંધમાં વળી કહ્યના કરે છે કે જહાંગીરને દરિયાના તરંગ એટલે મોખં જોવાની ઇચ્છા હતી તેથી એમ લખ્યું હશે. ભાષાંતરકારની આ કહ્યના અર્થહીન છે. તાલનો સ્પષ્ટ અર્થ તળાવ છે. દરિયો જોવાનો ઉદ્દેશ જુદો કરેલો છે.

૧૩ એ જ પૃ. ૪૧૭. અહીં જહાંગીરે બીજાં બંદરોની જગતોનું વર્ણન કરે છે અને ગૂજરાતના સુલતાનોના વખતમાં બંદરની આવક કેટલી ઘટી હશે તે જણાવે છે.

૧૪ એ જ પૃ. ૪૧૮.

૧૫ એ જ પૃ. ૪૧૮. જહાંગીરના સમયમાં આવેલા અંગ્રેજ મુસાદરો એ વખતે ખંભાતનો મુખ્ય મુકદ્દમખાન હતો એમ લખે છે. (જુઓ British Beginnings in Western India, Rawlinson, Oxford: p. 42 અને Early Tra-

૫૪

મોગલ સમય

એની મનસબ જતીકી ૩૦૦૦ અને ૬૦૦ ઘોડેસવારી થઈ. એક દિવસે બાદશાહે તુરખખત નામના હાથી ઉપર બેસી એને ઘોડાની પાછળ દોડાવ્યો. આ દસ દિવસ દરમિયાન એક દિવસ જહાંગીર બાદશાહે ખંભાતના વેપારીઓ અને કારીગરોને બોલાવી દરબાર ભરી દરેકને તેના દરજ્જા પ્રમાણે પોશાક અને ઇનામ વહેંચ્યાં. આ દિવસોમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબના વંશજ સૈયદ મુહમ્મદ સાહેબ સબજાદ (Sahib Sajjada), ખાલીફરના પ્રસિદ્ધ સંત મુહમ્મદ હાસ સાહેબના પુત્ર અને અમદાવાદમાં ખાનપુરમાં જેમનો સુપ્રસિદ્ધ રોજો છે તે વજીહીન અલવી સાહેબના પુત્ર શેખ હૈદર અને અમદાવાદના ખીજા નામાંકિત પુરુષો અમદાવાદથી ખંભાત બાદશાહનો આદરસત્કાર કરવા આવ્યા. તા. ૩૦મી ડિસેમ્બર ૧૬૧૮ને રોજ બાદશાહી સવારી ખંભાતથી અમદાવાદ જવા ઊપડી. જહાંગીર લખે છે કે ખંભાતનો કોટ અકબરના વખતમાં ઈટિયુનાનો મુત્સદ્દી કલ્યાણરાયે^{૧૧} આંધ્રો હતો અને એણે વ્યવસ્થા કર્યાંથી ઘણા વેપારીઓ ખંભાતમાં આવી વસ્યા હતા.^{૧૭} એમ કહેવાય છે કે જહાંગીરે ખંભાતમાં સમુદ્રતીરે આવેલા સુલતાન અહમદના બાગમાં ઉતારો કર્યો હતો.^{૧૮}

અંગ્રેજો અને ખંભાત

અંગ્રેજો ગૂજરાતમાં વેપાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે આગળ જોયું. ફિરંગીઓની દુશ્મનાવટને લીધે ઘણાં વર્ષ એ ફાવ્યા નહિ. જહાંગીરના સમયમાં સર ટોમસ રો ઈંગ્લંડના રાજા જેમ્સના એલચી તરીકે આવ્યો. ઘણો પ્રયત્ન કર્યા પછી બાદશાહી સવારી અમદાવાદમાં હતી ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં છૂટથી વેપાર કરવા અંગ્રેજોને પરવાનગી મળી. સર ટોમસ રોએ કામ માટે ખંભાત જવાનું નક્કી કરેલું, પણ તે કામ પતી જવાથી ખંભાત આવી શક્યો નહિ.^{૧૯} આ વખતે સુબેદારી મુકર્રંજખાનની નહોતી, પણ શાહજહાં-શાહઝાદા ખુર્મની હતી અને વહીવટ તુરજહાંના ભાઈ અસફખાનો હતો. ખંભાત અમાતતખાંના તાબામાં જ હતું અને અસફખાનો એ સગો થતો હતો.^{૨૦}

vels in India, William Hawkins in 1608-13. (Oxford P. 63.) આ મુકર્રંજખાન આખા ગૂજરાતનો ચૌદમો સુબો હતો એટલે ખંભાતનો એમ પરદેશીઓએ માની લીધું હશે.

૧૬ તુલુકે જહાંગીરી લા. ૧. પૃ. ૪૧૭. આ જહાંગીરનો પોતાનો હિસ્સેખ કલ્યાણરાયને અકબરના સમયમાં થયાનું પુરવાર કરે છે. મિરાતે અહમદી ગુ. લા. પૃ. ૧૫૭માં આ કલ્યાણરાયને સુલતાન શુઝફર કાઝીઆવાડમાં નાસે છે ત્યારે જે લદાઇઓ થાય છે તેમાં એક વખત વચ્ચે પડયાનું લખે છે. અકબરનો એ મોટો અમલદાર જણાય છે.

૧૭ જહાંગીરની સવારી ખંભાતમાં દસ દિવસ રહી એ મોટો ઐતિહાસિક બનાવ હોવા છતાં મુંબાઈ ગેઝેટીઅરના લેખકે એના ઉપર ધ્યાન નથી આપ્યું એ નવાઈ જોવું છે.

૧૮ આ હકીકત રક્ત મિરાતે અહમદી ગુ. લા. ૧. પૃ. ૧૬૭માં જણાવેલી છે. સુલતાન અહમદનો બાગ સમુદ્રને કાંઠે આવેલો હતો એમ અહમદી લખે છે. હાલ એ બાગનું નામનિશાન નથી.

૧૯ જુઓ સર ટોમસ રોનો મુરત ટોમસ કૅરિજ ઉપર લખેલો પત્ર. Journal: Embassy of Sir Tomas Roe: Sir William Foster, Oxford, P. 418.

૨૦ એ જ પૃ. ૧૨૮ અને નોંધ. સર ટોમસ રોની નોંધોમાં ખંભાતના ઘણા ઉસ્ત્રેઓ છે જે વેપાર અને ફિરંગીઓ સંબંધીના હોય અને કામના નથી.

મોગલ સમય

૫૫

એમ ટોમસ રોનાં લખાણો ઉપરથી સમજાય છે. મુકર્દમખાન અંગ્રેજોને તરફ સહભાવ રાખતો નહોતો. સર ટોમસ રોના આપ્યા પછી રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ થયો અને સુરતમાં વડી કોઠી કરી ખંભાત અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ શાખાઓ કરવાનું નક્કી થયું. એક વખત રપેઈનનો એલચી જહાંગીરની સવારી અમદાવાદ હતી ત્યારે ખંભાત આવ્યાનું, અને સર ટોમસ રોની ખટપટને લીધે એને બાદશાહની મુલાકાત ન મળ્યાનું સર ટોમસ લખે છે.^{૨૧} અંગ્રેજ કોઠીની હકીકત વધારે જુદા પ્રકરણમાં કહીશું.

મોગલાઈમાં ખંભાત

જહાંગીરના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષમાં જે થોડી મુશ્કેલી ખંભાતે અનુભવી તે પછી એક આખી સદી સુધી ખંભાતમાં ધ્રુષ્ઠ ખાસ દુઃખનો પ્રસંગ બન્યો નથી. એનો વેપાર શાંતિથી ચાલ્યો ક્યો છે. દરિયાઈ વેપાર દિવસેદિવસે ઓછો થયો તેનાં કારણો કુદરતી હતાં. અખાતનો ઉપરનો ભાગ વધારે પુરાતો ગયો. રાજપુતાનામાં અશાંતિને લીધે ઉત્તર હિંદ સાથેનો ખંભાતથી અમદાવાદ થઈ જતો રસ્તો નકામો થયો. દક્ષિણમાં સતત ચાડ્યા કરતી લરાઇએને લીધે બાદશાહી મુકામ દક્ષિણ અને ખાનદેશમાં વધારે થવા લાગ્યો. આ બધાં કારણોથી સુરત ધીમેધીમે વધતું ગયું. આમ છતાં પણ ઈ.સ. ૧૬૦૮માં ખંભાતનો વેપાર હિંદમાં સૌથી વધારે હતો. ફિરંગી લોકોનાં બસો વહાણ બારામાં પડી રહેતાં. વલંદા (ડચ) લોકોએ ઈ.સ. ૧૬૧૭માં કોઠી કરી.^{૨૨} ઈ.સ. ૧૬૧૭માં અંગ્રેજોને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળી. ઈ.સ. ૧૬૧૬ સુધીમાં એમણે સારી જમાવટ કરી^{૨૩} ખંભાતમાંથી ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝ)નું જોર ઓછું કર્યું.^{૨૪} મોગલાઈનો આ શાંતિનો સમય એકંદરે ખંભાતમાં પણ સારો પસાર થયો. આ સમયમાં પરદેશી મુસાફરોનાં ખંભાતનાં વર્ણન મળી આવે છે.

શાહજહાનો સમય

શાહજહાનના સમયમાં જીવીસમા મુખા શૈયસ્તખાનના અમલમાં ખંભાતમાં અલી અકબર નામનો મોટો વેપારી હતો. એનો બગદાદ-અસરા સાથે મોટો વેપાર હતો. એણે કેટલાક ઉત્તમ અરખી ઘોડા ખંભાત લાવી બાદશાહને મોકલાવ્યા. એક લાલે વેબહા (અમૂલ્ય મણિ) નામનો રૂપિયા પંદર હજારની કિંમતનો ઘોડો ઘણો પસંદ આવ્યો. આથી પ્રસન્ન થઈ બાદશાહે અલી અકબરને મનસબ બાંધી આખી ખંભાતનો મુખ્ય અમલદાર નીમ્યો.^{૨૫} આ અલી અકબરને પાછળથી કોઇએ મારી નાખ્યો તેથી ખંભાતના મુત્સદ્દી તરીકે મુઈજ ઉલ્મુલ્કની ખીજવાર નીમણૂક થઈ.^{૨૬} એ લગભગ નવ

૨૧ એ જ પૃ. ૪૫૪. કહે છે કે એલચી રપેઈનથી સીધો નહિ પણ દમણથી આવ્યો હતો.

૨૨ ડી લા વાલે લખે છે કે ૬૫ લોકોએ ખંભાતમાં ૧૬૦૪માં કોઠી કરેલી અને ૧૬૭૦માં બંધ થઈ. Bom. Gaz. VI Cambay, P. 219, N. 3.

૨૩ Bom. Gaz. VI Cambay, P. 219.

૨૪ Embassy of Sir Tomas Roe, P. 290. પોર્ટુગીઝોએ લડાઈ કરેલી અને એક અંગ્રેજ હોકરાને મારેલો. આ ખાખત ફરિયાદ અમદાવાદથી મિ. બ્રાઉને સર ટોમસ રોને કરી હતી અને મુખાએ કોટવાલ મોકલી ફિરંગીઓને શહેર બહાર કાઢ્યા હતા. ગેઝેટીઅરનો લેખક આ બનાવને અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝોને કઢાવી મુકાબ્યા એવો સામાન્ય અર્થનો ગણે છે.

૨૫ મિરાને અહમદી યુ. લા. ૧. પૃ. ૨૨૮-૨૬.

૨૬ એ જ પૃ. ૨૩૦. ખીજ વાર નીમણૂક થઈ એ ખતાવે છે કે અલી અકબર પહેલાં મુઈજ ઉલ્મુલ્ક મુત્સદ્દી હશે.

૫૬

મોગલ સમય

વર્ષ સત્તા ઉપર રહ્યો અને તે પછી એનો ભાઈ અબ્દુલ લતીફ એ જગ્યા ઉપર આવ્યો.^{૨૭} ત્યારે શાહજહાં સામે એના પુત્રોએ બળવો કર્યો ત્યારે શાહજહાં મુરાદબક્ષ અમદાવાદમાં હતો. એણે શરફી પાસેથી પૈસા ભેગા કર્યા તે પાછા આપવાનું કરારનામું કરી આપ્યું તેમાં ખંભાતની ઉપજમાંથી દોઢ લાખ રૂપિયા આપવાનું ફરાવ્યું હતું.^{૨૮}

ઔરંગઝેબનો સમય

ઔરંગઝેબ ગૂજરાતનો સુબો હતો ત્યારે એને ખંભાત આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો કે નહિ તેનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી. ઔરંગઝેબ બાદશાહ થયો ત્યારે એનું ચિત્ત દક્ષિણનાં રાજ્યો જીતી લેવામાં હોવાથી ગૂજરાત કે ખંભાતને લગતા મોટા બનાવો બન્યા નથી. એક વખત કોટવાલોનો જીલ્લમ વધી પડ્યો અને ખંભાત બંદરની એની દશ યત્ર કે ત્યાંના ધણા વેપારીઓ પોતાનાં રહેણાણ છોડી બીજે જગ્યા લાગ્યા અને ખરીદી તથા વેચાણ દૂરનાં શહેરો કે જ્યાં એકાદી અવ્યવસ્થા અને એછા ત્રાસ હતો ત્યાં જઈ ફરવા લાગ્યા. આ સમાચાર ઉપરથી બાદશાહે ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે એક લાંબુ ફરમાન બહાર પાડી ઉપરની બીના માટે ખાસ કલમ તેમાં નાખી.^{૨૯} હી. સં. ૧૦૮૩ પછી પાંચીસમા સુબા મુહમ્મદ અમીનખાનના અમલમાં નરિયાદ તાબાના ઘોડવાલનો વહીવટ ખંભાતના મુત્સદ્દીને પાંચરોની મતસબથી સોંપવામાં આવ્યો. બીજે વર્ષે મુત્સદ્દી લતીફની બદલી કરી ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી અને ખંભાત ચોરાશીની ફાજદારી મુહમ્મદ હાશમ નામના માણસને આપવા બાદશાહી ફરમાન આવ્યું.^{૩૦} આ બનાવ પછી સાડત્રીસમા સુબા કારતબખાન સુબા-અતખાનના અમલમાં ખંભાતના મુત્સદ્દી મુહમ્મદ કાજિમબેગનું નામ આવેલું. ખંભાતના મુત્સદ્દીઓનાં નામનો અનુક્રમ મળી શકતો નથી. ખરીદીની જગ્યાએ મહેસુલ લેવાનું બાદશાહી ફરમાન આવવાથી ખંભાત બંદરની આવકમાં ઘટાડો થયો અને મુત્સદ્દી મુહમ્મદ કાજિમબેગે બાદશાહને અરજ કરી કે ખાસ કરીને મોખા બંદરે જતા માલનું મહેસુલ બંદરમાં લેવાનો રિવાજ ખંભાત બંદર આબાદ થયું ત્યારનો ચાલ્યો આવે છે ત્યારે હાલમાં જ્યાંજ્યાં ખરીદી થાય ત્યાં મહેસુલ લેવાનું કરવાથી મહેસુલમાં ઘણો ઝોટાવો થાય છે. માટે અસલનો રિવાજ ચાલુ કરવા માટે વિનંતિ કરી હતી.^{૩૧}

૨૭ એ જ પૃ. ૨૪૨. મુદ્રિત ઉલ્લેખ હી.સં. ૧૦૫૭માં નીચાથો અને અબ્દુલ લતીફ ૧૦૬૬માં નીચાથો.

૨૮ એ જ પૃ. ૨૪૬. ખાસીખાન મનવખતુલ્લુખાખમાં (Illiot VII, 238) લખે છે કે ઔરંગઝેબની સામે થવા માટે દારા શિકોહે લશ્કર, પૈસા વગેરે ગૂજરાતમાંથી ભેગું કર્યું તે વખતે તેના નીમેલા માણસોએ મુરત, ભરૂચ અને ખંભાત તાબે કર્યાં હતાં.

૨૯ મિરાતે અહમદી ગ્રં. ભા. ૧. પૃ. ૨૭૨. પચીસમા સુબા મહોબતખાન ઉપર આ ફરમાન આવેલું છે અને બાદશાહી ફરમાનોમાં લાંબા ફરમાન તરીકે ગણાય છે.

૩૦ મિરાતે અહમદી ગ્રં. ભા. ૧. પૃ. ૨૬૬-૩૦૦. ઘોડવાલનો મુત્સદ્દી લતીફનો દીકરો હતો અને તે બદલાયાથી લતીફ ખંભાતમાં હતો તેને તેની જગ્યા મળી એમ આ લખાણ ઉપરથી સમજાય છે (!). લતીફની બદલી બાદશાહે ખંભાત બંદરની હકીકત જાણીને કરી એમ લખે છે. શી હકીકત ઉપરથી બદલી કરી તે લખ્યું નથી. મુહમ્મદ હાશમને ૧૦૮૪-૮૫માં ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી મળી.

૩૧ મિરાતે અહમદી ગ્રં. ભા. ૧. ૩૫૩-૫૪. આ ખાખત શો નિર્ણય હકુરમાંથી આવ્યો તે રૂપિય થતું નથી.

મોગલ સમય

૫૭

અમદાવાદના સુબાના દીવાન ઉપર એક હુકમ આવેલો પણ આવ્યો હતો કે સમુદ્રકાંઠે રહેલા લશ્કરને માટે ખંભાત બંદરે એક લાખ મણુ અનાજ મોકલવું. પરંતુ આ લશ્કર કેટલું અને થાણું ક્યાં, તથા લશ્કર દરિયાઈ કે ખુશ્કીનું તે સ્પષ્ટ થતું નથી. ૩૨ આ વખતે ખંભાતના મુતસદ્દીના બુલમની ફરિયાદો સુબા મુહમ્મદ આજમશાહ ઉપર જવાથી એણે અરજીઓ બાદશાહને મોકલી આપી. એ ઉપરથી હુકમ આવ્યો કે બીજાપુરની ફોજદારી ઉપરથી ઉતારી નાખેલા ખાજા અબદુલ હમીદખાનને ખંભાત બંદરની મુતસદ્દીગીરી આપવી. આ હુકમ આવતાં પહેલાં સુબા શાહનવા આજમખાનને એતમાદખાને મુતસદ્દીની જગ્યા આપી હતી અને એ નિમણૂક બાદશાહે કાયમ રાખી. ૩૩

મૅન્ડેલ્સલોએ કરેલું વર્ણન

મોગલ રાજ્યના અરસામાં મૅન્ડેલ્સલો નામનો જર્મન મુસાફર ગૂજરાતમાં આવેલો. એણે ગૂજરાતનાં શહેરોનું સાદું વર્ણન કર્યું છે. ઇ.સ. ૧૬૩૮ના ઑક્ટોબર મહિનાની તા. ૨૧મીએ અમદાવાદથી એ થોડો વખત ખંભાત આવ્યો હતો. ૩૪ આ વખતે મોગલ સત્તા જામેલી હોવા છતાં અમદાવાદથી ખંભાત સુધીના રસ્તો ચોર તથા લૂંટારના લય વાળો હતો અને મૅન્ડેલ્સલો આઠ હથીઆરબંધ ચોકીઆતની સાથે આવ્યો હતો. આવા ચોકીઆત આઠ રૂપિયામાં અમદાવાદથી ખંભાત સુધી મૂકી જતા. ખંભાતમાં એને વલંદા અને અંગ્રેજોનો એક વાણિયો દલાલ મળ્યો. એ એને શહેરમાં લઈ ગયો. એ દલાલને પોર્ટુગીઝ લાખા આવડતી હતી. મૅન્ડેલ્સલો ખંભાતના રસ્તા અને ઘરનું ઉપર આવી ગએલા મુસાફરોની પેઠે વર્ણન કરે છે. શહેર સુરત કરતાં ઘણું મોટું હતું. ૩૫ અહીંના વેપારીઓ મોટે ભાગે હિંદુ હતા અને અચીન (સુઆત્રા), દીવ, ગોવા, મક્કા, ઇરાન વગેરે દેશો સાથે મોટો વેપાર કરતા. દલાલ મૅન્ડેલ્સલોને શહેરની બહાર લઈ ગયો ત્યાં લગલગ પંદર બગીચા જોયા. આ બધા બગીચા લોકોપયોગી હતા. એમાં દરિયાકિનારે આવેલા એક બાગનાં તો એ હદપાર વખાણુ કરે છે. ૩૬ એ વખતે ખંભાતમાં એક સતી થએલી એનું વર્ણન પણ એણે કરેલું છે. ૩૭ એ વખતે મીરઝાબેગ નામના એક મોટા વેપારીને મૅન્ડેલ્સલો મળવા જાય છે અને સામ-સામી બેટો આપે છે. આ પ્રસંગ ઉપર પોતાની નિત્યનોંધમાં એ મુસાફરહિંદી લોકોના વિવેકનાં મુક્ત કંઠે વખાણુ કરે છે. ૩૮ ઇ.સ. ૧૬૬૬માં આવેલો થેવેનો નામનો મુસાફર ખંભાતના કોટનું

૩૨ એ જ પૃ. ૩૭૦. ખંભાત આગળ મોગલ લશ્કરનો ઉલ્લેખ આ સમયમાં આ પહેલો છે. એનું કારણ તવારીખકારે સ્પષ્ટ લખ્યું નથી. આ બનાવ બાદનોસમા સુબા શાહનવા મુહમ્મદ આજમશાહના વખતનો છે.

૩૩ એ જ પૃ. ૩૭૨.

૩૪ Mandelslo's Travels in Western India: Commissariat, Chap. V P. 41.

૩૫ એ જ પૃ. ૪૧. Baldaeus નામનો મુસાફર ૧૬૮૦માં આવેલો તે પણ ખંભાત સુરત કરતાં મોટું એમ લખે છે. (Bom. Gaz. VI. 219. N. 5.) ઓછાબી સુરતથી ખંભાતને જમણું કહે છે.

૩૬ એ જ પૃ. ૪૨. લંબાણની ખાતર એ વર્ણન છોડી દીધું છે; ઉપયોગી નથી.

૩૭ એ જ પૃ. ૪૩-૪૪. મૅન્ડેલ્સલો સતી જોવા ગએલો અને સતીએ અલંકાર કાઢી વહેંચતી વખતે એક અલંકાર એના ઉપર નાખેલો તે એ જર્મન મુસાફરે સાચવી રાખેલો હતો.

૩૮ એ જ પૃ. ૪૫. મુસાફર મૅન્ડેલ્સલો આટલું વર્ણન કરે છે, પણ ખંભાતનો કોટ પથ્થરનો હતો એમ લખે છે એ બૂલ છે.

૫૮

મોગલ સમય

વર્ણન કરે છે. કોટ ચાર વામ જિયો હતો, શહેરની અહાર ઘણા મુંદર ખગીયા હતા, એમ આ મુસાફર પણ સાક્ષી પૂરે છે.

ટૅવર્નીઅરે કરેલું વર્ણન

ટૅવર્નીઅર નામના મુસાફરે પણ એ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનનું સાફ વર્ણન કરેલું છે. એ લખે છે કે અમદાવાદ જવા માટે ભરૂચથી ખંભાત આવીને જવાનો રસ્તો સહેલો છે, છતાં તે સહી-સલામત ન હોવાથી વડોદરા થઇને જવું ઠીક પડે છે. ખંભાતના કોટથી દરિયો દોઢ માઈલ જેટલે દૂર જતો રહ્યો હતો અને મોટાં વહાણો નવ માઈલથી નજીક આવી શકતાં નહિ. ખંભાતની નજીક સરખેજના જેવી સારી ગળી પાકતી. પોર્ટુગીઝ લોકો ખંભાતમાં વધારે પ્રમાણમાં હતા ત્યારે વેપાર અને વહાણો તથા મુસાફરોની અવરજવર હતી. એ લોકો દરિયાકાંઠે મોટાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં અને ટૅવર્નીઅર આવ્યો ત્યારે બધું પડતર રહી પડી ગયું હતું (૧૬૬૨-૬૬).^{૩૯} ખંભાતથી ત્રણ કોસ દૂર એક દેવળમાં નમ્ર મૂર્તિઓ હતી એનું વર્ણન ટૅવર્નીઅર લંબાણથી કરે છે.^{૪૦} એ પછી તુરત આવેલો મુસાફર (૧૬૭૦) ઑગિલ્મી ખંભાતના કોટ અને બાર દરવાજાનું વર્ણન કરે છે અને શહેર સુરત કરતાં બેવડું હતું એમ લખે છે. દરવાજા રોજ રાત્રે બંધ થતા. રસ્તા ઘણા સારા હતા. વચમાં ત્રણ મોટાં બજારો હતાં. પંદર મોટા બગીચા અને ચાર તળાવો હતાં, તેમાં આખું વર્ષ પાણી રહેતું. ઘર કાંઈક ઘેટા અને કાંઈક પથ્થરનાં બાંધેલાં હતાં. આ ઘર છગ્ગડમાં નજીવાં ગણાય પણ હિંદમાં સારામાં સારાં ગણાય તેવાં હતાં.^{૪૧} સત્તરમી સદીના અંતમાં આવેલો ઇટાલીઅન મુસાફર જેમેલી કેરેરી (Jemelli Careri) લખે છે કે ખંભાતની પુરાણી જાહોજલાલી ઓછી થઈ ગઈ હતી છતાં એ મોટું અને ધનવાન શહેર હતું.^{૪૨}

ઔરંગઝેબ આદશાહના મરણ પછી અહારમી સદીની શરૂઆતથી દેશમાંની અવ્યવસ્થા, દિલ્હીની સત્તાની નિર્બળતા અને મરાઠાઓની ચઢાઈઓથી થતી પાયમાલીને લીધે જૂજરાતનાં શહેરોની પડતી થવા માંડે છે. એની અસર ખંભાતને પણ થાય છે. અંગ્રેજો સિવાય બીજા પરદેશીઓ પોતાની કોઠીઓ કાઢી નાખે છે. દરિયાઈ વેપારનું કેન્દ્ર ખંભાતમાંથી ઓછું થઈ સુરતમાં થયું હતું તે બંને હવે પડતી અનુભવે છે અને એમને ભોગે મુંબાઈ વધે છે.

એની પહેલાં અને પછી આવેલા મુસાફરો કોટ ઇંટબુનાનો હતો એમ ૨૫૦૮ લખે છે અને તે ખરું છે.

૩૬ Tavernier's Travels P. 54.

૪૦ એ પૃ. ૫૪. આ મંદિર કોનું અને ક્યાં તે સમજી શકાતું નથી. મૂર્તિ Apollo જેવી હતી એમ લખે છે. આ મંદિરમાં ઘરડાં વેસ્યાઓ પૈસા કમાઈ નાની છોકરીઓ ખરીદી તેમને તાલગાન શીખવી અગીઆર બાર વરસની થાય ત્યારે લાવતી, અને મંદિરને અર્પણ કરતી જેથી તેમનું નસીબ સુધારે! આ વિચિત્ર વાત શાને લાગુ પડે છે અને જૂજરાતમાં આજુ મંદિર ક્યાં હતું તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી. શું દેવદાસી જેવું જૂજરાતમાં કાંઈ હશે?

૪૧ Bom. Gaz. VI. P. 219-20.

૪૨ એ જ પૃ. ૨૨૦. આ મુસાફર ખંભાતની પડતીનું કારણ અખાત પુરાણો તે અન પોર્ટુગીઝનો અમલ ગણે તે એમ માને છે. આમાં પહેલું કારણ ખરું પણ બીજું ખોટું છે. પોર્ટુગીઝોએ કદી ખંભાત કબજે કરેલું નથી.

મોગલ સમય

૫૯

મોગલાધીની પડતી ક્ષામાં ખંભાતની સ્થિતિ

ઔરંગઝેબના મરણ બાદ એકાદ દસકા પછી ખંભાતના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે એટલે એ બાબત નવા પ્રકરણમાં જ જોઈ શકાય. અહીં તો અઢારમી સદીની શરૂઆતના પહેલા બે દસકા વિષે ટૂંકામાં જોઈ શકાય પ્રકરણ બંધ કરીએ. ઔરંગઝેબના મરણ પછી શાહજહાં શાહઆલમ બહાદુર-શાહ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. એના અમલમાં જૂજરાતના ચાલીસમા સુબા માઝીઉદ્દીન બહાદુર ફિરોઝખાનની સુબાગીરીમાં ખંભાતના મુસ્લિમ અમાનતખાનની બદલી થઈ અને એતમાદખાનને એ જગ્યા મળી. ૪૩ એ એક વરસ રહ્યા પછી સૈયદ હસનઉલ્લાખાનને એ જગ્યા મળી. ૪૪ આ અમલદારે શહેરમાં એક મહેલ બંધાવ્યો હતો અને એના કાદમાળનાં નાણાં વેપારીઓને ઓછાં આપી કેટલોક લાકડસામાન બંદરની કચેરીમાં સરકારી હતો તે ઉઠાવ્યો હતો. આ બધું તથા આરસની શિલાઓ અમદાવાદ મોકલી હતી તે શેખઅબ્દુલ વહાબે રોકી હતી એવા સમાચાર ખંભાતના હલકારાએ બાદશાહને લખ્યા તેથી સૈયદ હસનઉલ્લાખાનને બાદશાહની હજુરમાં પકડી લાવવાનો હુકમ થયો. ૪૫ તે પછી ફરખશીઅર બાદશાહના રાજ્યમાં તેતાલીસમા સુબા દાઉદખાન પતીના અમલમાં આ હસનુલ્લાખાનને બદલવામાં આવ્યો. એમ સમજાય છે; અને એની જગ્યા સૈયદ અકીલખાનને આપવામાં આવી. ૪૬ આ સૈયદ અકીલખાનનો કારભાર મિરાતે અહમદીના કર્તાના પિતા કરતાં હતા, એટલે અહમદીકાર અને એના પિતાએ ખંભાતનો કારભાર કરેલો છે. એમને એક વખત ખંભાત છોડવું પડેલું ત્યારે પ્રજા તરફથી એમને બહુ માન મળેલું એવા તે લોકપ્રિય હતા.

આ સમય દરમિયાન ખંભાત ઉપર રજપુતો અને કોળી લોકોની લૂંટ પડતી. વેપારરોજગાર પડી ભાંગવા આવ્યા હતા. સોમનાથ પાટણના ચાંચિયા પણ બહુ તુકસાન કરતા. શહેરના કાદ સુધી ધાડ પડતી. કાઠિયાર શહેરની અંદર પણ લૂંટ થતી. ઈ.સ. ૧૭૧૬માં ખંભાત અમદાવાદ વચ્ચેનો વહેપાર એ કારણથી બંધ થઈ ગયો હતો. તે વખતે ખંભાત અને સુરતનો મુસ્લિમ હૈદર કુલીખાન જે ખંભાતનો વહીવટ પોતાનો માણસ રાખીને કરતો તેણે વીસ હજારનું લશ્કર મોકલેલું પણ તે લશ્કર કાંઈ કરી શક્યું નહિ. બે મહિના રહી ચાકેલું લશ્કર સુરત પાછું ગયું. ૪૭ અઢારમી સદીની પહેલી વીસી બેસતાં ખંભાત સંસ્થાનના સ્વતંત્ર નવાબના કુલનો ઉદય આવે ક્ષિતિજમાં દેખાવા માંડે છે અને ખંભાતનો ઇતિહાસ નવું સ્વરૂપ લે છે.

૪૩ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૪૦૫. આ એતમાદખાન ઔરંગઝેબ બાદશાહના છેલ્લા વખતમાં આવી ગયેલો તે જ કે બીજો તે અહમદીકારે રપથ કર્યું નથી.

૪૪ એ જ પૃ. ૪૦૮. આ ફેરફારીનું કારણ આપ્યું નથી.

૪૫ એ જ પૃ. ૪૧૦. આ મહેલ ખંભાતમાં બાંધ્યો કે અમદાવાદમાં એ રપથ નથી. છતાં સામાન અમદાવાદ મોકલ્યાનું લખ્યું છે અને અહમદીકાર 'શહેર' શબ્દ એકલો ફક્ત અમદાવાદને માટે જ વાપરે છે, તે ઉપરથી હસનુલ્લાખાન અમદાવાદનો હશે એમ સમજાય છે. એ ખંભાતનો મુસ્લિમ તો ફક્ત નીમાએલો.

૪૬ મિરાતે અહમદી પૃ. ૪૨૭. હસનુલ્લાખાનને બાદશાહની હજુરમાં બોલાવ્યાનું આગળ આવ્યા છતાં એનો અમલ લંબાયો જણાય છે. એનું કારણ બુદ દિલ્હીમાં થયું બટપટ હતી. અને નવા બાદશાહનો અમલ થયો હતો તે છોડવું જોઈએ.

૪૭ Bom. Gaz. VI. P. 220.

પ્રકરણ આઠમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

રાજકુટુંબ

ખંભાતના સ્વતંત્ર રાજવંશના વંશકર્તા મિરઝા બહદુર નજમુદ્દૌલાના વડવાઓ મુળ ધરિાનના વતની, શિયા સંપ્રદાયના અને ત્યાંના નજમ-ધર્શિની કુટુંબના હતા. ધરિાનના શાહ ધર્માબલિ સફરીના સાત પ્રધાનોમાંના એકને (ઈ.સ. ૧૫૦૦) એમનું પેઢીનામું જઈ મળે છે. ઈ.સ. ૧૭૨૩થી ૧૭૩૦માં મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક સરખુલદખાનની સુબાગીરીમાં ગરીબ સ્થિતિમાં એ મૂજરાત આવ્યા અને સુબાએ એમને પેટલાદનો વહીવટ સોંપ્યો.^૧ એ અરસામાં મિરઝા બહદુરનું લગ્ન (ઈ.સ. ૧૭૨૫) ધરિાનના દહેલમી રાગઝોના વંશજ મોમીનખાન દહેલમીની પુત્રી સાથે થયું; એટલે માતા અને પિતા બંને બાળુથી ખંભાતનું રાજકુટુંબ ધરિાનના પ્રસિદ્ધ ખાનદાનમાંથી ઊતરી આવેલું છે.

વંશકર્તા નજમુદ્દૌલાના સસરા મોમીનખાન દહેલમી

સુબા મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કની લાગવગથી મિરઝા બહદુરને મૂજરાતની બક્ષીગીરી મળી હતી. એમના સસરા મોમીનખાન દહેલમીને એ જ અમીરની લાગવગથી ઈ.સ. ૧૭૧૪માં સુરત અને ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી અને વડોદરા, ભરૂચ, ઘોળકા, પેટલાદ અને નરિયાદનો વહીવટ મળ્યાં હતાં. આ બધી જગ્યાએ મોમીનખાન દહેલમી પ્રતિનિધિઓ મૂકી પોતે સુરત રહેતા. ઈ.સ. ૧૭૧૫-૧૬માં મૂજરાતની સુબેદારી મહારાજ અબ્જિતસિંહને મળવાથી મોમીનખાનની જગ્યા ગઈ હતી, પણ ત્રણ જ વરસમાં એમણે એ પાછી મેળવેલી અને તે વખતે મરાઠાઓના હુમલાઓએ કરેલી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ એક વખત સ્વતંત્ર થવાનું પણ ધારેલું. અબ્જિતસિંહના બદલાયા પછી ફરી એકવાર મોમીનખાને સત્તા શુભાવી હતી; પણ ઈ.સ. ૧૭૨૨માં આસફ જહા નિઝામુલમુલ્કની સુબાગીરી વખતે સુરતના મુત્સદ્દીની જગ્યા ફરી હાથ કરી. આ વખતે મોમીનખાને પીલાછ ગાયકવાડનો સુરત ઉપરનો હક્કો પાછો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં ફતેહ ન મળી. એટલામાં મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક ફરી સત્તામાં આવતાં મોમીનખાનને દીવાનગીરી મળી. એ વખતે મૂજરાતની દીવાનગીરી ઉપરાંત ખંભાતનો વહીવટ મોમીનખાને એ વરસ પોતાને હાથ રાખ્યો, અને એ જ અરસામાં (૧૭૨૫) મિરઝા બહદુર સાથે પોતાની પુત્રીનો લગ્નસંબંધ કર્યો.^૨

૧ Bom. Gaz. VI Cambay P. 221-222.

૨ એ જ પૃ. ૨૨૨, નોટ ૧. મીરાંને અહમદી પણ લખે છે કે મોમીનખાને સુરતના અમલ હસ્ત્યાન પીલાછ સાથે લડાઈ કરી તેમાં પીલાછનો વિજય થયો. જ્યારે એમને સુબાના દીવાનની જગ્યા મળી ત્યારે સુરતની જગ્યા ફરતમઅલીખાનને સોંપી. આ વખતે મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કની સુબાગીરીમાં ફરતમઅલીખાનનો લાઈ મુલઅતખાન નાયબ સુબો હતો; ત્યારે પણ દીવાની મોમીનખાનની હતી. અહમદીના લખાણ ઉપરથી સમભય છે કે મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક સાથે સંબંધ ઠીક હોવા છતાં મોમીનખાને તેના પ્રતિસ્પર્ધી મહારાજ અબ્જિતસિંહ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યા હતા. (સુ. લા. કૃ. મો. ઝ. કૃત)

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

૬૧

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

મોગલાઈના છેલ્લા દિવસોમાં દિલ્હીની સત્તાની જૂજરાતમાં ધીમેધીમે એવી પડતી થતી ગઈ કે ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન કયા વર્ષમાં થયું તે નક્કી થતું નથી. પરંતુ ઇ.સ. ૧૭૨૫માં મોમીનખાન દહેલખીનો સંબંધ મિરજાં જાદર નજમુદ્દૌલા સાથે થયો, અને એમને જૂજરાતની દીવાની તથા ખંભાત અને સુરતની મુત્સદ્દીગીરી મળી તે વખતે ખંભાત ઉપર તેમણે ખાસ નજર રાખી હતી એમ જણાય છે. મોમીનખાનનું મરણ ખંભાતમાં ઇ.સ. ૧૭૨૮માં થયું^૩ અને એ વખતે મિરજાં જાદર બક્ષીગીરી ઉપર હોવાથી ખંભાતનો વહીવટ પણ એમના હાથમાં આવ્યો. એટલે ૧૭૨૦થી ૧૭૩૦ સુધીમાં ખંભાતના સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપનાનો પાયો નખાવા પ્રયત્ન ચાલુ હતા અને ૧૭૩૦ લગભગમાં એ પાયો નખાઈ ગયો એમ માની શકાય.

મરાઠાઓના હક્કો

મોમીનખાન દહેલખીના સ્વર્ગવાસ પછી એ વરસ સુધી પેટલાદ નજમુદ્દૌલાના તાબામાં રહ્યું. એ અરસામાં (૧૭૩૦) પેશ્વા બાજીરાવ પહેલાના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ ખંભાતની ત્રણ લાખ રૂપિયાની ચોથની માગણી કરી. ત્રણ વર્ષ પછી મરાઠાઓએ ફરીથી પણ માગણી કરેલી. આ માગણીઓને લીધે પ્રબળે એટલો ત્રાસ વેઠવો પડેલો કે ખંભાતમાંથી ઘણા શરણે અને વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરીને જતા રહ્યા અને વેપારને ઘણું નુકસાન થયું.^૪ અહમદીનો લેખક લખે છે કે ખડેરાવનો પુત્ર ત્રંબકરાવ જે સાબરમતીને કાંઠે લસકર લઈ પડ્યો હતો તેને મરાઠાઓ અને રસ્તમઅલીખાન (સુરતવાળો) વચ્ચેની લડાઈમાં રસ્તમઅલી મરાઠાની ખબર પડી, એટલે સાબરમતી આગળથી ઊપડી તેણે ખંભાતને ઘેરો ઘાલ્યો. એવામાં મરાઠાઓમાં માંહેમાંહે કળઓ થયો તેમાં ત્રંબકરાવ મરાયો અને લસકર વીખરાઈ ગયું. આ બનાવથી ખંભાત બચી ગયું.^૫

મિરજાં જાદર નજમુદ્દૌલા સુરત અને ખંભાતના મુત્સદ્દી

ઇ.સ. ૧૭૩૦માં મિરજાં જાદર નજમુદ્દૌલાને સુબા સાથે કાંઈ ગેરસમજ થવાથી દિલ્હી જવું પડ્યું. ત્યાં તેમનો સારો આદરસતકાર થયો અને નવા સુબા મહારાજ અબેસિંગ સાથે જૂજરાત પાછા આવી મુઆરિજ-ઉલ-મુલક સાથે સમાધાન કરાવવામાં એમણે સુબાને સારી મદદ કરી. જૂજરાતની બક્ષીગીરી અને ખંભાતનો વહીવટ એ કારણથી એમને મળ્યો હતો, અને ખંભાતની દેખરેખ એમણે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ શિદાઉદ્દીનખાનને સોંપી અને પેટલાદ પોતે કબજે રાખ્યું. એટલામાં સુબા સાથે વાંધો પડવાથી પેટલાદ છોડવું પડ્યું. ઇ.સ. ૧૭૩૩માં મુલ્તાં મુહમ્મદઅલીના બખેડાને લીધે મિરજાં જાદરને સુરત જવાનો હુકમ આવ્યો^૬ અને ખંભાતનો વહીવટ તેજબેગખાનને સોંપવામાં

૩ Bom. Gaz. VI P. 222. નોંધમાં લખે છે કે 'સિલેકશન'નો લેખક ટોપર્ડસન ઇ.સ. ૧૭૨૬માં મરણ લખે છે. કહે છે કે ૧૮૧૨ સુધી કબરનો લેખ એવામાં આવેલો હતો.

૪ Bom. Gaz. VI P. 222.

૫ અહમદી. યુ. ભા. (ફ. મો. ડ.)

૬ Bom. Gaz. VI P. 222.

૬૨

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

આવ્યો. એ વખતે મિરઝા જાફરને કિમતી પોશાક અને એક હાથણી ભેટ મળી.^૭ આ વખતે મિરઝા જાફરના હાથમાં ખંભાત સ્વતંત્ર જેવું હતું એમ ગણાય.^૮

ભંડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે અણુખનાવ

મહારાજ અભેસિંહે જૂજરાતની સુબેદારી પોતાના પ્રતિનિધિ રતનસિંહ ભંડારીની મારફતે ચલાવી. ભંડારીને અને મોમીનખાનને ખનાવ રહ્યો નહિ. ભંડારીનો કારભાર પ્રજામાં પણ અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. મોમીનખાને ભંડારીના હુકમોનો અનાદર કરવા માંડ્યો.^૯ વડોદરા જઈ મરાઠાઓને હાંકી કાઢવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મોમીનખાને એ શહેર મરાઠાઓના હાથમાં જવા દીધું. ઈ.સ. ૧૭૩૫માં સુખાને વહેમ પડ્યો કે મોમીનખાન વીરમગામનો કબજો અપાવવા માટે સોરાખખાનને મદદ કરે છે. એથી ભંડારીએ એને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભંડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે સંબંધ એટલો બગડી ગયો કે મોમીનખાનને પોતાને ભંડારી મારી નંખાવશે એવો વહેમ પડવાથી ખંભાત આવ્યા જવું પડ્યું.^{૧૦} આ વખતે અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ શેઠ ખુશાલચંદને ભંડારી સાથે અણુખનાવ થવાથી તે પણ ખંભાત આવીને રહ્યો, અને ત્યાંથી જુનાગઢ ગયા.^{૧૧} ઈ.સ. ૧૭૩૪માં વડોદરા ઉપર પીલાણના ભાઈ મહાદેજ ગાયકવાડે ત્યાંના ફોજદાર શેરખાન બાબીની ગેરહાજરીમાં ચડાઈ કરી. એ વખતે શેરખાનને મદદ કરવા મોમીનખાન ઉપર હુકમ આવ્યો. મોમીનખાનના આવતા પહેલાં શેરખાનનું લશ્કર હાર્યું અને મોમીનખાનને લડવું ડહાપણભરેલું ન લાગવાથી તેણે ખંભાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું.^{૧૨} ભંડારી સાથેના અણુખનાવમાં આ એક વધારે કારણ ઉમેરાયું. બીજે વર્ષે દામાજી ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ રંગોળને કંતાજી જે જૂજરાતમાં હતો તેની સાથે લડાઈ થઈ. એમાં કંતાજી આણંદ પાસે માર્યો ગયો. મોમીનખાન રંગોળની સામે થવા પેટલાદ સુધી આવેલા તેમને ખંભાત પાછા જવું પડ્યું અને રંગોળ સાથે સલાહ થઈ તેમાં મહી નદીની ઉત્તરના પ્રદેશની ચોથ આપવાનું કયુલાયું.^{૧૩} એ પછી બીજે વર્ષે (ઈ.સ. ૧૭૨૬) રંગોળ ધોળકા વગેરે લૂંટી આગળ વધતો હતો તેને વીરમગામ પાસે ભંડારીએ હરાવ્યો અને ત્યાંથી એ કપડવણજ તરફ નાઠો. આ વખતે રતનસિંહ ભંડારીએ મોમીનખાનની મદદ માટે કહેવડાવ્યું, પણ તેણે વિલંબ કર્યો.^{૧૪} આ કારણોથી મોમીનખાનનો ભંડારી

૭ અહમદી. યુ. ભા. (ફ. મો.) અહમદીકાર સુરતની ચુલ્હદીગીરી મળી એમ લખે છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક ખંભાત તેગ-અખતખાનને સોંપાયું એમ લખે છે. પણ અહમદી તેજબિગખાન લખે છે અને એ ખ' સામે છે.

૮ Bom. Gaz. VI P. 222.

૯ એ જ પૃ. ૨૨૩

૧૦ Bom. Gaz. VI P. 223 & Bom. Gaz. I. Part I P. 316 His. of Guj. અમાં ભંડારીએ મોમીનખાનને પકડવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ લખ્યું છે.

૧૧ મિરાતે અહમદી. યુ. ભા. (ફ. મો.) અને Bom. Gaz. I. I. P. 313. His. Guj. આ અમદાવાદના તગરશેઠ હતા.

૧૨ Bom. Gaz. I. I. 315.

૧૩ એ જ પૃ. ૩૧૬.

૧૪ એ જ પૃ. ૩૧૭. Bom. Gaz. VI P. 223. મિરાતે અહમદી, યુ. ભા. (ફ. મો.) અહીં આ ત્રણે આપારગ્રંથોમાં સહેજ ફેર છે. ખંભાત આગળ લડાઈ થયેલી અને મોમીનખાનને શહેરમાં આવ્યા જવું પડેલું તે ખરું જણાય છે.

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

૬૩

સાથેનો સંબંધ તો વધારે બગડ્યો, પણ શેરખાન આખી સાથેનો પણ થોડો બગડ્યો ખરો. રતનસિંહ બંડારીએ પેટલાદ, નડિયાદ અને અરહર માતર પરગણાંનો વહીવટ મોમીનખાન પાસેથી લઇ લઇને શેરખાન આખીને આપવા દરાવ્યું. આ વાતની મોમીનખાનને ખબર પડવાથી સામા થવા માટે પેટલાદનો બચાવ કરવા તેણે તૈયારી કરી અને ખંભાતમાં રહી રાહ બેવા માંડી. રતનસિંહે લશ્કર લઇ શેરખાનને મદદ કરવા માટે ખંભાત જવાનું નક્કી કર્યું. ૧૫

મોમીનખાનને ગૂજરાતની સુબાગીરી મળે છે

એ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૩૭માં) મહારાજા અબ્દેસિંગ સુબાનું માન દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબારમાં એપું થયું. ૧૬ બંડારીથી અમદાવાદના વેપારીઓ ત્રાસી ગયા હતા. વેપારરોજગાર અટકી ગયા હતા અને બાદશાહની હજૂરમાં ફરીઆદો ગઇ હતી. મોમીનખાને પણ બંડારી વિરૂદ્ધ ફરીઆદો લખી. એમાં બંડારી પોતાને પાયમાલ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને એમ કરવામાં શેરખાન આખીને ઢોળીનું નાળિયેર બનાવતો હતો એમ લખ્યું હતું. અમીર-ઉમરા જે મહારાજા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો તેને હવે મહારાજા અબ્દેસિંગ સાથે અણબનાવ થયો હતો. એણે મોમીનખાનને ગૂજરાતની સુબાગીરી લેવા જણાવ્યું અને મોમીનખાને હા પાડી. એ ઉપરથી બાદશાહી ફરમાનથી મોમીનખાન 'નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન બહાદુર શિરોજંગ' એ ખિતાબથી ગૂજરાતના પૈમા સુબા નિભાયા. (ઈ.સ. ૧૭૩૭) અને બંડારીને કાઢી સુબેદારીનો હોદ્દો સંભાળી લેવાની યુક્તિ-એમાં ગંધાયા. ૧૭

મોમીનખાન અમદાવાદ કબજે કરવા તૈયારી કરે છે

ખૂરી રીતે ચાહોથી મોમીનખાનની કારકીર્દિ એકલા ખંભાતને લગતી જ નહિ પણ આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી થાય છે. ૧૮ બાદશાહી ફરમાન જે આવ્યું હતું તે મોમીનખાને એકદમ બહાર પાડ્યું નહિ. એમનો વિચાર મારવાડીઓને ગભરાટમાં નાખવાનો હતો. પહેલાં વડગરના

ગેઝેટીઅરના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં લડાઈ માટે રપખટ ન લખતાં ખંભાત જવાની ફરજ પડી એમ લખ્યું છે. અહમદી લખે છે કે મોમીનખાનની તોપોથી રંગોળના લશ્કરમાં લંગાણ પડ્યું, પણ આખરે સલાહ થઈ. કહે છે કે આ વખતે રંગોળની મહેમાનગીરી કરવાનો મોમીનખાને ડાંગ કર્યો, પણ લડાઈ અટકી નહિ. ગેઝેટીઅરના શ્રી. ઇતિહાસનો લેખક આ વખતે મોમીનખાને સ્વતંત્ર થવા યત્ન કર્યો એમ લખે છે. એ ઉપરથી ઈ.સ. ૧૭૩૬ સુધી પણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ હોય.

૧૫ ત્રિરાત્રે અહમદી. શ્રી. લા. (ફ. મો.) Bom. Gaz. VI. 223. 8 I. I. 318.

૧૬ Bom. Gaz. I. I. P. 318.

૧૭ Bom. Gaz. I. Part I. P. 318. ગેઝેટીઅરમાં આ હકીકત દૂકામાં આપી છે. ઉપરનું વર્ણન અહમદીમાંથી લીધું છે. અહીં શ્રી. ના ઇતિહાસનું ગેઝેટીઅર અને લામ ફમાં આપેલું ખંભાતનું ગેઝેટીઅર 'શિરોજંગ' એમના ઇલકાબ લખે છે અહમદીમાં 'દિલાવર જંગ' લખ્યું છે. દિલાવર જંગનો ઇલકાબ પાછળથી મળે છે, તેથી પહેલાં શિરોજંગનો મળ્યો હશે એમ જણાય છે.

૧૮ મોમીનખાનની અને એ પછી મોમીનખાન બીજાની ઘણી વિગતો આખા ગૂજરાતને લગતી છે. પરંતુ આ ઇતિહાસ ખંભાત સંસ્થાન સાથે ખંભાતના રાજકુટુંબનો પણ છે, એટલે મોમીનખાનની ખંભાત બહારની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન અવધાન નથી. જોકે ખંભાતને લગતું વિસ્તારથી અને ખીણું બહુ દૂકામાં આપ્યું છે.

૬૪

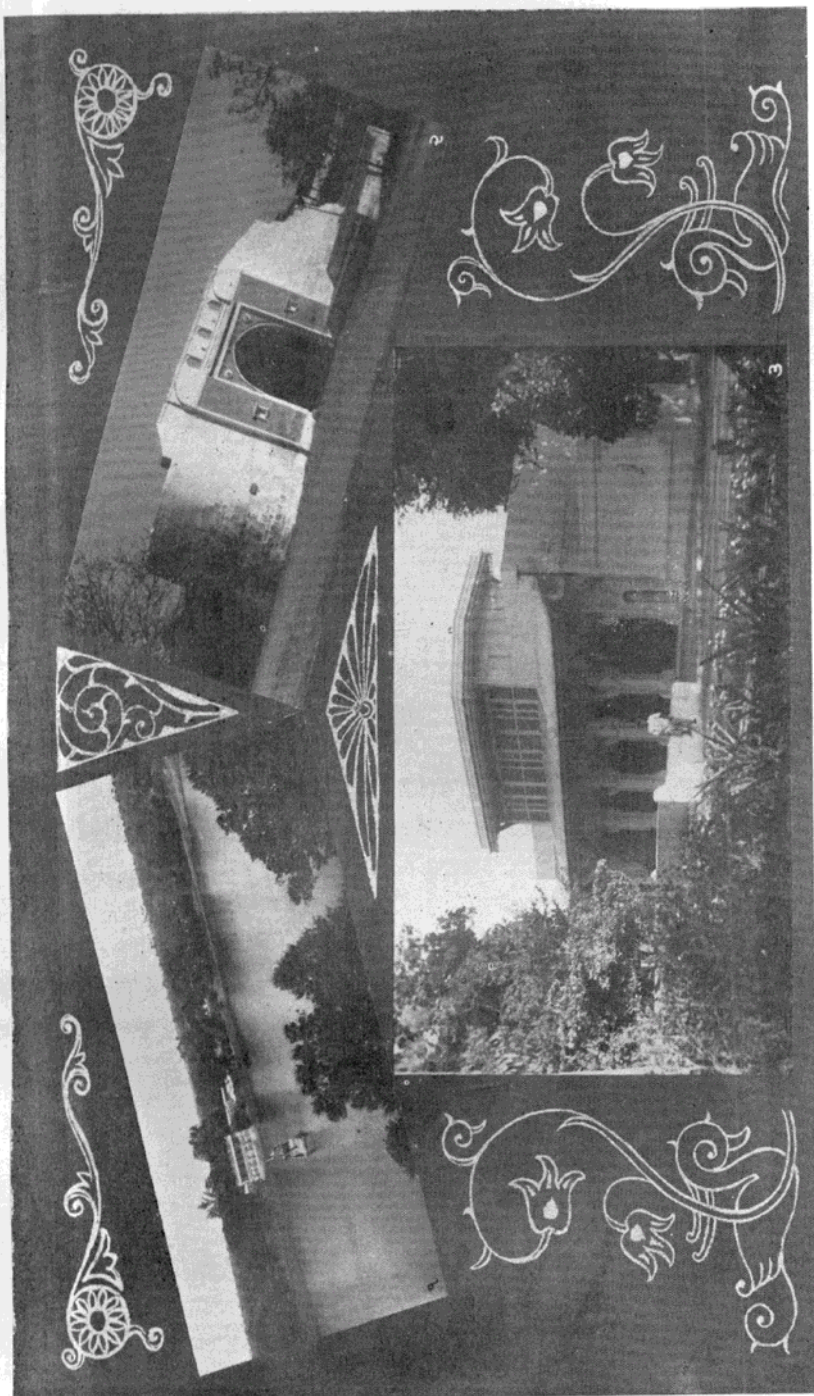
સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

ફોજદાર જ્યાંમર્દખાનને પાટણ નીમવાનું વચન આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો. એણે પાટણમાંથી સુખાના નાયબ પહારખાનને કાઢ્યો અને ફરમાનની નકલ અમદાવાદના દીવાન અને કાજી ઉપર મોકલી આપી. શેરખાન બાબી નિવૃત્ત થઈ વાડાસીનીર જતો રહ્યો. હવે મોમીનખાને અમદાવાદનો કબજો લઈ બંડારીને કાઢવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. રંગોજી એ વખતે ખંભાતની નજીક લશ્કર સાથે હતા તેને મળવા બોલાવ્યો, અને બંડારીને કાઢવા મદદની માગણી કરી. રંગોજીએ ખદલામાં અમદાવાદ શહેર અને હવેલી પરગણું, તથા ખંભાત ખંદરની આવક સિવાય મૂજરાતની તમામ આવકમાં અરધો ભાગ માગ્યો જે મોમીનખાને કબૂલ કર્યો. હવે મોમીનખાનને આદશાહ તરફથી મૂજરાતના સુખાના પદનું ફરમાન મળ્યું છે એ વાતની જ્યારે બંડારીને ખબર પડી ત્યારે એણે મહારાજને આ બધી હકીકત લખી અને મોમીનખાનને કહેવડાવ્યું કે દિલ્હીથી સમાચાર આવે ત્યાં સુધી આગળ વધવું નહિ. દિલ્હીથી મહારાજ અભેસિંગ તરફથી એવા સમાચાર આવ્યા કે અને ત્યાં સુધી મોમીનખાનની સામા થવું અને શહેરનો કબજો સોંપવો નહિ. આ સમાચાર સાંભળી મોમીનખાને લશ્કર તૈયાર કર્યું. પોતાના કાકાના છોકરા દિદાઉદ્દીનખાનને કારભારી નીમ્યો, ભાઈના છોકરા મુહમ્મદ મોમીનને બક્ષી, અને મુહમ્મદ ઝમાનખેગને તોપખાનાનો દરોગો નીમી જ્યાંમર્દખાનને લશ્કર લઈ આવી મળવા લખ્યું. ૧૯

અમદાવાદનો ઘેરો

આ બધું લશ્કર તૈયાર કરી મોમીનખાને ખંભાતમાંથી નીકળી શહેર બહાર નારંગસર તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો. મોમીનખાનના તોપખાનામાં બે તોપો શાહજહાંની પાકા વીસ શેરના ગોળા ફેંકે તેવી હતી. એ તોપો મહારાજએ પોતાને માટે સુરતથી ખરીદેલી, તે વહાણમાં ખંભાત આવી અને મોમીનખાને તેને ઇશ્વરી મદદ સમજી કબજો કરી મહારાજ સામે જ વાપરવા માટે લીધી. રંગોજી સાથે જે કરાર થયા હતા તે પાકા કરવા પોતાના પેશકાર (દીવાન અને વકીલ બંનેનું કામ કરે તેવો અમલદાર) વજેરાખને રંગોજીના વિશ્વાસુ માણસ સાથે દામાજી ગાયકવાડ પાસે મોકલ્યા. એટલામાં સમાચાર આવ્યા કે બંડારી ઉપર મહારાજનો સંદેશો આવ્યો છે કે આદશાહ મહારાજની સુબાગીરી ફરીથી બહાલ રાખી છે. તે સાથે મોમીનખાન ઉપર અમીર-ઉલ-ઉમરાનો ખાનગી કાગળ આવ્યો કે સંજોગોને વશ થઈ જાહેરમાં ગમે તે આવે, પણ અસલ નિશ્ચય કાયમ રાખી અમદાવાદને મારવાડીઓના હાથમાંથી છોડાવવું. આ ઉપરથી મોમીનખાને ખંભાતથી ઊપડી સોજીત્રે જઈ ત્યાંથી ખેડા આવી વરસાદને લીધે ત્યાં મહિનોએક પડાવ નાખ્યો. મહારાજએ એ

૧૯ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.) અને Bom. Gaz. I. I. His. Guj. P. ૩૧૮. ગેઝેટીઅરમાં મૂજરાતના ઇતિહાસનો લેખક મોમીનખાને રંગોજી સાથે કરેલી સલાહ અને મદદના બદલાને મૂજરાતમાં મોગલ સત્તાને મોટી હાનિ થપ માને છે અને એ બૂલ એ મોમીનખાને ન કરી હોત તો મૂજરાતમાં મોગલ સત્તાનો એકદમ અંત ન આવત અને મરાઠા એકદમ સત્તામાં ન આવત, આ બાબત અર્થ આગળ કરીશું. આ બાબતમાં મોમીનખાન ઉપર આદશાહી ફરમાન આવેલું તે અહમદીમાં અપિયું છે. તેમાં મરાઠાઓ સાથે સમય પ્રમાણે વર્તવા લખેલું છે. ઉપરના બનાવો અહમદીમાં વધારે વિસ્તારથી પણ સહેજ આડાબવળા મોડવેલા લાગે છે, જે ગેઝેટીઅર સાથે મેળવીને અહીં આપ્યા છે.

(૧) નારાયણ તળાવ (૨) લાલ દરવાજા (૩) લાલ ધાગ

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

૬૫

દરમ્યાન બાદશાહ પાસે ખંભાત પાછા જવા માટે મોમીનખાન ઉપર ખાસ હુકમ કઢાવ્યો. પણ ફરી અમીર-ઉલ-ઉમરાની સલાહને માન આપી મોમીનખાને નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને ખેડેથી કૂચ કરી અમદાવાદ બહાર કાંકરિયા તળાવ ઉપર જઈ પડાવ નાખ્યો. ભંડારીના ત્રાસથી અમદાવાદ કંટાળી ગયું હતું. આ ચલાઈના સમાચાર સાંભળી જે વેપારીઓ માત્ર લઈ શહેરમાંથી નીકળ્યા તેમને મોમીનખાને દશાંશ જકાત લઈ સહીસલામત જ્યાં જવું હતું ત્યાં પહોંચાડ્યા, અને મારવાડીઓનું ઘેરાએલું લશ્કર બહાર નીકળી ખેતરોના પાક લૂંટતું હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી લૂંટનારાઓને પકડ્યા. એવામાં બાદશાહ તરફથી ખીજું ફરમાન આવ્યું અને એમાં મહારાજને સુગાતા પદ ઉપર કાયમ કર્યાનું તથા ભંડારીને બદલે કામચલાઉ અભયકરણ પટાવતને નીમ્યાનું લખ્યું હતું. બાદશાહી હુકમ જોઈ મોમીનખાને કહેવડાવ્યું કે પોતે હુકમને તામે થશે, પણ હુકમ મુજબ ભંડારી પણ શહેર છોડે ત્યારે પોતે જશે. એ અરસામાં મોમીનખાનને સુરત અને જુનાગઢથી મદદ આવી પહોંચી.^{૨૦} આ વખતે શહેરમાં તંગી પડવાથી ભંડારીના કેટલાક મારવાડી લશ્કરીઓ શહેર બહાર નીકળી મોમીનખાનને મળ્યા. ફરીથી બાદશાહી ફરમાનનો અમલ કરવાનું મોમીનખાનને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે ભંડારી કિલ્લો છોડે તથા શહેરમાંથી નાસેલા માણસો પાછા આવી વસે અને શાંતિ થાય કે તુરત પોતે ખંભાત જશે.

અમદાવાદ લીધું

આ વખતે દામાજી લશ્કર લઈને મોમીનખાનને આવી મળ્યો. આ ખબર ભંડારીને મળતાં એણે દામાજીને કહેવડાવ્યું કે મોમીનખાનનો પક્ષ છોડો તો ખંભાત-અમદાવાદ સુદમાં આખા ગુજરાતમાં અરધો ભાગ આવ્યું. આ હકીકત દામાજીએ મોમીનખાનને કહી ત્યારે વખત વિચારી મોમીનખાને અમદાવાદના હવેલી પરગણાનાં કેટલાંક ગામ અને વીરમગામ પરગણું સ્વતંત્ર દામાજીને આપવા કહ્યું અને દામાજીનું સમાધાન કર્યું.^{૨૧} હવે બહારના લશ્કરે ઘેરા મજબૂત કર્યો. મોમીનખાને ભંડારીને સમજાવી શહેર સોંપી દેવા અહમદીના કતોને એકવાર મોકલ્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મરાઠાઓને લીધે અમદાવાદ શહેરને એટલું નુકસાન પહોંચ્યું કે તેમની મદદ લીધા માટે મોમીનખાનને પોતાને પસ્તાવો થયો,^{૨૨} અને અંદરથી પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે મરાઠાઓને અનતાં સુધી શહેરમાં ન પેસવા દેવા. ભંડારીને જ્યારે લાગ્યું કે હવે વધુ વખત ટકાશે નહિ ત્યારે થાકીને વાહનની સગવડ અને એક લાખ રૂપિયા સાથે આબરૂબેર નીકળી જવાની શરતે શહેરનો કબજો સોંપ્યો. મોમીનખાને ગૂજરાતના પાટનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમાચાર બાદશાહને પહોંચ્યા ત્યારે મોમીનખાનની

૨૦ મિરાતે અહમદી યુ. ભા. (ફ. મો. જ.) આ હકીકત ટૂંકામાં ગેઝેટીઅરના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં (Vol. I, Part I.)માં આપેલી છે. અમદાવાદ પાસેની લડાઈ અને ખીજી ઘણી વાતો જેમાં ખંભાતને કંઈ સંબંધ નથી તેમજ મોમીનખાનના ચરિત્રને ખાસ કામતી નથી તેવી છોડી દીધી છે.

૨૧ મિરાતે અહમદી યુ. ભા. (ફ. મો. જ.)

૨૨ Bom. Gaz. I. Part I. P. 320. અહમદી કાંતે લખે છે કે દામાજીએ પોતે પોતાના લશ્કરીઓને તોફાન કરતાં વાર્યા હતા.

૬૬

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

મનસઅમાં વધારો કરી ઘણાં વખાણ કર્યાં અને આ કામ તો એ જ કરે એમ જાહેર કર્યું.^{૨૩}

ખંભાતનો બંદોબસ્ત

આ લડાઈ દરમ્યાન ખંભાતનો વહીવટ નજમખાન જે પોતાનો જમાઈ થતો હતો તેને સોંપ્યો હતો.^{૨૪} અમદાવાદ કબજે કર્યા પછી પોતે સુબાનું કામકાજ ચલાવવા માંડ્યું. શાંતિ અને સહી-સલામતીની ખાત્રી પડવાથી નાસી ગએલા લોકો શહેરમાં આવી વસવા લાગ્યા.^{૨૫} મોમીનખાને હવે બહાર નીકળી પેશકશી બિધરાવવા નક્કી કર્યું. બાદશાહે મોમીનખાનના ભત્રીજા હિંમતઅલીખાનને સોંપેલી ફોજદારી આપી. મોમીનખાને અમદાવાદનો અરધો ભાગ મરાઠાઓને આપેલો હતો એટલે ઘણી બાબતોમાં રંગોળ સાથે અથડામણ થયા કરતી (ઈ.સ. ૧૭૩૮). આ અરસામાં મોમીનખાનના ખીજા ભત્રીજા મુહમ્મદ મોમીનખાન બક્ષીને તરતઅલીખાનનો ઇસ્કાત મળ્યો.^{૨૬} સુબાગીરીની જંગલોને લીધે મોમીનખાનનું મુખ્ય રહેણાણ અમદાવાદમાં હતું, પણ ઈ.સ. ૧૭૪૧માં ખંભાત બંદરની આવકમાં ઘટાડો થયાના સમાચાર આવ્યા. એટલે મોમીનખાને એ મહિના ખંભાત જઈ બંદરના દરોગાની બદલી કરી એ જગ્યા ઉપર ઇસ્માઈલ મુહમ્મદને મૂક્યો અને વેપારીઓ સાથે સંલુકાઈથી વર્તન કરવા તાકીદ આપી.^{૨૭}

મોમીનખાનને નવો ઇસ્કાત અને અવસાન

આ બધા વહીવટ અને હોશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ બાદશાહે મોમીનખાનની મનસઅમાં વધારો કરી તે ૬૦૦૦ જાતીદારી અને ૬૦૦૦ સવારોની કરી. એક શિરપેચ, કલગી, ટેટલુંક કાપડ, એક હાથી અને 'માહી મરાતીબ'નું નિશાન,^{૨૮} તથા નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન દિલાવર જંગબહાદુરનો ઇસ્કાત આપ્યો.^{૨૯} આ વખતે ખંભાતથી નજરઅલીખાન અને વજીરરામ પેશકારે સખ્ત લડાઈઓ કરી આસપાસના કોળી દોડારો પાસેથી પેશકશી વસૂલ કરી.^{૩૦} હવે મોમીનખાનની તબિયત બગડી હતી. ઈ.સ. ૧૭૪૩માં અમદાવાદમાં મોમીનખાનનો સ્વર્ગવાસ થયો.^{૩૧} રતમઅલીખાનના મકબરામાં

૨૩ અહમદી. ગુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.)

૨૪ Bom. Gaz. VI. 223.

૨૫ Bom. Gaz. I. Part I. P. 320.

૨૬ એ જ પૃ. ૩૨૨.

૨૭ એ જ પૃ. ૩૨૩ અને મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.) અહમદી લખે છે કે ખંભાતમાં જે મહિના થયા હતા. ગેઝેટીઅરે માત્ર ખંભાત જવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મરાઠા સાથેની રોજની અથડામણ અને પેશકશી તથા સુબાગીરીના કામને લીધે મોમીનખાનથી ખંભાત વધારે રહેવાનું નહિ.

૨૮ Bom. Gaz. I. Part I. P. 325 'Order of Mahi-Maratib' 'માહી મરાતીબ' એ ટોચ ઉપર મોહલીના આકારના નિશાનવાળો વાવડો છે.

૨૯ એ જ પૃ. ૩૨૫.

૩૦ એ જ પૃ. ૩૨૫.

૩૧ Bom. Gaz. I. Part I. P. 526. મિરાતે અહમદી લખે છે કે હી. સ. ૧૧૫૬માં મોહરમ માસની તા. ૭મીએ દિવસ ઉઝ્યા પછી દોઢ પહોરે મરણ થયું. રતમઅલીખાનના રોજમાં દફનક્રિયા થઈ એ પણ એ જ લખે છે. આ રતમ-

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

૬૭

એમની કબર કરવામાં આવી, જે હાલ અમદાવાદમાં મિરઝાપુરમાં રસ્તા ઉપર છે.

મોમીનખાનનું ચારિત્ર્ય

ઇતિહાસના વાંચનારાઓને એ કોઈ જાતના કોમી કે બીજા પૂર્વગ્રહ (prejudice)ના પૂરમાં તણાતાં પહેલાં એટલું સમજવું જોઈએ કે દરેક રાજવંશમાં સારા ખોટા વખત આવે છે. પરંતુ તે દરેક રાજવંશને મૂળ વંશકર્તા અસાધારણ બુદ્ધિ અને કાર્યશક્તિ તથા રાજ તરીકે પોતાની સંપૂર્ણ જોખમદારીની સમજણ સિવાય થતો નથી. જગતના ઇતિહાસના દરેક રાજવંશની હકીકત જોઈશું તો તેના મૂળ પુરુષ અથવા સ્થાપકમાં આ ગુણો હશે. મોમીનખાનની કારકિર્દી ઉપર સામાન્ય રીતે વિસ્તારથી જોતાં તે એક સામાન્ય માણસમાંથી ધીમેધીમે છેક ગૂજરાતના સુબા (Mogul Viceroy)ના પદ સુધી ચડે છે. આ વખતે દિલ્હીની સત્તા નબળી પડેલી હોવાથી સુબાના પદની મુશ્કેલીઓનો પાર નથી અને દરેક સુબાને પોતાનો રસ્તો પોતાની મેળે આદશાહી મદદની આશા વગર કરી લેવો પડે છે. મોમીનખાન એ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી કેવી કુનેહથી પાર જીતે છે તે જોયું. અસાધારણ હિંમત અને કાર્યકુશળતા વગર એ બને નહિ. તે સાથે અમદાવાદના ઘેરા વખતના અને ખંભાતના વહીવટના જે ઉલ્લેખો આવે છે તે જોતાં પ્રજા ઉપર મોમીનખાનને કેટલી પ્રીતિ હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. બંદોબસ્ત અને વેપારવૃદ્ધિની તેની કાળજી પણ સ્પષ્ટ છે. અમદાવાદની ખરાબી થતી જોઈ મોમીનખાનને ઘણું લાગી આવે છે. અમદાવાદમાં એક વખત હલકા સિલ્કા પડવા લાગ્યા હતા તે કાળજીથી સુધરાવ્યા. અહમદીકાર મોમીનખાન ગરીબોની વારે ચઢવાનું પણ લખે છે. ગૂજરાતની આવકનો અરધો ભાગ મરાઠાઓને આપ્યો એ મૂલ માટે મોમીનખાનને લાગતું હતું. એ ખરેખર ભૂલ હતી કે સંજોગોને ત્રણ ચર્ઈ મરાઠાઓ સાથે કામ લેવાનું દિલ્હીનું ફરમાન હતું કે સંજોગો જોતાં દિલ્હી તરફની મદદનો અમંભવ દેખી એ સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો એ બધું આજે પોણા બસો વર્ષ પછી આજની દૃષ્ટિએ તપાસવું તે હીક નથી. તે વખતે આપણે હોમએ તો શું કરીએ તે જોવાનું છે. દુકામાં મોમીનખાનમાં વંશકર્તાના બધા ગુણ હતા અને તેથી જ ખંભાતનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપાયું.

અહીંખાન તે સુરતવાળો કે બીજો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. હાલ મોમીનખાનની દરગાહ મિરઝાપુરમાં શેઠ અંબાલાલ સારા-ભાઈના બંગલાની હદમાં રસ્તા ઉપર છે.

પ્રકરણ નવમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

મુક્તાખીરખાન-મોમીનખાન ખીલ-નું રાજ્ય

ન જમુદ્દૌલા મોમીનખાનના મરણ પછી એમની એકમને વહેમ પડ્યો કે દિદાઉદ્દીનખાન અને મુક્તાખીરખાન મળીને એની જાગીર પડાવી લેશે. આ કારણથી એણે રંગોળનું રક્ષણ માગ્યું.^૧ એ દરમ્યાન દિદાઉદ્દીનખાન અને મુક્તાખીરખાનને કામચલાઉ ગુજરાતની સુબાગીરીનો હોદ્દો સંભાળી લેવા બાદશાહી ફરમાન આવ્યું. અને જણા તે વખતે અમદાવાદમાં હતા. વાગ્યું વગાડતા અને જણ એક હાથી ઉપર બેસી ફરમાન લઈ શહેરમાં પેદા.^૨ એવામાં આલુંદરામ નામનો માણસ જેનું મોમીનખાને અપમાન કર્યું હતું તે રંગોળ પાસે ગયો અને દિદાઉદ્દીનખાન અને મોમીનખાનને મારી નાખવા માટે એને યદાવ્યો.^૩ રંગોળએ આ કાર્ય સાધવા માટે એ બંનેને જમવા બોલાવ્યા; પણ મારવાની હિંમત ચાલી નહિ. એ પછી દિદાઉદ્દીનખાનને ખંભાત ગયું પડ્યું. હવે રંગોળએ મુક્તાખીરખાનને મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. એ કારણથી એણે વજીરામ અને કાયમકુશીખાનને મેળવી લીધા. મુક્તાખીરખાનને આ વાતની ખબર પડી તેથી દરેક રીતની સાવચેતી રાખવા માંડી. રંગોળએ એ વખતે એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યો પણ ફાવ્યો નહિ. આ વખતે શેરખાન બાખીએ ખંભાતનાં કેટલાંક ગામડાં લૂંટવા માંડ્યાં. રંગોળ પોતાના માણસ રામજીને બોલાવી લડાઈ માટે તૈયાર થયો. મુક્તાખીરખાને ખંભાતથી દિદાઉદ્દીનખાનને બોલાવ્યો. શેરખાને રંગોળને મદદ કરવાનું જોડી દીધું. રંગોળ હવે ગભરાયો અને રસ્તો રહ્યો નહિ, એટલે આલુંદરામને સોંપી દીધો અને ખોરસદ તથા વીરમગામ પણ સોંપ્યું. આ રીતે દિદાઉદ્દીનખાન અને મુક્તાખીરખાનની સત્તા ગુજરાતમાં થોડો વખત નિષ્ફટક થઈ.^૪ આ વખતે ખંભાત બંદરનો દરૌગો ધરમાઇલ મુહમ્મદખાન જે નજમુદ્દૌલા મોમીનખાનના વખતથી વહીવટ કરતો હતો તે ગુજરી ગયો.^૫ એ ઘણો લોકપ્રિય હતો. એના મરણથી ઘણા વેપારીઓ દિલગીર થયા.^૬

૧ Bom. Gaz. Vol. I. Part I. P. 326.

૨ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કુ. મો. જ.)

૩ Bom. Gaz. Vol. I. P. I. P. 326.

૪ એ જ પૃ. ૩૨૬. મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (કુ. મો. જ.) Bom. Gaz. ના ખંભાતના જાગમા (Vol VI) આ ખીના આપી નથી. ઉપર જે આલુંદરામ આવે છે તેને પાછળથી દિદાઉદ્દીનખાન મારી નાખે છે.

૫ મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (કુ. મો. જ.) ધરમાઇલ મુહમ્મદખાન મિરાતે અહમદીના લેખકનો લાઇ થતો હતો. એની લોકપ્રિયતાનું વર્ણન અહમદીમાં કર્યું છે.

૬ ધરમાઇલ મહમ્મદ બંદરનો દરૌગો હતો. બંદરનો દરૌગો એટલે collector of customs સુત્સદીથી એ જુદો. સુત્સદીના હાથમાં રાજસત્તા હોય છે; દરૌગાના હાથમાં બંદરની આવકલેખકની માત્ર સત્તા.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૬૬

મુક્તાખીરખાનની સુઆગીરી અને અમદાવાદ છોડી ખંભાત આવવું

એ જ વર્ષ (૧૭૪૩)ના પાછલા ભાગમાં બાદશાહને ખબર પડી કે જુનારનો અબદુલ અગ્રીજખાન^૭ નામનો માણસ ખોટી રીતે સુખો થઇને બેઠો છે. તેથી બાદશાહે મુક્તાખીરખાન ઉપર ફરમાન મોકલ્યું અને એને ગૂજરાતનો સત્તાવાન સુખો નીમ્યો. એ પહેલાં મુક્તાખીરખાન અને ફિદાઉદ્દીનખાનને પોતાના લશ્કરીઓના પગાર ચઢી ગયેલા હતા તેથી તેમની સ્થિતિ કંદેડી થતાં જવાંમર્દખાન આખીએ શહેર (અમદાવાદ)નો કબ્જો લીધેલો તેથી તે બંને વચ્ચે અણબનાવ થયેલો. બ્યારે બાદશાહી ફરમાન મુક્તાખીરખાનને સુઆગીરી માટેનું આગ્યું ત્યારે એણે જવાંમર્દખાનને નાચખ સુખો બતાવવા કહ્યું. આ વખતે જવાંમર્દખાન એટલો સત્તાવાળો હતો કે મુક્તાખીરખાનથી એની સામે લડી શકાય તેમ હતું નહિ. આ ખટપટમાં છેવટે જવાંમર્દખાને મુક્તાખીરખાનના ઘરને ઘેરો ધાવ્યો અને મુક્તાખીરખાનને નીકળીને ખંભાત નાસી જઈ રંગોળને મળવું પડ્યું.^૮

રંગોળએ ખંભાતમાંથી લીધેલી રકમ

ઇ.સ. ૧૭૪૪માં મરાઠાઓએ અમદાવાદમાં પોતાની ગએલી સત્તા પાછી લેવા નિશ્ચય કર્યો અને લશ્કર મોકલ્યું. એ વખતે રંગોળ પેટલાદ હતો. ફિદાઉદ્દીનખાને રંગોળને મુક્તાખીરખાનને મદદ કરવા કહ્યું. રંગોળ પાસે પૈસા નહોતા. તેથી બંને જણ મુક્તાખીરખાન પાસે ખંભાત ગયા. રંગોળને એક લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. મુક્તાખીરખાને બહુ મહેનતે ૮૦,૦૦૦ રૂપિયા ઉભા કર્યા, અને રંગોળના નાચખને લાગેના વહીવટ કરવા રજા આપી. રંગોળએ ખાકાના વીસ હજાર મળ્યા પછી મદદ કરવા જગ્યાનું તેથી ફિદાઉદ્દીનખાન નિરાશ થઇને દહેવાણુ જઈને રહ્યો.^૯ મુક્તાખીરખાનને આ રીતે પાંચ વર્ષ ખંભાતમાં રહેવું પડ્યું. તે દરમિયાન વારંવાર અમદાવાદ લઈ સુઆગીરીનો હોદ્દો સંભાળવા ત્રિચાર કર્યા પણ તેમાં સફળતા મળી નહિ.^{૧૦}

નજમખાનનો વહીવટ અને ખંભાતની સ્થિતિ

આ બધા વખત દરમિયાન (ઇ.સ. ૧૭૩૭થી ૧૭૪૮) અગિયાર વર્ષ સુધી નજમખાને ખંભાતનો રાજવહીવટ સંભાળ્યો હતો. સમયની સામાન્ય અશાંતિને લીધે જોકે વેપાર ઓછો થતો હતો છતાં પણ નજમખાનના વહીવટમાં ખંભાતની સ્થિતિ સારી થઇ હતી. મોમીનખાન પહેલાનાં છેવટનાં વર્ષોમાં બંદર અને શહેરને કાંઈ હરકત આવી નહોતી. તે પછી ખંભાત ઉપર મરાઠાઓની માગણી-

^૭ Bom. Gaz. I. I. P. 327.

^૮ Bom. Gaz. I. I. P. 327.

^૯ એ જ પૃ. ૩૨૭ Bom. Gaz. VI. ખંભાતના જૂનાંવનો લેખક જુનારની અંચેએની કાયરીના આધારે લખે છે કે રંગોળએ આ મરજત ઉપરાંત ખંભાતના ગાયકવાડના ભાગના અરધા રૂપિયા માગ્યા. (૩.૮૦,૦૦૦) અને મુક્તાખીરખાને ના પાડી તેથી ૨૦,૦૦૦નું લશ્કર લઈ ખંભાત ઉપર ચઢી આવ્યો. તેથી તેની માગણી સુજબ રૂપિયા આપવા પડ્યા. આ વખતે અંચેલ છોડીના માણસોએ નવાબને મદદ કરી. આના વેરમાં મરાઠાઓએ નવાબનાં જે માણસ બહાર આવ્યાં તેમનાં નાક કાપી લીધાં. Bom. Gaz. VI. 223. Note 3.

^{૧૦} Bom. Gaz. VI. P. 224.

૭૦

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

ઓનો ખોળે ભારે પડવા છતાં શહેર ઉપર હુમલો થયો નહોતો અને આસપાસનો મુલક મરાઠાઓની રીત પ્રમાણે તારાજ પણ થયો નહોતો. અકબર આદશાહના વખતનાં પરાં આબાદ હતાં અને ખીજાં ગામોમાં પણ કારીગરો સારી રિયતિમાં હતા. છતાં આખા દેશના સંજોગોને લીધે આવક ઘટીને રૂ. ૪૦૦૦૦૦ની થઈ હતી.^{૧૧} હવે અમદાવાદ લેવામાં સફળતા ન મળવાથી મુક્તાબીરખાને ખંભાતમાં સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા કરી અને તે પાર પાડવા માટે નજમખાનને મારી નાંખાવ્યો; અને આદશાહને એ બાબત બજર આપી મોમીનખાનનો ઇલ્કાબ જે આદશાહ તરફથી મળ્યો હતો તે ધારણ કરી ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી લીધી અને આદશાહે એ વાતને બંજૂરી આપી.^{૧૨} અને નુરુદ્દીન મુહમ્મદખાન મોમીનખાન બહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો.^{૧૩} નજમખાનના મરણના સમાચાર સાંભળી દિલાઉદ્દીનખાન તેના કુટુંબને આશ્વાસન આપવાના બહાને ખંભાત આવ્યો; પણ એને અંદર આવવાની પરવાનગી મળી નહિ તેથી એને પાછા જવું પડ્યું.^{૧૪}

ખંભાત ઉપર પેશ્વાની લડાઈ અને યોથ

આ વખતે મોમીનખાનની^{૧૫} સત્તા માત્ર ખંભાત ઉપર જ હતી અને બહાર એમનું પદ ખંભાતના મુત્સદ્દી તરીકે ગણાતું. ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ સાથે મોમીનખાનને હવે અણબનાવ થયો હતો. પેશ્વા અને ગાયકવાડે યૂજરાતની વહેંચણી કરી લીધી હતી તેમાં ખંભાત પેશ્વાના હિસ્સામાં હતું. રઘુનાથરાવે પોતાના નાયબ તરીકે શ્રીપતરાવને નીમ્યો હતો. યોથ બિઘરાવતો રઘુનાથરાવ ઘોળકેથી તારાપુર અને ત્યાંથી ખંભાત આવ્યો, અને વાર્ષિક દસ હજાર રૂપિયા આપવા મોમીનખાનને ફરજ પાડી.^{૧૬} આ વખતે પેશ્વાનો સરદાર પાંડુરંગ પંડિત યોથ બિઘરાવવા આવેલો તે ખંભાત આવ્યો.

૧૧ એ જ પૃ. ૨૨૪-૨૨૫. રૉબર્ટસનને આધારે લેખક લખે છે કે દાણ ઉપર કર નાખનાર નજમખાન ખંભાતનો પહેલો જ સુબો હતો. એક ગાંડે ચાર આના કર હતો. વેપારીઓ યુક્તિથી તે કર ઉડાવવા લાગ્યા, તેથી વચન ઉપર કર નાખી પાંચ મણે ત્રણ પાઈ કર નાખ્યો.

૧૨ Bom. Gaz. I. I. P. 330-31. નજમખાન મોમીનખાન પહેલાનો જમાઈ થતો હતો અને ખંભાતનો વહીવટ સંભાળી કરતો હતો. છતાં એને મારી નાખવાનો અર્થ સમજાય તેવો નથી. ગેઝેટીઅરના ઉપરના ઉલ્લેખમાં 'મરી ગયો' એમ લખ્યું છે પણ ખંભાત ગેઝેટીઅરમાં જેર દઈ મારી નાખવામાં આવ્યો એમ લખ્યું છે. આદશાહને બજર આપવી પડી એ સચ્ચે છે કે ખંભાત સ્વતંત્ર થયા છતાં આદશાહની પરવાનગી જરૂરી ગણાતી. નજમખાનને આદશાહે નીમ્યો હોય તો તેને પોતે ન ઉઠાડી શકે તેથી મારી નાંખાવ્યો કે ખીજા કારણથી તે રખત નથી.

૧૩ Bom. Gaz. VI. P. 225.

૧૪ એ જ, પૃ. ૨૨૫ અને Bom. Gaz. I. I. P. 331. આ ઉપરથી દિલાઉદ્દીનખાન સાથે પણ મુક્તાબીરખાનને અણબનાવ થયો સમજાય છે. દિલાઉદ્દીન ખંભાત ઉપર ચડી આવ્યો એમ સમજાય છે. આ બંધુ જોતાં નજમખાન અને દિલાઉદ્દીનખાન બંનેની ખંભાત લઈને સ્વતંત્ર થવાની દાનત હશે એમ પણ બ્યક્ત થાય છે.

૧૫ મુક્તાબીરખાન નામના પણ યૂજરાતના સુખા હોવાથી અને મોમીનખાનનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યાથી હવે પછી તેમને મોમીનખાન (ખીજા) કહી શકું.

૧૬ Bom. Gaz. I. I. 337. અને મિરાતે અહમદી. શુ. ભા. (કૃ. મો. જ.) અહીં અહમદીમાં લખ્યું છે કે ખંભાતના હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓએ રઘુનાથરાવને મળી મોમીનખાન વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરી અને રઘુનાથરાવે મોમીનખાનને

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૭૧

(૧૭૫૨). મોમીનખાને અચાવનાં સાધન તૈયાર કર્યાં, પણ લડાઈ થતાં પહેલાં સલાહ થઈ. મોમીનખાને ઘાસદાણાના રૂપિયા સાત હજાર તથા ચાર તોપો તેને આપી, અને કકરદૌલા સુખાના નેક મેગખાન નામના માણસને નાની ટુકડી આપી એની સાથે જવા નીચ્યો. ૧૭

ખંભાતનો ઘેરો

ઈ.સ. ૧૭૫૩માં ચોમાસું આવતાં ખંભાતના કોટના કેટલાક ભાગ પડી ગયા. આ વાતની ખબર અમદાવાદમાં પેશ્વાના સુબા શ્રીપતરાવને પડી એટલે એણે સારાઈ લેવા ખંભાત ઉપર હલ્લો લઈ જવા નક્કી કર્યું. તેથી પોતાના વકીલને ખંભાતની સ્થિતિ અને લશ્કરના સિપાઈઓની સંખ્યા વગેરેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. એ વકીલ સર્વોદરરાવ જોગીનો વેશ લઈ ખંભાત આવ્યો અને અંધી તપાસ કરી શ્રીપતરાવને ખબર આપી. શ્રીપતરાવે હવે મોમીનખાનને વહેમ ન પડે તેમ તૈયારી કરી. એક મોટો રથ જરકરી અને બીજાં મૂલ્યવાન અલંકારો જડીને તૈયાર કર્યો અને તે રથને રથુનાથરાવ માટે પેટલાદ સુધી પહોંચાડવાને બહાને માવલાઓની ૧૦ ટુકડી લઈ સાથે આવ્યો. પેટલાદમાં તે આવીને કિતર્યો તે વખતે મોમીનખાનનો પેશકાર વજીરામ પૂનેથી ખંભાત આવતાં કિતરેલો તે શ્રીપતરાવને મળવા ગયો. વાતચીત ઉપરથી શ્રીપતરાવનો ધરાદો ખબર પડતાં ખાનગી રીતે એણે અંધી વાત મોમીનખાનને લખી મોકલી અને કાસદ રાતોરાત ખંભાત પહોંચ્યો. મોમીનખાન પાસે માણસ થોડાં હતાં છતાં, તાબડોતોય કિસ્સો સમરાત્રી અચાવની તૈયારી કરવા માંડી. બાદશાહી જમાદાર મુહમ્મદ રશીદમેગ જેને થોડા વખત ઉપર બરતરફ કર્યો હતો તેને પાછો બોલાવ્યો. શ્રીપતરાવે હવે રાત્રે એકાએક જઈને ખંભાત ઉપર હલ્લો કરવા ધાર્યું. પણ રાતના વખતે એનો ભોમિયો જગ્યા ભૂલ્યો. એનું કારણ એ હતું કે વકીલના કહેવા મુજબ બધાં બધાં કોટનાં બાકાંમાંથી શહેરમાં પેસવાની જગ્યા ભોમિયાએ જોએલી તે અંધી મોમીનખાને ઝપાટા-બંધ પુરાવી નાખી હતી. એટલે બધાં પોલાણ ધારેલું ત્યાં સખ્ત અચાવ અને બંદોબસ્ત દેખ્યો. છેવટે ગધારાને દરવાજો ૧૬ બરોબર બંદોબસ્ત ન દેખતાં ત્યાં માવલાઓને ચડાવ્યા. દરવાજાના છાપરા ઉપર ત્રણચાર માણસોને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે બંદૂક ફોડી. ઝપાઝપી શરૂ થઈ. આ સાંભળી મોમીનખાન પોતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ઉપર ચડેલા માવલાઓને મારીને નીચે પાડ્યા. બીજો દિવસ પણ આ લડાઈ ચાલુ રહી. ૨૦ એમાં મરાઠાઓએ હાર ખાઈ ઘણું સહન કર્યું. મરાઠાઓ આ રાતના હલ્લા માટે આખી રાત ચાલીને આવ્યા હતા તે હવે થાકી ગયા

મેધારીઓને ન સતાવવા માટે કહ્યું. પેશ્વા અને ગાયકવાડની વહેંચણીની સલાહ માટે ભુઓ બરોડા ગેજેટ I. ૪૫૪. મોમીનખાને પેશ્વા સાથે સંબંધ પસંદ કર્યો એમ અહમદી લખે છે.

૧૭ એ જ પૃ. ૩૩૫ અને મિ. અહમદી એ જ.

૧૮ દક્ષિણમાં માવલ ગામ છે ત્યાંના લોક મરાઠા લશ્કરમાં લડવાને બંધે કરતા અને તે માવલા કહેવાતા.

૧૬ મિરાને અહમદી યુ. ભા. (કુ. મો. ઝ.) આ ગધારાને દરવાજો હાલમાં ખંભાતનાં કેટલાંક સારામાં સારાં મકાનો છે. અહમદીકાર લખે છે તે ઉપરની લડાઈ વખતે ત્યાં તદ્દન મુરલિસ દેખાવાનાં ઘર હતાં અને તે તદ્દન ખાલી હતાં.

૨૦ અહમદીનો લેખક કહે છે કે આ લડાઈ એણે પોતે નજરોનજર જોએલી ભુઓ અહમદી યુ. ભા. (કુ. મો. ઝ.)

૭૨

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

હતા, તેથી આરામ અને શૌચાદિમાં રોકાયા. આ દરમ્યાન મોમીનખાને અહમદીના ક્ષેત્રક અલી-મુહમ્મદખાનને શ્રીપતરાવને એક કાગળ લખી જાતે મળવા કહ્યું, એટલે અલીમુહમ્મદખાન શ્રીપતરાવને જઈ મળ્યા. શ્રીપતરાવે કહ્યું કે રઘુનાથરાવનો કાગળ એવો આવ્યો છે કે મોમીનખાન ખંભાત છોડી દે અને તેને એને બદલે બીજી જગ્યા મળશે. એ વાત કબૂલ હોય તો ઘેરો ઉઠાવી લઇએ. ૨૧ મોમીનખાને આ વાત કબૂલ ન કરી, એટલે લડાઈ પાછી ચાલુ થઇ. રાત્રે મરાઠાઓએ તોપો માટે લાકડાના માંચડા ખંભાતની દીવાલ સમ઼ે કરવા માંડ્યા. આમ આ લડાઈ અઠવાડીઆ સુધી વધારે ચાલી. હવે શ્રીપતરાવને લાગ્યું કે આમ લડાઈનો અંત નહિ આવે. તેથી એણે બીજાને હલકો રસ્તો લીધો. એણે પોતાનાં માણસો છુટાં મૂકીને ખંભાત મોર્ચાશીનાં ગામ લૂંટાવવા માંડ્યાં. ૨૨ આમ કરવામાં શ્રીપતરાવે મોમીનખાન ઉપર ધારી અસર કરી. ગામ લૂંટાતાં મોમીનખાનથી જોઇ શકાયાં નહિ, અને એમ થવાથી ખંભાત શહેર સિવાય પોતાની કાંઇ સત્તા પણ રહી જોઈ નહિ. તેથી છેવટે અહમદીના કર્તા અલીમુહમ્મદખાન, પોતાના પેશકાર વજીરરામ અને ઉઝમતુલ્લાને શ્રીપતરાવ પાસે વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા. (તા. ૧લી મોહરમ, હી. સં. ૧૧૬૭) છેવટે ગયે વર્ષે રઘુનાથરાવે લીધેલા તે કરતાં રૂ. ૭૦૦૦) વધારે તેણે ઘાસદાણા લીધા. ગંગાધર પંડિતને મોમીનખાન પાસે લઈ ગયા. બધી વાત સમાધાની ઉપર આવી અને મરાઠા લસ્કર પાછું વળ્યું. ૨૩

લડાઈને અંતે ખંભાતની સ્થિતિ

મરાઠાઓના લોક અને જીવનને લીધે ખંભાત અને એની આસપાસના મુલકની બહુ ખરાબી થઈ. ખંભાતનાં અગિયાર પરાં લગભગ નાશ પામ્યાં. મોમીનખાનને આ વખતે ઘણી તાણ પડી. સાદ હજાર રૂપિયા શ્રીપતરાવ લઈ ગયો. બાકી રહેલું થોડું પેશ્વાના સામાન્ય ભાગ તરીકે ગયું અને થોડું, કોઈ મરાઠાઓએ હવે ખંભાતમાંથી કે આસપાસથી મહેસુલ ઊઘરાવવી નહિ એવી શરતે પેશ્વાને ભેટ તરીકે આપવામાં પૂરું થયું. સાથેસાથે મોમીનખાનને લાગ્યું કે મરાઠાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો કામતો નથી, એટલે ખંભાતના બચાવની અને લડાઈ થાય તો ટક્કર ઝીંટવાની તૈયારી ચાલુ રાખી. તીજેરી ખાલી થઈ ગયેલી હોવાથી આ હેતુ પાર પાડવા માટે પૈસા ભેગા કરવા મોમીનખાનને બહુ મહેનત અને ત્રાસ પડ્યાં આથી જોડે નાણાંની રકમ ઉભી તો થઈ પણ

૨૧ આ વિગત ખંભાત ગેઝેટીઅર કે બીજે જણાવી નથી. કેન્ન લડાઈ અંડવાડિયું ચાલી એટલું જ ગેઝેટીઅર લખે છે. અહમદી આ વર્ણનમાં વધારે વિશ્વસનીય છે.

૨૨ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 226. આમાં ગામ લૂંટાન્યાનું લખે છે. જ્યારે અહમદી લખે છે કે ખંભાત મોર્ચાશીના ગામોમાં જાબાબી અને મહેસુલ વસલ કરવા પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. આ બંને હકીકત ભેગી ખરી લાગે છે. મહેસુલ લેવા માણસો મોકલ્યાં હશે, પણ તેમણે ભેગી લૂંટ પણ ચલાવી હશે.

૨૩ Bom. Gaz. VI. 226. આ હકીકત અહમદીમાં વિસ્તારથી છે. મિરાતે અહમદી આ અરસામાં મોમીનખાનના પેશકાર ધરમચંદનું નામ આપે છે. વજીરામને બહાર ફેરડું પડતું તેથી આ બીજે પેશકાર હોવો જોઈએ. ધરમચંદને કાઠ કારણસર દંડ થતાં એણે આપઘાત કરેલો એમ વર્ણન છે.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૭૩

દેશને અને વેપારને પણ પ્રમાણમાં ખર્ચવું પડ્યું. ૨૪

પેશ્વાનો માણસ ભગવંતરાવ ખંભાતમાં કેદ

બીજે વર્ષે (૧૭૫૪) ખંભાતનો પેશકાર (દીવાન) વજેરામ શ્રીપતરાવના જીલમની ફરિયાદ કરવા પૂને પેશ્વાના દરબારમાં ગયો હતો. તેવામાં પેશ્વાએ બંદરોની જકાતનો ભાગ લેવા પોતાના નાયબ તરીકે ભગવંતરાવને નીમ્યો. મોમીનખાને ઓછી આવક અને વધારે ખર્ચ બતાવ્યું હતું, તેથી ભગવંતરાવે ખંભાત છાંં લેવા પેશ્વાને ઠસાવ્યું અને પેશ્વાએ એને ખંભાત જવા પરવાનગી આપી. આ વાતની ખબર ખાનગી રીતે વજેરામને મળી અને એણે મોમીનખાનને સમાચાર કહેવડાવ્યા. હવે જ્યારે ભગવંતરાવ ખંભાત નજીક આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને માન આપી પાલખી, ઘોડો વગેરે આપી અકબરપુરામાં કિતારો આપ્યો. ભગવંતરાવનો ધરાદો ખાનગી રીતે પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો હતો. તેથી એણે અમદાવાદથી જવાંમદખાન બાબીના નવરા પડેલા આરખોને ખંભાત બોલાવ્યા. એ બાબતનો કાગળ નસીબ સંજોગે મોમીનખાનના હાથમાં આવ્યો, એટલે મોમીનખાને પોતાના કારભારીની સલાહ લઈ ભગવંતરાવના ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો, એને પકડ્યો અને કેદ કર્યો; બંદરની જકાતમાં હવે કોઇનો ભાગ રહ્યો નથી એમ કહ્યું અને ખંભાતનો કોટ મજબૂત કર્યો. બાલાજીરાવ પેશ્વાને આ ખબર પડતાં એણે જંબુસરના ફોજદારને તથા વીરમગામ, મકબૂલાબાદ, ડભોઈ અને ધંધુકાના ફોજદારોને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી ભગવંતરાવને છોડાવવાના તાકીદના હુકમો મોકલ્યા. બાર હજારના લશ્કરે ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી અને યુદ્ધ શરૂ થયું. ૨૫ આ બંને વચ્ચે સલાહ કરાવવા કેટલાક વચ્ચે પડ્યા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. હવે ધોંડુ હરિ સાથે બીજું લશ્કર આવ્યું અને સલાહની જરૂર પડે તો કામ લાગે એમ ધારીને અહમદીના કર્તા અલીમુહમ્મદખાનને પણ સાથે લીધો. ૨૬ છેવટે અલીમુહમ્મદખાનની મસલતથી સલાહ થઈ અને મોમીનખાનને કાંઈ નુકસાન ન થાય એવી મોકલણ થઈ. ૨૭

ભગવંતરાવના છૂટ્યા પછી એને માટે જામીન થયેલા પૂને ચાલ્યા ગયા, એટલે ખંભાત તાબાનો એક કિલ્લો તાપાડ ગામમાં હતો ત્યાં રહી પેશ્વાનો ચડી ગયેલો ભાગ વસૂલ કરવા માટે ભગવંતરાવે ખંભાત તાબાનાં ગામ ઉપર હલ્લા કરવા માંડ્યા, અને એમ કરીને પોતાને કેદ કરેલો તેનું વેર વાળવા માંડ્યું. ૨૮ સદાશિવ દામોદર અમદાવાદમાં લશ્કર લઇને આવ્યો હતો. તેણે શ્રીપતરાવને

૨૪ Bom. Gaz. VI. 226.

૨૫ મિરાતે અહમદી યુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.) મુંબઈ ગેઝેટીઅરનો જૂનાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૩૮ અને ખંભાત ગેઝેટીઅર (Bom. Gaz, VI.) પૃ. ૨૨૬-૨૭માં ભગવંતરાવે અમદાવાદ સહીમ જમાદારને ખંભાત લશ્કર મોકલવા લખ્યું અને એ કાગળ પકડાયો એમ લખ્યું છે. અહમદી બાર મહિના લડાઈ ચાલી એમ લખે છે. ગેઝેટીઅર ત્રણ મહિના લખે છે.

૨૬ અલીમુહમ્મદખાનની લાગવગ મોગલ દરબાર, મરાઠા અને મોમીનખાન પાસે થઈ હતી. એ એક શુદ્ધિમાન અને ન્યાયી પુરુષ ગણાતો. લેખક પોતે ધોંડુ હરિની સાથે આવ્યો હતો એમ એ પોતે જ લખે છે.

૨૭ Bom. Gaz. I. I. P. 338.

૨૮ મિરાતે અહમદી યુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.) Bom. Gaz. I. I. P. 339 અહમદી આ બનાવને હી. સં. ૧૧૬૬ આપે છે.

૭૪

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

ભગવંતરાવને મદદ કરવા હજું. એણે તુકોજીને નાની ટુકડી સાથે મોકલ્યો. સાથે શંભુરામ વગેરે પણ હતા. મોમીનખાનને આ વાતની ખબર પડી હતી તેથી લશ્કર તૈયાર કરેલું હતું. આ લડાઈ કેટલોક વખત ચાલ્યા કરી. અને બાબુની વખતોવખત નાનીનાની જીતો થતી. એવામાં રઘુનાથ-રાવનો કાગળ શ્રીપતરાવને પાછા આવવા માટેનો આવ્યો એટલે એ પૂને ગયો. અહમદીના કર્તાનો ભાઈ દાસમઅલી ખંભાતથી અમદાવાદ આવી ગુજરી ગયો, એટલે અહમદીકાર સલાહમાં ભાગ લઈ શક્યો નહિ. શંભુરામ અને મુહમ્મદ લાલે વચ્ચે પડી પ્રયત્ન કર્યો. શ્રીપતના ગયા પછી ભગવંતરાવે એ માસ તો લડાઈ ચાલુ રાખી હતી. અને પક્ષ ચાકી સુલેહ માટે ઇતેજાર હતા. છેવટે સલાહ થઈ. તેમાં લડાઈ દરમ્યાન જે કુરળ તથા ભાગની રકમ મોમીનખાને લીધી હોય તે આપવી દરી. એ રીતે રૂપિયા દસ હજાર મોમીનખાને આપવાના કરાવ્યા. મોમીનખાન પાસે એ વખતે રોકડ ન હોવાથી તુકોજી દટો પતાવવાની ઈચ્છાથી જમીન થયો. ભગવંતરાવ ખંભાત પોતાના પ્રતિનિધિ મૂકી નાપાડ ગયો. ૨૯

૧૭૫૦માં ખંભાતની સ્થિતિ

આ અરસામાં દીક્રેન્થલેર નામનો પાદરી (૧૭૫૦માં) ખંભાત આવેલો તેણે શહેરનું વર્ણન કરેલું છે. એ લખે છે કે એ વખતે ખંભાતમાં દામાજી નામના મરાઠાનું અને મોગલનું ભેરું રાખ્યું હતું. મોગલ (મોમીનખાન) દિલ્હીના બાદશાહને કાંઈ પણ ખંડણી આપતો નહિ, કારણ કે મરાઠાઓની ચોથ અને કોળીઓની લૂંટમાંથી લાગ્યે જ કાંઈ પોતાને માટે અને લશ્કરને માટે ખચતું. શહેર પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં ઘણું ખરાબ હાલતમાં હતું, છતાં પણ ઘણું મોટું જણાતું હતું અને એની આસપાસનો કોટ ઘેરાવામાં જરમન માઈલ કરતાં વધારે લાંબો હતો. રસ્તા સાંકડા અને ગંદા હતા તથા બગ્ગર નાનું અને સામાન્ય હતું. ઘણાં ગિંચા પણ જૂનાં ઘર હવડ દશામાં હતાં અને પડવાની તૈયારીમાં હોય એવાં લાગતાં. ખંભાતમાં જોવા જેવી ત્રણ જ જગ્યા હતી. એક નવાખનો મહેલ, બીજી સુંદર જુમા મસ્જિદ, અને ત્રીજી અંગ્રેજી કોઠી. ઉત્તરમાં શહેરકોટથી અડોઅડ પડે હતું અને એની આસપાસ પણ કોટ તથા દરવાજો હતો; પણ તે હવડ દશામાં હતું અને અંદર વસ્તી નહોતી. ઘણીખરી વસ્તી હિંદુઓની હતી. ખસો પારસી હતા અને બાકીના મુસલમાન હતા. ૩૦

પૈસા જીભા કરવા માટે આસપાસના મુલક ઉપર મોમીનખાનની ચડાઇઓ

ભગવંતરાવ સાથેની લડાઈ પછી મોમીનખાનને પૈસાની ઘણી તાણ પડી. લશ્કરનો પગાર ચડી ગયો હતો અને તેને લીધે લશ્કરમાં અશાંતિ ફેલાવાનો સંભવ હતો, એટલે આસપાસના મુલકમાં ફરીને પેશકશી બિઘરાવી રકમ જીભી કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. મોમીનખાને એક ટુકડી મોકલી લીંબડી તાખેનાં ગામો ઉપર જાપો મારી લૂંટ મેળવીને લશ્કરને વહેંચણી કરી આપી. તે પછી ઈ.સ. ૧૭૫૫માં ઘોઘા ઉપર સવારી કરી. એ બંદર પહેલાં ખંભાતના તાખાનું ગણાતું,

૨૯ ખિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો. ગ્ર.)

૩૦ Bom. Gaz. VI. P. 225.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૭૫

તે શેરખાન બાબીના હાથમાં હતું અને વહીવટ પેશ્વા તરફથી થતો. મોમીનખાને ઘોઘા ઉપર છાપો મારી ઘોઘા હાથ કર્યું, અને ત્યાં ઇબ્રાહિમ કુલીખાનના હાથ નીચે ૧૦૦ આરમોની ટુકડી મૂકી ખંભાત તરફ ફર્યું કરી. રસ્તામાં આવતી જગ્યાઓમાંથી પેશકશી ઊધરાવી ખંભાત પાછા આવ્યા. ખંભાત આવીને દિદાઉદ્દીનખાનના પુત્ર મુહમ્મદઝમાનખાન અને વ્રજલાલને ગોઠીલવાડ તથા કાઠીઆવાડ બાજુ પેશકશી માટે મોકલ્યા. ત્યાં લૂંટફાટ ચલાવી ને જમીનદારો પાસેથી પેશકશી લઈ લશ્કરના પગાર ચૂકતે થયા ત્યાં સુધી રહ્યા તે મોમીનખાને ખંભાત પાછા બોલાવ્યા ત્યારે જ આવ્યા. તે પછી પેટલાદના ફૈજદાર પાસે લશ્કર બહુ નથી એમ જણાતાં પેટલાદ ઉપર પણ છાપો માર્યો અને દૂર સુધીનાં ગામો પાસેથી જમાબંધી વગેરે રકમો ઊધરાવી. ગામના પટેલો તથા મુખ્ય માણસોએ રકમો આપી ગામ બચાવ્યાં. આશુંદમોગરી સુધી જઈ રકમ વસૂલ કરી. ૩૧ હવે નાના રતન નામના વેપારીના ચડાવવાથી ખંભાતના વેપારીઓ દશાંશ જકાતમાંથી બચવા ૩૨ જંબુસર માલ ઉતારતા. એ વખતે ભગવંતરાવનો જમીન બનેલો જંબુસરનો ફૈજદાર ગણેશઆપા પૂને ગયો હતો. એ બે કારણથી પ્રેરાઈ મોમીનખાને દેહવાણના કોળીઓને લૂંટનો ભાગ આપવાની લાલચ આપી સાથે લઈ જંબુસર ઉપર હતલો કર્યો. નાના રતન ખબર મળતાં પૂને નાસી ગયો. કોળીઓએ ગાડાં ભરીને લૂંટ લીધી તેમાં બહુ જીલમ થયો. મોમીનખાનને પણ લૂંટ મળી. એટલામાં અંકલેશ્વર સુધી મરાઠા લશ્કર આવેલું છે એવા સમાચાર મિયાગામના ફૈજદાર તરફથી મળતાં મોમીનખાને સહીસલામતરીતે ખંભાતનો રસ્તો લીધો. આ પ્રમાણે મોમીનખાને નાણાંની ભીડ દૂર કરી. નાણાં ઊભાં કરવા માટે કરેલી આ કૂચોને લીધે આસપાસના મુલકમાં મોમીનખાનનો ડર અને શંક બહુ વધી ગયાં અને પેટલાદ પરગણાના ગામોના મુખીઓએ મરાઠા અમલદારોને રાજી રાખી એથી ભાગ મોમીનખાનને આપવા કળ્યું. મોમીનખાને બોરસદને પણ ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ વડોદરેથી લશ્કર આવતાં ખંભાતનું લશ્કર પાછું આવ્યું અને બોરસદ લૂંટાતું બચી ગયું. ૩૩

મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરે છે.

હવે મોમીનખાનની મહત્વાકાંક્ષા આટલેથી અટકતી નથી. પૈસા હાથમાં આવતાં ખંભાત છોડી મૂળરાતના રાત્ર્યપ્રકરણમાં ભાગ લેવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે. ઈ.સ. ૧૭૫૬માં વરસાદ બહુ પડવાને લીધે અમદાવાદના કોટમાં ઘણાં ગાયડાં પડ્યાં. આ સમાચાર મળતાં મોમીનખાને ખંભાતથી શુપ્તચરો મોકલીને અમદાવાદની સ્થિતિની તપાસ કરાવી. એ વખતે શ્રીપતરાવે મૂકેલા રાધોજીને કોઈ શેઠીલાએ મારી નાખ્યાના સમાચાર પણ આવ્યા. તેનો લાલ લઈ મોમીનખાને મુહમ્મદ ઝમાનખાનને એક ટુકડી આપી અમદાવાદ મોકલ્યો અને પોતે ખંભાતથી નીકળી વાત્રક ઉપર ખેડે પડાવ નાખી અમદાવાદ પહોંચ્યો. વ્રજલાલ પેશકારને આગળની ટુકડી સાથે મોકલ્યો હતો

૩૧ Bom. Gaz. I. I. ૩૩૭ અને મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.)

૩૨ આ કારણ અહમદીમાં આપેલું છે; ગેઝેટીઅર તો ફક્ત જંબુસર લૂંટાયોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૩૩ Bom. Gaz. I. I. P. ૩૩૭ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.)

૭૬

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

અને શંભુરામને પોતાની સાથે રાખ્યો. શંભુરામ ડભોડે જઈ કોળીઓની મદદ લઈ આવ્યો. ૩૪ એ બધા લશ્કરે કોટનાં ગાળાંમાંથી શહેરમાં પેસી દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા. કોળીઓએ રિવાજ મુજબ લૂંટ ચલાવી. મોમીનખાને શહેરમાં પ્રવેશ કરી કબજે લીધો. હાથોહાથની લડાઈ થઈ તેમાં મરાઠાઓ હાર્યા ને નાસી ગયા. આ લડાઈમાં મોમીનખાનને ઠડરના રાજાની મદદ પણ મળી હતી. બાદશાહને દિલ્હી ન્યારે મોમીનખાને ઘોઘા લીધાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે મોમીનખાનને એક તલવાર ભેટ મોકલેલી અને અમદાવાદ સર કર્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ઘણાં વખાણ કર્યાં. ઈ.સ. ૧૭૫૬ના ઑક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે અમદાવાદનો કબજો લઈ ૩૫ શંભુરામને પોતાનો નાયબ નીમ્યો. આ બનાવ પછી જવાંમદખાન બાબી અને મરાઠાઓ તરફથી સદાશિવ દામોદર મળી ગયા. એમણે પેશ્વાને મદદ માટે લખ્યું અને બંને જણા ખંભાત તરફ ગયા. એમનો વિચાર ખંભાતના ચોર્યાશી પરગણા ઉપર હુલ્લો કરવાનો હતો. મોમીનખાનને આ વાતની ખબર પડતાં શંભુરામ, મુહમ્મદ લાલ રોહીલા અને રશીદખેગને ટુકડી આપી મોકલ્યા. એમની સાથે પાછા વળતાં ખંભાતથી દાણગોળા પણ મંગાવ્યો. શંભુરામે જવાંમદખાન અને મરાઠાઓની પહેલાં ખંભાત પહોંચી ત્યાંના બે હજારના લશ્કરને સાથે લઈ બહાર આવી જવાંમદખાન સાથે લડાઈ કરી; એમાં એ લોકો હાર્યા અને શંભુરામ દાણગોળા લઈ અમદાવાદ ગયો. ૩૬

અમદાવાદનો ઘેરો અને મોમીનખાનને બાદશાહી માન

મોમીનખાને અમદાવાદ કબજે કર્યાના સમાચાર પૂને પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં ઘણો ક્રોધ વ્યાપ્યો. પેશ્વાનો સરદાર સદાશિવ રામચંદ્ર લશ્કર લઈને આવ્યો. તેની સાથે દામાજી અને ખંડેરાવ ગાયકવાડ પણ આવ્યા. મોમીનખાને શંભુરામની મદદથી ભારે બચાવ શરૂ કર્યો, પણ પૈસાની તંગી પડવાથી લશ્કરનો પગાર ચડ્યો અને અશાંતિ થઈ. આ મોટી લડાઈનું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થાન નથી ઘેરો ચાલુ હતો તે દરમિયાન મોમીનખાન ઉપર મનસબનો વધારો કરી 'બહાદુર'નો ઇલ્કાબ આપતું બાદશાહી ફરમાન આવ્યું અને ચાલતે ઘેરે મોમીનખાને ખાનપુર દરવાજા બહાર નીકળી ઠાડથી ફરમાન લીધું. ૩૭

પેશ્વા સાથે સલાહ અને ખંભાત રહ્યું; અમદાવાદ અને ઘોઘા ઊડવું પડ્યું

મોમીનખાન અને પેશ્વા વચ્ચે સમાધાન કરાવવા લકનૌના નવાબ સુગંદૌલાના કહેવાથી અયોધ્યાના

૩૪ અહમદી લખે છે કે શંભુરામે દાણગોળા અને બાણ ઉપરાંત એ લોકોને ઘોડેસવારનો આઠ આના અને પ્યાદાનો એ આના રૌજ ઠરાવ્યો હતો. એ લોક હી. ૧૧૭૦ના મોહરમની ૧૨મી તારીખે આવ્યા.

૩૫ Bom. Gaz. I. I. P. ૩૪૦ મિરાતે અહમદી લખે છે કે શંભુરામે આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર આવેલા નયનપુરમાંથી હાથીએ બેસાડી મોમીનખાનનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અમદાવાદમાં રાજદ્વારી રેરફાર ઘણી વાર થઈ ગયા તેથી લોકો હરતેહરતે ઘોળ કર્યા (રાજ આસપાસ રૂપિયા ઉતારી આપી દેવા તે) બાદશાહે અહમદી કરના કાગળમાં લખ્યું હતું કે બાદશાહી મદદ હાલ થઈ શકે તેમ નથી મારે પોતાના જ્વેર ઉપર કરવું. ભેટો અને ખિતાબોથી સારું જે કંઈ થતું હશે તે તે મળશે.

૩૬ મિરાતે અહમદી શુ. ભા. (ફૂ. મો. ઝ.) Bom. Gaz. I. I. ૩૪૦. Baroda Gaz. ૪૫૭-૬૦.

૩૭ એ જ. ; એ જ પૃ. ૩૪૧. અહમદી લખે છે કે આ ફરમાન લાવનાર ગોવિંદદાસ ગાંધીને મરાઠાઓએ પકડ્યો. મોમીનખાનની અંગત વાત સિવાય આ લડાઈની વગત ખંભાતને લગતી ન હોવાથી છોડી દીધી છે.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૭૭

સુખા હસનકુલી ખાનખલાદુર જે મક્રે જતા હતા તે શાહનૂર નામ ધાગણુ કરી ફકીરનો વેશ લઈ વચ્ચે પડ્યા. શાહનૂરે, મોમીનખાન અમદાવાદ સોંપે તો ખંભાત અને ધોધા મરાઠાના ભાગ વગર સ્વતંત્ર મોમીનખાનને રાખવા દેવાં અને લશ્કરના ખર્ચ માટે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા એવી શરતે સલાહ કરવાનું પેશ્વા પાસે કબૂલ કરાવ્યું, અને સદાશિવ રામચંદ્ર ઉપર કાગળ લખાવ્યો. સદાશિવને આ શરતો પસંદ ન પડી પણ શાહનૂરે મોમીનખાન તુરત અમદાવાદ સોંપે એ શરતે બધું કબૂલ કરાવ્યું અને મોમીનખાનને સમગ્રવવા શહેરમાં ગયા. મોમીનખાને આ શરતોમાં પેટલાદનાં કેટલાંક ગામો વધારામાં માગ્યાં અને મરાઠાઓએ એ વાતની ના પાડી.^{૩૮} એથી કંટાળી શાહનૂર આલ્યા ગયા. હવે ઘેરાએલાં માણસોની દશા પણ ખરાબ હતી. મોમીનખાને મીરઝા મુહમ્મદજમાન શાહખંદો જે ખંભાત હતો તેને લખી નાણાં ગમે તેમ કરીને મોકલવા જણાવ્યું. શાહખંદાએ પોતાના વહીવટથી પ્રગ્નને સુખી કરી હતી તેથી જીલમથી પૈસા ભેગા કરી નામ બગાડવા ના પાડી અને એ કામ બીજાને સોંપવા કહ્યું. એથી એ કામ મુહમ્મદ જમાનખાનને સોંપાયું અને એણે પાર ઉતાર્યું. અમદાવાદના ઘેરા દરમ્યાન અનાજ દાણા વગેરે વારંવાર ખંભાતથી આવતાં.^{૩૯} આમ કરવાથી પણ બહુ નબ્બું નહિ અને મોમીનખાનને સલાહ કરવી પડી. મોમીનખાને લાખ રૂપિયા લઈ ખંભાત હતું તેમ રહેવા દઈ, એટલે પેશ્વાનો ભાગ કબૂલ રાખી, વધારામાં વાર્ષિક દસ હજાર રૂપિયા ખંડણીના કબૂલી સલાહ કરી. ધોધા ઉપરનો હક છોડી દઈ શંભુરામને મરાઠાઓને સોંપી દેવાનું પણ કબૂલ કર્યું. વળી સલીમ જમાદાર પાસેથી લીધેલા રૂપિયા ૩૫૦૦૦ની અશરદી-ઓના રૂપિયા પેલા એક લાખમાંથી કાપી લેવા એમ પણ કબૂલ્યું. આવી ખરાબ સલાહ કરી ઈ. સ. ૧૭૫૮ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૭મી તારીખે અમદાવાદ મરાઠાઓને સોંપી મોમીનખાન ખંભાત ગયા.^{૪૦} લશ્કરના પગાર હજી ચલેલા રહ્યા હતા. કુલ પાંચ લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. આથી મોમીનખાને ખંભાતની બહાર પડાવ નાંખી સામાન શહેરમાં મોકલ્યો, અને કેટલાક સરદારોને પક્ષમાં લઈ રાત્રે લશ્કરને ઊંધતું મૂકી શહેરમાં ગવારાના દરવાજેથી પેઠા. આમ ન કરે તો બહારનું અને અંદરનું લશ્કર મળી જવાનો ભય હતો. છેવટ ઘણી મહેનતે મોમીનખાને પગાર પતાવ્યા. હવે પેશકાર પ્રજાલાલ પૂતે ભાગની વાટાઘાટ કરી આવ્યો અને ગંગારનાન કરવા નિવૃત્ત થઈને રજા માગી તે મોમીનખાને ન આપી. આથી તે અમદાવાદ ગયો. પરંતુ ત્યાંથી તેને ખંભાત ખેલાવવામાં આવ્યો, અને સાંજે ઘેર જતાં કોઈ દુસ્મનની ટોળીએ તેને મારી નાંખ્યો.^{૪૧} ઝાહિદ-

૩૮ Bom. Gaz. I. I. ૩૪૧ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો.)

૩૯ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો.)

૪૦ Bom. Gaz. I. I. ૩૪૨. મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફ. મો.) અહમદી બખેરે કે આ સલાહ કરાવવા માટે નજીબ-દીલા મોમીનખાનના (મોમીનખાનના પિતા)ને સંબંધ વિચારી દાખાજ ગાયકવાડ વચ્ચે પડ્યા હતા. એમ ન થયું હોત તો કેદાચ એથી પણ સખત શરતો થાત.

૪૧ ગેઝેટ્રીઅર લખે છે કે મોમીનખાને મારી નંખાવ્યો. અહમદી ઉપર સુબ્બ કારણ આપે છે, પણ મોમીનખાનનો હાથ હતો એમ કહેવાય છે એવું લખાણ કરે છે. ખંભાત ગેઝેટ્રીઅર (Bom. VI.)નો લેખક ખંભાતમાં પેશ્વાના ભાગનું લખતો નથી, અને શરતોને સારી ગણે છે તેનું કારણ સમજાવતું નથી.

૭૮

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

અલી નામનો ખંભાતનો મોટો વેપારી જે મોમીનખાન પહેલાંને અને નજમખાનને વગર બ્યાજે વૈસા ધીરતો તથા બંદરની જગતમાંથી વસૂલ કરતો તે પણ મોમીનખાનનો ડર લાગવાથી ખંભાત છોડી નાસી ગયો અને બોલાવવા છતાં આવ્યો નહિ. મુહમ્મદ હાશમ પણ એ જ પ્રમાણે બહાર જતો રહ્યો. ૪૨ એ પછી એકવાર મોમીનખાને પેશ્વાને ખંડણી ન આપવાથી સદાશિવ રામચંદ્રે દામાજી સાથે ખંભાતની બહાર દરિયા બાજુ આવી પડાવ નાંખ્યો અને મોમીનખાને બચાવ કર્યો. છેવટે સદાશિવે વીસ હજાર રૂપિયા પેશકશીના લીધા અને ઘેરો ઉઠાવ્યો. ૪૩

મોમીનખાન પેશ્વાને મળવા પૂતે બચ છે

હવે પેશ્વાના માણસ સૈયદ હસનની સલાહથી મોમીનખાને સુરતના અંગ્રેજ કોઠીના કૉન્ટન સાથે મૈત્રી કરી. એ મૈત્રી ખંભાતની ફૅક્ટરીના કૉન્ટન મિ. અર્સ્કીન મારફતે થઈ. ૪૪ મોમીનખાનને પેશ્વાને મળવા પૂતે જવાની ઇચ્છા હતી. પણ જમીનમાર્ગે સહીસલામત ન લાગવાથી દરિયા રસ્તે મુંબાઈ થઈને જવાની સગવડ કરી આપવા માટે મુંબાઈની કોઠીના ગવર્નરની રજા મંગાવી હતી તે આવી. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં વહાણ મારફતે સવારી ખંભાતથી જપડી સુરત આવી. સુરતના કૉન્ટન રોન્સરે મોમીનખાનનો સારો સત્કાર કર્યો અને બગીચામાં ઉતારો આપ્યો. ત્યાંથી ડ્રેક (Drake) નામના વહાણમાં તા. ૧૭મી એપ્રિલ ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાનની સવારી મુંબાઈ જતરી અને ત્યાં જિતરતાં કિનારા ઉપર તોપોનું માન મળ્યું. ૪૫ ગવર્નર મિ. બોરશીઅર (Bourchier) પણ સારો સત્કાર કર્યો. મુંબાઈમાં મોમીનખાને ચારેક મહિના ગાળ્યા હોય એમ સમજાય છે. આ વખતે ખંભાતનો વહીવટ દિદાઉદ્દીનખાનના પુત્ર મુહમ્મદઝમાન અને ગુલાબરાય પેશકારને સોંપ્યો હતો. ૪૬

મોમીનખાનને પેશ્વાએ આપેલું માન અને ઇંગ્લેન્ડ ડાયરેક્ટરોને લખેલો કાગળ

મુંબાઈથી તા. ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાને પૂતે જવા પ્રયાણ કર્યું. ૪૭ પેશ્વાએ પૂનામાં મોમીનખાનનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. એક ટુકડી પાંકુરંગ વગેરેની સાથે સામે લેવા મોકલી. દરવાજે પેશ્વાના કાકાનો દીકરો સદાશિવરાવ લેવા આવ્યો. પેશ્વાએ ઘણું માન આપી મોમીનખાનને ઉતારે મોકલી એક હજાર રૂપિયા મહેમાનગીરી ખાતર આપ્યા. તે પછી મોમીનખાનને ઉતારે સામા મળવા (Return visit) માટે બાલાજીરાવ પેશ્વા, રઘુનાથરાવ અને વિશ્વાસરાવ વગેરેને લઈને ગયા. મોમીનખાને પણ ઘણો સત્કાર કર્યો અને કિંમતી કાપડના તાકા, રૂપેરી સાજ સાથે બે ઝડપી ઘોડા, રત્નજડિત કંડી વગેરે પેશ્વાને ભેટ આપ્યું. બીજા સાથે આવેલાઓને પણ

૪૨ મિસતે અહમદી (ફ. મો. ઝ.)

૪૩ એ જ.

૪૪ એ જ અને Bom. Gaz. I. I. 343.

૪૫ Bom. Govt. Records, P. D. D. 32. P. 274. તોપોના માનનું અહમદી પણ લખે છે. ખંભાત ગેઝેટીઅર-માં આ વર્ણન નહિ જેનું આપ્યું છે. મુંબાઈમાં ચાર મહિના રહ્યાં પણ સરકારી રેકૉર્ડ ઉપરથી સમજાય છે.

૪૬ મિસતે અહમદી. ગુ. ભા. (ફ. મો. ઝ.)

૪૭ Bom. Govt. Records. P.D.D. 33 P. 530.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૭૬

સૌ સૌના દરજ્જા પ્રમાણે આપ્યું. રઘુનાથરાવને ઘોડો, કંઠી ને કાપડ આપ્યું અને બે માસ પૂનામાં બાળ્યા. નીકળતી વખતે પેશ્વાએ મોમીનખાનને વિદાયગીરી તરીકે એક હાથી, પોશાક અને બીજાંઓને પાઘડી દુપટ્ટા આપ્યા.^{૪૮} તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૭૫૬ને રોજ મોમીનખાનની સવારી પાછી મુંબાઈ આવી અને તે વખતે પણ તોપોનું માન મળ્યું.^{૪૯} મોમીનખાને ગમે તે ઇચ્છાથી પૂને જઈ આવવા ધાર્યું હશે પરંતુ પેશ્વાની મુલાકાતથી બંનેના સંબંધમાં ખાસ ફેર ન પડ્યો અને નવું કરારનામું થયું તેમાં જૂની શરતો જ કાયમ રહી.^{૫૦} મુંબાઈમાં પાછા વળતાં મોમીનખાને ઇંગ્લંડમાં 'કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ'ને એક કાગળ લખ્યો. એનો જવાબ ડાયરેક્ટરો તરફથી ઘણો સારો આવ્યો. આ કાગળ મોમીનખાને દરેક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ કે ફેશી રાજને બતાવવા માટે સંઘરી મૂક્યો હતો.^{૫૧} ઇ.સ. ૧૭૬૦ના જાન્યુઆરીની ૭મી તારીખે સક્સેસ (Success) નામના વહાણમાં બેસી મોમીનખાનની સવારી સુરત આવી.^{૫૨} સુરતમાં ફરીથી અંગ્રેજો તરફથી આદરસતકાર થયો, અને કેપ્ટને એક ઘોડો અને શિરપાવ મોમીનખાનને ભેટ આપ્યાં.^{૫૩} સુરતથી હાથી ઉપર સવારી ખંભાત આવી.

ખંભાત આગળ લડાઈ

હવે મોમીનખાને પેશ્વાના માણસ ગણેશ આપાજી સાથે ઘણી મહેનતે મૈત્રી કરી એવી કુનેહથી કામ પાર પાડ્યું કે ખંભાતમાંથી પેશ્વાનો માણસ નીકળી જાય અને બીજા હક્ક પણ ન રહે. ફક્ત વાર્ષિક રૂ. ૮૪,૦૦૦ પેશ્વાને મોમીનખાન આપે. આ વખતે (ઇ.સ. ૧૭૬૧) મરાઠાઓએ અહમદશાહ અબ્દલીને હાથે સખત હાર ખાધાથી દિલ્હીની ગાદીમાં બેર આવ્યું અને મુળ-ઉદ્દીલાની મહોરનું ફરમાન મરાઠાઓને મૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા માટેનું મોમીનખાન ઉપર આવ્યું. આદશાહી લશ્કર મોમીનખાનની મદદે માળવાને રસ્તે આવે છે અને મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરવા નીકળે છે એવી વાત ચાલી. મોમીનખાન અને ભરૂચના નવાબો સાથે મળી ગયા અને બંનેએ થઇ જંબુસર છૂતી લીધું. આથી પેશ્વાના ત્યાંના અમલદાર આપાજી ગણેશ ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરવા તૈયારી કરી. અહમદશાહ અબ્દલી હિંદુસ્તાન છોડી ગયાના સમાચારથી મરાઠાઓમાં પાણું બેર આવ્યું હતું. મૂજરાતના સમાચાર સાંભળી પેશ્વાએ સદાશિવ રામચંદ્રને મોકલ્યો હતો.

૪૮ મિરાતે અહમદી ગુ. બા. (ક. મો. જ.)

૪૯ Bom. Govt. Records P.D.D. 33. P. 783.

૫૦ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 227.

૫૧ એ જ પૃ. ૨૨૭-૮. આ કાગળ અને ડાયરેક્ટરોના જવાબની અસલ પ્રત કે નકલ માટે મુંબાઈ ગવર્નમેન્ટ રેકર્ડ ઓફિસમાં ઘણી તપાસ કરી, પણ પતો લાગ્યો નથી.

૫૨ Bom. Govt. Records. P. D. D. 34. P. 16. ખંભાત ગેઝેટીઅર (પૃ. ૨૨૮) લખે છે કે મુંબાઈથી મોમીનખાને જમીનમાંથી બુસાફરી કરી અને ૧૭૫૬ના વર્ષના અંત પહેલાં ખંભાત પહોંચ્યા. આ ભૂલ છે. સરકારી ડાયરીઓ પ્રમાણે ૧૭૬૦ના જાન્યુઆરીમાં મુંબાઈથી નીકળ્યા અને સુરત સુધી વહાણમાં આવી ત્યાંથી જમીનમાંથી લીધા. મિરાતે અહમદી પણ ગરત સુધી વહાણમાં આવ્યાનું લખે છે.

૫૩ Bom. Govt. Rc. 5 I. B. P. 14 P. 59 સુરતના કેપ્ટને મુંબાઈ લખેલું. (ડાયરી ૧-૩-૧૭૬૦) કે ખંભાતના નવાબ કંપનીના કામમાં સારો રસ લે છે માટે આ ભેટ મંજૂર કરવી.

૮૦

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

દામાજી ગાયકવાડે પણ એને મદદ મોકલી. આ લોકોએ બેગા થઈ ખંભાત ચોર્યાશી પરગણાનાં ગામ લૂંટી મુલક તારાજ કર્યો. લડાઈ થઈ તેમાં મોમીનખાનની હાર થઈ. આદશાહી લશ્કર આવવાની આશામાં મોમીનખાનને ઠગાવું પડ્યું. આખરે સલાહ કરવી પડી. ઠરાવેલી રૂ. ૮૪,૦૦૦ની ખંડણીમાં બે વર્ષથી જે રકમ બાકી હતી તે મોમીનખાને ભરી આપી. ૫૪

નાણાંભીડ અને સખત કરવેશ

આ બધાં કારણોથી મોમીનખાનને પાછી નાણાંની સખત લીડ પડી. બે વરસ સુધી મરાઠાઓ સાથેનો સંબંધ સારો રહ્યો. નાણાંની તંગી દૂર કરવા દીવાન આગા રશીદબેગની અવગી સલાહથી મોમીનખાને ખંભાતની પ્રજા ઉપર ઘર દીઠ કર નાખ્યો. આ નાણાં ઊભાં કરવામાં પ્રજાને ઘણો ત્રાસ પડ્યો અને અરધું ખંભાત ખાલી થઈ ગયું, તથા ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સુરત બાજુ અંગ્રેજોના રક્ષણમાં ચાલ્યા ગયા. આટલી મુશ્કેલીથી ફક્ત બે લાખ રૂપિયા મળી શક્યા. એવામાં આગા રશીદબેગ ઉપર પૈસા બાધાનો મોમીનખાનને વહેમ પડ્યો તેથી એને કેદ કર્યો. કેદમાંથી છૂટતાં સુરત નાસી જવાની કોશિશ કરતાં પકડાવાથી તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. ૫૫ ઈ.સ. ૧૭૬૬માં કોળી અને કાઠીઓનો ત્રાસ ખંભાતને અને ગામડાંઓને બહુ નડ્યો. એથી ખંભાત તાખાનાં ગામ ન લૂંટે તો રાજ્યની હદમાં થઈ તેમને જવા દેવા અને દર વરસે ચાર હજાર રૂપિયા કોળીઓને આપવા એમ મોમીનખાને કખૂલ કર્યું. દામાજીરાવના મરણ પછી પેશ્વાનો ભાગ અરધો હતો તે કમી થઈ ચોથો થયો.

તખાલ ખંભાતને તાબે

આ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૭૧) અંગ્રેજોએ કોળી સાંચિયાઓ પાસેથી તખાલને કિલ્લો અને બંદર છતી લીધાં હતાં તે મોમીનખાને રૂ. ૭૫,૦૦૦માં વેચાતાં લીધાં એમાં એવી શરત હતી કે કંપની સરકાર તરફથી મોમીનખાન રાખે અને કંપનીની રજા વગર કોઇને આપે નહિ. કંપનીની મરજી હોય ત્યારે લશ્કર માટે વાપરી શકે. મોમીનખાને બે વર્ષ સુધી તખાલ ખંભાત તાખે રાખ્યું અને કંપનીના કહેવાથી ભાવનગરના રાજાને આપી દીધું. ૫૬

શાંતિનો દસકો

ઈ.સ. ૧૭૭૨થી દસ વર્ષ મોમીનખાનના નાયબ તરીકે ખંભાતનો વહીવટ મિરઝાં તેમનના હાથમાં રહ્યો. ખંભાતની પડતી જતી હાલત અને અનેક લડાઈઓને લીધે પડેલી અસાધારણ નાણાંભીડ પછી આ વહીવટ કાંઈક વ્યવસ્થા અને શાંતિનો હતો. એ અરસામાં શાહજાદા ખાનજાદાનું મરણ નીપળ્યું. ઈ.સ. ૧૭૮૨માં મિરઝાં તેમનને કેદ કર્યો હતો પણ પાછળથી છોડી મૂક્યો. ૫૭ આ શાંતિના દસકામાં મોમીનખાને ઝૂજરાતને લગતી મરાઠાઓની રાજખટપટમાં ભાગ લીધો. દામાજી ગાયકવાડને

૫૪ Bom. Gaz. VI. 228 મિરાતે અહમદી શુ. ભા. (કૃ. મો.)

૫૫ એ જ પૃ. ૨૨૮, ગેઝેટીઅર ઘણા ભારે જુલમ થયાનું લખે છે. મિરાતે અહમદી માત્ર ઘર દીઠ બેરૂં નાખ્યાનું લખે છે.

૫૬ એ જ પૃ. ૨૨૮-૬ અને નોટ ૧.

૫૭ એ જ પૃ. ૨૨૬.

નામદાર નવાબસાહેબ મોશીનખાન બીબા
(ઈ.સ. ૧૭૮૧માં ફોર્સે પ્રત્યક્ષ જોઈને કરેલું ચિત્ર)

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૮૧

ચાર છોકરા હતા. મોટા સયાજીરાવમાં બહુ સામર્થ્ય ન હોવાથી પેશ્વાએ ખીજ ગોવિંદરાવનો પક્ષ ખેંચ્યો. છેક નાના ફતેહસિંહરાવે પોતે સયાજીરાવના નાયબ તરીકે રહી મોટાભાઈનો પક્ષ તાણ્યો. મોમીનખાને પણ ફતેહસિંહના પક્ષમાં રહેવાનું ફીક ધાર્યું તેથી પેશ્વા સાથે સંબંધ બગડ્યો. આ બાબતમાં પેશ્વાની હાર થઇ અને જ્યારે રઘુનાથરાવ પેશ્વા હાર ખાઈને ખંભાત આજી આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને ખંભાતમાં ન પેસવા દીધો તેથી એ ભાવનગર થઈને મુંબાઈ ગયો. ૫૮ ઈ.સ. ૧૭૭૪માં અંગ્રેજોની મદદથી મોમીનખાને પોતાનું અપમાન કરેલું તેનું વેર વાગવા તે ખંભાત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ સેનાપતિને કહ્યું કે મોમીનખાનનું શહેર પડાવી લ્યો. અંગ્રેજોને એટલું બહુ કરવાનું કાંઈ ખાસ કારણ દેખાયું નહિ, અને મરાઠાઓની સામે યુદ્ધરાતમાં ખીજ સત્તા હોય તો સાફ એમ પણ ધાર્યું. ખંભાતના રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મેલેટ રઘુનાથરાવને મોમીનખાન ઉપરનું વેર ભૂલી જવા અને એને ભેટ વગેરેથી સંતોષવા સલાહ આપી. થોડા વખત પછી અંગ્રેજોની રાજનીતિ બદલાઈ અને ફતેહસિંહ સાથેનો વિરોધ છોડી દીધો. અંગ્રેજોની લાગવગ ઊતરી ગયા પછી મોમીનખાને ફતેહસિંહ સાથે ફરી સલાહ કરીને ગોવિંદરાવ સામેની એની લડતમાં મદદ કરી (ઇ.સ. ૧૭૭૭). એ અરસામાં ફતેહસિંહે મોમીનખાનને કાઠીઓના હુમલા અટકાવવા કહ્યું અને મોમીનખાને કાઠીઓને સાબરમતીથી પૂર્વે આવતા અટકાવ્યા, જેના બદલામાં મોમીનખાનને ૮,૦૦૦ની આવકનાં ૭ ગામ મળ્યાં. આ કરાર છતાં મોમીનખાને કાઠીઓ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો. પણ મરાઠાઓ સાથેનો મોમીનખાનનો સંબંધ ખબર પડતાં કાઠીઓએ ખંભાતનાં ગામડાં લૂંટ્યાં. એટલે મોમીનખાનને એમની સાથેનો સંબંધ છોડી દઇ સાબરમતીના પૂર્વ કિનારે ૧૫૦૦ પાયદળ અને ૫૦૦ સવાર રાખવા પડ્યા. આ લશ્કરનો ખર્ચ પહેલાં મલેલી ગામડાંની આવક કરતાં વધારે થવાથી ફતેહસિંહ પાસેથી ખીજ ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા લીધા. એમાં ૮,૦૦૦ ફતેહસિંહ પાસેથી, ૧૦,૦૦૦ પેશ્વા પાસેથી અને ૨૫,૦૦ માતર તાલુકાની આવકમાંથી લેવાના હતા. ઈ.સ. ૧૭૮૦માં અંગ્રેજોએ અમદાવાદ છુટા પછી ફતેહસિંહને પેશ્વાનો મહી નહીની ઉત્તરનો લાગ મળ્યો એટલે એણે ખંભાતની ખંડણી છોડી દીધી. આમાં અંગ્રેજોનો હાથ હોવાથી બદલામાં મોમીનખાને અંગ્રેજોને ખંભાતના બંદરજગતના દરવાજાનો હક્ક સોંપ્યો. આ દરવાજાનો હક્ક ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાછો મળ્યો. એ પછી સાલખાઈના કરારનામાં પેશ્વાનો લાગ ફરી નખાયો. ઈ.સ. ૧૭૮૨માં મિરઝાં તેમન દીવાનના ગયા પછી કુતબી ખાનુમ નામની એક સુંદર સ્ત્રીની લાગવગ મોમીનખાન ઉપર ઘણી હતી. ૫૯ એની સલાહથી પણ કરવેરાનો ત્રાસ વધેલો. પણ એની સત્તા બહુ રહી નહિ. ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાંત્રીસ વર્ષનું લાંબું રાજ્ય કરી મોમીનખાન અવસાન પામ્યા. ૬૦ આ વખતે ખંભાત શહેરની સ્થિતિ સારી નહોતી. લોક પાસે કરવેરાના પૈસા પણ નહોતા. અંગ્રેજ કોઠીના દલાલ સિવાય કોઇનું મોટું ધર નહોતું.

૫૮ Bom. Gaz. VI. P. 230.

૫૯ એ જ પૃ. ૨૩૦-૩૧ કુતબી ખાનુમ મોમીનખાન ફેલખીના કુટુંબની હતી. એની વિગત માટે જુઓ એ જ પૃ. ૨૩૦ નોટ ૩.

૬૦ એ જ પૃ. ૨૩૧ અને નોટ ૧.

મોમીનખાન ખીજનું આશિષ્ય

મોમીનખાન ખીજએ ખંભાતનું રાજ્ય લાંબી મુદત સુધી કર્યું. એ વખતે પણ દેશના સંજોગો એમના પિતાના સમય કરતાં સારા નહોતા. કદાચ વધારે ખરાબ સંજોગો હશે. દિલ્હીની નામની અને આશ્વાસન આપવા જેટલી સત્તા પણ રહી નહોતી. પાણીપતની છેલ્લી લડાઈ પહેલાં મરાઠાઓનું મહારાજ્ય હિંદમાં સર્વોપર હતું. અટકથી કટક સુધીના વિશાળ મહારાજ્યના માલિકો સાથે ખંભાત સંસ્થાનના નવાખને વારંવાર અથડામણમાં આવવું પડતું. એવા કસોટીના સમયમાં મોમીનખાને જે ટકર ઝીંઝી છે, અમદાવાદ શહેર મરાઠાઓના હાથમાંથી એક વાર પડતી લીધું છે અને ખીજ જે જે પરાક્રમોનાં વર્ણન આગળ જોઈ ગયા તે બધાં કર્યાં છે, એ બધું સાથે જોતાં મોમીનખાનની હિંમત, બહાદુરી અને રાજદારી કુનેહ માટે માન ઉપજ્યા વગર રહે નહિ. કરવેરા નાખી નાણાં ઊભાં કરવા માટે એક કરતાં વધારે વાર જુગ્મ થયા હશે એની ના કહેવાય તેમ નથી; પરંતુ જે સંજોગોમાં એવા ઉપાય લેવા પડેલા તે જોતાં એવે વખતે કોઈપણ રાજસત્તા શું કરે તે હાલની વીસમી સદીની સમાનતાવાદની દૃષ્ટિથી ન જોતાં બસો વર્ષ પહેલાંની દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે. મરાઠાઓએ પોતે પણ લડાઈઓના ખર્ચના બોજને પહોંચી વળવા પૈસા કેવી રીતે ઊભા કર્યાં છે તે જૂજરાતના ઇતિહાસમાં અજાણ્યું નથી. છતાં પણ આગા રશીદખેજ જોવાની સલાહ ન લેવાઈ હોત તો પ્રજા પર કરવેરા માટે જુલમ ન થાત એમ મોમીનખાનનું આખું ચરિત્ર જોતાં સમજાય છે. જૂજરાતના એક બાળુના એક નાના સંસ્થાનના રાજા હોવા છતાં આખા દેશના તે સમયના રાજપ્રકરણમાં લાગ લેવો તે કાંઈ પણ સત્ત્વ અને પ્રતિભા વગર તો ન જ બને. મોમીનખાન ખીજમાં એમના પિતા જેટલા ઉત્તમ ગુણ નહોતા, પણ હિંમત અને કુનેહ તો એટલાં જ હતાં એટલું કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

જેમ્સ ફોર્બ્સ લખે છે કે એ પોતે ખંભાત આવ્યો ત્યારે નવાબ સાહેબની ઉંમર આશરે પચાસ વર્ષની હશે. ચહેરા સારા હતાં ને બાંધા મધ્યમ કદનો હતો. ફોર્બ્સ કહે છે કે મોમીનખાનમાં કાર્યશક્તિ એટલી બધી હતી કે જો એટલા જ પ્રમાણમાં હૃદયના ખીજ ઉદાર ગુણો હોય તો એ સામ્રાજ્યની ગાદીને શોભાવી શકે.^{૧૧} નવાબ સાહેબનો વિવેક આખા હિંદુસ્તાનમાં બહુલિતો હતો એમ ફોર્બ્સનું વર્ણન બાંયતાં જણાય છે.^{૧૨} એણે નવાબ સાહેબનું ચિત્ર પણ દોરેલું છે.^{૧૩}

૧૧ Forbes Oriental Memoirs I. 324-25 માં આ વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું છે.

૧૨ એ જ. બે. II. 172.

૧૩ આ ચિત્ર ઓરીએન્ટ મેમોઇર્સની અસલ આવૃત્તિમાં ખંભાતનાં બીજાં દર્શનો સાથે મળી આવે છે.

પ્રકરણ દસમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

જેમ્સ ફોર્બ્સે કરેલું ખંભાતનું અને નવાબ સાહેબનું વર્ણન. ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૦

મો મીનખાન ખીળના રાજ્યના અંતભાગમાં સુરતથી વહાણને રસ્તે જેમ્સ ફોર્બ્સે નામનો અંગ્રેજ ખંભાત આવેલો. એણે ખંભાતનું સાઈ વર્ણન કર્યું છે અને રસમય ચિત્રો દોરેલાં છે. એ વખતે ખંભાતમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મેલેટ હતો. રઘુનાથરાવ (રાધોબા) દ્વારા ખાઈને ખંભાત આવેલો તથા નવાબે એને ન આવવા દીધો, અને થોડા વખત પછી ફરી આવ્યો ત્યારે નવાબે કરેલું અપમાન એ ભૂલી ગયો નહોતો, એ ઉદ્ધેષ અગાઉ આવી ગયો. રાધોબા ખંભાતમાં ખીજ વાર આવ્યો ત્યારે ફોર્બ્સે પણ તેની સાથે હતો. એણે રાધોબા અને મોમીનખાનની રીતભાતનું સાઈ વર્ણન કરેલું છે. તે રસમય છે.^૧

ખંભાતના અખાતમાં આવતાં ખંભાત પાસે વીધર (Quick-sands) છે અને તેનું જોખમ કેવું છે તેનું તથા મોટા વહાણમાંથી નાનામાં જેસી ખંભાત નજીક આવવું પડે છે તેનું વર્ણન તેણે કરેલું છે. ફોર્બ્સે કહે છે કે પાણી ઊતરી જતાં કાઢવમાં અસંખ્ય રંગબેરંગી નાની માછલીઓ માલૂમ પડે છે. ખંભાતથી દોઢ માઈલ છેટે રાધોબા અને અંગ્રેજો હોડીમાંથી ઊતર્યા અને તંબૂઓમાં રહ્યા. નવાબે રાધોબાને સાઈ માન આપ્યું અને ચાંદી સોનાના સિંકાની રોકડ બેટ આપી, તથા બે અરબી ઘોડા, એક હાથી, કિનખાખ, શાલ, મલમલ વગેરે ધણું આપ્યું. નવાબે રાધોબા તરફ ઘણો ભાવ બતાવી વિવેક એવો બતાવ્યો કે પહેલાં કરેલું અપમાન જાણે ભૂલાવવા યત્ન કર્યો હોય. એથી ઊલટું રાધોબાની વર્તણૂક પહેલાંનું અપમાન ભૂલી ન ગયો હોય એવી હતી. રાધોબાએ આવેલા દરેકને પાનખીડું અને અત્તરગુલાબ આપ્યાં. એ પછી બધી છાવણી નારંગસર તળાવ ઉપર આવી પડી. નવાબ તરફથી વખતોવખત મોગલ રીતનાં ખાણાના પચાસ થાળ આવતા. ફોર્બ્સના વર્ણન ઉપરથી રાધોબા દિલખુશ બાગના મકાનમાં ઊતર્યો હોય એમ જણાય છે. ફોર્બ્સે લખે છે કે જોયા મોગલ ખાનદાનને લાયક જે સભ્યતા મોમીનખાને બતાવી તેને હિસાબે રાધોબાની વર્તણૂક જંગલી જેવી હતી અને જે અંગ્રેજ મૃદુર્ય સાથે હતા તેઓ એ બાકાણ મહારાજાધિરાજથી ઘણા કંટાળી ગયા. સુરત અને ખંભાતના નવાબે એ વિચિત્ર રીતભાત સામે જાહેરમાં ટીકા કરી.^૨

ફોર્બ્સે લખે છે કે પૂર્વના દેશોના ઇતિહાસમાં એક વખત પ્રસિદ્ધ અને ટોલેમીના ‘કેમેનીસ’ (camenes)ના રથળ ઉપર વસેલું ખંભાત તે હાલ તદ્દન અજ્ઞાત ગયું છે. એની સુંદરતા ગરીબાઈ સાથે મળી ગઈ છે અને ઘણા ભાગ હવડ થઈ ગયા છે. રસ્તા ઉજાડ દેખાય છે. મરિજોદો અને

^૧ James Forbes : Oriental Memoirs Vol. I Chap. XVI (Richard Bontley-1834 Edition).
૨ એ જ પૃ. ૩૧૮.

૮૪

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

મહેલો પડી જાય તેવા દેખાય છે, છતાં ભૂતકાળની જાહેજલાલી અને મનુષ્યનાં બનાવેલાં રથોની ક્ષણભંગુરતા તે વ્યક્ત કરે છે. પોષો પણ ઘણીખરી ઉજ્જડ જેવી લાગે છે. જુમામસ્જિદ અને રાજ-મહેલ સિવાય જેવાલાયક મકાન બીજું દેખાતું નથી.^૩ ફૉર્સનો ઉતારો નારંગસર પાસેના બગીચાના મહેલમાં હતો એમ લાગે છે.^૪

વળી ફૉર્સ લખે છે કે લડાઇઓ અને નાણાંની સખત બીડને લીધે પડેલા કરવેરાથી રાજ્યની વસ્તીને નુકસાન પહોંચ્યું હતું અને ઘણા બીજા રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા, છતાં પણ વિવેકમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં મોમીનખાનનો બેટો નહોતો. તે વખતના નાયબ (વઝીર) મિરઝા મુહમ્મદઝમાને પોતાના મહેલની અગાસી ઉપર અંગ્રેજોને ખાણું આપેલું અને નાયગાન કરાવેલાં તથા ખારાં બદામ-પિસ્તાં વહેંચેલાં વગેરે વર્ણન તે સમયની રાજવંશી રીતભાત ઉપર ઠીક પ્રકાશ નાખે છે. ફૉર્સ લખે છે કે ખંભાતની નજીકમાં એ વખતે રાની જનાવરો સારા પ્રમાણમાં હતાં. નવાબને શિકારનો શોખ પણ સારો હતો. ખંભાતથી બારેક માઇલ છેટે સાબરમતીને કિનારે એક વખત એક અંગ્રેજ ટાળીએ સિંહનો શિકાર કર્યાનું પણ તે લખે છે. એટલે ત્યાં સુધી કાઠીઆવાડનાં જંગલોના સિંહ આવતા હશે એમ સમજાય છે.^૫

મુહમ્મદ કુલીખાન નવાબ. ૧૭૮૩થી ૧૭૮૬

પોતાના મરણ અગાઉ ચાર મહિના પહેલાં મોમીનખાને નજુમખાનના પુત્ર મુહમ્મદ કુલીખાનને પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો હતો.^૬ મુહમ્મદ કુલીખાન મોમીનખાનનો જમાઇ પણ થતો હતો. મોમીનખાનની પુત્રી જોગતી ખાનુમ સાથે એનું લગ્ન થયું હતું.^૭ ગયા પ્રકરણમાં જોયું તેમ મોમીનખાનના અમલમાં કુતબી ખાનુમની લાગવગ વધારે હતી. એનો અને મોમીનખાનનો મિરઝાં જાની નામનો એક પુત્ર હતો. કુતબી ખાનુમે દરબારનાં લાગવગવાળાં માણસોને પોતાના પક્ષમાં લઇ જાની મિરઝાને નવાબ તરીકે જાહેર કર્યો. આમાં જે ટંટો થયો તેમાં મુહમ્મદ કુલીખાનની જીત થઇ અને કુતબી ખાનુમ, એની બહેન જલીમ બેગમ તથા એના પક્ષકારોને ખંભાત છોડી જવું પડ્યું.^૮

મુહમ્મદ કુલીખાનના રાજ્યમાં કોઇ ખાસ બનાવ બન્યો નથી. ફક્ત એક વખત વડોદરાની હદમાંથી તાપીદાસ નામનો યુનેહજાર નાસી આવી ખંભાતમાં રહ્યો હતો, તેની ગાયકવાડના અમલદારે માગણી કરતાં નવાબે ના પાડેલી; તેથી ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડ ખંભાત ઉપર ચડી આવેલા. તાપી-

૩ એ જ પૃ. ૩૧૬.

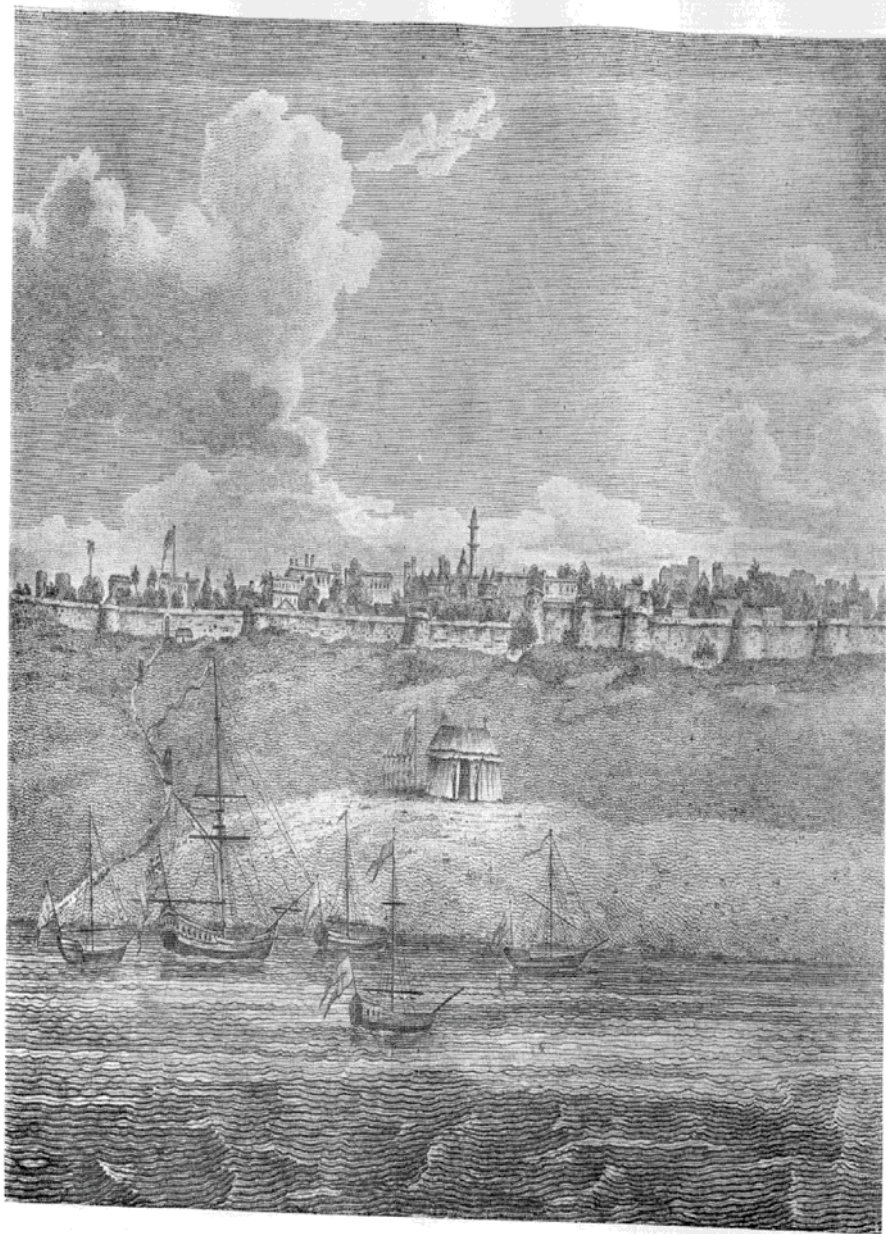
૪ ફૉર્સનું વર્ણન ગોરાબાહરેલું છે: એક વાર ફૉર્સ પેાતે અને બીજી વાર રાધોબા નારંગસર પાસેના બાગમાં રહેતો હતો એમ લખે છે.

૫ એ જ પૃ. ૧૭૭-૧૮૨.

૬ મુહમ્મદ કુલીની આ સાથે નજુમખાને નીકા પડેલા નહોતા. નજુમખાન તો મોમીનખાનની સાવજી બહેન ખાનુમ બેગમ સાથે પરણ્યો હતો, પણ તેને સંતાન નહોતું. મુહમ્મદ કુલી જેનું પહેલાંનું નામ મિયાં મલુ હતું તેને ખાનુમ બેગમે ઉછેરી મેરો કર્યો હતો. જુઓ Bom. Gaz. VI Cambay P. 231.

૭ Bom. Gaz. VI. P. 231. જોગતી ખાનુમની આ સાથે મોમીનખાને નીકા પડેલા નહોતા.

૮ એ જ પૃ. ૨૩૧.

ઈ.સ. ૧૭૭૨માં ખંભાત શહેરનો દક્ષિણ બાજુનો દેખાવ
(ડૉર્સે ઓરીએન્ટલ મેમોરિસ ગ્રંથ ૨ પાનું ૧૭)

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૮૫

દાસ એ સાંભળી નાસી ગયો અને નવાખને રૂા. ૧૫,૦૦૦ ફતેહસિંહરાવને આપવાની ફરજ પડી. આ સિવાય મુહમ્મદ કુલીખાનના રાજ્યનો સમય શાંતિનો હતો અને વહીવટ સારો હતો. છ વર્ષના રાજ્ય પછી ઇ.સ. ૧૭૮૬માં મુહમ્મદ કુલીખાનનું અવસાન થયું.^૯

ફતેહઅલીખાન નવાખ. ૧૭૮૬

મુહમ્મદ કુલીખાનને ત્રણ પુત્ર હતા: ફતેહઅલીખાન બંદેઅલીખાન અને યાવરઅલીખાન. પિતાના અવસાન પછી જેઠા પુત્ર ફતેહઅલીખાનને ગાદી મળી. વડોદરામાં ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડને અને મોમીનખાનને સંબંધ હતો તે અગાઉ જોઇ ગયા. ફતેહસિંહરાવના મરણ પછી એના ભાઇ માનાજીરાવ ગાદીએ આવ્યા. એ માનાજીરાવે ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ, ફતેહસિંહરાવે કાઠીઓના હુમલા સામે રક્ષણ માટે રાખેલા ખંભાતના લશ્કરના ખર્ચ પેટે જ ગામ આપેલાં તે પાછાં માગ્યાં. ફતેહઅલીખાને એ વાતની ના પાડી. છેવટે સમાધાન એવી રીતે થયું કે વડોદરા દરબાર કાઠીઓ સામેના રક્ષણના ખર્ચના જે વધારાના દસ હજાર રૂપિયા આપે છે તે બંધ કરવા અને જ ગામ ખંભાત દરબારને તાબે રહે. આ વખતે નવાખ સાહેબે દિલ્હીના બાદશાહને મોટી બોટો મોકલી આપી. તેના બદલામાં દિલ્હીથી ખંભાતના નવાખને વંશપરંપરાનો 'નજમુદ્દૌલા, મુમતાઝ-ઉલ-મુલક, મોમીનખાન બહાદુર દિલાવરજી'નો માનવંતો ઇલકાબ આપ્યો અને જહાજરી મનસખ આપી ખંભાતના નવાખ તરીકેનું પદ જાહેર કર્યું.^{૧૦}

મરાઠાઓનું નડતર

ફતેહઅલીખાન નવાખ સાહેબના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં મરાઠાઓ સાથે વાંધા પડવા કર્યાં. ઇ.સ. ૧૭૯૨માં જ ગામ માટેના ઝઘડો ફરી ઊઠ્યો અને વડોદરા દરબારે એ ગામ ખાલસા કર્યો; પણ થોડા વખત પછી પાછાં આપ્યાં. ઇ.સ. ૧૭૯૬ના અરસામાં પેશ્વાનો સરદાર આત્મારામ ભાડિ ખંભાત રાજ્યની હદમાં પેઠો, પણ એને ૩૦,૦૦૦ રૂપિયા મળવાથી પાછો ગયો. ઇ.સ. ૧૮૦૦માં આણંદરાવ ગાયકવાડના સરદાર બાલાજી આપાજીએ કાઠિયાવાડની ચડેલી પેશકશી ઊધરાવવાને બહાને ખંભાત આગળથી પસાર થતાં ખંભાતના નવાખ પાસેથી રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ લીધા.^{૧૧}

વસ્તીધના કરાર

આ વખતે ખંભાતનો વેપાર સારો નહોતો. અંગ્રેજોને ખંભાતમાં કેડી રાખવામાં પોસાણ નહોતું એ વાત આગળ ચર્ચા છે.^{૧૨} એ અરસામાં કડીમાં રહેલા મલ્હારરાવે પોતાના કાકાના છોકરા આણંદરાવ પાસેથી વડોદરા લઈ લેવા ધાર્યું. વડોદરા દરબારે મુંબાઈ સરકારની મદદ માગ્યાથી મુંબાઈથી ઇ.સ. ૧૮૦૨માં મેજર વૉકરની સરદારી નીચે લશ્કર આવ્યું અને ખંભાત ઊતર્યું. એ

૯ એ જ પૃ. ૨૩૧.

૧૦ Bom. Gaz. VI. P. 231.

૧૧ એ જ પૃ. ૨૩૨.

૧૨ અંગ્રેજ કેડીના જુદા પ્રકરણમાં.

૮૬

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

લશ્કર સાથે મુંબાઇનો એ વખતનો ગવર્નર જિ. હંકન પણ હતો. એણે ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજી સાથે ખંભાતમાં મસલત કરી. એ વખતે જે કરાર થયા તેમાં ખંભાતના હક્કમાં કોઈ ફેરફાર થયા નહિ; પરંતુ એ જ વર્ષના આખર મહિનાની આખર તારીખે જે વસાઈની મુલેહ યર્ષ તેમાં પેશ્વાના ખંભાતને લગતા બધા હક્ક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા. ૧૩

વડોદરા સાથે છ ગામ બાબત ગ્રંથડો

૧. ઇ.સ. ૧૮૦૬માં બાલાજી આપાજીએ કાઠીઓને વશ કર્યા, એટલે કાઠીઓને માટે ખંભાત દરબારે સાબરમતીને કાંઠે જે કિલ્લા વગેરે બચાવનાં સાધનો જિભાં કરેલાં તે નકામાં ગયાં. આથી ગાયકવાડના મહીકાંદાના સરદાર બાપુ કાશીને હુકમ આવ્યો કે ખંભાતને આપેલાં છ ગામ હવે ખાલસા કરી લેવાં. એ જ વખતે બાપુ કાશીએ ખંભાત તાબાનાં બીજાં ઘણાં ગામમાંથી પણ પૈસા જિઘરાવવાના મુચરકા લખાવી લેવા માંડ્યા. આથી ખંભાત દરબારે મુંબાઇ સરકારને લખાણ કર્યું અને વડોદરાના રેસિડેન્ટ મેજર વૉકરે એવું સમાધાન કર્યું કે ખંભાત દરબાર વડોદરા દરબારનું વ્યાજબી લેણું આપી દે ૧૪ અને વડોદરા દરબારે એમણે લીધેલાં ખંભાતનાં ગામોના મુચરકા પાછા આપી દેવા. એ પછી અંગ્રેજની સત્તા મૂજરાતમાં વધતી જવાથી ટંકા બખેડા એાજા થવા લાગ્યા અને કોષપિણુ ગઘડાની બાબતમાં મુંબાઈ સરકાર વચ્ચે પડવાથી તેનો તુરત નિકાલ થઈ જવા લાગ્યો. એટલે ઇ.સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશોએ મૂજરાતનો સંપૂર્ણ કબજો લીધો ત્યાંસુધી કોષ જાણુવા જેવો રાજદ્વારી બનાવ ખંભાતને લગતો બન્યો નથી. ઇ.સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશ સત્તા મૂજરાતમાં વ્યવસ્થિત રીતે જામી ગઈ, એટલે ખંભાતમાં જુદો રેસિડેન્ટ રાખવો બંધ કર્યો અને ખેડાના કલેક્ટરને ખંભાત રાજ્યનો પોલિટિકલ એજન્ટ દરાવ્યો. ઇ.સ. ૧૮૨૩માં નવાબ ફતેહઅલીખાનનું અવસાન થયું. ૧૫

નવાબ સાહેબ બંદેઅલીખાન ૧૮૨૩-૧૮૪૧ તથા નવાબ સાહેબ હુસેનયાવરખાન ૧૮૪૧-૧૮૮૦

નવાબ ફતેહઅલીખાનને પુત્ર નહોતો, એટલે એમના ભાઈ બંદેઅલીખાન ગાદીએ આવ્યા. એમના અઢાર વર્ષના અમલ દરમ્યાન કોષ ખાસ જાણુવા જેવો બનાવ બન્યો નથી. ખંભાતમાં શાંતિ રહી હતી. ઇ.સ. ૧૮૪૧ના માર્ચની ૧૫મી તારીખે નવાબ બંદેઅલીખાન બેહસ્તનશીન થયા. એમને પણ પુત્ર નહોતો એટલે ગાદી એમના ભાઈ યાવરઅલીખાનને મળી. પરંતુ એમણે ગાદીનો હક્ક પોતાના શાહજાદા હુસેનયાવરખાનને આપી દીધો. ૧૬

૧૩ Aitchison's 'Treaties VII. 58-59 પહેલાં થાય અમદાવાદ લેવાની મદદ બદલ ગાયકવાડને અપાતી તે પેશ્વાને અપાવા લાગેલી તે ૧૮૦૨માં બ્રિટિશને મળી. ૧૮૦૭ સુધી દરબારે એનોઈલરો રાખેલો તે પૂરો થયો અને થાય ખંડણીના રૂપમાં ફરી ગઈ!

૧૪ Bom. Gaz. VI. P. 232 ઈ.સ. ૧૮૦૩-૪માં નાપાડ ટપ્પા માટે બ્રિટિશ સાથે કરારનાં થયું તેમાં ખંભાતના વહીવટદાર તરીકે જવાલાનાથ રોય નામના માણસનું નામ આવે છે. કરાર દરબારે તરફથી જવાલાનાથ કરેલા.

૧૫ Bom. Gaz. VI. P. 232.

૧૬ એ જ.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૯૭

બંદર માટે થએલા કરાર ૧૮૫૩-૧૮૫૬

વસાઇના કરારમાં પેશ્વાના હક્ક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા. તેમાં સામાન્ય ચોથ ઉપરાંત બંદરની અને જમીનમાર્ગની જકાતનું ખર્ચ બાદ જતાં દરબાર સાહેબ અને બ્રિટિશનો અરધો ભાગ હતો. ૧૭ ઇ.સ. ૧૮૫૩માં ખંભાત દરબારે બ્રિટિશની માફક મીઠાની જકાત નાખવાનું અને રાજ્યની હદમાં રહેલા મીઠાના અગર બંધ કરવાનું કબૂલ કર્યું. આ કરારથી બ્રિટિશ સરકારે જમીનમાર્ગની જકાતનો પોતાનો ભાગ છોડી દીધો. મીઠાની જકાતમાં દરબારનો અરધો ભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો. ૧૮ દરિયાઈ જકાતમાં પણ સુધારો કરવાનું દરબાર સાહેબને સૂચવવામાં આવ્યું. એ વખતે દરેક વસ્તુ ઉપર જકાત જુદાંજુદાં નામથી લેવામાં આવતી અને જુદીજુદી વસ્તુઓ ઉપર જે જે બંદરેથી તે આવતી તે તે બંદરની જુદાંજુદાં દરથી લેવાતી. કોઈવાર વેપારીની નાતજાત ઉપરથી પણ જકાત નક્કી થતી. આ સુધારો નક્કી કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારના બે અમલદારો અને થોડા ખંભાત દરબારના અમલદારોની કમિટી નીમવામાં આવી. દરેક વસ્તુ માટે અમુક ટકા જકાતનો દર નક્કી કરવો એ તે કમિટીનું મુખ્ય કામ હતું. ૧૯ ખંભાત થઇને જતાઆવતા માલની રાહદારીના નિયમો નક્કી થયા અને બ્રિટિશ બંદરોએ જતો માલ કે ત્યાંથી આવતો માલ તેમજ રાજ્યની વપરાસનો માલ એટલા માટે ફેર કરવામાં આવ્યો.

નવાખ સાહેબ હુસેનયાવરખાનનું અવસાન

ઇ.સ. ૧૮૬૨માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાની ઇચ્છાથી વાઇસરૉય લૉર્ડ કૅનિંગે ખંભાતના નવાખ સાહેબને સરકારી સનદ મોકલી. એ સનદથી ખંભાત રાજ્યનું સંપૂર્ણ માન કાયમ રાખી મુસલમાન શરેહ પ્રમાણે વારસ ન હોય ત્યારે દત્તક લેવાનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો. ૨૦ ઇ.સ. ૧૮૮૦ના એપ્રિલમાં લાંબું રાજ્ય કરી નવાખ સાહેબ હુસેનયાવરખાન ગિજતનશીન થયા. એમને સાત શાહજાદા હતા. (૧) જનાબે બહરઅલીખાન સાહેબ, (૨) નજુમખાન સાહેબ, (૩) તુરફીન મુહમ્મદ સાહેબ, (૪) બાકરઅલીખાન સાહેબ, (૫) બંદેઅલીખાન સાહેબ, (૬) અલીયાવરખાન સાહેબ અને (૭) ફતેહઅલીખાન સાહેબ. એમાં પહેલા ત્રણ સગા ભાઇઓ હતા, બાકીના ઓરમાન હતા. ફતેહઅલીખાન સાહેબ એમના પિતાની હયાતીમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. વડા શાહજાદા બહરઅલીખાન સાહેબને ગાદી મળી. નવાખ હુસેનયાવરખાન સાહેબ ઘણા માયાળુ, પરાંપકારી અને ઉદાર હતા. દરેક ધર્મ પાળનારાઓને સમાન દૃષ્ટિથી જોતા અને ન્યાયી હતા. ૨૧

૧૭ Aitchison's Treaties VII. 59. આઠ આના ખર્ચના દરબાર કાપી લે; પછી અરધો ભાગ એટલે ખરી રીતે ચોથો ભાગ. જુઓ પૃ. ૬૭.

૧૮ એ જ પૃ. ૫૬.

૧૯ એ જ પૃ. ૫૬ અને ૬૬-૭૭

૨૦ એ જ પૃ. ૭૭-૭૮

૨૧ ખંભાતનો ઇતિહાસ-જુગલભાઈ મંગળરામ પંડ્યા કૃત. એમાં ચારે ભાઇઓનાં નામ આપ્યાં છે. લેખક લખે છે કે નવાખ સાહેબ હુસેનયાવરખાનની કબર ઉપર માનતાઓ ચાલે છે અને નારિયેળ તથા થોડા ચડે છે. પૃ. ૫૫. તુરફીન મુહમ્મદખાન તા. ૨૫મી એપ્રિલ ૧૮૬૫ના રોજ અને નજુમખાન સાહેબ તા. ૨૦મી એપ્રિલ ૧૮૬૮ના રોજ એ બેહસ્તનશીન થયા.

નવાબ સાહેબ બક્ષઅલીખાન સાહેબ ૧૮૮૦-૧૯૧૫

નવાબ સાહેબ બક્ષઅલીખાન સાહેબનો જન્મ ઇ.સ. ૧૮૪૮માં ૨૬મી ઑગસ્ટને રોજ થયો હતો. એમના લાંબા અને યશસ્વી રાજ્યવહીવટમાં ખંભાત રાજ્યમાં ઘણા સારા સુધારા અને ફેરફાર થયા. ઑગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હિંદુસ્તાનમાં એવી શાંતિ ફેલાઈ હતી કે પહેલાંનાં યુદ્ધો અને એક રાજ્યની ખીજ રાજ્ય સાથેની ખટપટો તથા અથડામણો સદાને માટે અંધ પડી હતી. એટલે એ સમય પછીનો ઇતિહાસ તે લશ્કરની અવરજવરો કે યુદ્ધોનો નહિ પણ લોકોની પ્રગતિ અને પ્રજામતની ખીલવણીનો ઇતિહાસ છે. ખરી રીતે એ યુગ આથક યુગ છે, એટલે આખા હિંદુસ્તાનની પેઠે ખંભાતનો ઇતિહાસ પણ ત્યારથી આર્થિક સ્વરૂપમાં શરૂ થાય છે.

જકાતનાં કરારનામાં

ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ખંભાત દરબારને હિંદી સરકાર સાથે એક કરારનામું થયું. તેમાં નક્કી થયું કે ખંભાતમાં હમૈશને માટે તમામ અગર અંધ કરવા તેમજ ખંભાતમાં મીઠું બહારથી લાવવું નહિ કે બનાવીને બહાર મોકલવું નહિ. આના બદલામાં ખંભાત દરબારને દર વર્ષે ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા અને ૫૦૦ મણ મીઠું ઉપયોગ માટે મળે.^{૨૨} એ જ સાલમાં એક કરારનામું રાજ્યની હદમાં અશીણ વાવવું નહિ તથા બનાવવું નહિ એ બાબતનું થયું, તેમજ પછી આગળ ઉપર ઇ.સ. ૧૮૯૭માં અશીણના વેચાણ વગેરે માટે પણ કરાર થયા. ઇ.સ. ૧૮૮૪-૮૫માં ૧૮૫૬ના જકાતને લગતા કરાર રદ થયા અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની માફકના જકાતના દર ખંભાત રાજ્યમાં નક્કી કરવામાં આવ્યા. હિંદી સરકારે ચોથ વગેરેના હક્ક કાઢી નાખ્યા અને કોઈ જાતની જકાત, મહેસુલ વગેરેમાં વચ્ચે પડવાનું અંધ કર્યું. પરંતુ જો અવ્યવસ્થા જેવું લાગે તો હિંદી સરકાર વચ્ચે પડે એમ દરાવ્યું.^{૨૩} ઇ.સ. ૧૮૮૮માં હિંદી સરકારની સૂચનાથી ખંભાત રાજ્યમાં વેપારરોજગારની છૂટ (free trade) થઈ અને દરેક ઉદ્યોગ વગેરે ઉપર લેવાતું મહેસુલ નીકળી ગયું.^{૨૪} એ જ વર્ષની શરૂઆતથી ખંભાતની આબકારી ઉપજનો પટો દસ વર્ષ માટે હિંદી સરકારે રાખ્યો અને મહિનાના હમ્મીથી દર વર્ષે ૩૫,૦૦૦ રૂપિયા દરબારને આપવાનું નક્કી થયું. આ કરાર ગવર્નર જનરલે કબૂલ રાખ્યા. ઇ.સ. ૧૮૯૭માં પાંચ વર્ષ માટે પટો લંબાવ્યો. ઇ.સ. ૧૯૦૪માં બ્રિટિશ જિલ્લાઓ સાથે આબકારી ખાતું મેળવી દેવાનું દરાવ્યું અને બંને પક્ષ કબૂલ થાય તો દસ વર્ષે કરાર ફરી કરવા એમ હતું.^{૨૫}

હુલ્લડ ૧૮૬૦

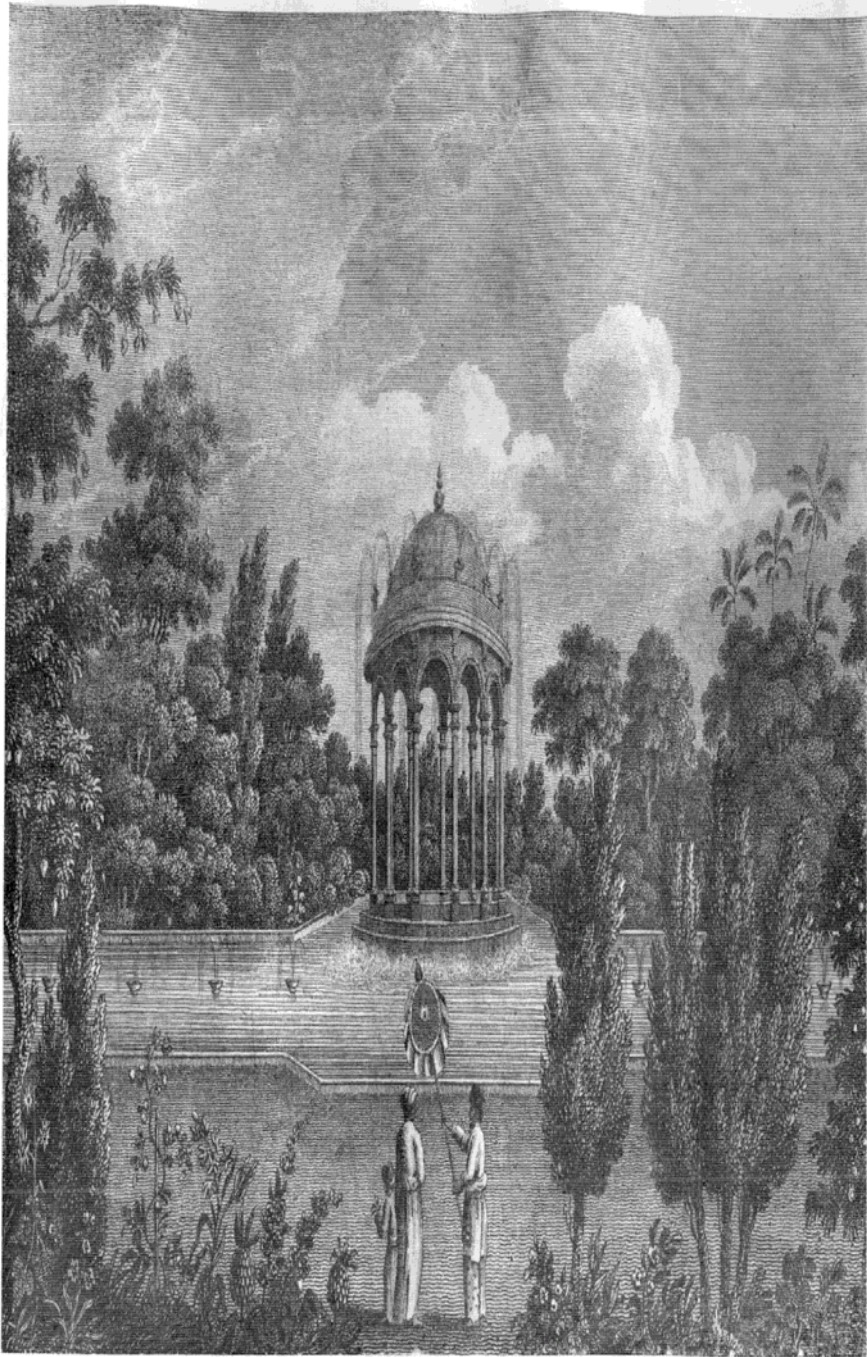
ઈ.સ. ૧૮૬૦માં ખંભાતમાં એક હુલ્લડ થયું હતું. અને તે શાંત કરવા બ્રિટિશ સરકારને લખ્યું હતું. ખંભાતની પોલીસે ઘણું કરવા છતાં હુલ્લડખોરો વેરાયા નહોતા. લશ્કરનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. કેટલાકની ખુવારી પણ થઈ. આ હુલ્લડની તપાસ કરતાં તે વખતના દીવાન શામરાવ

^{૨૨} Aitchison's Treaties. VII. P. 81-82. રૂપિયા એ હપ્તે આપવાના તથા મીઠું આબંદ રહેશેને પહોંચતું કરવાનું.

^{૨૩} એ જ પૃ. ૭૩-૭૫.

^{૨૪} એ જ પૃ. ૮૫-૮૬.

^{૨૫} એ જ પૃ. ૮૬-૯૧.

ક.સ. ૧૭૮૧માં દિલ્લખુરા ખગીચાનો દેખાવ
(ફ્રેન્ચ ચોરીએન્ટલ મેમોરસ)

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

૮૯

લાડના વહીવટમાં બહુ અવ્યવસ્થા જણાઇ, તેથી શામરાવને નાલાયક દરારી હિંદી સરકારે ખાસ અમલદાર વહીવટ કરવા માટે નીમ્યા અને એ અમલદારની સહાય તથા નવાબ સાહેબની સંમતિથી રાજ્યતંત્રમાં કેટલાક સુધારા કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૪માં એ અમલદારને પાંજા બોલાવી લઇને વહીવટ પાછો દરબારને સોંપ્યો; ૨૬ અને મુઆઈના ગવર્નર લોર્ડ હેરિસનો ખરીતો આવેલો તે મુજબ વ્યવસ્થા કરવા કબૂલાત અપાઇ. ૨૭

ટંકશાળ બંધ

ઈ. સ. ૧૯૦૧માં ખંભાતમાં રાજ્યનું પોતાનું રૂપાનાણું ચાલતું હતું તે બંધ થયું. રાજ્યની ટંકશાળા ૫૦ વર્ષ સુધી બંધ કરવી અને હિંદી સરકારની મંજૂરી વગર ઉઘાડવી નહિ એમ કર્યું. ખંભાતના રૂપિયા બ્રિટિશ સરકારે ૧૨૯ રૂપિયાના ૧૦૦ મુઆઈગરા એ દરથી બદલી આપ્યા. ૨૮ ઇ. સ. ૧૯૦૨માં તા. ૨૦મી જૂને ખંભાત દરબારે બામ્બે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે સાથે કરાર કર્યા ૨૯ અને રૂ. ૧૨,૦૦,૦૦૦ના ખર્ચે તારાપુરથી ખંભાત સુધી રેલવે નાખી આણંદથી પેટલાદની રેલવેને જોડી દીધી. એ અરસામાં પ્રખ્યાત છપનો દુકાળ પડવાથી ખંભાતની વસ્તી ૧૬ ટકા ઘટી ગઇ. ૩૦

વહીવટી સુધારા

નવાબ સાહેબ જાદરઅલીખાન સાહેબના રાજ્યમાં વહીવટમાં અગત્યના સુધારા થયા. ઘણાંખરા ખાતાઓમાં બ્રિટિશ જિલ્લાઓ જેવો વહીવટ દાખલ થયો. પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરી નિશાળો કાઢી અને અંગ્રેજી કેળવણી માટે એંગ્લો વર્નાક્યુલર નિશાળ પણ કાઢી. ખંભાતમાં પાણી ખાઈ હોવાથી મીઠા પાણીની મોટી ટાંકી ચંત્રબળથી ચાલતી કરાવીને પ્રગ્નને સુખ આપ્યું. પુરુષો અને સ્ત્રીઓને માટે દવાખાનાં પણ બંધાવ્યાં.

નવાબ જાદરઅલીખાન સાહેબ ઘણા દયાળુ રાજ્યકર્તા હતા. હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યે એમને સરખી લાગણી હતી. એ હિંદુના અને એ મુસલમાનના તહેવારોએ સવારી ચડતી. હિંદુના તહેવારની સવારી વખતે નવાબ સાહેબને પ્રજા તરફથી બહુ માન મળતું અને આખા શહેરમાં રસ્તાઓમાં લોકો તોરણ બાંધતા તથા ફૂલહારથી નવાબ સાહેબને વધાવતા. નવાબ સાહેબ પ્રજાનાં સુખ-દુઃખથી જાતે માહિતગાર થવા માટે સાદા પોપાકમાં નગરવર્ધો કરવા પણ જતા અને કોઈ વાર છૂપે વેશે ગામડાંમાં જઈને પણ ગરીબ પ્રજાનાં દુઃખ જાણી તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમ કહેવાય છે કે નવાબ જાદરઅલીખાન સાહેબને નાનાં બાળકો ઉપર ઘણો ભાવ હતો. બગીચામાં કે બહાર ફરવા જાય ત્યારે નાનાં છોકરાંને બોલાવીને રમતો રમાડતા. કોઈકોઈ વાર નિશાળોમાં

૨૬ એ જ પૃ. ૬૦-૬૧. આ અમલદારો મિ. કેનેડી અને રા. કેશવલાલ હીરાલાલ (અમદાવાદવાળા) હતા.

૨૭ એ જ પૃ. ૬૨.

૨૮ એ જ પૃ. ૬૧.

૨૯ એ જ પૃ. ૬૧.

૩૦ Enc. Britanica. Vol. V. Cambay.

૯૦

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

જાજી બાળકોને મીઠાઈ વહેંચતા. ૧૯૧૧ના દિલ્હી દરબારમાંથી આવ્યા બાદ એઓ સાહેબે એક વખત બધી શાળાઓનાં બાળકોને જમાડ્યાં હતાં. બાળકો એમની પાસે વિના સંકેતે આવી શકતાં અને કોઈ એમને રોકે તો તે માણસ ઉપર નવાખ સાહેબ નારાજ થતા. પ્રજાનો એમના ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો અને પ્રજા એમને રાગ હોવા છતાં એક પવિત્ર સાધુ પુરુષ જેવા ગણતી. એમનો સ્વભાવ ઘણો શાંત અને રહેણીકરણી ઘણી જ સાદી હતી. ઇ.સ. ૧૯૧૫માં ૨૧મી જાન્યુઆરીને રોજ ૬૭ વર્ષની ઉંમરે એ બેહસ્તનશીન થયા. એમના રાજ્યના પાછલા સમયમાં ખંભાત શહેર પણ સુધરતું ગયું અને સારાં શોભાયમાન શહેરોની પંક્તિમાં આવ્યું.

પ્રકરણ અગિયારમું

અંગ્રેજ કોઠી

પ્રથમ આગમન

હિંદુસ્તાનમાં મોગલ મહારાજ્યના નાશ પછી એથી પણ મોટું અને બળવાન સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર હિંદુસ્તાનથી પાંચ હજાર માણસ છેટે રહેનાર વેપારી પ્રજાને શરૂઆતમાં ખબર પણ નહોતી કે મરી, કરિયાણું અને કાપડના વેપારમાંથી મોટું મહારાજ્ય મળશે. ઇ.સ. ૧૫૮૩માં અંગ્રેજોને, ડચ વગેરે લોકોને હિંદુસ્તાનના વેપારમાંથી ઘણું કમાતા જોઈને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા તીવ્ર થઈ. એ વખતની ઈંગ્લંડની રાણી ઇલિઝાબેથ પાસેથી હિંદના સમ્રાટ અકબર ઉપર એક પત્ર મેળવી એક સાહસિક ટુકડી પૂર્વ તરફ નીકળી પડી. પોર્ટુગીઝોની પેઠે એ લોકો પૂર્વના મૂર્તિપૂજકોને ઈશુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ સમજાવવા તરવાર લઈને નહોતા આવ્યા. ડચ લોકોની પેઠે એમને પોતાની સરકારનો પૂરો ટેકો પણ નહોતો. અંગ્રેજો કેવળ સાહસથી પ્રેરાઈ વેપાર અર્થે જ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. ‘ખંભાત’ના રહેનશાહ^૧ ઉપર પોતાના રાજ્યકર્તાનો કાગળ લઈ ‘ખંભાત’ના મહારાજ સાથે વેપાર કરી કમાવાના શુદ્ધ ઉદ્દેશ સિવાય એમને બીજી કોઈ ઇચ્છા નહોતી. એમાંથી એમને મહારાજ સાંપડ્યું. એ તો ખેતર ખેડવા જતાં મોટો ધનભંડાર હાથ લાગે એના જેવું નથી? અંગ્રેજોનું હિંદનું સામ્રાજ્ય એ જગતના ઇતિહાસની એક નવાઈ; નસીબમાં ન માનનારાને નસીબની વિચિત્રતાનો એક અદ્ભુત દાખલો.

સોળમી સદીના અંત ભાગમાં આવેલી પહેલી ટુકડી ‘ખંભાત’ના રાજ્ય સાથે વેપાર શરૂ કરવામાં સફળ ન થઈ. એ પછી હિંદ આવવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રહ્યા. અકબરના દરબારમાં રહેલા જેસુઈટ પાદરીઓએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ દરબારમાં ખટપટ કરવામાં કોઈ બાકી ન રાખ્યું. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૬૦૭)માં હોંડીન્સને એક કાફલો સુરત બંદર જવાના રપટ આદેશથી મોકલ્યો. લાંબી અને કંટાળાભરેલી સફર કરી કેપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તે થઈને એક વરસે કાફલો એડન પાસેના સોકોટા બેટમાં આવ્યો. ત્યાં કેટલાક હિંદુ ગુજરાતી વેપારીઓની સલાહથી^૨ ચોમાસું વિતાવ્યા પછી હિંદ તરફ જવાનું નક્કી કર્યું અને કેટલેક મહિને સુરત આવ્યા. એ વખતે જહાંગીરના રાજ્યમાં મુકર્મખાન અમદાવાદનો સુબો હતો. અંગ્રેજો એને સુરત અને ખંભાતનો સુબો કહે છે. અંગ્રેજોને

^૧ British Beginnings in India:-Rowlinson: P. 28. ‘Elizabeth by grace of god etc. To the most invinsible and most mightie Prince lord Zelabdim Echebar king of Cambay. Invinsible Emperor etc.’ એ પ્રમાણે કાગળની શરૂઆત છે.

^૨ એ જ પૃ. ૪૦. ગુજરાતી હિંદુઓ હોરમઝ સોક્કાટ્રા વગેરે જગ્યાઓએ સ્થાયી થઈ રહેલા હતા એના બીજા પુરાવા પણ મળે છે. સોક્કાટ્રાના ગુજરાતીઓએ ખાસ કરીને વહાણવટીઓએ ચોમાસામાં હિંદ ન જવા સલાહ આપી.

૬૨

અંગ્રેજ કોહી

એની સાથે બનાવ નહોતો.^૩ અંભાતમાં રહેલા પોર્ટુગીઝોએ પણ અંગ્રેજોને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૩ની લગભગમાં અંગ્રેજોએ સુરતમાં કોહી સ્થાપી, અને ઇ. સ. ૧૬૧૫થી ૧૮ સુધીમાં અંભાત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ, અને આગ્રામાં પણ શાખાઓ કાઢી.^૪ આ અંભાતની કોહી છેવટ સુધી, સુરતની કોહી મુંબઈની શાખા બન્યા પછી પણ, સુરતની શાખા જ રહી.

સત્તરમી સદી

ઇ. સ. ૧૬૧૭-૧૮માં ઇંગ્લંડના રાજાના એલચી તરીકે સર ટોમસ રો સુરત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપારના હક માટે જહાંગીરના દરબારમાં સારો પ્રયત્ન કર્યો. સુરત, અંભાત ધોધા, સિંધ અને બંગાળમાં વગર હરકતે વેપાર કરવા માટે અંગ્રેજોએ માગણી કરી. સત્તરમી સદીમાં આ રીતે સુરતની શાખા તરીકે અંભાતમાં અંગ્રેજ કોહી થયા છતાં છેક ઇ. સ. ૧૭૨૦માં, અંભાત સંસ્થાન સ્વતંત્ર થવાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ કોહીને લગતી હકીકતમાં કાંઈ ખાસ નવાળૂની નોંધાયેલી નથી. લગભગ આ એક સદી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં કાંઈ ભાગ લીધેલો ન હોવાથી અને કેવળ વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપવાથી વેપારીઓના કાગળોમાં વેપાર-ધંધો અને માલ તથા વહાણની આવકબવકના અંભાતને લગતા ઉલ્લેખો માત્ર મળે છે. આવા ઉલ્લેખો આ એક સદીના સમય દરમ્યાન ઘણા છે. પરંતુ કોહીના ઇતિહાસ માટે એથી કાંઈ ખાસ બાણુવાનું મળતું નથી. શિવાજી વગેરેની લૂંટ વખતે અંગ્રેજ કોહીના માણસોએ જે ભાગ સત્તરમી સદીમાં લીધેલો તે પણ સુરતના ઇતિહાસને લગતો હોઈ અંભાત માટે કાંઈ ખાસ બાણુવા જેવું બન્યું નથી. કોહીના વેપારની હકીકત પણ સુરતની શાખા હોવાને લીધે સુરતની હકીકતમાં સમાઈ જાય છે. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં સુરતની કોહીનો પ્રમુખ હોપકીન્સન ગયો અને એની જગ્યાએ મેથોલ્ડ (Methwold) આવ્યો. આ માણસ ડાહ્યો અને હોશિયાર હતો. ફેક્ટરી શાંતિથી વેપાર કરી શકે તેથી એણે પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરી અને પોર્ટુગીઝના સુબાને મળવા ગોવા પણ જઈ આવ્યો. મિ. મેથોલ્ડને સુરત બંદર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મથક તરીકે ઠીક ન લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. એણે કંપનીને સુરતનું મુખ્ય મથક બદલીને અમદાવાદ લાવવા લખ્યું હતું અને અમદાવાદનાં બંદર તરીકે અંભાત અને ધોધા રાખવા સૂચવ્યું હતું.^૫ પરંતુ એ વખતે ઇંગ્લંડમાં ચાર્લ્સ પહેલાને

૩ એ જ પૃ. ૪૨. વિલિયમ હોપ્કીન્સ લખે છે કે અંભાત બંદર એના હાથ નીચે હતું. Early Travels. P. 63.

૪ એ જ પૃ. ૭૩.

૫ British Beginnings in W. India Rawlinson P. 101. એમ્બાસી of Sir Thomas Roe.: Foster: Oxford P. 320. આમાં સર ટોમસ રો પણ કંપનીને લખે છે કે બંગાળમાં ફેક્ટરી કાઢવાની રજૂઆતને બદલે અમદાવાદ એકલું જ એક વહાણ ભરી કાઢે એટલો માલ આપી શકે અને એની પાસે આવેલું અંભાત તથા ભરૂચ કાપડ કામળા વગેરે ઘણા માલ આપી શકે તેમ છે. પૃ. ૪૮૦માં પણ એવું. અંભાતમાં ફેક્ટરી માટે ઇ. સ. ૧૬૧૬ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ હતો એટલે તે પહેલાં ફેક્ટરી નહોતી. P. 29-30. અંભાતની અંગ્રેજ કોહીને લગતા સામાન્ય ઉલ્લેખો માટે એમ The English Factories 1616-1623 William Foster: Oxford. એમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે. પૃ. ૩૦૬માં સુરત, અંભાત, ધોધા, સિંધ અને બંગાળમાં વેપારની બંદરે લગતા જહાંગીરના હુકમના ઉલ્લેખ છે.

અંગ્રેજ કોહી

૯૩

કંપની સાથે ખટપટ થવાથી એ હેતુ પાર પડ્યો નહિ. અને ખંભાત સુરતના હાથ નીચે રહ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦થી ૧૭૦૦ની વચમાં તો ફેક્ટરી હતી કે નહિ તે શંકા છે.^૬

ઈન્સ અને બીડવેલ રેસિડેન્ટ

અદારમી સદીનાં પહેલાં વીસ વર્ષોમાં પણ ખાસ નોંધવા લાયક કંઈ બન્યું નથી. આ વખતે ખીનન યુરોપીય દરિફાની કોહીઓ ખંભાતમાં રહી નહોતી. એટલે પરદેશીઓમાં અંગ્રેજો એકલા જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ સદીમાં પણ એકંદરે ખંભાતની અંગ્રેજ કોહીનો ઇતિહાસ સુરતની કોહીના ઇતિહાસમાં જ સમાયલો છે. અને જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે સુરતની રોજનીશીઓમાંથી અને સુરતે મુંબાઈના ગવર્નરને લખેલા કાગળો, ખરીતાઓ અને મુસદ્દાઓમાંથી તારવી કાઢવા પડે છે. સુરત અને ખંભાત બંને કોહીઓને નમળી પડતી મોગલાઈના સુબાઓ કનડતા. જમીન માર્ગે મરાઠાઓ લૂંટતા કે ચોથ ગિધરાવતા, અને દરિયા માર્ગે રજપુત અને કોળી ચાંચિયાઓ લૂંટ કરતા. ઇ. સ. ૧૭૨૭માં રેસિડેન્ટ મિ. વેયાર્ડ (Wyard) પાસેથી મુસલમાન સુબાએ પૈસા કઢાવેલા તેથી ઘણું ખમવું પડેલું. ઇ. સ. ૧૭૨૫માં એકખીન સાથે લડતા મરાઠા લશ્કરથી આખું ખંભાત શહેર ડરી ગિંથ્યું હતું.^૭ પીલાજીએ ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ગામડાંના લોક ખંભાત શહેરમાં આવીને ભરાયા. એણે એમની પાસેથી રૂ. પાંચ લાખ માગ્યા અને ન આપ્યા ત્યારે ગામ બાળ્યાં. તે પછી કંતાજ આવ્યો. એણે ડર ગિધરાવવાનો હક માગી પીલાજી છોડી દે તો વીસ હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યું, અને પીલાજીએ ન માનવાથી લડાઈ થઈ. એમાં પીલાજીની હાર થઈ. પછી કંતાજીએ ખંભાત પાસેથી ૧૧૦૦૦૦) રૂપિયા માગ્યા. એમાં અંગ્રેજ કોહીને લાગે રૂ. ૫૦૦૦)નો ફાળો આપ્યો. એ વખતના રેસિડેન્ટ મિ. ડેનીઅલ ઇન્સે મરાઠાઓને ઘણું સમજાવ્યા કે છૂટથી વેપાર કરવા માટે અને કાંઈ મહેસુલ ન આપવા માટે શાહુ રાજાએ અંગ્રેજોને પરવાનો આપેલો છે. આ સાંભળી મરાઠાઓ હર્યા. છેવટે પહેલા હમા દરિફે અંગ્રેજોએ રૂ. ૫૦૦) આપ્યા. એ પછી મરાઠાને જવું પડ્યું એટલે બાકીના દંડમાંથી બચી ગયા. એ પછી અમદાવાદના સુબા હામીદખાનના માણસો ખંભાત પાસે મહેસુલ ગિધરાવવા આવ્યા, અને શહેર ઉપર ૩૫૦૦૦) રૂપિયાનો કર નાખ્યો, જેમાં રૂ. ૧૦૦૦) રેસિડેન્ટે આપવાના હતા. આ લોકો એક વખત પાછા ગયા અને બીજી વખતે એમને અંગ્રેજોને ન સતાવવા માટે કહેવામાં આવ્યું. રેસિડેન્ટ મિ. ઇન્સ લખે છે કે એ લોકો ફક્ત બસો માણસ લઈ આવેલા હતા અને મને એની કાંઈ બીક હતી નહિ. રેસિડેન્ટે ન માનવાથી સુબાએ અંગ્રેજોની વખારો ઉપર તાળાં મારી દીધાં. મિ. ઇન્સ લખે છે કે આ લોકોને માત્ર દારૂની બે પેટીઓ આપીને એણે વશ કર્યાં. આ બાબત માટે સુરતના રેસિડેન્ટ સાથે મિ. ઇન્સને રમૂજ પત્રવ્યવહાર થયેલો.^૮ આ મિ. ઇન્સને ઇ. સ. ૧૭૩૪-૩૫માં બદલવામાં આવ્યો અને મિ. એચ. બીડવેલ

૬ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 220 Note 7. ગેઝેટીઅરનો લેખક મેકફરસનના 'Commerce'ના આધારે આ શંકા કરે છે. કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી એ આ વાતને ટેકો આપે છે.

૭ પીલાજી ગાયકવાડ અને કંતાજ કદમ. Bom. Gaz. VI. 221.

૮ એ જ. પૃ. ૨૨૧.

૬ Bom. Govt. Records P. D. D. 8.

૯૪

અંગ્રેજ કોઠી

(Bidwell) નામના માણસને ખંભાતના રેસિડેન્ટ તરીકે મોકલ્યો. એણે આવીને મીઠા નામના એક માણસને કંપનીનો દલાલ નીમ્યો. મિ. ઇન્સે છેક ઈ. સ. ૧૭૩૫ના એપ્રિલમાં હોદ્દો છોડ્યો. મિ. ઇન્સેનો સ્વભાવ જરા ઠેકાણે નહોતો એમ સમજાય છે.^{૧૦} ઈ. સ. ૧૭૩૫ના ઑક્ટોબરમાં મિ. બીડવેલ લખે છે કે ગનીમની^{૧૧} અંદર અંદર લડાઇ થવાથી અમદાવાદ અને ખંભાત વચ્ચેના વેપાર બંધ થઈ ગયો હતો. પરંતુ નવેમ્બરની આખરે મરાઠાઓ પાછા જવાથી વેપાર પાછો શરૂ થયો હતો. મિ. બીડવેલ રેસિડેન્ટના વખતમાં વેપાર અને માલની આવક બવક, ખરીદ વગેરેના ઉલ્લેખો ખાસ આવે છે. ખંભાતનો રેસિડેન્ટ માલ ખરીદી એનાં નાણાં આપવા માટે સુરતની કોઠી ઉપર હુંડી લખી તે હુંડી ખંભાતમાં વેચી નાણાં ભાંત કરતો. એક વખત તકરારને લીધે સુરત-વાળાએ એની હુંડી સ્વીકારી નહિ એટલે બીજી વખતે ખરીદ માટે મિ. બીડવેલે લખી દીધું કે હુંડી ન સ્વીકારાવાથી ખરાબ લાગે છે. અને હુંડી મળતી નથી તેથી નાણાં મળતાં નથી. દલાલને પણ ઘણી વાર માલનાં નાણાં પહેલેથી થોડાં આપવા પડતાં. ઘણી વાર નમૂના પ્રમાણે માલ ન નીકળવાનાં લખાણો પણ આપેલાં છે. મિ. બીડવેલને મિ. ઇન્સ સાથે તકરાર ચાલેલી અને મિ. ઇન્સે ટોળું ભેળું કરી મિ. બીડવેલને કોઠીમાંથી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરેલો. આખરે ૧૭૩૬માં મિ. બીડવેલથી કંટાળી મુંબાઈમાં વળતરોને લાવીને વસાવવા માટે સુરતની કોઠી વાળાઓએ મુંબાઈ લખ્યું. અને બમન પટેલ નામના પારસીએ એ કામ માથે લીધું.

મિ. મનરો રેસિડેન્ટ ૧૭૩૬-૩૭થી ૧૭૪૨

આખરે ઇ. સ. ૧૭૩૭માં મિ. બીડવેલને છૂટા થવાનો હુકમ મળ્યો અને તેમનો હોદ્દો મુંબાઈ લેવા મિ. જોન મનરોને મોકલ્યો.^{૧૨} એમ કહેવામાં છે કે મિ. બીડવેલને કઢાવવા માટે મિ. ઇન્સે જે પ્રયત્નો કરેલા તેમાં એક પ્રયત્ન ખંભાતના નવાબને સમજાવી મુંબાઈ મિ. બીડવેલ વિરુદ્ધ લખાવેલું અને તેને પરિણામે મિ. બીડવેલને પાછો ખેલવી લીધેલો.^{૧૩} ઈ. સ. ૧૭૩૭માં મરાઠાના દબાણને લીધે મોમીનખાનને નાણાંની જરૂર પડવાથી કુલ રકમનો થોડો ભાગ રેસિડેન્ટ મિ. હોડ્જિસ(Hodges) પાસે માગેલો ને રેસિડેન્ટે તેને ભેટ આપી ઉડાવેલો. એક વખત નવાબે ત્રીસથી ચાલીસ હજાર રૂપિયાનો રેશમી માલ વગેરે ખરીદ કરવાની ઇચ્છા નાણાં વસૂલ કરવાના ઇરાદાથી બતાવેલી. પરંતુ રેસિડેન્ટે એ પણ ઉડાવ્યું હતું. પરંતુ નાણાં આપવામાંથી હમેશાં બચાવું નહિ અને વખતે કાંઈ આપવું પણ પડતું.^{૧૪} ઈ. સ. ૧૭૪૧ ખંભાતના નવાબે ગળીની નિકાશ બંધ કરી અને સુરતના રેસિડેન્ટ

^{૧૦} Bom. Gaz. VI. P. 221. 'eccentric resident.'

^{૧૧} મરાઠાઓ માટે તિરતકરનો શબ્દ. અંગ્રેજ કાગળોમાં મરાઠાઓને માટે આ શબ્દ ઘણી વાર વાપરેલો છે.

^{૧૨} Bom. Govt. Records P. D. D. 9 અને P. D. D. 10. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે મિ. ઇન્સ અને મિ. બીડવેલની તાણતાણમાં કંપનીને નુકસાન થયું હતું. (P. 224).

^{૧૩} Bom. Gaz. VI. P. 224.

^{૧૪} એ જ. પૃ. ૨૨૪. મિ. બીડવેલ પછી મિ. મનરો નિમણા હતા એમ સરકારી દફતરોમાં છે. ગેઝેટીઅર પણ એ કબૂલ કરે છે છતાં ૧૭૩૭માં આર્ટીકલ રેસિડેન્ટ ક્યાંથી આવ્યા તે સમજતું નથી. રૈકૉર્ડમાં ટોમસ હોડ્જિસનું નામ આવે છે. કદાચ તે મિ. મનરોના આવતાં મુખી કામચલાઉ હશે.

અંગ્રેજ કોડી

૯૫

મિ. લેઅમનનો ફેટલોક માલ પોતાના હુકમનો રેસિડેન્ટે અનાદર કરવાના કારણથી જન્મ કર્યો હતો. આ બનાવનો અર્થ એમ લેવાયો કે અંગ્રેજોના વેપારના છુટાપણનો ખંભાત સરકારે ભંગ કર્યો. આથી ખંભાતનાં વહાણ પકડવા માટે ફેટલોક અંગ્રેજ વહાણ (ધરાય grabs) મોકલવામાં આવ્યાં. આથી તુરત સમાધાન થયું. ઇ. સ. ૧૭૪૩માં પણ એક વખત એવું બન્યું હતું ત્યારે વહાણ પકડવાની હુકિત સફળ નીવડી હતી.^{૧૫}

ઈ.સ. ૧૭૩૭ના ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે મિ. મનરોનું વહાણ ખંભાત નજીક આવ્યું પણ ભરતીના કારણસર પૂનમ આવતાં સુધી વહાણ બારામાં ન આવી શકવાથી એને દરિયામાં રહેવું પડ્યું. એણે આવીને મિ. બીડવેલ અને દલાલની તકરારની ખરી વાત લખી, અને સુરતવાળાએ મિ. બીડવેલની હુડી ન સ્વીકારી તેથી ખંભાતમાં કંપનીની આખર કેવી બગડી હતી તે વાત પણ મુંબાઈ લખી. આ વખતે મોમીનખાનને પૈસાની ઘણી તાણ હતી. કારણકે અમદાવાદ છતી લેવા મોમીનખાનને તૈયારી કરવાની હતી. કંપની દલાલ પાસે અને દલાલ નવાબ પાસે લેણી નીકળતી રકમ એ કારણસર માગી શકતા નહોતા.^{૧૬} આ અરસામાં કંપનીએ ખંભાતમાંથી ખરીદેલો માલ નમૂના પ્રમાણે નહોતો એવી તકરાર ઊઠી. એથી એ બાબત અંગ્રેજ અને દેશી કાપડના વેપારીઓની એક કમિટી તપાસ માટે નીમાઈ હતી.^{૧૭}

મિ. સ્ટ્રીટ અને મિ. અસ્ક્રીન અને બીજા

મિ. મનરો પછી મિ. સીલ (Seale) અને મિ. ચાર્લ્સ ક્રોમેલીન (Crommelin)નાં નામ રેસિડેન્ટ તરીકે આવે છે અને તે પછી મિ. સ્ટ્રીટ (Street)નું નામ રેસિડેન્ટ તરીકે માલૂમ પડે છે. એ વખતે મુંબાઈથી સુરત અને ખંભાત માલ ચડાવનારાઓને મુંબાઈના ગવર્નરે કહ્યું કે નવાબના જકાતખાતામાં જકાત આપી માલ ન ઊતરાવવો પણ કંપનીની વખારોમાં સીધો લઈ જવો. ખંભાતના રેસિડેન્ટોમાં એ પછી આવેલા મિ. અસ્ક્રીનનું નામ જાણીતું છે. એના વખતમાં મોમીનખાન સુરતથી મુંબાઈ ઘઈ પૂને ગયા એ વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. ઇ.સ. ૧૭૫૪માં સુરતની કોડી-વાળાઓ તરફથી ખંભાતમાં ફેક્ટરી માટે મકાનની ખરીદી અને તે મકાનની મરામત માટે મુંબાઈ લખાણ આવ્યું. કોડીના મકાનની કિંમત રૂપિયા એક હજાર હતી અને એની મરામતમાં પણ રૂપિયા એક હજાર થયા. એથી મુંબાઈ સરકારને ઘણી નવાઈ લાગી.^{૧૮} એ પછી વિલિયમ બોઈ અને વિલિયમ રેઇક્સ (Raykes); ટોર્લેસીઝી (Torleesse) એટલા રેસિડેન્ટ આવી ગયા. એમના વખતમાં ખાસ નોંધવા લાયક બનાવ બન્યો નથી.

^{૧૫} Bom. Gaz. VI. P. 224.

^{૧૬} Bom. Govt. Rec. P. D. D. 10.

^{૧૭} એ જ. પૃ. ૨૮૮. આમાં કાપડની ઘણી જાતોનાં નામ આપેલાં છે જેમાંનાં ફેટલોકને હાલ યું કહે છે તે સમજતું નથી. સરકારી દફતરમાં આ બાબત લાંબું વર્ણન કરેલું છે જેને વખતની વાંધા પતવવાની રીત ઉપર સારી પ્રકાશ નાખે છે. કાપડની જાતોની યાદી ઉદ્યાગના પ્રકરણમાં આપીયું.

^{૧૮} Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13.

સર ચાર્લ્સ મેલેટ ૧૭૭૪-૮૩.

૯. સ. ૧૭૭૪માં સર ચાર્લ્સ મેલેટની રેસિડેન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ. એ લાંબા વખતના ગાળામાં મરાઠાઓ સાથે નવાબને ટંટાબમેડ થયા કરતા અને કંપનીએ એમાં સારો ભાગ ભજવેલો એ આગળ જોઈ ગયા છીએ.^{૧૯} કંપની નવાબને જૂના મિત્ર તરીકે ગણતી અને દરેક વખત ખતની મદદ કરેલી છે.^{૨૦} સર ચાર્લ્સ મેલેટના વખતમાં ખંભાતની આવક ઘણી ઓછી થઈ હતી અને સારી વ્યવસ્થા થાય તો એ લાખને બદલે પાંચ લાખની આવક થાય એવું લખાણ સર ચાર્લ્સે કર્યું હતું. સર ચાર્લ્સ ખંભાતને ગૂજરાત પ્રાંતની ચાવી (Key) ગણતા,^{૨૧} અને ત્યાં ત્રણ તોપો અને ૫૦ યુરોપિયન સિપાઇઓ રાખવા લખેલું. પરંતુ મુંબાઈ સરકારને એ પસંદ ન પડ્યું અને એટલું લશ્કર રાખ્યાનો અર્થ નથી, તેમજ નવાબને આપેલાં વચન પાળી ફતેહસિદ્ધ સામે મદદ કરવી જોઈએ એવું લખાણ આવ્યું. રેસિડેન્ટે સુરત અને ભરૂચ સાથે ખંભાતને સરખાવી ખંભાતની ગૂજરાતમાં આવી રહેલી મધ્યસ્થ પરિસ્થિતિનાં વખાણ કરી કંપનીના માનની ખાતર પણ ખંભાતમાં સારી રીતે રહેવા લખાણ કર્યું. આ વખતે મિરઝાં મુહમ્મદ ઝમાન સાથે નવાબને પડેલા ઝઘડામાં પણ કંપનીએ ભાગ લીધો જણાય છે; અને નવાબે રેસિડેન્ટ આવી આવતોમાં ભાગ લે છે તે માટે મુંબાઈ લખેલું એટલે રેસિડેન્ટ ઉપર લખાણ આવેલું કે નવાબની અંદરની વ્યવસ્થામાં કંપનીએ વચ્ચે પડવું નહિ.^{૨૨}

રૉબર્ટ હૉલફોર્ડ

સર ચાર્લ્સ મેલેટ પછી મિ. રૉબર્ટ હૉલફોર્ડ (Holford) રેસિડેન્ટ થયો. ખંભાતનો દુરગ્મ દરવાજો જે મરાઠાઓના કારારને લીધે અંગ્રેજોના વહીવટમાં આવેલો તે નવાબને પાંચો આપવા મુંબાઈથી મિ. હૉલફોર્ડ ઉપર હુકમ આવ્યો.^{૨૩} (૧૭૮૪) એ વખતે ખંભાતનું રથળ ગૂજરાતમાં લશ્કરી ઉપયોગ માટે ફેટલું મહત્વનું છે એ દર્શાવતો પૂનાના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટે લખેલો કાગળ મુંબાઈ સરકારને મળ્યો. મિ. હૉલફોર્ડ રેસિડેન્ટની જગ્યા ઉપર ઇ.સ. ૧૮૦૩ સુધી રહ્યા. એ અરસામાં

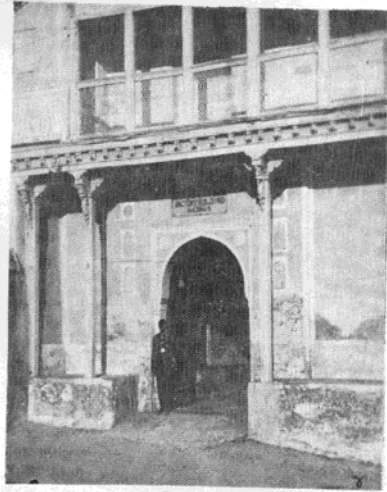
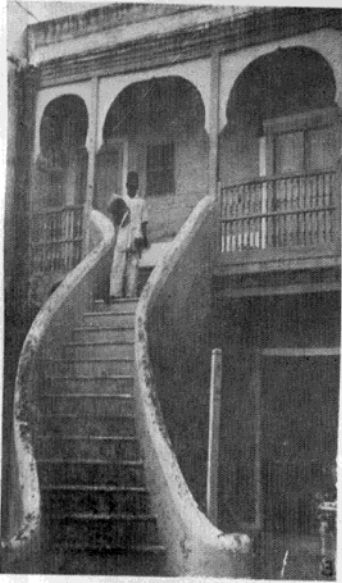
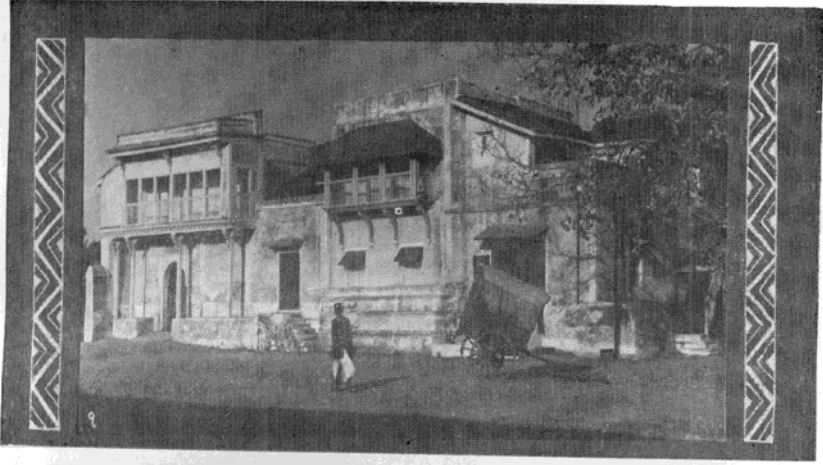
૧૯ આ અરસામાં સરકારી દફતરોમાં જનરલ મેડાર્ડ, રેસિડેન્ટ, અને નવાબને લગતા ઘણાં લાંબા કાગળો છે અને એમાં એકબીજા ઉપર આરોપો મૂકેલા છે, જેને અહીં રજા નથી.

૨૦ આ ખાખત આગળ જોઈ ગયા છીએ. તળાવના કિલ્લાને લગતા અને ઘોઘાને લગતા ભાવનગરના રાજાની સાથેના ખંભાતના સંબંધ ખાખત પણ જોઈ ગયા છીએ. મુંબાઈનાં દફતરમાં મેડાર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટરને એ ખાખત એક કાગળ છે તેમાં જણાવ્યું છે કે નવાબ અને ભાવનગરના રાજાને સારો સંબંધ રહે તો સાફ. પણ જો ઘોઘા નવાબના હાથમાં આવે તો નવાબે ત્યાં કોઠી કરવા દેવી અને બીજા યુરોપિયનોને ન પેસવા દેવા.

૨૧ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13. સર ચાર્લ્સ આ ખાખત પણ લાંબું લખાણ કરેલું જણાય છે. નવાબે મહાદેવ સિધિયાને કાગળ લખેલો હાથ આવ્યાનું પણ લખેલું છે. ત્રણ તોપો અને પચાસ યુરોપિયન સિપાઇઓથી ખંભાત લઈ શકાય એમ એમનો મત હતો.

૨૨ એ જ. મિરઝાં મુહમ્મદ ઝમાન નવાબ સાહેબનો નાયબ (વઝીર) હતો.

૨૩ સાથના કારણથી એ દરવાજો મરાઠાના હાથમાં આવ્યો હતો. અમદાવાદમાં પણ એ મુજબ એક દરવાજો એમણે કબજે રાખેલો. (મેળા વહીવટ વખતે).

ખંભાતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની બ્લૂની કેડી
(૧) કેડીનો બહારનો દેખાવ; (૨) કેડીના ચોક-
માંથી ઉપર જવાની સીડી; (૩) કેડીનો દરવાજો.

અંગ્રેજી કોડી

૯૭

વસાઈના કરારથી ખંભાતના પેશ્વાના હક અંગ્રેજોને મળ્યા. મિ. હૉલફોર્ડના લાંબા નિવાસ દરમ્યાન નવાબ અને કંપની વચ્ચે નાનીનાની તકરારો ચાલ્યા કરી. એક વખત કંપનીના રક્ષણ નીચે રહેતા વણકરોને આપવાની જગત માટે તકરાર ઊઠી.^{૨૪} બીજી વખત મિ. હૉલફોર્ડનો બાગ નવાબને હસ્તકર્તા લાગ્યો તેની તકરાર ઊઠી અને મુંબાઈના ગવર્નરે મિ. હૉલફોર્ડના કૃત્યને વખોડ્યું હતું. આ બધી તકરારો જાતે સમજાવી સમાધાન કરવા માટે નવાબે આગા મુહમ્મદને મુંબાઈ મોકલ્યો. મુંબાઈના ગવર્નરને રેસિડેન્ટ મૂકેલા આરોપો ખોટા છે એમ લાગ્યું અને રેસિડેન્ટ ઉપર હુકમ આવ્યો કે દરબાર સાથે સમાધાનીથી વર્તવું અને શાંતિ રાખવી. વધારામાં એમ પણ જણાવ્યું કે મિ. હૉલફોર્ડના કાગળો ઉદ્ધત હતા બ્યારે નવાબ સાહેબના કાગળો વિવેકસર હતા.^{૨૫} વણકરોની બાબતમાં નવાબ સાહેબ અને મિ. હૉલફોર્ડને જે ઝઘડો થયો હતો તે માટે પણ લાંબો પત્રવ્યવહાર મુંબાઈ સાથે ચાલેલો હતો, અને ગવર્નરે નવાબ સાહેબને શાંતિનો કાગળ લખીને જણાવ્યું કે કાપડ, દાણા વગેરેની ખરીદમાં કંપનીને નવાબ સાહેબ તરફથી સહાય મળશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. નવાબ સાહેબે તો ગવર્નરને લખી દીધું હતું કે કંપની સાથે સારો સંબંધ હોવાના કારણે મિ. હૉલફોર્ડ સાથે એ સારી રીતે વર્તે છે, માટે મિ. હૉલફોર્ડ દરબારની પ્રત્યેક લગતા કામમાં વચ્ચે પડતું નહિ.^{૨૬} આ બધી તકરારોની તપાસ કરવા મુંબાઈ સરકારે મિ. પ્રેન્ડરગેસ્ટ (Prendergast) અને મિ. ફ્રીન્ચ (Frinch) એ બે જણની કમિટી નીમી હતી.

ઉચ્ચતનો વખત

મિ. હૉલફોર્ડ પછી (૧૮૦૩) ગ્રેન રિમથ, ગર્બોર્જ કારસેલીસ (Carsselis) (૧૮૦૫)નાં નામ રેસિડેન્ટ તરીકે મળે છે. અદારમી સદીના અંતમાં અને ઓગણીસમીની શરૂઆતમાં ખંભાતની કોડીની સ્થિતિ છેક ખરાબ થઈ હતી. ૧૭૯૭ના ઓગસ્ટમાં લખાણ આવેલું કે ખંભાતની કોડીમાં કમાણી નથી અને ખરચ ભારે પડે છે. મુંબાઈ સરકાર દલાલ મારફતે કામ થઈ શકે એવા મતની હતી.^{૨૭} પરંતુ એ અરસામાં એવા બનાવ બન્યા કે કંપનીને બીજાં મોટાં કાર્યોમાં ધ્યાન આપવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં ગૂજરાતનો આખો કબજો મળવાથી રેસિડેન્ટની જગ્યા કાઢી નાખીને ખેડાના ક્લેક્ટરને રાજદ્વારી કામ માટે એ જગ્યા સોંપવામાં આવી. કોડી તો સુરતની બંધ થઈ એટલે ખંભાતની પણ બંધ થઈ.

ખંભાતની અંગ્રેજી કોડીનું મકાન આજે સારી હાલતમાં છે. એનું વર્ણન જોવાલાયક સ્થળોના વર્ણનમાં કરીશું.

૨૪ Bom. Govt. Record આ દફતરોમાં કંપનીના રક્ષણ નીચેના વણકરોની લાંબી નામાવળીઓ આપેલી છે.

૨૫ એ જ તા. ૩૦-૭-૧૮૦૧નો મુંબાઈનો કાગળ. આ કાગળ મુંબાઈના ગવર્નર મિ. ડંકને સહી કરેલો છે. મિ. હૉલફોર્ડ ખુલ્લા દરબાર વચ્ચે અવિવેક વાપરી ન જોવાય તેવી ભાષા વાપરેલી.

૨૬ એ જ મિ. હૉલફોર્ડ અને નવાબ સાહેબના મુંબાઈ સાથેના પત્રવ્યવહાર થયેલો લાંબો છે. હૉલફોર્ડ વણકરોને દરબાર ફેરવે છે એ વાત વારંવાર જણાવે છે.

૨૭ Bom. Gaz. VI. P. 232.

પ્રકરણ બારમું

સ્થાપત્ય

ગૂજરાતનું હિંદુ સ્થાપત્ય અને કલા

ખં ભાતને! રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસ જેમ ગૂજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસથી જુદો પાડી શકાય તેવો નથી છતાં એની સ્થાનિક વિશેષતાઓ છે, તેમ ખંભાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ પણ ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસનું અંગ હોવા છતાં એની સ્થાનિક વિશેષતા છે. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યના ઇતિહાસના દરેક અભ્યાસીને એટલી વાત તો ખાસ વિદિત છે કે મધ્ય-કાલીન હિંદુ સમયમાં આંધકામ અને કારીગીરીની આખતમાં ગૂજરાતે પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું હતું. કુદરતની અપરિમિત સમૃદ્ધિને ગૂજરાતના કારીગરોએ પથ્થરમાં ચિરંજીવ કરી હતી. રાજા અને પ્રજા બંનેએ ગૂજરાતમાં સ્થાપત્યનાં એવાં તો મનોહર સંભારણાં મૂકેલાં છે કે યુરોપીય કલાવિવેચકો ગૂજરાતીઓને સ્વભાવસિદ્ધ આંધકામના શૌખીનો કહી ગયા છે.^૧ અનેક અસ્માની-સુલતાની અને અનેક કુદરતી ટ્રોપમાંથી અચેલાં ગૂજરાતી સ્થાપત્યનાં અને કલાનાં ભગ્નાવશેષ ખંડેરો આજે પણ પ્રાચીન સમૃદ્ધિ અને આંધકામનો કુદરતી રસ સાચ્ચિત કરવા માટે જિલાં છે. મોઢેરા અને સોમનાથનાં ખંડેરો અને રદમાળના જિભેલા થોડા થાંભલા એ મકાનોની ભવ્યતા આજે પણ સિદ્ધ કરે છે. પાલિતાણા જેવું મંદિરોનું નગર આજે પણ જોનારને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે. દેલવાડાનાં જૈન દેવાલયો આજે પણ પરદેશી મુસાફરોની રોજનીશીમાં પહેલું સ્થાન મેળવે છે. કાળની ગતિથી આવાં અસંખ્ય મકાનો આજે નાશ પામ્યા છતાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં જેના અનેક ઉલ્લેખો આવે છે તે ઉપરથી અને હાલના અવશેષો ઉપરથી તેમની કલ્પના કરતાં દેશની સમૃદ્ધિની કલ્પના આપોઆપ આવી જાય છે.

ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય

હિંદુ સમય પૂરો થતાં મુસલમાન સમય શરૂ થાય છે. મુસલમાન ધર્મની કડક સાદાઈમાં સ્થાપત્ય ઉપર અસર થવા વગર રહે નહિ. સજીવ વસ્તુઓની આકૃતિ કરવી એ મસ્જિદમાં પાપ ગણાતું હોવાથી મનોહર પ્રતિમાઓની વિપુલતાવાળું હિંદુ મંદિર સલામત રહી શકે નહિ. તેમજ નવા રાજકર્તાઓનો ધર્મ જુદો હોવાથી એવી વિપુલતાથી દેવાએલા કારીગરો ધાર્મિક મકાનોમાં કડક સાદાઈ પણ કેવી રીતે લાવી શકે. મુસલમાનોએ દેશ જતી લીધો હતો પણ મકાનો આંધનારા કારીગરો અથવા હિંદુ હતા, અને વંશપરંપરાથી અલંકારની વિપુલતાવાળું સ્થાપત્ય તૈયાર કરવામાં દેવાએલા હતા. કંઈયે હુદયની કડકામને સંકેત જતી શકે છે એ વાત ગૂજરાતના કારીગરોએ મુસલમાન

^૧ Fergusson: Gujaratis are essentially a building race.

સ્થાપત્ય

૯૯

રાજ્યસત્તાની નીચે કામ કરી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. હિંદુ મંદિરોની અલંકારોથી ભરચક મકાન બાંધવાની રીતમાં મુસલમાનોએ કાંઈક સાદાઈ આણી. સાથે મુસલમાનોની તફવ સાદી બાંધકામની રીતમાં હિંદુ કારીગરોએ અલંકાર ઉમેર્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અલંકાર માપસર નાખવાનું કારીગરો શીખ્યા. સાદાઈની સાથે મળી ગએલા અલંકારો કિલ્લડા વધારે શોભવા લાગ્યા. મૂર્તિઓને બદલે કુદરતની વનસ્પતિની સંપત્તિના અલંકારો વાપરીને કારીગરોએ નવા રાજકર્તાઓનાં મન જીતી લીધાં.

મુસલમાન મકાનોની બાંધણી

નકશા-planingમાં પણ પ્રાચીન પરંપરાગત હિંદુ રીત ખાસ બદલાઈ નહિ. હિંદુ મંદિર છૂટક વ્યક્તિઓ દેવદર્શન કરી શકે એ ભાવના ઉપર બંધાએલાં હોય છે. એટલે એ મંદિરો બહુ મોટાં હોતાં નથી. જે મંદિરો વિશાળ બાંધવામાં આવે છે ત્યાં પણ દેવના ગર્ભગૃહની પાસે તે થોડાં ગણ્યાગાંઠ્યાં માણસો જ જઈ શકે એવી વ્યવસ્થા હોય છે. ગર્ભગૃહ એવું કોણાલુમાં અને અંધારામાં હોય છે કે દીવા વગર દેવદર્શન થઈ શકે નહિ. મુસલમાન ધર્મ વ્યક્તિ કરતાં સમૂહની પ્રાર્થનાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. આખો સમૂહ ઇશ્વરપ્રાર્થના એકીસાથે કરી શકે એવી બાંધણીને જ એમાં સ્થાન છે. મૂજરાતના હિંદુ કારીગરો આ અગત્યની વાત સમજી ગયા અને પ્રાચીન હિંદુ મંદિરોની બાંધણીને મુસલમાન મસ્જિદોને ફાવે એવી રીતે બદલી નાખી. સોળ થાંભલાના આષ્ટકોણ મંડપને મસ્જિદમાં કાયમ રાખ્યા. પરંતુ મસ્જિદનું કદ વધારવા માટે એની અનેક હારમાલા બનાવી, આમ બાંધણીને એના મૌલિક તત્ત્વોમાં કાયમ રાખવાથી મકાનની વિશાળતાને અનુરૂપ બનાવવા માટે થોડા ફેરફાર કરવા પડ્યા. થાંભલાને વધારે ઊંચા સર્ગગ બનાવવાને બદલે એક મોટા થાંભલાના એવા ભાગ કપાઈ કે બાંધણી મનોહર લાગે અને કુશળ આંખ જ તે પારખી શકે. તોરણો શોભા માટે કાયમ રાખ્યાં. બીજા અનેક અલંકારો ભીંતની અંતરી, ગોખ, મહેરાબ, મીંચર વગેરે જગ્યાઓમાં છૂટથી વપરાયા. હિંદુ બાંધણીમાં કમાન નહોતી તે ઉમેરી એ મોટામાં મોટો ફેરફાર થયો. શરૂઆતની મસ્જિદોમાં મીનારા દેખાવ પૂરતા નામના કરતા તે ધીમેધીમે શિલ્પીની કારીગરી બતાવવાનું મુખ્ય સાધન બની ગયા. આ રીતે મૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય થોડા ફેરફાર સાથે એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ રહ્યું એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.^૨

ખંભાતનું સ્થાપત્ય

સ્થાપત્ય કલાના આવા શોખીન દેશનું ખંભાત એ સૌથી માનીતું ગંદર હતું. મૂજરાતના ઇતિહાસમાં હિંદુ સમયમાં સોલંકી-ચાલુક્ય સમય સ્થાપત્યને માટે સૌથી સમૃદ્ધ ગણાય છે, અને

^૨ મૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે જુઓ: Hope and Fergusson: Ahmedabad Architecture. P. ૭૧-૭૭-૭૭. E.B. Havell. A Hand Book of Indian Art. P. ૭૦, ૧૫૦; Indian Architecture P. ૭૭. Fergusson: His. of Indian & Eastern Architecture, ૨૨૭. પણ મન અને ચર્ચા માટે જુઓ આ લેખકના 'મૂજરાતનું પાટનગર'ના સ્થાપત્યનાં પ્રકરણ. અમદાવાદની ચર્ચા ખંભાતને લાગુ પડે છે.

૧૦૦

સ્થાપત્ય

મુસલમાન સમયમાં અમદાવાદના સુલતાનોનો સમય સૌથી વધારે સમૃદ્ધ ગણાય છે. આ બંને સમયમાં ગૂજરાતનું અને હિંદુસ્તાનનું મુખ્ય અંદર ખંભાત હતું. એ વખતના એશિયાના વેપારનું એ કેન્દ્ર હતું. એના હિંદુ અને મુસલમાન રાજકર્તાઓ અંધકામના ખાસ શૌખીન હતા. એના શ્રીમંતો પણ એ આખતમાં રાજકર્તાઓથી કોઈ રીતે ઊતરે તેમ નહોતા. દેલવાડનાં મંદિરો રાજ્યએ અંધા-વેલાં નથી છતાં રાજ્યોએ અંધાવેલાં મંદિરોથી વધારે સુંદર અને મનોહર છે. અમદાવાદની સુંદરમાં સુંદર મસ્જિદો રાજ્યાશ્રયથી અંધારી નથી. ખંભાતની મુખ્ય મસ્જિદ-ખંભાતના સ્થાપત્યનો અલંકાર-પણ ખંભાતના એક શ્રીમંતે અંધાવી છે. એ ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ, ગૌરવ અને સ્થાપત્ય તથા કલાના શૌખનો મૂર્તિમંત દાખલો છે.

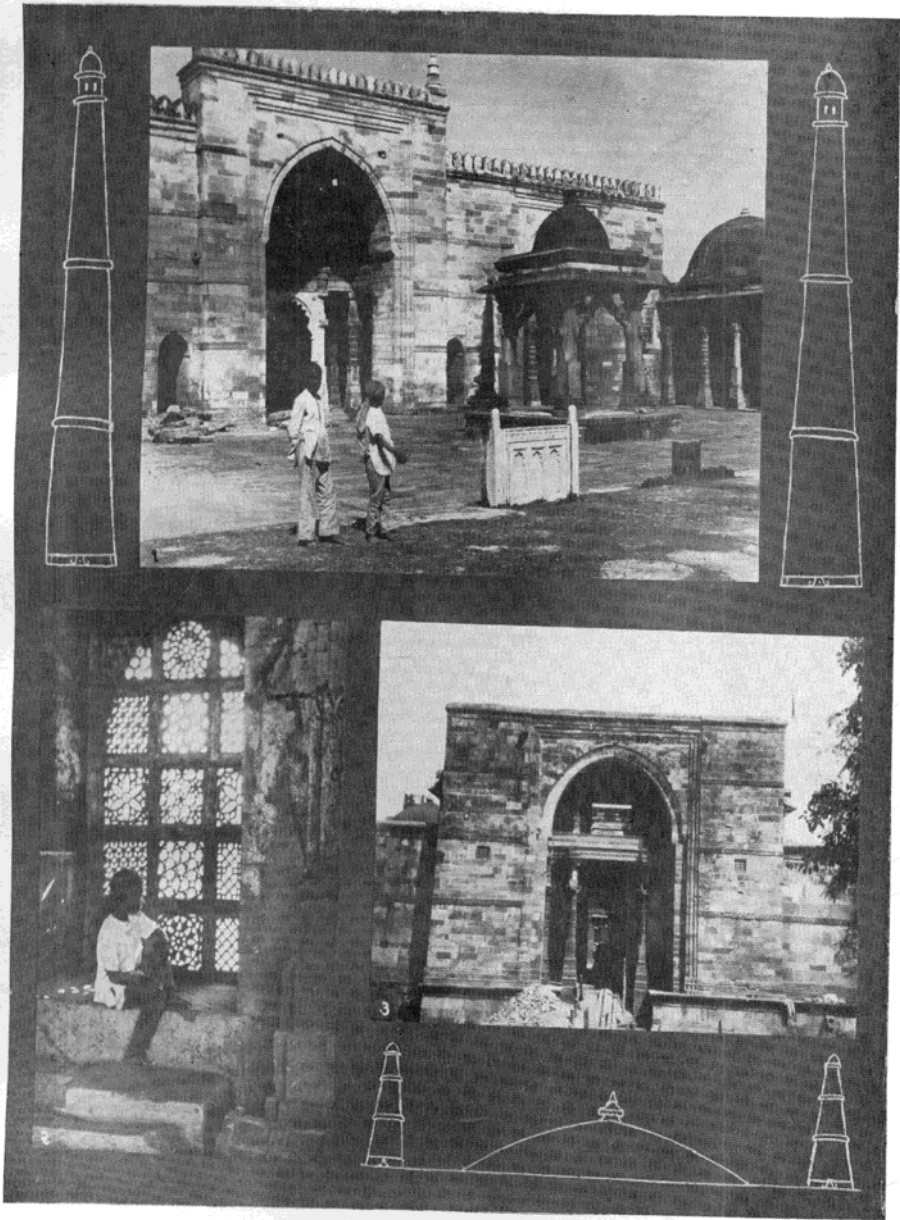
નગરરચના

ખંભાત શહેરના અનેક અવતાર થઈ ગયા એ તો આપણે ગયા પ્રકરણોમાં જોયું. નગરાની જગ્યાએ આવેલા શહેરની રચના કેવી હશે અને ત્યાં કેવાં મકાનો હશે એ જાણવા માટે તો હાલ કલ્પના સિવાય કંઈ સાધન રહ્યું નથી. હાલનું શહેર હિંદુ સમયના પાછલા ભાગમાં વસ્યું હશે અને એ જ જગ્યાએ એનાં મકાનોના અનેક અવતારો થઈ ગયા હશે. હાલમાં ખંભાત શહેરની અસલ અંધણી અમદાવાદની માફક મૂળ હિંદુ નગરરચનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે થયેલી છે. એ રચના બેટલે અંશે અમદાવાદે જળગવી રાખી છે તેટલે અંશે ખંભાતે જળગવી નથી એટલે એનું અસલ સ્વરૂપ આજે જાણવું મુશ્કેલ છે. દરબારગઢ, માણેકચોક ત્રણ દરવાજા વગેરે જગ્યાઓની સ્થિતિ અમદાવાદની અંધણી સાથે કાંઈકે મળે છે. ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન થતાં પહેલાં ગૂજરાતની રાજધાનીનું શહેર નહોતું. એટલે રાજગઢની પાસે રાજકુટુંબની મસ્જિદ અને શહેરની વચ્ચે જુમા-મસ્જિદ હોય એવી રચના નથી, એટલો ફેર છે. પોળો અને રસ્તાઓ તથા ઘરોની રચના ઉત્તર ગુજરાતનાં શહેરોને મળતી છે.

જુમામસ્જિદનું વર્ણન

ખંભાતના દરિયા તરફના કોટની પાસે રાજગઢની આબુમાં વિશાળ જુમામસ્જિદ છે. આ મસ્જિદ ગૂજરાતની સર્વથી જૂની મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે. ત્રણ દરવાજાથી દક્ષિણ તરફ જતાં મસ્જિદનો ઉત્તરનો ભાગ નજરે પડે છે, અને એ બેતાં એનાં સૌંદર્ય અને લગ્નતાનો પૂરો ખ્યાલ આવતો નથી. એની લગ્નતાનો ખરો ખ્યાલ અંદરથી અને દક્ષિણ આબુથી આવે છે. આ મસ્જિદ ગૂજરાતની બીજી ઉત્તમ મસ્જિદોની પેઠે રાતા રેતીયા પથ્થર sand-stoneની બાંધેલી છે.

આ મસ્જિદ પૂર્વપશ્ચિમ ૨૧૨ ફીટ લાંબી છે. અને ઉત્તરદક્ષિણ ૨૫૨ ફીટ પહોળી છે. એમાં દક્ષિણ તરફ રોજને છે તેના ૫૫ ફીટ સમાઈ જાય છે. મસ્જિદનો અંદરનો પ્રાર્થનાનો ખંડ અંદરથી ૧૮૯ ફીટ લાંબો અને ૫૦ ફીટ પહોળો છે. એની સામેનો ઓક ૧૩૪ ફીટ લાંબો અને ૧૧૬ ફીટ પહોળો છે. એની આસપાસની પડાળાઓ ૫૬ જે ૨૮ ફીટ પહોળી અને આગલા ભાગમાં ૩૦ ફીટ પહોળી છે. પ્રાર્થનાખંડમાં ૧૫ ફીટ ઊંચા ૧૦૦ થાંભલા છે. એ થાંભલા ૨૬ની એ હારમાં ગોઠવેલા છે અને પાછલી દીવાલથી એ હાર ૨૧ અને ૪૨ ફીટ છેડી છે. આ થાંભલાઓની

(૧) ભુજમાં મસ્જિદ અંદરથી (૨) મસ્જિદની અંદરની એક લાળી
(૩) ભુજમાં મસ્જિદનો પૂર્વ તરફનો દરવાજો—ખંડિયેર સ્થિતિમાં

સ્થાપત્ય

૧૦૧

મોઢવણ એવી રીતે કરેલી છે કે ચૌદ ચોરસ પડે છે, અને એના ઉપર ખૂણા કાપીને અષ્ટકોણ કરી હિંદુ રીત પ્રમાણે ઘૂમટ બનાવેલા છે. આગળના ત્રણ મોટા દરવાજાની અંદર છત ઊંચી લઈ જઈ જળી મૂકેલી છે. વચ્ચે દરવાજો એ શીટ આગળ લાવી ચાલીસ ફીટ ઊંચો કરેલો છે. અને તેને બે છેડે નાના બે મીનારા છે. આ પ્રમાણે આગલો ભાગ અને ત્રણે દરવાજા એવી રીતે બંધા લીધા છે કે પાછળના ઘૂમટ દેખાય નહિ. અમદાવાદની મસ્જિદોની પેઠે આ મસ્જિદમાં પણ મલુકખાનું (સ્ત્રીઓને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા) છે. પણ અમદાવાદમાં એક જ બાજુ હોય છે ત્યારે ખંભાતમાં બે બાજુ છે. બાંધણી અમદાવાદની માફક અડધિયા થાંભલા ઉપર કરેલી છે અને જળી કરેલી છે. એ જળી આજે સારી હાલતમાં નથી. પડાળીઓમાં ૨૧ ઘૂમટની હાર છે અને દરેક ઘૂમટવાળા ભાગમાં એકએક બારી છે. ચૌકની વચ્ચે વળુ કરવા માટે પાણીનો હોજ છે. મસ્જિદની પશ્ચિમ તરફની ભીંતમાં ત્રણે દરવાજાની સામે ત્રણ મહેરાબ અથવા કિબલા છે, અને એ અર્ધ ગોળાકાર છે, અને મથાળે કમાન છે. મસ્જિદની કમાનો અમદાવાદી કમાનોના ઘાટની છે. આ મહેરાબ અમદાવાદની મસ્જિદોના મહેરાબના જેવા કારીગીરીવાળા નથી પણ સાદા છે. મહેરાબની પાછળ ભીંતમાં ટેકા કરેલા છે. જે ઘૂમટની નીચેની ભીંતમાં મહેરાબ નથી, તેમાં બારીઓ છે પણ તે સારી હાલતમાં નથી. મીંચર આઠ પગથિયાંનો, અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં છે એવો બનાવેલો છે, અને ચૌરંગજેખના વખતમાં મીંચરની બંધાઈ ઘટાડવામાં આવી તે અસર અમદાવાદની પેઠે ખંભાતમાં થઈ હોય એમ લાગતું નથી. મીંચર મુસ્લા અગર ખતીબને માટે છે.

આ મસ્જિદની દક્ષિણે અડોઅડ મોટો રોજને આવેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ અને પહોળાઈ ૪૮ ફીટ છે. એનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર દક્ષિણે છે. વચ્ચે ૩૯ ફીટ વ્યાસનો મોટો ઘૂમટ છે. એની દક્ષિણના દરવાજામાં અને મસ્જિદની દક્ષિણના દ્વારમાં પડખે થઈને ઉપર જવા માટે દાદર છે. ઘૂમટ પડી ગએલો છે અને એની મરામત કરવાને કાંઈ પગલાં લેવાયાં લાગતાં નથી. ઘૂમટની નીચે પડાળી જેવું કરેલું છે. પશ્ચિમ બાજુ રોજને લગતી ખાનગી મસ્જિદ છે અને એનો સંબંધ મુખ્ય મસ્જિદના મોટા ખંડ સાથે અને દક્ષિણ તરફના મલુકખાના સાથે છે. વચ્ચે બંધાવનારની પોતાની અને એની સ્ત્રીની કબરો છે. આ રોજમાં થઈને પણ મસ્જિદમાં જઈ શકાય છે. કબરો આરસની અને સુંદર કારીગીરીવાળી છે અને એના ઉપર લેખ છે. એમાં રિવાજ પ્રમાણે કુરાનેશરીફનાં વાક્યો છે. લેખમાં બંધાવનારનું નામ પણ લખેલું છે. અનેક વિશેષણો લગાડ્યા પછી કહે છે કે અરબસ્તાન અને ઈરાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઉમર બીન અહમદ કાઝરી-જેને ઝેરચલ મલીકનો ઇલ્કાબ છે-એ યુધવાર સફરમાંસની નવમી તારીખે હી. સં.-૭૭૪ (ઈ.સ. ૧૩૩૩ તા. ૨૧ ઑક્ટોબર)ને રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યો. બીજી કબર ઉપર બીબી ફાતમાનું નામ છે એના ઉપર તા. ૧૧ શબ્વાલ હી. સં. ૭૮૩ (૩૦ ડિસેમ્બર ૧૩૮૧)ની તારીખ છે.

મસ્જિદની પૂર્વ તરફ દ્વાર ઉપર નાનો હિંદુ ઘાટનો મંડપ છે. મસ્જિદ મુહમ્મદશાહ બીન તઘલખશાહના રાજ્યમાં તા. ૧૮ મહેરમ હી. સં. ૧૨૨૫ (૫ જાન્યુઆરી ૧૩૨૫)ને રોજ મુહમ્મદ અલખુતમારીએ ખાનગી મિત્રકતમાંથી બંધાવી છે. બીજા એક લેખમાં સુત્રતાન ફિરોઝ (તઘલક?)

૧૦૨

સ્થાપત્ય

ના વખતમાં ઝરેખાન ગરતુરી નામના મિસ્ત્રીએ બાંધી એમ પણ લખ્યું છે.

ખંભાતમાં કેટલીક કબરો ઉમર અલ કાઝરીની કબર જેવી છે. એક તો ઇખ્તીયાર ઉદ્દૌલા નામના ખળનચીની ઇ. સ. ૭૧૬ હી. સં. જમાદલ આખર માસની ૧૭મી તારીખનો છે. (૬ સપ્ટેમ્બર ૧૩૧૬) શહેરથી માઈલ પશ્ચિમે અહમદ અલ હાજમ કુરેશીના પુત્ર અબ્દુલસલામના પુત્ર ઇસીના પુત્ર મુહમ્મદના પુત્ર સૈયદ અહમદના પુત્ર હાજી યુસુફની કબર છે. હી. સં. ૮૧૪ (ઇ. સ. ૧૪૧૧) છે. બીજી કબર ફકરુદ્દૌલા વઢીન અય્યુબકર ખીન હસનની છે. હી. સં. ૮૧૮ (ઇ. સ. ૧૪૧૫) છે. ૩

બાંધણીની ચર્ચા

આ મસ્જિદ ઇ. સ. ૧૩૩૫માં બંધાઈ એમ એની ઉપરના લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. રોજની અંદરની મુખ્ય કબર ઉપર ઇ. સ. ૧૩૩૩નું વર્ષ છે. આ મસ્જિદ હાલ છે એ જ ઘાટની એ વખતે બંધાઈ હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મસ્જિદની સાદાઈ જોતાં અમદાવાદમાં પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં બંધાએલી મસ્જિદોમાં અને આમાં બહુ ફેર નથી લાગતો. એમ છતાં પણ અમદાવાદની જૂનામાં જૂની મસ્જિદો કરતાં આ ખંભાતની જુમામસ્જિદ એક સૈકા જૂની છે. એટલે એ મસ્જિદની બાંધણી અમદાવાદની સર્વથી જૂની મસ્જિદો સાથે સરખાવતાં અને એનાથી એક સૈકા જૂની એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં એટલી બધી જૂની હોય એમ માની શકાતું નથી. ઇ. ૧૩૨૫ એટલે હિંદુ સત્તા પૂરી થયા પછી થોડાજ વખતમાં આ મસ્જિદ બંધાએલી છે. એ વખતે હિંદુ સ્થાપત્ય એની ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિમાં હતું. એટલે એને માટે કોઈ પણ ભારે મકાન બાંધવું મુશ્કેલ તો નહોતું. પરંતુ જે જાતની મસ્જિદો અમદાવાદમાં બાદશાહી સ્થપાયા પછી એટલે વર્ષ દેખાય છે, તે જાતની મસ્જિદ ખંભાતમાં એક સૈકા પહેલાં એટલા જૂના સમયમાં બંધાય એમાં શંકા પડે છે. પરંતુ બાંધણી જોતાં જેમ એ વખતે આ મસ્જિદ બંધાઈ હોય નહિ એમ લાગે છે તેમ એની અંદરના લેખની તારીખથી એથી વિરુદ્ધ માનવાને પણ પ્રમાણ નથી. ફક્ત ગૂજરાતમાં મુસલમાન સ્થાપત્યની પ્રગતિ જે રીતે થઈ છે તેનો વિચાર કરતાં એટલી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે લેખની તારીખ પ્રમાણે એ વખતે મસ્જિદ બંધાઈ છે એમ માનીએ તો તે વખતના હિંદુ કારીગરોને નકશો બનાવી આપનારા ખાસ બહારથી આવેલા હોવા જોઈએ. મસ્જિદ તો એ વખતે બંધાઈ એમ માની લઈએ તોપણ જોડેનો દક્ષિણ તરફ આવેલા રોજો તો પાછળથી બંધાયેલા હશે એમ જ માનવું પડે. રોજની બાંધણી ને એના ધૂમટનું કદ જોતાં ચૌદમી સદીમાં એ બાંધણી થવી અશક્ય છે. ગૂજરાતના સુલતાનોના પણ પાછલા ભાગમાં સુલતાન બહાદુરશાહના વખતથી એવા બુલંદ ધૂમટો ગૂજરાતમાં બંધાવા લાગ્યા. એટલે કબરો ચૌદમી સદીની શરૂઆતની હોય પણ મસ્જિદ અને રોજો તો પાછળથી કોઈએ બંધાવ્યા હોય એમ લાગે છે; અને બંધાયા પછીના અનેક સૈકાઓમાં તેની મરામત થયા કરેલી છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ મસ્જિદ હિંદુ મંદિરને

૩ Arc. Survey of W. India VI Burgess P. 28. લખાણમાં અરબીમાં માંડાના ફરશી બહુ ફેર પડે છે તેથી નામ સ્પષ્ટ થતું નથી એમ લાગે છે.

સ્થાપત્ય

૧૦૩

ફેરવી નાખીને બતાવેલી છે, એવો એકમત કેટલાક લેખકો કહે છે. આમ ધારવાને આધાર નથી. લેખમાં કહેલા વર્ષમાં મસ્જિદ બંધાઈ હોય તો એ વખતે મુસલમાન સત્તા તુરતમાં જ આવેલી હતી. મસ્જિદની રચના પણ એક સૈફા પછી બંધાએલી મસ્જિદો જેવી છે. તો એટલા વહેલા સમયમાં મસ્જિદ હિંદુ કે જૈન મંદિરને ફેરવી નાખીને કેવી રીતે થઈ હશે તે કલ્પનામાં આવી શકતું નથી. હિંદુ મંદિરોના પથ્થરો અને થાંભલાઓ વગેરે કાટમાલ વાપર્યો હશે એમાં શંકા નથી. એ વખતે ઉલુધખાનના લશ્કરે એક વખત તો મંદિરોનો ખંસ કરેલો હતો. પરંતુ ખુદ ઉલુધખાનના દરવારમાં જૈનોનું જોર સાફ હતું. તો આખું જૈન મંદિર ફેરવાઈને મસ્જિદ તે વખતમાં બની જાય એ માનવા જેવી વાત નથી.^૪ હિંદુ મંદિરોના અવશેષો લઈને મુસલમાન વેપારીએ મસ્જિદ બાંધી એ જ વાત સંયુક્તિક અને માનવા જેવી છે. મસ્જિદ રાજસત્તાએ નથી બાંધી, રાજસત્તા એ વખતે યૂજરાતમાં તદ્દન નવી જ આવેલી હતી એ પણ ભૂલવા જેવું નથી. એકંદરે મસ્જિદની બાંધણી કબરની તારીખ કરતાં એક સૈફા પાછળની જણાય છે.

૧૭૭૫માં જુમામસ્જિદ અને બીજાં મકાનો

છેક ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી આ મસ્જિદ સારી દશામાં નહોતી. એના બહુ ભાગ પડી ગયા હતા. પરંતુ હાલ એની સારી મરામત થતી રહી છે અને ખંભાતનું એ મુખ્ય જોવા લાયક સ્થાન કહી શકાય. જેમ્સ ફોર્સે (૧૭૭૫)માં આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે. એ કહે છે કે આ એક હિંદુ મંદિર હતું. એમાં મૂર્તિઓ જમીનમાં નાખેલી છે. આ માન્યતાની ચર્ચા ઉપર કરી છે એટલે ફરી લખવાની જરૂર નથી. ફોર્સે જ્યાં પોતે તપાસ કરીને લખે છે ત્યાં ખરૂં લખે છે પણ બીજાનું સાંભળીને લખે છે ત્યાં ભ્રમ પેદા કરે છે એવું એની પછી પોણી સદી પછી આવેલો ક્રીગ્ગ કહે છે. ઉપરની વાતની પેઠે ફોર્સે બીજી વાત એ કહે છે કે મસ્જિદની દક્ષિણે એક મીનારો હતો અને બીજો વીજળાથી પડી ગયો. આ હકીકત પણ ભ્રમમૂલક છે. ફોર્સે આગળ લખે છે કે ખંભાતનાં પરાંમાં કેટલાક સુંદર રોજ છે જેમાં કારીગીરી એટલી તો ઉત્તમ છે કે એના બાંધતાર કારીગરોને નકશી કરવા માટે બેટલો પથ્થર કોતરીને રેતી કાઢી તેની ભાગ-ભાગ સોનું આપવામાં આવેલું. આ રોજઓ ક્યાં હશે તેનો આજે પત્તો લાગતો નથી.^૫

નવાબ સાહેબનો મહેલ

નવાબ સાહેબનો મહેલ એ બીજું ઉત્તમ મકાન ખંભાતમાં ગણી શકાય. જુમામસ્જિદની બાજુમાં દરવારગદનાં મકાનોમાં રાજમહેલ આવેલો છે. ગદમાં જુદાંજુદાં મકાનોનો સમૂહ છે. એમાં દરવાર ભરવાનો જે ભાગ છે તે ભવ્ય અને સુંદર છે. એનો ઉદાવ મોગલ ઘાટનો છે, અને એની

^૪ આ મસ્જિદમાં એક ચારસનો થાંભલો નાગરી લિપિના અરપટ લેખવાળો અને ગઈલ શાપની મૂર્તિ કોતરેલો પડ્યો છે. એને મંદિરમાં વાપરનાં વધેલો થાંભલો છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ ભ્રમ છે. આ થાંભલાને મસ્જિદ સાથે સંબંધ નથી. બહારથી આવેલો જણાય છે. હિંદુ સમયના એવ ભાગનો લાગે છે.

^૫ Oriental Memoirs I ૩૧૭-૨૦.

૧૦૪

સ્થાપત્ય

સાદાર્થ શૈલામાં વધારો કરે છે. એનો આગલો દેખાવ સદૃઃ પણ ભવ્ય (elegant) છે.^૬ એ જ પ્રમાણે લાલબાગમાં આવેલાં જૂની મોગલ દબ્બનાં બાંધણા મકાનો પણ ઉત્તમ છે. યુરોપની જુદી-જુદી સ્થાપત્યની દબ્બી બાંધણા હાલના બંગલાઓ કે જે ખંભાતમાં પણ બાંધે સ્થળોત્તી પેઠે થતા ભવ્ય છે તે કરતાં આ જૂની મોગલ બાંધણીના મહેલો વધારે મગજૂત, વધારે દંડકવાળા અને ડુવારા તથા બગીચાને લીધે વધારે મનોહર લાગે છે.

ખંભાતથી દોઢેક માઇલ છેટે વડવાની વાવને નામે ઓળખાતી એક પ્રમાણમાં સુંદર વાવ છે. આ વાવ ગુજરાતની બીજી વાવો જેવી બાંધણીની પણ સાદી છે. અમદાવાદની દાદા દરિની કે અડાલજની વાવ જેવી સુંદર નથી. વાવની બાંધણી એ ગુજરાતના સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે. પણ અહીં એની રચનાનાં વર્ણનને સ્થાન નથી.^૭ એ વાવ પંદરમી સદીમાં બાંધાઈ છે.

હિંદુ સ્થાપત્ય

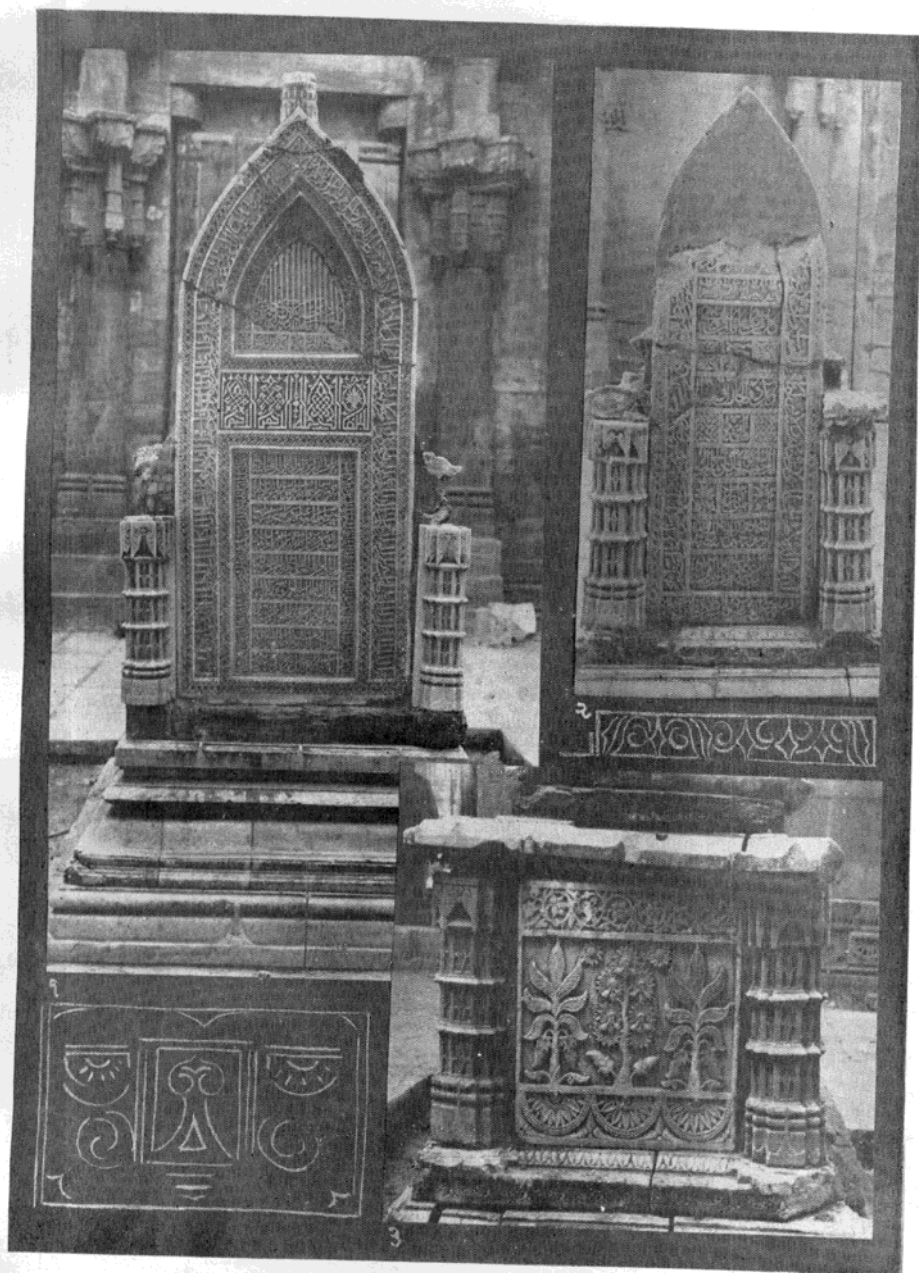
હિંદુ સમયમાં ખંભાત હિંદુ સ્થાપત્યના મકાનોથી ભરપૂર હતું. એના અનેક ઉદાહરણો સાહિત્યમાં મળે છે. આજે પણ અનેક હિંદુ મંદિરો ખંભાતમાં છે. પરંતુ સ્થાપત્યના નામને શોભે એવાં મકાનો ખાસ નથી. જે પ્રાચીન મંદિરો અને પ્રાસાદો ખંભાતના અલંકારરૂપ હતા અને હાલ માત્ર નામશેષ છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. પરંતુ એનું કોઈ નિશાન આજે ન હોવાથી સ્થાપત્યમાં એની ગણતરી થાય તેમ નથી. હાલ જે જૈન અને હિંદુ મંદિરો છે તે પણ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ તે ન જ કહેવાય. આજના વખતમાં પણ ઉત્તમ સ્થાપત્ય નથી ઉદ્ભવતું એમ નથી. પોણાસો વર્ષ પહેલાં બંધાએલું અમદાવાદનું હડીસિંહનું મંદિર ગુજરાતના કારીગરો પ્રાચીન બાંધણી અને કલા ભૂલી નથી ગયા એ સિદ્ધ કરે છે. ખંભાતમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિર વગેરે એ ત્રણ મંદિરો અને નવું બંધાએલું સ્વામીનારાયણનું મંદિર સ્થાપત્ય તરીકે ગણી શકાય. પરંતુ સ્તંભન પાર્શ્વનાથ આમણાથી ખંભાત આવ્યા ત્યાર પછી ખંભાત જૈનતીર્થ બન્યું છતાં એમનું મંદિર પણ હડીસિંહના મંદિર જેવું વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય સિદ્ધ કરતું નથી બંધાયું એ દિલગીર થવા જેવું છે. ખંભાતનાં જૈન મંદિરોનો ભલકો જોઈ સામાન્ય આંખ જરા અંગત ખરી પણ સ્થાપત્યના શૈખીનને એ જોઈ સંતોષ ન થાય. આજણ મંદિરો તે મંદિરના નામને પણ શોભે એવાં નથી. એટલે એ તો નામ માત્ર ગણવા માટે જ છે. એટલે એકંદરે ખંભાતના હિંદુ સ્થાપત્યને માટે આ પ્રકરણમાં લખવા જેવું કંઈ નથી, જે છે તે જોવા લાયક સ્થળો તરીકે ગણવી શકાય.

પ્રતિમાવિધાન

ખંભાતમાં હિંદુ મૂર્તિઓ જે થોડી રહી છે તે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે, અને તે મોટે ભાગે નગરામાં છે. આ મૂર્તિઓ ચાલુક્યોના ખરા જાહોજલાલીના સમયની જણાય છે. નગરામાં જાહાની એ મૂર્તિઓ

^૬ એ જ.

^૭ વડવાની વાવ ખંભાતનાં પ્રાચીન મકાનોમાં ગણી શકાય, પણ ગુજરાતની બીજી વાવો જેવી એ સુંદર નથી તેથી એનું વિસ્તૃત વર્ણન જરૂર નથી. એનો લેખ પાછળ પરિશિષ્ટમાં આપીશું.

જુમ્મા મસ્જિદની અંદરની આરસની કબરો; તે પરના લેખ તથા કોતરણી સહિત

સ્થાપત્ય

૧૦૫

છે. તેમાં એક અખંડ છે અને બીજી ખંડિત છે. આ બંને મૂર્તિઓ કલાના સુંદર નમૂના છે, અને એમના મુખ ઉપરના ભાવ તથા અલંકારોની શુદ્ધિ મનોહર છે. બ્રહ્માના મંદિરમાં શિવ ગણેશ વગેરે બધી મૂર્તિઓ ઉત્તમ છે. નગરામાં જ્યાંદિત્યની મૂર્તિ પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. બ્રહ્મા અને સૂર્યની આ મૂર્તિઓ આખી મનુષ્યાકૃતિ જેટલી ઊંચી છે. સૂર્યની મૂર્તિ મોઢેરાની મૂર્તિઓ જેટલી ભાવવાહી નથી. ખંભાતમાં વડા વાસુદેવની પોળમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ છે તે પણ એ જ સમયની છે પણ તે નાની છે. શિવ મંદિરે આ પ્રાચીન પાશુપતોના સ્થાનમાં છે અને સાદાં ને રસ વગરનાં છે. એમાં સૂર્ય, પાર્વતી વગેરેની બીજી સારી મૂર્તિઓ અહીંતહીં પડેલી મળે છે.

ઝોગણીસમી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીમાં જે મકાનો બનેલાં છે તે પશ્ચિમની ઢબનાં છે; અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ તદ્દન નકામાં છે. બીજે બધે બન્યું છે એમ ખંભાતમાં પણ એવાં મકાનો નથી પશ્ચિમના સ્થાપત્યના નિયમ પ્રમાણે કે નથી આપણા દેશી નિયમ પ્રમાણે. એટલે ચાલુ સદી સ્થાપત્યને માટે તો મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ગણત્રીમાં લઈ શકાય.

પ્રકરણ તેરમું

વેપાર અને વહાણવટું

ખંભાત વેપાર માટે લાચક મધ્યસ્થ સ્થળ

ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ એના સ્થળના ઇતિહાસ જેટલો જ રસમય છે. ખંભાતનું સ્થળ એશિયાના નકશામાં એવી રીતે આવેલું છે કે ઘણા દેશથી આવતા જતા માલનું એ મધ્યસ્થ કેન્દ્ર થઈ શકે. પ્રાચીન સમયમાં બ્યારે યુરોપના કેટલાક દેશો જંગલી હતા અને અમેરિકા યુરોપના લોકોને જડ્યો પણ નહોતો ત્યારે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વેપારઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં કેવી સર્વોપરી હતી એ હવે ઇતિહાસના વાંચનારને અનુભવું નથી. યુરોપના લોકો કપાસ શું તે સમજતા નહોતા ત્યારે હિંદુસ્તાન સારામાં સારું કાપડ બનાવી પરદેશોને પૂરું પાડતું હતું. એ હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમમાં આવેલો ગૂજરાતનો નાનો પ્રાંત વેપારી બુદ્ધિમાં સર્વોપરી હતો. છેક કહેવાતા પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી ભરૂચ, સોપારા, પ્રભાસ ને ખંભાત હિંદુસ્તાનનાં મોટાં બંદરો હતાં. તેમાં ખંભાત હિંદનાં સર્વથી મોટાં બંદરોમાં ગણાતું, અને પાછળથી પહેલી પંક્તિનું ગણાતું સુરત બંદર પણ ગૂજરાતનું જ બંદર હતું. કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે મોટાં બંદરો આજે હિંદુસ્તાનમાં છે છતાં વેપાર અને નાણાંવટા માટે તો જેમ મુંબઈ જ સર્વોપરી ગણાય છે તેમ મધ્ય પ્રાચીન કાળમાં તામ્રલિપ્ત વગેરે બંદરો છતાં ખંભાત જ મુખ્ય ગણાતું. સોળમી સદીના અંત ભાગમાં ખંભાતના અખાતનો મથાળાનો ભાગ પુરાતો ગયો તેમતેમ ધીમે-ધીમે ખંભાતની બહોળલાલી ઘટતી ગઈ અને આર્થિક પડતી આવી. ઉત્તર હિંદ સાથે ખંભાતનો વેપારી સંબંધ છેક સત્તરમી સદી સુધી જમીન રસ્તે હતો. ત્યારે અગાઉ જોયું તે મુજબ સરસ્વતી નદીનો ખંભાત પાસેથી કાશ્મીર સુધી જતો પ્રવાહ અને સિન્ધુ આદિ કન્ધના રણમાં પડતી નદી-ઓના પંચમમાં થઈને આવતા પ્રવાહ ખંભાત અને ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોને ઉત્તર હિંદના મુખ્ય મથકો સાથે સહેલાઈથી જોડતાં. એક બાજુ દક્ષિણમાં થઈને જતા બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશો અને બીજી બાજુ પશ્ચિમમાં રાતો સમુદ્ર અને ઈરાની અખાતની આસપાસના દેશો એ બધામાં ખંભાતનું સ્થળ એવું મધ્યસ્થ છે કે એની એ ભૌગોલિક સ્થિતિ એના વેપાર અને વહાણવટાની પ્રગતિમાં ઘણી સહાય કરતી.

ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદના પ્રાચીન વહાણવટાનો ઇતિહાસ

આ રીતે ખંભાત અગર એ જગ્યાએ જે નામથી નગર હશે તેણે ઘણા પ્રાચીન કાળથી સારો વેપાર બીલવ્યો હશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ બહુવાના સાધનના અભાવે બ્યારથી ખંભાતના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે ત્યાંથી વેપાર સંબંધી વિગત લખશું. બીજું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખંભાત એ પ્રસિદ્ધ બંદર હોઈ એનો વેપાર મોટે ભાગે દરિયા માર્ગનો છે અને જે વેપાર જમીન

૧. જુઓ પૌરાણિક સમયના પ્રકરણ સાથે આપેલો નકશો.

વેપાર અને વહાણવટું

૧૦૭

માર્ગનો છે તે પણ પરદેશ જવા કે આવવા માટે સમુદ્ર સાથે સંબંધ ધરાવતો જ છે. એટલે ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ ઘણે અંશે ખંભાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ છે. એમ કહેવાય છે કે મુંબાઈ, કલકત્તા વગેરે જાણતાં મોટાં બંદરોનાં નામનિશાન નહોતાં ત્યારે હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના કેન્દ્ર જેવા ખંભાત બંદરમાં બીજાં કોઈપણ બંદર કરતાં વધારે પરદેશીઓ આવ્યા હતા.^૨

દર અને અગિયારમી સદીના આરંભના ઉદ્ભવો

ખંભાતના વેપારના ઉલ્લેખો દસમી સદીની શરૂઆતથી આરંભનાં વર્ણનોથી શરૂ થાય છે. એ વખતે ખંભાતની પેદાશમાં કેરી, નારિયેળ, લીંચુ, ચાખા અને જથ્થાબંધ મધ એટલું ગણાતું. ખંભાતમાં ચામડાંનો વેપાર પણ મોટો હતો. અને એનાં સંપલ તથા જોડા પરદેશમાં જતા.^૩ ઘણા વેપારી ઇરાન અને અરબસ્તાનના હતા અને પોતાના ધર્મ સુખેથી પાળતા હતા. આ વખતે દરિયામાં ‘અવા-રિજ’ નામના ચાંચિયા લોકોનો ત્રાસ ઘણો હતો, અને એ લોકો ‘અરિયા’ નામના વહાણમાં આવતા. આ લોકો હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાથી માંડી ઇરાની અખાત અને સોકોટ્રા સુધી લૂંટ ચલાવતા.^૪ અગિયારમી સદીમાં આ ચાંચિયાઓનો ત્રાસ ઘણો હતો છતાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો સારો ચાલતો અને ગૂજરાતના વેપારનું એ કેન્દ્ર હતું. આસપાસથી કપાસ, કાપડ, સુંક વગેરે ત્યાં આવતું. ઉત્તર હિંદમાં મુલતાનથી પણ માલ આવતો અને તે પગરસે અગર કિનારે યાત્રીને વહાણમાં આવતો. માળવાથી ખાંડ આવતી. ખંભાતનો માલ પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં સેફલા બંદરે જતો અને પૂર્વમાં હિંદના કિનારાનાં બંદરો, કોરોમાંડલ કિનારો, અને ‘જંક’ નામના વહાણમાં છેક ચીન સુધી માલ જતો.

બારમી સદી

બારમી સદીમાં ખંભાતથી ઘઉં ચાખા, ગળી, સરકટ,^૫ એ મુખ્ય નિકાશ હતી. જગતના દરેક દેશની

૨ જુઓ વસંત રત્નમહોત્સવમાં આપેલો આ લેખકનો ‘ગુજરાતનું વહાણવટું’ એ નામનો લેખ.

૩ Bom. Gaz. VI. P. 187-88. અને ઈબ્ન હૈકલ-ઇલીઅટ. I. ૩૪-૩૮ નારિયેળ વગેરે ખંભાતમાં તે વખતે થતું હતો એ આજે નવાઈ લાગે એવું છે. ઈરાની પેદાશ ખંભાતમાં થતી કે દેશના બંદરના ભાગમાંથી ત્યાં આવતી તે રખટ નથી. ઈબ્ન હૈકલ વધારામાં કહે છે કે અહીં વસતી હિંદુઓની છતાં બહુ મુસલમાન હતા અને બલહારની વતી એ જ રાજ કરતા હોય એમ હતું. આ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી. કારણ પછીનાં વર્ણનો હિંદુ રાજાઓ તરફથી દરેક ધર્મવાળાને સમાન ન્યાય મળતો એવાં મળે છે. ખમ્બૂર અહીં થતાં નથી એમ લાગે છે.

૪ Bom. Gaz. VI. P. 188. કાઠિયાવાડના કિનારાના ચાંચિયા પ્રસિદ્ધ હતા. કેચ્છના પણ ઘણા બળવાન હતા. રજપુત, મેર, અને જટ જાતિના ચાંચિયા સામાન્ય અવારિજ નામથી ઓળખાતા. કેચ્છમાં જટની વસતી હતી અને એ વખતમાં કેચ્છનો રાજા જટધિપ કહેવાતો. એ લોકના વહાણના કાફલા એટલા બળવાન હતા કે યુરેટ્રીસ અને બસરા સુધી લૂંટ કરવા જતા ત્યારે બગદાદની ખીલાફતની ગાદીને પોતાનું બહુ જોર ચાંચિયાને હંકાવવામાં વાપરતું પડતું. અરિયા નામનું વહાણ તે ગૂજરાતી ‘બેડો’ હોય એમ લાગે છે. ‘બેડો પાર’ એ કહેવતમાં વપરાય છે તે. બેડો પ્રાકૃત વહાણના નામ ‘વેગડો’ એ ઉપરથી વેઅડો બેઅડો, બેડો, એમ બ્રજ યદને થયું છે.

૫ Elliot I. 85 આમાં નેતર Rattan રાજક વાપર્યો છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક Indian cane લખે છે. બાણ અનાવવા માટે વપરાતું હોય એમ લાગે છે. અહીં સરકટ રાજક ઠીક લખ્યો છે.

૧૦૮

વેપાર અને વહાણવટું

વસ્તુઓ ખંભાતમાં મળતી અને ખંભાત મારફતે જતી ને આવતી. ચાંચિયાનું જોર હતું. પરંતુ છેક ખંભાત લગી તેઓ હરકત કરી શકતા નહિ, અને ખંભાત બંદરની અંદર તો વેપારીઓની સલામતી હતી. અલ ધૂરીસી લખે છે કે આ સલામતી તે વખતની સરકારે મળ્યૂત કિલ્લો ખંભાતમાં ખાંધો હતો તેથી હતી.^૬ આ વખત અણહિલવાડ પાટણના બળવાન રાજાઓનો હતો અને જૈનોનું જોર ખંભાતમાં વધ્યા માંડયું હતું. પરદેશી વેપારીઓ ઉપરાંત મોટે ભાગે વેપાર જૈનોના હાથમાં હતો. તેરમી સદીમાં મૅરીનો સૅનુટો (Marino Sanuto) નામનો મુસાફર લખે છે કે ખંભાત હિંદના સૌથી મોટા બંદરોમાંનું એક ગણાતું. ગળાનો મોટો વેપાર અને નિકાશ પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થતાં. કાપડ ઘણા દેશાવર નિકાશ થતું. ખારીક કાપડ પણ ખંભાત બંદરથી ચડતું. કપાસ અને ચામડાં પણ ઘણા મોટા જથ્થામાં ચડતાં. માર્કોપોલો લખે છે કે (૧૨૬૦)માં ગૂજરાતમાં એ વખતે ચામડાંને વેપાર હતો. કાચાં ચામડાં, બકરાં, બળદ, બેસ અને બીજાં ઘણાં જનાવરનાં ચરબરતાન બાણ ચડતાં. ચામડાં કેળવીને એના ચંપલ અને જોડા બનાવવાનો હુમ્મર પણ મોટા પ્રમાણમાં હતો અને રંગબેરંગી અને સોનેરી ભાતીગળ ચટાઇઓ ચામડાંની બનતી. સોનુંરૂપું, ત્રાંચુ, જસત, મજ્જ વગેરે રાતા સમુદ્રનાં બંદરોથી ખંભાતમાં આયાત થતું; અને ઇરાની અખાતનાં બંદરોથી ઘોડાની ઘણી મોટી આયાત થતી હતી. પારસી અને મુસલમાન વેપારીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં હતા અને પાટણના રાજાઓ તરફથી દરેકને સરખો ન્યાય મળતો એ આગળ જોઈ ગયા છીએ. વહાણવટું હિંદુઓના હાથમાં પણ સારા પ્રમાણમાં હતું. ખારવા ટોલ વગેરે મોટે ભાગે રજપુત અને કોળી લોકો હતા. આ સદીમાં ખંભાતમાં વરતુપાલ તેજપાલનો વહીવટ થઈ ગયો હતો. અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું કેન્દ્ર ખંભાત હતું એ આગળ જોઈ ગયા. આ વીર વાણિયાઓએ ખંભાતમાં રહી ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કરેલી છતાં અરબી સમુદ્રમાં ચાંચિયાનું જોર ઓછું થયેલું જણાયું નથી. માર્કોપોલો લખે છે કે કચ્છ અને સોમનાથના ચાંચિયા એ વખતે પણ જોરમાં હતા અને એ વખતમાં દરિયાના સૌથી જળરા હંટાઈ ગણાતા. વરતુપાલના મહામાત્યપદના સમયમાં એનો પુત્ર જયંતસિંહ ખંભાતમાં શરાશીનો ધંધો કરતો હતો એમ સમગ્ર લખે છે.^૭

ચૌદમી સદી

ચૌદમી સદીમાં ખંભાતના વેપાર સંબંધી બહુ ઉલ્લેખો મળતા નથી. એ સદી હિંદુ સમય પૂરો થયા પછી અને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર આદેશાહી અમદાવાદમાં રથપાઠ તે પહેલાંના દિલ્હીના સુલતાનોના

૬ Elliot I. 84 આમાં Government of India એ કિલ્લો ખાંધો છે એમ લખે છે. ગેઝેટીઅરને લેખક અણહિલવાડના રાજાએ એમ નોંધમાં લખે છે. સિંધ સિવાયના ભાગ આરબો હિંદ એ નામથી ઓળખતા અને ગૂજરાત સાથે એમનો પરિચય વધારે હોવાથી અને હિંદનું એ દ્વાર હોવાથી એને પણ હિંદ કહેતા. એટલે ગૂજરાતને મારે જ આ શબ્દ વાપરેલો છે. જોકે છઠ્ઠીયે એ સ્પષ્ટ કરેલું નથી. ઇંગ્રીસી 'કના' 'Kana' નામની વસ્તુ નિકાશ થવાનું લખે છે.

૭ x x x મહં જયંતસિંહ સં. ૧૨૭૯ સ્તંભતીર્થ મુદ્રાવ્યાપારાન્ વ્યાપ્તવંતિસતિ ॥ આવી મુદ્રાવ્યાપારાન્ એનો અર્થ નાણાવટીનો ધંધો કે સરકારી અધિકારી તરીકે મહોર છાપ કે ટંકશાળનો અધિપતિ ને મારે મનમેદ છે, કેટલાક વિદ્વાનો ઉપર મુજબનો અર્થ કરે છે. જુઓ સં. ચૈત્ર ૧૯૭૦ 'વસંત'માં આવેલી ચર્ચા.

વેપાર અને વહાણવટું

૧૦૯

સુખાઓના અમલની હતી. એટલે રાજ્યક્રાંતિની કાંઈક અવ્યવસ્થા અને રાજકર્તાઓની અંગત દેખ-રેખનો અભાવ હોવાથી એ સદીમાં બહુ વેપારીઓ પરદેશથી આવ્યા ન પણ હોય. આપણા દેશી લોકોને તો ધાર્મિક બાબતો સિવાય બીજું નોંધવાની ટેવ ઓછી હોવાથી દેશી ગ્રંથોમાંથી બીજી બાબતના ઉલ્લેખોની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એમ છતાં પણ ખંભાત શહેરનો વેપાર એ સદીમાં પ્રમાણમાં સારો ચાલતો હશે એમાં તો શંકા નથી. અણહિદીન ખીલણના સુખા ઉલુધખાનના સમયમાં શત્રું-જય તીર્થનો છોટો ઉદ્ધાર કરનાર સમરસિંહ (સમરાશાહ) મોટો વેપારી હતો અને એની દેવગિરિ (દેવગઢ) અને ખંભાતની શાખાઓના કાર્યકર્તાઓ એના ભાઈઓ હતા. સમરસિંહનો વેપાર એવો મોટો હતો કે ઉલુધખાનની એના ઉપર ખાસ મહેરબાની હતી અને શત્રુંજયના ઉદ્ધાર માટે ખાસ ફરમાન આપ્યું હતું.^૮ પરદેશીઓના ઉલ્લેખમાં ઇ. સ. ૧૩૪૫માં આરબ ઇબ્ન બટ્ટાનો ઉલ્લેખ માત્ર મળે છે; અને એ પણ એ સદીમાં ખંભાત સમૃદ્ધ હતું એમ સાક્ષી પૂરે છે. યુરોપ અને એશિયાની વચ્ચેનો રાતા સમુદ્રનો રસ્તો ચાલુ હતો એમ એ જણાવે છે, અને રાતા સમુદ્રનાં અંદરેનો ખંભાત સાથેનો વેપાર જાણીતો છે.

પંદરમી સદી

પંદરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરો ખંભાતમાં પોખરાજ, જોમેદ, સુગંધી તેલો, લાખ, ગળી, હરડા, બહેડાં, આંબળાં, રેશમી માલ અને કાગળનો ધંધો સારો ચાલતો હતો એમ લખે છે. આ સદીમાં અમદાવાદના સુલતાનો નૌકાસૈન્ય માટે પણ ધ્યાન સાફ આપતા અને લગભગ પાંચ વખત ખંભાતે નૌકાયુદ્ધમાં ભાગ લેવાયો છે તે જોઈ ગયા. આમાં એક વખત ઇ. સ. ૧૪૩૦માં અહમદશાહ બ્રહ્મણી સામે કાફલો મોકલેલો તે માત્ર રાજકીય બાબત હતી. બીજી ચાર વખત ચાંચિયાઓને વશ કરવા માટે કાફલા ગએલા.^૯ આ સદીમાં ગૂજરાતના સુલતાનોએ ખંભાતને આબાદ રાખાવા-માં બહુ કાળજી રાખેલી. સોળમી સદીમાં જોકે ખંભાતના વેપારના ઉલ્લેખો બીજી દરેક સદી કરતાં વધારે મળે છે અને તેને લીધે બીજી કોઈ સદી કરતાં એ સદીમાં ખંભાત વધારે સમૃદ્ધ હશે એમ કોઈ ધારી લે. પરંતુ ખરી રીતે તેરથી પંદરમી સદી એ ખંભાતના વેપારને માટે ખરેખરો સુવર્ણ-નો સમય હતો. અમદાવાદના સુલતાન મહમદ એગડાના સમય જેવી શાંતિ અને આબાદી ગૂજરાતે કદી દીડી નથી, અને એ સમય જેટલો વેપાર સોળમી સદીના બીજા પાદથી પોર્ટુગીઝો જોરમાં

^૮ જુઓ નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ: શ્રીકૃષ્ણ સુરિ વિરચિત. પ્રસ્તાવ. ૪. મ્લો. ૩૫૩-૫૪. ખંભાતની પેટીનો કાર્યકર્તા સાહણ હતો. એ જ પ્રબંધમાં આગળ લખે છે કે સાહણ ખંભાતથી દંધ લઈ સમરસિંહને મળવા શત્રુંજય તરફ જતો હતો તેમાં મંત્રી-શ્વર પાતાક, સાંગણ, સંઘપતિ લાલા, સિંહલટ, વરતુપાલના વંશનો વિજય શેઠ, મદન, મોદહાડક, રત્નસિંહ વગેરે ખંભાતના અગ્રગણ્ય શ્રાવણ આવ્યા હતા, મ્લો. ૩૬૩-૩૬૭.

^૯ ઇ. સ. ૧૪૭૫માં મલબારી ચાંચિયા સામે; ૧૪૮૦માં જંગલ એટલારકાના ચાંચિયા સામે; ૧૪૮૨માં વલસાડના ચાંચિયા સામે; બાહી મહીકુતુબર સામે. એથેનેસિયસ નીકેટીન. (૧૪૬૮-૭૪) લખે છે કે ચાંચિયા સુસલમાન નહોતા તેમ ખિસ્તી પણ નહોતા. પથ્થરની ખાતેઓને પૂજતારા અને કાષ્ટરને ન ભાલનારા હતા. એટલે હાડ હતો. (Bom. Gaz. VI. P. 189. N. 5).

૧૧૦

વેપાર અને વહાણવટું

આવ્યા પછી રહે એ મનાય એવું નથી. એટલે સોળમી સદી કે તેનો હેવાલ આગળ વર્ણવીશું તેમાં પોર્ટુગીઝોના હાથમાં દરિયાઈ સત્તા ગયા છતાં ત્યારે ખંભાત ઘણું રામુદ્દ શહેર માલૂમ પડે છે તો એની એથી પણ વધારે સમૃદ્ધિ પંદરમી સદીમાં હોવી જોઈએ. પંદરમી સદીમાં જ અમદાવાદ રૂપી લંડનનું ખંભાત લીવરપુલ જેવું બંદર હતું. પંદરમી સદીમાં જ યુરોપ અને એશિયાના દેશોમાં હિંદુસ્તાન આખું ખંભાતને નામે ઓળખાતું. ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાન સત્તા એ વખતે ત્રીમી ગએલી હતી. સુરતની શરૂઆત પણ એ સદીમાં થઈ નહોતી. એ વખતે ખંભાત મક્કાનું દ્વાર ગણાતું. એક સદી વીત્યા પછી તો એ સ્થાન સુરતે લઈ લીધું હતું.

સોળમી સદી

સોળમી સદીના પહેલા પાદમાં ગૂજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના અમલમાં ખંભાતની ગોઠવણવાલી તો સારી હતી. ગૂજરાતનું નૌકસૈન્ય અળવાન અને વિજયી નીવડ્યું હતું. છતાં એ બાદશાહનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં પોર્ટુગીઝોની સત્તા ઘણી વધી ગઈ હતી. પોર્ટુગીઝોને લીધે ખંભાતનો વેપાર વધ્યો હશે કે કેમ એ એક સવાલ છે. પરંતુ એ લોકોએ ગૂજરાતનાં બંદરોને ઘણો ત્રાસ આપ્યો છે. એમની અવર-જવર વધવાને લીધે સોળમી સદીથી આપણને ખંભાત તથા બીજા બંદરોના વેપારના ઉલ્લેખો ઘણા મળે છે. ઇ. સ. ૧૫૩૩થી હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના સમુદ્રના એ લોકો નિયામક જેવા બની ગયા હતા. ખંભાતનો વેપાર ઘટે અને તે આસપાસના થોડા નાના મુલકનું માત્ર બંદર બની જઈ હિંદુસ્તાનનો વેપાર દીવ દમણ વગેરે એમનાં બંદરો મારફતે થાય એમાં એમનો ખર્ચ સ્વાર્થ હતો.

વજિયા અને રાજિયા

ઈ. ૧૫૮૦થી પોર્ટુગલ રપેબ્લનની સત્તામાં અવવાથી એમની સત્તા તરમ પડી ત્યારથી ખંભાતનો વેપાર વધવા માંડ્યો. એ પહેલાં ખંભાત અગર ગૂજરાતનાં બીજા બંદરોથી કોપડતાં વહાણોને પોર્ટુગીઝોનો પરવાનો મેળવવો પડતો ને ખંભાત આવતાં વહાણોને પણ એમને સંતોષવા પડતા. એ સત્તાનો એક દાખલો સારો મળેલો છે. કાવીના વતની અને ખંભાતના મોટા વેપારી એ વખતે વજિયા અને રાજિયા નામના જૈન લાઘ્યો હતા. એમનો વેપાર ઘણો મોટો હતો અને ગોવાના ફિરંગી ગવર્નર ઉપર એમની લાગવગ ઘણી લારે હતી. એક વખતે પોર્ટુગીઝોએ એક ચાંચિયાનું વહાણ પકડ્યું અને પકડાએલાઓને મારી નાખવા હુકમ આપ્યો. એ દિવસે જૈનોના પશુસણના હતા. ચાંચિયાઓને એ વાત યાદ આવવાથી વજિયા અને રાજિયા શેઠના ધર્મના ખાસ દિવસો છે એ યાદ ફિરંગી સત્તાવાળાઓને આપી, અને પોતાના મિત્ર જેવા શેઠિયાના ધાર્મિક પર્વોને દિવસે હિંસા ન કરવી એમ લાગ્યાથી ચાંચિયાને એમણે છોડી મૂક્યા.^{૧૦} આ વાત એટલું બતાવી આપે છે કે ગૂજરાતના વેપારીઓ દરેક સત્તા સાથે સારાસારી રાખતા હતા.

સોળમી સદીના પાછલા ભાગમાં સિંધમાં હજીનું બંદર પણ વધતું જતું હોવાથી મુલતાન, પંચગ અને ઉત્તર હિંદના કેટલાક ભાગનો માલ જે ખંભાત મારફતે ચડતો અને આવતો તે હજી મારફતે ચાલવા

૧૦ જુઓ વસંત રજતમહોત્સવ ગ્રંથમાં 'ગૂજરાતનું વહાણવટું' એ નામનો આ લેખકનો લેખ.

વેપાર અને વહાણવટું

૧૧૧

લાગ્યો.^{૧૧} એ જ અરસામાં ખંભાતના અખાતનો ઉપરનો ભાગ પુરાતો જતો હોવાથી મોટાં વહાણો ધોધે જાણાં રહેતાં અને ત્યાંથી નાનાં વહાણોમાં માલ ભરીને લાવવો પડતો. અંદરની સમૃદ્ધિને આ એક મોટી હરકત નહીં હતી. એથી સુરત વધતું ગયું અને ખંભાતનો વેપાર એ પછીની સદીથી ઓછો થતો ચાલ્યો.

સોળમી સદીમાં ખંભાતમાં પાટણ, અમદાવાદ અને ચાંપાનેરથી માલ આવતો. શરૂઆતમાં તો દિલ્હી અને લાહોરથી પણ માલ આવતો. હિંદુસ્તાન અને મૂજરાતનાં અંદરે જેવાં કે, ઘોઘા, દીવ, દેબલ, (સિંધ), કાલીકટ, કાચીન, સીસોન, ચિનાગોંગ, માર્તાયાન, તેનાસરીમ, મલાકા, અને પશ્ચિમમાં હોરમઝ, શહેર, એડન, જેડા, મેગેડોકસા, મલિકા અને મોંયાસા, વગેરે અંદરોથી પણ ખંભાતમાં માલ આવતો. પોર્ટુગીઝોની સત્તાના વખતમાં ખંભાતથી હિંદુસ્તાનના અંદરેએ જતો માલ દીવ દમણ ને ગોવે જતો, અને ધરાની અખાત બાજુ જતો માલ હોરમઝ જતો.^{૧૨} આરબોસા લખે છે કે ખંભાતના વેપારીઓ મોંયાસામાં ઘર કરીને રહેતા હતા અને ખંભાતનાં વહાણોમાં પોતાનો માલ આવતો તે સોદાલા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં બસો માઇલથી છેટે અને કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી જતો. આ વેપારીઓ ખંભાતનો રંગીન માલ આફ્રિકાના અંદરના લોકોને આપી જેમ્બા વગર સોનું બદલામાં લેતા અને એમાં સો ટકા ઉપર નફો કરતા. મોંયાસામાં ખંભાતનાં ઘણાં વહાણો આવતાં.^{૧૩} કહે છે કે ધરાની અખાતના હોરમઝ અંદરની આવક ખંભાત સાથેના વેપાર ઉપર જ આધાર રાખતી.^{૧૪} એડનનો ખંભાત સાથે મોટો વેપાર હતો. એમાં કાપડ, તેળના, ઔપધો, જવાહીર, મોતી, સુતર, ૩ વગેરે આવતું; અને પારો, કરમજ, ગુલાબજલ વગેરે જતું. આરબોસા લખે છે કે ‘ખંભાતનાં વહાણો એટલાં બધાં ને એવાં મોટાં આવે છે અને એટલો બધો જથ્થો અધી માલ લાવે છે કે એની કિંમતનો વિચાર કરતાં બહારામણ ધર્મ જાય.’^{૧૫} પેગુમાં ખંભાતનું કાપડ અને રેશમી પટોળાં બહુ જતાં.

૧૧ Bom. Gaz. VI. P. 190. Note. 1.

૧૨ એ જ પૃ. ૧૬૦.

૧૩ Stanley's Barbosa P. 12.

૧૪ Bom. Gaz. VI. P. 190 Note 3 મિરાંને અહમદી મૂજરાત સભ્યતના સમયનાં મૂજરાતનાં બહારે ગણાવતાં હોરમઝ (હુરમુજ) અંદરને મૂજરાતને ખંડણી આપતું અંદર કહે છે. મૂજરાત ચોર્યાસી અંદરનો વાવટો કહેવાતું એમાં બહારનાં ઘણાં અંદરને ગણાવેલાં છે. હુરમુજ અંદરનું નામ બૂના ગૈન રાસમાં પણ આવે છે. એ અંદરમાં પહેલાં આપણા લોકોની વસતી સારી હતી. Stanley's Barbosa P. 4, 5, 9, 13, 15, 16, 17માં આફ્રિકાના કાંઠાને ખંભાત સાથે વેપારના દૃષ્ટિએ છે. સોદાલામાં હિંદુ મુસલમાન રહેતા અને રેશમી રંગબેરંગી કાપડ આપી મોટા જથ્થામાં હાથીદાંત લઇને એક હંદ્રવેટના પાંચ ૭ ડયુકેટ લઈ ખંભાતમાં વેચતા. ખંભાતથી મણકા આવતા (અકીકના?) મર્બોઈ શહેરમાં પણ હિંદુ અને મુસલમાનો રહી ખંભાત સાથે વેપાર કરતા. ઝાંઝીઆરના લોકો સારાં કપડાં મોંયાસાના ખંભાતી વેપારીઓ પાસેથી ખરીદતા. (સામાન્ય મૂજરાતી માટે આ શબ્દ લખે છે). રાત્રી સમુદ્રમાં મેગેડોકને શહેરમાં ખંભાતનો માલ વહાણમાં એડન ધડને આવતો. એ જ કિનારે આરબરા નામના શહેરમાં ખંભાતનાં ઘણાં વહાણો આવી હાથીદાંત અને સોનું લઈ જાય છે.

૧૫ Stanley's Barbosa P. 27-28. Dinfir ને Xelher નામનાં શહેરો માટે પણ (પૃ. ૩૦-૩૧) એ જ મુસાદર લખે છે.

૧૧૨

વેપાર અને વહાણવટું

આવામાં પણ ખંભાતનો ઘણો માલ જતો.^{૧૬} મલાકામાં ખંભાતથી કરિયાણું, કેસર, રાતાં કપડાં, પરવાળાં વગેરે આવતું; નવામાં પણ ખંભાતથી કરિયાણું, લસણ, કાપડ, મણકા વગેરે આવતું. ચીનમાં ખંભાતનું કરિયાણું, કેસર, પરવાળાં એટલું ખાસ આવતું.^{૧૭} વચમાં રાતાસમુદ્ર સાથેનો વેપાર અટકી ગયો હતો તે બ્યારે શરૂ થયો ત્યારે એડનને બદલે મોખા ખંદર સાથે કામ થવા માંડ્યું. બારબોસા સીઝર ફ્રેડરિક વગેરે ગૂજરાતના ઘઉં ખંભાત મારફતે પરદેશ ચડતા એમ લખે છે. ગૂજરાત ઉપરાંત માળવાના ઘઉં પણ ખંભાત મારફતે ચડતા હોય તો પણ પરદેશમાં તો બધા ખંભાતના ઘઉં જ કહેવાય.^{૧૮}

મુખ્ય નિકાશ ક્યાં ક્યાં જતી

ખંભાતના નિકાશ વેપારમાં અફીકના પથ્થરની બનાવટો ઘણા પ્રાચીન કાળથી અગત્યનું સ્થાન ભજવે છે. એ પથ્થરની બનાવટો પરદેશોમાં ખંભાતી પથ્થરની ચીજોને નામે લખે છે. ખંભાતથી ચડતા અનાજમાં ચોખા મુખ્ય છે તે સિંધ, કોંકણ, મલબાર, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા જતા;^{૧૯} બાજરી મલબાર અને આફ્રિકા જતી; ઘઉં મલબાર, અરબસ્તાન, અને આફ્રિકા જતા; દાળ અને તલ મલબાર જતાં; કપાસ મલબાર અને અરબસ્તાન જતો; સુંદ મરી ધરાન જતાં;^{૨૦} ખંભાતનું અધીણ એડનથી હલકું મનાતું છતાં ધરાન વગેરે બાબુ જતું, મલબાર પેગુ અને મલાકામાં પણ જતું.^{૨૧} ગૂજરાતની ગળી આગ્રાની ગળી કરતાં હલકી છતાં ખંભાતથી ધરાની અખાત બાબુની નિકાશમાં મુખ્ય ગણાતી, અને પાછળથી પોર્ટુગીઝોનાં કોંકણ બાબુનાં બંદરોથી ચડતી. ઘોડાની આયાત જેટલી જ ભારે નિકાશ હોય એમ જણાય છે. કોંકણ અને મલબાર બાબુ ખંભાતથી ઘોડા નિકાશ થતા. બારબોસા લખે છે કે ઘોડા એટલા બધા આવતા ને જતા કે આશ્ચર્ય થાય. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કચ્છ કારિયાવાડના ઘોડા ઉપરાંત અરબસ્તાનના ઘોડા પણ વહાણમાં ખંભાત આવીને હિંદનાં બીજાં સ્થળોએ અને મલબાર બાબુ જતા અને બીજાં બંદરોએ માલ સીધો જઈ શકે તેમ હોય છતાં પણ ન્યાં વેપારીનો જરૂરો અને બીજી સગવડ હોય ત્યાં જ માલ આવજા થઈ શકે છે. પાછલાં મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનાં પ્રકરણોમાં ઘોડાના ઉલ્લેખોથી ખંભાત ઘોડાના સોદાગરોનું એક વખત ખાસ સ્થળ હશે એમ લાગે છે.

૧૬ Barbosa P. 184 અને 186.

૧૭ એ જ પૃ. ૧૬૧, ૧૬૬, અને ૨૦૬.

૧૮ Bom. Gaz. VI. 190 Note 4. ગેઝેટીઅરનો લેખક ગૂજરાતમાં એકલા ઘઉં થવા માટે શંકા ઉઠાવે છે. પરંતુ માળવાને પોતાના ઘઉં નિકાશ કરવા માટે ગૂજરાતનાં બંદરોનો આશ્રય લીધા વગર બીજો રસ્તો નહોતો તે વાત એ ભૂલી જાય છે.

૧૯ એ જ પૃ. ૧૬૦. મલબાર અને કોંકણ તથા સિંધમાં ખંભાતથી ચોખા જાય એ આજે જરા નવાઈ જેવું લાગે છે.

૨૦ એ જ. પૃ. ૧૬૦ નોંધ ૫. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે મરી એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં બેઠે થતાં હાલ તો મરી મલબાર બાબુ થાય છે. ખંભાતથી મરી ચડતાં એ ઉપરથી ત્યાં થતાં એમ માનવાનું કારણ નથી એવો મારો નમ્ર મત છે. કાઈ ચીજ ગમે ત્યાં થતી હોય અને તે દેશમાં બંદર પણ નજીક હોય છતાં સલામતીનું બંદર, નાણાંધીરનાર મોટા વેપારીઓ અને અમુક દેશાવરોએ જતાં સીધાં મોટાં વહાણ એ બધું, જે બંદરેથી મળે ત્યાંથી માલ રવાના થતો. મુલતાનને અને કાબુલને સિંધનાં બંદરો નજીક પડ્યા છતાં કેટલોક સમય એવો પણ હતો કે ખંભાત અને લકઝ જેટલે છેરે ગૂજરાતનાં બંદરોએ માલ ચડ્યા આવતા. એટલે મલબારથી મરી ખંભાત આવીને ચડે એમાં તવાઈ નથી.

૨૧ માળવાનું અધીણ ખલ ખંભાત મારફતે ચડતું

વેપાર અને વહાણવટું

૧૧૩

બીજી તૈયાર બનાવેલી વસ્તુઓમાં અડીકની વસ્તુઓ, સુતર, રંગીન કાપડ, કામળા શેતરંજી, નકશી-દાર પેટીઓ, મણકા, લાખ, રેશમ, હાથીદાંતની વસ્તુઓ, અને રેશમી માલનો મોટો વેપાર હતો. ૨૨ કાપડ એ તો ખંભાતનો મોટામાં મોટો વેપાર હતો. વરથેમા નામનો મુસાફર લખે છે કે દર વર્ષે ૪૦થી ૫૦ મોટાં વહાણો કાપડ-સુતરાઉ તેમજ રેશમી-નાં ભરેલાં દેશાવર જતાં. બારબોસા ગ્રીણું તેમજ બાંદું બંને જાતનાં કાપડ, ચડતાં એમ લખે છે. સીઝર ફ્રેડરિક લખે છે કે છાપેલા, સફેદ અને રંગીન કાપડની એટલી અધી જાતો બનતી કે ગણી શકાય નહિ. પોર્ટુગીઝો મરી વગેરે તેમજના લાવી બદલામાં ખંભાતથી કાપડ ભરી જતા. એ લોકો ખંભાતને દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેતા, કારણકે ખંભાતથી એટલું બધું કાપડ દેશાવર ચડતું કે એથી એ વખતની આખી (મુધરેલી) દુનિયાનાં માણસોને ઢાંકી શકાય.. ૨૩

આયાત

જમીન માર્ગે ખંભાતમાં માલવી ઘઉં, દક્ષિણથી હીરા અને સિંધ તથા કચ્છ બાજુથી ગુગળ વગેરે આવતું. ગુગળ વગેરે ધૂપ ચીન બાજુ બહુ ચડતો અને પોર્ટુગીઝો એનું એક મોટું વહાણ ભરીને ચીન મોકલતા; અને એ બધું ખંભાતના સુગંધી દ્રવ્ય તરીકે ઓળખાતું. લાહોરથી રેશમ, કાબુલથી ઘોડા તથા આંબગાં ને બીજા મેવા આવતા. સમુદ્ર માર્ગે ત્રાંબુ, સીસું, પારો, ફટકડી અને હિંગળોક એટલું એડનથી આવતું. આમાંની ફેટલીક ચીજો પુરોપથી સુએજના જમીન માર્ગે થઈને એડન આવતી; અને આફ્રિકા ફરીને કેપ ઓફ ગુડ હોપનો રસ્તો ચાલુ થયા પછી પણ આ અધી વસ્તુઓ એડનથી સીધી આવવાને બદલે ગોવા વગેરે પોર્ટુગીઝ બંદરે થઈને આવવા લાગી. સોનુરેખું આફ્રિકા, એબીસીનિયા અને ઈરાની અખાતનાં બંદરોથી આવતું. સોનારપાના સિક્કા પણ હુરમુજ વગેરે બંદરોથી આવતા. મલબારથી ચોખંડ, સિયામથી કલાઈ; ને મીઠું તથા ગંધક પણ હુરમુજ બાજુથી આવતાં. ૨૪ જુદી-જુદી જાતનું જવાહીર, પેશુ, સીલોન, અને ઈરાનથી આવતું; અને જવાહીરનો મોટો વેપાર ખંભાતમાં હતો. મલબારથી ચોખા, એલચી, પાનસોપારી અને નારિયેળ આવતાં. ૨૫ અદ્રીણ, મજદ, માયાફળ,

૨૨ રેશમી માલ ખંભાતથી ચડતો એમાં શંકા નથી. પણ રેશમ કયાંનું એની વિગત મળતી નથી. લાખની બનાવટ માટે ગેઝેટીઅરનો લેખક શંકા કરે છે. ચામડાંના સામાન માટે બારબોસા કાંઈ ઉલ્લેખ નથી કરતો. જ્યારે બીજા મુસાફરો ચામડાં, ભેડા વગેરેનો મોટો વેપાર હતો એમ લખે છે. હાથીદાંત આફ્રિકાથી મોટે ભાગે ખંભાત આવતો અને ખંભાતમાં તે એના ચુકા બનતા એ સિવાય બીજી ચીજોના વેપારનું લખ્યામાં નથી. જુઓ Born. Gaz. VI. 191. Notes. 7, 8, 9.

૨૩ Don Joas de Castro કાપડ માટેના આ ઉલ્લેખો એમ બતાવે છે કે આટલું બધું કાપડ માત્ર ખંભાત કે ગુજરાતમાં જ નહિ બનતું હોય પરંતુ હિંદનાં બીજાં રથગેથી દેશાવર ચડવા માટે ખંભાત આવતું હશે. બારીક કાપડ માટે તો બહારથી જ આવતું હોવાનો સંભવ છે. જેમ હાલ વડોદરા, ભરૂચ કે સુરતમાં બનતો મીથોના કાપડનો માલ અમદાવાદ કે મુંબઈમાં બનતોમાં જ વેચી શકાય છે કારણકે એ રથગેએ વ્યવસ્થિત બજાર અને મોટા જગ્યામાં સફર વેપારીઓ છે. તેમ એ વખતે ખંભાતમાં આખા હિંદના કાપડનું સફર અને વ્યવસ્થિત બજાર હતું અને ખંભાતના વેપારીઓ (Import & Export Houses) મારફતે દેશાવર માલ ચડતો એમ જણાય છે.

૨૪ ગુજરાતનાં બંદરોમાં એ વખતે મીઠું પાકતું. ખંભાતમાં પણ ઘણું થતું એટલે ઈરાનથી ફરું આવતું હશે તે સમજી શકાતું નથી. ૨૫ ખંભાતથી ચોખા ચડવાનું આગળ આવી ગયું. મલબારથી ચોખા આવ્યાનું અહીં લખ્યું છે એ જરા વિચિત્ર લાગે એવું છે, પરંતુ એથી એમ સમજાય છે કે મલબારથી હલકા ચોખા ગુજરાત માટે આવતા અને દિલ્હી, પંજાબ અને ગુજરાત.

૧૧૪

વેપાર અને વહાણવટું

ખજૂર વગેરે અરબસ્તાન અને ઈરાનથી આવતાં.^{૨૬} મુસાફરોએ તેમના અને મુગંધી પદાર્થોની લાંબી નામાવલી મોટયુક્સ, પેગુ, બાંદા, તીમોર, બોર્નીઓ, સુમાત્રા, જાવા, સીલોન, મલબાર અને કોચીન-ચીન વગેરેથી આવ્યાની આપેલી છે. આમાં ખંભાતથી નિકાસ થતી ઘણી વસ્તુઓ પણ આયાત તરીકે ગણી છે. એટલે મોટા અંદર તરીકે જે વસ્તુઓ દેશાવર જતી તે જ વસ્તુઓ દેશાવરની સારી કે સસ્તી હોય તો ખંભાતમાં પણ આવતી એમ સમજાય છે. ઘોડા અને હાથીદાંતની આયાત બાબત આગળ જોઈ ગયા. કાચબાની ઢાલ અને કોડી માલદ્વીપથી અને રંગમાં વપરાતી કપૂતરની હજાર આફ્રિકાથી આવતી. પેગુ ને માર્તોબાનથી લાખ અને જાવાથી કરતુરી આવતી. આફ્રિકા, સોડોદા, અને માલદ્વીપથી અંબર આવતું. હાકાથી બારીક મલમલ; યુરોપ બાબુથી રાતા સમુદ્રમાં થઈને મખમલ અને ગરમ કાપડ આવતું.^{૨૭} સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ પ્રમાણે ખંભાતનો વેપાર ચાલતો હતો. એ સદીના અંતમાં આગળ વર્ણવ્યાં એ કારણોથી વેપાર જરા નરમ પડ્યો. એ યોગ્ય થયેલા વેપારની યાદી પણ સીઝર ફ્રેડરિકે આપેલી છે અને એમાં કાપડ અને અડધીકનો સામાન એ મુખ્ય છે. બીજા માલની લાંબી યાદી અહીં ફરી લખવાની જરૂર નથી.

દલાલોનો ધંધો

ખંભાતનો વેપારીવર્ગ પરદેશી અને વતની એમ બંને જાતનો હતો. પરદેશીઓમાં આરબો, બીજા મુસલમાનો, પોર્ટુગીઝો અને યુરોપિયનો હતા. વતનીઓમાં વંશપરંપરાથી ધર કરી રહેલા મુસલમાનો અને હિંદુઓ હતા. હિંદુસ્તાનનાં અંદરમાં કોચીન, કાલીકટ અને ડાબોલમાં ખંભાતના હિંદુ વેપારીઓ સારાં ઘરમાં ને જુદા લક્ષણોમાં રહેતા તથા પોતાના દેશના રિવાજ પાળતા. પરદેશમાં હોરમઝ અંદરે, આફ્રિકામાં મોંબાસા અને મેલીદામાં ઘણા હિંદુ વેપારી હતા. આ હિંદુ વેપારીઓ માટે યુરોપીય મુસાફરોમાં બે મત છે. માર્કોપોલો, જેરડેનસ અને ફ્રેડરિક, હિંદુ વેપારીઓ અને દલાલોને ઘણા વિશ્વાસપાત્ર અને સારા તથા હોશિયાર કહે છે જ્યારે આરબોસા અને ડી કૌટો ઘણા ખરાબ, કંજૂસ અને છેતરનાર કહે છે. હેરોનીમો લખે છે કે એલેક્ઝેન્ડ્રીઆ ને ડામાસકસના મુસલમાન વેપારીઓ ખંભાતમાં હતા અને તુર્ક (ટર્કીના રહેવાસી) લોકો તો ઘણા જ હતા. “દલાલ વગર કાંઈ કામ થતું નહિ અને પરદેશના લોકો તો દલાલ વગર કાંઈ પણ ધંધો કરી શકતા નહિ. દરેક ચીજની આપણે માટે

ના કમોદના ચોખા દક્ષિણ માટે ખંભાતથી જતા. આને આ પ્રમાણે થાય છે.

૨૬ માયાકળ (wallis)ને માટે આરબોસા લખે છે કે મક્કા બાબુથી એ વસ્તુ ખંભાત આવતી અને ખંભાતથી જાવા અને ચીન જતી. આ ઉલ્લેખ આગળ લખેલું વધુ સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાનથી જાવા અને ચીન સીધાં વહાણ જાવા છતાં વેપારના મોટા મધકને લઈને ખંભાત થઈને જતાં. ‘From Cambay distributed to China.’

૨૭ મખમલ બેનીસથી આવતી હતી અને તે ગુજરાતમાં બહુ વખણતી. (Bom. Gaz. VI. Note 5. P. 192.)

૨૮ Bom. Gaz. VI. P. 193 Note 3-6. Gordanus describes the Gujarati Hindu traders of Kalicut as the best merchants in the world and most truthful. માર્કોપોલો અને સીઝર ફ્રેડરિક એ મતને મળે છે. અને લખે છે કે એ લોકો કોઈને છેતરતા નથી અને છેતરતા પણ નથી. આરબોસા એનાથી બંધુ જ કહે છે. અને વજન, નાણું, તેમજ માલ બધામાં છેતરપંકી ચાલતી એમ લખે છે. ડી કૌટો કહે છે કે ગુજરાતના ચાલિયા ખ્રિસ્તીઓને તો ખાસ છેતરતા અને ‘Must be descended from the lost tribe of Isrel’ એમ લખે છે.

વેપાર અને વહાણવટું

૧૧૫

દલાલ હતા. અંગ્રેજો પોતાના કામકાજ માટે ખાસ જુદો દલાલ રાખતા અને વખત જતાં ખીજા હરીફો કમી થતાં અંગ્રેજોનો દલાલ ખંભાતમાં સર્વથી મોટો દલાલ કહેવાતો. પરદેશીઓ પહેલવહેલા ગૂજરાતમાં આવ્યા પણ એમનાથી આ પ્રાંતમાં પગભર થવાયું નહિ. મદ્રાસ અને બંગાળમાં એમણે વેપાર ઉપરાંત મજબૂત ધાણાં સ્થાપ્યાં એ ખતાવી આપે છે કે ગૂજરાતના વેપારીઓએ એમને બહુ પ્રવેશ કરવા દીધો નહોતો અને ધંધા પૂરતા તો એ આ પ્રાંતમાં ફાવ્યા નહોતા. ગૂજરાતના વેપારમાં દલાલની સત્તાની જે પ્રથા પડેલી છે તે પરદેશીઓને બહુ ન પેસવા દેવામાં એક કારણજૂત થઈ છે એમ મનાય. ૨૯ સીઝર ફેડરિક ખંભાતમાં આવા દલાલનું ઉત્તમ વર્ણન કરે છે: ‘ખંભાત ઊતર્યા પછી વેપારીએ એક સારો દલાલ શોધવો પડે છે. એ લોક હિંદુ હોય છે અને આખરદાર હોય છે. એમના હાથ નીચે પંદરથી વીસ ગુમાસ્તા હોય છે. વેપારી વહાણ ઉપરથી ઊતરીને તુરત પોતાના માલની યાદી દલાલના હાથમાં મૂકી દે છે. ધરગથ્થુ કેટલોક સામાન પોતાની સાથે લાવવો પડે છે, કારણ આ દેશમાં ઘર ખાલી (ફરનીયર વગરનાં) આપવાનો રિવાજ છે. દલાલ ખાટલા, ગોળી-માટલાં, વગેરેની સગવડ કરી રાખે છે. વેપારી આરામ લે તે દરમ્યાન દલાલ એનો માલ વહાણમાંથી ઊતારાવી ઘેર લાવે છે. વેપારીને બજારના રીતરિવાજ કે લાગાની કાંઈ સમજ હોતી નથી. દલાલ વેચવાની વસ્તુઓના બજારના ચાલુ ભાવ અને જે ખરીદી કરવી હોય તેના પણ ભાવની યાદી આપી જાય છે. પછી દલાલ વેપારી જેમ કહે તેમ તેનો માલ વેચી કે ખરીદી આપે છે. જકાત વગેરે પણ દલાલ ચૂકવી આપી વસૂલ કરે છે. દલાલ વગર જાતે કરવા ધાર્યું હોય તો ગમે તેટલો વખત થોભો પણ કાંઈ કામ થતું નથી.’ ૩૦

જમીન માર્ગનો વેપાર

જમીન માર્ગે આ સદીમાં અમદાવાદ મારફતે ઘણો માલ આવતો. સિંધમાં નગરહક્કા અંદર હોવા છતાં રાધનપુરને રસ્તે ત્યાંથી ખંભાત માલ આવતો. લાહોર, દિલ્હી ને આગ્રાથી પણ અમદાવાદ થઈ માલ આવતો. અમદાવાદથી દર અદવાડિયે બસો ગાડાંનો કાફલો સાથે નીકળતો. કારણ રસ્તામાં રજપુત અને કોળીઓનો ભો ધણો હતો. સાથે ચોકિયાત લેવા પડતા અને જામીન તરીકે ભાટ પણ સાથે રહેતા. તે કાફલાને હરકત આવે તો ભાટ ત્રાણ કરતા.

બંદરની સ્થિતિ

આ બંધી વેપારની જાહેજલાલીના સમયમાં ખંભાત બંદરનું પોતાનું ખાફું બહુ કામમાં આવતું નહિ. ખંભાતના અખાતમાં વહાણ ચલાવવામાં ઘણું જોખમ હતું અને દેશી ભોમિયા વગર અંદર આવતું નહિ. દૂર દેશાવરોથી ખંભાત આવતો માલ અને ખંભાતથી દૂર દેશાવરોમાં જતો માલ ગાંધાર (ભરૂચ અને ખંભાતની વચ્ચે), ઘોઘા કે દીવથી ચડાવવો ને ઉતારવો પડતો. ખંભાતના આરામમાં

૨૯ અંગ્રેજ દલાલની વિગત અંગ્રેજ કોલીના જુદા પ્રકારમાં કરી છે. અંગ્રેજ, ડચ, પોર્ટુગીઝ કેંચ વગેરે ગૂજરાતને બરો ખીજા પ્રાંતોમાં અંદરના વેપારમાં વધારે ફાવ્યા તેનું એક કારણ દલાલોની સત્તા હતું.

૩૦ Bom. Gaz. VI. P. 193-4 (Cambay) Note. 7.

૧૧૬

વેપાર અને વહાણવટું

આ માલ 'તહવરી' નામના નાના મજવાઓમાં ભરીને લાવવો પડતો.^{૩૧} સોળમી સદીની શરૂઆતમાં કોઈ કોઈ વાર સામાન્ય મોટા કદનાં વહાણ અખાતના મથાળા સુધી આવતાં, પણ જેમજેમ વર્ષો વધતાં ગયાં તેમતેમ એ ભાગ છેક નકામો થતો ગયો. તે એટલે સુધી કે મહિનામાં એ વખત પૂનમ અને અમાસને દિવસે જ મોટી ભરતીને વખતે નાનાં વહાણો પણ આવી શકતાં. ફિરંગીઓની સત્તા આ સદીના પાછલા ભાગમાં વધી ત્યારે ખંભાત બંદરને આંચિયાથી બચાવવા પોર્ટુગીઝોની મદદ લેવી પડતી અને ખંભાતમાં બાદશાહી નૌકાસૈન્ય રહેતું બંધ પડ્યું હતું.^{૩૨}

સત્તરમી સદી

સત્તરમી સદી શરૂ થાય તે પહેલાં તો સુરતની ચડતી શરૂ થઈ ગઈ હતી. આ વખતે ખંભાત બંદરને સુરત બંદરના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યું હતું છતાં પણ એનો વેપાર હિંદના કોઈ પણ બંદર કરતાં ભાગ્યે જ ઊતરતો કહી શકાય.^{૩૩} અંગ્રેજ અને વહાણોએ પણ સુરતની કેડીઓને મુખ્ય સ્થાન ગણવાથી ખંભાતનું મહત્વ ઘણું ઓછું થયું. આ સદીમાં ખંભાતની મુખ્ય નિકાશ કપાસ અને કાપડ રહ્યાં. સુરત વધવા છતાં ધ્રિની અખાત સુધી પશ્ચિમમાં અને જવા ને અચીન (સુમાત્રા) સુધી પૂર્વમાં ખંભાતનાં વહાણ સીધાં જતાં. હવે ખંભાત બાદશાહી સુબાઓના સીધા હાથ નીચે તો નહિ પણ સુરતના મુસ્લિમોના હાથ નીચેના નાયબ મુસ્લિમોના વહીવટમાં હતું. વેપાર એકંદરે મોટો કહી શકાય છતાં ઘસારો ચાલુ જ હતો.

અઠારમી સદી

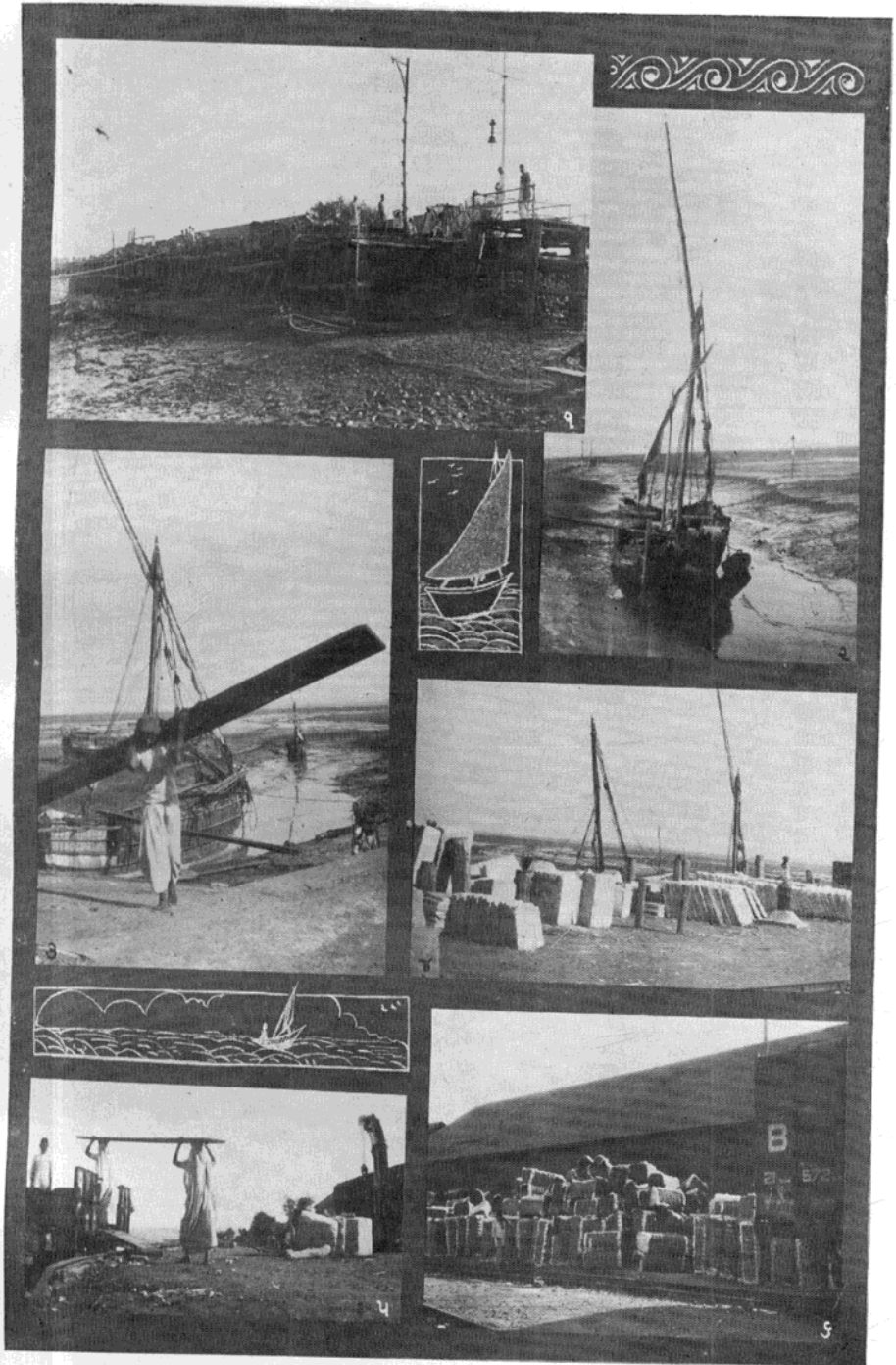
અઠારમી સદીની શરૂઆતથી મુજરાતમાં અંધાધૂંધીની શરૂઆત થવા માંડી. છતાં પણ શરૂઆતનાં વર્ષો ખંભાતના વેપાર માટે મોટાં ગયાં નહોતાં. અનેક બંદરોથી અનેક વસ્તુઓ આવતી અને જતી એ તો હવે બંધ પડી ગયું હતું. છતાં અફ્રીકની વસ્તુઓ, દાણા, કાપડ, રેશમી કાપડ, જરીભરતનું કામ, એ તો ખંભાતમાં ઘણું સાઈ ચાલતું હતું. જરીભરતના કામમાં તો ખંભાત એ વખતે હિંદમાં અને કદાચ આખી દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું.^{૩૪} એ સદીની અધવચમાં અફ્રીકનો સામાન, હાથી-

૩૧ એ જ પૃ. ૧૬૪ તહવરી tahveri એ નામ આપેલ અકબરીએ આપેલું છે. એ નામનું મૂળ જડતું નથી. તરી ઉપરથી તો નહિ હોય ?

૩૨ પોર્ટુગીઝો અને ખંભાતના નૌકાસૈન્યનું વર્ણન આગળ કહી ગયા છીએ. ખંભાત બંદર (harbour)ની વધુ વિગત માટે જુઓ. Bom. Gaz. VI. P. 194.

૩૩ પાઈસી લેવેલ લખે છે કે (૧૬-૧-૧૬૧૧) સુરત વધતું જતું છતાં ગોવાથી બીજી સંપત્તિએ ખંભાત શિવાય હિંદનું કોઈ બંદર ગણાતું નહિ. દર વર્ષે 'ખંભાતી કાફલો' એ નામે ખસેલો ગાણસો વહાણ ગોવા બંદરે આવતાં અને હિંદનાં વહાણ પોર્ટુગીઝો જતાં ત્યારે એવો આનંદ થતો એવો આનંદ ગોવામાં ખંભાતનાં વહાણ આવવાથી થતો. ખંભાતથી લેખંડ, ચાંચું, કટકડી, અને 'જગતમાં સારા ગણાતા' એવા ઘઉં, ચાખા, કરિયાણું, ઘી, તેલ, સુગંધી પદાર્થો, સાબુ, ખાંડ, મરી, મધ, મીણ, અરીણ, ચંદ્રા, હુંદર ખાટલા, ગલોચા, હાથીદાંતની વસ્તુઓ, છાપની જડીત વસ્તુઓ, સોનુંરૂપું અને જવાહીરની વસ્તુઓ, કાચખાની દાઢની પેટીઓ, લાકડકામ વગેરે ઘણું આવતું. (Bom. Gaz. 195 No. 1)

૩૪ જરીભરત અને કિનખાખ સુરતનાં પણ ઉત્તમ ગણાતાં પરંતુ સુરતની ચડતી પહેલાં એ સ્થાન અમદાવાદનું હતું. ખંભાત તબમાં એ કામ કેવું થતું-ઉત્તમ થતું કે નહિ તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ અમદાવાદનો માલ દેશાંતર બધા ખંભાત આવતાં.

અંદર પરના દેખાવો

(૧) ખંભાતનો બાંધેલો ડકો; (૨) ખંભાતની ખાડી; (૩) વહાણ પરનો સામાન (૪) વહાણ માર્ગે આવેલો માલ; (૫) મલ્દેશ રેલવેના વૅગનમાં માલ ચડાવે છે; (૬) ડકા પર ઊતરેલી રૂની ગાંસડીઓ અને ગોરાડન.

વેપાર અને વહાણવટું

૧૧૭

દાંતનો સામાન, અને કાપડ એ મુખ્ય નિકાશ હતી. સદીના આખરના ભાગમાં વણટકામ ઓછું થયું હતું અને એકંદરે ધંધા પડી ગયા હતા, છતાં જનું રંગીન કાપડ મોટા પ્રમાણમાં આફ્રિકા જતું. મીઠું અને તમાકુ પણ નિકાશ થતાં. ગળીનો વેપાર બંધ થયો હતો, કારણકે એમાં ભેજ ઘણો થતો હતો. આ સદીમાં દરબારી નૌકાસૈન્ય હશે એમ સમજાય છે. રોયલ્ટે અરકાન લખે છે (ખંભાતથી) કે ઇ. સ. ૧૮૫૭માં નવાખનું નૌકા સૈન્ય વિરુદ્ધ ઇરાદાથી કાપડયું છે. (Govt. Rec.)

ઓગણીસમી સદી

ઓગણીસમી સદીમાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો ઓછો થઈ ગયો હતો. ઘી, તારિયેળ, અકીકનો સામાન, કપાસ, કપાસિયા, સૂતર, મુઢો મેલો રંગ, દાણા, કરિયાણું, હાથીદાંત અને તેનો સામાન, મહુડાં, દીવાસળી, ધાતુઓ, ગોળ, તેલ, તેલીબીયાં, કાપડ, મીઠું, રેશમ, સાપુ પથ્થર, ખાંડ, ઇમારતી લાકડું, તમાકુ અને લાકડાના ચૂડા એટલી વસ્તુઓની આવકમત્રક થઈ હતી.^{૩૫} ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ ના વર્ષમાં કુલ આયાત રૂ. ૧૩૧૭૨૬૦ની અને કુલ નિકાશ રૂ. ૯૦૦૧૭૦ના માલની થઈ હતી. આમાં મોટે ભાગે ખંભાતમાં વપરાતી ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. બહારનો વેપાર પહેલાં સાથે સરખાવતાં નહિ જેવો થઈ ગયો હતો. આમાં કાપડના આંકડા જાણવા જેવા છે. ઇ. સ. ૧૮૩૬-૪૦માં કાપડની આયાત રૂ. ૧૫૬૫૦ની; નિકાશ રૂ. ૧૫૮૨૭૦ની; ઇ. સ. ૧૮૭૪-૭૫માં આયાત રૂ. ૭૧૨૦ અને નિકાશ રૂ. ૧૩૨૨૭૦ની; અને ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં આયાત રૂ. ૧૮૧૨૩૦ની અને નિકાશ રૂ. ૧૬૧૦ની થઈ હતી. આ આંકડા એકલા ખંભાતની નહિ પણ આખા દેશની કાપડ પરત્વે ઘણી શોકજનક સ્થિતિ વ્યક્ત કરે છે. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પાદમાં આયાત કેટલી વધી અને નિકાશ કેટલી ઓછી થઈ ગઈ એ પરદેશી કાપડ કેટલું વધુ પ્રમાણમાં આવ્યું એ બતાવે છે. ખંભાતને પરદેશીઓ 'હુનિયાનું વસ્ત્ર' કહેતા. એની સ્થિતિ એકથી દોઢ સંકામાં એવી થઈ કે એને પોતાને માટે વસ્ત્ર પરદેશથી લાવવાનો વખત આવ્યો. આની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૨૦માં અમદાવાદમાં ડૉ. શીલર નામના માણસે વિલાયતી સૂતર લાવવાને કરી હતી. અને ઘણાં વર્ષો સુધી ગૂજરાતમાં વિલાયતી કાપડ અને સૂતર "દાકતરી" સૂતર અને કાપડ તરીકે ઓળખાતું.^{૩૬}

ઓગણીસમી સદીનું વહાણવટું અને વેપાર

ઇ. સ. ૧૮૭૮માં ખંભાત બંદરમાં નાનાંમોટાં મળી કુલ ૫૬૬ વહાણ આવેલાં, અને એનું કુલ વજન આખા વર્ષનું દસ હજાર ટન થાય. તેમાં ૬૧ ફરેશી આવ્યાં, ૫૮ કાદિયાવાડી આવ્યાં, ૨૫ પોર્ટુગીઝ બંદરોથી આવ્યાં, ૨૪૮ ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોથી આવ્યાં, ૧૩૪ મુંબઈથી આવ્યાં અને ૪૦ કોંકણથી આવ્યાં.^{૩૭} નવાઇની વાત એ છે કે આમાં હિંદ બહારનું એકે બંદર તો નથી પણ

૩૫ Bom. Gaz. VI. P. 196. ખંભાતની આયાતનિકાશનો એક કોલે મેજેસ્ટ્રેટના લેખકે ઈ. સ. ૧૮૩૬-૪૦, ૧૮૭૪-૭૫, અને ૧૮૭૭-૭૮ના વર્ષોના આધેડો છે એ ઉપરથી ઉપર લખેલી ચીજોની આયાત અને નિકાશની વધવટ જાણશે.

૩૬ જુઓ 'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' વંપરઉદ્યોગ પ્રકરણ. ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગના આયાતનિકાશના આંકડા મારે જુઓ W. India By. A. Mackey P. P. 235-40.

૩૭ Bom. Gaz. VI. P. 197. એ પ્રમાણે કુલ ૫૬૩ વહાણ ખંભાતથી ઉપર જણાવેલાં બંદરોએ ગયાં.

૧૧૮

વેપાર અને વહાણવટું

હિંદના કિનારાનાં પણ કોંકણથી દક્ષિણનાં અને પૂર્વ કિનારાનાં બંદરો પણ નથી. એટલેકે ખંભાતનું વહાણવટું જે એક વખત આખા એશિયામાં સર્વોપરી હતું તે આગળીસમી સદીમાં છેક નજીકનાં બંદરો પૂરતું આવી ગયું હતું. જે વહાણો ખંભાતના ખારામાં આવતાં તે ‘બતેલા’ જાતનાં હતાં. જ ૮ વજનનાં વહાણો ખંભાતના ખારામાં સામાન્ય ભરતી વખતે સહેલાઈથી આવી શકતાં. મઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં અને આ સદીના (૧૯મી) મુંબાઈથી ઉત્તર ગુજરાતમાં આવતા અને જતા બ્રિટિશ લશ્કરને ખંભાત ઊતરવું પડતું. મુંબાઈથી આવતા લશ્કરને સુરત મોટું થાણું છતાં ઉત્તર ગુજરાતમાં જવા માટે ખંભાત જ વધારે કાવતું. ઈ.સ. ૧૮૬૪માં મુંબાઈથી અમદાવાદ સુધીની રેલ્વે પૂરી થઈ ત્યાં સુધી લશ્કરી આવજન માટે ખંભાત બંદરનો ઉપયોગ થયા કરતો. બ્રીજ લખે છે કે (મઈ સદીનો પૂર્વાર્ધ) સારી મોસમમાં પચાસથી સાઠ ‘બતેલા’ અને ‘પડાવ’ જાતનાં વહાણો ખંભાતમાં આવતાં; અને એ વખતે એટલે રેલ્વે થતાં પહેલાં લગભગ ૩૦ ‘બતેલા’ ખંભાતના વેપારીઓની માલિકીનાં હતાં.^{૩૮} રેલ્વે થયા પછી એકલા હિંદના કિનારાનું તો નહિ; પણ સુએજથી ચીન સુધીના દરિયાઈ મહામાર્ગનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર જેવું ખંભાત એકાએક એકલું ચૂંટ્યું અને ખૂણામાં પડી ગયું. દરિયાઈ માર્ગનો જ ઉપયોગ કરી થવાથી ગુજરાતનાં બધાં બંદરોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. ખંભાતને દરિયો દૂર જવાથી ખાસ ખરાબ સંજોગો ઊભા થયા હતા તેથી એની સ્થિતિ પણ બગડી. એમ છતાં પણ અનાદિ કાળનું સમૃદ્ધ હોય એવું ભરૂચ ને સોપારા, તથા હિંદનું મોટામાં મોટું બંદર સુરત કે જેમાં અંગ્રેજોએ પહેલી કોઠી કરી હતી, એ બ્રિટિશ હદનાં બંદર આજ-કાલના મુંબાઈને લીધે છેક બંધ જેવાં થઈ ગયાં એવું તો ખંભાતનું ન થયું. કારણકે ખંભાત નાનું પણ સ્વતંત્ર દેશીરાજ્ય હતું અને એના રાજ્યકર્તાઓને પોતાના બંદરને સમૃદ્ધ થતું જોવાની અભિલાષા હતી તેમજ આવકનું પણ સાધન હતું. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં ગુજરાતમાં દુકાળને લીધે અનાજની મોટી આયાત ખંભાત મારફતે થઈ હતી અને ખાલી વહાણો સરતે નુરે તમાકુ અને કપાસ લઈ ગયાં હતાં. અમદાવાદની પહેલી કાપડ સુતરની મીલ (૧૮૫૯) કાઠનાર રાવબહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલે—જેમનો પ્રથમ વિચાર અમલમાં આવ્યો હોત તો આખા હિંદમાં પ્રથમ મીલ કરવાનું માન પ્રાપ્ત કરત (૧૮૪૬-૪૮)—અમદાવાદમાં પહેલી શાહપુરમાં મીલ કરી ત્યારે એના સાંચા અને એન્જન ખંભાતમાં દરિયા ભાગે ઊતર્યા હતાં અને અમદાવાદ સુધી મુંબાઈથી સીધી ટ્રેન ન હોવાથી ગાડાંમાં ઢાલી પુરાણે જમીન માર્ગે અમદાવાદ લઈ ગયા હતા.^{૩૯}

ખામ્બે ખરાડા રેલ્વે અમદાવાદ સાથે જોડાઈ (૧૮૬૪) ત્યાં સુધી મુંબાઈ અને ખંભાત તથા કિનારાનાં બંદરો વચ્ચે વહાણો ઉપરાંત નાની આગબોટો પણ ચાલતી હતી. સુરતવાળા નસરવાનજી પેસ્તનજી વડોલ ઈ.સ. ૧૮૫૨થી ૧૮૬૫ સુધી મુંબાઈ, સુરત, ખંભાત અને ધોધાની વચ્ચે ચલાવતા હતા. આ આગબોટ એમણે મુંબાઈથી ખરીદ કરી હતી અને તેનું નામ ‘લવજા પ્રેમીલી’

૩૮ Brigg's cities of Gujrastra Chap. VIII.

૩૯ ભગવાનવાલ ખાદશાહ કૃત ર. છા. નું જીવનચરિત્ર ભુએ ૧૧ નું પાટનગર. વેપાર ઉદ્યોગનું પ્રકરણ.

વેપાર અને વહાણવટું

૧૧૯

હતું. રેલ્વે થયા પછી નાનાં વહાણોમાં આવતા સાધારણ માણસિવાય ખીજા જથ્થામાં માણસ અને માણસોની આવજન માટે ખેલાતનું આઈ લગભગ બંધ જેવું થઈ ગયું. ૪૦

સમૃદ્ધિનો જિમતો સૂર્ય

આવી, એક વખતના પ્રથમ પંક્તિના સમૃદ્ધ બંદરની રસમય હકીકત છે. પ્રત્યેક મૂળરાત્રીને એ ગર્વની વસ્તુ છે. છિન્ન થએલું વ્રક્ષ પણ વધે છે અને ફીણ થએલો ચંદ્રમા પણ વધે છે એ કુદરતી ન્યાય સર્વત્ર લાગુ પડે છે. ખંભાત બંદરની આવી સ્થિતિમાંથી એની સમૃદ્ધિના સૂર્યનો ઉદય થવાનાં ગુલાબી તેજનાં ચિન્ન ક્ષિતિજ ઉપર માલૂમ પડે છે. હાલના નામદાર નવાબસાહેબની એક રતુત્ય અભિલાષા આ પ્રાચીન બંદરને ફરી સમૃદ્ધ કરવાની છે. એ બાબત યથારથાને વર્ણન કરીશું. ૪૧

૪૦ પારસી પ્રકાશ ઇ. સ. ૧૮૬૬ તા. ૨ ૭ માર્ચમાંથી.

૪૧ આ પ્રકરણમાં મેજેસ્ટ્રેટ ઉપરાંત આગલાં પ્રકરણોમાં જે જે પરદેશી મુસાફરોના ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેમના વેપાર-સંબંધી ઉલ્લેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

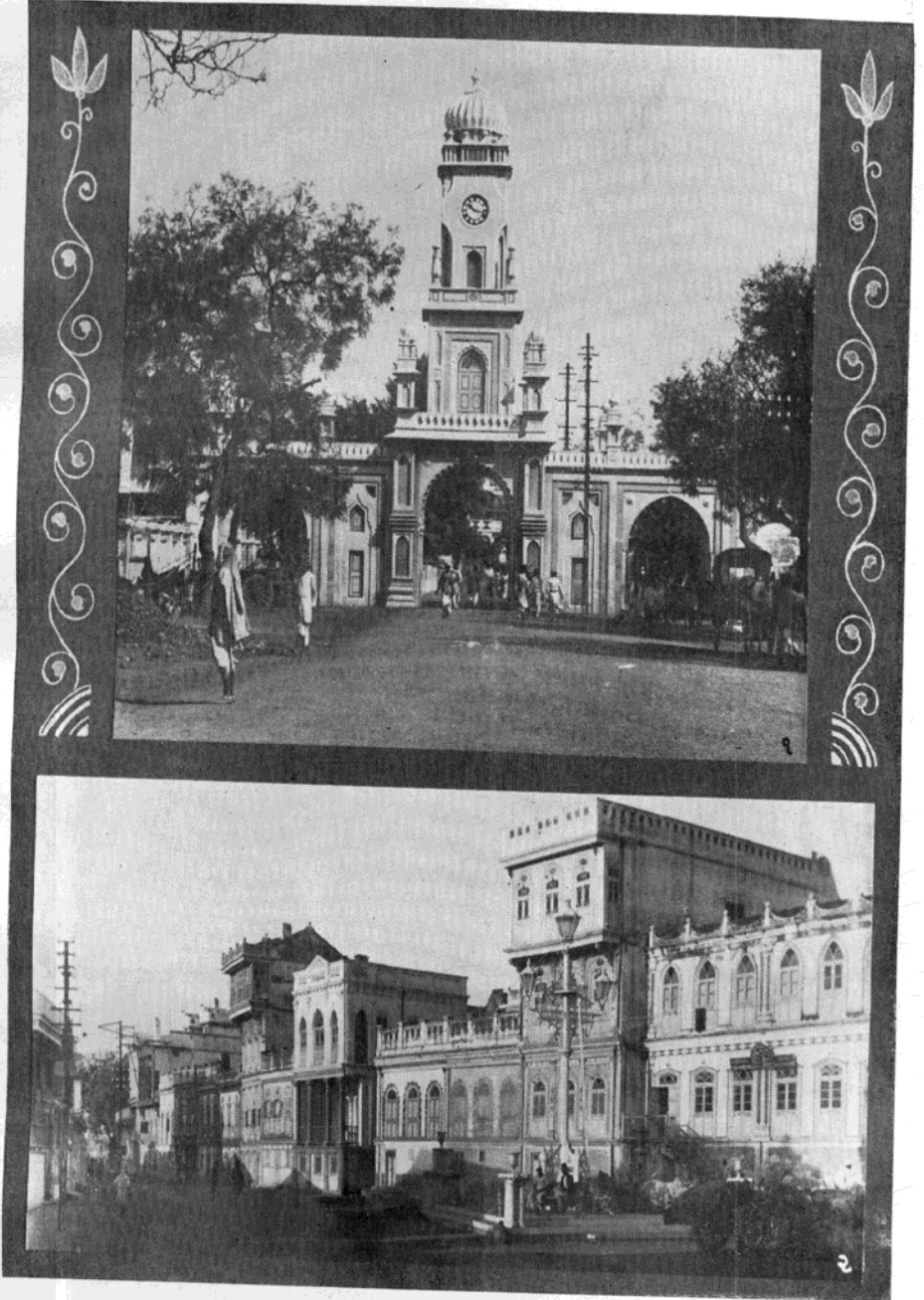
પ્રકરણ ચૌદમું

ઉદ્યોગ-ધંધા-રોજગાર

ખંભાત ન્યારે ગૂજરાતનું અને એક વખત આખા હિંદુસ્તાનનું મુખ્ય બંદર હતું ત્યારે તો ખંભાત મારફતે દેશાવર ચડતા લિન્ગલિન્ગ પ્રાંતોના માલ પણ પરદેશોમાં ખંભાતના માલ તરીકે વાહેર ચતા. આમ હોવા છતાં ગૂજરાત પ્રાંતમાં ખંભાતનું સ્થળ એવું તો મધ્યસ્થ આવેલું છે કે દરિયા કે જમીન માર્ગે ખંભાતથી એક જગ્યા સો માઇલથી વધારે છેડી ન હોય. અંગ્રેજોએ એમના ઇતિહાસમાં મગરૂરીથી કહે છે કે ઇંગ્લંડમાં એકે જગ્યા એવી નથી કે જ્યાંથી સમુદ્ર સીતેર માઇલથી વધારે દૂર હોય. પાલણપુર એજન્સીનો કેટલોક ભાગ અને પંચમહાલનો દાહોદ તાલુકો એટલું બાદ કરતાં ગૂજરાત પણ એવી મગરૂરી લઈ શકે; અને પ્રાચીન કાળમાં ન્યારે કચ્છનું રણ સમુદ્ર હતું ત્યારે તો પાલણપુરના ભાગ પણ સમુદ્રની પાસે ગણી શકાય. આગળ જોયું તેમ સરસ્વતી નદી ધણી પ્રચીન કાળમાં ઉત્તર ગૂજરાતમાંથી કીર્તી ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે વહી ખંભાતના અખાતમાં મળતી હશે ત્યારે ગૂજરાતનાં ઘણાં સ્થળો સમુદ્ર સાથે સંબંધ ધરાવી શકતાં હશે. અને એના વેપાર-ઉદ્યોગને પણ ઘણી સગવડ પડતી હશે. એક મહાન હિંદી ઇજનેરનું^૧ માનવું છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં કુદરતી વેપારનાં અને આયજનાં રસ્તા જળમાર્ગના જ છે. એ જળમાર્ગ આજે નકામો થઈ ગયા છે કે સમૂળગા બિડી ગયા છે. વેપારઉદ્યોગની ખીલવણી માટે જળમાર્ગ જ ઉત્તમ છે એ દરેક અર્થશાસ્ત્રી આજે કબૂલ કરે છે. હિંદ એક વખત આખી દુનિયામાં વેપારઉદ્યોગ માટે સૌથી આગળપડતો દેશ હતો અને હિંદમાં ગૂજરાત દેશ સૌથી આગળપડતો હતો એ જાણીતી વાત છે. ગૂજરાતે તો ખીજી રીતે એ સ્થાન આજે પણ જાળવી રાખ્યું છે; અને એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં એના જળમાર્ગો અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ મુખ્ય કારણ છે. ખંભાત એમાં મધ્યસ્થ અને ઉત્તમ જળમાર્ગ ઉપર હોવાથી આ બધા લાભ ધણી સૈકાઓ મુધી ખંભાતે ભોગવ્યા. ન્યારે મુંબાઈથી અમદાવાદ અને અમદાવાદથી દિલ્હીની કંઈગી ને અકુદરતી રેલ્વે ગાડી થઈ ત્યારે જ ખંભાતે પોતાના કેન્દ્રસ્થાનનું મહત્ત્વ છેલ્લું ખોયું, અને છેવટે સીધા વેપારી રાજમાર્ગો મૂકી આજુબાજુથી ‘હાઈસીના કાન’ની પેઠે ખંભાત જવા માટે રેલ્વે ગાડી થઈ.

ખંભાતના અનેક ઉદ્યોગોમાંથી આજે માત્ર થોડોથોડો કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ અને સૈકાઓ જૂનો અડીકના પથ્થરોના સામાન બનાવવાનો ઉદ્યોગ એટલું હાલ કોઈકે જીવતું છે. એટલું પણ

૧ આ ઇજનેરનું નામ આ લખતી વખતે ચોક્કસ રમરણમાં નથી પરંતુ ઘણે જાગે સર. એમ. વિશ્વેશ્વરૈયાનું આ કથન છે. એઓ પશ્ચિમના દેશોમાં માન પામેલા હિંદના એક મહાન ઇજનેર ઉપરાંત પ્રખર અર્થશાસ્ત્રી અને રાજપુરુષ છે. જલમાર્ગોનું એમનું કથન પૂર્વમાં ગંગા મારફતે, બ્રહ્મપુત્રા મારફતે અને હાલ નકામી થઈ પડેલી પણ પહેલાં કચ્છના રણમાં વહેતી સિંધુ અને અરબ સરસ્વતી માટે છે.

અહમદાબાદ શહેરના જૈન મંદિરો
 (૧) રાજ મહાલ જૈન મંદિર અને ઘાવર; (૨) કૌલશનગર.

ઉદ્યોગ-ધંધો-રોજગાર

૧૨૧

પહેલાંના પ્રમાણમાં નહિ જેવું કહી શકાય.

અકીકનો ઉદ્યોગ

અકીકના સામાનનો ઉદ્યોગ એ ઘણા જૂના કાળથી આજ સુધી ખંભાતના મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે ચાલુ રહ્યો છે. એનો ઇતિહાસ રસમય છે. એટલે એને સવિસ્તર વર્ણવવાની જરૂર છે. આ સામાન 'ખંભાતના કિમતી પથ્થરો'ને નામે ઓળખાય છે. એના મુખ્ય બે ભાગ છે. એક તો ખંભાતની આસપાસ ૧૨૦ માઈલ ફરતા ડુંગરાઓની ખાણોમાંથી નીકળી આવતો પથ્થર અને બીજો દેશવરોથી ખંભાતમાં આવીને ઘડવામાં લેવાતો પથ્થર. ગૂજરાતમાંથી નીકળતા પથ્થરોમાં મુખ્ય ધાર નામનો પથ્થર ખાણમાંથી નીકળે છે. એને સાફ કરી ઘડાયા પછી અકીક કહે છે. ભરૂચથી ચૌદ માઈલ ઉપર નર્મદા કિનારે રાજપીપળા રાજ્યની હદમાંથી આ પથ્થર નીકળે છે. નર્મદા કિનારે આખા ઘેરો અગર આખા અખાસની ટેકરી છે ત્યાંથી આ પથ્થર નીકળે છે. ટોલેમીએ લખેલો અકીકનો ડુંગર તે આ હશે એમ મનાય છે.^૨

અકીકના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ

કેટલાક લેખકોનું એમ માનવું છે કે પ્રાચીન સમયમાં રોમન લોકો મુર્રીન (Murrhine) પથ્થરના ખાલા ઘણા પસંદ કરતા, તે ખંભાતના લીલા પથ્થરના ખાલા હતા. કહે છે કે એવા એક ખાલાની કિંમત સમ્રાટ નીરોએ ૫૮૧૨૫ પૌંડ (એ વખતે ૩૦૦ ટેલન્ટસ અને ૫૮૧૨૫૦ રૂપિયા) આપી હતી. કેટલાકનું માનવું એમ છે કે ટોલેમીએ સારડોનીક્સ મોન્સ (Sardonyx Mons)નું નામ લખેલું છે તે રાજપીપળાની અકીકની ખાણો માટે છે.^૩ એની વિરુદ્ધ એમ પણ મનાય છે કે ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) પછી પેરીપ્લસનો લેખક (ઇ. સ. ૨૪૭) કહે છે કે એના વખતમાં ભરૂચમાં આ પથ્થરો દક્ષિણમાં 'પ્લીથાન' (Plithan) પૈંડ્યુ (પ્રતિષ્ઠાન)થી આવતા હતા, એટલે સારડોનીક્સ રાજપીપળાને બદલે દૂરની કોઈ જગ્યા હશે.^૪ લેસન એને વૈદૂર્ય કહે છે અને તે ખરૂં લાગે છે.

૨ Bom. Gaz. VI. ૧૭૮-૭૯.

૩ એ જ પૃ. ૨૦૫ અને નોટ ૨. ઈ. સ. ૭૭માં પ્લીની લખે છે કે અકીકના પથ્થરમાં ઘણા ગુણ છે. એનાથી વીંછી કાતરે છે. એનો દેખાવ આંખને ઘણો સારો લાગે છે અને એમાં રાગીએ તો તૃપ્તી જીવે છે. એમાં નદી, વન વગેરેના તરેહવાર દેખાવા નજરે પડે છે. ઈ. પૂર્વે ૪૮૪માં યુરોપીય ઇતિહાસનો પિતા હીરોડોટસ લખે છે કે હિંદુસ્તાનથી આવતા અકીકની વીંછીઓ બનતી હતી. એમીલોનમાં એ વીંછીઓ દરેક જગ્યા પહેરતા.

૪ આ પથ્થરો ગમે ત્યાંથી આવતા અને ગમે ત્યાં આવતા. તેને માટે પરદેશી લેખકોના મત કદા માર્ગદર્શક તરીકે લેવાના છે. એમનાં લખાણ કોઈનાર સાંભળેલી બાબત ઉપરથી હોય છે. ખાસ કરીને ટોલેમીનાં લખાણ અને જ્યેઠને કરેલાં નથી બીજું, એ સમયમાં ભરૂચ ખંદર તરીકે વધારે જાણીતું હતું એટલે ખંભાતને બદલે ભરૂચનું નામ જણાય છે. પૈંડ્યુનું નામ પણ મોટા શહેર તરીકે જ આવેલું જણાય છે. અકીકની ખાણો વિંધ્ય અને સાતપુરાના ઘણા ભાગમાં પહેલાં નીકળતી હોય એમ માનવાનું કારણ છે એટલે લેસન એને વૈદૂર્ય કહે છે અને પશ્ચિમ હિંદનો નર્મદાથી ગોકર્ણ સુધીનો ભાગ એ નામે ઓળખાતો તે ખરૂં લાગે છે. ખરી રીતે મહાભારતમાં આપેલાં સ્થળો પ્રમાણે વિંધ્ય પર્વતનો નર્મદાની નજીકનો ભાગ એટલે રાજપીપળાનો ભાગ જ વૈદૂર્ય પર્વત ગણાતો અને વૈદૂર્યમંદિર નીકળવાથી એ નામ પડ્યું હતું. એટલે આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગૂજરાતની સરહદ ઉપરના પર્વતમાંથી આ પથ્થરો નીકળતા અને ભરૂચ કે ખંભાત કે ખંભાતની જગ્યાએ જે બંદર આવ્યા

૧૨૨

ઉદ્યોગ-પ્રધાન-રોજગાર

આમ અકીકના ઉદ્યોગના ઉલ્લેખો ઘણા જૂના સમયના મળવા છતાં અને તે જૂનશતના કિનારાના બંદરને લગતા છતાં ખંભાતનું નામ એ ઉદ્યોગ માટે કોઈક પાઞ્જમી જગ્યામાં આવે છે. દસ અને અગિયારમી સદીમાં આવેલા અરબ મુસાફરો ખંભાતમાં આ ઉદ્યોગનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી. તેરમી સદીમાં માકોપેલી પછી ખંભાતમાં અકીકના ખાસ ઉદ્યોગનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી તેમજ આફ્રિકાના બીર્મ અંદરોના ઉલ્લેખોમાં પણ જૂનશત સાથેના સંબંધ દર્શાવતાં એ ઉદ્યોગ સંબંધી કોઈ લખતો નથી. પંદરમી સદીના મુસાફરો ખંભાતમાં અકીકનું કામ થાય છે એમ સામાન્ય ઉલ્લેખ માત્ર કરે છે પણ મુખ્ય ધંધા તરીકે લખતાં નથી. સાળમી સદીની શરૂઆતમાં અકીકના ધંધો ખંભાતમાં જનરમાં આવ્યો એમ આ લખકોના ઉલ્લેખો અને એમના મૌનના વિચાર દરીએ તો જણાય. ઇ. સ. ૧૫૦૩-૮માં વરથેમાં ખંભાતથી સિત્તર મામલે છેડે એક અકીકનો પવત અને સો માણલ છેડે એક હીરાનો પવત છે એમ લખે છે. ખંભાતના અકીકના કારીગરોમાં એક દત્તકયા છે તે પ્રમાણે આ સમયમાં એક હાથસીએ^૫ (અંગિસીનીઅન) રાજપીપળામાં નાંદોદમાં એક અકીકનું કારખાનું ઉઘાડ્યું હતું; અને ત્યાં એનું મરણ થયું. તેની કબર બાબા ધોરના નામથી ઓળખાય છે. પહેલાં મુસલમાનોએ અકીકનું કામ શરૂ કરેલું પણ પછી તુર્કી ફણથીઓ શીખી ગંધા અને ફેટલાક વખતે પછી નાંદોદથી ભરૂચ આવ્યા અને ભરૂચથી ખંભાત આવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૧૪માં પોર્ટુગીઝ મુસાફર બાર્બોસા અરબસ્તાન અને આફ્રિકાનાં બંદરોમાં ખંભાતના અકીકના મણકા વગેરે સામાનનો મોટો વેપાર હાવાનું જણાવે છે. આ મુસાફર દરેક જાતના પથ્થરનું ખંભાતમાં ઘણું ઉત્તમ કામ થતું હતું એમ લખે છે. આમ છતાં પણ આ સામાન રાજપીપળામાં લિબોદરા કે નિર્મોદરા ગામમાં તૈયાર થઈ ખંભાત આવતો અને ત્યાં ખંભાતમાં અકીકના કારીગરો એ લખતે નહોતાં વસ્ત્રો એમ એનાં લખાણ ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ લિબોદરામાં અકીકના ઘાટ ધરીને ખંભાત લાવતાં અને ત્યાંથી પશ્ચિમના દેશોમાં વ્યજવતા. પોર્ટુગીઝ લોકોએ અકીકની નિકાશ ઘણી વધારી હતી. સાળમી સદીના એક ઉલ્લેખમાં અકીકના પથ્થરને બાબા ધોર નામ આપેલું છે. પોર્ટુગીઝોની સત્તા વખતે ગોવામાં ઘણા અકીકના કારીગરો ખંભાતના વતની હતા, અને ત્યાં પોતાના

હસી ત્યાંથી યુરોપ આદિ દેશોમાં જતા સગ્રાટ તરીકે એ કિંમત આપી તે જગ્યા તે કદાચ મરતમલિનીલમનો ખાલો હોય એમ સમજાય છે. તત્કાલમાં છેક પેકેલ સુધીના પ્રદેશનું બંદર ભરૂચ હતું એ વાત પણ નોંધવા જેવી છે. અને જે બંદરે બહોળો વેપાર અને વધુ સગવડ ત્યાં હર છતાં પણ માલ આવે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના પ્રદેશમાં પણ અકીક નીકળવાનું કહે છે. ત્યાં એના સામાન જાતના એમ પણ જણાય છે. પરંતુ એ હુલાર ખંભાતમાં મોટા પ્રમાણમાં જમ્યા હતા અને લાગેા વખત આવ્યા બીજા હાલ નામનિશાન નથી.

૫ ખંભાતમાં હિંદુ કારીગરો આવે પણ આ સીટી વેપારને સંભરે છે અને શ્રાવણ સુદ પૂનમે એનો ચોરસ ઊજવે છે અને એની કબરને ફૂલ વગેરે ચઢાવે છે. બાબા ધોરની કબર હર હાવાથી એમના વકીએ ખંભાતમાં કર્યા છે. મુલાઈ મુબી પણ આ કારીગરો એ પીરને માને છે. કહે છે કે કશીર તરીકે કરતાં એમને અકીકના ધંધો નિર્મોદરા ગામમાં કરવા ચાંડ્યા અને પેસાફર થયા. ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે કે બાબા ધોરની જગ્યા આગળ આ દત્તકયા કોઈ ભણતું નથી અને એમને અકીકના ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ તે પણ કોઈ ભણતું નથી.

ઉદ્યાગ-ધ્વજો-રોજગાર

૧૨૩

જુદા મોહકા આધીને રહેતા. એ પછી દરેક મુસાફરો ખંભાતના વણનમાં અડીકના ઉદ્યાગના ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. ટેવરનીઅર ખંભાતમાં અડીકના ખાલા બનતા એમ લખે છે.^૧

આ હકીકત ઉપરથી એમ સમગ્ર્ય છે કે અડીકના ત્રણ ઘડવાનો ઉદ્યાગ ખંભાત તરફથી ન હોય પણ એની આસપાસની મુલકમાં અને ખાસ કરીને રોજગારીયાના લિમોદરા ગામમાં હોય કે જ્યાં એની ખાણ હતી. પરંતુ આરબ અને બીજા તેર અને ચાંદની સહીના ઉલ્લેખોના મોજ ઉપર એ ઉદ્યાગ ખંભાતમાં હતો જ નહિ એમ કહેવું બરાબર નથી; જોકે કેટલું ઉલ્લેખના અભાવે હતા એ પણ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. અલબત્ત મો સહી ખંભાતમાં અડીકના ઉલ્લેખ નથી કરતો એ ખરે છે; પરંતુ એક જાતના નીલમ (emerald) કે જેને આરબો 'મક્રો' કહેતા તેના ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી સમગ્ર્ય છે કે કાષ્ટિયુ જાતના કિમતી પથ્થરોના ઉદ્યાગ ખંભાતમાં હતો, અગર ખંભાતથી એ પથ્થરોના સામાન ચડતો; પરંતુ એનું પ્રમાણ એટલું બધું નહિ હોય કે પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચાય. ગેઝેટીઅરના લખક વીલસન મેકેન્ઝીના સંગ્રહમાંથી એક ઉલ્લેખ આપેલા છે તે પ્રમાણે આઠમી સદીમાં ગુજરાત આ જાતના પથ્થરોના કામથી એટલું તો પ્રસિદ્ધ હતું કે એને લોકો 'અડીકસ્ટ્ર' તરીકે ઓળખતા. જી. સ. ૧૬૯૦માં આલોગટન નામના મુસાફરે સુરતથી અડીકના સામાન સારા પ્રમાણમાં ચડાવ્યાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી એમ સમગ્ર્ય છે કે મોટા બંદરોથી એ સામાન ચડતો. ગોવામાં તો ખંભાતના જ કારીગરો એ સામાન બનાવતા. એટલું ગમે ત્યાંથી ચડવા છતાં એ ઉદ્યાગ ખંભાતમાં થર કરીને રહ્યો. સુરત આજે અડીક માટે જરા પણ જાણીતું નથી. છંક અડારમી સહી સુધી ખંભાતમાં અડીકનો ધ્વજો સારા પ્રમાણમાં અને મુખ્ય ધ્વજો તરીકે રહ્યો. આગણીસમી સદીના અંતમાં દર વર્ષે સરાસરી ૭૦૦૦૦ નો અડીકનો માલ બનતા. જામાના બદલાયો તેમ અડીકના સામાનની વપરાશ પણ આજી થઈ આજે નવાબની ચીજ તરીકે કે 'વસ્તુ સંગ્રહાલય' (મ્યુઝયમ)માં મુકવાની ચીજ તરીકે માત્ર એ ઉદ્યાગની વસ્તુઓ રહી છે. હિંદમાં બીજા એ ઉદ્યાગ નથી. ખંભાતમાં આજે પણ પહેલા કરતા થોડા પ્રમાણમાં એનું કામ ચાલુ છે અને પરદેશ જાય છે. આગણીસમી સદીના અંતમાં ખંભાતમાં અડીકનો વેપારીઓ ૧૦૦ હતા, ત્યાર પછી કારીગરો ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ હતા. કારીગરને મહિત રૂા. ૭) થી ૬૦) મળતા. માત્ર મોટા ભાગે મુખાઈ અને ચીન બોળુ જતા. અડીક ઉપર સરકે ૧૦ ટકા જકાત હતી અને એમાંથી દરબારને ખેચી રાજ લાખ રૂપિયા ઉપજત હતી.^૨ આ સાંખી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે અડીકનો

૧. Bom! Gaz. VI. 206

૨. એ જા. ૨૦૬ નંદા ડ. ગેઝેટીઅરમાં લેખકે ૧૮૨૭-૨૮ નોટ કર્યા હતા એ કે સુરતમાં આજેના મુસાફરો આલોગટને સુરતમાં પણ અડીકનો વેપાર હતા એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સુરતમાં સહીમાં પણ જાંલાન સિવાય બીજા એ ઉદ્યાગ ગુજરાતમાં હશે અને દરેક બંદરે દેશાવર ચડવા માટે જતા હશે.

૩. Journal of Indian Art Vol. I. P. 81 & 117. May 1886. હિંદમાં સમગ્રિલા માંસ પ્રવર્તનમાં જાંલાનનો સામાન શબ્દો તેનું વર્ણન તેમાં કરેલું છે. આ પથ્થરો આજે નાદાદ, મોરબી, રતનપુર અને કપડવાળ પાસે નીકળે છે. ગઈ સદીના અંતમાં કાચા પથ્થરના ૮૦ જાંલાન રોજના ચણથી પાંચ આસા થતા. એક મણ પથ્થરમાંથી આસારે ત્રણથી પાંચ રોજ શુદ્ધ અડીક નીકળે છે.

૧૨૪

ઉઘોગ-ધંધા-રોજગાર

ઉઘોગ ગૂજરાતમાં ઘણા પ્રાચીન, ખંભાતમાં પણ પ્રમાણમાં જૂનો ખરો પરંતુ ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોના સમયમાં વધ્યો અને ધીમેધીમે ખંભાતનો મુખ્ય ઉઘોગ થઈ પડ્યો.

અડીકની જાતો

અડીકના ઉઘોગનો આટલો ઇતિહાસ જોયા પછી એની જાતો તથા એને કંવી રીતે શુદ્ધ કરે છે એ જોઈએ.૯

મોરબી પાસે ટંકારા આગળ ખુદકોટાથી 'સવાલાજી' (Moss-agate) એ નામનો પથ્થર આવે છે. જમીનની નીચે એ કોટ નીચે એનાં પડ મળે છે અને અરધા શેરથી ૪૦ શેરના પથ્થરો આવે છે. એના ઉપર ચમક સારી આવે છે અને ઘેરો લીલો કે ભૂરાશપડતો લાલ રંગ આવે છે. લીલો પથ્થર લીલ જેવો લાગવાથી એને Moss-agate કહે છે.

કપડવણજના અડીક તરીકે ઓળખાતો પથ્થર કપડવણજ પાસે આંબલિયારા અને માંડવા ગામ વચ્ચે માણુમ નદીના કાંઠામાં મળી આવે છે. એ જોળ અગર બદામી આકારના અરધાથી દસ શેર સુધીના પથરા હોય છે. ચમક ઘણી ઉત્તમ લે છે. બીલ લોકો માંડવાના વહોરાને એ વેચે છે અને વહોરો ૩-૧૨-૦ મણુ લેખે ખંભાતના વેપારીને વેચે છે. આ પથ્થરમાં ઘણી તરેહની ભાત આવે છે. કુદરતી દેખાવનાં ઝાડ, છાંડવા વગેરે પણ એમાં દેખાય છે અને એવા કેટલાક પથ્થર સાથે મૂકવાથી કુદરતી સૃષ્ટિસૌંદર્યના દેખાવ જેવું નજરે પડે છે. એની ત્રણ જાત છે. ખારીઓ, આગીઓ અને રાતડીઓ.

અમદાવાદ જિલ્લાના રાણપુર પાસેથી 'દોરાદાર' નામની અડીકની જાત નીકળે છે તે ખંભાતના અડીકમાં સૌથી વધારે કિંમતી ગણાય છે. આ પથ્થર અરધા શેરના ટુકડામાં મળે છે. એના ઉપર પણ ચમક બહુ સારી આવે છે ને ઘેરો રંગમાં ઘોળી નસો કે આછા રંગમાં ઘેરી નસોનો દેખાવ તેમાં હોય છે.

આ મુખ્ય જાતોના અડીકમાં રાજપીપળાના અડીકનું વર્ણન આગળ કરીશું. એ સિવાય થીજ્જ રંગબેરંગી પથ્થરો નીકળે છે. મોરબી પાસે ટંકારા પાસેથી લીલો છાંટાદાર (Jesper) પથ્થર નીકળે છે. એમાં જુદાજુદા રંગના છાંટા પણ આવે છે. એમાંની કોંચી જાતને 'પટોળીઓ' કહે છે. કાચીઆ રંગનો એક જાતનો પથ્થર પણ ત્યાંથી જ નીકળે છે તેને 'રાતીઓ' કહે છે. આ પથ્થરનો રંગ 'ચોકોલેટ' જેવો હોય છે. આ પથ્થર પોચો છે અને તે કારણથી એના ઉપર જોઈએ એવી ચમક ચડતી નથી. કચ્છના રણમાં ઘોકાવાડા પાસેથી ભૂખરો પીળા છાંટાવાળો પથ્થર નીકળે છે. એને 'માઈ મરીઅમ' કહે છે. એ પણ પોચો હોવાથી એના ઉપર ચમક સારી નથી આવતી. મોરબી પાસેથી રક્તિક ખંભાત આવે છે. એ વીસ શેર સુધીના ટુકડામાં જડે છે. એ શુદ્ધ કાચ જેવો પારદર્શક હોય છે અને એના ઉપર ચમક સારી આવે છે. ખંભાતનો સારામાં સારો રક્તિકનો સામાન મદ્રાસ, સીલોન અને ચીનના પથ્થરોમાંથી બને છે.

ઉપરના પથ્થરો આપણા દેશમાંથી નીકળેલા છે. એ ઉપરાંત પરદેશી પથ્થરો પણ આવે છે. તે

૯ આ ખમી જાતોનો હેવાલ Bom. Gaz. VI. ઉઘોગોના પ્રકરણ ઉપરથી લીધો છે.

ઉદ્યોગ-ધંધો-રોજગાર

૧૨૫

જોતાં પહેલાં રાજપીપળાના અડીક સંબંધી વિગત જોઈએ. એ પથ્થર બાબા ઘેરની પાસે નર્મદાને કિનારેથી નીકળે છે એ આગળ જોઈ ગયા. આ પથ્થર રાજપીપળામાં ખાણમાંથી કેવી રીતે કાઢે છે એનું વર્ણન ઘાણું લાણું છે અને તે અહીં ઉપયોગી નથી.^{૧૦} ખાણમાંથી પથ્થર કાઢ્યા પછી વેપારી ઇન્દરદારને આપવામાં આવે છે. ઇન્દરો દર વર્ષે બદલાય છે અને તે ખંભાતના વહોરા કે વાણિયા રાખે છે. ખાણમાંથી કાઢ્યા પછી ત્રણ જાતના પથ્થર જેવા કે 'મેર' અગર 'બાબા ઘેરી', 'અસમદાર' અગર 'ડોલ', અને રોરી અગર લસણીઆને તપાવતા નથી. બાકીનાને તપાવવા પડે છે. 'મેર' અગર 'બાબા ઘેરી' પથ્થરની બે જાતો છે. એક ઘેરા રંગનો અને તેમાં ઘોળા લીટીઓ અને બીજો આછા રંગનો અને તેમાં ઘેરી લીટીઓ. આ પથ્થરો એક શેરના ટુકડામાં મળે છે અને એના આકાર જુદાજુદા હોય છે. જે જાતોને તપાવવી પડે છે તેમના રંગ તપ્પા પછી પકડે છે. ગરમીની મોસમમાં આ પથ્થરોને તડકામાં બે મહિના સૂકવે છે. એ પછી બે શીટ ઊંડા ખાડા કરી માટલામાં ભરી માટલાને તળિયે કાણું કરી ઊંધાં પાડી છાણુંના તાપથી સાંજ પડ્યા પછી સૂર્યોદય સુધી રાતના ભાગમાં તપાવે છે. અને બહાર કાઢી કોથળાઓમાં ભરીને નર્મદા કિનારે લઈ જઈને હોડીઓમાં ભર્ય લઈ જાય છે. ત્યાંથી મોટાં વહાણોમાં ખંભાત લાવીને કારી-ગરોને વેચાય છે.

પરદેશથી ખંભાત આવતા પથ્થરોમાં 'રાજવરત' (Lapis lazuli) ખાસ છે. એનો રંગ ઘેરા બૂરો અને અંદર રૂપેરી કે સોનેરી છાંટ હોય છે. આ પથ્થર ઇરાન અને જુખારાની નદીઓમાં મળે છે અને મુંબાઈ થઈને ખંભાત આવે છે. પરંતુ એ પોતો હોવાથી એના ઉપર ચમક સારી ચડતી નથી. બસરા અને એડનની ટેકરીઓમાંથી કાળો પથ્થર (Jet) આવે છે. ત્યાં એ મોટા ટુકડામાં નીકળે છે અને મુંબાઈ થઈને ખંભાત આવે છે એ બહુ ભારે નથી અને સખત હોવાથી ચમક સારી આવે છે. પરંતુ આ પથ્થરની બનાવટ લાલ અટકી ગઈ છે. ચીનથી ખીરોજા રંગનો પથ્થર આવે છે એ પોતો છતાં એના ઉપર સારી ચમક ચઢી શકે છે.

અડીકને ઘડવાની અને પાણીશની રીત

ખંભાતમાં બનતા અડીકના સામાનના જુદીજુદી જાતના પથ્થરોનું વર્ણન કર્યું. હવે એ પથ્થરોને કેવી રીતે ઘડે છે એ જોઈએ. ખાણમાંથી નીકળેલો પથ્થર પહેલો વહેરાય છે પછી એને ઘડે છે અને છેવટે એને પાણીશ કરે છે. વહેરવા માટે પથ્થરને પહેલાં લાકડાનાં ચોકડામાં સજ્જ કરી દે છે અને સૂતરનાં તાંતણાં મીણમાં મેળવી તે વડે તેને ચોંટાડી પણુ દે છે. એ પછી ઝીણુ દાંતાવાળી કરવત વડે નાનામોટા પથ્થરના કદ પ્રમાણે એક અગર બે માણસ બેસીને એને વહેરે છે. એને ઘડવા માટે જમીનમાં એસાડેલા ખોંડીઆ ઉપર લઈ જાય છે. આ ખોંડીઆની ધાર આગળ રાખીને શિથડાના મથાળાવાળા હથોડાથી કરકરો ભાગ જતો રહે ત્યાં સુધી ધીમેથી ઘડે છે. એ

^{૧૦} એ વર્ણન માટે ગેઝેટીઅર પૃ. ૬૬૮-૬૬ જોઈ. ખાણમાંથી પથ્થર કાઢવાનું વર્ણન ખંભાત કરતાં રાજપીપળાના વર્ણનને લાયક છે.

૧૨૬

ઉંઘાગ-ઘંઘા-રાજમાર

પછી પાલીશ કરનારને આપવામાં આવે છે. પાલીશવાળો એને સોળ ઈંચ લાંબા, ૭ ઈંચ પહોળા તે ત્રણ ઈંચ જડા પાટલા ઉપર મૂકે છે. આ પાટલા ઉપર એ ડાલા લાકડાના દડા હોય છે અને એના ઉપર આઠ ઈંચ લાંબી અને ત્રણ ઈંચ વ્યાસની લાટ (Roller) જડલી હોય છે. આ લાટને પાલીશ કરવા માટેની પતરીઓ લગાડેલી હોય છે અને એ પતરી ઉપર લાખ સાથે સખત ધાતુનો બારીક ભૂકા-કરંજ-લગાડેલા હોય છે. આ ભૂકા જેવું કામ હોય તેવો મોડો અગર બારીક કરવામાં આવે છે, અને જેવું પાલીશ ચકાવવું હોય તે પ્રમાણમાં લાખ સાથે મેળવે છે. સારામાં સારા પાલીશ માટે અકીકતા ભૂકા-વરી-અને લાખ સરખા પ્રમાણમાં વપરાય છે. સીલોનના સખત પથ્થર માટે તાબાની પતરી અને પોચા પથ્થરો માટે લાકડાની (સાગ)ની પતરી વાપરવામાં આવે છે. ગયા હાથમાં પાલીશ કરવાની વસ્તુ ને જમણા હાથમાં દડો રાખી કારીગર શાંયડીની પેઠે લાટને ફરવે છે, અને એ રીતે વસ્તુ ઉપર પાલીશ અથવા ચસક લાવે છે.

આ સિવાય કેટલાક પથ્થરની ચીજો ઉપર પાલીશ કરવા માટે બીજી ખાસ વધારાની રીત છે. આમાં ધોળીઆ નામનો સખત પથ્થરો અને પટિયાર નામનું પાટિયું વાપરવામાં આવે છે. એ પાટિયા ઉપર પણ લાખ અને કરંજ લગાડેલા હોય છે. મણકાને હવટનું પાલીશ લાવવા માટે એને સખત આમડાના કોથળામાં તાબુલામાં આવે છે, એમાં પણ કરંજ અને લાખ ભરવામાં આવે છે. પછી એક એકરકાને એ છેડે એ માણસ જેસી આમતેમ કોથળાને ખેંચ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે દસથી પંદર દિવસ સુધી છે અને તે વખત દરમિયાન કોથળાને પાણીથી પસાળેલા રાખવામાં આવે છે. એ પછી મણકાને કાણા પાડવા માટે મોકલવામાં આવે છે. એની રીતનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી. બુદ્ધબુદ્ધ પાટની વસ્તુઓ માટે પાલીશ કરવામાં થોડો થોડો ફેર હોય છે.

આ કામ કરનારાનાં ખંભાતમાં શુદ્ધ સદીના અંતમાં હસો કુટુંબો હતાં અને એને લગતા મજૂરો પાંચસોથી હસો હતા. પથ્થર ઉપર પાલીશ કરનારા 'ઢાળીઆ' અને લાટ ઉપર કામ કરનારા ઘસીઆ કહેવાતા. કાણા પાડનાર 'વીંધારા' કહેવાતા. પાટિયા ઉપર પાલીશ કરનારા 'પટીમાર' કહેવાતા. ૧૧

અકીકતા અનેક જાતના ઘાટ અને છે. પહેલાં એના ખાલારકાળીઓ, વીંટીઓ, પેટીઓ વગેરે બનતું. હાલ અડિયા, હોદડરા, કાગળ કાપવાની જરીઓ, કાગળ દબાવવાની 'ગોપરવેદ', નાની-મોટી પેટીઓ, ખાલા અને એવી બીજી જમાના પ્રમાણે વસ્તુઓ બને છે. અકીક અને રકીકતાં શિવલિંગ પણ ખંભાતમાં સારા બને છે. ઉપર વર્ણન કયું એવા એની પથ્થરમાં ઘાળા રેસાવાળા પથ્થરમાંથી શિવલિંગ બનાવે છે ત્યારે શિવને જનોઈ પહેરાવી હોય એવું લાગે છે. કામ વાર નીંધથી ધાળું અને ઉપરથી ભૂંડે અથવા પિરાગ્ન શિવલિંગ ત્રીણી બાહચંદની કળાવાળું પણ આવે છે. એ

૬૧ ડોળીઆ સોથી ખસો, ઘસીઆ ત્રણસો, વીંધારા સો, અને પટીમાર પચાસ હતા. ગ્રેડીઅરનો લેખક લખે છે કે કેટલાં ખોસ 'વૈધ્યા' આ શ્રેણીનાં ૧૬૭ કુટુંબો અમદાવાદ, વડોદરા, સુપાઈ વગેરે જાગ્યાં ગયાં અને એમાં કેટલાંક અકીકરવા લાગ્યાં અને કેટલાંક બીજા ઘંઘા કરવા મેડયા. સુપાઈ ગયેલાં કુટુંબો હજી ખંભાત સાથે સંબંધ રાખે છે અને પોતાનાં ઘંઘા પીરને માને છે. પૃ. ૨૦૩ નોટ ૩.

ઉદ્યોગ-ધંધા-રાજગાર

૧૨૭

આ પથ્થરની ખૂબી છે. મિરાતે અહમદીનો લેખક કહે છે તરવાર ને કટારની મૂઠો પણ અકીકની બનેલી. આ વસ્તુઓ ત્રણ દેશાવરોને લાંબકની બનાવવામાં આવે છે, એક ચીન, બીજો અરબસ્તાન અને ત્રીજો યુરોપ. ચીનમાં અકીકના અલકારમાત્ર બપે છે. મુગલાંક ગુલ અને ડોલ નામના મણકા ત્યાં જાય છે. 'ઓવેલ', લંબગોળ, ચોરસ, પાંતે આકારના વગેરે ઘાટ પણ ત્યાં જાય છે. એ મણકાના હાર પણ ચીન જાય છે. અરબસ્તાનમાં રાણપુર અને રતનપુરના પથ્થરનો સામાન જાય છે. એની બંગડીઓ, વીંટીઓ, હાર અને કડાં થાય છે. માણકા પેલદાર ડોલ, મોખરદાર ડોલ, બદામી ડોલ, ચમકલી ડોલ વગેરે ઘાટના થાય છે. માદળિયાં પણ ત્યાં જાય છે. પોચી, બાબુબંધ, અંબૂદી, નીમગોલ વગેરે ઘાટ બને છે. હાલના બંગાળના પ્રમાણે ખમીસનાં અટનો વગેરે ઘણી ચીજો તેમાંથી બને છે. મુઆહના વહોરા આ માલ ખરીદી યુરોપ મોકલે છે. ૧૨

અકીકને ઘડવાનું, એને પાલીશ કરવાનું વગેરે કામ કરનારાં જુદાંજુદાં કારખાનાં હોય છે. કારખાનાના અગ્રમ્ય માણસને અકીકીઆ કહે છે. એમના હાથ નીચે ત્રણ હોશિયાર કારીગરો અને બીજા મજૂરો રહે છે. મજૂરોને રોજ પ્રમાણે પૈસા અને કારીગરોને કામ પ્રમાણે પૈસા મળે છે. આ લોકો ઘડવાનું કામ પૂરું કરી પાલીશ કરનારાને આપે છે અને એ પછી માત્ર વેપારી લઈ જાય છે.

આ દરેક કામ કરનારાઓનાં જુદાંજુદાં પંચ અથવા નાનાં મહાજન છે. ગૂજરાતના વેપાર-ઉદ્યોગ બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ખેડી નથી લાંબ્યા કે પરદેશીઓના હાથમાં નથી ગયા તેનાં કેટલાક કોરણોમાં મહાજન અથવા પંચની સંસ્થા એ એક મોટું કારણ છે. નાના ઉદ્યોગો અને નાનાં નોકોનાં પંચોને પંચ અથવા પંચાયત કહે છે. મોટા વેપારના સમૂહને મહાજન કહે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ પંચા અને મહાજનોનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. ગમે તેવી વિરોધી રાજસત્તા સામે મહાજનથી સુવ્યવસ્થિત થયેલી સંઘરાજિને લીધે વેપાર અને સમાજ ગમે તેવા ખરાબ સમયમાં પણ નબી રહ્યાં છે. મહાજનને ઉદ્યાપીને રાજસત્તા પણ કંઈ કરી શકતી નથી એવા ઘણાં દાખલા મળે છે. આ મહાજન અને પંચોની વ્યવસ્થાનું વિગતવાર વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. અહીં એટલું જ કહેવું પડશે કે અકીકના ધંધા ઘણી જગ્યાએ ચાલતા હતા પણ ગૂજરાતમાં ખંભાતમાં એ ટકી રહ્યો એનું કારણ એટલું જ કે એ ધંધાના અને એના દરેક પેટા ઉદ્યોગનાં વ્યવસ્થિત પંચાયતો હતાં અને અંધારણુ પૂર્વક કામ થતું હોવાથી અનેક આરંભાની સુલતાની થવા છતાં આજ એ ધંધા ટકી રહ્યો છે. ૧૩

૧૨ આ બધા સાર પ્રેક્ષકીઆને આધારે લખેલા છે.

૧૩ હાલની દૃષ્ટિએ લખનારાઓ મહાજનના ગુણ અને દોષ બુઝે છે. જે વખતે પ્રભને અનેક આક્રમણોથી રક્ષવાની હતી અને અનેક વિદેશી તત્ત્વોથી બચાવવાની હતી તે વખતે મહાજનોં વ્યવસ્થાને અમૂલ્ય સેવા આપેલા સમાજની કૃતી છે. એના સંવિરતર વર્તન માટે 'ગૂજરાતનું પાટનગર' 'અમદાવાદ' એમાં વેપારના પ્રકરણમાં મહાજન સંબંધી બેસું. મહાજનની સત્તા ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતી અને ગૂજરાતમાં સખત હતી તેના દાખલો 'મોહરામ ખરાબ' નામના સંસ્કૃત નોટકમાં મહારામ કુમારપાળ મહાજનના અલિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરે છે તે બેસું. પંચા અને મહાજનોના કેટલાક રિવાજોમાં કાંઈને સમાનતાવેદ Communitismની મંથ આવે. પરંતુ પશ્ચિમના એ વાદને અને આપણાં રિવાજોને ઉત્તર દક્ષિણનું છેલ્લું છે. જે સમયે દેખાય છે તે પશ્ચિમના મતથી જલદો પરમેશ્વરના વેશમય નૈર્દીપ્યનો સિદ્ધાંત કબલ રાખીને યોજેલું છે.

૧૨૮

ઉદ્યોગ-ધંધો-રોજગાર

ખંભાતના અકીકીઆઓમાં દરેક પેટા કામ કરનારાઓનાં જુદાં પંચાયતો છે. ડોળીઆ પંચાયત, પટીમાર પંચાયત, ધશીઆ પંચાયત, વીંધાર પંચાયત. આ બધાના ઉપર અકીકીઆ પંચાયત છે. અકીકીઆ પંચાયતના હાથમાં પથ્થર વહેરવાનો અને ઘડવાનો ધંધો છે. આ બધાં પંચાયતોમાં પ્રમુખ પંચનો શેઠ, પંચના મતદારોના વધુ મતથી અગર સર્વાનુમતથી પસંદ કરવામાં આવે છે.^{૧૪}

પંચાયતોના શિવાજ

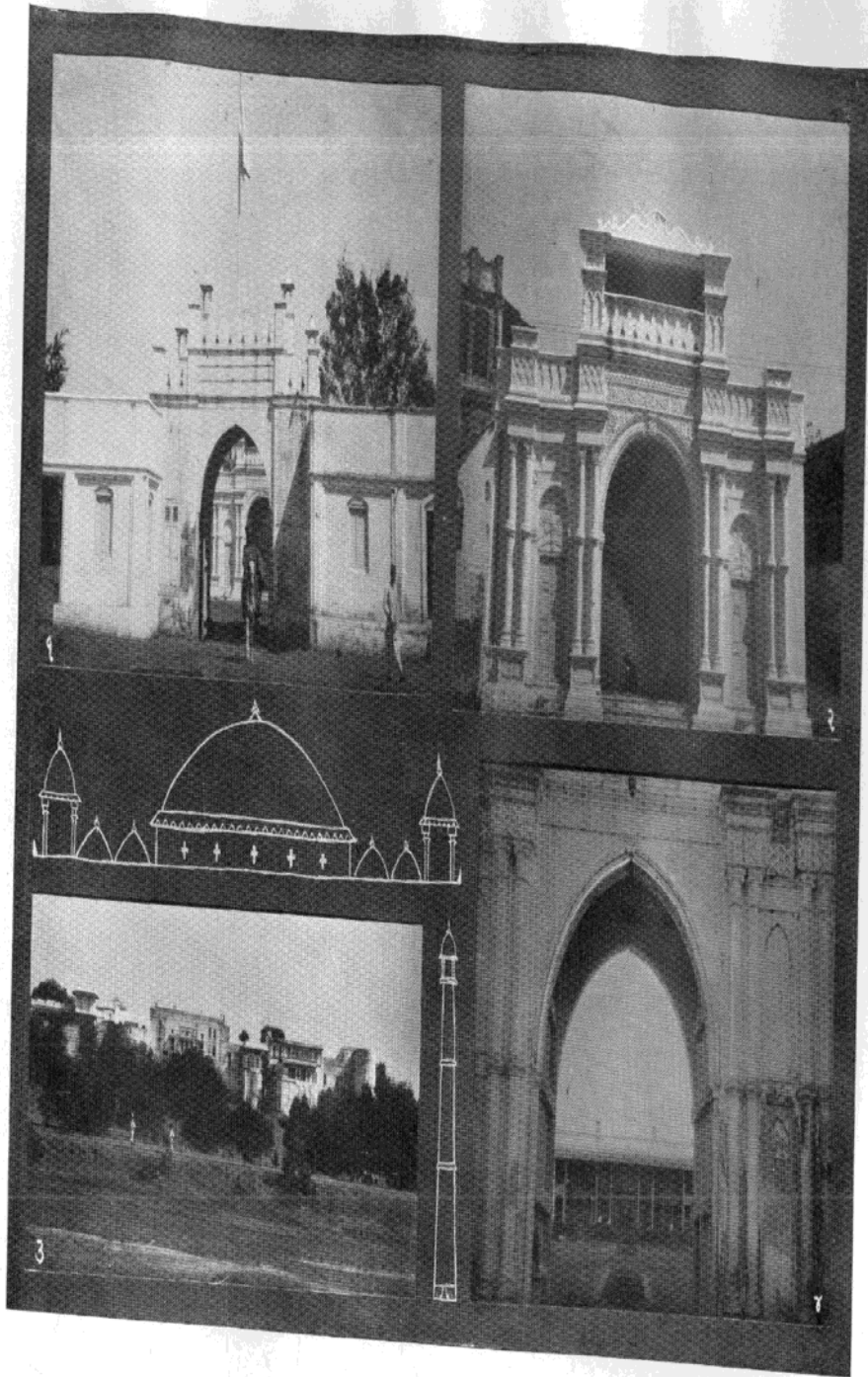
આ પંચાયતોના મતાદારોમાં અંદરઅંદર અગર તો શેઠ અને નોકરો વચ્ચે ટંટા પડવાનું બાબતમાં નથી. કોઈપણ હોશિયાર કારીગર પોતે પોતાની હોશિયારીથી આગળ વધીને કારખાનું કાઢે તો તે ઉપર જાણુવેલા પેટા ભાગમાં જે કામનું કારખાનું કાઢે^{૧૫} તે કામના પંચાયતનો મતાદાર થઈ શકે છે. કોઈપણ પંચાયતમાં દાખલ થનારને પ્રથમ તો બધાને જમણુ આપવું પડે છે. સામાન્ય રીતે જમણુમાં રૂ. ૧૭૫થી રૂ. ૮૦૦ સુધી ખર્ચ થાય છે.^{૧૬} પંચાયતમાં મતું લેનાર માણસને ખંભાતના દરબાર સાહેબને રૂ. ૧૫થી રૂ. ૧૦૦ સુધી ભરવા પડે છે.^{૧૭} પંચાયતોના મતાદારો વખતોવખત જમણુવારો કરે છે અને જમણુફંડમાંથી પૈસા ખર્ચે છે. કારીગરોમાંથી કોઈને પોતાના છોકરાને હુન્નર શીખવાડવો હોય અગર કોઈ નવા માણસને હુન્નર શીખવાની ઈચ્છા હોય તો કારખાનાના શેઠને અને મુખ્ય કારીગરોને જમણુ આપવું પડે છે. પંચાયતોનાં નાણુંનો ઉપયોગ દરબાર સાહેબને જે કામ મહેનતાણું લીધા વગર કરી આપવું પડે છે તેને અંગે થતા ખર્ચ સિવાય જમણુ જમવામાં જ થાય છે. આવાં જમણોમાં કોઈ મતાદાર માંદો હોય કે એવા ખીજા કારણસર જમવા ન આવી શકે તો એનું ભાણું એને ઘેર પહોંચાડવામાં આવે છે. પરંતુ કામ વગરનાને કે મરણુ પામેલા મતાદારની વિધવાને કે એવા કોઈ ઉત્તમ કાર્યમાં પંચાયતનાં નાણું વપરાયાનું જાણવામાં નથી. દર વર્ષે રૂ. ૧૨ મતાદારોને ભરવા પડે છે. ઉપર ગણાવેલાં પંચાયતોનો કોઈપણ મતાદાર દરબારનું ભરણું ભર્યા પછી અકીકીઆનો ધંધો પણ કરી શકે છે. એક વખત (ગઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં) અકીકીઆ પંચાયતમાં દાખલ થવાનો મોટો ખર્ચ

^{૧૪} પંચોના શેઠ મતથી અને વંશપરંપરાથી હોય એમ બે રીત ચાલુ હતી. વંશપરંપરાની રીત મોટે ભાગે નાનોમાં હતી.

^{૧૫} Bom. Gaz. VI. 204. ગેઝેટીઅરનો લેખક ટંટા થયાનું નોંધાએલું નથી એમ લખે છે. ટંટા તો થવાતા પણ પંચાયતોમાં સમાધાન થવાથી એ ટંટા ભાગ્યે જ બહાર આવે છે. પંચાયતના મતાદારોને ટંટા થાય તો હમેશાં બહારનાં માણસો સાથે થાય છે. અને તેવા થયા હોય તો નોંધાએલા હોય છે. તે માટે 'અમદાવાદ'ના ગ્રંથમાં 'મહાજન'ના વિષય ઉપર આ લેખકે ચર્ચા કરી છે તે જોવી.

^{૧૬} આ ખર્ચના આંકડા ઈ. સ. ૧૮૭૮ના છે; આજના નથી. એમ કહેવાય છે કે ખંભાતના લેડિઝ જમણુ આપવામાં બહુ શૂરા છે. અને ધી બધા વાપરે છે. ઘણે ભાગે મગજપુરીનું જમણુ થાય છે કે જેથી મગજ વધે તો બગડે નહિ.

^{૧૭} Bom. Gaz. VI. P. 204. અને નોટ ૧. ગઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં પંચાયતમાં દાખલ થવાનું ખર્ચ અને દરબાર ભરણુંની વિગત ગેઝેટીઅરના લેખકે લખી છે. ડોળીઆ પંચાયતમાં દાખલ થનારને રૂ. ૧૭૫ જમણુમાં અને રૂ. ૧૫ દરબારને; ધશીઆ પંચાયતમાં દાખલ થનારને રૂ. ૩૫૦ જમણુ માટે અને રૂ. ૨૦ દરબાર સાહેબને; પટીમાર પંચાયતમાં દાખલ થનારને રૂ. ૧૨૫ જમણુ માટે અને રૂ. ૨૫ દરબાર સાહેબને; અને અકીકીઆ પંચાયતમાં દાખલ થનારને રૂ. ૮૦૦ જમણુ માટે અને રૂ. ૧૦૦ દરબાર સાહેબને ભરવા પડે છે.

રાજમહેલનાં દર્શ્યો

(૧) રાજમહેલનો દરવાજો; (૨) ટકોરખાનું; (૩) ગંદરની બાજુથી જોતા રાજમહેલનું દર્શ્ય; (૪) રાજમહેલનો ગંદરનો દરવાજો અને જોતા રાજમહેલ.

ઉદ્યોગ-ધંધો-રોજગાર

૧૨૯

હોવાને લીધે, ધર્શીઆ પંચાયતના મતાદારોએ અકીકીઆ પંચાયતમાં જોડાયા વગર અકીકીઆને ધંધો કરવા માટે ઝઘડો ઉઠાવ્યો. પરંતુ અકીકીઆ જોરાવર હતા એટલે ધર્શીઆએ ફાવ્યા નહિ. ધર્શીઆએ કામ ન મળવાથી એ લોક ખંભાત છોડી આવ્યા ગયા હતા. વળી એ લોક વીંધારાનાં થોડાં કુટુંબો સાથે અમદાવાદ ગયા. ત્યાં પણ ફાવ્યા નહિ તેથી ખંભાત પાછા આવ્યા.^{૧૮}

જ્યારે દરબારનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે આ પંચાયતો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. દરબાર તરફથી જે જે વસ્તુઓની જરૂર હોય તે મુખ્ય પંચાયતના શેઠને કહેવામાં આવે છે. એ પંચાયતનો શેઠ દરેક પેટા વિભાગના શેરિયાઓને દરબારનો હુકમ જણાવે છે. જે કારીગરને એ કામ સોંપાય તેને એ કરવું પડે છે, અને પંચાયતનાં નાણાંમાંથી કારીગરને રૂ. ૫૦થી ૬૦ સુધી મળે છે.^{૧૯} પંચાયતના નિયમોમાં ખાસ તો એ કે એક દારખાનાનો માણસ બીજા દારખાનાવાળો લઈ શકતો નથી. બીજા નિયમો અમુક દિવસો દારખાનાં બંધ રાખી રજા પાળવા માટેના છે, અને તે કુલ વધારેમાં વધારે એ માસ જેટલા થાય છે. પંચાયતના નિયમોનો ભંગ કરનારને રૂ. ૧૧થી ૨૧ દંડ થાય છે.^{૨૦}

બીજા ઉદ્યોગો-કાપડ

આ સિવાય ખંભાતમાં કાપડનો ઉદ્યોગ જાણીતો છે. હિંદના બીજા ભાગોમાંથી ખંભાત મારફતે કાપડ આવતું અને તેથી ખંભાત દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેવાતું. તે ઉપરાંત ખંભાત તળમાં પણ એ ઉદ્યોગ સારી રીતે હતો. છેક અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પણ ખંભાતની અરંધી વસ્તી વણકરોની^{૨૧} હતી અને ખંભાતના વણકરોને મુંબઈ લઈ જવાની વાત પણ થએલી. ખંભાતનું કાળું કાપડ આફ્રિકા, મોખા, ઝાંઝીઆર વગેરે સ્થળે પંકાતું. આમાં ત્રણ જાતો છે. અદામી, ગરબી અને મંજુડી.^{૨૨} ચુલમાર અને સાદર પણ બને છે તેમજ લૂંગી પણ વણાય છે. આ ઉદ્યોગ સાળવી અને કણબીના હાથમાં છે. ખંભાતમાં રેશમી કાપડ પણ થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૬ના વિભાગતના મોટા પ્રદર્શનમાં ખંભાતની રેશમી બાંધણી વગેરે નમૂના ગયા હતા.^{૨૩}

ઉપર ખંભાતમાં બનતા કાપડની જે નોંધ લીધી છે તે તો માત્ર ધસાતાં રહી ગએલાં ધંધા છે. અદારમી સદીમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોટીના પત્રોમાં માલની ખરીદીમાં ખંભાતમાં જે જે કાપડની જાતોનાં નામ લખ્યાં છે, તેમાંનું હાલ કંઈ જણાતું નથી. એ નામના હાલના ચૂજરાતી શબ્દો પણ જરૂર મુશ્કેલ છે. એમાં જોટ મોટે ભાગે જણાય છે.^{૨૪} આજે વીસમી સદીમાં, એક વખતે

૧૮ એ જ પૃ. ૨૦૫.

૧૯ એ જ પૃ. ૨૦૫. આ રીતે કારીગરને વુકસાન થતું નથી અને રોજ મળે છે. ચૂજરાતનાં ઘણાં ધંધા અને મહાજનોમાં રાજસત્તાનું કામ એ રીતે મહાજનો કરી આપતાં અને અનિયત કારીગરો પાસે સત્તા કોઇ રીતે વેઠ કરાવી શકતી નહિ!

૨૦ એ જ પૃ. ૨૦૫.

૨૧ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13. 8 July 1801.

૨૨ ગઈ સદીમાં આ જાતના પાંચ વાર લાંબા અને દોઢ વાર પનાના કપડાની કિંમત રૂ. ૩-૧૨-૦ હતી.

૨૩ Jour. of Ind. Art. May 1880. P. 117 ગેઝેટીઅરના લેખકે રેશમી બનાવટની નોંધ લીધી નથી.

૨૪ Bom. Govt. Records Dec. 1737 કાપડનાં નામોના ચૂજરાતી શબ્દો બધા મળે તેમ નથી, કોઇને જડેને માટે

૧૩૦

ઉદ્યોગ-ધંધો-રાજગાર

દુનિયાને કાપડ પૂરું પાડતું આ બંદર કાંઈક કાંઈક કાપડનો ઉદ્યોગ જાગવી રહ્યું છે. પહેલાં પણ ચારે બાજુથી કાપડ ત્યાં ચડવા માટે આવતું. આજે અકુદરતી રેલ્વેના રસ્તા મૂકી બે અંભાત બંદરથી અમદાવાદ વગેરેનું કાપડ ચડે તો દુનિયાને તો નહિ પણ હિંદના કેટલાક ભાગને કાપડ પૂરું પાડવાનું માન અંભાત લઈ શકે. આજે દરબાર સાહેબની એક કાપડની મીલ અંભાતમાં ચાલે છે. એનો વહીવટ અમદાવાદના શેઠ ચીમનલાલ ગિરધરલાલ કરે છે. યુરોપમાં વખણાતા અને ધરિત-ટર્કી વગેરેની સાથે એસે એવા ગલીચા અંભાતમાં બન્યાના ઉદ્દેશ્ય ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ખરીદામાં છે. અંભાતમાં ગલીચાનાં કારખાનાં ગઈ સદીમાં ચાર હતાં.^{૨૫} અંભાતના જરીભરતના કામના ઉદ્દેશ્ય આગળ જોઈ ગયા છીએ; પરંતુ આ ઉદ્યોગ આજે નહિ જોવા છે.

મીઠું

મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ એક વખતે અંભાતમાં સારો હતો. એમાંથી રાજ્યની આવકનો જોડો ભાગ ઉત્પન્ન થતો. બે માઈલ લાંબા અને અરધો માઈલ પહોળા અગરમાં મીઠું થતું. એ મીઠું પકવવાનું બંધ થયા બાબત આગળ જોઈ ગયા છીએ. મિરાતે અહમદીનો લેખક લખે છે કે અંભાતમાં મોડ નામનું ઘાસ થતું તે મેળવીને સંચામાં મીઠું પકવતા. તેની મોટી પાટો થતી અને તે જમીનમાંગે તેમજ સમુદ્રમાંગે દૂરના દેશોવરોમાં જતું.^{૨૬}

પરચુરણ ઉદ્યોગો

બીજા પરચુરણ ઉદ્યોગો ખાસ નોંધવા જેવા આજે નથી. પરદેશી મુસાફરોના ઉદ્દેશ્યોથી જાણ્ય છે કે હિંદમાં કોઈ જગ્યાએ જ્યારે કાગળ નહોતા બનતા ત્યારે અંભાતમાં કાગળ બનવવાનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. અમદાવાદમાં તો કાગળ ઘણા જૂના જમાનાથી તે છેક ગઈસદીના છેલ્લા પાદ સુધી સારા પ્રમાણમાં બનતા અને આજે પણ થોડા બને છે, એટલે અંભાતમાં બનતા હોય તો નવાઈ નથી; અને પુરાણ કાળમાં અમદાવાદથી અંભાત માર્ગે દેશોવર જતા હોય એમ પણ બને. આજે અંભાતમાં ત્રણ દીવાસળીનાં કારખાનાં છે તે ઠીક ચાલે છે. અંભાતમાં તાળાં સારાં મળે છે કે કેમ તે જાણ્યામાં નથી. 'અંભાતી તાળું' એ કદી ન જિધડે એવા તાળા ઉપરથી ઘર સમૂજનું બંધ થાય તેને માટે

અરે અંગ્રેજમાં આપ્યા છે:—(૧) Neecanees Large, (૨) Same small, (૩) Challoe Blue of ૧૧ vees, (૪) Same Blue of ૯ vees, (૫) Bejutapants, (૬) Chelloes Red ૧૧ Vees, (૭) Tapseils Large Broach, (૮) Boral Chandlers (આદર ?) (૯) Guinea stuffs Red Cambay; (૧૦) Same Blue Cambay of Chelloe Cheek; (૧૧) Same Blue Cambay of Bejutapant Cheek; (૧૨) Guinea stuffs Red Broach; (૧૩) Chints Taffarack Naffermany; (૧૪) Chints Ponabaguzze (બીટ પોણા બે ગણ) (૧૫) Chints Doorguzze (બીટ દોઢ ગણ) (૧૬) Chints Caddy (બીટ ખાદી) (૧૭) Bejupants Red striped. (૧૮) Byrampants Blue Cambay.

૨૫ Bom. Gaz. VI. ૨૦૮

૨૬ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૩. અંબાઈના 'અંબારી' પત્રના પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગસ્થ વંશી શ્રી. ઇચ્છારામ સૂર્યરામના વડવાઓ પાસે લકઝના કિનારાનો મીઠાનો ઇબરો બાદશાહી સનદોથી હતા. પાછળથી અંભાત મીઠાની ખાબતમાં લકઝ તાજે હતું એટલે એના અગર એમના ઇબરામાં હશે, પણ તે ચાકસ કહી શકાતું નથી.

ઉદ્યોગ-ધંધા-રોજગાર

૧૩૧

યુજરાતી ભાષામાં કહેવત પડી છે. પરંતુ તેમાં તાળાં આજે જણાતાં નથી. મિહાઈમાં ખંભાતની સુતરફેણી ઘણી વખણાય છે અને કવિ દલપતરામે ‘ખંભાતની ભલી સુતરફેણી’ એ કડીમાં એને અમર કરી છે. હલવાસણ નામની એક બીજી મીઠાઈ પણ ખંભાતમાં વખણાય છે. આ સિવાય નાના ઉદ્યોગોમાં જ આટલાં કારખાનાં, ચાર જન, એક પ્રેસ, એક સાણુનું કારખાનું, એક ખરકનું કારખાનું અને બે ગોળનાં કારખાનાં છે. હાથની શાળો ૨૬૦૫ હતી તે ઘટીને ૨૫૭૬ ઈ.સ. ૧૯૩૦માં થઈ. એક રંગાટી કારખાનું અને એક લાકડાં વહેરવાનું કારખાનું પણ છે.

પ્રકરણ પંદરમું

વહીવટ

હિંદુ સમય

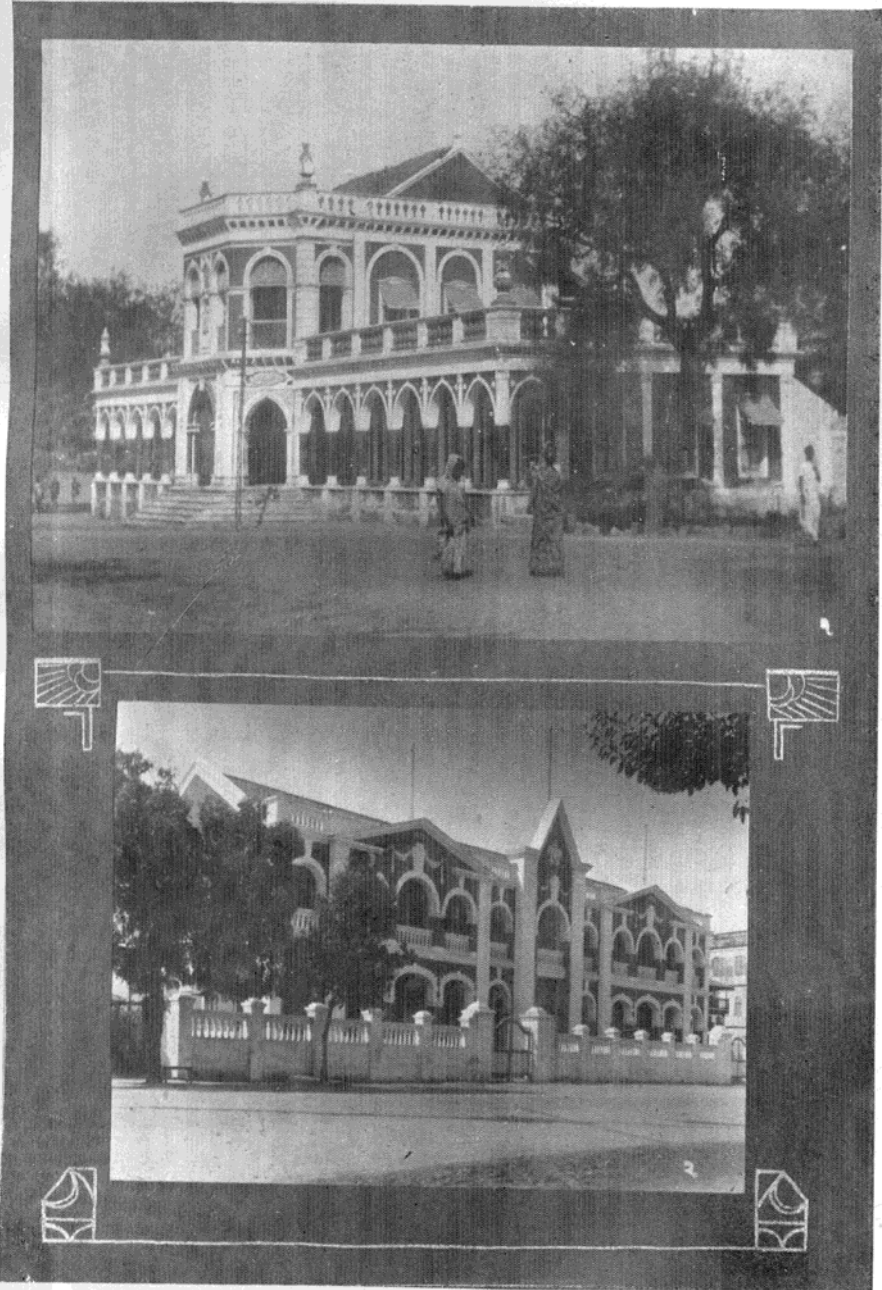
ખં ભાતનો વહીવટ ખરી રીતે તો સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના પછી જ શરૂ થએલો ગણી શકાય. સોલંકીઓના સમયમાં જ્યારથી ખંભાતના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો માલૂમ પડે છે તે વખતે ખંભાત એક મોટું બંદર તથા મધ્યસ્થ ભૌગોલિક સ્થિતિવાળું એક મોટું ને ધનવાન શહેર હતું અને પાટણના ગુર્જર મહારાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ હતું. એટલે પાટણના દરબારના ઉત્તમ મંત્રી અને રાજપુરુષોમાંથી કોઈની નિમણૂક ખંભાતના વહીવટદાર અગર દંડનાયક તરીકે થતી, અને એ અમલદારના હાથમાં આસપાસના મુલકનો લશ્કરી, દરિયાઈ તથા મુલ્કી વહીવટ રહેતો. ઉદયન મંત્રી અને વસ્તુપાત્ર જેવા મહામંત્રીઓએ ખંભાતના વહીવટનો ઇતિહાસ શોભાવેલો છે. શહેર અને બંદરના અધિકારી તેમજ બીજા નાના અમલદારોની વિગત મળતી નથી. પરંતુ એ સમયે સોલંકીઓની સામાન્ય રીત પ્રમાણે પંચકુલથી શહેરનો વહીવટ ચાલતો હશે અને ન્યાય તથા કારોબારી ખાતાં ચાલતાં હશે એમ અનુમાન થઈ શકે.^૧

મુસલમાન સમય

મુસલમાન સમયમાં ગૂજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતે મોટે ભાગે મોટાં શહેરોમાં વહીવટમાં થોડા ફેરફાર મુસલમાન રિવાજ પ્રમાણે કરી બીજો વહીવટ સોલંકીઓની ચાલી આવતી પ્રથા પ્રમાણે રાખ્યો હતો.^૨ ખંભાત એ સમયમાં પણ અમદાવાદના મહારાજ્યનું અંગ ને મોટું બંદર હતું, અને એનો વહીવટ આદ્યા આવના રિવાજ પ્રમાણે થતો. મોટા દંડનાયકો નિમાયાનું જાણ્યામાં નથી. પાટણ કરતાં અમદાવાદ વધારે સારી મધ્યસ્થ જગ્યા અને ખંભાતની વધારે પાસે હોવાથી દંડનાયકની જરૂર રહે નહિ. બંદરના વહીવટ માટે ખંભાતના દરોગાના ઉલ્લેખો મળે છે. સલ્તનતના શરૂઆતના સમયમાં ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું ખંભાતમાં હોવાથી એના ‘મીરે ગેહર’ (First Lord of Admiralty)ને ખંભાત રહેવું પડતું, પરંતુ પાછળથી એ સ્થાન દીવ બંદરે લીધું. મોગલાઈનાં થોડાં વર્ષો ગયા પછી સુરત મુખ્ય બંદર થવાથી ખંભાત સુરત બંદરના મુત્સદ્દીના હાથનીયે ગયું. આમ છતાં પણ ખંભાતમાં નાયબ મુત્સદ્દી તથા દરોગો (Customs officer) રહેતા

૧ ખંભાતનો જગ્યાએ વલ્લભીના સમયમાં જે નામથી શહેર હશે ત્યાં વલ્લભીનો વહીવટ હશે. એ વહીવટ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો. પરંતુ ખંભાત નામ સાથે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એ વખતે નથી તેથી એ વહીવટનું વર્ણન કરવાની જરૂર વધી. પંચકુલના વહીવટના ઉલ્લેખો ઘણા મળે છે.

૨ અમદાવાદના મુલકાનોએ મોટાં શહેરોમાં કાઢ વગેરે રાખી કેટલીક ધાર્મિક ખાતોના સિવાય દેશના વહીવટમાં સોલંકીઓના વહીવટ મુજબ ચાલુ રાખ્યું હતું.

(૧) ખંભાત ન્યાયકોર્ટ (૨) નવી હાથરૂઢલ

વહીવટ

૧૩૩

અને ઘણીવાર દિલ્હીથી આદશાહી મહેરના કરમાનથી એમની નિમણૂક થતી.

મોગલાઈના અંત વખતે ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન થયું તે પછી એના વહીવટનો હેવાલ શરૂ થાય છે. એ સમયના આખા દેશના અવ્યવસ્થિત વાતાવરણના પ્રમાણમાં દેશના ખીજા ભાગોમાં જે સામાન્ય વહીવટ ચાલતો તેનાથી ખંભાતનો વહીવટ કાંઈ ખાસ જુદો નહોતો; છતાં પણ એ વહીવટમાં પાછલા સમયમાં જે કાંઈ સુધારા થયા તે પહેલાં એ કેવી રીતે ચાલતો તે દૂકામાં જોઈએ.

જમીન મહેસુલ

જમીન મહેસુલનો વહીવટ આસપાસના ગૂજરાતના મુલકની માફક થતો. જમીન દરબાર પાસેથી સીધી મળતી અને મોટા મુખીઓ પાસેથી પણ ખેડુતોને મળતી. ખેડુતો દરાવેલી રકમ દર વર્ષે ભરતા. દરબારની રજા વગર જમીન એકના નામ ઉપરથી ખીજાના નામ ઉપર ચડી શકતી નહિ, તેમ ત્યાંસુધી ખેડુત દરાવેલું મહેસુલ ભરતો ત્યાંસુધી તેને અમુક જમીન ખેડવાનો હક્ક કોઈ લઈ શકતું નહિ. જમીનની આમ ખાસ કાંઈ કિંમત ગણાતી નહિ, પરંતુ જે પહેલાંના ખેડનારે કાંઈ સુધારા કર્યા હોય તો પછીનો જમીન લેનાર પંચ અગર લવાદ દરાવે તે મુજબ ખર્ચના બદલાની રકમ આપતો. ખેડુતના ખાનગી દેવા પેટે જમીન લઇ શકાતી નહિ અને ખેડુતની મિલકતના રક્ષણ માટે ખાસ કાયદો નહોતો, છતાં અદાલતો એ ખાખત ધ્યાનમાં લઇને જવાબ આપતી. બારાના ભાગ સિવાય બીજા ભાગની જમીનનું મહેસુલ ચણણી નાણાંમાં લેવાતું. બારાની જમીનનું મહેસુલ થએલો પાક અરધો દરબારને અને અરધો ખેડુતને સરખે ભાગે વહેંચી લેવાની રીતથી વસૂલ થતું. આ સ્થિતિ ઓગણીસમી સદીમાં હતી. એની પહેલાં જમીન મહેસુલના ઇન્દિરા પણ આપી દેવાતા. આ સિવાય પણ ગૂજરાતમાં ઘણી જગ્યાએ હતો. ઓગણીસમી સદીમાં તલાટીઓ મારફતે મહેસુલ ઊધરાવી એક દરોઓ એ ઉપર દેખરેખ રાખતો અને એના હાથ નીચે એક હિંદુ તથા એક મુસલમાન એમ બે કારદૂનો રહેતા. મહેસુલ વખતસર ન ભરનારને બે આનાથી એક રૂપિયા સુધી દંડ થતો અને સખત સજા કરવાની જરૂર જણાય તો તડકે ખેસાડી માથે લાકડાનો મોટો કકડો મૂકવાની જૂની રીત પણ લેવાતી. ખેડુતની સ્થિતિ બહુ જ ગરીબ હોય કે આગથી નુકસાન થએલું સાબિત થાય તો મહેસુલથી અધિકારી રાહત આપી શકતો.^૩

ન્યાયખાતું

ન્યાયખાતામાં બહુ ભારે દાવા નવાખ સાહેબ જાતે ચૂકવતા. બાકીના ખીજા દાવા શહેરમાં કોટવાલ ચૂકવતા; ગામડાંઓમાં દરેગાઓ ચૂકવતા. ફોજદારી ગુનાઓની છેવટની અરજી નવાખ સાહેબની હજૂર આવતી, તેમજ બહુ ભારે ગુનાની શિક્ષા પણ હજૂરને પૂછીને કરવામાં આવતી. રાજ્યમાં એક મુનશી ખેડના પોલિટિકલ એજન્ટ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવા માટે રખાતો અને પોલિટિકલ ખાતું એની પાસે રહેતું. દીવાનીમાં ત્રણ અદાલતો હતી: એક દીવાની અદાલત, ખીજી તજવીજસની અને ત્રીજી છેલ્લી અખીલની ક્રેટ-દીવાનખાના. એમાં નવાખ સાહેબ 'એસેસર'ની સલાહથી

^૩ Kom. Gaz. VI 234-35.

૧૩૪

વહીવટ

અરજીઓ સાંભળી નિકાલ કરતા. પરચુરણ અરજીઓ અને નાતગતના ઝઘડાઓમાં નગરશેઠ બે મોટા વેપારીઓને ‘એસેસર’ તરીકે રાખીને નિકાલ કરતા. હિંદુ કાયદા માટે વંશપરંપરાથી હોદ્દો ભોગવતો શાસ્ત્રી રખાતો. દેવાલેણાને લગતા ઘણા સવાલ લવાદ નીમીને પતાવાતા.^૪ બે એવા દાવા કચેરીમાં આવતા તો લેણી રકમને છ વર્ષ થઈ ગયાં ન હોય તો વ્યાજ સાથે હુકમનામું થતું; છ વર્ષ અને બાર વર્ષની વચ્ચે દાવો થયો હોય તો ફક્ત મૂડીનું જ હુકમનામું થતું અને આરથી વીસ વર્ષની અંદર દાવો થયો હોય તો મૂડી અરધી જ મળતી. બે વીસ વર્ષ થઈ ગયાં હોય તો ચોથા ભાગની રકમ માટે દાવો દાખલ થઈ શકતો. ત્રીસ વર્ષ પછી દાવાનો હક્ક રહેતો નહિ. પૈસાના દાવા ઉપર કોર્ટ શી અદી ટકા લેવામાં આવતી. બે હુકમનામું થયા પછી પૈસા ન મળે તો એ આસામીને કેદની સગ્ન થતી.^૫

કાજના પ્રમુખપણા નીચે છૂટાછેડા અગર તદ્દલાફની એક કોર્ટ પણ હતી. ધાર્મિક આગતોમાં કાજની સલાહ લેવાતી અને સ્થાવર મિલકતના વેચાણ તથા ખદલાના દસ્તાવેજો ઉપર કાજની સહી, સિક્કો અને મહોર થતાં. આ કામમાં જે શીનાં નાણાં આવતાં તે મુનશી, કાજ અને નવાખ સાહેબ વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવામાં આવતાં. છૂટાછેડાના દાવામાં કાજ માણસની રિયતિ પ્રમાણે શી લેતા.^૬ આસામી ગરીબ છે એવું પુરવાર થાય તો શીનો અમુક ભાગ પાછો મળતો.

ફૈજદારી અને દીવાની કાયદા સામાન્ય રીતે હતા, પરંતુ એનો અમલ બરોબર થતો નહિ. ફૈજદારીમાં ‘સમન્સ’ કે ‘વૉરંટ’ કાઢવામાં આવતાં નહિ. જે આસામી ઉપર ગુનાનો વહેમ આવે તેને જામીન આપે ત્યાં સુધી કેદ કરવામાં આવતો; અગર બીજો પુરાવો મળે અથવા પૈસા આપીને છૂટકારો મેળવે તો મળતો. દીવાનીમાં અવ્યવસ્થા કાંઈક એટલી રહેતી. પરંતુ કેટલીક વાર અમલદારો મન ફાવે તેમ કરતા અને કોઈ બાબતમાં પોલિટિકલ એજન્ટને અરજી થઈ શકતી નહિ; પરંતુ કોઈ ફરિયાદ એજન્ટને વ્યાજબી લાગે તો તે સાંભળીને નવાખ સાહેબનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવામાં આવતું અને તેમાં ન્યાય મળતો.^૭

જકાત અને આવક—મુસલમાન સમય

ગૂજરાત સલ્તનતના આખર સમયમાં ખંભાત પરગણા તાબે ૬૦૦ ગામ અને સાડાચાર લાખ રૂપિયાની આવક હતી.^૮ પેટલાદ પરગણામાં ગામ ઓછાં છતાં આવક ખંભાતથી વધારે હતી. આ આવકમાં ખંભાત અંદરની આવક ગણાતી નહિ. મોગલાઈમાં ખંભાત ચોરાસી નામ પડ્યું. મિરાતે અહમદીનો લેખક એ વખતે ખંભાત તાબે ૮૮ ગામ હોવાનું લખે છે. મુત્સદ્દીગીરી હજૂર બાદશાહની સનંદથી અને ફૈજદારી પણ એ જ રીતે સુઆના દીવાનની પસંદગીથી થાય છે.

^૪ Bom. Gaz. VI. ૨૩૫.

^૫ એ જ. પૃ. ૨૩૬.

^૬ એ જ. પૃ. ૨૩૬. જુદીજુદી નાતના લોકો પાસેથી ફી લીધેલી અને એની વહેંચણી કરેલી તેનો કારો ગેઝેટીઅરમાં આપેલો છે.

^૭ આ હકીકત Bom. Gaz. VI પૃ. ૨૩૫-૩૬ ઉપરથી લીધી છે.

^૮ મિરાતે અહમદી જી. લા. ૧. પૃ. ૭.

વહીવટ

૧૩૫

ફોજદારી મુત્સદ્દીગીરીથી ચડીઆતી હતી. અંદરનો દરોગો પણ આદશાહી સનંદથી નીમાતો. મુત્સદ્દીના હાથ નીચે ખંભાતની અંદરદારી ઉપરાંત ગાંધાર અને ઘોઘા અંદરનો વહીવટ પણ હતો. બીજા આધ-કારીઓમાં કાચ, મોહતસિબ (ધર્મોધિકારી), ટંકશાળનો દરોગો, મુશરફ, તેવીલદાર, મુકીમ અને ખગ્ગનાનો દરોગો એ બધા સુખાના હાથ નીચે હતા. જમીન તથા સમુદ્ર માર્ગે આવતા જતા માલ ઉપર મુત્સદ્દી, મુશરફ અને તેવીલદારની મહેર તથા મુકીમના દરકતની પાવતી આપવામાં આવતી. જ્યાં હાંસલ લેવાનું તેને દુરગ્ગે કહેતા. કપાસ મંડી, ઘી મંડી, લાકડાં મંડી, મીઠા મંડી એ મુખ્ય મંડીઓ હતી.

ખંભાત ફોજદારીના તાબામાં ગાજના કિલ્લાની થાણુદારીના ૧૦૦ સવારો, દેહવાણુ થાણુમાં દોહસો સવારો, નાપાડ શાણું કે જ્યાં મુહમ્મદ અશરફ ધોરીએ કોટ બાંધેલો ત્યાં ૧૭૦ સવારો, માહુન, વહી અને વામન થાણુમાં દોહસો સવારો, ખડસરા થાણુમાં ૫૦ સવારો, મતીલ થાણુમાં સો સવારો, ગદા થાણુમાં ૫૦ સવારો અને બસ્તાનામાં ૫૦ સવારો રહેતા.૯

આદશાહી સમયની આવક અને વ્યવસ્થા ઉપર જોઈ. સ્વતંત્ર સંસ્થાન વખતે આવકમાં ફેરફાર થયા કર્યા છે. ઈ. સ. ૧૮૭૬માં ૩,૮૮,૬૩૦ રૂપિયાની આવક હતી. વસાઈના કરાર પછી હરાવેલી ખંડણી રૂ. ૨૫૪૭૫-૫-૧ છે. બધું મહેસૂલ પરગણા કચેરીની તીજેરીમાં જમે થાય છે. ખરચ આદ કર્યા પછી જે રકમ વધે તે દરબાર સાહેબની ખાનગી તીજેરીમાં જાય છે. કાંદાનાં ગામનું મહેસૂલ, સમુદ્ર તથા જમાન માર્ગે જતાઆવતા માલની જકાત અને પરચુરણ જકાત, એ દરબાર સાહેબની ખાનગી આવક ગણાય છે. એની કચેરીને તોશાખાના કહે છે તે એનો દરોગો જુદો છે.

પહેલાં ખંભાતમાં આવકગવક માલ ઉપરની જકાત બહુ ભારે હતી. કપાસ ઉપર ૪-૩૧ ટકા, અક્રીક ઉપર ૭-૫૦ ટકા, કાપડ ઉપર ૬-૦૫ ટકા, અનાજ ઉપર ૬-૫૦ ટકા અને તમાકુ ઉપર ૧૦-૯૮ ટકા હતી. ટોલના નાકા ઉપર લેવાતી અવ્યવસ્થિત જકાતથી આ જકાતમાં બીજો વધારો થતો. આવા ભારે વેરાથી વેપારને બહુ હરકત થતી. તેથી મુંબાઈ સરકારની સલાહથી એમાં ફેરફાર કરી ટોલનાં નાકાં બંધ કરવામાં આવ્યાં એ વિગત આગળ જોઈ ગયા છીએ. ગઈ સદીમાં પોલીસનો ખર્ચો રૂ. ૫૦૦૦ થતો. ૧૦ આ સિવાય ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતમાં અંદરની વ્યવસ્થાની વિગત પણ આગળ જોઈ ગયા છીએ.

આ ઉપરાંત બાજરી, દોટડા અને ઘાસચારાના વેરા હતા. બાજરીવેરા એક ગાંઠે એ ખંભાતી રૂપિયા તથા દોટડાવેરા જેને રૂ. ૧૦૦ ઉપર સાંથ આવતી હોય તેને એક ટકા આપવો પડતો. આ

૯ મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. ભા. ૨. પૃ. ૧૬૮. મુસલમાન સમયમાં ફોજદારી એટલે લગભગ રાજસત્તા જેવું જ હતું. હિંદુમાં દંડનાયક તે મુસલમાન સમયમાં ફોજદાર ગણાતો. ફોજદાર શબ્દ હાલ જે અર્થમાં વપરાય અને સમજાય છે તે અર્થહીન છે. મોગલાઈના વંતે ભાગમાં ઘણી જગ્યાએ ઉપરાંત ફોજદારી. જ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને રાજ અગર નવાબ બની ગયા. ૧૦ Bom. Gaz. VI 237. આની વિગત આગળ આવી છે. એકસરખો વેરો નાખ્યા પછી બ્રિ. ટા. અને દરબારનો ભાગ હતો એમાંથી ઉપરની પોલીસની રકમ શહેરમુખારણ તથા કેવલણીમાં ખરચ કરતું એવી શરત હતી. અંગ્રેજોને ભાગની જકાત ખેડાના કલેક્ટરના હાથ નીચે મહાલકારી વસૂલ કરતો.

૧૩૬

વહીવટ

વેરાની ઉપજ દરઆરી ઘોડાના ખરચમાં જતી. ઘાસચારાનો વેરા રઆરીઓ પાસેથી ગાયો વગેરે ચારવા માટે રૂ. ૧૩ લેવાતો. આ બધામાંથી રૂ. ૫૦૦૦ની આવક હતી. કારીગરો અને ધંધાદારીઓ પાસેથી મોહતરફાવેરા અને કસબવેરા એ નામના વેરા લેવાતા. ૧૧

૨૧. નવાબ સાહેબો કહેલા વહીવટી સુધારા

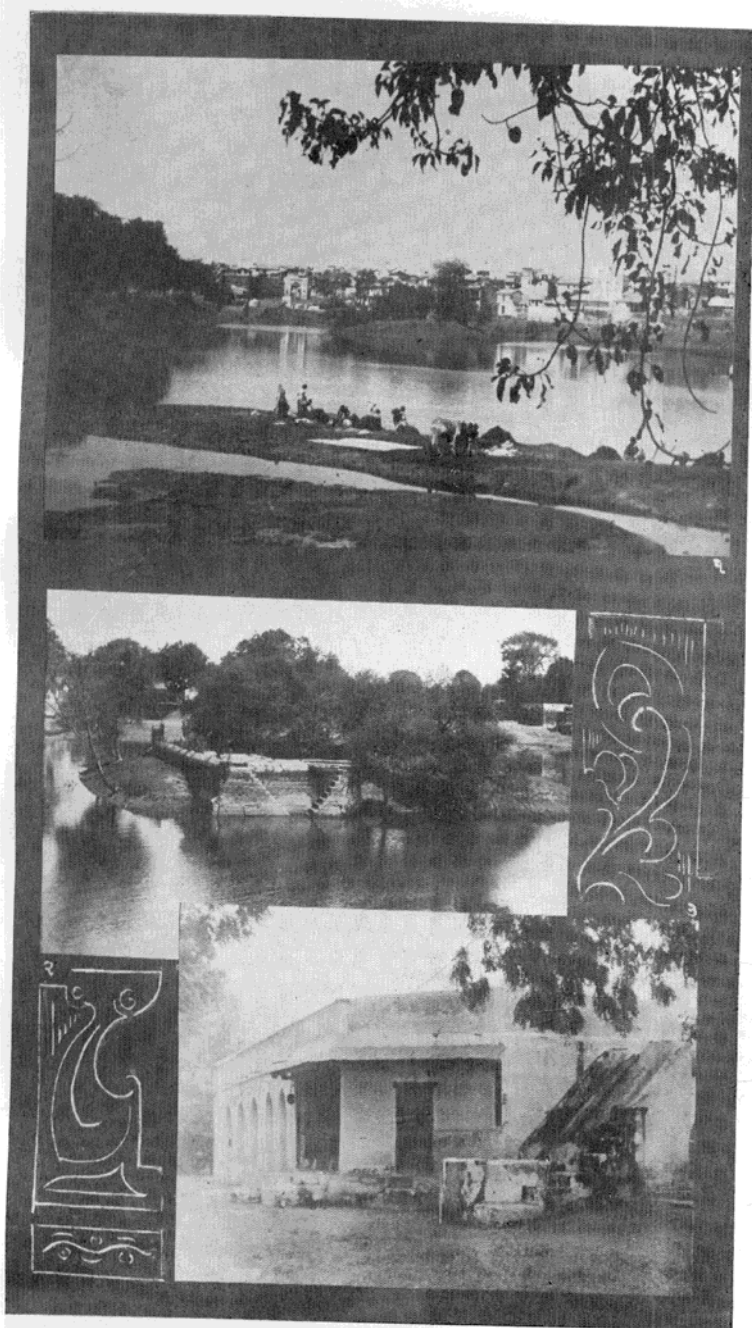
આ પ્રમાણે ગઈ સદીના છેલ્લા પાદ સુધી વહીવટ ચાલતો હતો. ૨૫૨૨થી નવાબ સાહેબ ગદરઅલી-ખાન સાહેબના રાજ્યમાં આમાં ત્રણ સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા અને કેટલાંક ખાતાઓમાં અંગ્રેજી જિલ્લાઓ જેવો વહીવટ દાખલ કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા. ન્યાયખાતામાં સુધારા કરી ન્યાય બરોબર અને એકસરખો મળે એવી વ્યવસ્થા તેઓ નામદારે કરી અને લોકોની સગવડ ખાતર ત્રણ કચેરી એકજ મકાનમાં આણી. જમીન મહેસૂલ ખાતામાં પણ અંગ્રેજી જિલ્લાઓ જેવા સુધારા કર્યા, સર્વે અને જમાબંદી દાખલ કરી તથા જેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે તેવા કેટલાક નકામા જૂના વેરા બંધ કર્યા. પોલીસ ખાતામાં પણ જૂના રિવાજ બંધ કરી નવું ધોરણ દાખલ કર્યું. વહીવટ કહી શકાય એવા કેળવણીનો વહીવટ પણ એ નામદારના રાજ્યમાં જ થયો. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. રાજ્ય તરફથી દવાખાતાં પણ તેઓશ્રીના રાજ્યમાં થયાં. કેનેડી હોસ્પિટલ, બીબીબહુ બેગમસાહેબ ડિસ્પેન્સરી અને સ્ટેટ જનરલ હોસ્પિટલ એમ ત્રણ દવાખાતાં થયાં. લગભગ ચાર લાખ રૂપિયાને ખર્ચે આણંદ પેટલાદ રેલવેને ખંભાત સુધી લંબાવી ખંભાતને મુંબાઈની રેલવે સાથે જોડ્યું. આ રેલવે લગભગ ચાર માઈલ સુધી દરઆર સાહેબની માલિકીની છે. પરંતુ એનો વહીવટ બોમ્બે બરોડા ઍન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે કરે છે. ૧૨ ખંભાત બંદરની સુધારણા પણ એઓ નામદારે કરી હતી. હાલ ત્યાં સુધી ડકો છે ત્યાં સુધી રેલવે લઈ જવામાં આવી વર્ણાસ્ટેટ તરફથી માલ લાવવા માટે એક સ્ટીમર તથા ખંભાત લાવનાર વચ્ચે ઉતાડ-ઓની એક સ્ટીમર એમ રાખવાનું દરાવેલું, પરંતુ એઓ નામદાર બેહતનશીન થવાથી એ યોજના પૂરી અમલમાં આવી નહિ.

મ્યુનિસિપાલિટી

ખંભાતમાં મ્યુનિસિપાલિટી પણ થોડાં વર્ષથી દાખલ કરવામાં આવી છે. મ્યુનિસિપલ વહીવટ ચાર માણસોની કમિટી કરે છે; એમાં છ પ્રજા તરફથી ચુંટાય છે અને છ રાજ્ય તરફથી નીમાય છે

૧૧ Bom. Gaz. VI.238. દરૈક ધાંચીની ધાણીના રૂ. ૨ થી ૫, કપાસના હોદનારા રૂ. ૫ થી ૧૦, મોઝીની હુકાનના રૂ. ૨, ગાંધીની હુકાનના રૂ. ૩, લુહારની હુકાનના રૂ. ૨ થી ૫, સુતાર ઉપર રૂ. ૨ થી ૫, દરજી ઉપર રૂ. ૩, સોની ઉપર રૂ. ૩ થી ૧૩, કુંભાર ઉપર રૂ. ૨ થી ૩, ચમારોની આખી નાન ઉપર ગામ દીઠ રૂ. ૧૦, અને વણકરો ઉપર રાજ દીઠ રૂ. ૫. આ સિવાય ખાત ખંભાત શહેરના લોકો પાસેથી ઘર દીઠ 'કાડીઆ પાળ' વેરા હસ આના લેખે લેવાતો ને કાડીઓના ત્રાસના રક્ષણના નામે લેવાતો. મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર આવેલાં ઘરો ઉપર વધારાનો વેરા પણ લેવાતો અને ધૌધમાં વેચાતી વસ્તુઓ ઉપર ખજરનો વેરા સવા છ ટકા લેવાતો.

૧૨ આ રેલવે સ્ટેટની માલિકીની ખંભાતથી તારાપુર સુધી છે. ઈ. ૧૯૩૨માં એની કુલ આવક રૂ. ૧,૦૬,૦૦૫ થઈ હતી. તેમાંથી બી. બી. ઍન્ડ સી. આઇ. નો ખર્ચ જતાં રૂ. ૪૩,૧૪૨ રાજ્યને નફાના રક્ષા હતા.

(૧) માદલા તળાવ (૨) માદલા તળાવની અંદરની ખંડિયેર વાવ
(૩) દિલખુશ બગીચાવાળી જગ્યા

વહીવટ

૧૩૭

ચૂંટણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે. મ્યુનિસિપાલિટીની આવક રૂ. ૫૨,૭૦૦ની છે.^{૧૩} એના હાલના પ્રમુખ નવાજ સાહેબના રોટ એન્જનીઅર જહાંગીર રસ્તમજી જસાવાળા ખી. ઈ. છે. સદ્ગત નવાજ સાહેબ જહાંગીરજીના સાહેબના નામ સાથે જોડાયેલું ખંભાતનું વોટર વર્ક્સ પણ મ્યુનિસિપલ વહીવટ તળે મુકાયેલું છે. એની આવક રૂ. ૪૪,૦૨૭ છે અને ખર્ચ રૂ. ૪૦,૬૪૯ છે. ખંભાતમાં વીજળીની રેશની પણ છે.

હાલ થએલા ફેરફાર

હાલ ખંભાતનું લશ્કર ૧૧ સવાર અને ૧૫૦ પાયદળનું છે. ૧૭ તોપો છે, પણ તેમાં કામમાં આવે એવી ત્રણ છે. પોલીસમાં કુલ ૨૨૦ માણસો છે; એમાં ૬૨ હથીઆરંબ પોલીસ, ૧૯ ઘોડેસવાર અને ૧૩૯ પાયદળ પોલીસ છે. ગામડાંના પોલીસ, મુખી વગેરે આદ કરતાં કુલ ૩૮૯ છે. ખંભાત રાજ્યમાં ૮૫ ગ્રામપંચાયત છે એ ઘણું વખાણવાલાયક છે. આ પંચાયતોએ ઈ. સ. ૧૯૩૧-૩૨માં ૩૧૫ ફોજદારી નાના ગુનાના નિકાલ કર્યા અને ૧૪૭૨ દીવાની નાના દાવાના ચુકાદા કર્યા.^{૧૪}

આ સિવાય સદ્ગત નવાજ સાહેબ જેહસ્તનશીન થયા પછી અને હાલના નામદાર નવાજ સાહેબ બહાદુર નખતનશીન થયા તે દરમિયાન ખંભાતના વહીવટમાં ઘણા સુધારા થયા છે; અને નામદાર નવાજ સાહેબ બહાદુરની અલિલાપા ગાદીએ આવતાં જ ખંભાતને એક આદર્શ રાજ્ય બનાવવાની હોવાથી એઓ નામદારે પણ વહીવટમાં ઘણા સુધારા કરવાની શરૂઆત કરી છે.

ખંભાતના દીવાન

આ બધા વહીવટના મુખ્ય સૂત્રધાર, બધાં રાજ્યોમાં હોય છે એમ, દીવાન છે.^{૧૫} ખંભાત સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર થયું ત્યાર પછી એક અગર ખીજ નામે દીવાનનો હોદ્દો ચાલુ રહ્યો છે. વજલાલ પેશકાર,^{૧૬} ધર્મચંદ, ગુલાબરાય વગેરેનાં નામ તથા નળુમખાન સાહેબનું નામ જોઈ ગયા. ગુલાબરાય પણ ખટપટી હતો એમ જણાય છે. એના વખતમાં, નવાગામના એક વેણીરામ નામના મરાઠાઓના માનીતા પાટીદારને ખંભાતની દીવાનગીરી આપવાનું કહી ખંભાત ખોલાવી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. વેણીરામ આસપાસ ઘણો ત્રાસ આપતો. વેણીરામનો અને ખંભાતના નવાખનો રાસડો ફોર્મસ સભાના હસ્તક્ષિપ્ત સંગ્રહમાં છે. અને એમાં ગુલાબરાયે ભાગ લીધેલો એમ લખે છે. શંભુરામ અને નળુમખાને તો લગભગ ઘણી મોટી સત્તા અનુભવેલી, પરંતુ શંભુરામે વહીવટમાં ભાગ લીધેલો નહિ. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ખંભાતના દીવાનનાં નામ મળી આવે છે તે અહીં આપ્યાં છે.

^{૧૩} Cambay Administration Report 1931-32. આ આવકમાં, રાજ્ય તરફથી જે રૂ. ૨૫,૦૦૦ આપવામાં આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

^{૧૪} એ જ.

^{૧૫} જેઝેડીઅરના લેખકે વહીવટના પ્રકરણમાં દીવાનના હોદ્દા માટે કાંઈ નથી લખ્યું એ જરા નવાઈ જેવું લાગે છે.

^{૧૬} વજલાલની આહોશી આગળ ગએલાં પ્રકરણોમાં રોટને કરેલી સેવાથી અને કરોકટીના સમયે પૂને પગરતો જઇને કુનેહથી કામ કર્યાથી જણાઈ આવે છે.

૧૩૮

વહીવટ

ઈ.સ. ૧૮૮૦ પછી ખંભાતના દીવાન

ઈ.સ. ૧૮૮૦ પહેલાં દીવાન તરીકે ખાસ હોદ્દાદારનાં નામ મળતાં નથી; પરંતુ ૧૮૮૦ના અરસામાં અમદાવાદના સારોદરા નાગર રા. ગેરપાળભાઈ વખતેવખત ખંભાત આવીને દીવાનના હોદ્દાને લગતું રાજદ્રારી કામકાજ સંભાળી જતા. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં નામદાર નવાબ સાહેબ જાદરજીભાન સાહેબના રાજ્યમાં પહેલા દીવાન તરીકે શ્યામરાયનું નામ માલૂમ પડે છે. એમણે ઈ. સ. ૧૮૮૦થી ૧૮૮૩ સુધી કામ કર્યું. પછી એકમે વર્ષ નથીખાં નામના દીવાન થયા અને ઈ. સ. ૧૮૮૫થી ૧૮૯૦ સુધી શ્યામરાય લાડ પાછા દીવાન થયા. એમના વખતમાં હુલ્લડ થયાનું આગળ જોઈ ગયા. એ પછી 'જોઈન્ટ ઍડમિનિસ્ટ્રેશન' નીમવામાં આવ્યું. એ વખતે વહીવટ મિ. કેનેડી અને અમદાવાદના જ્ઞાત્રિકાચ રા. બા. કેશવલાલ હીરાલાલના હાથમાં હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦થી ૧૮૯૪ સુધી આ વહીવટ રહ્યો. એ પછી ઈ. સ. ૧૮૯૫થી ઈ. સ. ૧૯૧૪ સુધી લાંબી દીવાનગીરીએ રા. માધવરામ નામના દીવાન હતા. સફળ નવાબ સાહેબના રાજ્યમાં જે સુધારા જોયા તે એમના વખતમાં થયા હતા. ખંભાત જંદરની ખીલવણી તથા દરેક ખાતાંમાં બ્રિટિશ જિલ્લાઓને અનુસરીને જે જે ફેરફાર થયા તે એમણે કર્યા હતા. એમનું નામ ખંભાતના એક સફળ દીવાન તરીકે ગણાય છે. એમના પછી થોડોથોડો વખત ત્રણ દીવાન આવી ગયા. થોડા દિવસ અમદાવાદવાળા રા. બા. ખુલાખીદાસ આપુજી આવ્યા; તે પછી અજુલ લતીફ આવ્યા અને તે પછી પાંચથી છ મહિના બમનજી આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં નવાબ સાહેબ જાદરજીભાન સાહેબ ખેડસ્તનશીન થવાથી અને હાલના નામદાર નવાબ સાહેબ સગીર ઉમરના હોવાથી ઍડમિનિસ્ટ્રેશન નીમાયું. એમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૮ સુધી બમનજી જ રહ્યા. તે પછી ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૯ સુધી રા. નામજેશી, મોલવી અને રા. બા. કુલકરણીનો વહીવટ રહ્યો, અને નામદાર નવાબ સાહેબ તખ્તનશીન થયા ત્યારે રા. બા. કુલકરણી દીવાન થયા. એમના ગયા પછી અમદાવાદના સારોદરા નાગર રા. વાસુદેવ માવજીભાઈ જે નાયબ દીવાન હતા તે દીવાન થયા; અને થોડા મહિના પછી એમને મૂળ બ્રિટિશ નોકરી ઉપર પાછું જવાનું થવાથી હાલના દીવાન દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ખંભાત રાજ્યના દીવાનપદ ઉપર છે.

હાલના દીવાન સાહેબ

દીવાન બહાદુર નર્મદાશંકરભાઈ અમદાવાદના સારોદરા નાગર છે. એમની રાજકારભાર કરવાની શક્તિ એમના બ્રિટિશ ડોયુટી કલેક્ટરના હોદ્દાની, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઍક્ઝિસરના હોદ્દાની, વાંદરા અને છેવટે મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશનરના હોદ્દાની સફળતાથી વ્યક્ત થએલી છે. મુંબાઈ જેવા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય વહીવટદારનું કામ એટલે હિંદના એક મોટામાં મોટા દેશી રાજ્યના વહીવટનું કામ. એટલે રાજ્યની વ્યવસ્થા એમને હાથે સફળ થાય એમાં નવાઈ નથી. આમ એક કાર્યકુશળ મંત્રીના સર્વ ગુણ એમનામાં છે. આ ઉપરાંત એઓ ગૂજરાતના પ્રખર વિદ્વાન અને તત્ત્વજ છે. વેદાંત અને દર્શનશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે હિંદુસ્તાનના મોટા પંડિતોની સાથે ખેસે એવું એમનું જ્ઞાન છે. એ જાંવી વિગતમાં ઊતરીએ તો બહુ લંબાયું

વહીવટ

૧૩૬

થાય. ખાસ નોંધવા જેવું તો એ છે કે ગૂજરાતીમાં અલગ્ય એવું ઉત્કૃષ્ટ વકતૃત્વ એમનામાં છે. ખબર આપ્યા વગર (extempore) ગમે તે વિષય ઉપર એઓ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન કરી શકે છે. એમની વાણી મધુર અને મનોહર તથા પ્રવાહ અસ્ખલિત છે. ઘણા વિદ્વાનોમાં સરસ્વતી મગજમાં હોય છે પણ નર્મદાશંકરભાઈમાં તો મગજ અને જીભ બંનેમાં સરસ્વતીનો વાસ છે. આમ વહીવટ અને સરસ્વતી બંનેની ઉપાસનામાં સર્વોત્તમ સ્થાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે બોધી જી. કે. ચેસ્ટર્ટને - લોડ મેકાલેને double first ઉપનામ આપેલું તે યાદ આવે છે.

પ્રકરણ સોળમું

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

પ્રાચીન સમાજ

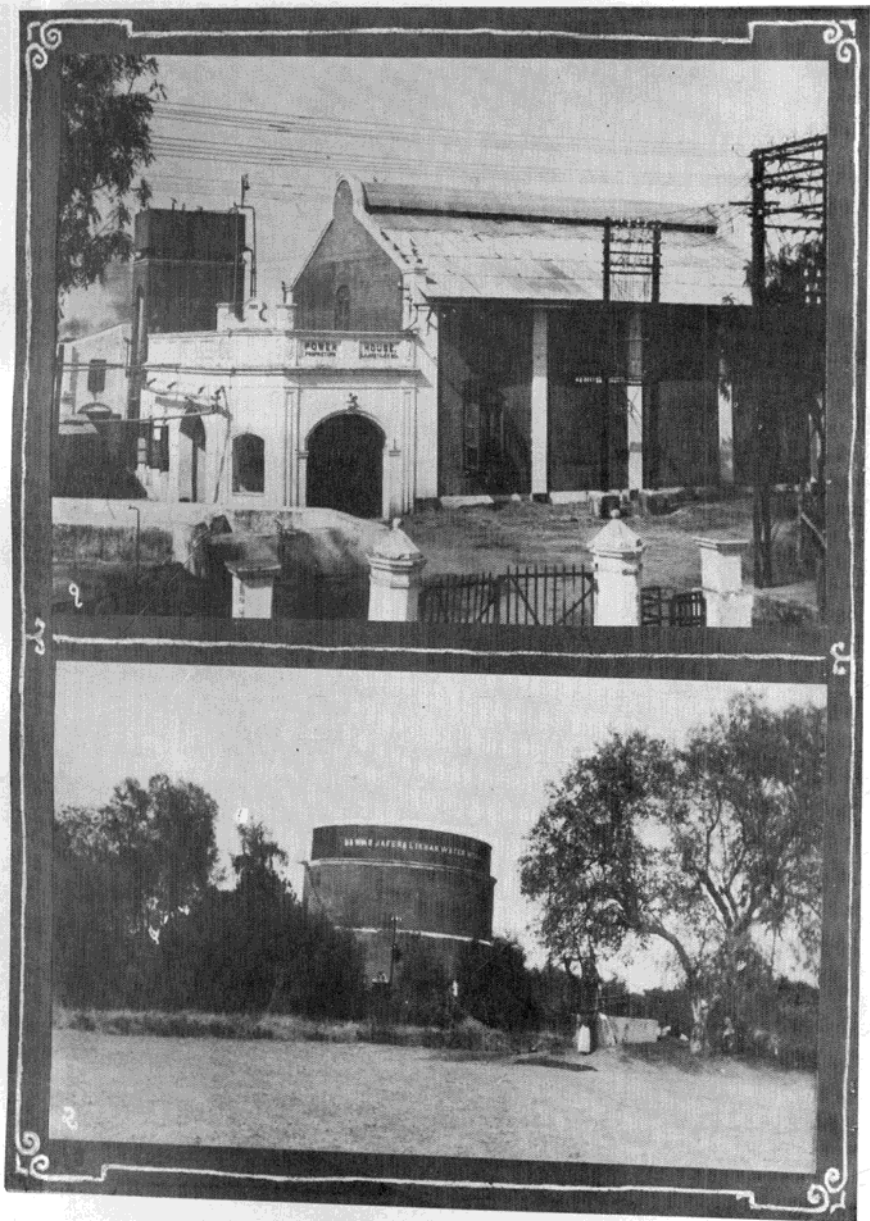
પ્રાગૈતિહાસિક સમયના અંભાત અને ગૂજરાતના કિનારા સંબંધી જે અનુમાનો માત્ર થઈ શકે છે તે આગળ જોઈ ગયા. મોઢેન-જો-ડેરામાં જે આગળ વધેલો સમાજ હતો તેની હદ અંભાતના અખાત અને નર્મદાના તટપ્રદેશ સુધી હતી તે પણ ઉપર જોઈ ગયા. આ સમાજ પૌરાણિક શૈવ ધર્મ અને દેવી ધર્મનું કોઈ વિચિત્ર મૂળ સ્વરૂપ હોય એવો ધર્મ પાળતો હતો. અંભાત અને ગૂજરાતના કિનારાના જનસમાજનો ઐતિહાસિક સમયમાં વ્યાપક ધર્મ પાશુપત કહી શકાય. જોકે સાથેસાથે સૂર્યપૂજા પણ હતી. ઇ.સ. ના ત્રીજીથી દસમા શતક સુધીમાં બૌદ્ધોનું જોર સારી રીતે હતું તે પણ જોયું. રકંદપુરાણના કૌમારિકા ખંડ ઉપરથી, અને છેક તેરમી સદીના અંત સુધી સોલંકી રાજ્યો પરમ માહેશ્વર હોવાથી બૌદ્ધો અને તે પછી જૈનોનું જોર વધવા છતાં શૈવ મત અંભાતમાં મુખ્ય ધર્મ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. સોલંકીઓના સમયમાં અંભાતની જગ્યા પર ખરેખરી ચઢતી હતી ત્યારે વેપારના કારણથી જૈનોની મોટી વસ્તી અંમાનમાં હતી.

મધ્યકાલીન હિંદુ સમાજ

એકંદરે જોતાં જણાશે કે ઇ.સ.ની આરમી સદીના અંતથી આજ સુધી અંભાતના જનસમુદાયમાં કોઈ પણ પ્રતિભાસંપન્ન વર્ગ હોય તો તે જૈન ક્રોમ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય, હીરવિજય સૂરિ અને વિજયસેન સૂરિ જેવા યુગપ્રધાન જૈનાચાર્યોએ અંભાતમાં વખતોવખત લાંબા નિવાસ કરવા છે; મહારાજગિરાજ કુમારપાલના વખતમાં ઉદયન મંત્રી અને પછી વસ્તુપાલ તેજપાલ જેવા રાજપુરોધી જૈન સમાજ પોપાયો છે; અને પોણા અસો વર્ષની અમદાવાદની સહનત તથા સો વર્ષની તે પહેલાંની દિલ્હીના સુબાઓની સત્તા દરમિયાન પણ જૈન ક્રોમે અંભાતના સમાજમાં પોતાનું અગ્રેસરપણું કાયમ રાખ્યું હતું એ સમરાશાહ અને વજિયા તથા રાજિયાશાહના ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આજે પણ અંભાતનો જનસમુદાય મોટે ભાગે હિંદુ છે અને હિંદુઓમાં જૈનોનું જ ખાસ જોર છે. અંભાતના પ્રાચીન બ્રાહ્મણ મહારથાનના બ્રાહ્મણો ધીમેધીમે એ વેપારપ્રધાન શહેરમાંથી બીજો ચાલ્યા ગયા છે.

સમાજની સંસ્કારિતા

પુરાતન અંભાતના જનસમાજની જાહેજલાલી એક વખત ઘણી તેજસ્વી હશે એમાં તો શંકા નથી. હેમચંદ્ર સૂરિ જેવા લાવિષ્યમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવાએલા પ્રભાવકે અંભાતમાં દીક્ષા લીધી એટલે જૈનદર્શનના પ્રખર પંડિતો અને સમર્થ મુનિઓ અંભાતમાં હશે. વસ્તુપાલ તેજપાલ તો જેવા ધનવાન અને સત્તાવાન હતા તેવા જ વિદ્યાવિદ્યાસી પણ હતા. પાટણના રાજપુરોહિત સોમેશ્વર દેવ-કાર્તિકૈકૈમુદીના કર્તા-જેવા કવિપંડિતો એમની પાસે રહેતા. જયસિંહ સૂરિ કૃત હમ્મીરમદમર્દન નાટક સંસ્કૃતમાં વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહના દુકમથી અંભાતમાં ભીમેશ્વરના ઉત્સવના વરચોડા વખતે

(૧) પાવર હાઉસ (૨) નવાબ બહરમલીયાન વોટર ટાવર

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

૧૪૧

ભજવાયું હતું. એટલે ગૂજરાતે ઉત્પન્ન કરેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.^૧ અને સંસ્કૃત નાટક ભજવાતું જોઈ શકે એવી એ વખતના શિષ્ટ સમાજની સ્થિતિ હતી તે વ્યક્ત થાય છે. જાતે જૈન છતાં ભીમેશ્વરના ઉત્સવ પ્રસંગે જયંતસિદ્ધ રસભર્યાં ભાગ લે એ પણ એ સમયના સમાજની સહિષ્ણુતા અને મિલનસારપાણું સિદ્ધ કરે છે. હાલના જેવો જકડાએલો એ વખતનો સમાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. જોકે હાલ પણ રાજ્યકર્તાઓમાં હિંદુ રાજ્યકર્તા મુસલમાન ઇદના તહેવારોમાં સવારી કાઢી ભાગ લે છે અને મુસલમાન રાજ્યકર્તા હિંદુના દશેરાની સવારી કાઢી ભાગ લે છે એ ઓછું પ્રશંસનીય નથી.^૨ આલચંદ્ર સુરિએ પણ એ જ અરસા (તેરમી સદી)માં ખંભાતનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે અને એને ઈંદ્રપુર જેવું કહેલું છે.^૩

ખંભાતી રાગ

આ વખતમાં ભોગવિલાસ અને કલાઓમાં પણ ખંભાત ઘણું આગળ વધેલું જણાય છે. હિંદુસ્તાનના સંગીતશાસ્ત્રમાં ઘણાં રાગરાગિણીઓને દેશો અને શહેરો તરફથી નામ મળેલાં છે. દેશોનાં નામ ઘણા રાગને છે પરંતુ શહેરોનાં ઓછાં નથી. સંગીતરત્નાકરમાં એક રાગનું નામ ચમ્પાદત્તિ આપેલું છે. એટલે સંગીતરત્નાકરનો સમય આરમ્ભી સદીના ગણીએ તો પણ એક ખાસ રાગને નામ આપી શકે એટલો સંગીતનો શોખ ખંભાતમાં વધેલો હોવો જોઈએ, અને એવા શોખને વધતાં સદીઓ પસાર થઈ ગયેલી હોવી જોઈએ. સોળ અને સત્તરમી સદીના જૂના ગૂજરાતીમાં લખાએલા જૈન રાસાઓમાં ‘ખંભાતી’ રાગ નજરે પડે છે. આજે આ ખંભાતી રાગ ખંભાતમાં જ ગવાય છે કે નહિ એ તો કોઈ સંગીતવિશારદ કહે ત્યારે.^૪

૧ પૈસા કમાવા પાછળ સર્વસ્વ ભણી જવાયું છે એમ આપણા ગૂજરાતને માટે ગણાય છે, પણ એક દષ્ટિએ તે ભ્રમ છે. આવી આખતોમાં ખોટા પ્રાંતભિમાનનો આશ્રય ન આવે એવી રીતે શાંત ટુલના કરવી જોઈએ. દક્ષિણીઓ અને બંગાળીઓથી અંબલધ ગયેલાઓ ગૂજરાતને વિદ્યાથી વિશુષ્ટ પ્રાંત ગણે છે. પરંતુ ગૂજરાતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ગર્વ ધરી શકાય એવા ફાળો આપેલા છે. એ માટે પ્રિ. આલ્લંદરશંકરલાઇનો ‘ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય’ એ નામનો લેખ સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલો છે તે જોવો. પાંચ-અગર દોઢ અને છ-મહાકાવ્યોમાં બે મહાકાવ્યો, માય અને ભટ્ટી, એ બે ગૂજરાતે આપ્યાં છે. ભટ્ટી કાવ્ય (રાણવધ મહાકાવ્ય) સાતમી સદીમાં વલ્લભીપુરમાં રચાયું છે.

૨ જયસિદ્ધ સુરિ ખંભાતને માટે આ શબ્દો વાપરે છે:

મહોદધિ મુખ મુખર લહરી મધુરાધરપાન મહમહનીય મહીસરિન્મુખમન્દન દક્ષિણ કુણ્ડલાયિત રત્નમ્મતીર્થનગરી ॥
[૩] સ્તંભતીર્થમિતિરવ્યાતમાસ્તે ડત્તીન્દ્ર પુરંપુરમ્ ॥૧૭॥ યદુપાન્તે શ્રિતોત્સંગાનન્નમન્નેન પોઢયન્ । મહીમહીનમણિતાં સેવતે સરિતાં પતિઃ ॥૧૮॥ વિશ્વોત્તમચક્રલેહુઃ પ્રસૂત્વરપયોધરા । યન્નપ્રસૂતે સત્પોતાન્ કૃમિ લેવાન્નનામહી ॥૧૯॥ નાનાદ્વીપાન્તરાયાતસાંયત્રિક વિનિર્મિતેઃ । માઝકૂટૈર્યદા કીર્ણ ક્રીડા શૈલરિવશ્રિયઃ ॥૨૦॥ સ્પાતિ નૌવિત્તકેઃ કોટકોઞકૈરિવ કાનનમ્ ॥૨૧॥ સકેશરપિ નિષ્કેશૌ ધીવરૈવયધીવરૈઃ । રાજતેરનૈશ્વારુવિગ્રહૈ રણ્યવિગ્રહૈઃ ॥૨૨॥ સદાકરજપાતારઃ સ્ફારકેલિ મહા બહિઃ । વન્તો યાનગણોડન્તથ વ્યરુચન્ માનવા નવાઃ ॥૨૩॥

૪ જૂના વખતમાં ગુર્જર રાગ પણ હતો. (જુઓ ગીતગોવિંદ). કાનડો, ગોડી, ગાંધાર વગેરે ગણાવીએ. રાગરાગણીઓનાં તો ઘણાં નામ દેશો ઉપરથી પડેલાં છે. મને લાગે છે કે બિલાવલ રાગ વેરાવળ બંદર ઉપરથી નહિ હોય ? વેરાવળ સોમનાથ એ

૧૪૨

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

જૈન કવિ ઋષભદાસ

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે પોતાનો ફાળો આપેલો છે. એમાં મુખ્ય નામ સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયેલા જૈન કવિ ઋષભદાસનું આવે. જૈનોમાં મોટે ભાગે સાધુઓ લેખક થઈ શકતા. પરંતુ કવિ ઋષભદાસ ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં તે સમયમાં સારા કવિ તરીકે વિખ્યાત થયા છે. એમના દાદા મૂળ વિસલનગરના વતની હતા. એમનું નામ મહીરાજ. સંઘ કાઢવાથી એમની અવદંત સંઘવી પડેલી. મહીરાજના પુત્ર સાંગણુ અને એમના ઋષભદાસ. સાંગણુ વીસતગર છોડી વેપાર માટે ખંભાત આવેલા અને ખંભાતના વતની થઈ ગયા. ઋષભદાસ ગર્ભશ્રીમંત હતા. એટલે એ જમાનામાં ગૃહસ્થાશ્રમી ને ગર્ભશ્રીમંત, અને વધારામાં વિદ્વાતા નામથી દૂર ભાગનાર વેપારી વર્ગના પોતે માણસ છતાં કવિ તરીકે નામ મેળવ્યું એ આજે જરા નવાઈ જોવી વાત લાગે. ઋષભદાસે પણ સંઘ કાઢ્યો હતો. એમણે અકબર અને જહાંગીરના વખતના ખંભાતનું તથા ખંભાતના સમાજનું સારું, અને કવિઓ સામાન્ય રીતે કરે છે તેવી અતિશયોક્તિ વગરનું, ચિત્ર આપ્યું છે. આ કવિએ એ સમયની ગૂજરાતી ભાષામાં લગભગ ૩૨ રાસ લખ્યા છે. હીરવિજય રાસ, ભરતપાહુઅલિ રાસ, હિતશિક્ષા રાસ, કુમારપાલ રાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. કવિ સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાતા હતા. કવિ તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવ અને વિજયતિલક એ બંનેના શિષ્ય હતા. એ બંને આચાર્યો વિજયસેન સૂરિના શિષ્ય હતા અને વિજયસેન સૂરિ યુગપ્રધાન પ્રભાવક શ્રી હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય હતા. શ્રી હીરવિજય સૂરિએ શહેનશાહ અકબરને પ્રતિબોધ્યો હતો. હવે ઋષભદાસજી કૃત ખંભાતના સમાજનું અને શહેરનું વર્ણન જોઈએ:

પગુરુનાર્મિ મુઝ પેહોતી આસ, ત્રંબાવતીમાં કીધો રાસ.
સકલ નગર નગરી મહિં જોય, ત્રંબાવતી તે અધિકી હોય
સકલ દેશ તણો શિણુગાર, ગુર્જર દેશ નર પંડિત સાર.
ગુર્જર દેશના પંડિત બહુ, ખંભાયતિ આગણિ હારઈ સહ.
જિહાં વિવેક વિચાર અપાર, વસઈ લોક જિહાં વર્ણ અદાર.
ઓલપાઈ જિહાં વરણુવરણુ, સાધુ પુરુષનાં પૂજઈ ચરણુ.
વસઈ લોક વાર ધનવંત, પહિરઈ પટોલાં નારિ ગુણવંત.
કનક તણુ કંદોરા જડયા, ત્રિણ્ય આંગણે તે પુહુલા ધડયા.

પણ પ્રાચીન સમૃદ્ધ બંદર હતું. વેલાફલ એટલે બંદરનું સંસ્કૃત નામ. એના ઉપરથી પ્રાકૃત વેલાહલ થઈ એનું વર્ણવિપર્યયથી જાદરૂ રૂપ વેરાવળ થયું. મુસલમાનો એને અસલથી બિલાવલ કહેતા. એ ઉપરથી ખંભાતની પેઠે બિલાવલ થયું હોય. જો આ ખર્ચ હોય તો આશાવરી એ આશાવલી-આશાવલમાં થયેલો રાગ હોય ? કોઇ સંજીવનશાસ્ત્રી આ ઉપર પ્રકાશ નાખશે ? ગમે તેમ પણ ખંભાતી રાગ તો વખાણ્યો છે અને તેને સંજીવનશાસ્ત્રનો આધાર છે.

૫ જુઓ આનંદ કાવ્યમહોદધિ, મૌખિક પ., શ્રી. હી. વિજય રાસ. પૃ. ૩૧૬-૧૮. આ વર્ણનને ઉતારો. મૌખિક ૮માં ઋષભદાસ ઉપરના નિબંધમાં કર્યો છે, તેમાં ખંભાતનાં એ કવિએ કરેલાં વર્ણનો પણ આપ્યાં છે. મૂળ અને ઉતારામાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેર જણાય છે.

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

હીર તણા કંદેરા તલઈ, કનક તણા માદલીઆ મલઈ.
 રૂપક સાંકલિઉં ખીખરી, સોવન સાંકલી ગલિ જિતરી.
 વડા વાણીઆ જિહાં દાતાર, સાલૂ પાધડી આંધી સાર.
 લાંખી ગજ લાંખું પાંત્રીસ, વાધંતા હરપઈ કર સીસ.
 ભઈરવની અંગતાઈ ન્યાહિ, ઝીણા ઝગા પહિયાં તે માહિ.
 ટટી રેશમી કહિદિં ભજી, નવ ગજ લંબ સવા તે ગજી.
 બિપરી ફાલીઉં આંધઈ કોઈ, ચ્યાર રૂપઈઆનું તે જોઈ.
 કોઈ પછેવડી કોઈ પાંમરી, સાહિ રૂપઈઆની તે ખરી.
 પહિરિ રેશમી જોહ કલાય, એક શત રૂપેયા તે ધાઈ.
 હાથે બહિરપા બહુ મુદ્રિકા, આવ્યા નર જાણું સ્વર્ગ થકા.
 પગે વાણી આતિ સુકમાલ, સ્યામ વર્ણ સખલી તે જાલ.
 તેજ ફૂલ સુગંધ સનાન, અંગિ વિલેપન તિલક નિ પાન.
 એહવા પુરુષ વસિં જોણિ હારિ, સ્ત્રીની શોભા કહી ન જાય.
 રૂપિં રંભા બહુ શિણુગાર, ફરી ઉત્તર નાપઈ ભરતાર.
 અચ્યું નગર ને ત્રંભાવતી, સાયરલહિરિ જિહાં આવતી.
 વાહાણુ વપારિ તણે નહિ પાર, હાટે લોક કરિં વ્યાપાર.
 નગરકોટ નિ ત્રપોલિઉં, માણિક્યોક બહુ માણસ મલ્યું.
 વોહોરઈ કુંવી ડોડી સેર, આલઈ દોકડા તેહના તેર.
 ભોગી લોક અચ્યા જિહાં વસઈ, દાંન વરઈ પાછા ન વિપસઈ.
 ભોગી પુરુષ નિ કરણવંત, વાણિજ છોડિં તુ આંખ્યા જંત,
 પશુ પુરુષની પીડા હરિ, માંદા નરનિ સાગન કરિ.
 અજા મહીય કરિ સંભાલ, શ્રાવક જીવદયા પ્રતિપાલ.
 પંચ્યાસી જિનના પ્રાસાદ, ધ્યજ તોરણુ તિહાં ઘંટાનાદ.
 પરતાલીસ જિહાં પોપધ શાલ, કરઈ વધાણુ મુનિ વાચાલ.
 પડિછમણું પોપધ પૂજાય, પુણ્ય કરતાં દાદા જાય.
 પ્રભાવન વ્યાખ્યાનિ ન્યાહિ, શાહાની વાતસલ્ય હોઈ પ્રાહિ.
 ઉપ્યાશરો દેહરૂં નિ હાટ, અસન્ત દૂરિ નહિં તે વાટ.
 દાંડિલ જાયરી સોહિલ્યા આહિ, મુનિ અહિં રહિવા હોડિ પ્રાહિ.
 અચ્યું નગર ત્રંભાવતી વાસ, હીર તણે તિહાં જોડચો રાસ.
 પાતશા પુરમ નગરનો ધણી, ન્યાય નીતિ તેહનિં અતિ ધણી.
 તાસ અમલિ કાધો મિં રાસ, સોગણુ સુત કવિ ઋપભદાસ.
 સંવત સોલ પંચ્યાસી કિજસિ, આસો માસ દસમી દિન તસિ.

૧૪૪

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

ગુરુવારિં મિ કાધો અબ્યાસ, મુઝ મન ફેરી પુહોતી આસ.

શ્રીગુરુ નારિં અતી આનંદ, વંદો વિજયાનંદ સૂરિંદ.^૧

આ વર્ણન ઉપરથી લોક, તેમની ધર્મભાવના, પહેરવેશ, વેપાર, બધાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. ખીર્ન વર્ણન આટલાં લાંબા ન આપતાં ખાસ વિશેષતા આપીએ.

વસત વિવહારીઆ કનક ડોડે ભર્યા.

ઉડી પરભાતિ જિન મંદિર ભવઈ. (શ્રેણિક રાસ.)

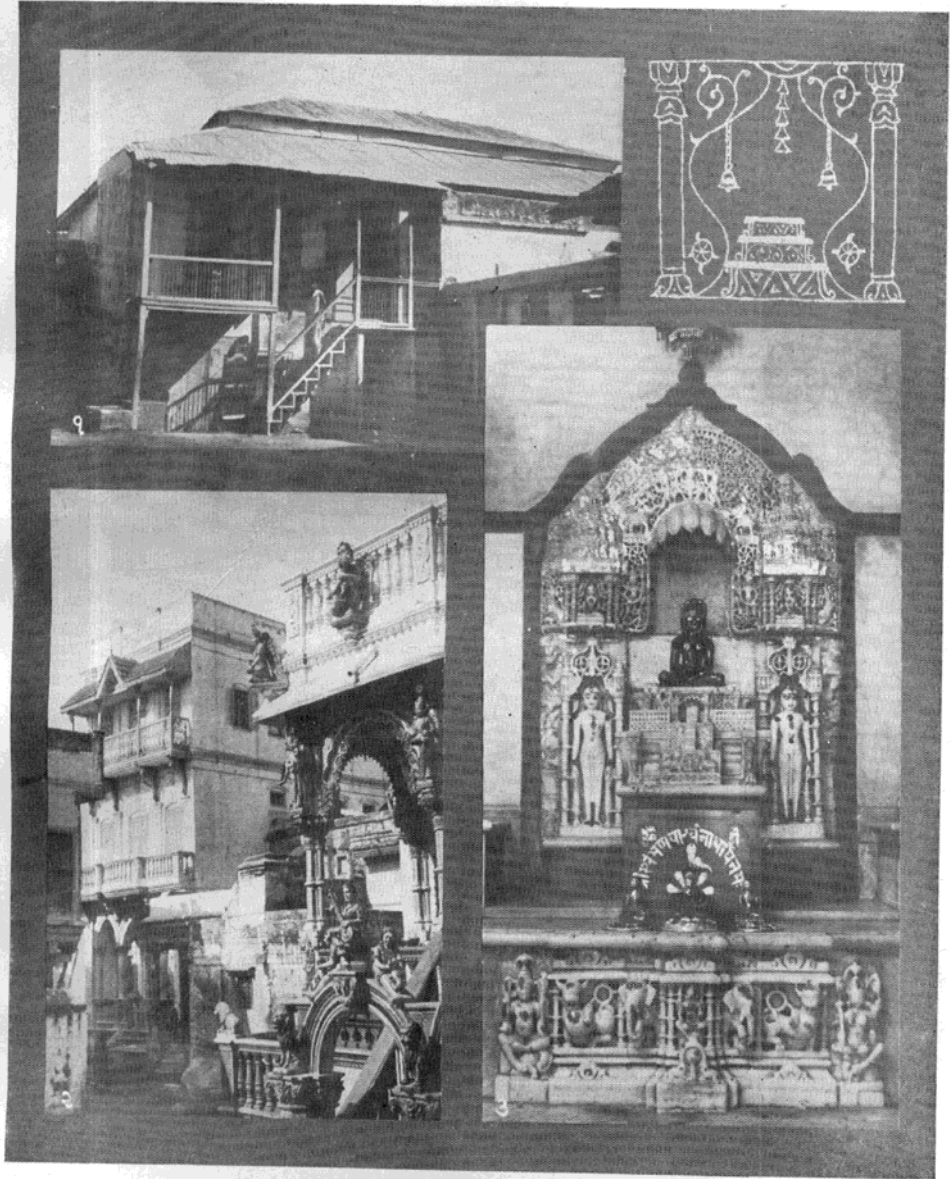
જિહાં બહુ માનવનો વાસો, પહેંચેં સહુકોની આશો.
ભૂખ્યો ડો નવિ ભય, ઘેરે ઘોડા ગજ ગાય.
વાહાણુ વપાર વ્યાપારી, વૃપલ વહેલ તે સારી.
સાયર તણું જળ કાળાં, આવે મોતી પરવાળાં.
નગર ત્રંઆવતી સારો, દુખિયા નરનો આધારો.
નિજ પુર મુઝીઅ આવે, તે અહીં બહુ ધન પાવે.
ધનુ અનપમ ગામ, જોહના બહુ છે નામ.
ત્રંઆવતી પિણુ કહિયે, ખંભનગર પિણુ કહિયે.
ભોગવતી પિણુ હોય, નગર લીલાવતી જોય.
કર્ણાવતી પિણુ બાણું ગઢ મઠ મંદિર વધાણું.
વિવિધ વ્યાપારિયા નિરખો, જોઈ ત્રપોગિયો હરખો.
મોટી માંડવી કુરજો, દાણુ ચોરી નિહાં વરજો.

નજ અને કપુરમાં વસે નહિ વિદ્યાની વાત,
બહુ ધન ધાન્યે તે ભરી વસ્તુ અનપમ સાત.
વહેલ વરઘોડો વીંઝણો મંદિર ભલિ ભાત.
ભોજન દાખને ચૂડલો, એ સાતે ખંભાત.^૭ (ભરતબાહુઅલિ રાસ)

ખંભાતમાં વિખ્યાત જૈન આચાર્યોનાં આગમન તથા અનેક જૈન શેડિયાઓનાં ધર્મકાર્યો વગેરેના એટલા બધા ઉલ્લેખો મળે છે કે જૈનોની દૃષ્ટિએ ખંભાતના દત્તિહાસની એક નાની પુસ્તિકા લુપ્ત થાય. હીરવિજય સૂરિના ખંભાતના ઉલ્લેખો ઘણા છે અને એમના શિષ્ય વિજયસેન સૂરિએ તો વજિયા-રાજિયા, ઉદયકરણ, સોની તેજપાલ વગેરેને ખંભાતમાં જિનાલયોની પ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રેરેલા. એ સૂરિશ્રી વિ. સં. ૧૬૭૨ (ઈ.૧૬૧૬)માં ખંભાતના અકબરપુર પરામાં જ નિર્વાણ પામ્યા. શ્રી

૬ એ વખતની પાઘડીનું માપ નોંધવા જેવું છે: પાંચીસ ગજ લાંબી, વળી કાઈ કાઈ કાળિયાં પણ બાંધના.

૭ આનંદ કાવ્યમહોદયિ મૌ. ૮.

(૧) હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજીનો ઉપાશ્રય (૨) રતંભન પાર્શ્વનાથ દહેરાસરનું પ્રવેશદ્વાર તથા પાસેનું મકાન અને જ્ઞાનભંડાર (૩) રતંભન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

૧૪૫

હીરવિજય સરિનું માન અકબરના દરબારમાં એટલું બધું હતું કે એણે એક વર્ષ સુધી ખંભાત ખંદરમાં મગર કે માછલાં ન મારવાનો હુકમ કઢાવેલો. વિ. સં. ૧૬૭૮માં જિનરાજ સરિની આજ્ઞાથી શ્રી મતિસારે ધનાશલિભદ્રનો રાસ રચ્યો. સં. ૧૬૯૧માં દશ વૈકલિક સુત્ર ઉપર શબ્દાર્થવૃત્તિ ૩૩૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ખંભાતમાં રચાઇ. અનેક આચાર્યોએ ખંભાતમાં દીક્ષા લીધાનું અને પંડિતપદો મેળવ્યાનું આવે છે.^૮ હિંદુ ધાર્મિક સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે ફાળો આપેલો છે. સં. ૧૬૨૦માં ખંભાતના ખાનપુર નામના પરામાં વડનગરા નાગર કવિ વિષ્ણુદાસ થઈ ગયા. તેમના સહપાડી શિવદાસ થયા. સં. ૧૬૮૪માં ભૂધરદાસ થયા તેમણે રામાયણ અને અષ્ટમસ્કંધ લખ્યાનું કહેવાય છે. તેમના પુત્ર અવિચલે પણ ઘણાં ધાર્મિક આખ્યાનો લખ્યાં છે.

જૈન ભંડારો

ખંભાતના સમાજમાં મોટી લાગવગ ધરાવતા જૈન સમુદાયને શોભે એવા જ્ઞાનભંડાર પણ ખંભાતમાં છે; અને રાજ્ય બદલીઓ થવા છતાં જૈન કોમે અથાગ મહેનત અને દ્રવ્ય ખર્ચીને આ ભંડારો સાચવી રાખ્યા છે એ ખરેખર ધન્યવાદની વાત છે. જૂજરાતનું પરમ ગૌરવ આ કોમે આ ભંડારોમાં જળવી રાખ્યું છે, અને એને લીધે જૈન કોમને જ આપણે જૂજરાતનું ગૌરવ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. દેશકાળને સીમા ન માનનારા આપણા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞોએ કોઈ પણ વસ્તુની વ્યવસ્થિત નોંધ રાખવાની દરકાર ન રાખી તેને પરિણામે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં રહ્યો. પરંતુ આ કોમે જે સંચય કર્યો છે અને એમના સાધુઓએ જે નોંધો રાખી છે તેને માટે પ્રત્યેક હિંદી અભિમાન લઈ શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે જૂજરાતના જૈન ભંડારોને જો એકત્ર કરે તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈપણ હસ્તલિખિત ગ્રંથોના પુસ્તકસંચયમાં ન હોય એટલાં બધાં પુસ્તકો જૂજરાતના ભંડારોમાંથી મળે. પાટણ, જેસલમેર, લીંબડી, અમદાવાદ, ખંભાત આદિ જૈન શહેરોમાં આવા ભંડાર પડેલા છે. આ ખજાનાનો સારો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જોકે જૈનો માત્ર સાચવે છે તો સારી રીતે.

ખંભાતમાં પાંચ ભંડાર છે. એક જ્ઞાનવિમળ સરિનો ભંડાર. એમાં ૯૯ પોથીઓ છે; કાગળ ઉપર લખેલા ગ્રંથો છે; બીજા પુસ્તકો પણ છે. બીજો ચુનીલાલ યતિનો ભંડાર. એમાં ૧૨૫૦ ગ્રંથો છે; લખાણ કાગળ ઉપર છે. ત્રીજો ભોમરાપાડનો ભંડાર. આમાં ઘણાં પુસ્તકો છે; તાડપત્રોના ગ્રંથો પણ છે. ચોથો નીતિવિજયજીનો ભંડાર. એમાં ૫૦ પોથીઓ છે; લખાણ કાગળ ઉપર છે. પાંચમો શાંતિનાથ મહારાજનો ભંડાર. આ ભંડારમાં પ્રાચીન ગ્રંથો છે. એ શેઠ નગીનચંદ કરમચંદના

^૮ આવા ઉલ્લેખોનો પાર આવે તેમ નથી અને એને અહીં લખતાં ઘણા વિસ્તાર થાય. જૈન સમાજ કેટલો લાગવગવાળો હતો તે સહજ સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિગતના સાર જૈન પદાવળીઓમાંથી મળી શકે છે. દુકામાં જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે જૈન ચૈત્યપરિપાટી અને ખંભાતનો ઇતિહાસ એ લઘુ પુસ્તક એકું. ખંભાતમાં આવેલી જૈન સંસ્થાઓની વિગત પણ એમાં આપેલી છે અને તે ખંભાતના જૈન સમાજ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. એનાં નામાવલિ આપતાં વિસ્તાર વધારે થઈ જાય. ૬ એમ કહેવાય છે કે એકલા અમદાવાદના (ભંડારોમાંનાં) હસ્તલિખિત પુસ્તકો ભેગાં કરે તો ભંડારકર રીસચૈત્તરડીટચુટના સંગ્રહ કરતાં વધારે થાય.

૧૪૬

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

વહીવટમાં છે. કહે છે કે ડૉ. પીટરસને ઈ.સ. ૧૮૮૫માં જે યાદી કરેલી છે તે આ ભંડારની છે. આ સિવાય ખારવાડામાં શ્રી વિજયતેમિ સૂરિનો નવો ભંડાર પણ ઉત્તમ છે. એનું મકાન ત્રણ માળનું છે. ઉપાશ્રયોમાં છૂટાછવાયા ભંડારો છે. ૧૦

ડૉ. પીટરસન આ ભંડારોનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો જોવા ત્રણ વખત ખંભાત આવી ગયેલા. ડૉ. પીટરસને પોતે જોએલા ગ્રંથોની લાંબી નામાવલિ મુંબાઈની રાયલ એશયાટીક સોસાયેટીના જરનલના બે ભાગમાં છપાવી છે. ૧૧ એમાં વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ થતા પ્રાચીન ગ્રંથો છે અને કેટલાક મહત્વના ગ્રંથોની નકલો છે. કેટલાક ગ્રંથો કોઈ જગ્યાએ ન મળે તેવા પણ છે. હેમચંદ્ર સૂરિ તથા અભયદેવ સૂરિની કૃતિઓ ગાર્ગીચાર્ય કૃત કર્મવિપાક, મહાકવિ ધનપાલની કૃતિઓ વગેરે એવા ઉત્તમ ગ્રંથો છે, જેનાં નામ માત્ર આપવામાં પણ નાનો ગ્રંથ થાય. ૧૨

કેળવણી

હવે ખંભાતની કેળવણી વગેરે જોઈએ. ૧૯૩૧માં ખંભાત રાજ્યની વસ્તી ૮૭,૭૬૧ માણસોની અને તેમાં ખંભાત શહેરની ૩૧,૬૨૧ છે. રાજ્યની વસ્તી ૧૯૨૧ માં ૭૧,૭૧૫ હતી તે વધીને એટલી થયેલી છે. ઈ.સ. ૧૮૭૨માં કેળવણીની સ્થિતિ બહુ દયાગ્રનક હતી. હિંદુઓમાં ૯-૨૮ ટકા વાંચતાં-લખતાં જાણનારા અને મુસલમાનોમાં ૭-૯૯ ટકા. સ્ત્રીકેળવણી નહિ જેવી હતી. ૩૩,૩૭૧ હિંદુઓમાં ફક્ત ૨૩ લાણેલી અને ૫,૭૮૭ મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ફક્ત બે જ લાણેલી હતી. મૂજરાતી નિશાળો થોડી હતી. અંગ્રેજી લખુન માટે એન્ગ્લો વર્નાક્યુલર નિશાળ હતી અને શેઠ વરજીવનદાસ માણેકચંદે ૩૧. ૭૦૦૦ સ્કૉલરશિપો માટે આપ્યા હતા. વધારે લખુવા નડિયાદની હાઈસ્કૂલે જવું પડતું. ૧૩

પરંતુ જમાનો વધતાં કેળવણી વધતી ગઈ. આજે રાજ્યમાં ૬૫ મૂજરાતી નિશાળો છે અને તેમાં ૫,૫૬૭ છોકરાં લાણે છે. અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલની પ્રગતિ સારી છે. ૧૯૩૧માં મેટ્રિક્યુલેશનમાં ૪૫ વિદ્યાર્થી મોકલેલા તેમાંથી ૧૯ ઉત્તીર્ણ થયા હતા. યૌવ સ્ત્રીકેળવણી સંસ્થા પણ છે અને તેમાં ૨૫ છોકરાં ભાગ લે છે. રાજ્યની આટલી નિશાળો ઉપરાંત ૧૨ ખાનગી મૂજરાતી નિશાળો છે અને તેમાં ૫૬૨ વિદ્યાર્થીઓ લાણે છે. ૧૬ મદ્રેસાઓ ઉર્દુ, અરબી અને ફારસી શીખવવા માટે છે, એમાં ૩૫૭ વિદ્યાર્થીઓ છે. ‘મદ્રેસા-એ-તૈયબી’ અને ‘મદ્રેસા-એ-ગુલશનને અહમદી’ને સરકારી સહાય મળે છે. તારાપુર યુવક મંડળની નિશાળને પણ સહાય મળે છે.

૧૦ ખંભાતનો ઇતિહાસ અને ચૈત્ય પરિપાટી, પૃ. ૩૦ અને ૫૯. આ પુસ્તકની જોરબણી જેનેતરને ન સમજાય તેવી છે તે આગળ કહ્યું છે. આ બંને પૃષ્ઠ ઉપર ભંડારોની વિગત આપેલી છે અને તે સ્પષ્ટ નથી.

૧૧ J. B. B. R. A. S. No. XLIV. અને XIV Peterson's search for Sansk. M. S. S. આમાં નં. XLV પૃ. ૨૬માં અભયદેવ સૂરિની વાતમાં સ્તેલકને જ ખંભાત ધારેલું છે અને પૃ. ૩૭માં ‘ગંજુતાયા’ને ખંભાત ધારેલું છે, એટલે ડૉ. પીટરસનનો પણ આ ખાખતનો ભ્રમ હતો. આ ખાખત ‘અભિધાન’ પ્રકરણમાં ચર્ચા ગયા છીએ.

૧૨ ડૉ. પીટરસન લખે છે કે પૂર્વે એરિયા અને યુરોપના મહામાર્ગ પર આવેલા ખંભાતને આજે ભરે દરિયા પણ તળને જતા લાગે છે. વળી એજો ખંભાત કરતાં નગરામાં જોવાનું વધારે હશે એમ કહે છે.

૧૩ Bom. Gaz. VI. ૨૩૮-૨૯.

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

૧૪૭

રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત છે. ગામડાંમાં છોકરાઓની નિશાળમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે અને શહેરમાં એક અંત્યજની નિશાળમાં પણ ફરજિયાત છે. તારાપુર અને એક ખીજાં ગામમાં પણ અંત્યજની નિશાળો છે. રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃત માટે એક વેદશાળા ચાલે છે. એક જૈનોની કન્યાશાળા ચાલે છે જેમાં ૧૪૫ છોકરીઓ ભણે છે. ઉત્તરી કેળવણીને માટે રાજ્યની પ્રગતે ખંભાતની બહાર ભણુવા જવા માટે લાયકાત મુજબ સ્કૉલરશિપો પણ આપવામાં આવે છે. ગરીબ મુસ્લીમોનાં છોકરાંઓ સાફ નવી મુસ્લીમ હોટેલ નામદાર નવાબ સાહેબે ૧૯૩૨-૩૩માં ખોલી છે જેમાં ત્રીસ બાળકોને સર્વ બાબતમાં સરકારના ખર્ચે સંભાળી કેળવણી આપવામાં આવે છે. ઇ.સ. ૧૯૩૧માં કેળવણી પાછળ રાજ્યે ૮૭,૭૫૦ રૂપિયા ખર્ચ કર્યું હતું. ૧૪ ખંભાતમાં કોઓપરેટિવ સોસાયેટીનું કામ પણ ઠીક ચાલે છે અને એક કોઓપરેટિવ અરબન ઈક પણ છે.

હાલના નામદાર નવાબ સાહેબના ઉત્સાહભર્યા અમલમાં ખંભાત કેળવણીમાં ઝડપથી પ્રગતિ કરતું જાય છે અને એનો જનસમાજ ખીજાં સુધરેલાં શહેરોની સાથે ખેસે એવો થતો જાય છે.

૧૪ વધુ વિગત માટે જુઓ ખંભાત રાજ્યનો ઍડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ ૧૯૩૧-૩૨, પૃ. ૩૬ થા ૪૪.

પ્રકરણ સત્તરમું

જોવાલાયક સ્થળો

નગરા

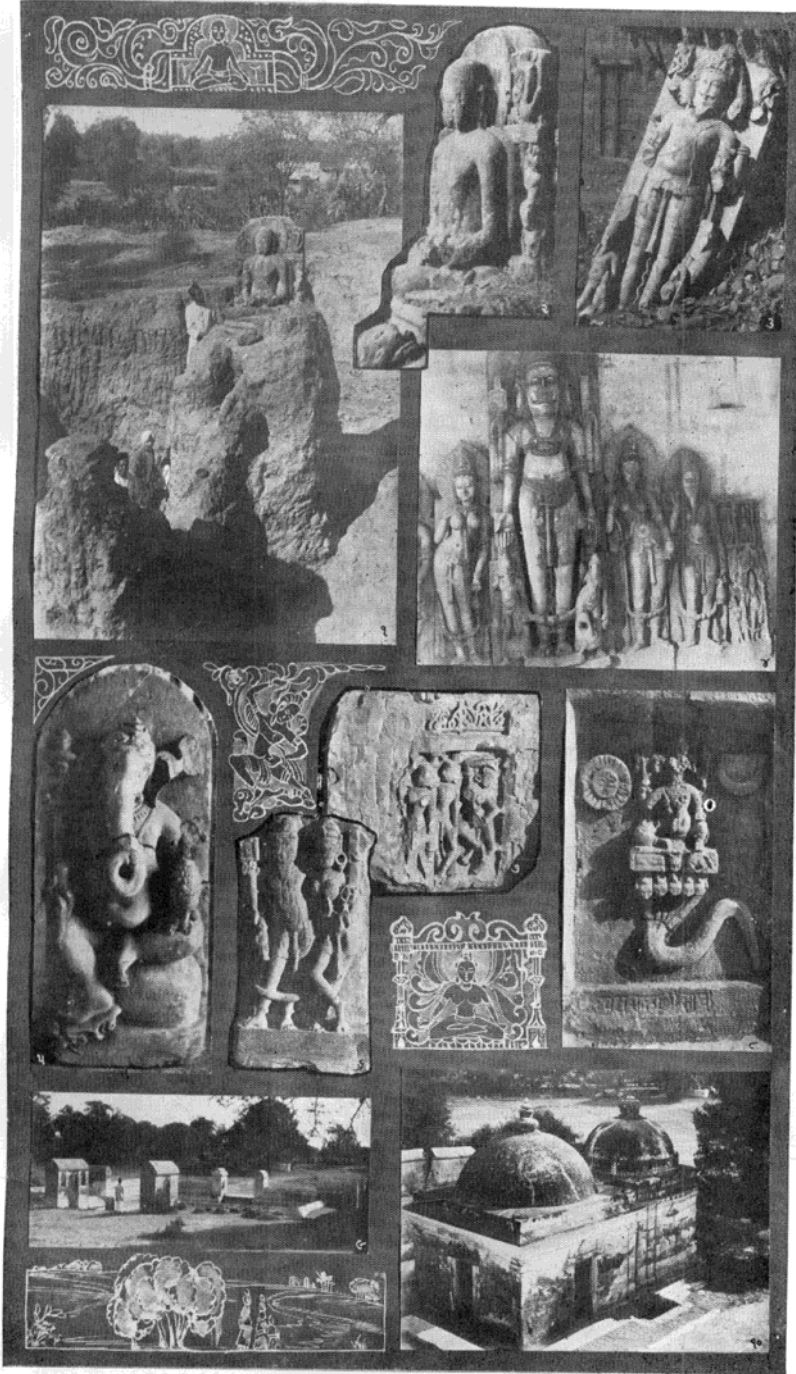
ખં ભાતનાં જોવાલાયક સ્થળોમાં ખંભાત શહેરનું વર્ણન અને એનાં જોવાલાયક સ્થળોનું વર્ણન પહેલું લખવાનું સામાન્ય રીતે મન થાય; પરંતુ ઇતિહાસ તેમજ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પહેલું વર્ણન નગરાનું કરીશું. ખંભાતથી ત્રણ ચાર માઇલ ઉત્તરમાં આ ગામ આવેલું છે અને આજે પણ ખંભાતનાં સારી સ્થિતિનાં ગામોમાં તે ગણાય છે. ખંભાતથી નગરા સુધીનો રસ્તો આડવાળો અને સગિયામણો છે. નગરા એટલે જૂના નગરનાં ખંડેરા.^૧ મોઢેરાની પેઠે આ ગામ પણ પ્રાચીન ખંભાતને સ્થળે જે નગર હતું તેના ટેકરાઓ ઉપર વસેલું છે, પરંતુ છુટા ટેકરાઓ ઉપર હોઈ મોઢેરાની પેઠે દૂરથી દેખાતું નથી. આ ટેકરાઓમાં પ્રાચીન નગર દટાએલું છે. એમાંથી દોઢ ફૂટ લાંબી મોટી પુરાતન ઇંટો ઘણીવાર નીકળી આવે છે.

આ નગરનું નામ એક વખતે નગરક હતું એમ નગરામાં આવેલા જયાદિયના મંદિરના લેખ ઉપરથી જણાય છે. નગરક મહાસ્થાન અને નારદે વસાવેલું તે ઉપરથી મોટું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હોઈ ઘણું પ્રાચીન હોવાનું આગળ જોઈ ગયા છીએ. હાલના ટેકરાઓ ઉપર વસેલા નગરા ગામની આસપાસ અને ખાસ કરીને ઉત્તર બાજુ દોઢ એ માઈલ સુધી અનેક ખંડેરા જણાઈ આવે છે, એટલે આ પ્રાચીન નગરનો વિસ્તાર કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

બ્રહ્માની મૂર્તિઓ

નગરામાં કેટલાંક જોવાલાયક સ્થળો છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એ હાલના ખંભાત કરતાં પણ વધારે મહત્વનાં છે. સૌથી પહેલાં બ્રહ્મદેવની પ્રતિમા જોવા જેવી છે. પ્રતિમાવિધાનની દૃષ્ટિએ એનું વર્ણન કરેલું છે. આ મૂર્તિ નગરા ગામની પાસેથી નીકળેલી છે અને મોટી મનુષ્યાકૃતિનાં કદની છે. ત્રણે મુખ જે દેખાય છે તેને દારીમૂંછ છે. આસપાસ બ્રહ્માજીની બે સ્ત્રીઓની જુદી મૂર્તિઓ છે. બ્રહ્માની મૂર્તિ આ રીતે હિંદુસ્તાનમાં આ ત્રીજી કહી શકાય. એક પુષ્કરજીમાં, બીજી ખેડબ્રહ્મામાં અને ત્રીજી નગરામાં. મૂર્તિ જોતાં કોઈ બીજા દેવના મંદિરમાં પેટા દેવ તરીકેની આ મૂર્તિ હોય એમ લાગ્યું નથી, પરંતુ એ સ્થળે બ્રહ્માનું સ્વતંત્ર મંદિર એક વેળાએ હશે એમ લાગે છે. બ્રહ્માની પૂજા થતી નથી એમ જે માનવામાં આવે છે તે ભૂલ છે. જોકે હાલ બ્રહ્માનાં સ્વતંત્ર મંદિરો કુત ઉપર ક્યાં તે બે જ છે; પણ નગરાની મૂર્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજા પ્રતિમામાં ગમે તેમ હશે, પણ ગૂજરાતમાં તો બ્રહ્માની પૂજા ખાસ હશે. આ મૂર્તિને હાલ એક નાના ઘરમાં રાખેલી છે અને એના ઉપર ગંદાં કપડાં પહેરાવી એના મુંદર શિરપને ઢાંકી દેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા-

^૧ પ્રભાસપાટણની બાજુમાં જૂનાં પ્રભાસનાં દટાઈ ગયેલાં ખંડેરાં કહેવાય છે તેને પણ નગરા કહે છે.

નગરાના પ્રાચીન અવશેષો

- (૧) નગરામાંથી નીકળેલી પ્રાચીન યુદ્ધમૂર્તિ; (૨) એજ મૂર્તિનું બાહ્યથી દર્શન; (૩) નગરામાં જયાદિત્યના મંદિર પાસેથી નીકળેલી મૂર્તિ; (૪) નગરાની બ્રહ્મા અને બ્રહ્માણીની બીજી આરસમૂર્તિઓ, જે અખંડ હોવાથી એક ઘરમાં રાખી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે; (૫) આરસની ગણેશમૂર્તિ; (૬) જમી મરિજદમાંથી મળેલા પથ્થર ઉપરની મૂર્તિ; (૭) ખંભાતની જુમા મસ્જિદમાં સમારકામ કરતાં પહેલાં ખંડિયેરમાંથી મળેલી મૂર્તિઓ; (૮) નગરા પાસેના કોટેશ્વર મહાદેવના કુંડમાં ભિતરતાં જમણી બાજુની દિવાલ પરની શેષનાગની ખંડિત મૂર્તિ; (૯) કોટેશ્વરના કુંડ; (૧૦) કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય : બાહ્યની જમીન ચડી ગઈ જણાય છે.

જોવાલાયક સ્થળો

૧૪૯

ની પૂજા આ સ્થળે સારા પ્રમાણમાં હશે એનો ખાતો પુરાવો નગરા ગામથી ખંભાત આજુ જતાં એક ઝાડ નીચે બ્રહ્માજીની બીજી ખંડિત મૂર્તિ પડેલી છે. આ મૂર્તિ પણ પહેલી મૂર્તિ જેવી જ સુંદર છે અને કદમાં પણ એવડી જ મોટી છે.^૨

જયાદિત્ય

એ જ રસ્તે જરા આગળ જતાં નગરા ગામની હાલની હદમાં જ જયાદિત્યનું સૂર્યમંદિર છે. ઈ.સ.ની બારમી સદીની પહેલાં ગૂજરાતમાં સૂર્યપૂજા થતી હતી. કાઠિયાવાડમાં અને કિનારા ઉપર સૂર્યપૂજા થતી હતી એ હાલનાં મંદિરોનાં અવશેષોથી માલૂમ પડે છે. પ્રભાસમાં સૂર્યમંદિર આજે પણ ઠીક સ્થિતિમાં છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગૂજરાતનાં ઉત્તમ મંદિરોમાં ગણી શકાય. એ ઉપરથી સૂર્યપૂજનનું એ સમયનું મહત્ત્વ સમગ્રાય છે. સાબરમતીના કિનારા ઉપર ઘણું સૂર્યમંદિરોના ઉલ્લેખો પુરાણોમાં મળે છે,^૩ ખંભાત પણ આ બધા ભાગનું અંગ છે અને જયાદિત્યનું મંદિર ખંભાતમાં સૂર્યપૂજા થતી હતી એ સિદ્ધ કરે છે. એ જયાદિત્યનું મંદિર અતિશૃષ્ટિથી પડી જવા જેવું થવાથી મહામાતૃ વરતુપાલે સમરાવેલું એવો લેખ મળેલો છે.^૪ એટલે તેરમી સદીમાં જયાદિત્યનું મંદિર સારી સ્થિતિમાં હશે. મૂર્તિ લગભગ છ ફીટ ઊંચી અને સુંદર છે. આ મૂર્તિ ઉપરથી એનું મંદિર મોઢેરાના સૂર્યમંદિર જેવડું હશે એમ કલ્પના થઈ શકે. ઘૂંટણ સુધી શિકારીના જેવા બેગ પહેરેલા સૂર્યનારાયણ વીરત્વના દેવ છે. એની પૂજા બંધ થઈ ત્યારથી ગૂજરાતમાંથી વીરત્વ ગયું.

કોટેશ્વર

નગરા ગામથી ઉત્તરે એકથી દોઢ માઈલ છેટે કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે એ પણ જોવા જેવું છે. જોકે ત્યાં કારીગરી કાંઈ નથી. પાસે એક પ્રાચીન કુંડ છે. એનાં પગથિયાં આગળ જમણે હાથે સરસ્વતીની એક નાની મૂર્તિ છે. એનું શિલ્પ સુંદર અને બૌદ્ધ સમય જેટલું જૂનું જણાય છે. અહીં સુધી નગરાની જગ્યાએ આવેલા પ્રાચીન નગરની ઉત્તર હદ હોય એમ જણાય છે.

ભગવાન યુદ્ધદેવની મૂર્તિ

નગરા ગામની વચ્ચે એક ટેકરા ઉપર ભૂરા પથ્થરની બનાવેલી ભગવાન યુદ્ધની એક મોટી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ રોજ ગામલોકના જોવામાં આવતી છતાં બહાર તે આવત કાંઈ જણાએલું નહિ. મુબ્બાઈના આઈઝાબેલના ખાતાને પણ આ આવતની ખબર આજ સુધી નહોતી, તે ગેઝેટીઅર કે બીજા એ વિવરના લેખકને ક્યાંથી હોય ? મૂર્તિ ઘણા વખતથી બહાર યુદ્ધનામ પડેલી હોવાથી એના કેટલાક ભાગ અને ખાસ કરીને મુખના કેટલાક ભાગ ઘસાઈ ગયા છે. ગામના લોકો એને યુદ્ધનાથ

૨ આ મૂર્તિને બ્રહ્માની પેઠે મુખ છે. તેમાં ત્રણ મોં દેખાય છે. વચ્ચેનું મોં પહેલી મૂર્તિ જેવું છે. તેને દાઢી, મૂઠ વગેરે છે, પણ આસપાસનાં એ મુખ દાઢી વગરનાં અને સો જેવાં છે. આનો યુવાસો કાઠ પ્રતિમાધિવાનશાસ્ત્રી કરશે એવી આશા છે. ૩ સાબરમતી તીરે ખડાચત ગામમાં કોટચર્કનું મંદિર છે. એ ખડાચતના છંદ્રદેવ છે. એ સૂર્યની પૂજા આજે કોટચર્ક વિજીત તરીકે થાય છે. બીજા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. ખંભાતમાં બીજું સૂર્યમંદિર બાલદિત્યનું હતું (કૌ. ખ. ૪૬)

૪ ભાવનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભ. ૧.

૧૫૦

જોવાલાયક સ્થળો

તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક લોકો મરણ પછી ત્યાં આવી અમુક ક્રિયા કરે છે.^૫ ગૂજરાતમાં આ જાતની બુદ્ધમૂર્તિ મળી આવે એ એક અસાધારણ બનાવ છે. ગૂજરાતમાં ખાસ કરીને દિનારાના ભાગમાં બૌદ્ધોનું જોર એક વખતે હતું એનો આ એક વધારાનો પુરાવો મળ્યો છે. ગુફાઓ વગેરે મળેલું, પરંતુ ઘોઘા પાસે પીરમમાં એક મૂર્તિ મળેલી તે પછી આ મૂર્તિ મળી છે. ગૂજરાતના ધાર્મિક અને સામાજિક ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આ મૂર્તિની ખાતર પણ ખંભાત આવી નગરા જવા જોઈએ છે. રાજ્ય તરફથી એ મૂર્તિની આસપાસ ખોદકામ કરેલું છે, પરંતુ કાંઈ ખાસ જાણવા જોઈએ મળ્યું નથી. શિવમંદિરના થોડા અવશેષો માત્ર નીકળ્યા છે. મૂર્તિ ત્યાં જ મૂળથી હશે કે આસપાસની કોઈ જગ્યાએથી ત્યાં આણેલી હશે તે કહી શકાતું નથી.

પૌરાણિક સ્થળો

રેકંદપુરાણ કૌમારિકા ખંડમાં આપેલાં તીર્થોમાંથી કેટલાંકનો આજે પતો નથી લાગતો. કેટલાંક આજે નગરામાં અને કેટલાંક ખંભાત શહેરમાં છે. ખંભાત શહેરમાં તો હાલનું શહેર વચ્ચે પધ્ધી અને નગરા વચ્ચે પછી ખાસ જાણીતાં તીર્થોને લાવી પધરાવ્યાં હશે એમ સમજાય છે. આ મંદિરોમાં જોવાલાયક કાંઈ નથી, છતાં કુમારનાથનું મંદિર, પતંગેશ્વરનું મંદિર, સોમનાથ, સ્તંભેશ્વર * વગેરે શિવમંદિરો અને વડા વાસુદેવની પોળમાં એક ઊર્ણ ઘરમાં વ્રદ વાસુદેવનું મંદિર એટલું જોવું તો ખરું. આ મંદિરોમાંથી કેટલાંકમાં કેટલીક પ્રાચીન નાની મૂર્તિઓ લાવીને મૂકેલી છે.

શહેરની અંદર અને બહારનાં પરચુરણ સ્થળો

ખંભાત શહેર પહેલાં ઘણું મોટું હતું, પણ ગઈ સદીમાં ઘણું ઘસાઇ ગયું હતું એમ આગળ કરેલાં વર્ણનોથી જણાશે. પરંતુ આજે એનામાં આજનાં બીજાં સુધરેલાં શહેરોની રોનક આવતી જાય છે. રેલવે સ્ટેશનથી ગવારાને રસ્તે થઇ શહેરમાં જતાં વહોરાઓનાં મકાનોની હાર અને એનો દેખાવ આકર્ષક છે. શહેર એકંદરે સ્વચ્છ અને રસ્તા સારા જણાય છે. માણિકચોક હાલ ચોક નથી, પણ માત્ર એક લતો છે. ત્રણ દરવાજા અને એના ઉપર ખુરજ કરી ધડિયાળ મૂકેલું છે એ નામદાર સહજત નવાજ સાહેબના વખતમાં થયેલું છે. ત્રણ દરવાજા ઉપર લેખ છે. ને હી. સં. ૯૯૨-ઈ.સ. ૧૫૮૪નો અકબરના વખતનો છે. માણિકચોક અને ત્રણ દરવાજા પાટણ અમદાવાદની પેઠે અકબરના સમયથી પ્રાચીન છે. અકબરના સમયનાં મરામત થઈ હશે. હાલ પણ મરામત થયેલી છે. ત્રણ દરવાજામાં પેઠા પછી દેખાવ કાંઈક ભવ્ય લાગે છે. ખુદલી મેદાન જેવી જગ્યામાં ડાબી બાજુ દીવાન સાહેબને રહેવાનું સરકારી મકાન છે. તે બેઠા ઘાટનું પણ સારી સગવડવાળું છે.

૫ આ મૂર્તિ ઈ.સ. ૧૬૩૨ના જુલાઈ માસમાં બહારના લોકોને પહેલી નજરે પડી. લોકો એને બુદ્ધનાથ કહે છે. એ મારે મુંબાઈની બુદ્ધ સોસાએટ્રીના સલાસદ અને સર્વ ધર્મતત્ત્વના પ્રખર વિદ્વાન ખંભાતના દીવાન સાહેબ શ્રી નર્મદાસંકરભાઈ કહે છે કે 'બુદ્ધનાથ' નામ શૈવ અને બૌદ્ધમતનું થયેલું મિશ્રણ બતાવે છે. આજે લોકો મરાણ પછી મડઈ બાળી બુદ્ધનાથ પાસે દીવો કરી પ્રાર્થના કરે છે એ મહાયાન બૌદ્ધોની બુદ્ધકાય અગર પ્રેધિચિત્તની માન્યતા છે. આ જગ્યા પ્રથમ શૈવ જણાય છે કારણકે મૂર્તિની આસપાસ ખોદકામ કરતાં શિવલિંગ, ગણેશ અને દેવીની મૂર્તિઓ તથા શંખ વગેરે નીકળ્યાં હતાં. નાથ શબ્દ એ નાથ સંપ્રદાય જે પાથુપતો પછી થયો તે ઉપરથી થયો છે. એમાં મતચેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ વગેરે સમર્થ મહાત્માઓ થઈ ગયા.

જોવાલાયક સ્થળો

૧૫૧

અંગ્રેજ હાઈકોર્ટનું મકાન જમણી બાજુએ આવેલું છે.

જુમામસ્જિદ

સામે પશ્ચિમ બાજુએ જુમામસ્જિદ આવેલી છે. એનું વર્ણન સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં થઇ ગયું છે. ખંભાત શહેરમાં એ સૌથી વધારે આકર્ષક અને ભવ્ય મકાન છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા જેવું છે. અંદરના લેખ પ્રમાણે અમદાવાદની મસ્જિદોથી આ મસ્જિદ વધારે જૂની છે એટલે સ્થાપત્યના અભ્યાસક્રમે પણ જોવાલાયક છે. મસ્જિદની બાજુમાં દરબારગઢ છે. નામદાર નવાબ સાહેબ હાલ નવા બીજા મહેલમાં રહે છે, પરંતુ અસલ રાજમહેલ આ છે અને જૂના વખતની બેડી મોગલાઈ બાંધણીનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનું વર્ણન પણ આગળ કરેલું છે. આ મહેલ અને આખા ખંભાત શહેરનો દેખાવ અંદર આગળથી ઘણો મનોહર લાગે છે.

અંગ્રેજ કોઠી

રાજમહેલ પછી અંગ્રેજ કોઠી ખાસ જોવાલાયક મકાનમાં ગણી શકાય. આ કોઠી ખંભાતના સ્થળને કુમારિકા ક્ષેત્રનું નામ આપનાર કુમારિકા દેવીના મંદિરના સ્થાન ઉપર છે એમ મનાય છે. કોઠીનું મકાન અંદરથી કિલ્લા જેવું અને ઓરડા હંફવાળા, સારા, મોટા અને સગવડવાળા છે. હાલ એમાં નામદાર નવાબ સાહેબ અને દીવાન સાહેબની ઓફિસો છે. કોઠી આળીસ હજાર રૂપિયાથી મુંબાઈના ખરોદજી પેરતનજી મેઠીએ વેચાતી રાખેલી તેમની પાસેથી નામદાર નવાબ સાહેબે ખરીદી લીધી છે. પહેલાં એમાં યુરોપીયનોને ઉતારો અપાતો. કોઠીનું મકાન ઈ.સ. ૧૬૧૭માં બંધાયું છે.

બગાચા અને તળાવો

શહેરની બહાર લાલબાગ ખાસ જોવાલાયક છે. સ્થાન ઘણું રમણીય છે. એમાં મોગલાઈ ઘાટનાં બે બેઠાં મકાનો છે અને એની સામે પાણીથી ભરેલા મોગલ ઢબના હોળ છે એથી શોભામાં વધારો થાય છે. બાગ અને મકાનો ઈ.સ. ૧૭૪૭માં મીરઝા બાકરે બાંધ્યાં છે. બાગની પાસે જ નારેસર તળાવ આવેલું છે. એને કિનારે પાણીની ટાંકી છે જ્યાંથી શહેરને પાણી પૂરું પડે છે. ખંભાતનો આ આખો યે ભાગ ઘણો જ મનોહર છે. તળાવમાં પાણી ભરેલું હોય છે ત્યારે તે ઘણું જ સુંદર લાગે છે. સામે કિનારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની બેઠક છે. નારેશ્વરને પુરાણમાં નારદે બનાવેલું નારદસર કહે છે. એને નારંગસર પણ કહે છે. નગીના નામની ગાનારીએ પોતાના નામના અક્ષર 'ન'થી શરૂ થતાં ત્રણ તળાવ ખંભાત પાસે બંધાવ્યાં તેમાંનું મુખ્ય તે નારંગસર એવી દંતકથા છે. પરંતુ તે આંધાર વગરની જણાય છે. લોકોમાં નારેસર નામ બોલાય છે તે પુરાણના નારદીય સરને વધારે બંધ બેસે છે. માદલા અથવા પાણીઆરી દરવાજા બહાર માદલા તળાવ છે. અહીં વિચિત્ર હાલતમાં દિલખુશ બાગ છે. એમાં ઈ.સ. ૧૮૦૨માં મુંબાઈના ગવર્નર મિ. ડંકનના માનમાં એક મકાન બાંધવામાં આવેલું. આ બાગનું ચિત્ર અને અંદરના મકાનની તે વખતની સ્થિતિ ફોર્સે (૧૭૭૫-૮૦) પોતાના ઓરિએન્ટલ મેમોઈર્સ નામના ગ્રંથમાં આપેલું છે. ગઈ સદીના મધ્યમાં બ્રિગ્ઝ લખે છે કે 'ફોર્સેના વર્ણન ઉપરથી ઉત્તમ મોગલાઈ બાંધણીનું મકાન સમજીને હું દિલખુશ બાગમાં ગયો, પણ ત્યાં તો પશ્ચિમની ઢબનું એ વખતના સર્જકો જનરલ કર્નલ ચાર્લ્સ રેનોલ્ડ્ઝનું

૧૫૨

જોવાલાયક સ્થળો

બાંધેલું મકાન દીઠું અને એ મકાન પાછળથી દરબાર સાહેબે ખરીદી લીધેલું.^૧ આ મકાનને સુધરાવી હાલ ત્યાં મુસ્લીમ હોટેલ કરવામાં આવી છે. આ સિવાય ખંભાતમાં હુસેની બાગ, રેશને જતાં એડવર્ડ બાગ, નવો બાગ અને ત્રણ માર્ચલ દૂર નેજા ગામ છે ત્યાં નામદાર નવાબ સાહેબનો બંગલો તથા બાગ પણ જોવાલાયક છે. ફતેહ દરવાજા બહાર શહેરની વાયવ્ય દિશામાં એક તળાવ છે. ત્યાં એક નાનું ઘર છે તેને કલ્યાણરાયના ઘર તરીકે ઓળખાવાય છે.^૭

કોટ અને દરવાજા

ખંભાતનો કોટ જૂનો છે અને ચાર ચોરસ વાર જમીનની આસપાસ વીંટાયેલો છે. ઉત્તરમાં ફતેહ અને પીઠના દરવાજા છે. પૂર્વમાં માદલા, ચક્ર અને ગવારાના દરવાજા છે. આ ગવારાનો દરવાજો અને પશ્ચિમનો પુરગનો તથા મક્કાઈ દરવાજો એ ત્રણ દરવાજા ખંભાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગવારાની બહાર મોટું બજાર ભરાય છે. દક્ષિણનો મક્કાઈ દરવાજો પહેલાં મક્કા તરફનાં વહાણ-માં એ દરવાજેથી જવાતું માટે કહેવાતો, અને પુરગ દરવાજો જકાતને માટે હતો.^૮ એ દરવાજાનો ઇતિહાસ આગળ જોઈ ગયા છીએ. પશ્ચિમે ચાકામલી દરવાજો છે. શહેરનો હાલનો દેખાવ એકંદરે સારો અને હિંદમાં સુધરેલા શહેરને શોભે એવો છે.

વડવા

માદલા તળાવથી આગળ દોઢેક માઇલ દૂર વડવાની વાવ છે. ઉત્તર ગૂજરાતની બીજી વાવો જેવી એ સુંદર અને મનોહર કારીગરીવાળી નથી, છતાં સામાન્ય રીતે મોટી વાવ છે અને રાતા પથ્થરથી બાંધેલી છે. આ વાવ સુલતાન મહમ્મદ બેગડાના સમયમાં બાંધાયેલી છે. વડવા એટલે ‘વટકુપ’.^૯ પ્રાચીન હિંદુ સમયમાં બંદર ઉપર બ્યાં મોટા દંડા ઉપર ધ્વજ ફરકતી તેને ‘વટકુપ’ (big mast) કહેતા. એ ઉપરથી ‘વડવા’ પ્રાકૃત થયું. એ જગ્યાએ પ્રાચીન બંદર હશે. ભાવનગર પાસે પણ એ રીતે વડવા છે. વાવ વિ. સં. ૧૫૩૬માં તંબોળી ધનદે સોડકચાણ માટે બાંધી એનો લેખ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

૧ અહીં બ્રિજની સમજમાં કાંઈક ગોટાળો સમભવ છે. (લુઓ Briggs Cities of Gujarashtra પ્ર. ૭ અને ૮.) ખંભાતની આસપાસ ઘણા બાગ હતા એમ પૂર્વે આવેલા શ્રુતિકર્તા વર્ણન કરી ગયા છે. ડૉર્સે મિ. ડંકન પહેલાં વાસ વર્ષ અગાઉ આવેલો; એટલે બ્રિજ કહે છે તે મકાન ડૉર્સેના વખતમાં નહિ હોય. લોકો કહે છે કે માદલા તળાવ ઉપર સાત માળનો મહેલ હતો તે તોડી પાડવામાં આવેલો છે. ડૉર્સેનાં વર્ણનને બ્રિજ બહુ વળન નથી આપતો. એક બૈન મંદિરને એણે હિંદુ મંદિર લખેલું છે. બ્રિજ પણ કેટલીક એવી નાની ભૂલો કરે છે. આ બંને લેખકોએ અદારમી સદીના અંતતું અને એંગલોસમીના પૂર્વાર્ધના ખંભાતનું એકંદરે સાફ વર્ણન આપેલું છે અને પરદેશીઓના વર્ણનમાં એ બંને સૌથી લાંબા છે. માદલા તળાવનું પાણી કપડાં ધોવામાં ખાસ વખણાય છે.

૭ Bom. Gaz. VI. 240. પરંતુ આ કયું તળાવ તે નામ ગેઝેટીયરના લેખકે નથી આપ્યું.

૮ ગેઝેટીયરમાં આપેલા આ દરવાજામાં પાછળ ફેર જણાય છે. એક હકીકતમાં ઉત્તરમાં ગવારા, ફતેહ અને લાલ; પૂર્વમાં પાણીઆરી; દક્ષિણમાં પુરગ અને મક્કાઈ તથા પશ્ચિમમાં ચાકામલી અને મહમ્મદ એમ આઠ દરવાજા છે. દિલ્હીના બાગનું નામ આ હકીકતમાં માદલા બાગ આપ્યું છે.

(૧) શ્રીમહા રાજચંદ્રનું ધામ (૨) વડવા વાવની અંદરનો એક ગોખલો
(૩) વડવા વાવ અંદરથી (૪) વડવા વાવનો બહારનો દેખાવ

જેવાલાયક સ્થળો

૧૫૩

જૈન મંદિરો

ખંભાતમાં પ્રથમથી જ જૈનોની મોટી વસ્તી હોવાથી એ અંધકામની શોખીન અને ધનવાન કોમે ધણું મંદિર બાંધ્યાં છે. પ્રાચીન મંદિરોનું તો આજે કંઈ નિશાન નથી, પરંતુ કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોની પ્રતિમાઓ ભોંયરાંઓમાં સંભાળપૂર્વક રાખેલી છે તે અદ્ભુત છે. પાંચ ભોંયરાંવાળાં મંદિરો, ઉપરથી ગમે તેવા દેખાવ છતાં, ખંભાતમાં ખાસ જેવાલાયક છે. આમાં શ્રી ચિંતામણુ પાર્શ્વનાથના જૂના ભોંયરાના દેવાલયનું વર્ણન પુરોપીય મુસાફરો કરી ગએલા છે. છેક ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધની આખરે આવેલા ક્ષિત્ત્ર લખે છે કે પાર્શ્વનાથનું ભોંયરાવાળું મંદિર ઉપરથી સામાન્ય ઘર જેવું છે. ભોંયરામાં ગિતરવાનું કદળુ છે.^૯ આજે તો આ મંદિરો શિખરબંધ નવાં થએલાં છે અને ભોંયરાં અજગાળાવાળાં થયાં છે. સાગોટા પાડાનું, રસ્તા ઉપરનાં ચિંતામણુજીનાં મંદિરો તેમજ આલીપાડાનું શાંતિનાથનું મંદિર જેવા જેવાં છે. ખંભાત સાથે જોમનું નામ જોડી ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો છે એવા ધામણુ (ચંભણુપુર)ના શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ (ધામણુ પારસનાથ)ની નીલમની પ્રતિમા પણ જેવા જેવી છે. માણેકચોકમાં આવેલા ચિંતામણુ પાર્શ્વનાથ અને આદીશ્વરના ભોંયરામાં ખંભાતના ધનવાન સોની તેજપાલે, પ્રભાવક શ્રી હીરવિજય સુરિના શિષ્ય શ્રી વિજસેન સુરિને હાથે વિ. સં. ૧૬૧૧માં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો લેખ છે.^{૧૦} સાગોટા પાડાનું મંદિર ત્રણ દરવાજેથી થોડે જતાં આવે છે. એમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથની મોટી પ્રતિમા છે. આ મંદિર પ્રાચીન છે. આગળ વહાણવટાની હકીકતમાં જોઈ ગયા એ શાહ વજિયા અને રાજિયાએ વિ. સં. ૧૬૪૪માં આ મંદિર કરાવ્યું છે અને પ્રતિષ્ઠા શ્રી વિજસેન સુરિના હાથે થઈ છે.^{૧૧} ડડાકોટડીનું શાંતિનાથજીનું મંદિર પણ જેવા જેવું છે; અને છરાલા પાડાનું ચિંતામણુ પાર્શ્વનાથનું મંદિર તો ખાસ જેવા જેવું છે. એ ભાટવાડાના રસ્તા ઉપર આવેલું છે. પાંચ શિખરવાળું અને ઉત્તમ પથ્થરનું અંધેલું આ દેવાલય શેઠ પોપટભાઈ અમરચંદે બંધાવ્યું છે.^{૧૨} ખંભાતની બહાર વડવાની વાવ પાસે શ્રી રામચંદ્રજીનું ધામ બાંધેલું છે. એ જગ્યા શાંત અને ઉત્તમ છે.

ખાંભાત હિંદુ-મુસલમાન ધામો

ખંભાતની પશ્ચિમે આગળબદર સાહેબનું પુરાણું ધામ છે. ત્યાં ભાંગેલાં વહાણોમાંથી બચેલા મુસલમાનો બાધા મૂકવા આવે છે. નારેસર તળાવ પાસે આવેલા પીરનું મોટું ધામ છે, ત્યાં પાંચણપુર આબુના વહોરા (ધાનદારિયા) કાગણુ સુદ પૂનમે ઝોરસ વખતે એકઠા થાય છે. પાસે આચાર્ય મહાપ્રભુની -

૯ Cities of Gujarashtra, Briggs. પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ક્ષિત્ત્ર લાવ બચરની (without expression) કહે છે. આમ જૈન પ્રતિમાઓને ઘણા પુરોપીય વિવેચકો સમજવામાં ભૂલ કરે છે; કેમકે એ લોકોને ધ્યાનસુદ્ધાનું ભાન હોતું નથી.

૧૦ ખંભાતનો ઇતિહાસ અને ચૈત્ય પરિપાટી પૃ. ૪૬.

૧૧ એ જ, પૃ. ૫૨.

૧૨ એ જ, પૃ. ૫૫-૫૬. ખંભાતનો ઇતિહાસ અને ચૈત્ય પરિપાટી એ નામનું લઘુ પુસ્તક ચૈત્ય અવસ્થાપક કમિટિએ છપાવેલું છે. જૈનોને યાત્રા માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી હશે. એમાં ખંભાતમાં આવેલાં બાવન જૈન મંદિરો તથા પ્રતિમાઓની સંખ્યા સાથે ટૂંક વર્ણન સાથે આપેલું છે પરંતુ એની ગોઠવણી એવી છે કે જૈનેતરને એમાં સમજણ ઓછી પડે. ખંભાતના જૈન સમાજનો હેવાલ એમાં ઠીક આપ્યો છે તે જોને ઈચ્છા હોય તેણે જોઈ લેવો.

૧૫૪

જોવાલાયક સ્થળો

એક છે. ખંભાત પાસે પીર અયુ તાલેજ સાહેબનો રોળો છે. એ સાહેબ પીરાણના ઈમારુદીન સાહેબના વંશના લગભગ ૭૫ થી ૮૦ વર્ષ ઉપર ખંભાત આવેલા. એમનાં સ્ત્રી ખંભાતમાં દંતારા વાડામાં રહેતાં હતાં. અયુ તાલેજ સાહેબનું મરણ ખંભાતમાં થયું. એમનો હિસ વરસમાં એ વખત-એક હોળી ઉપર અને બીજો મુસલમાન તારીખ પ્રમાણે જિજ્વાય છે. આ રોળમાં ઈ.સ. ૧૯૦૬માં ધોળકાના સૈયદએ કૂંટ કરી આગ લગાડી માલમત્તા લૂંટી લીધી હતી. આ સદીની શરૂઆતમાં સૈયદનો રાસડો ગુજરાતમાં ઘેરઘેર ગવાતો તેમાં એની વિકરાળ મુદ્રા, ફૂરતા અને ખંભાતની જ્વેલ તોડીને તે નાકો વગેરે ગવાતું.

કાકા કેલા

ખંભાતથી ત્રણ માઇલ દૂર કાકા કેલાની કબર છે. કાકા કેલા અને એમની સ્ત્રી કાકી કેલી ખંભાત પાસે ખેતરમાં કામ કરતાં હતાં એ વખતે અચાનક ત્યાંથી મુસ્લા અજદલા નામનો માણસ આવ્યો અને એમની પાસે પીવા માટે પાણી માગ્યું. કૂવામાં પાણી હતું નહિ તેથી કાકાએ આપ્યું નહિ. અજદલાએ જો કાકા મુસલમાન થાય તો કૂવામાં પાણી લાવવા કહ્યું અને તીર મારી પાણી કાઢ્યું. કાકા અને કાકી આ અમત્કાર જોઈ મુસલમાન થયાં. એ પછી લગભગ ધણા દિવસો મુસલમાન થયા, એ વહોરા કહેવાયા. ૨૬૦ રતલ જનોઈ એ વખતે કાતરી એમ કહેવાય છે. કાકાની કબર ખંભાત પાસે વહોરાઓનું મોટું ધામ ગણાય છે. ૧૩

ખંભાતથી દૂર આવેલાં સ્થળો

ખંભાતની પશ્ચિમે જૂનું અંદર અને દીવાદાંડી હતી એમ કહેવાય છે. આગળ થોડા માઇલ છેટે વડૂચી માતાનું સ્થાન આવે છે. ૧૪ રંદપુરાણની વૃદ્ધલિણી દેવી તે આ વડૂચી માતા. આગળ જતાં સાબરમતી સંગમ નજીકમાં વડગામ પાસે ભોરના ટેકરાઓ પાસે દરિયામાં ધનકા તીર્થ છે ત્યાં દર ૨૬ વર્ષે દરિયાનું પાણી ખસી જાય છે અને અંદરથી શિવલિંગ નીકળે છે. વડગામથી ૭ માઇલ પાણીમાં જવાનું છે. આ મૂર્તિ છેલ્લી સં. ૧૯૭૬માં દેખાઈ હતી. દરિયામાં એક ગંગવો કૂવો છે એનું પાણી મીઠું છે. ખંભાતની આસપાસનાં સ્થળોમાં ગુડેલ ગામ પાસે લૂણેશ્વર મહાદેવ જોવાલાયક છે. પેટલાદથી ખંભાતની હદમાં પેસતાં તારાપુર નામનું મોટું ગામ આવે છે. ખંભાત રાજ્યનું એ મોટું ગામ છે. કાર્તિકેય-રંદે એ જગ્યાએ તારકાસુર દૈત્યનો વધ કર્યો એથી તારકપુર તારાપુર નામ પડ્યું એમ કહેવાય છે. ગામમાં દૈત્યનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે.

ખંભાતને સામે કિનારે મહી નદીને તીરે કાવી તીર્થ જોવાલાયક છે. પુરાણમાં એને કુમારિકા ક્ષેત્રમાં ગણ્યું છે. પુરાણમાં છેક અમદાવાદ પાસેના ગત્રાડનાં ગયત્રાડેશ્વરી માતાનું વર્ણન કુમારિકા ક્ષેત્રમાં આવે છે, પરંતુ એ અર્થાં સ્થાન ખંભાત સંસ્થાનની સીમાની બહાર હોઈ અહીં વર્ણનની જરૂર નથી.

૧૩ કાકા કાકા કેલાને બહોળે કાકા અકેલા-એકલા હતા તેથી-કહે છે. આ દંતકથાને વધારે આધારની જરૂર છે. કહે છે કે રૌચલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં આ બાબતના અહેવાલવાળી ચોપડી છે. પણ આ લખતી વખતે તે જોવામાં આવી નથી.
૧૪ વડૂચી માતાનું સ્થળ ગુજરાતમાં સાબરમતીને કાંઠે ખીપળગ ગામમાં પણ છે.

પ્રકરણ અઢારમું

હાલનો સમય અને નામદાર નવાળ સાહેબ બહાદુરની અભિલાષાઓ

વી સમી સદીના પહેલા પાદના અંત ભાગમાં આખા જગતને માટે એવો સમય આવ્યો કે દરેક દેશના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ઇતિહાસમાં થોડાવધતો ફેર પડે જ. ઈ.સ. ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા યુરોપીય મહાયુદ્ધે છ વર્ષમાં એવી તો ભારે અસર કરી કે તેના ભરતીઓટની પરંપરામાં સપડાયેલું વિશ્વનું રાજકીય અને આર્થિક વહાણુ હજી સુધી પણ છૂટચું નથી. આપણા દેશમાં પણ એની અસરો સારા પ્રમાણમાં થઈ છે. ખંભાતના ઇતિહાસમાં ઇ. સ. ૧૯૧૫થી તે ૧૯૩૦ સુધીનો આ સંક્રાંતિસમય બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નીમાએલા અમલદારોના વહીવટમાં ગયો તે આગળ જોઈ ગયા.

વાવાઝાડામાંથી પસાર થઈ અંદરે સહીસલામત આવતા વહાણુને લેવા ને વધાવવા તેનો માલિક જ્ય તમ વિશ્વવિગ્રહથી ઉત્પન્ન થયેલા આર્થિક વાવાઝાડામાંથી પાર ઊતરી આવેલા રાજ્યના વહાણુને લેવા ઈ.સ. ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે હાલના નામદાર નવાળ સાહેબ હુસેન-યાવરખાન સાહેબ બહાદુર સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી આગળ આવ્યા. એ તારીખે એ નામદાર સંપૂર્ણ સત્તા સાથે તખ્તનશીન થયા.^૧

નામદાર નવાળ સાહેબનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૧૧ના મેની ૧૬મી તારીખે થયો હતો.^૨ એમના રાજકુટુંબની રીત પ્રમાણે ઉર્દુ વગેરે કેળવણી લઈને તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ માટે ઈ.સ. ૧૯૨૮ના એપ્રિલ સુધી રહીને પોતાના શિક્ષક સાથે ઇંગ્લંડ પધાર્યા,^૩ અને ત્યાં એક વર્ષ રહી સ્વદેશ પાછા આવી ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે તખ્તનશીન થયા. તખ્તનશીન થયા પછી એકમે વર્ષમાં જ નામદાર નવાળ સાહેબે દરેક ખાતાના વહીવટમાં એવી તો ગ્રીણવટ અને ઉત્સાહ બતાવ્યા કે રાજ્યને હાલનાં સુધરેલાં સંસ્થાનો સાથે સરખાવી શકાય તેવો સમય પાસે લાગવા માંડ્યો. બ્રિટિશ હિંદના વહીવટમાં અવનવા સુધારા કરવાનું કાર્ય કેટલાક સમયથી ચાલી રહ્યું છે તેમાં દેશી રાજ્યો પણ ભાગ લે એમ દૃઢ છે. તે માટેની એક કમિટી (States Enquiry Committee) ઇંગ્લંડથી નીમાઈ આ સમયમાં જ આવી. તે પહેલાં દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ હિંદ સાથેના ફેડરેશનમાં જોડાવું કે નહિ તેની વાટાઘાટ કરવા માટે હિંદના પાટનગર

^૧ Cambay Administration Report 1931-32.p. 2. ખંભાત રાજ્યની સુલાકાત મુઆઇના ગવર્નર અને વાઇસરોય અને લઈ શકે છે અને ૧૧ તોષીનું માન અપાય છે.

^૨ આ તારીખ અંગ્રેજી તારીખ છે. તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૦ના ટાઈમ્સ સપ્લિમેન્ટના અંકમાંથી લીધેલી છે. દેશી તારીખમાં તા. ૧૭ જમાદીઉલ અવ્વલ મહિનો આવે છે.

^૩ ટાઈમ્સ સપ્લિમેન્ટ-૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩.

૧૫૬

હાલનો સમય અને નામદાર નવાજ સાહેબ બહાદુરની અભિલાષાઓ દિલ્હીમાં તરેન્દ્ર મંડળની સલાઓમાં નામદાર નવાજ સાહેબે ઘણા રસપૂર્વક ભાગ લીધેલો અને કમિટી આગળ પણ ખંભાત રાજ્યના હક્ક સારી રીતે જળવાય એવી દરખાસ્તો મૂકી.^૪ આવા સમયમાં દી. બા. નર્મદાશંકરભાઈ જેવા સિદ્ધહસ્ત અને કાર્યકુશળ પુરુષની દીવાનપદ ઉપર નિમણુક કરી એ જ નામદાર નવાજ સાહેબની દીર્ઘદષ્ટિ અને ક્ષતેહ સિદ્ધ કરે છે.

ગાદીએ આવતાં જ નામદાર નવાજ સાહેબ બહાદુરે રાજ્યમાં સારા અને ઉપયોગી રાજકીય સુધારા (healthy and useful reforms) દાખલ કરવાની જાહેર અભિલાષા બતાવી. પ્રધાન મંડળ સાથે જોખમદાર તંત્ર (Join Cabinet responsibility) જેવું તંત્ર શરૂ કર્યું અને એ તંત્રનું શુભ પરિણામ આપ્યું છે એમ કહેવાય છે.^૫ ખંભાત બંદર વધારવા માટે આજ સુધી જે જે થયું છે તે જોઈ ગયા. નામદાર નવાજ સાહેબે બંદરને ડાલની કાચ પ્રમાણે મોટી સ્ટીમરો નજીક આવી શકે તેવી રીતે સુધારવા ભારે ખર્ચ કરીને મોટો પ્રયત્ન કર્યો છે અને બંદર માટે એઓશ્રીની અભિલાષાઓ બંદર ખુલ્લું મુક્તી વખતે કરેલા ભાષણ ઉપરથી જાણી શકાય છે. ખંભાત બંદર એની પૂર્વની જાહોજલાલીમાં આવે એ જોવાને દરેક ગૂજરાતી અભિમાનથી તૈયાર હશે.^૬

આજે ખંભાત રાજ્ય નામદાર નવાજ સાહેબ બહાદુરના અમલમાં એક સુધરેલા રાજ્યની માફક પ્રગતિ કરતું જાય છે. નામદાર નવાજ સાહેબ બહાદુરમાં તેમના પિતાના અધા સદ્ગુણો છે. એઓશ્રી શાંત અને ઉત્સાહી છે; શ્વભાવે મળતાવડા છે; પ્રજાની દરેક જાતોને સમાન દષ્ટિથી જોવાનો એમનો સિદ્ધાન્ત છે. પ્રજા સુખી થાય અને ખંભાતની સમૃદ્ધિ તથા આબાદી વધે એ એઓશ્રીના રાજ્યઅમલનું મુખ્ય ધ્યેય છે અને એ અભિલાષા પૂર્ણ થાય એવાં ચિત્તો એઓશ્રીના આજ સુધીના વહીવટમાં દેખાઈ આવે છે. ગૂજરાતનું આ પ્રાચીન બંદર એની અસલની ખ્યાતિમાં ફરી આવે એવી દરેક ગૂજરાતીની પણ શુભ અભિલાષા છે.

૪ Cambay Administration Report 1931-32, P. 3-4. આ દરખાસ્તોમાં (૧) રૂ. ૨૧૬૨૪ની વાર્ષિક ખંડણી ૨૬ કરવી, (૨) મીઠું પકવવાના હક્કની રકમમાં સુધારો કરવો અગર મીઠું પકવવાની દુટ આપવી, (૩) બંદરની ખીલ-વણીમાં સંપૂર્ણ છૂટ, (૪) ચલણી નાણાંને લગતા કરાર ફરી સુધારવા.

૫ એ જ પૃ. ૩, આ બાબતની વિગત ૧૯૩૨ પછીના રીપોર્ટમાં આવશે એમ મજકુર રીપોર્ટમાં જણાવેલું છે. સુધારામાં આ પહેલું પગથિયું છે એમ કહે છે.

૬ સુલેહના હક્ક પ્રમાણે ખંભાત બંદરને બ્રિટિશ બંદર જેવા બધા હક્ક હતા અને તે સુજળ કામ આગ્રુ થયું; પરંતુ ૧૬૩૩ની ૮મી એપ્રિલે હિંદી સરકારના નાણાંખાતાએ ખંભાત બંદરને પરદેશી બંદર તરીકે જાહેર કરી જુના હક્ક બેધ કર્યા અને જકાતનાં નાકાં બેસાડ્યાં. આ માટે દરખાસ્ત તરફથી હિંદી સરકારને અસલની શરતોની રૂઠિએ જુના હક્ક કાયમ રાખવા માટે હકીકતરણુ કરવામાં આવેલી છે. હજુ સુધી પરિણામ આપ્યું નથી. વિગત માટે જુઓ ટાઈમ્સ સર્કિલેન્ડ તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩.

યાકુત મંજિલ
(નામદાર નવાબ સાહેબનો બંગલો)

परिशिष्ट

પરિશિષ્ટ અ

ખંભ-સ્કંભતીર્થ, લિંગપૂજા અને હાટ હેશ

ખંભાત-ખંભાચત નામ સ્તંભતીર્થને બદલે સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યું છે, એ ગયા પ્રકરણમાં જોયું. સ્કંભ અને સ્તંભનો અર્થ થાંભલો જ થાય છે. વિદ્વાનો હેમચંદ્રે કરેલા વિકલ્પના આદેશથી સ્તંભતીર્થ ઉપરથી સાક્ષાત જ ખંભાદત્યનું રૂપ ઉપભવે છે.^૧ ડૉ. ખુલર સ્કંભતીર્થ નામ સ્વાર્થ માને છે. પરંતુ ખંભાતમાં આવેલા સ્તંભેશ્વરનું શિવલિંગ ખંભાત નામનું કારણ માની સ્કંભ સાથે મેળ મેળવવામાં શુંચાય છે.^૨ આ વિષય ઉપર જેટલી ચર્ચા વિદ્વાનોમાં થઈ છે એ બધાંયે, શિવનો પર્યાય સ્કંભ શબ્દ કોઈ પણ સપ્રમાણ હોય કે અંધમાં ન હોવાથી સ્કંભમાંથી ખંભાત નામ સ્વીકારતાં અચકાય છે. ૩ પરંતુ નામ એટલું તો સૂચવે છે કે સ્કંભ કે સ્તંભ ગમે તેમાંથી નામ થયું હોય; છતાં તેનો શિવના સ્તંભાકાર સ્વરૂપ સાથે કાંઈક સંબંધ છે. ડૉ. ખુલર શિવનું નામ રથાણું છે અને એનો અર્થ થાંભલો થાય છે એ ઉપરથી શિવનું એના સ્વરૂપમાં લિંગ ખંભાતમાં હોવાનું ધારે છે.

ખંભાત નામ, સ્કંભ-સ્તંભ અને વૈષાકરણો

ખંભાતના સ્તંભતીર્થ નામના ઉલ્લેખ પહેલાં એનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ ખંભાચત બે સદીઓથી વપરાતું હતું એ જોયું. હેમચંદ્રાચાર્ય એમનું વ્યાકરણ રચ્યું તે પહેલાં પણ ખંભાતનું પ્રાકૃત નામ દોઢથી બે સદીઓથી વપરાતું હતું અને ખંભાત સમૃદ્ધ બંદર હતું, એમ આરબોના ઉલ્લેખથી સિદ્ધ થાય છે. હેમચંદ્રના સમય પહેલાં ઘણી સદીઓથી સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી ભાષા તરીકે બંધ થઈ હતી. ૪ એટલે સ્કંભ શબ્દ ઉપરથી ખંભાચત ઉપભવતું વધારે કુદરતી લાગે છે; છતાં એ વૈદિક શબ્દ કોઈ કારણથી સુરિચ્છના ખ્યાલમાં ન આવ્યો હોય એમ સંભવે. ૫ એટલે સ્ત નો જ અને ષ નો વિકલ્પ ખંભાચત નામના પ્રાચીન ચાલ્યા આવતા પ્રયોગને પણ લગાડ્યો હોય. એ ભતના વૈકલ્પિક આદેશોમાં, બોલાતી ભાષા સિવાય કોઈ ખાસ નિયમ હોતો નથી. દાખલા તરીકે સ્ત ના અમુક અર્થના શબ્દોમાં ષ જ

૧ વ્યાકરણ સંબંધી ચર્ચા સં. ૧૯૬૯-૭૦ના 'વસંત'માં અને ૧૯૯૫ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને સી. ડી. દલાવ વચ્ચે બાલેશ્વી તે જોઈ લેવી. અહીં શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો મત માન્ય રાખેલો છે.

૨ ખંભાત ગેઝેટીઅર (ચુંબાઈ ગેઝેટીઅર ભાગ ૬. પૃ. ૨૧૧-૧૨).

૩ શ્રી નરસિંહરાવભાઈ ખરી સંકર કરે છે કે હાલ ખંભાતમાં શિવનું મંદિર છે માટે વિશેષક લક્ષણ તરીકે એ ઉપરથી ગામનું નામ ન પડે. શિવમંદિરો તો બધે છે. એટલે એ નામ પડવાનું કારણ પ્રાચીન અને ઊંડું છે એ ખતાવવાનો આ પરિશિષ્ટનો હેતુ છે; પરંતુ કારણ તો સ્કંભ જ છે.

૪ ઉપર જણાવેલી ચર્ચામાં શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો મત. પ્રાકૃત ભાષા પણ વેદસમય જેટલી જૂની છે એવો કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓનો મત છે.

૫ આ બાબતમાં શ્રી નરસિંહરાવભાઈ લખે છે કે: 'ખાજી એ તો ખજ' જ કે ખંભ રૂપ થવામાં સ્તના 'ત'કારનો ખરો સંબંધ નહિ જ હોય, સ્કંભના કાં દ્વારા જ એ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયેલો. પરંતુ એ તારતમ્ય હેમચંદ્રે લાખવાયે છે ગમે તે કારણથી તથા દઇને સ્તના વૈકલ્પિક આદેશો મૂકીને એક સૂત્ર કહ્યું હશે.' 'વસંત'માં આવેલી ચર્ચા.

૧૬૦

પરિશિષ્ટ અ

થાય છે અને અમુક અર્થના શબ્દોમાં વિકલ્પ થાય છે એવા આદેશ છે. ૧ આપણે યજ્ઞરાતીમાં શરૂ શબ્દ બોલીએ છીએ તેનું સંસ્કૃત સ્તર છે. પરંતુ તેનો વિકલ્પ સ્વર થતો નથી. કદાચ એ નિયમ કરનારને ખર શબ્દનો અર્થ નહોતો હશે. સ્થાણુ નું થાણુ અને ખાણુ રૂપ બને છે. ૭ પણ શિવના અર્થમાં તો થ જ થાય, સ્વ નહિ એમ આદેશ છે. રક્ષલ અને સ્તંભનો અર્થ એક જ છે તેથી વિકલ્પને સરળતા મળી છે એમ કાગે છે. પરંતુ રક્ષલ ઉપરથી મૂળ ખંભ શબ્દ બનેલો અને એ વૈદિક શબ્દ હ્રુમ થવાથી અને અર્થનું સામ્ય હોવાથી સ્તંભ ના સ્ત નો વિકલ્પ થાવલ્યો હશે.

થંભ-ખંભ અને હિંદની પ્રાંતભાષાઓ

આ બાબતની વિશેષ માહિતી હિંદુસ્તાનની ખીણ પ્રાંતભાષાઓમાં સ્તંભ માટે વપરાતા શબ્દો અને એના અર્થો ઉપરથી મળે છે. યજ્ઞરાતીમાં થંભ-થાંભલો અને ખંભ બનને છે, પરંતુ ઘરમાં ટેકાના સ્તંભને થાંભલા જ કહે છે. ખંભ શબ્દ લોકભાષામાં બહુ વપરાતો નથી. માત્ર એનું નાનું સ્વરૂપ કરી પાળીયાને ખાંભી કહે છે. મરાઠીમાં સ્તંભને ખાંભ કહે છે. મારવાડી, કચ્છી, સિંધી અને પંજાબીમાં થંભા જ કહે છે. બંગાળીમાં થામ વપરાય છે. પણ આમ શબ્દ યજ્ઞરાતીમાં ખંભની પેઠે એકો વપરાતો છે ખરો. જનમનગરનું ખંભાળીઆ ખંભ શબ્દ ઉપરથી છે. તેના ઈજેવ ખામનાથ મહાદેવમાં ખામ શબ્દ આ અર્થમાં ખાસ સુચક છે. એાદિયા ભાષામાં સ્તંભને ખુટ કહે છે અને યજ્ઞરાતીમાં ખીલીને ખુંટી કહે છે, અને ખુંટ શબ્દ બીજા અર્થમાં પણ કાંઈક નાના સ્વરૂપમાં સરખા અર્થમાં છે એમ કહી શકાય. હિંદી ભાષામાં ‘ખંભા’ શબ્દ વધારે વપરાય છે. આ શબ્દને માટે ખરી દિશા તો દ્રાવિડી ભાષાઓ બતાવે છે. તેલગુ ભાષામાં સંસ્કૃત સ્તંભ શબ્દ વાપરે છે, પણ કંબુ શબ્દ પણ છે. તામિલ ભાષામાં થાંભલાને તૂણુ કહે છે, તે સંસ્કૃત રઘુણુ ઉપરથી છે. પરંતુ ખીજે શબ્દ ‘કંબ’ છે. ૮ મલયાલમ ભાષામાં પણ તામિલ પ્રમાણે છે. કાનડી ભાષામાં ‘ખંભા’ શબ્દ છે. હિંદની પ્રાંતભાષાઓમાં તામિલ સર્વેથી વ્યંત્રી અને સંસ્કૃતથી સ્વતંત્ર છે. સંસ્કૃતના શબ્દો એણે લીધેલા છે ખરા, પણ સ્તંભ અને રક્ષલનો સૂક્ષ્મ ભેદ એણે જળવળી રાખ્યો છે. તામિલમાં ઘરના ટેકાના થાંભલા માટે તૂણુ શબ્દ વપરાય છે; કંબ શબ્દ કોઠને ટેકવળા વગર જોડેલા થાંભલા માટે વપરાય છે. તારનો થાંભલો કે જેના ઉપર ઘર કે પાટરો ટેકવેલો નથી તેને, અગર જમીનમાં ખુદેલા થાંભલો હોય તેને કંબ કહે છે. લાડી-લાકડી પણ કંબ શબ્દનો અર્થ છે. રસ્તા ઉપર ચિહ્ન તરીકે મૂકેલા નાના થાંભલાને પણ કંબ કહે છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે કંબ શબ્દ તૂણુ-સ્તંભની પેઠે ટેકા આપનાર અર્થમાં કદી વપરાતો નથી; પણ તૂણુ સ્તંભ અને કંબ બન્ને અર્થમાં વપરાય છે. યજ્ઞરાતીમાં ઘરમાં પાટરા નીચેના થાંભલાને ખંભ કહેતા નથી, પણ થાંભલો અગર થંભ શબ્દ દરેક અર્થમાં વપરાય છે. આ બતાવી આપે છે કે કંબ અને ખંભ શબ્દનું મૂળ એક છે અને જમીનમાં

૬ સિદ્ધ હેમ ૮-૨-૮માં સ્થાના પ્રકરણમાં આ સૂચ છે. તેમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે આ વિકલ્પ સ્તંભનો અર્થ થાંભલો થાય ત્યારે જ કરવાનો. તે પછીના એટલે ૮-૨-૯ સ્ત્રમાં લખે છે કે સ્પન્દમાવ વૃત્તો સ્તંભે સ્તસ્ય થર્તો મવતઃ ॥ એટલે સ્તંભનો અર્થ અટકાવવું-ગતિ ન હોવી-તેવો થાય ત્યારે સ્વ થતો નથી પણ થ અને ઠ થાય છે. આ ઉપરથી ચિકિત્સા કેવી રીતે થયા છે તે સમજશે. એટલે ભાષામાં રક્ષલનું પ્રાકૃત રૂપ ખંભ સ્વતંત્ર ચાલુ હશે, અને એનું મૂળ સંસ્કૃત હ્રુમ જેવું થવાથી ચાલુ સંસ્કૃત શબ્દ સ્તંભ ઉપરથી વિકલ્પ કરવો પડ્યા હશે.

૭ વધુ બાબત માટે જુઓ પડિત ખડેચરનાસર્માનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને ‘પાઠ્યઅસદ્ મહાલ્પણ’.

૮ પંજાબીમાં ખંભ શબ્દ છે. પરંતુ આપણી પેઠે બહુ વપરાશમાં નથી. તામિલમાં મૂળાક્ષર એાહા હોવાથી ક, ખ, ગ, ઘ ને ખટલે એક જ અક્ષર લખાય-એવાય છે. એ જ પ્રમાણે પ, ફ, બ, લ માટે સમજવું. એટલે ખંભાનું કંબ વપરાય છે.

૧૬૨

પરિશિષ્ટ ૩

વેદે સ્તંભને આપેલું સર્વશ્રેષ્ઠ દેવનું સ્વરૂપ, તેને માટે વાપરેલો પ્રભુપતિ શબ્દ, અને લિંગના અર્થમાં વાપરેલો વેતસ શબ્દ—જે નેતર કરતાં મંત્રાર્થમાં વધારે બંધ બેસે છે—એ બધું સ્તંભને શિવના જ્યોતિર્મય લિંગના અર્થમાં લેવા માટે વિદ્વાનોને પ્રેરે છે.

સ્તંભ અને લિંગપૂજા

આમાંથી બીજા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો સ્તંભનો શિવના લિંગ સાથે સંબંધ કેવો અને કેવી રીતે થયો? બીજું સ્વતંત્ર લિંગપૂજા (Phallus worship)નો સ્તંભ અને શિવલિંગ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે? ત્રીજું સ્વતંત્ર લિંગપૂજાને સ્તંભપૂજા સાથે સંબંધ હશે કે નહિ? અને એ બન્નેનો સ્તંભ અને શિવલિંગપૂજા સાથે સંબંધ થયો હશે કે નહિ? આ પ્રશ્નોને ક્ષીણે દુનિયાના પ્રાચીન સમાજમાં સ્વતંત્ર લિંગપૂજા (Phallus worship) અને સ્તંભપૂજા કેવી હતી તેનો દૃકમાં વિચાર કરવો પડશે.

સ્વતંત્ર લિંગપૂજા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં દુનિયાના ઘણા ભાગમાં હતી. ૧૫ એનો શિવપૂજા અને શિવના લિંગમાં અધ્યારોપ કરાવે અને કેવી રીતે થયો એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. ૧૬ ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાથી હિંદની પૂર્વે આવેલા દેશો સુધી એ પૂજા અથવા એમાંથી નીકળેલી અન્ય પૂજાઓનો પ્રચાર હતો. ઋગ્વેદમાં લિંગને પૂજનારાઓની નિંદા કરેલી છે. ૧૭ એટલે વૈદિક આર્યોના કેટલાક ભાગ અગર ઇંદ્રપૂજકો એ પૂજાને પ્રિયારતા હતા એમ સમજાય છે. મોહન જો દેશમાંથી જે લિંગ નીકળ્યાં છે તે જોતાં અને એનો સમય વિચારતાં વૈદિક સમયની શ્રગભગ હિંદુસ્તાનમાં આર્ય નહિ તો બીજા કોઈ ભતિ લિંગપૂજા કરતી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૮ આથી એમ પણ કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનમાં લિંગપૂજા આર્યોથી સ્વતંત્ર અને કદાચ એમના હિંદમાં આવતાં પહેલાંની હોય. પરંતુ હિંદમાં એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ એ જણાવું નથી. લિંગ પ્રતીકમાં હાલની માંડક કોઈ પણ વખતે અશ્લી-લતાનો ખ્યાલ પૂજનારાઓને આવ્યો હોય એમ સિદ્ધ થયું નથી.

પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં સ્તંભપૂજા અને એનું મૂળ

પશ્ચિમ એશિયાથી હિંદ સુધીના ભાગમાં પૂજાતા ઘણા દેવો અને દેવીઓમાં લિંગની આવના મૂળરૂપે હતી. એ કારણથી એ બધા દેવાને મૂર્ત સ્વરૂપ સ્તંભમાં મળવું. સ્તંભ ભૂમિમાં બદ્ધ—બંધો

શોપો વૈતસ હિતિ પુસ્ત્રજનનસ્યેતિ નિરુક્તમ્ ॥ સાયણ ॥ વૈતસો દંડઃ પુલ્વંગગસ્વજામ્ ॥ આ હિરણ્યમય વેતસ શબ્દ ઋગ્વેદમાં ૪-૫૮-૫માં ધૃતદેવના સૂક્તમાં આવે છે. એ સૂક્તમાં દેવ સંબંધી ગોટાળો જ છે. હેવટ ધૃતદેવ ગણ્યો છે. આખા સૂક્તનો ખરો અર્થ સમજાય તેવો નથી (obscure છે). સાયણાચાર્યનો મત પાશ્વત્ય વિદ્વાનો સ્વીકારતા નથી. સાયણ હિરણ્યવેતસનો અર્થ અખંડભવ અગ્નિ એટલે વિદ્યુત એવો કરે છે, પરંતુ તે બંધ નથી બેસતો. ધૃતના પૂરમાં હિરણ્યવેતસ બંધું છે એમ મંત્ર કહે છે. પાશ્વત્ય વિદ્વાનો કાંઈ ખુલાસો કરતા નથી. ૫૨-૫૨૧ લુપ્ત થનાથી અર્થ લુપ્ત થયો જણાય છે. એટલે અથર્વવેદના હિરણ્યવેતસ સાથે એને કાંઈ સંબંધ હોય તો વધુ શોધખોળથી પ્રકાશ પડે.

૧૫ Phallism by E.S. Hartland. Enc. of Rel. and Ethics IX. 815-831.

૧૬ W. Crooke: Hinduism. Enc. Rel. Ethics VI. P. 700. "The origin of the cult in India is obscure."

૧૭ શિશ્રદેવો : ઋ. ૭-૨૪-૫. આ મંત્રમાં ઉપરથને પૂજનારાઓને પાસે ન આવવા દેવા ઈંદ્રને સત્ત્વે છે અને બીજામાં ઈંદ્રે શિશ્રને પૂજનારાઓનું શહેર છતી લઈ તેની સમૃદ્ધિ લઈ લીધાનું લખે છે.

૧૮ Marshall: Mohenjo Daro. pp. 58-63. એનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ગણાય છે. પૃ. ૫૫માં લખે છે કે અવશેષોમાંથી જડેલી મૂર્તિ એ ઐતિહાસિક શિવ પહેલાંના પ્રાગૈતિહાસિક શિવની મૂર્તિ હશે.

પરિશિષ્ટ અ

૧૬૩

રહે છે તેથી એ ઢિંગનું-શિશનું પ્રતીક મનાવા લાગ્યો. પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં કોઈ દેવને ઊર્ધ્વ અગર ટકાર erect, high, એવાં વિશેષણો લગાડેલાં જણાતાં તો એનું મૂળ ઢિંગની લાવનામાં મનાયું. ૧૯ કેટલીક વાર ભિન્નભિન્ન દેવોનું સ્તંભાકારમાં પૂજન થતું તો કેટલીકવાર એક જ દેવતાનું પશ્ચિમ એશિયાના જુદાજુદા દેશોમાં જુદેજુદે નામે પૂજન થતું. ૨૦ પરંતુ એ બધાનો આકાર સ્તંભ સ્વરૂપ જ હતો. એસીરિયા અને બાબિલોનમાં સ્તંભપૂજા બહુ વધતી હતી. ત્યાંની ‘અશિર્તુ’ (Ashirtu) નામની દેવતાનું પૂજન, અને એ દેવતાનું કીનિશિયા અને દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં ‘અથિરત’ (Athirat) નામથી થતું પૂજન સ્તંભાકાર મૂર્તિથી થતું. ૨૧ ઉત્તર સેમેટિક પ્રદેશની પેઠે દક્ષિણ સેમેટિક પ્રદેશ એટલે અરબસ્તાનની આસપાસના ભાગોમાં પણ આપણા સ્તંભની માફક એ શબ્દ (Athirat) પ્રથમ સ્તંભના અર્થમાં અને પછી દેવતા અર્થમાં વપરાવા માંડ્યો. ૨૨ સ્તંભનાં એ દેશોનાં ઉપર જણાવેલાં નામોમાં થોડા થોડા ફેરફાર માલુમ પડે છે. હિબ્રુ અને ફિનિશિયન ભાષીમાં એને ‘આશેરા’ (Asherah) પણ કહે છે. આ ‘આશેરા’ની મૂર્તિ એ પાતળા સ્તંભ જેવી હતી અને એના ઉપર કોઈ વાર બાલચંદ્રની કલા અને કોઈ વાર સૂર્ય જેવું બિંબ કરતા. હિબ્રુ લોકમાં સ્તંભ સંપ્રદાય (cult of post) હતો અને એ કોઈ વાર મનુષ્યાકૃતિ અને કોઈ વાર ઢિંગ (શિશન)ની આકૃતિમાં પૂજતા. ૨૩ કેટલાક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું માનવું છે કે હિંદુઓની શિવલિંગપૂજા સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજામાંથી આવી હોય. પછી તે વેદોના યજ્ઞોના સ્તંભ કે દ્રાવિડી લોકની સ્તંભપૂજા એ નક્કી થઈ શકતું નથી. ૨૪ આ મત ધરાવનાર એક લેખક કહે છે કે સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજાનું કાંઈ પ્રમાણ આજે હિંદુસ્તાનમાં મળતું નથી. આ બાબતમાં એ લેખકનો કેટલોક ભ્રમ છે. સ્તંભપૂજા શિવલિંગપૂજામાં એવી તો ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે કે સ્વતંત્ર પુરાવા આજે ન મળે. છતાં એવી પૂજા હતી એટલું નક્કી કરવા પુરતો પૂરાવો તો મળશે અને એની ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું.

એક લેખક કહે છે કે હિંદમાં અશ્મ (પથ્થર) જુદેજુદે સ્વરૂપે પૂજાય છે. સામાન્ય પથ્થરથી માંડી કોતરેલા સ્તંભની પૂજા થાય છે. એ રીતના સ્તંભ કે એવા આકારની પ્રાચીન અશ્મપૂજાને પાછળથી

૧૬ જુઓ: Poles & Posts: G.A. Barton: Enc. Rel. & Ethics X. 91-98; Westroph: Ancient Symbolism and Phallus worship; W. Crooke: Hinduism, Enc. Rel. & Ethics VI. 700.

૨૦ Westropp: Ancient Symbol Worship and Influence of Phallic Idea etc.

૨૧ Poles & Posts: by G.A. Barton: Enc. of Religion & Ethics Vol. X. pp. 91-98.

૨૨ એ જ. એ લેખક એક લેખમાં લખે છે કે ખાસ કરીને અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામના પહેલાંની મૂર્તિપૂજાના અવશેષોનો ઈસ્લામના પ્રચાર પછી એવો ભારે નાશ થયો છે કે મૂર્તિઓના સ્વરૂપ માટે સાહિત્યના ઉલ્લેખો સિવાય ચૂલ આધાર કવચિત જ મળે.

૨૩ એ જ પૃ. ૬૪. લેખક કહે છે કે અરબસ્તાનની પેઠે એ દેવદેવીના સ્વરૂપમાં ચત્રાવા લાગ્યો. પરંતુ આ બધામાં તે સમયમાં અર્થની ચૂંચવણ એવી હતી કે શેમાંથી શેનું સ્વરૂપ થયું તે સમજાતું નથી. પરંતુ બધાની મૂર્તિ સ્તંભાકાર હતી. It is probable that wherever the name of post became the name of a divinity, it was because of such confusion, but it is certain that among the Amorites and in Arabia the name of the post passed into the name of a goddess, and it is quite possible that it was so in Israel. આ ચૂંચવણ હિબ્રુ માટે હશે.

૨૪ એ જ પૃ. ૬૪. સ્તંભપૂજાનો શિવલિંગ સાથે શો સંબંધ એ ચર્ચા આગળ કરીશું.

૧૬૪

પરિશિષ્ટ અ

સ્વયંભૂ શિવલિંગ તરીકે માનવા શાળ્યા. ૨૫ દક્ષિણ હિંદમાં કોઇપણ દેવ એક પથ્થરનો સ્તંભ હોયો હતોને પૂજતો. ખેતર અને ગામની હદ તરીકે વપરાતા નાના સ્તંભાકાર પથ્થર ક્ષેત્રપાત્ર તરીકે પૂજતા. પ્રાચીન અરબસ્તાનમાં એવા પથ્થરોનાં પૂજન થતાં. ૨૬ આખી સેમીટ (Semites) પ્રબ સ્તંભ હોવા કરી પૂજવા માટે બળીતી હતી. ૨૭ કેનાનાઈટ પ્રદેશોના દરેક મંદિરમાં સ્તંભ (Asherah)ની પૂજ એ મુખ્ય વસ્તુ હતી. ૨૮ મોહેન જો ડોહોની શોધોથી સિદ્ધ થયું છે કે એક ધર્મ ન માનીએ તો દેવ-દેવીઓ અને પૂજનવિધિઓની એક પ્રકારની સમાનતા હિંદના પશ્ચિમભાગથી શરૂ થઈ ઇન્ડિયામાં નાઇલ નદીના પ્રદેશ સુધી હતી. ૨૯ ‘મસેબોથ’ (masseboth) અગર આરબોનો massebhah એ લિંગાગરના નાના સ્તંભ જેવા પથ્થરો છે. ફિનિશિયનો દરેક મંદિરમાં એની પૂજ કરતા. ૩૦ સીરિયામાં (આરમેનિયા) ‘હદાદ’ (Hadad) નામના દેવની મોટી પૂજ થતી. ૩૧ આસપાસના દેશોમાં પણ એ પૂજતો. ૩૨ એ દેવનું વર્ણન આપણા રુદ્ર શિવને મળતું આવે છે. આરમેનિયનોની પૂજનની વસ્તુઓમાં કોણાકારના પથ્થરો વપરાતા હતા. ‘હદાદ’ના એક લેખમાં કહ્યું છે કે આરમેનિયનો પૂજનમાં સ્તંભ (nesib)નો ઉપયોગ કરતા. બીજા લેખમાં ‘મસેબાહ’ (massebhah)ના ઉપયોગનું વર્ણન છે અને એ પણ સ્તંભ (stela)ના આર્થમાં વાપર્યો છે. ૩૩ ઇન્ડિયા વગેરે દેશોમાં ‘હર્મીસ’ (Hermes) નામે દેવ સરહદ વગેરેના દેવ તરીકે ગણાતો અને એ સ્તંભાકારે પૂજતો. એનું વર્ણન કેટલેક અંશે

૨૫ જુઓ Stones: by Hartland, Crooke, Barton અને Gardner. આ લેખકોનો અરમપૂજ ઉપર Enc. of Religion and Ethicsમાં આપેલો વિવેચ.

૨૬ એ જ પૃ. ૮૭૬.

૨૭ એ જ પૃ. ૮૭૬-૮૮૦: “The Semites were among the most assiduous raisers of ‘Pillars’ in the ancient world. . . . But it is as sacred stones-signs, representation or habitations of deity that pillars are of the most conspicuous importance among the Semites.”

૨૮ Enc. Bri. Phoenicia, P. 456. એમાં લેખક કહે છે કે મંદિરના ચેકમાં સ્તંભ ખાસ રખાતો, પરંતુ કેનાનાઈટ પ્રદેશો (એશિયા માઇનોરના કેટલાક પ્રાચીન ભાગો)માં એનું પૂજન ચોક્કસ થતું.

૨૯ Sir John Marshall: Mohenjo Daro. P. 50.

૩૦ Phoenicians: Enc. of Rel. & Ethics pp. 887-897. by Lewis Bayles. એમનો કેનાનાઈટ પ્રબમાં સમાવેશ થાય છે. આ લેખમાં Asherahનું નામ Ashtart આપ્યું છે જેને અરબીમાં નસબ (Nush) કહે છે. Nesib પણ એ જ અર્થમાં છે. નસબનો અર્થ પણ સ્તંભ છે. આશોરનો અર્થ પાછળ જોયો છે. કહે છે કે Ashtartના માનમાં કુંવારી અને પરણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની પવિત્રતાને ભંગ કરે છે. આ બીના આ સ્તંભાકાર દેવીનું મૂળ ચિહ્નપૂજ Phallus worshipમાં છે એમ બતાવે છે. આ દેવીનું એક બિરૂદ Elot છે અને એને આરબની અલ લાત નામની દેવતા સાથે સંબંધ હોવાનું બતાવે છે. અલ લાત અગર લાત બાબત આગળ જોઇયું. ખરી રીતે પશ્ચિમ એશિયાનાં દેવદેવીઓમાં દરેક દેશનાં નામોમાં બહુ ગોટાળો છે.

૩૧ Syrians or Armanians: Enc. of Rel & Ethics Vol. XII. P. 166-7.

૩૨ Phoenicians Enc. of Rel. & Ethics Vol. IX. P. 887-897.

૩૩ Syrians or Armanians: Enc. of Rel. & Ethics Vol. XII. P. 166-7. ઈ. સ. પૂર્વે આઠમી સદીના Senjirlina લેખ મુજબ હદાદ (Hadad)નું નામ દેવોમાં પહેલું છે. હદાદની સ્ત્રીનું નામ ‘એતર્ગતિસ’ (Atargatis) છે. સિરિયાની એ મુખ્ય દેવી છે અને એનું બીજું નામ અલ લાત છે. પાછળથી હદાદની પૂજ સૂર્યપૂજામાં મળી ગઈ.

પરિશિષ્ટ અ

૧૬૫

જ્ઞેત્રપાલને મળતું છે. ૩૪ વેરૂપ નામના એક લેખક કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં શિવલિંગની પૂજા એ સ્તંભપૂજનું સ્વરૂપ છે. ૩૫ હિંદુ અને ફિનિશિયન લોકોમાં શનિ (Saturn)ની પૂજા સ્તંભના આકારમાં થતી; ૩૬ અને એનાં જુદાંજુદાં નામ હતાં. હિંદુઓના મૂળ પુરુષ એથ્રેડામને સૂર્યપૂજા સાથે મેળવે છે. મેઝીઝ એને જ્વાલામય સ્તંભરૂપે દેખે છે અને એ જ્વાલામય સ્તંભ હિંદુઓને દોરે છે. ૩૭ ઇજિપ્તમાં 'સેથ' Seth નામનો દેવ હતો. એને 'સેટ' (Set), અગર સાટ (Sat) અગર થોથ (Thoth) પણ કહેતા. એનો અર્થ ઊર્ધ્વ સ્તંભ થાય છે અને એનું મૂળ લિંગપૂજામાં છે. ૩૮ 'સેટ' અગર 'સેટ'ના પહેલા અક્ષરનો ફેર થઈ 'તેટ' (Tet) થાય છે અને એને શનિ સાથે જોડે છે. બૅબિલોનમાં એલ (El) મોટા દેવ હતો અને એને પણ શનિ સાથે જોડે છે. ૩૯ મી. વેરૂપ લખે છે કે શનિ આમ કેટલાક દેવો સાથે એક હોઈ તેનું આયુધ ત્રિશૂળ હતું, અને એનું (શનિનું) પ્રતીક હિંદુસ્તાનમાં શિવના લિંગ તરીકે આવ્યું. શનિના 'કિવન' (Kivan) નામને શિવ સાથે જોડવાનો ચત્ત કરી શનિ અને શિવની લિંગ-સ્તંભાકાર પૂજનું મૂળ શિક્ષપૂજા સાથે જોડે છે. ૪૦ ટૉલેમીના મત પ્રમાણે એસિરિયા અને ઈરાનમાં લિંગપૂજનું ૪૧ યુકેટન (Yucaton)—મંદિરની સામે ઊર્ધ્વ સ્તંભ (upright pillar)—એ લિંગ હતું. ૪૨ આ બધા દેવો પાછળથી સૂર્યદેવમાં સમાઈ ગયા; તેથી સ્તંભ એ બધા દેવોનું પ્રતીક હોવાથી એનો સૂર્ય સાથે પણ સંબંધ છે. ૪૩ અને સૂર્ય સાથે જોડાવાથી એમનું મૂળ શિક્ષપૂજામાં હતું એ કાળે કરીને બૂલાઈ ગયું. ૪૪

આ પ્રમાણે જુદાંજુદાં દેશોમાં સ્તંભપૂજન જુદેજુદે રૂપે અને નામે હતું. હિંદુસ્તાનમાં એ શિવના લિંગસ્વરૂપમાં આવ્યું એમ આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો મત છે. ૪૫ મિ. વેરૂપ શનિના સ્તંભાકાર સ્વરૂપ અને 'કિવન' નામને શિવ સાથે જોડે છે તે માટે કોઈ સબળ આધાર આપતા નથી. પરંતુ શૈવોના વ્યાપક સંપ્રદાયે હિંદુસ્તાન અને બહારના ઘણા સંપ્રદાયો તથા દેવદેવીઓને પોતાનામાં લઈ લીધાં છે. ૪૬ હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના દેશો અને અરબી સમુદ્રના કાંઠાના દેશો તથા પશ્ચિમ એશિયાના

૩૪ Ancient Symbol-worship: Influence of the Phallic idea in the religions of antiquity: by Hodder M. Westropp and C. Staniland pp. 49-52.

૩૫ એ જ પૃ. ૫૧.

૩૬ એ જ પૃ. ૫૩-૫૪. શનિને Kivan કહેતા.

૩૭ એ જ પૃ. ૫૪. જ્વાલામય સ્તંભની વાત શિવલિંગની પૌરાણિક ઉત્પત્તિને મળતી છે.

૩૮ એ જ પૃ. ૫૬, ૫૬, ૭૫.

૩૯ એ જ પૃ. ૫૬.

૪૦ એ જ પૃ. ૭૫.

૪૧ એ જ પૃ. ૨૫.

૪૨ એ જ પૃ. ૨૫. અહીં મિ. વેરૂપ મિ. સ્ટ્રીવન્સનો મત ટાકે છે.

૪૩ એ જ પૃ. ૬૦.

૪૪ એ જ પૃ. ૬૧. જુદાંજુદાં નામવાળા આ સ્તંભદેવો સૂર્યદેવમાં સમાઈ ગયા. મૂળ ભૂતાર્થ જવાથી પાછળથી મોટા દેવો તરીકે પૂજવા લાગ્યા.

૪૫ એ જ પૃ. ૫૧. In Linga of India we have another instance of the use of Pillar-Symbol. આગળ એના phallic સંબંધ આટે લખે છે.

૪૬ શૈવધર્મ એટલે વ્યાપક છે કે એણે ખાસ કરીને આર્યેતર પ્રજાઓમાં લિંગલિંગ સંપ્રદાયો અને એમના લિંગલિંગ

૧૬૬

પરિશિષ્ટ અ

દેશોને અનેક પ્રકારનો એવો તો નિકટનો સંબંધ હતો. ૪૭ કે ઉપર જણાવેલી કોઈ પ્રકારની સ્તંભપૂજા સિંધ અને યજ્ઞરાત કાઢિયાવાડને કિનારે આવી હોય તો નવાઈ નથી; અને જ્યારે સિંધપૂજા શિવના સિંઘની પૂજા સાથે અને રુદ્રશિવના મત સાથે જોડાઈ ગઈ ત્યારે એવા સ્તંભો શિવસિંઘ તરીકે પૂજાયા હોય એ પણ અસંભવિત નથી. ૪૮ શનિની સ્તંભાકાર પૂજા માટે એક વિચિત્ર દાખલો પુરાણમાં મળે છે. સ્કંદ પુરાણ કહે છે કે શનિએ મહીસાસર સંગમ ઉપર શનિદેશમાં શિવનું સિંઘ પૂજ્યું. ૪૯ વળી ગ્રહભ્રમમાં શનિની સ્તુતિમાં શનિને સૌરાષ્ટ્ર દેશનો કહ્યો છે. સ્કંદ પુરાણનું વર્ણન માહેશ્વર ધર્મોની વૃક્ષિ માટે હોવાથી શનિએ શિવસિંઘ પૂજ્યું એમ લખ્યું છે. પરંતુ ઉપરની વાતને આ પૌરાણિક વાત સાથે ઘટાવતાં શનિનો શિવસિંઘ સાથે સંબંધ થવામાં યજ્ઞરાતના કિનારા ઉપર પણ આ સ્તંભપૂજા કારણભૂત હોય અને ખરી પરંપરા હ્રુસ થઈ હોય.

હિંદમાં સ્તંભપૂજા

હિંદુસ્તાનમાં સ્તંભપૂજા હોય અને પાછળથી તે શિવસિંઘપૂજામાં મળી ગઈ હોય એમ માનવાને કારણ મળે એવા દાખલા છે. પંજાબમાં એક ગામમાં સ્તંભ સ્વતંત્ર રીતે પૂજાય છે અને એને ધંમજી અગર ચંમસાહેબ કહે છે. ૫૦ આંધ્રમાં સિંહાચલ પાસે એક મંદિરની બહાર એક સિંઘાકાર પથ્થર છે; અને તે શિવનું સિંઘ નથી, પરંતુ એને 'કંભસ્તંભ' કહે છે. આ શબ્દમાં કંભ-સ્કંભ અને સ્તંભ બન્ને પર્યાય ભેગા વાપર્યા છે એ ખાસ સૂચક છે. વંધ્યા સ્ત્રીઓ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે એને પૂજા આલિંગન દે છે. આ હકીકત એનું મૂળ સ્તંભપૂજા અને શિશુપૂજામાં છે એમ સૂચવે છે. કાઠીઆવાડમાં પણ એક મહાદેવની એ રીતે પૂજા થાય છે, પણ એને શિવસિંઘ તરીકે હાલ માને છે. ૫૧ સ્કંદપુરાણમાં તારકાસુર દેવોને હરાવી મહીસાસર ઉપર પોતાના નગરમાં ગાદીએ બેઠા ત્યારે દેવોના અધિકાર પોતાના દૈત્યોને સોંપ્યા એમાં પોતે ઇદ્રનો અધિકાર લીધો અને નિમિને અગ્નિનો, કાલનિમિને ચમનો, નિર્ઝેતિને સ્તંભનો

દેવદેવીઓને એક કરી નાતબતના ભેડ વગર પોતાના વાડામાં લઈ લીધા છે. આ માટેનું સાહિત્ય જૂંડ જૂંડ અને વિપુલ છે. એનો ઇતિહાસ ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ હિંદના આગમન પુસ્તકોમાંથી મળે છે. શિશુપૂજાને રુદ્ર-શિવ સંપ્રદાય એક થયા પણ વૈદિકાએ ગ્રહણ કર્યા હશે અને એ પૂજકો અસલના જંગલીઓ હશે એમ ડૉ. ભાંડારકર એમના Vhaishnavism & Shaivism નામના નિબંધમાં કહે છે. પરંતુ પતંજલિના સમયમાં સિંઘપૂજા નહોતી એમ એ લખે છે એનો અર્થ વૈદિકામાં નહોતી એટલો જ થાય.

૪૭ Sir J. Marshall: Mohenjo Daro. I. પ્રકરણ ૫, ૭ અને ૮.

૪૮ Crooke: Hinduism: Enc. of Rel. & Ethics VI. A. J. Evansનો મત ટંકતાં લખે છે કે અશોકનો સ્તંભ શિવસિંઘ તરીકે પૂજાય છે. Vol. XI. માં R.W. Frazerનો Shaivism ઉપર લેખ છે (પૃ. ૬૧થી ૬૬) એમાં દક્ષિણ હિંદમાં સાધુઓની સમાધિઓ શિવમંદિરોમાં (સિંઘ તરીકે) પૂજાવા લાગી એમ લખે છે, કારણકે એ સમાધિ અગર વિરક્ષલનો આકાર સિંઘ જેવો છે. Barth એમના Religion of India પૃ. ૨૭૧માં પણ અશોકના સ્તંભો શિવસિંઘ તરીકે પૂજાતાં એ માટે લખે છે. આમ હોવાથી ખીલ સંભો પણ શિવસિંઘો તરીકે પૂજાયા હોય.

૪૯ સ્કં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૧૩. ૪૭. ૧૫૮. શનિચંદ્રસંગ્રહાવર્તે જગન્નાથેતિનામ ચ । શનિદેશે મધ્યરાત્રી મહીસાસરસંગમે ॥

૫૦ આ હકીકત પંડિત હીરાનંદજી જે પંજાબના Government Epigraphist for India છે એમણે આપી છે.

૫૧ કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ: પૃ. ૪૬૪. પ્રાચી કુંડ આગળ સરસ્વતીને તીરે બેઠેશ્વર મહાદેવ છે. સિંઘ ધણું જ મોટું છે અને વંધ્યા સ્ત્રીઓ તેને ભેટી શકે તો સંતાન થાય.

પરિશિષ્ટ અ

૧૬૭

અને મહિષને વચ્ચેનો એમ અધિકાર આપ્યા.૫૨ આ સ્તંભ એ કયો દેવ? જે આ શબ્દ એ કોઈની જૂલ ન હોય તો પુરાણકાર અહીં કોઈ પ્રાચીન પરંપરા નેચિ છે કે જેની એને પોતાને પણ ખબર નથી. આમાં ગ્રંથવળ એ છે કે તારકાસુરના બીજા અસુરોની પેઠે હિંદુદેવ શિવ છે. એટલે સ્તંભદેવનું સ્થાન એ ખૂંચવી લે નહિ. એટલે આ કુદલેખમાં કાંઈ પણ વળન હોય તો તે સ્તંભપૂલ શિવલિંગ-પૂલમાં સમાધ ગઈ તે પહેલાંની પ્રાચીન પરંપરાનું સૂચન કરે છે. મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભતીર્થ શિવના સ્તંભાકાર લિંગને લીધે થયું એમ પુરાણાદિથી મનાય છે.૫૩ તે સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ત્યાં દેવીનો સ્તંભ હતો તેથી સ્તંભતીર્થ નામ પરંપરા એવી પણ એક દંતકથા છે.૫૪ આ પરસ્પર વિરુદ્ધ કથાઓ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સ્વતંત્ર સ્તંભપૂલ કોઈ પાછળથી શૈવ મતની વૃદ્ધિ પછી શિવના સ્તંભાકાર લિંગમાં ફરી ગઈ હોય એમ કેમ ન સૂચવે ?

સ્તંભ અને શિવલિંગ

સ્તંભપૂલ ઉપર આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે સ્તંભ ઉપર આવીએ. સ્તંભનો અર્થ લિંગ-શિશ્ન થઈ શકે એ ઉપર જોયું. એનો અર્થ શિવનું લિંગ થાય કે નહિ તે જોવાનું. સામાન્ય સ્તંભ (ખુદલો સ્તંભ)ના અર્થમાં વપરાતા આ વૈદિક શબ્દને અર્થવે વેદે મોટા દેવનું સ્વરૂપ આપ્યું. પણ એમાં એને શિવ સાથે સંબંધ જોડી શકાય એવો ઇશારો પણ કર્યો નથી. આ વસ્તુ એક જ વાતનું સૂચન કરે છે કે ઉપર જોયું તેમ ઇન્દ્રિયથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધી અનેક દેવોની પૂજા ઘણા પ્રાચીન સમયમાં સ્તંભના રૂપમાં થતી હતી તેને વેદના વાટામાં લઈ લેવા થાંભલાના વૈદિક શબ્દને દેવ માન્યો. થાંભલો અગર સ્તંભમાં આ પ્રમાણેનો પરમેશ્વરપણાનો અધ્યારોપ બીજા વૈદિક સાહિત્યમાં નહિ, પણ અર્થવે વેદમાં થયો છે એ પણ જૂલવા જેવું નથી; અને એ ચોથા વેદે આર્યેતર સંસ્કૃતિએને અપનાવવાનો કેવો ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે એ પણ જૂલવાનું નથી.૫૫

શૈવધર્મની પ્રાચીનતા

ઈન્દ્રિયથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં જેમ પ્રાચીન કાળથી અનેક દેવતાઓની અનેક રૂપે પૂજા થતી હતી તેમ શિવની પૂજા પણ થતી હતી. સ્તંભ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર લિંગપૂજાની પેઠે

૫૨ ર્ક. પુ. કો. ખં. અ. ૨૧. શ્લો. ૩૦૬: સ્વયમિદ્રોનિમિર્વહ્નિઃ કાલનેમિર્યમોઽપિ ચ । સ્તંભશ્ચ નિર્ઘૃતિસ્થાને મહિષો વહનસ્તથા ॥

૫૩ ર્ક. પુ. પહેલાં ર્કંદે કરેલા વિજયસ્તંભ અને સ્તંભેશ્વર મહાદેવની વાત અને પછી શુપ્રભેરે સ્તંભ એટલે ગર્વ કર્યો એ બીજી વાત એ બે કારણ પુરાણે સ્તંભતીર્થ નામ માટે આપ્યાં છે.

૫૪ રાજા અભયકુંવરને શહેરના નાશની ખબર મળતાં મૂર્તિ લઈ સચ્ચદ્રમાં ગયો અને મૂર્તિની કૃપાથી બચ્યો. સ્તંભની મદદથી સહીસલામત પાછો આવ્યો અને શહેર વસાવ્યું. (ખંભાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૧૪). કર્નલ ટૉડ પોતાના Western India ગ્રંથમાં લખે છે કે જૂનું શહેર ઠીક ન લાગ્યાથી રાજકુંવરે નવું શહેર આખાતને કાંઠે દેવીના નામનો સ્તંભ ઊભો કરી વસાવ્યું. આ વાતમાં દેવીનો સ્તંભ છે. ઉપરની અભયકુંવરની વાતમાં મૂર્તિ લખ્યું છે, પણ કોની મૂર્તિ એ લખ્યું નથી. એટલે સ્તંભ કયા દેવનો એ આ વિશેષી ત્રણ વાતોથી નક્કી થતું નથી. એટલે શુપ્ર ધર્મોક્ષી પરંપરાના કોઈ પ્રાચીન સ્તંભ એમ ઉપરના અનુમાનને ટેકા મળે છે.

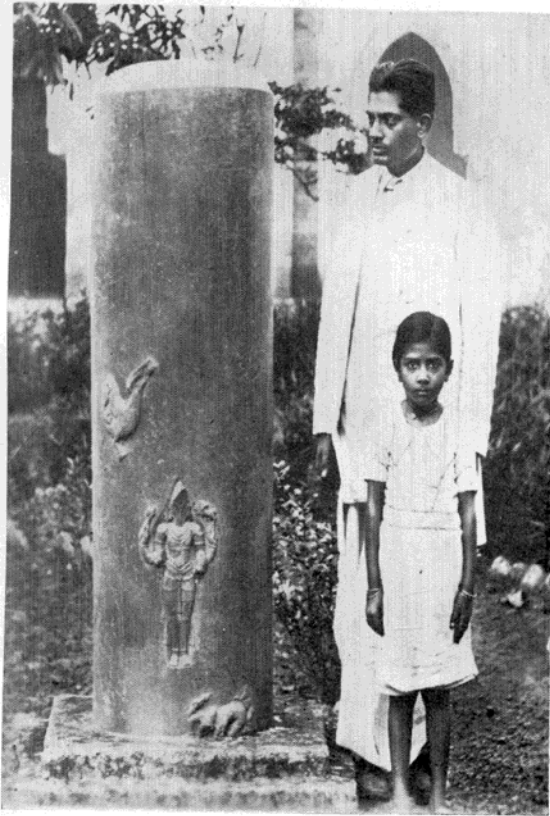
૫૫ અર્થવેદ માટેની ચર્ચા માટે જુઓ ધનરજ શાસ્ત્રી કૃત Asura in India P. 57. હિંદના પશ્ચિમ કિનારા અને પશ્ચિમ એશિયાસુધીના દેશોની ધાર્મિક સમાનતા માટે જુઓ Sir J. Marshall સંપાદિત Mohenjo Daro Chap. V. લો. મા. તિલક શાંકર મેમોરિયલ લૅબ્યુમમાં લખેલો અર્થવેદને લગતા લેખ પણ જોવો.

પરિશિષ્ટ અ

પુરાણોઃ મ્રમાણુ લિંગપૂજના ઉત્પત્તિ

૫૬ મુદ્રે: Mohenjo Daro, Chap. V.

૬૧ જુઓ. ડ. કે. શાસ્ત્રીકૃત શૈવ ધર્મોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસપૃ. ૪૨. ‘... આ હિરણ્યવેતસ એ જ રક્ત અને “સલિલમધ્ય” રહેતું હિરણ્યવેતસ એ જ યોનિ વચ્ચે સ્થાપેલું લિંગ એમ ઘટાવતું તદ્દન અંધ બેસે છે. જ્યોતિર્મય લિંગતા છેડાઓ બ્રહ્મા વિષ્ણુ નથી જોઈ શકતા એમ જે પુરાણો વર્ણવે છે તે પણ આ હિરણ્યરક્તનો નિરતાર કહેશે.’

રકંભ અથવા લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ

આ મૂર્તિ આંધ્રદેશમાં નીકળેલી છે. તે પહે ક્રીટ જાતી દેખાય છે તે જોડે જામેલી મનુષ્યાકૃતિથી જણાશે. ઉપરાંત જમીનમાં તેનો અમુક ભાગ હશે તે જુદો.

પરિશિષ્ટ અ

૧૬૯

મોઠા કહેવાયા. વેદના સ્તંભરૂપ સનાતનતમ પરમેશ્વર સ્કંભદેવ ઉપરથી શિવના લિંગની પૂજનું મૂળ પુરાણોએ આ ગ્લાણામય અમેય સ્તંભલિંગરૂપે ઉપલબ્ધું છે. ૧૨ એમાં સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજા અને એના મૂળરૂપ લિંગ (શિશુપૂજા)નો સમાવેશ થાય છે. પ્રજનનકાર્યમાં તત્પર એવા સ્કંભમાંથી પુરાણ-પુરુષ હિરણ્યગર્ભ થયા, અને જળમાં ભોજના હિરણ્યમય વેતસરૂપ એ શુદ્ધ પ્રભવતિ છે એ વેદના શબ્દો પુરાણોએ શિવને પ્રભવતિ કહ્યા છે તેને ટેકો આપે છે. ૧૩ પ્રભવતિ થતાં પોતાના જેવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યા અને બ્રહ્મદેવ અગ્રસન્ન થયા તેથી શિવે લિંગનો ત્યાગ કર્યો અને લિંગ પૂજવા લાગ્યું, એવી કથા છે. ૧૪ આ બધી કથાઓ સ્કંભનો શિવલિંગમાં અધારોપ થયો એ સૂચવે છે.

પુરાણો પ્રમાણે સ્કંભ અને શિવ

સ્કંભ શબ્દ શિવના પર્ચાય તરીકે જરૂરે નથી એ ખરું છે, પરંતુ શિવનાં નામોમાં વિષ્કંભિન્ શબ્દ છે અને એનો અર્થ સ્તંભ પણ થાય છે. ૧૫ એ શબ્દમાં ધાતુ સ્કંભ્ છે. એટલે સ્કંભને રૂઢ શિવની સંધિ થયા પછી શૈવ શબ્દકોષમાં દાખલ નથી કર્યો એમાં સ્કંભના મૂળ અર્હની પરંપરા તે સમયના બ્રાહ્મણોને ખબર હોય અને વૈદિકોનું મન મનવા એમ કહે હોય. પરંતુ આરકતરી રીતે વિષ્કંભિન્ નામમાં ધાતુરૂપ તરીકે એ શબ્દ રહ્યો છે એ એનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. શિવનાં નામોમાં આવી રીતનાં અનેક વિચિત્ર નામો શિવની ઐતિહાસિક પરંપરાને રસમય બનાવે છે. ૧૬

૧૨ ઉપરના વર્ણન મુજબ અમેય લિંગમાંથી શિવ ઉત્પન્ન થયા એ ભવની પ્રતિમાને વિગોડભવ મૂર્તિ કહે છે. એવાં લિંગો આજે ભીડમાં અને મદ્રાસ પાસે ગુફામલમાં છે. આ બંને લિંગો ડૉ. ગોપીનાથ રાવ અને બેનરજીના મત પ્રમાણે ઘણાં પ્રાચીન છે અને એમને ૬૦૦ પૂર્વે પહેલાં શતકનાં માનવામાં આવે છે. લિંગોનો આકાર કુદરતી ઉપસ્થના આકારનો છે અને વચ્ચે શિવની મનુષ્યામૂર્તિની મૂર્તિ છે. એનાં ચિત્રો ડૉ. ગોપીનાથ એમના Ele. of Hind. Ico. પૃ. ૨ ભા. ૧ માં આપ્યાં છે તે ખાસ એવાં જેવાં છે. આ સ્તંભલિંગ કુદરતી ઉપસ્થ આકારનાં છે એ વાત સ્વતંત્ર સ્તંભ—સ્વતંત્ર લિંગ—સ્કંભ—અને શિવપૂજનો આખો દનિહાય વ્યક્ત કરે છે. લિંગને કુદરતી ઉપસ્થ જેવું બનાવવાનું પાછળથી બંધ કરી ચોક્કસ લંબગોળ રૂપ (Conventional) પાછળથી આપાયું હશે, એવું એક લિંગ બેઝવાડામાં મેં જોયું છે. એ ભૂરા આરસનું સીધું સ્તંભાકાર છે. વચ્ચે શિવની મૂર્તિ હરણ અને પરશુ લઈ હોય છે. ઉપર બ્રહ્મા હંસરૂપે અને નીચે વિષ્ણુ વરાહરૂપે છે. લિંગ જમીનની ઉપર સાડાપાંચ ફીટથી વધારે છે. સ્કંભની પૌરાણિક ભાવનાવાળાં સ્તંભલિંગોના આ નમૂનો એવાલાયક છે. એનું ચિત્ર ખડાર ન પડેલું હોવાથી અને સ્તંભલિંગનો ખ્યાલ લાવવાની અહીં જરૂર હોવાથી અહીં એનું ચિત્ર આપ્યું છે. એ આંધ્રમાં અમરાવતીનાં ખંડેરોમાંથી નીકળ્યાનું કહેવાય છે. એટલે ૭મી સદીનું હશે.

૧૩ ગોપીનાથરાવ, Ele. of Hindu. Ico. II. P. 57-58. It is this same સ્કન્મ that has given birth to the Puranic story of Shiva's appearance as a blazing Pillar between મહા and વિષ્ણુ.

૧૪ આ કથા શ્રાવે બીજી કથા પુરાણમાં એવી છે કે તાપસીના વનમાં એમની સ્ત્રીઓ પાસે શિવ નમ્રવસ્ત્રે લેણાર્ય થયા. તેથી તાપસીએ લિંગ ખરી પડો એવા શાપ દીધો. તેથી ઉત્પાત થવાથી દેવોએ લિંગ પૂજવા માંડ્યું. એમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે દેવોએ એને “સ્થાને” મૂક્યું અને બ્રહ્માએ “તત્કાર” એટલે કુદરતી ઉપસ્થ જેવું લિંગ હાટકનું બનાવ્યું ને પત્ન્યું એ હાટકેશ્વર મૂળ હાટકેશ્વર મારેનો આ ઉલ્લેખ મૂળરાતમાં આપ્યું લિંગ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. આ ખાસતની વધુ ચર્ચા પરિશિષ્ટ ઉ ‘જોગ-વતી’માં કરી છે તેમાં ખાસ કરીને નોટ ચંક ૮૭ જુઓ.

૧૫ વિષ્કંભિનનો સ્તંભ અર્થ સંસ્કૃત કાવ્યમાં છે. જુઓ આપેનો કાવ્ય.

૧૬ જુઓ મહાભારત શાંતિપર્વ. દાનધર્મમાં આપેલાં નામો. એમાં અહીં ખાસ આ નોંધવા જેવાં છે: સ્વાણુ, મુવર્દરેત્સ, હર્ષલિંગ, મેદૂન, મહાલિંગ. બીજાં વિચિત્ર નામો આગળ જોઈયું.

૧૭૦

પરિશિષ્ટ અ

પાછળની ચર્ચાનો સાર

આ લાંબી ચર્ચા ઉપરથી એટલું ક્ષિત થાય છે કે પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં નાદિવધી નર્મદાના મુખ સુધીના પ્રદેશમાં ચાલતી કેટલીક પ્રજાઓમાં એક પ્રકારની એકતા હતી. જાધા લોક તેવી એકસરખી પૂજા ન કરતા હોય તો તેવી પૂજા કરનાર જાતિઓ એ સમસ્ત પ્રદેશમાં વસતી હતી. આ પ્રદેશમાં આવેલા લોકો ભિન્નભિન્ન નામે અનેક દેવોને પૂજતા અને એમાંના ઘણાનાં લક્ષણો એક હતાં. આ જાધા દેવો અને દેવીઓનાં પ્રતીક મોટે ભાગે પથ્થરના સ્તંભ અથવા સ્તંભાકાર આડનાં થઈ હતાં. આ રીતે સ્તંભ પૂજન પ્રાચીન કાળથી વ્યાપક બનેલું હતું. સ્તંભાકાર દેવોનું મૂળ લિંગપૂજા (Phallus Worship)માં હતું. સ્વતંત્ર લિંગપૂજા પણ હતી અને પૌરાણિક શિવના પૂર્વાવતાર ત્રેતા એક દેવની મૂર્તિ પણ પૂજાતી. આ લિંગપૂજા એ શિવના પૂર્વાવતાર દેવના લિંગ તરીકે કે સ્વતંત્ર લિંગપૂજા રૂપે થતી એ નક્કી થઈ મુશ્કેલ છે. પરંતુ મોઢેન જે ડેરામાંથી નીકળેલાં કુદરતી ઉપસ્થના આકારનાં લિંગ અને હિંદુસ્તાનમાં પાછળથી શિવલિંગનો એક સ્વચ્છ નિશ્ચિત આકાર થવા માંડ્યો તે પહેલાંનાં શિવલિંગ જોતાં ખાતરી થાય છે કે લિંગપૂજાનો આર્યોએ સ્વીકાર કર્યો તે પહેલાં એનું મૂળ શિશ્નપૂજામાં હતું. સ્કંભની ભાવનાવાળી લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ એ કુદરતી ઉપસ્થાકારના લિંગને સ્તંભાકાર બનાવી, કુદરતી શિવની મનુષ્યાકૃતિ મૂર્તિનો ઉદ્ભવ કરે છે. ૧૭ લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિનાં પૌરાણિક કારણોમાં મતભેદ હોવાથી અને વેદમાં સ્કંભને શિવપૂજા સાથે સ્પષ્ટ રીતે ન જોડવાથી લિંગપૂજા અને સ્કંભની ભાવનાનો સંબંધ સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજા અને શિશ્નપૂજા સાથે હોઈ પાછળથી શિવના લિંગ સાથે એ બધું જોડવામાં આવ્યું એમ સમજાય છે. સામાન્ય થાંભલાને હિંદની ભાષાઓમાં સંસ્કૃત સ્તંભ ઉપરથી કે બીજી રીતે ઉપજાવ્યા છતાં સ્કંભ-ખંભ એટલે ખુદલો સ્વતંત્ર થાંભલો એ અર્થ હિંદની ભાષાઓએ નળવી રાખ્યો છે અને ગૂજરાત અને દ્રાવિડ દેશોની ભાષાઓએ એ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ રીતે નળવ્યો છે. આ વાત આ સ્વતંત્ર સ્તંભ લિંગપૂજા હિંદના પશ્ચિમભાગમાં સર્વથી પ્રાચીન કાળમાં હતી અને દ્રાવિડીઓની સાથે દક્ષિણમાં ગઈ એમ સૂચવે છે. ૧૮ આ પ્રકારના સ્તંભ-લિંગોને મૂળ સ્કંભ સાથે સંબંધ હોવાથી કુદરતી રીતે પ્રાકૃતમાં ખંભ કહે. પરંતુ એ શબ્દ સ્તંભનો પર્યાય હોવાથી અને સ્કંભ વૈદિક સાહિત્ય પછીના સાહિત્યમાં ન દેખાતો હોવાથી એનો વપરાશ હુત થયો અને એ કારણથી વૈયાકરણોએ સ્તનો થ અને સ્ત્રમાં વિકલ્પ થોડાં. ૧૯

ખંભાત અને સ્તંભપૂજા

ખંભાતના સ્તંભતીર્થ નામનું કારણ ઉપજાવી કાઢતાં પુરાણકાર બે ભિન્ન કારણો આપે છે તે જોઈએ. નવાઈની વાત તો એ છે કે સ્કંદે તારકાસુરને હત્યો અને ત્યાં વિજયસ્તંભ થયો તેથી સ્તંભતીર્થ નામ પડ્યું એમ કહેતા પહેલાં પણ પુરાણકાર કહે છે કે પહેલાં સંગ્રામમાં દેવો હાર્યા અને તારકે મહીસાસુર ઉપર

૬૭ શ્રી. ગોપીનાથરાવે એમના પ્રતિભાવિધાનના પુસ્તકમાં (પુ. ૨ ભા. ૧)માં લિંગોદ્ભવ મૂર્તિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને એવાં લિંગોનાં ચિત્રો પણ આપ્યાં છે.

૬૮ ઐતિહાસિક સમયના શૈવ મતો આપણી તરફ અને દક્ષિણમાં જુદા છે. પરંતુ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં દક્ષિણની દ્રાવિડ સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગૂજરાત બાજુથી ગયાં છે તેની ચર્ચા ગૂજરાત અને અમુરોના પરિશિષ્ટમાં કરીશું. મહેસુરની કેટલીક દંતકથાઓનું મૂળ ગૂજરાતમાં છે એમ સમજાય છે તે પણ જોઈશું.

૬૯ શૈવ મતો અને વૈદિકીની સલાહ પછી રથાણુ શબ્દ સંભવાત્મક હોવા છતાં શૈવકાંડમાં લીધો જાણાય છે. વેદમાં એનો અથ સ્તંભ જણાય છે. જુઓ Vedic Index II. 487. અથર્વવેદ ૧૦-૪-૧.

પરિશિષ્ટ અ

૧૭૧

સ્તંભપુરમાં જઈ રાત્ર્ય કર્યું. ૭૦ આ વિરોધ બતાવે છે કે પુરાણકારને ખંભપુર કે રંકભતીયે નામની પરં-
પરાની ખબર નથી. સ્તંભાકાર શિવલિંગ ઉપરથી એ નામ પડેલું એની સાથે બીજા અનેક પરંપરાઓ
મેળવીને કારણે આપેલાં છે. સ્તંભ નામના દેવનો પુરાણકારે કરેલો ઉલ્લેખ ઉપર જોયો. આ બધું
સિદ્ધ કરે છે કે પુરાણકારે આપેલાં કારણો ખરાં નથી. પરંતુ ખંભાતને રથજે પહેલાં સ્વતંત્ર સ્તંભ કોઇ
પણ દેવના સ્વરૂપમાં પૂજતો હતો. રંકભ અગર લિંગોદ્ભવ મૂર્તિના રૂપમાં પણ પૂજા થવાનો સંભવ છે.
કાળે કરીને થએલા કુદરતી દર્દતરે આદિ ઉત્થાનોમાં એ પૂજા હ્રુમ અગર ગ્રુમ થતાં જ્યારે રુદ્ર શિવ
સાથે લિંગપૂજા મળી મઈ ત્યારે જે જે સ્વરૂપમાં સ્તંભો પૂજતા તે બધાં શિવનાં લિંગ ગણાવા લાગ્યાં. ૭૧
સ્વતંત્ર શિવપૂજા પણ શિવલિંગપૂજામાં સમાઈ ગઈ. પ્રાચીન પાશુપત સંપ્રદાય જ્યારે લકુલીશાચાર્ય
હેવટના રૂપમાં સ્થાપ્યો ત્યારે જૂજરાતનો કિનારો એ મતનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. ૭૨ નર્મદાના
કિનારાથી સિંધુના મુખ સુધી અને મારવાડથી મૈસુર સુધી એ મત ખૂબ વ્યાપ્યો. એ સમયમાં આવા
અનેક લિંગ-સ્તંભો સ્વયંભૂ શિવલિંગ તરીકે પૂજવા લાગ્યા.

સ્તંભ-ખંભ. લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ

રંકભની ભાવનાવાળી લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને સ્તંભાકાર કરવાનો પ્રતિમાધિધાનના શાસ્ત્રમાં આદેશ છે.
સ્તંભપૂજામાંથી ઉદ્ભવેલાં આવા પ્રકારનાં લિંગો જ્યાં પૂજતાં હોય તેવાં સ્થળોનું નામ ખંભ ઉપરથી
થએલું એમ માની શકાય. જૂજરાતનો કિનારો એ રીતે સ્તંભ પૂજના સંસર્ગમાં પ્રાચીન કાળથી હોવાથી
અને પાશુપત મતનો લકુલીશાચાર્યે કરેલો પ્રચાર પણ જૂજરાતમાં હોવાથી આ દેશમાં દરેક જ્ઞાતનાં
લિંગની સ્થાપના બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે હતી; ૭૩ અને ખંભ નામથી શરૂ થતાં બે નામો દ્રાવિડ
પ્રાંતોમાં મળે છે તે ઉપરાંત એવાં નામો ફક્ત જૂજરાત કાઠીઆવાડમાં જ વધારે છે. ખંભાણીઆમાં તે
ત્યાંના શિવના લિંગને જ ખામનાથ કહે છે અને ખામનો અર્થ થાંભલો તે આગળ જોયું. રંકભ ઉપરથી
ખંભ નામવાળાં ૭૪ ગામે જૂજરાતમાં વધારે છે તે માનવા સાથે જૂજરાતમાં ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે વસતી હતી
એમ માનવું પડશે. મોઢેન જો રેરોની શોધથી જણાય છે કે અરબી સમુદ્રના આખા યે કિનારા ઉપર
વસતીના પરસ્પર સંબંધ હતા. અને જૂજરાતમાં ખંભાતના અખાતમાં નર્મદાના મુખ સુધીતો સિંધુની
સમાન સંસ્કૃતિ હોવાનું મનાય છે. ૭૫ એ ચર્ચા આગળ કરીશું. આ પ્રમાણે ખંભાત નામ ખંભાતના

૭૦ રંક. પુ. ડૉ. ખં. અ. ૨૧. પછીના અધ્યાયમાં એને શાર્વિકતીય કહે છે.

૭૧ એવા કેટલાક સ્તંભો શિવલિંગો તરીકે પૂજાના આગળ જણાવી ગયા છીએ.

૭૨ પાશુપત મત નર્મદાકિનારે હોમો પાસે આવેલા કાયાવરોહણ-કારાવળ-માંથી શરૂ થયો અને ઐતિહાસિક લકુલીશાચાર્ય
ત્યાં થઈ ગયા એ હવે સિદ્ધ વાત છે. જૂના વખતમાં દક્ષિણના નાગપદ્મ અને કુંભકોણમને કાયાવરોહણ કહેતા. એ બતાવે
છે કે રૈવાના આ મતના સ્થાપક મુખ્ય સ્થળનું નામ ભડતો જ્યાં ઠીક લાગ્યું ત્યાં લઈ ગયા. ઉત્તરમાંથી આવ્યાં નામ દક્ષિણમાં
ગયાં છે તે આખત આગળ જોઈશું. (ગોપીનથ રાવ. II. I. P. ૧૮.)

૭૩ સ્તંભ-લિંગપૂજાનો શિવલિંગપૂજા સાથે ઐતિહાસિક સમયમાં સંબંધ પાશુપતોએ નર્મદાકિનારે પહેલો કર્યો. બ્રહ્માએ
પહેલું લિંગ હાટકેશ્વરનું સ્થાપ્યું એ આનર્તમાં. લિંગપૂજાના આ દેશ સાથે આવા પ્રાચીન સંબંધથી નર્મદામાં કંકર એટલા
શંકર મનાયા.

૭૪ એક કરતાં વધારે ખંભાણીઆ અને ખાંભા; ખંભાલી, ખંભોળજ, ખંભળાવ, ખંભાળા અને ખાંભડા. આટલાં જૂજરાત-
કાઠીઆવાડમાં છે. ધંભ નામવાળું થામણ સિવાય એકે નથી. દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રમાં કંબમ અને કરનુલમાં કંબમ છે.

૭૫ Marshall: Mohenjo Daro. I. P. ૭૫: કેટલીક ચીજો કાઠીઆવાડ વગેરેમાંથી જડી છે તે ઉપરથી લખે છે કે:

૧૭૨

પરિશિષ્ટ અ

સ્થળને પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં મૂકી શકે. ખંભાતનું સ્થળ એ સમયની દક્ષિણ એશિયાની પ્રવળઓમાં એવું તો મધ્યમાં છે કે એ માન્યતાને ટેકો આપે છે. એનાં અનેક નામો એમ જુએ છે કે વારંવાર ચઢતી પડતી જોએલાં શહેરો એ સ્થળે ઘઈ ગયેલાં; અને રાંભા પૂતના કેન્દ્ર તરીકે એ શહેરની નજીક જ એક સ્થળ પ્રાચીન કાળથી આવ્યું આવેલું.

લાટ દેશ

આ ચર્ચાના પ્રસંગમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે એ કે લાટ દેશ કયો અને એ નામ પાડવાનું કારણ શું? આપણે સામાન્ય રીતે મહી અને નર્મદા અગર તાપી સુધીના ભાગને લાટ દેશ કહીએ છીએ. પહેલા પ્રદરણમાં જોયું તેમ ખંભાતનું સ્થળ લાટ, સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તી એ ત્રણે પ્રાચીન દેશોની હદ ઉપર એની રીતે આવેલું છે કે એને કયા દેશમાં ગણવું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એનો સંબંધ મહી નદી સાથે વધારે હોવાથી એને લાટમાં ગણી શકાય. પણ લાટ નામ શાથી પડ્યું એ હજી નક્કી થયું નથી. ૭૧ વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક તર્ક કરેલા છે. તો એક અનુમાન કમેરવું અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

લાટ શબ્દની ઉત્પત્તિ

લાટ નામ સંસ્કૃત નથી એમ માનવામાં બધા વિદ્વાનો એકમત છે. ઘણા રાષ્ટ્ર ઉપરથી લાટ થયાનું માને છે. ૭૭ પણ ગૂજરાતના દક્ષિણ વિભાગનું નામ રાષ્ટ્ર કેમ તેનું કોઈ નિવારણ કરવું નથી. લાટ શબ્દ આપણા પ્રાંતને માટે સંસ્કૃત લેખકોએ તો મોટો વાપરવા માંડ્યો. મોટે ભાગે પરદેશીઓએ એ શબ્દ વાપરેલો છે. પરદેશીઓ લાટને લાર નામથી જાણે છે, અને એની સરહદ આપણે હાલ માનીએ છીએ એટલી નહિ પણ છેક મુંબાઈના દક્ષિણ સુધીના વિતારને લાર કહેતા. અરબી સમુદ્રનું નામ લારનો સમુદ્ર હતું. દેશની અંદરના ભાગમાં છેક ઉત્તર લાટની હદમાં ગ્રીક લેખકે ગણેલું છે. ૭૮ આ રીતે લાટ અગર લારની હદ કોઈ વખતે નિશ્ચિત રહી નથી. વળી કનિંગહામ સિંઘના દક્ષિણ ભાગને લાર કહે છે. ૭૯ સિંઘના ઉત્તર ભાગમાં સિંધુને પશ્ચિમ દિનારે લારખાના નામનો જલ્લો છે. ઇરાનની દક્ષિણે લારીસ્તાન નામનો પ્રાંત અને એનું શહેર લાર નામનું છે. આ બધું જોતાં અને એ નામ પહેલું પરદેશીઓએ વાપરેલું છે એ જોતાં લાર અગર એનું સંસ્કૃત રૂપ લાટ રાષ્ટ્ર કરતાં કોઈ બીજા મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયું જણાય છે.

લાટ અને રાંભા

લાટનો આપણી હાલની ગૂજરાતી અને હિંદી ભાષાઓમાં અર્થ રાંભા થાય છે. પાટોટા ટેકવવાના રાંભાને

"This civilization extended in a South-esterly direction (from Indus) atleast as far as the gulf of Cambay."

૭૬ એ. એસ. અન્ડેકર (His. of Imp. Towns & Cities in Guj. & Kath.), લાટ નામ હિંદુઓનું નથી, એનું મૂળ પરદેશી હોય. હજી એ કોઈને જડ્યું નથી. રાષ્ટ્ર ઉપરથી એ પડ્યું નથી. રાષ્ટ્રદૂતે ગૂજરાતમાં આવ્યા તે પહેલેથી એ નામ છે એટલે એ સાથે પણ સંબંધ નથી એમ લખે છે.

૭૭ પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનો તથા હાલ પંડિત જહોંચરદાસભાઈનો એ મત છે. સંસ્કૃતમાં મંદાસરના લેખમાં અને વાતસ્યાયન સૂત્રમાં એ નામ છે. એટલે ૭૬ની સદી પછીનું. પણ જુહત સંહિતામાં નથી એટલે ૭૬ની સદી પહેલાં નથી. અરબી યુસાફરો મુંબાઈ સુધીના વિતારને લાટ કહે છે અને અલ માયુદી ત્યાં લારી લાવા ગોલાતી એમ લખે છે.

૭૮ ટોલેમી અને પેરિપ્લસ. (Larike) જુઓ Me Crdnls Ptolemy P. ૩૮. (Bengal Ed.)

૭૯ Cunningham's Ancient Geo. of India. (Bengal Ed.) P. ૩૧૮.

પરિશિષ્ટ અ

૧૭૩

લાટ નથી કહેતા પણ જુદા જાણેલા ખંભને લાટ કહે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. હિંદીમાં અશોકના સ્તંભને અને ફિરોઝશાહના સ્તંભને લાટ૮૦ કહે છે. એકલા જાણેલા મિનારાને પણ લાટ કહે છે. બૌદ્ધ સ્તૂપને ‘બુદ્ધકોલાટ’ કહે છે. એટલે સ્તૂપને પ્રચંડ વિંગ કે સ્તંભ સમજ એમ કહેતા હશે. યૂજરાતીમાં સ્તંભ જેવા પાતળા લાકડાને લાટ કહે છે. ફાખલા તરીકે ઘણીની લાટ, ચીચવાની લાટ. એ શબ્દ કથી બાધાનો એ હજી સુધી નક્કી નથી થયું. હિંદી અને યૂજરાતીમાં ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યા તે પણ જણાયું નથી. જુદાજુદા હેતુને સ્તંભાકારે પૂજતી પ્રભાઓમાં સ્તંભ અગર તે તે હેતુનાં નામે તેમાં તેમાં સ્તંભને પર્યાય લાટ કોઈ પ્રભામાં હોવાનું જણાયું નથી. કદાચ તે પ્રભા અગર તે એ શબ્દપ્રયોગ ત્યાં હ્રસ્વ થયો હોય. પરંતુ લાટ એટલે ખંભ એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

કાળે કરીને સ્તંભપૂજા પશ્ચિમ એશિયાના દેશમાંથી અસ્ત થતી ગઈ. પણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે એનું જગર થાયું સ્થપાયું હતું. લાર શબ્દનો પ્રયોગ આપણે હોલેમી એટલે ઇસ્વીસનની બીજી સદીથી જોઈએ છીએ. તે પહેલાં કેટલીક સદીઓથી પાશુપત મત પશ્ચિમ હિંદમાં સ્થપાયો હતો. એટલે જે કિનારે ખંભાકાર શિવલિંગોની પૂજા ઘણા ભેરમાં ચાલુ રહી એ પ્રદેશને પરદેશીઓએ લાર અગર લાટ નામ આપ્યું હોય એવો સંભવ હોય છે. એ પૂજા જેમ જેમ સંકોચાતી ગઈ, તેમ તેમ લાટની સીમા પણ સંકોચાતી ગઈ, અને નર્મદાતટે પાશુપતાચાર્યનું ઉદ્દમવસ્થાન હોવાથી અને યૂજરાત ટાઢીઆવાડનો ખંભાતના અખાતનો એ કિનારો લિંગસ્થાપનથી ભરપૂર હોવાથી૮૧ એ ભાગનું નામ લાટ રહી ગયું.

‘લાટ એટલે સ્તંભ’ એ હિંદની બહારનો શબ્દ

પાશળ હિંદના વગેરે જગ્યાએ સેથ અગર સેત અગર સાત (Seth, Set or Sat) કે જેનો પહેલો અક્ષર ફરી જઈને તેટ (Tet) થયું એની સ્તંભાકારે પૂજા થતી. મિ. વેસ્ટરોપ લખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં સ્તંભના અર્થમાં અશોક, બુદ્ધ વગેરેના સ્તંભને માટે ‘લાટ’ શબ્દ વપરાય છે તે માત્ર આ ફિનિશિયન સેમેટિક દેવ તેટ, સેટ કે સેથનું બીજું રૂપ છે.૮૨ અહીં ‘સ’ અગર ‘ત’નો ‘લ’ શી રીતે થયો તે મિ. વેસ્ટરોપ સમજાવતા નથી. જો લાટ શબ્દ પશ્ચિમ એશિયાની કોઈ ભાષામાંથી આવ્યો હોય અગર તે ભાષાઓમાંથી કોઈ શબ્દનું બ્રષ્ટ રૂપ હોય અને એનું સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ લાટ નામ આપ્યું હોય તો તે ભાષાઓમાં અક્ષરોના ફેરફારના નિયમો સમજવાથી ખબર પડે. આ વાતનો નિર્ણય તો હજી સુધી ગઈ ન્હતી નવી ભાષાઓ એકસાથે જાણનાર ભાષાશાસ્ત્રી કરી શકે. પરંતુ મિ. વેસ્ટરોપનો અભિપ્રાય ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ નહિ તો બીજી રીતે પણ ખરો હોય એમ લાગે છે અને હિંદના પશ્ચિમકિનારાનો પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથેના પ્રાચીન સંબંધ, સ્તંભપૂજા અને લિંગપૂજાની વ્યાપકતા-એ બધું સાથે લેતાં લાટ

૮૦ હિંદી શબ્દકોષો લાટને સંસ્કૃત યદ્ધિ ઉપરથી ઉપજવે છે, પણ એ વ્યુત્પત્તિ ખોટી છે એમ વિકાનેનો મત છે.

૮૧ ભાગવત ૨૬. ૩ અ. ૧ સ્લો. ૧૮.

૮૨ Hodder M. Westropp: Ancient Symbol Worship. પૃ. ૭૫. “The Columns said to have raised by Asoka have reference to the inscribed pillars of Seth. The remains of an ancient pillar, supposed to be a Buddhist LAT is still to be seen at Benares; the word LAT being merely another form of the name Tet, Set or Sat given to the Phoenician or Semitic deity. In the central pillar of the so-called Druidical circles, we have, doubtless a reference to the same primitive superstition, the idea intended to be represented being the combination of the male and female principles.”

૧૭૪

પરિશિષ્ટ અ

શબ્દ મિ. વેસ્ટરોપ કહે છે તેમ સ્તંભાકાર 'સેથ' વગેરે શબ્દોમાંથી આવ્યો હોય એમ સંભવ અને ગૃહસ્થતાના કિનારાનું લાટ નામ છે એનાં ને કારણે આજસુધી આપવામાં આવ્યાં છે તે કરતાં આ વધારે બંધ બેસતું લાગે છે. ૮૩

સ્કંદપુરાણમાં સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનાં કારણોના પરસ્પર વિરોધથી; અરબી સમુદ્રના આખા થે કિનારા ઉપર સ્તંભ-લિંગપૂજની વ્યાપકતાથી, સ્તંભપૂજને સ્કંભની ભાવનાની એકતાથી, લાટ શબ્દની ઉપર કૌરવી ચર્ચા અને એનો સ્તંભ-લિંગ અર્થ ખરો માનીએ તો લાટ હેશના મધ્યસ્થ કેન્દ્રમાં ખંભાતનું સ્થળ આવેલું છે તે ઉપરથી; અને સ્તંભપૂજ-સ્કંભ અને શિવના લિંગની પૂજનું પાછળથી તાદાત્મ્ય થવાથી ઉપર જણાવેલા વ્યાકરણના વિકલ્પ કરતાં સ્કંભમાંથી ખંભ થવાનું સ્વર અને અર્થ બંને બેતાં વધારે કુદરતી સિદ્ધ થવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ખંભાત નામ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી નહિ પણ સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યું છે. ૮૪

૮૩ પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં લાત નામની દેવીનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો. આ દેવીએ કેટલોક ગેટલોક ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ દેશોમાં એને અનેક દેવીઓ સાથે મેળવે છે. કાઠ દેશમાં સુખ્ય દેવી તરીકે કે કાઠમાં સામાન્ય દેવી તરીકે આવે છે. તે દરેકનું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થળ નથી. એની સુખ્ય પૂજ સિરિયામાં થતી હતી અને એ એક વાટવાનો પથ્થર હતો એમ શુબારી શરીફ અને અરબી કાષે ઉપરથી એક વિદ્વાનનું માનવું છે. Enc. of Religion & Ethics Vol. I, માં પ્રાચીન આરબો ઉપરના લેખમાં એ દેવીને સૂર્યનું રૂપ ગણે છે અને સૂર્ય નારીજાતિ ગણતો એમ કહે છે. બેબીલોનમાં સૂર્ય નારજાતિ અને દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં નારીજાતિ મનાતો. (Babylonian's By H. ZIMMERN). અરબસ્તાનમાં 'કારી' (qasssi) નામની જાતની એ ખાસ દેવી હતી. ગ્રીક ઇતિહાસકાર Herodotus એને અલિલાત (Alilat) કહે છે અને ચંદ્રપૂજ સાથે જોડે છે. એનાં Allat, Halat વગેરે નામે માલુમ પડે છે. એ બધાં ચલ લાત ઉપરથી થયાં છે. ચલ એ અરબી ભાષાના શબ્દોને આગળ લાગે છે. લાત નામ સુખ્ય છે. લાત દેવીનો 'હદાદ' અને Ashtar 'અશતાર્' સાથેનો સંબંધ પાછળ જોયો. આ બધા દેવો સ્તંભાકાર થતા અને એ બધા સૂર્યમાં સમાયા એ પણ જોયું. લાતની મૂર્તિ ઉપર ચંદ્રની કલા કે સૂર્યકિરણ થતાં. આ સંબંધો ઉપરથી લાત સ્તંભાકાર પથ્થરની મૂર્તિ હતી એમ સમજાય છે. હવે હબી યુશીર (Elliot IV. 181) લખે છે કે (શિખ દરીદ્દીન અતારને આધારે) મહમૂદ ગઝનવીના લશ્કરે સોમનાથમાં જે મૂર્તિ જોઈ એનું નામ 'લાત' હતું. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ડૉ. બર્ડ લખે છે કે (Bird's Hist. of Guj. B. 39). સોમનાથમાં આરબોની લાતની મૂર્તિ પૂજની અને અરબસ્તાન અને હિંદમાં પ્રાચીન ધર્મ એક હતો. અરબોના વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે આ ઉલ્લેખ અર્ધહીન છે અને મુસલમાન લેખકોએ અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામના પ્રચાર પછી લાત વગેરે મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો તે મૂર્તિ ત્યાંથી આવી સોમનાથમાં પૂજાય છે એમ નિરાધાર કલ્પનાથી દર્શાવેલું છે. લાત અને સોમનાથને સંબંધ નથી એ ખરું છે, પરંતુ દરીદ્દીન અતારના ઉલ્લેખમાં મહમૂદના લશ્કરે એ મૂર્તિ જોઈ એમ લખ્યું છે એ ખરું હોય તો લાતની સ્તંભાકાર મૂર્તિને એ લશ્કરમાંના કાઠ જાણતા હોય અને સોમનાથના સ્તંભાકાર લિંગને જોઈ એ સરખાપણું લાગ્યું હોય. મહમૂદે તોડ્યા પહેલાં એ મૂર્તિ અગર લિંગ કેટું હશે તે આપણે જાણતા નથી. પણ સોમનાથ એક વખત પાશુપતોનું મોટું ઘાણું હતું એટલે એ તોડ્યા પહેલાંનું પ્રાચીન લિંગ સ્તંભ જેવું અગર લિંગોદલવ મૂર્તિ જેવું હોય એમ લાગે છે. કદલાક એનું વર્ણન લિંગ જેવું અને કદલાક મટખ્યાદૃતિ જેવું કરે છે તે એવું હોય તો જ બંધ બેસે. લાત સાથેની સરખામણી પણ રેકૉલેપ છે. તો લાત સ્તંભાકારે હોય તો કાસ્તી શબ્દ લાર અને સંસ્કૃત શબ્દ લાટને એની સાથે સંબંધ હશે? સ્તંભાકાર લિંગ સાથે એને સરખાવે છે એ શું સૂચવે છે? આ વાતનો નિર્ણય તો સખ્ય આધાર વગર ન થઈ શકે.

૮૪ રશ્મિશિવના પૂર્વાવતાર વૈદિક રશ્મી ઉત્પત્તિ અગ્નિમાંથી છે એમ વર્ણનો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. શિવલિંગ પણ વેદી અને અગ્નિ ઉપરથી નીકળ્યું હશે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. પરંતુ પૌરાણિક ઉલ્લેખો અને આગમોના ઉલ્લેખો અને લિંગ ધર્યા માટે શિવપતું વિધાન વગેરે સરખાવતાં તેમજ ઉપરની ચર્ચામાં કુદરતી આકારનાં લિંગો ધ્યાનમાં લેતાં શિવલિંગ પૂજને લિંગપૂજ (Phallus Worship) સાથે જ સંબંધ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એની સમગ્રતા વધુ ચર્ચા માટે જુઓ Ele. of Hindu Ico. II. I. P. 58 to 65. સિદ્ધાન્ત સારાવળી અને કામિકાગમના ઉલ્લેખો (P. 62).

પરિશિષ્ટ આ સરસ્વતીનો પ્રવાહ એની સાથે ખંભાતના અખાતનો સંબંધ

હિં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અનેકી સત્ય બીના છતાં જેમાં અનેક શંકાઓ ભેડે છે અને જેને માટે વેદથી માંડીને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારે ઘણું અનુમાન માત્ર કરવા પડે છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહની વિચિત્ર ઘટના છે. વાગ્દેવતા તરીકે સરસ્વતીનું નામ કોઈ હિંદુથી અજ્ઞપણું નહિ હોય. એ નામની નદીઓ છે એ તો ભૂગોળ ભણનારાઓ જાણે છે. પરંતુ એ નદી ક્યાંથી નીકળી ક્યાં ક્યાં વહીને ક્યાં કોને મળી અને એનો વાગ્દેવતા સાથે કાંઈ સંબંધ અંશે કે નહિ એ માટે આજે આપણે છૂટક આધારો ભેગા કરી ચર્ચા કરવી પડે એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ-ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે.

સરસ્વતી નદી-દેવી

સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી. કોઈ પણ નદી-પ્રવાહનું એ વિશેષણ થઈ શકે. પણ અહીં ખરી વાત એમ નથી. હિંદુસ્તાનની એ સૌથી પવિત્ર અને મોટી પ્રાચીન નદી હતી. ઋગ્વેદના સમયમાં એનું સ્થાન મોટી નદીઓમાં હતું. સરસ્વતીની સ્તુતિઓ વેદમાં થયેલી છે. જુદી સ્વતંત્ર નદી તરીકે એનું વર્ણન છે. એને નદીઓમાં દેવી સ્વરૂપે માની સ્તુતિ કરેલી છે.^૧ વાચાદેવી તરીકે સરસ્વતી ઋગ્વેદના સમયમાં મનાતી નહોતી. જે એકબે મંત્રોમાં એવો ધ્વનિ નીકળે છે તે ખેતીને કાઢવો પડે છે. બાકી તો બધી જગ્યાએ એને નદી-દેવી તરીકે માનેલી છે.^૨ એ નદી-સરસ્વતીમાં વાચાદેવીનો અધ્યારોપ પાછળથી થયેલો છે.^૩

હાલની ત્રણ સરસ્વતી

આપણે હાલ ત્રણ સરસ્વતી નદીઓ જાણીએ છીએ: એક કાશ્મીરના હુંગરોમાંથી નીકળી પતિયાળાના રણમાં અદૃશ્ય થતી. બીજી ગુજરાતમાં અંબાભુવાની પાસે કોટેશ્વર પાસેથી નીકળી કચ્છના રણમાં મળતી. ત્રીજી ગીરના જંગલમાંથી નીકળી પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ તીર્થ પાસે મળતી નદી. સરસ્વતી અને એનાં તીર્થોનાં વર્ણન દરેક પુરાણમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં આવે છે. કેટલાંક પુરાણો આ ત્રણ સરસ્વતીને એક જ માને છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો^૪ અને એમને માનનારાઓ મૂળ વૈદિક સરસ્વતી પતિયાળાના રણમાં વિનશન તીર્થમાં ક્ષુદ્ર થઈ તેને જ માને છે. બીજી સરસ્વતીઓ તો એ મૂળ હપરથી બીજી નાની નદીઓનાં નામ પડ્યાં એમ માને છે.

૧ ઋગ્વેદ-સંહિતા. ૨-૪૧-૧૬. અંબિ તમે નરી તમે દેવી તમે સરસ્વતિ ॥

૨ ચારક સરસ્વતીને દેવતા અને નદી એમ બે રૂપે માને છે. દેવતા એટલે નદી દેવતા વિગ્રહ સ્વરૂપમાં; વાગ્દેવતા નહિ. તત્ત્વ સરસ્વતીતિ એતસ્ય નદીવદેવતાવશ્ચ નિગમા ભવન્તિ ॥ સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી એમ પણ નિરુક્તમાં કહેલું છે. સરસ્વતીને વાચાદેવી સાથે જોડી દેવાનું ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૨. મદ્દો અર્ણ: સરસ્વતી અચેતયતિ કેતુના । ધિયો વિશ્વા: વિરાજતિ ॥ એ ઉપરથી કેટલાક ધારતા હશે. પરંતુ એ મંત્રનો સરસ્વતીનો વાચાદેવી તરીકેનો અર્થ સંબંધ વગરનો છે.

૩ ઋગ્વેદ પછી એ અધ્યારોપ થયેલો જણાય છે. Muirs Sanks. Texts V. 342.

૪ મેકડોનેલ વગેરે.

૧૭૬

પરિશિષ્ટ આ

વૈદિક સરસ્વતી

વેદમાં સરસ્વતી નદીનું વર્ણન વાંચતાં એ નદી હાલના ઉપર અણાવેલા ત્રણ વહેણાઓમાંથી એકે નથી. એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ૧ વેદમાં પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અરખવિત પ્રવાહથી વહેતી નદી એને કહી છે. ૨ વિનશન નીચે કે બીજી કોઈ જગ્યાએ એને ગુપ્ત થતી કહી નથી. એને એની બધી સખીઓમાં સર્વથી મોટી કહી છે. ૩ એને રણમાં મળનારી કે કુમારી નદી કહી નથી. એને અન્ન, દ્રવ્ય, વિજય આપનારી કહી છે. ૪ વીર પત્ની કહી છે. ૫ બહુ વેગવાળા પ્રવાહવાળી અને સમુદ્ર જોવી કહી છે. ૧૦ સિંધુ નદીથી એનું વર્ણન કોઈ રીતે ભિન્ન નથી. ૧૧ એથી કરીને કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનો એને સિંધુનું બીજું નામ માને છે. ૧૨ પરંતુ વેદમાં એ બે નદીઓ સ્પષ્ટ જુદી જાહેરી છે. ૧૩ પવિત્રતામાં સિંધુ કરતાં એ થોડે છે. હાલ ગંગાનું જેટલું પવનત્વ મનાય છે તે બધું વેદકાળમાં સરસ્વતીનું મનાવું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વાર આવે છે. ૧૪ સિંધુ અને સરસ્વતીનું નામ ધાણીવાર આવે છે અને સરસ્વતીની રતુતિનાં તે

૫ ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૨; ૬-૫૨-૬; ૨-૪૧-૧૬માં નદીઓમાં સૌથી મોટી, નદીસમા કહી છે તે જોવું. ૬-૬૧-૨ અને ૮માં જગત્સર પ્રવાહ માટે ઉલ્લેખ છે.

૬ અ. ૭-૬૫-૨. एका चेतसरस्वती नदीनां शुचिर्यतीगिरिभ्यः आसमुद्रात् ॥

૭ અ. ૭-૬૫-૧. प्रक्षोदसा धति स्रज्जમાં विश्वाऽअपोमहिनासिधुरन्याः ॥

૮ અ. ૭-૬૫. આણું સ્રજ્જ; ૧૦-૩૦-૨ અને ૧-૮૬-૩ અને ૧-૧૬૪-૪૬; ૭-૬૬-૩ સરસ્વતીને વાજિનીવતી કહી છે તેનો અર્થ ઘોડાવાળી નહિ પણ દ્રવ્યવાળી એવો કહે છે. જોકે સરસ્વતી અને સિંધુ મારકતે એ સમયમાં ઘોડા હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા.

૯ અ. ૬-૪૬-૭. આમાં સાયણાચાર્ય પ્રખ્યાત એવો અર્થ કરે છે તે બરાબર નથી. અ. ૧-૧૦૪-૪માં સરસ્વતીને માટે એકલો વીર પત્ની શબ્દ વાપરેલો છે.

૧૦ અ. ૬-૬૧-૧૩ अप्सां अपस्तमा ॥ ૭-૬૫-૧ અને ૨; ૭-૬૬-૨ અર્ણ શબ્દ સરસ્વતીને માટે વાપરેલો છે. અર્ણવ શબ્દ અર્ણમાંથી થયો છે. કેટલાક અર્ણ એટલે બહુ પાણી એટલો જ અર્થ કરે છે. તે માટે આગળ ચર્ચા કરીશું.

૧૧ એને સપ્ત રવસા-સાત બહેનોવાળી કહી છે અને બધી નદીઓમાં મોટી કહી છે. જુઓ અ. ૬-૬૧-૧૦ અને ૭-૩૬-૬. आवत् साकं दशसः पापशानाः सरस्वती सप्तसीसिंधुमाता ॥ સપ્તસિંધુની પેઠે સપ્ત સારસ્વત પણ કહેવાય છે.

૧૨ Zimmer એ પ્રમાણે માને છે. સરસ્વતી વેદના વર્ણન સાથે હાલ સિંધુ સિવાય બીજી કોઈ નદી બંધમેસની ન આવવાથી ઝીમરે આવી રીતે ટૂંકા ઉકેલ આપ્યો છે. હિલ્બ્રાન્ટ (Hillebrant) એને આર્કોસિયા (Archosia)માં આવેલી નદી માને છે. લેસન એને હાલની સરસ્વતી માને છે. મેક્સમુલર લેસનના મતને મળી ઉંમરે છે કે હાલની સરસ્વતી વેદકાળ પછી બહાઈ ઘઈ અને તે રણમાં ઘઈ સમુદ્રને મળતી. અંકડોનેલ પારાવનો એને તીરે હતા તે ઉપરથી હાલની સરસ્વતી છે તે જ માને છે અને રણમાં નાશ પામી એમ કહે છે. વેદમાં સમુદ્રને મળવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તેને માટે એ એમ કહે છે કે વૈદિક ઋષિને એના પ્રવાહની અને સુખની ખબર નહિ હોય. ઉપરનો ઝીમરનો મત તો હાલ કોઈ માનવું નથી.

૧૩ ઋગ્વેદ ૧-૧૨૨-૬; ૧-૧૨૬-૧; ૪-૫૪-૬; ૫-૫૩-૬; ૭-૬૬-૧; ૮-૧૨-૩; ૧૦-૬૪-૬; ૧૦-૭૫-૫.

૧૪ સરસ્વતીની દેવી અને નદી નરીકે જ પ્રાર્થનાઓ છે એવી સિંધુની નથી. ઉપર જણાવેલા બધા વેદમંત્રોમાં સરસ્વતીની રતુતિ આવે છે. વિશ્વવેદોમાં એને સ્થાન છે. એને લીધે પ્રજાવાર્ષ પવિત્ર ગણવું. ગંગાનું નામ ઋગ્વેદમાં બે જ વખત (૬-૪૫-૩૧ અને ૧૦-૭૫-૫) આવે છે. વૈદિક સરસ્વતી હ્રષ્ટ થયા પછી એનું સમર્થ પાવનત્વ ગંગા ઉપર આરોપણું એમ જણાય છે. જી. સંક (O. Sanks Texts V. ૩૩૬) લખે છે કે "The Saraswati, thus appears to have been to the early Indians what the Ganges became to their descendants." સોના, સ્વર્ગમાંથી ઊતરેલી, પાવન કરતી

પરિશિષ્ટ આ

૧૭૭

જુદાં સૂક્તો પણ છે. ૧૫ અને વિશ્વદેવોની રત્નતિઓમાં સરસ્વતીને સ્થાન મળેલું છે.

પૌરાણિક સરસ્વતી

સરસ્વતીના પૌરાણિક વર્ણનમાં મૂળવૈદિક સરસ્વતી અને હાલની ત્રણ જુદીજુદી સરસ્વતીઓને એક ગણવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આ પ્રયત્નમાં કેટલુંક અસંગતપણું છે. પરંતુ એમાં કેટલીક પરંપરા પણ જળવાઈ રહેલી છે. એ બધા વર્ણનનાં પૌરાણિક સ્વરૂપની પાછળથી એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સરસ્વતી મૂળ એક જ નદી અને તેનો પ્રવાહ હ્રમ છે. હાલ ત્રણ જુદાંજુદાં મૂળમાંથી નીકળતી ૧૬ સરસ્વતીને પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અસ્પષ્ટિત વહેતી અસલ સરસ્વતી સાથે ઘટાવવાને આ ગુપ્ત થવાની ધોનાએ પૌરાણિકોને બહુ મદદ કરી છે. હિંદુઓએ કર્મવાદથી જેમ સંસારની વિષમતાનો ફરિયાદ કરી નાખ્યો છે તેમ પૌરાણિકોએ વડવાનશથી ગુપ્ત થતી સરસ્વતીના હાલ જુદાં પણ મૂળ એક એવા પ્રવાહનો ફરિયાદ પણ કરી નાખ્યો છે. અને એ કારણથી નદીઓ હડાવી દેવાની મળેલી સ્વતંત્રતાને લીધે હિમાલયમાંથી નીકળતી સરસ્વતીને પ્રભાસ પાસે કાવીને સમુદ્રમાં મેળવી છે.

મૂળ આગળ તો વૈદિક અને પૌરાણિક સરસ્વતી એક જ છે. પૌરાણિક સરસ્વતી ચિત્રાન તીર્થમાં નાશ પામી-ગુપ્ત થઈ ગઈ. ત્યાંથી કુરુક્ષેત્ર અને પુષ્કરમાં ઘસેને અર્જુનારણ્યમાં આવી. ત્યાંથી અનેક તીર્થો આગળ વહીને વડવાનશને ધારણ કરીને આવતી સરસ્વતી ઝીલાણુ તીર્થ આગળ આવી અને ત્યાંથી સમુદ્ર દેખાવા માંડ્યો પણ તેમાં વડવાનશને નાખ્યો નહિ પણ ગુપ્ત થઈ સરસ્વતી આગળ ચાલી. ત્યાંથી કુખમાંડેશ્વર આદિ તીર્થો વટાવી શત્રુમર્દન અને કૃતરમર પર્વતો પાસે થઈ પ્રભાસ આગળ સરસ્વતી સમુદ્રને મળી, વડવાનશને એ સમુદ્રમાં પધરાવ્યો. પ્રભાસ આગળ પૌરાણિક સરસ્વતી સાગરસંગમ મનાય છે. આ પ્રમાણે સરસ્વતીના પ્રવાહની હિમાલયથી સમુદ્રસંગમ સુધીની પરંપરા છે. આ લાંબા પ્રવાહમાં

વગેરે બહુ ગંગાને ગંગાકુળ, સગર પુત્રોને તારવા માટે ભગીરથે ઉતારેલી ભગીરથી ગંગા તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી. તે ચર્ચા આગળ કરીયું. ગંગા, સિંધુ અને સરસ્વતી વગેરે સાત પ્રવાહો સપ્તર્ષિઓ માટે ભગીરથીએ બનાવ્યા એમ પુરાણો કહે છે. એટલે ગંગાની જેટલે સરસ્વતી પણ ભગીરથી થઈ. હાલ ભગીરથી એકલી ગંગાને કહે છે. શાંતિપર્વ કહે છે કે બ્રહ્મર્ષિઓ તપ કરતા હતા ત્યારે બ્રહ્માનો રાજ્ઞ કાને પડ્યો અને સ્વર્ગમાંથી સરસ્વતી ઊતરી, આ બધા ઉલ્લેખ અને વેદમાં ગંગાનું મોણ સ્થાન સિદ્ધ કરે છે કે સરસ્વતી વૈદિક કાળમાં મુખ્ય નદી હતી અને તે હ્રમ થયા પછી ગંગાનું માહાત્મ્ય વધ્યું.

૧૫ સરસ્વતીના ઉલ્લેખો તો વેદમાં અસંખ્ય છે. સિંધુના પણ એટલા નથી, પરંતુ સરસ્વતીને માટે જુદાં રત્નતિનાં સૂક્તો છે. (૧-૬૧, ૭-૬૫ અને ૮૬) એ સિવાય વિશ્વદેવોનાં સૂક્તોમાં એના મંત્રો છે. સરસ્વતીને વિદ્યાદેવી અને કુમારી આવ્યાં આપણે માનીએ છીએ તેને બદલે ઋગ્વેદમાં આ વર્ણનો શું બતાવે છે? વિદ્યાને બદલે દ્રવ્ય વગેરે સમૃદ્ધિ, પત્ની, સંતાન, રક્ષણ, ફળદુષ્તા વગેરે માટે સરસ્વતીને સંવે છે. (ઋગ્વેદ ૭-૮૫ અને ૮૬) કુમારિકાને બદલે એનો પતિ સરસ્વાન કહેા છે અને વીર પત્ની કહી છે. સરસ્વતીની પરંપરા તદ્દન હ્રમ જેવી થઈ છે એમ આ વાત વ્યક્ત કરે છે.

૧૬ મ. ૬-૬૧-૧૨માં સરસ્વતીને ત્રણ મૂળમાંથી નીકળતી કહી છે. ૧૧મા મંત્રમાં આકાશ અને પૃથ્વી ભરી હીમાં એમ લખે છે. સાયણ આનો અર્થ ત્રણ લોકમાં રહેતારી એવો કરે છે, પરંતુ આ વર્ણન સરસ્વતીનું તે ગંગાને પાછળથી લાગ્યું એમ શ્રી ઈ. થર્ન માનવું ઠીક જણાય છે. (Tr. of R. Veda I. 632 note) અથર્વવેદ ૬-૧૦૦માં તિલ્લ: સરસ્વતી એમ વિષ ઉતારણના સૂત્રમાં પહેલા મંત્રમાં છે. આનો અર્થ સમન્વિત નથી. પરંતુ ઉલ્લેખ ભૌગોલિક પણ હોય. નંદલાલ દે એમના ભૌગોલિક કોષમાં એનો અર્થ આર્યસિંધા, અર્યાધાનિરતાન અને કુરુક્ષેત્ર એમ ત્રણ સ્થળની સરસ્વતી એવો કરે છે. સરસ્વતીનો અમુરો વગેરે સાથેનો સંબંધ આગળ બીજા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચાયું. વૈદિક સમયની હિમાલયમાંથી નીકળતી ત્રણ નદી સરસ્વતી સાથે એક પ્રવાહ મળીને વહેતી એટલે ત્રણ મૂળ કહે છે એમ જણાય છે.

૧૭૮

પરિશિષ્ટ આ

અનેક તીર્થો અને અનેક ઋષિમુનિઓના આશ્રમેનાં વર્ણનો છે. દરેક પુરાણના વર્ણનોમાં કાંઈને કાંઈ ફેર તો આવે છે. ૧૭

વેદકાળ અને સરસ્વતી હ્રુમ્ ધ્યાની પરંપરા વચ્ચેનો મોટો સમય

વેદમાં સરસ્વતી હ્રુમ્ ધ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વિનશન આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ હ્રુમ્ ધ્યાની વાત ઘણી પ્રાચીન છે. એટલે વેદકાળ પછીના સમયમાં સરસ્વતીનો પ્રાચીન પ્રવાહ બદલાયો અને હ્રુમ્ ધ્યાનો ગયો. સરસ્વતીના ઉલ્લેખો આખા યે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં છે. પણ એનાં તીર્થોનાં સવિસ્તર વર્ણન સાથે તો મહાભારતમાં મળે છે. મહાભારતના હાલના સ્વરૂપની શરૂઆત અને વેદના મંત્ર સમયના અંત વચ્ચે સમયનો મોટો ગાળો પડે છે. એવડા મોટા ગાળામાં ગમે તેવી પરંપરાઓમાં પણ સુધારાવધારા અને હમેશા થાય. એટલે સરસ્વતીના પ્રવાહની પરંપરામાં મહાભારત અને બીજાં પુરાણોમાં જે ભેદ પડે છે તે કુદરતી છે. ૧૪ મહાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રાપર્વમાં સરસ્વતી સમુદ્રસંગમનું તીર્થ ગણેલું છે. ૨૦ એટલે પુરાણોએ સમુદ્ર સુધી સરસ્વતીને લાવ્યા છતાં કુમારિકા ગણી છે અને વડવાનલને સાગરમાં નાખી પોતે પાછી વળી છે એમ લખ્યું છે એ માત્ર પાછળની કલ્પના છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરાણોની પેઠે મહાભારત શક્યપર્વમાં બલદેવ તીર્થયાત્રા વર્ણનમાં સરસ્વતીને સમુદ્ર સુધી લાવે છે અને પ્રભાસ પાસે જ સંગમ થવાનું કહે છે. એ વર્ણનમાં પ્રભાસથી સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ વર્ણવ્યો છે. આ બધાં વર્ણન ઉપરથી સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળતી હતી એવી એક પ્રાચીન પરંપરા ચાલી આવેલી છે; અને હાલની માર્ક હાલનાં પુરાણોનાં છેવટનાં સ્વરૂપ લખાયાં ત્યારે પણ પરંપરા ચાલુ હોવા છતાં પ્રવાહ ન હોવાથી સરસ્વતી તીરનાં તીર્થોની પરંપરાઓ ભેગી કરી તે તે તીર્થો આગળ સરસ્વતીને પ્રગટ અને ગુપ્ત થતી લાવીને એક પ્રવાહની કથા બાંધી કરેલી છે.

હિમાલયથી કાઠીઆવાડના કિનારા સુધી વહેવાનો કાયડો

આ બધી પૌરાણિક ભૂસ્ત્રક્ષામણીમાંથી ખરો પ્રવાહ કયો અને ક્યાં થઈને વહેતો હતો અને કાઠીઆવાડની હાલની ભૌગોલિક સ્થિતિ બેતાં એ પ્રવાહ ઉત્તર હિંદમાંથી ઊતરી આવીને કાઠીઆવાડમાં પ્રભાસ પાસે

૧૭ સરસ્વતીના પૌરાણિક ઉલ્લેખો ઘણા છે. છુટક તીર્થો સરસ્વતીના કિનારે આવેલાં ઘણાં પુરાણોમાં કહેલાં છે. મહાભારત વનપર્વમાં પણ છે. પરંતુ ઠીક કહી શકાય તેવું વર્ણન ર્કદપુરાણ પ્રભાસખંડમાં, મહાભારત શક્યપર્વ-બલદેવ તીર્થયાત્રા પર્વમાં છે અને પદ્મપુરાણ સ્તુતિ અને ઉત્તરખંડોમાં છે. આ સિવાય સિદ્ધપુર અને પાટણ બાજુ સરસ્વતી માહાત્મ્ય જુદું કથા તરીકે કહે છે. તે ઉપરના ગ્રંથોમાંથી ગાંધીને બનાવેલું લાગે છે.

૧૮ મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ (હાલના સ્વરૂપમાં છે તે) જે સમયે રચાઈ તેટલી જાની અગર તેનાથી સહેજ જૂની સરસ્વતી વિનશન આગળ હ્રુમ્ ધ્યાની પરંપરા ચાલેલી જણાય છે. જોકે હ્રુમ્ તો તેથી વહેલી થઈ હોવી જોઈએ. જે રણમાં એ હ્રુમ્ થાય છે એના ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવતા નથી. માત્ર સૂરો જેટલી જૂની એ વાતને કેટલાક માને છે.

૧૯ મહાભારત સરસ્વતીને રણમાં હ્રુમ્ થતી ગણવા છતાં એને દરિયામાં બો મેળવે છે, અને તે પણ પ્રભાસ આગળ. પરંતુ મહાભારતમાં સરસ્વતી માહાત્મ્યની પેઠે સિદ્ધપુર વગેરે ઉત્તર ગુજરાતનાં તીર્થોનાં વર્ણન નથી.

૨૦ મહાભારત (નિર્ણયસાગર) વન. ૫. અ. ૮૦ સ્લો. ૫૭માં આબુથી નીકળી સ્લો. ૬૦માં પ્રભાસ જવાનું લખે છે અને સ્લો. ૬૧ થી ૬૩માં સરસ્વતી સાગરસંગમે જવા કહે છે. ત્યાંથી વરદાનતીર્થ, ત્યાંથી ક્રારવતી (કારકી) ત્યાંથી પિંડારકતીર્થ અને ત્યાંથી સિંધુસાગર સંગમ જવા કહે છે. આ ઉપરથી સરસ્વતી અને સિંધુનાં મુખ અને સંગમ જુદાં પણ એક જ ભૂમિ-વિભાગમાં હોવાનું જણાય છે.

પરિશિષ્ટ આ

૧૭૬

કેવી રીતે આવ્યો એ એક મોટો કોયડો ઉકેલવા જેવું છે. આ કારણથી ધણી સરસ્વતીને વિનશન આગળ જ હુપ્ત થઈ માને છે. ધણી એને ધધ્ધર નદીના પ્રવાહ સાથે જોડે છે, અને સતલજ સાથે મેળવે છે. ૨૧ કેટલાક મૂળથી જ એને સિંધુની શાખા અને સિંધુને મળતી બધાંવે છે તથા વૈદિક વર્ણનને માન્ય રાખનારા કેટલાક છેવટે એટલે સુધી માને છે કે મૂળ વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કચ્છના રણને મળતો. ૨૨ કચ્છનું રણ એ વખતે સમુદ્ર હતો. ૨૩ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે હાલનું રાજપુતાના અને થરનું રણ આવેલું છે તેનો વિસ્તાર બહુ નાનો હતો. અગર તો ત્યાં રણ હતું જ નહિ અને એને બદલે ફળદ્રુપ જમીન હતી. ૨૪ રાજપુતાનાના રણમાં થઈ સરસ્વતી કચ્છના રણમાં મળતી. આ બધા મતના લેખકો પૌરાણિક વર્ણનને હસી કાઢે છે. સિદ્ધપુર-પાટણ પાસેની સરસ્વતી અને પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી એ માત્ર જુદી નાની નદીઓ અને ગંગા વગેરે પવિત્ર નદીઓનાં નામ બીજી નદીઓને આપવાનો અને એ નદીઓનાં તીર્થોનાં બીજે સ્થાપન કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી હતો એમ એ માને છે અને ચૂંચરાતની હાલની બે સરસ્વતી નદીઓને વૈદિક સરસ્વતી સાથે સંબંધ નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

હવે એ પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ ક્યાં હશે એ બાબત બીજાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી થોડો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ. સરસ્વતી નદી ડિમાલચમાંથી નીકળતી એ વાત સત્ય છે. એ સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને

૨૧ આ માટે નંદલાલ દે કૃત Geographical Dictionary of Ancient Indiaમાં સરસ્વતી શબ્દ જુઓ. યુરોપિયનો જ આ મત માને છે. નંદલાલ બાબુ ક્રમ સરસ્વતીઓ જુદી ગણાવે છે.

૨૨ Pargiter: Anc. Indian His. Tradition; અને Anantprasad Banerjee Shastri: Asura in India. Gates of India: 137; Sir Thomas Holdich P. 27, 144. હોલ્ડીચ અને ગેઝેટીઅરના લેખકો સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સ્વતંત્ર નહિ તે સિંધુ જે કચ્છના રણમાં મળતી હતી એમ એ દોઢ માને છે તેને સરસ્વતી મળતી હતી એમ છેવટે માને છે.

૨૩ Sir T. Holdich P. 144. Cutch Gaz. P. 15. ઇ.સ. પૂર્વે સિકંદરે ચઢાઈ કરી ત્યારે એ વહાણ મારફતે સિંધુ-માંથી કચ્છના રણના સમુદ્રમાં આવેલો. હાલ રણ છે તે મોટા સરોવર જેવો દરિયો હતો એમ એના વર્ણનમાં લખેલું છે. પેરિપ્લસના વર્ણનમાં કાદવ છતાં વહાણો જઈ શકે એવું હતું. (ઈ.સ. ત્રીજી સદી). પેરિપ્લસ પછી એક હજાર વર્ષ પછી પણ સિંધુનો મોટો ભાગ કચ્છના રણમાં ઘણ દરિયામાં જતો, વધુ મારે જુઓ કાઠિઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૫. કચ્છ ગેઝેટીઅર પૃ. ૮માં લખે છે કે પશ્ચિમ હિંદના રેતાવ પ્રદેશો કેવી રીતે બન્યા તેનો ખુલાસો કચ્છની ભૂમિથી જ હતો નથી. કચ્છની ભૂમિ દરિયાઈ ક્રીમ્સ (silt) અથવા જળમળથી બની હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. દરિયાઈ તત્ત્વોનું કાંઈ અસમીભૂત અવશેષ (fossiles) કચ્છમાં જડતું નથી. તેથી ઊલટું નદીના અવશેષો જડે છે. એ ઉપરથી કચ્છ સિંધુ આદિ પંજાબની નદીઓથી બન્યો હોય એ સંભવ મંજૂર બને છે.

૨૪ Sir T. Holdich P. 144. આ લેખક રણ હતું પણ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે બહુ નાનું હતું એમ લખે છે. પાર્સીયર પણ એમ માને છે પણ ત્યાં બીજરો સમુદ્ર હોવાનું માને છે. ખરી રીતે સિંધુ, બીઆસ આદિ નદીઓ ખસી ગઈ અને સરસ્વતી આખી બીડી ગઈ તેથી મોટું રણ થયું. હરિતનાપુરથી કારકાં સરસ્વતીને રસ્તે જતાં મહાભારતકાંડમાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી અને રણ હતું જ નહિ એ મત વધારે સખળ લાગે છે. એ જગ્યાએ ફળદ્રુપ ભૂમિ હતી. રાજપુતાનાના રણના દક્ષિણ ભાગમાં સમુદ્ર નહોતો. એ માટે જુઓ Ind. His. Quart. VIII. 2. 354. મહાભારત અને ભાગવતમાં સૌથી સરસ્વત વગેરે ભાગોમાંથી જતાં રણનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. રણ નદીઓ ગયા પછી થયું છે. સિત્તમાળ આગળ સમુદ્ર હોવાની દંત-કથા છે તે સિંધુની શાખા કે બીઆસ હોવાનો સંભવ છે. એ જગ્યાએ કચ્છનું રણ પાસે હોવાથી મુખ હોવાને લીધે નદી સમુદ્ર જેવડી પહોળી હશે.

૧૮૦

પરિશિષ્ટ આ

મળતી અને તે દક્ષિણ-પશ્ચિમનો સમુદ્ર એ પણ સત્ય છે. ૨૫ વૈદિક સમયમાં કચ્છનું રણ અને સિંધુ તથા સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ સિવાયનો હિંદુસ્તાનનો બધો ભાગ હાથ છે તેથી કોઈ રીતે ખાસ જુદા અપ્રાર્થનો નહોતો અને જલસ્થલ વિભાગોમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થવાના ફેરફારો થઈ ચૂક્યા હતા. ૨૬ એટલે સરસ્વતી એ સમુદ્રને મળતી તે સમુદ્ર કાં તે અરબી સમુદ્ર અગર તો એનો કોઈ ભાગ એ વાત પણ સત્ય જ છે.

પ્રભાસ મુખીનો રસ્તો

હવે આ સરસ્વતી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી એમ મહાભારતમાં કહે છે. ૨૭ મહાભારતના શક્ય-પર્વમાં એ વાત ૨૫૬ લખેલી છે. પરંતુ વનપર્વમાં પુષ્કરથી તીર્થો ગણાવતાં અર્બુદ પછી પ્રભાસ, તે પછી સરસ્વતી સાગરસંગમ, તે પછી દ્વારકાં અને તે પછી સિંધુ સાગરસંગમ એમ કહે છે. ૨૮ એટલે સરસ્વતી

૨૫ પુરાણો અને માહાત્મ્ય અને મહાભારતમાં ત્યાં સરસ્વતીના ઉલ્લેખો છે ત્યાં તે વડવાનલને નાખવા પશ્ચિમ-દક્ષિણ સમુદ્રમાં જાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

૨૬ અમરનાથદાસ (India & Jambu Island) અને કેટલાક યુરોપિયનો ટાંકેમીનો ભૂલવાળો નકશો દોષ એ વખતે (ઈ.સ. ૧૭ી સદી) હિંદનો આકાર એવો હતો અને હાલનો આકાર ૧૬ હજાર વર્ષ પછી થયો એમ માને છે. પરંતુ આ ભ્રમ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વૈદિક સમય (ઈ.સ. ૫૦૦૦ પૂર્વે) પહેલાં સેંકડો વર્ષ અગાઉ હિંદનો હાલનો આકાર પશ્ચિમ કિનારાના નાના ભાગ સિવાય થઈ ચૂક્યો હતો અને અરવલ્લીની ઉપરનો સમુદ્ર જતા રહી હિમાલય બની ચૂક્યો હતો. જી.એ. ટેરાસરીકૃત ભૂસ્તરવિજ્ઞાન ભા. ૨, ખં. ૩ પૃ. ૧૪૬, પાર્ટર (પૃ. ૨૬૦) ધનુષ્ય દૈન્યને છીછરા રેતીથી પુરાણોના સમુદ્ર આગળ મરાયાનું લખે છે તે રજપુતાનાનો સમુદ્ર એમ માને છે. એનું નામ ઉત્તરકાં લખે છે. પરંતુ એમ માનવાને આધાર નથી આપ્યો. એ કચ્છના રણનો જ ભાગ સંભવે છે.

૨૭ રક્ષપુરાણ, પ્રભાસખંડ. અ. ૨૭ થી ૨૬: મહાભારત શક્યપર્વ અ. ૩૫. ચંદ્રને ક્ષયરોગના નાશ માટે શિવની આરાધના કરવા માટે કહેલામાં આવે છે કે સમુદ્ર પશ્ચિમ ગત્વા સરસ્વત્યન્ધિસંગમમ્ ॥ આરાધયતુરેવેશં તત: કાન્તિમવાપ્સ્યસિ ॥

૭૭ ॥ સરસ્વતીં તત: સોમ: સજગમર્થિ શાસનાત્ ॥ પ્રભાસં પ્રથમં તીર્થં સરસ્વત્યા જગમહ ॥૭૮॥

૨૮ જુઓ પાછળ નોટ ૨૦. મહાભારત વનપર્વ તીર્થયાત્રાના આ ઉલ્લેખોની નોંધ પાર્ટર Ancient Ind. His. Tradition પૃ. ૨૬૧ નોં. ૧માં લીધી છે. એમાં મહાભારતના આ અનુક્રમને પાર્ટરે ખરો માની લીધેલો જણાય છે. પાર્ટર લખે છે કે ‘આબુથી ‘દક્ષિણ’ પ્રભાસ અને ત્યાંથી ‘ઉત્તર’ સરસ્વતી સાગરસંગમ; ત્યાંથી ‘દક્ષિણ’ દ્વારકાં; અને ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ થઈ સિંધુ દ્વારા ઉત્તરમાં જતું. આ મુસાફરી થોડી જમીનમાર્ગે અને થોડી જળમાર્ગે થઈ હશે.’ પાર્ટર આ શા આધારે લખે છે તે સમજતું નથી. સરસ્વતી સાગરસંગમ કચ્છના રણમાં હશે એમ ધારીને આ લખાણ થયું જણાય છે. પરંતુ મહાભારતે લખેલી જગ્યાઓમાં અનુક્રમ જેવું કોઈ છે જ નહિ. એ લખાણનો અર્થ સાંનિધ્ય કે સાહચર્ય એવી વધારે થતો નથી. વનપર્વમાં તીર્થયાત્રામાં પુષ્કરથી ઉપડી એકઠમ જંબુમાર્ગે કહી રચાણતીર્થાદિ બેચાર તીર્થો ગણાવી એકઠમ (શ્લો. ૫૫) દક્ષિણોદધિને મળનારી નર્મદાનું તીર્થ કહે છે અને તે પછી તરત જ ચર્મદ્વતી (શ્લો. ૫૬) ચંબલ-નદી ગણાવે છે. ચંબલ રજપુતાનામાં અને નર્મદાનું મુખ ગુજરાતમાં એ સૌ જાણે છે. ચંબલ પછી (શ્લો. ૫૭) આબુ અને તે પછી તરત જ (શ્લો. ૬૦) પ્રભાસ કહે છે. આ ઉપરથી મહાભારતમાં ક્રમ ભૌગોલિક રીતિ પ્રમાણે નથી, કોઈપણ યાત્રાણ આબુથી દક્ષિણે પ્રભાસ જઈ ત્યાં પાસે આવેલું દ્વારકાં મૂકી ૬૬ પાર્ટર કહે છે તેમ સરસ્વતી સંગમે ઉત્તરમાં જઈ દ્વારકાં માટે પાછો દક્ષિણમાં ઊતરે અને સિંધુના મુખ માટે પાછો ઉત્તરમાં ચડે, એવું બને નહિ અને એવો ગાંડો યાત્રાણ હોય પણ નહિ. અર્થાત્ પાર્ટર સરસ્વતીનું મુખ ખોટી જગ્યાએ ધારીને આવો અસંભવિત તર્ક કરે છે. સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસની પાસે જ હોય તો તે ત્યાં અને પાસે જ આવેલા દ્વારકાંમાં જાય એ સંભવિત છે. આ વાત સરસ્વતીનું મુખ ગોપનાથ પાસે કે પ્રભાસ હાથ છે ત્યાં કે

પરિશિષ્ટ આ

૧૮૧

અને સિંધુનાં મુખ જુદાં હતાં એ સિદ્ધ થાય છે. બીજું સરસ્વતી પ્રભાસ, દ્વારકાં વગેરેની નજીક સમુદ્રને મળતી હતી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. આ તીર્થવર્ણનમાં કોઈ જાતનો અનુક્રમ જળવેણી જણાતો નથી. એટલે પ્રભાસ હાલ ગણાય છે તેમ સરસ્વતીના મુખ આગળ જ તે સમયે હતું કે છેતું હતું તે સિદ્ધ થતું નથી. શક્યપર્વની બલદેવની યાત્રાના વર્ણનમાં એ મુખ આગળ જ હતું એમ સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ વનપર્વમાં ત્યાં અસ્તિત્વ જ આવેલું છે એમ કહે છે, જ્યારે શક્યપર્વમાં સોમ ધ્યેશ શાપનું વર્ણન અને શૈવતીર્થ હોવાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી વનપર્વવાળો ભાગ શક્યપર્વવાળા ભાગ કરતાં વહેંચે લખાયો હશે. અને પ્રભાસ શૈવતીર્થ તરીકે ન મનાતું હોય એટલી પ્રાચીન પરંપરા વ્યક્ત કરે છે. પુરાણ અને તે ઉપરથી લખાયેલું સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય શક્યપર્વવાળી વાતનું સમર્થન કરી સરસ્વતીને પ્રભાસ આગળ જ લાવે છે. આ ઉપરથી સમજશે કે સરસ્વતી પ્રભાસની નજીકમાં સાગરને મળતી એ પરંપરા મહાભારતના છેલા થરથી માંડી પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં ત્યાં સુધીમાં બરોબર દૃઢ થઈ ગઈ હતી. ઈ.સ. ૧૦૩૦માં અલબર્ગનીએ આપણાં પુરાણો વગેરે અને પ્રાચીન ભૂગોળ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરેલો. એ પણ સોમનાથ પાસે સરસ્વતીનું મુખ છે એમ લખે છે. પરંતુ વધુ ખુલાસો એણે કરેલો નથી. ૨૯

પુરાણોએ કરેલા સરસ્વતીના હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના પ્રવાહના વર્ણનમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ હાલ એક મોટો વાંધો આવે છે. સરસ્વતી નિનશન આગળ ગુપ્ત થઈ ધૃધ્ધર ૩૦ સાથે તેનો પ્રવાહ મળી ગયો એ મત તો હવે ખોટો પડ્યો છે. ગુપ્ત થતી અને બહાર આવતી સરસ્વતી એક વખત અસ્ખલિત પ્રવાહથી કચ્છના રણને મળતી એમ ઘણા વિદ્વાનોએ માન્ય કર્યું છે. પરંતુ સરસ્વતી કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રને મળતી એ સ્વીકારીએ તો પૌરાણિક આખી ચે પરંપરાને વાંધો આવે છે. બીજી બાજુથી જોતાં કાઠીઆવાડ એક વખતે ખેટ હતો. એને ગૂજરાત સાથે જોડાયને બે હજાર વર્ષ પણ હજી થયાં નથી. ૩૧ સરસ્વતીને હ્રુપ્ત થયાને બે હજારથી વધારે વર્ષ થયાં છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાજપુતાનાની ભૂમિ વટાવી દક્ષિણમાં આવતી સરસ્વતી ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેશ ઓળખી ગીરનાં જંગલ વટાવી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળવા શી રીતે ગઈ? આ વાંધો સરસ્વતી ગૂજરાતના દક્ષિણ પ્રદેશ સુધી આવતી જ નહોતી એમ માનનારાઓને ટેકો આપે છે. પુરાણકાર તો પુષ્કર અને અર્જુનદરણ્યમાંથી આવેલી સરસ્વતી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને દેખી (કચ્છના રણનો સમુદ્ર) ત્યાં વડવાનકને મૂકવાની આજ્ઞા ન હોવાથી ગુપ્ત થઈ દક્ષિણ સમુદ્રમાં જવા માટે કાઠીઆવાડમાં પ્રગટ થઈ એમ લખી આ ગુંચવણનો નિકાલ લાવી દે છે. આ બંને પૌરાણિક વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી નથી પણ તેની

એટલામાં અને દ્વારકાં મૂળ દ્વારકાં પાસે કે એટલામાં હોય તો વધારે બંધ બેસે. જોકે અનુક્રમ તો મહાભારતનો ખરો છે જ નહિ અને એ ગ્રંથે જળવેણી પણ નથી. પાર્ટીટર દ્વારકાંને પણ હાલના દ્વારકાંની જગ્યાએ માનવા લાગે છે.

૨૬ Sachau's Al Baruni ૧. ૨૬૧. (Trubner's) અલબર્ગની પાછળનાં પુરાણોને માનતા લાગે છે. સોમનાથથી એક તીર પડે એટલે છેટે સરસ્વતીને માને છે. પરંતુ નવાઇની વાત એ છે કે અલબર્ગની (ઇ.સ. ૧૦૩૦) સરસ્વતી અને ગંગાના મુખની વચ્ચે નર્મદાનું મુખ ભર્ય પાસેનું આવેલું છે એમ લખે છે. આમાં છેદું કેટલું એની એને ગમ નથી પરંતુ સરસ્વતી નર્મદાના મુખથી પશ્ચિમમાં મળતી એટલું ચોખ્ખું થાય છે.

૩૦ પંજાબની એ જ નામની એક નદી. એનો પટ પણ આજે મુકાએલો છે. કેટલાક એને જ સરસ્વતી માને છે.

૩૧ કાઠીઆવાડ એંગ્લો-અર ૪ ૫૫૬. X X X "And Probably so recently as two thousand years ago this Peninsula was an island." પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં તે સમયે કાઠીઆવાડ ગૂજરાતની ભૂમિ સાથે જોડાવાની શક્યતા થઇ હોવી જોઇએ અને ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચે પહેલાં શું હતું એ પરંપરા બુલાઈ હોવી જોઇએ

૧૮૨

પરિશિષ્ટ આ

પાસે થઈ દક્ષિણમાં જોતરે છે. બીજું રણ ખાસેના ભાગમાંથી કાઠીઆવાડમાં સરસ્વતીને લઈ જવાનો રસ્તો ન જડવાથી પુરાણકાર એને ગુપ્ત કરી ઉડાવીને પ્રભાસ પાસે લઈ જાય છે. આથી એટલું પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણથી આગળ દક્ષિણમાં કોઈ સ્થળે સમુદ્રને મળે છે અને એ સ્થળ કયું તેની પુરાણકારને ખબર નથી. પ્રાચીન પરંપરાને આધારે પુરાણકાર પ્રભાસ આગળ સુખ ધારે છે.

નદીઓના પટમાં થએલો ફેરફાર

આ વસ્તુ નક્કી કરવા માટે પૌરાણિક પરંપરાને વધુ ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર છે, અને તે સાથે પશ્ચિમ હિંદના રેતાળ પ્રદેશમાં થએલા ફેરફાર અને એ પ્રદેશમાં થઈને વહેતી નદીઓના પ્રવાહમાં થએલા ફેરફાર તપાસવાની પણ જરૂર છે. એમાં પહેલી અગત્યની વાત એ છે કે સરસ્વતી વડવાનલને લઈને સમુદ્રમાં મૂકવા જાય છે અને એના તાપથી કોઈ જગ્યાએ ગુપ્ત થઈ જાય છે. આ વડવાનલ એ જવાહર-મુખીથી થએલા ઉત્પાતોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે. ૩૨ એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતીનો પ્રવાહ નાશ પામવામાં જવાહરમુખીના ભૂકંપ આદિ ઉત્પાત એ ધણી કારણોમાંનું એક અગત્યનું કારણ છે. પશ્ચિમ હિંદુ-રેતાન અને ગુજરાતના ભાગમાં વારંવાર ધરતીકંપ થતા અને તેથી જલ-સ્થલમાં ફેરફાર થઈ ગએલા એવા દાખલા છે. ૩૩ આવાં કારણથી અને અતિવૃદ્ધિથી થતા જળપ્રલય જેવા બનાવોથી ખાસ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં નદીઓના પ્રવાહ ઉપર બહુ અસર થાય છે. પંજાબ, સિંધ, રાજપુતાના અને ગુજરાતની નદીઓના પ્રવાહમાં આ રીતે ઘણા ફેરફાર થએલા છે. ૩૪ વધારામાં ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉત્તરદક્ષિણ વહેતી નદીઓ ખાસ કરીને

૩૨ વડવાનલ એટલે જવાહરમુખી એમ વિજ્ઞાનનું માનવું છે. (જુઓ ન. ડે. મહેતાકૃત શાકત સંગ્રહાય). વડવાનલને પૃથ્વીના પડમાં કે સમુદ્રમાં રહેલા અગ્નિ કહે છે. એને ઐર્વાનલ પણ કહે છે. મહાભારતમાં પ્રભાસ આગળ અગ્નિતીર્થ કહે છે અને પ્રભાસ પાસે સરસ્વતી સંગમની પરંપરા છે એટલે સરસ્વતી વડવાગ્નિને લાવી સમુદ્રમાં નાખે છે એને કાંધ સંબંધ હોવા જોઈએ. વરાહમિહિર ડિ'હસ્તાનના દેશો ગણાવતાં નૈઋત્યમાં વડવાસુખ આવેલું કહે છે. આ વડવાસુખ પૌરાણિક મત પ્રમાણે સમુદ્રમાં છેટે નહિ પણ ભારતવર્ષના દેશ તરીકે છે. એટલે સરસ્વતીના સુખ આગળ જતાં વડવાગ્નિને સમુદ્રમાં નાખ્યો તે ભાગ વડવા-સુખ પ્રદેશ કહેવાતો હોવા જોઈએ. પ્રભાસ પાસે અગ્નિતીર્થ એ વાતને ટેકા આપે છે. વડવાસુખ આખો પ્રદેશ એટલે પ્રભાસમાં જ નહિ પણ આસપાસના ભાગ પણ હોઈ શકે. (વરાહમિહિર ખ્રી. સં. નક્ષત્રકૃર્મિભાગ). વડવાનલ, ઐર્વાનલ અને એના પાટંદરે કરેલા અર્ચની ચર્ચા કરવાને અહીં સ્થાન નથી. એના અર્થોમાં પાછળથી ઘણી ગુંચવણ થએલી છે.

૩૩ રક્તપુરાણ નાગરખંડમાં. હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર એટલે આનર્ત દેશમાં આવા ભૂકંપના ઉત્પાતોના ઉલ્લેખો આવે છે. અ. ૭૧ શ્લો. ૨૩. યદા વૈ મૂર્ધિકંપસ્તુ સંપ્રજાતઃ સુદારુણઃ ॥ રક્તશ્રુગઃ પ્રચલિતઃ સ્વસ્થાનાદતિવેગતઃ ॥ આ બનાવ તારકાસુરને રક્તે માર્યો ત્યારે તે પડ્યો તે વખતે બન્યો અને તે વખતે ચમત્કારપુરનાં ઘર પડી ગયાં એમ લખ્યું છે. વળી જુઓ Briggs Cities of Gujarastra VII. તારકાસુરનો અને ખંભાતના સ્થળનો સંબંધ આગળ જોયો છે.

૩૪ જુઓ River Courses of the Punjab & Sind: R.B. Whitehead. (Ind. Ant. Sept. 1932). આ ગુહસ્થ સરસ્વતીના પટ માટે 'હકરા' નદીના નામથી ઠીક પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ નદીઓના વિષયમાં મૈજર રેવર્ડે આધારભૂત ગણાય છે. ઉપરોક્ત લેખમાં મી. વ્હાઇહેડે નદીઓના પટના ફેરફાર માટે ઉત્તમ ચર્ચા કર્યા છતાં સરસ્વતી માટે પ્રાચીન પરંપરા ઉપર ધ્યાન ન આપવાથી બધા જેવી ભૂલ કરી છે, અને હાલની નદીઓની ચર્ચા કરી છે. સરસ્વતીના ગુપ્ત થવાનું કારણ સરમ્ એટલે તળાવોવાળી નદી અને તળાવો ખેતી માટે કરેલાં તેથી એ નદી કદી સમુદ્રને પહોંચી જ નથી અને ગુપ્ત થઈ છે એમ લખે છે. પરંતુ 'હકરા' અગર એક એવી મોટી નદી અદસ્ત થઈ છે કે જેને કલાચ સિંધુ પણ મળતી હોય અને પંજાબની બીહ નદીઓ અને જમના મળતી હતી એમ લખે છે. જે માટે લેખ વાંચવા જેવો છે. રેતાળ જમીનમાં નદીઓના પટ વીસથી ત્રીસ માઇલ પહોળાઈમાં ફેરફાર થાય છે એમ મૈજર રેવર્ડેનું માનવું છે. એ લખે છે કે સતલજ નીસથી પાંસઠ માઈલ પશ્ચિમમાં ખસી છે. ચીનાખ રાવી વગેરેનું પણ એવી રીતે થયું છે.

પરિશિષ્ટ આ

૧૮૩

૧૧ રેતાળ પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ પૃથ્વીના પોતાની ધરી ઉપરના દૈનિક ભ્રમણને લીધે ધસતી જાય છે. આમ પંખળની નદીઓના પ્રવાહ હાલ છે એવા પૂર્વે નહોતા. સિંધુ આદિ નદીઓ હાલ કરતાં ઘણી પૂર્વમાં વહેતી અને સિંધુ પોતાની શાખાઓ સાથે કચ્છના રણમાં મળતી. ૩૫ બીઆસ નદી સ્વતંત્ર કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી. ૩૬ સતલજ સરસ્વતીની કે બીઆસની શાખા હતી. ૩૭ જમના સરસ્વતીને મળતી એમ માનવાને કારણ છે. ૩૮ સિંધુ અને એની શાખાઓ, બીઆસ અને એની શાખાઓ હાલ છે તેનાથી ઘણી પૂર્વમાં વહેતી એટલે સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ હાલ મનાય છે ત્યાંથી પૂર્વમાં હતો. સરસ્વતી પુષ્કરમાં ઘઈને વહેતી એમ બધાં પુરાણો કહે છે, અને પુષ્કર પ્રાચીન કાળથી અજમેરની પાસે છે એ સિદ્ધ થયેલી વાત છે. એટલે ઉપરના સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો સરસ્વતી હિમાલયમાંથી

૩૫ એ જ પૃ. ૧૬૮. મેન્નર રેવર્ટનું માનવું છે કે એક વખત સિંધુ નદી હકરાની (ધધ્ધર અથવા સરસ્વતી) શાખા હતી. મિ. વ્હાઈટહેડ લખે છે કે એલેક્ઝાંડરના આવ્યા પછી સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહ અને સુખમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. આ હકીકત ઘણી અગત્યની છે. જુઓ અમરનાથદાસ કૃત India and Jambu Island P. 124, 21. દાસ તો એટલે સુધી કહે છે કે હાલનો સિંધુનો પ્રવાહ તે પ્રાચીન કાળનો પ્રવાહ છે. સિંધુ તો ઘણી પૂર્વમાં વહેતી.

૩૬ River Courses of the Punjab & Sind: Whithead (Ind. Ant. 1932. Sept). શ્રીયુત અમરનાથ દાસ બીઆસ (વેદની વિપાશા) સતલજ (વેદની શત્રુદ્રી) જમના અને ભાગીરથી પાસેપાસે વહેવાનું લખે છે. એપોલોનીસસ એલેક્ઝાંડરે બીઆસ મારફતે સમુદ્રમાં સુસાઈરી કરી હતી અને એણે બીઆસના સુખ પાસે દૂરથી સિંધુનું સુખ જોયું હતું. એટલે બીઆસ અને સિંધુ કચ્છના રણને મળતી હોવી જોઈએ. રા. દાસ આ ઉલ્લેખોમાં બીઆસની પાસે એ સુસાઈરે કહેલી ભાગીરથીના ઉલ્લેખ કરે છે તે જોઈ ૨૫૪ કરેલા નથી પરંતુ એ પોતે જ લખે છે કે એ નદી સરસ્વતી હોવી જોઈએ અને તે ખરું છે. એઓ ધારે છે કે બીઆસ સ્વતંત્ર દરિયાને ન મળતી હોય તો સરસ્વતીને મળતી હતી અને તેની મારફતે વહાણમાં જવાનું. પરંતુ બીઆસ સ્વતંત્ર સમુદ્રને મળતી એ પરંપરા વિચિત્ર રીતે તારાખે હાશીલ અલ્લુ (Illiot IV) માં જળવાઈ રહી છે. એમાં 'બીઆ' નદીને 'અંભાત'ના રાજ્યમાં થઈને સમુદ્રમાં પડતી લખી છે અને જમનાને ગુજરાતમાં ઘઈ સમુદ્રમાં પડતી લખી છે. જમના સરસ્વતીને મળતી અને સરસ્વતી નાશ થયા પછી ગંગાને મળી એ આગળ જોઈયું. ઉદ્ધૃત તવારીખમાં જમના ગુજરાતમાં આવતી એમ લખ્યું છે.

૩૭ Whitehead:—River Courses of the Punjab & Sind. 'The Sutluj was a tributary of the Hakra.' કલકત્તા રીન્ડયુમાં મિ. એલ્ડહામે તો હકરાને જ સતલજ ધારેલી છે. હકરા એ હાલની ઉત્તરની સરસ્વતીનું બીજું નામ છે તે જોઈયું છે.

૩૮ એ જ. "Hakra was fed by both Satlaj and Jumna." (મિ. વ્હાઈટહેડ લખે છે કે ખેતીવાડી ખાતાના મિ. નીકલસનના મત પ્રમાણે (૧૬૧૬) એમ સિદ્ધ થયું કે ચૌતાંગ નદીનો માઈલ પહોળો પટ એ જમનાનો જૂનો પટ છે. આગળ જમના ચૌતાંગ મારફતે હકરાને મળતી એમ લખે છે. આ ચૌતાંગ (Chautang) એ વૈદિક દશદત્તી નદી છે જે સરસ્વતીની શાખા હતી અને જેની અને સરસ્વતીની વચ્ચેના ભાગ શ્રદ્ધાવર્ત કહેવાતો. એની પછી તરત જ જમના નદી આવે છે. જમના સરસ્વતીને મળતી તે માટે વધાનમાં જુઓ. Oxford Survey of Br. Empire Asia P. 17. By Herberton and Howarth (Geology). રા. અમરનાથ દાસ લખે છે કે ટાલેમીના વખતમાં સરસ્વતીના ઉપલા અને નીચલા પ્રવાહ જુદા થઈ ગયા અને વચ્ચેના ભાગ અંતઃશીલાને નામે ઓળખાવા લાગ્યા જેને પુરાણો વિનશન અથવા સરસ્વતી ગ્રંથ થઈ એમ કહે છે. હકરાનો સૂક્ષ્મ મોરો પટ ભાવલપુર રાજ્યમાં થઈ બીકાનેરના રણમાં આવે છે. હકરા એટલે નીચી સપાટીનું રણ. આ ઉપરથી મીહરાન નદી (Eastern Nara) પંખળની કઈ નદી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ સિંધુની પશ્ચિમની શાખા હોય. આ નદી છેક પહરમી સદી સુધી હતી (જુઓ મોહન જી ડેરે અને ઈન્ડસવેલી-સર જોન માર્શલકૃત), તે હાલ નથી. એટલે એ નદી પણ હુત થઈ છે.

૧૮૪

પરિશિષ્ટ આ

નીકળી કુરુક્ષેત્રમાં થઈને પુષ્કર-અન્નમેર પાસે થઈ વહેતી હોય એ માનવા જેવું છે. ત્યાંથી અર્જુન-રણ્યમાં થઈને સરસ્વતી દક્ષિણ તરફ જતી હતી.

સરસ્વતીનો દક્ષિણનો પ્રવાહ

અર્જુનરણ્ય છોડીને ગૃન્ધ્યતની હદમાં પેઠા પછી સરસ્વતીનો પ્રવાહ નક્કી કરવાનું કામ બહુ ગુંચવણભરેલું છે. પુરાણકાર પ્રભાસ અને પુષ્કરની વચ્ચે જે જે તીર્થો ગણાવે છે તેનો પત્તો લાગવો મુશ્કેલ છે. સરસ્વતીના માહાત્મ્યમાં અંબાજી અગળથી નીકળી સિન્ધુપુર પાટણ આગળ થઈને વહેતી નદીને સરસ્વતી નદી કહી એનાં તીર્થો લખ્યાં છે. આ નદી પ્રાચીન સરસ્વતી હોય એમ તો મનાય જ નહિ. પરંતુ એટલા પ્રદેશમાં પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ કોઈ રથળે હશે એમાં શંકા નથી. માહાત્મ્યમાં એ સરસ્વતી ઝીલાણુ તીર્થે અગળ સમુદ્રને દેખીને ત્યાં ન મળતાં દક્ષિણ તરફ ગયાનું લખે છે, જ્યારે ઉપરોક્ત પ્રવાહ કચ્છના રણના સમુદ્રને મળે છે. ઝીલાણુથી પ્રભાસ સુધી બહુ થોડાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે, અને એમના રથળ-નિર્ણય થઈ શકતા નથી. મહાભારતમાં બલદેવ તીર્થયાત્રામાં પ્રભાસથી કુરુક્ષેત્ર સુધીનાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે તે અને પૌરાણિક તીર્થોમાં પણ ફેર છે, અને મહાભારતનાં તીર્થોના પણ પત્તો લાગતો નથી. ૪૦

ખંભાતનો અખાત એ સરસ્વતીનું સુખ

આ બધી ગુંચવણનો નીકાલ સરસ્વતી અર્જુનરણ્યમાંથી સહેજ પશ્ચિમ તરફ વળી પાલણપુર-રાધનપુરના પ્રદેશમાં કચ્છના રણના સમુદ્રની સહેજ પાસે જઈ તેમાં ન પડતાં દક્ષિણ તરફ વળી નળાંડો અને ખંભાતના રણને રસ્તે વહી ખંભાતના અખાતરે ડાહીઆવાડના દક્ષિણ કિનારાની હદ સુધી જઈ ત્યાં સમુદ્રને મળે છે એમ માનીએ તો થઈ શકે છે. એમ માનવા માટે જે જે પ્રમાણ હોય તે હવે જોઈએ.

સિંધુ અને સરસ્વતીનાં સુખ

સરસ્વતી સિંધુને મળતી નહોતી પણ રવત્ર કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી હતી એટલે સુધી તો વિદ્વાનો માન્ય રાખે છે. પરંતુ તે સાથે સિંધુ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં મળતી અને લગ્ની એ સિંધુનું પૂર્વ તરફનું

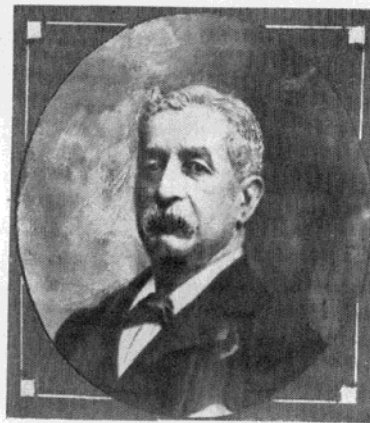
૩૬ ઝીલણુતીર્થ પ્રભાસખંડ કે મહાભારતમાં નથી પણ માહાત્મ્યમાં છે અને એને પણ ઝીંજુવાડા ધારે છે. પરંતુ કચ્છના રણને મળતી સરસ્વતી આજે પણ ઝીંજુવાડા અગળ નથી આવતી. માહાત્મ્યનો લેખક નદીને ઝીલાણુ તીર્થથી સમુદ્ર દેખાવા છતાં ત્યાં વડવાનલને ન મૂકતાં દક્ષિણમાં લઈ જાય છે. એટલે આ તીર્થ રાધનપુર રાજ્યમાં આવેલું ઝીલવાણુ ગામ બંધ બેસે છે. ઝીંજુવાડા પાસે ત્રિલોચન કુંડને ઝાલાણુતીર્થ માનવામાં ભૌગોલિક વાંધા પણ છે. વિશ્વામિત્રે સરસ્વતી ઉપર આવેલા રશંગ તીર્થમાં તપ કર્યું એમ ઉલ્લેખ છે તે તીર્થ 'સાગરાનપે' સાગરની પાસે નીચી જમીનમાં એમ પણ ઉલ્લેખ છે. પાર્શ્વટર (પૃ. ૨૬) એના અર્થ એમ કરે છે કે એની નજીક સરસ્વતી સમુદ્રને મળતી હશે અને તે કચ્છના રણનો કેરબુતાનાનો સમુદ્ર, પરંતુ પાર્શ્વટરના આ લખાણને આધાર નથી. સરસ્વતી એ જ સમુદ્રને મળી એમ કોઈ જગ્યાએ લખ્યું નથી. જ્યારે માહાત્મ્યમાં ઝીલાણુ તીર્થ પાસે સમુદ્ર દેખાતો હતો પણ સરસ્વતી ત્યાં મળતી નહોતી તે લખાણ ખરું છે. રશંગ તીર્થ એટલામાં હશે. માહાત્મ્યમાં તે આપેલું નથી. અમીચકુમાર ચક્રવર્તી ઇન્ડીયન હીસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટરલી. (૭-૨-૩૫૪)માં લખે છે કે વિનશન નામ જ બતાવે છે કે તે પહેલાં સરસ્વતી અગળ વહેતી અને રબુતાનાવાળો સમુદ્ર (પાર્શ્વટર કહે છે તે) હતો નહિ. ૪૦ ખરી રીતે પુષ્કરથી પ્રભાસની વચ્ચેનાં તીર્થોમાં બહુ ગોઠાવો છે. દરેક ગ્રંથ ભુવાંભુવાંતીર્થ આપે છે. સરસ્વતી માહાત્મ્ય પણ અર્જુનરણ્યથી કચ્છના રણ સુધી બહુ તીર્થો ગણાવી પછી ટુંકાવી નાખે છે. ખરી રીતે કુરુક્ષેત્ર છોડ્યા પછી સરસ્વતીના ટુંકકા થયા છે એટલે પરંપરાએ યાદ રાખ્યાં એટલાં જૂનાં અને બીજાં નવાં તીર્થો થયાં. અને તે ગમે તેમ સમયને અનુસરી-ને ગોઠવાયાં.

રા. ય. માધવરામ હરિનારાયણ વ્યાસ
દીવાન : તા. ૧૭-૪-૧૮૯૪ થી તા. ૨-૭-૧૯૧૩

એસ. અનુલ કતીફ ખાન
દીવાન : તા. ૨૬-૭-૧૩ થી તા. ૨૧-૬-૧૩

કે. આર. અમનજી
દીવાન : તા. ૨૨-૬-૧૩ થી તા. ૨૧-૧-૧૫
ઍડમિનિસ્ટ્રેટર : તા. ૨૨-૧-૧૫ થી તા. ૨૨-૪-૧૮

વી. કે. નામકેશી
ઍડમિનિસ્ટ્રેટર : તા. ૨૩-૪-૧૮ થી તા. ૧૦-૬-૨૬

જી. એચ. ગુગડી, આઈ સી. એસ.
ઍડમિનિસ્ટ્રેટર : તા. ૧૧-૬-૨૬ થી તા. ૧-૭-૨૬

પરિશિષ્ટ આ

૧૮૫

છેવટનું મુખ હતું એમ પણ ઓક લેખકોના મત ઉપરથી વિદ્વાનો માને છે. ૪૧ એનો અર્થ એટલો જ છે કે સિંધુ અને એની બીજી સહયરીઓ પૂર્વમાં રાજપૂતાનાના રણમાં પશ્ચિમ ભાગ સુધી વહેતી હતી. વેદમાં સાત સાત સખીઓવાળી ત્રણ મહાનદીઓ કહેલી છે. ૪૨ તેમાં પહેલી સિંધુ, બીજી સરસ્વતી, અને ત્રીજી ગંગા સાથે આહી સંબંધ નથી. સિંધુ અને સરસ્વતી પોતાની સાત સાત શાખાઓ સહિત સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી. એટલે સિંધુનાં મુખ હાલના કચ્છના મોટા રણની જગ્યાએ માનીએ તો સરસ્વતી પણ એ જ દિશામાં સમુદ્રને મળતી હોવાથી કચ્છના રણના નીચલા ભાગમાં કે એથી સહેજ દક્ષિણે એનું મુખ હોતું જોઈએ એમ માનવું પડે. ૪૩ મહાભારત પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ છેક પાસેપાસે નથી, અને સરસ્વતીના મુખને સિંધુના મુખ કરતાં પ્રભાસનું સાહચર્ય વધારે છે અને પુરાણો એને ટેકા આપે છે તે જોતાં કચ્છના રણમાં જ ઉપર નીચે સિંધુ અને સરસ્વતી બન્ને સમુદ્રને મળતી એમ માનવાને વાંધો આવે છે. બીઆસ નદી સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી અને એનું મુખ સિંધુના મુખની પાસે હતું

૪૧ Ptolemy's Ancient India: Meerindile: (Bengal) P. 33-37. ટોલેમી સિંધુનાં સાત મુખ ગણાવે છે તેમાં પૂર્વ તરફનું મુખ કચ્છના રણમાં પૂર્વોત્તર ખૂણામાં પડતી લગ્મી નદીને 'કોલ્મીયારા' એ નામથી કહે છે. ટોલેમી (ઈ.સ. ૨૫૦ લગભગ) સરસ્વતીને ધ્યાનમાં લેતો લાગતો નથી. સિંધુ પછી ગંગાનાં મુખ ગણાવે છે. આ ગણતરીએ વણને ભ્રમમાં નાખ્યા છે. ટોલેમીની ભૂગોળને અક્ષરશઃ સત્ય માનીને અમરનાથ દાસે જે ગોટાળો ઊભો કર્યો છે તે આગળ જોઈયું. પરંતુ મેકક્રીન્ડલ પણ ગોટાળામાં પડે છે. ટોલેમી કહે છે કે ગંગાનાં મુખમાં જમણું અથવા પશ્ચિમનું મુખ 'કંમ્પીસોન' (Kambyson) છે. અને કાણું અગર પૂર્વનું મુખ કંબેરિયોન છે. મેકક્રીન્ડલ ટોલેમી ઉપર ચર્ચાકરતાં કહે છે ટોલેમી (પૃ. ૧૦૧) ગંગાની આ ત્રણ મુખ્ય શાખાઓને ગંગાનો સરસ્વતી સહિતનો સંબંધ ત્રિવેણી આગળ થાય છે ત્યાંથી ભૂદી પાડે છે. ત્રિવેણીથી સરસ્વતી કંમ્પીસોન મુખમાં પશ્ચિમમાં ગઈ, અને જમના ભૂદી પડી વચ્ચેનાં મુખમાં ગઈ, અને પૂર્વ તરફની ગંગા તે હાલની પદ્મા નદી. હવે આ ત્રિવેણીને ઉપલી અસંભવિત ઘટના યંધ બેસાડવા બંગાળમાં શોધે છે, અને કોઈપણ ત્રણ નદી-ઓ મળી તેને ત્રિવેણી કહેવાના રિવાજને ભૂલી બંગાળમાં ત્રિવેણીને લાવે છે. ટોલેમીના વર્ણન ઉપરથી તો પ્રસિદ્ધ અશ્વાહા-ખાદરી ત્રિવેણી જ છે. આ આખા વર્ણનમાં ટોલેમીથી આજ સુધીનો ગોટાળો ચાલેલો છે. ઊલટું એનું વર્ણન ખતાવે છે કે એણે સિંધુ પછી તુરત ગંગાનાં મુખ ગમે તેમ લીધાં છે અને પોતે હિંદ આવેલો નથી એટલે સાંભળેલું લખ્યું છે. એટલે સિંધુથી હિંદની આખી પહોળાઈમાં ગંગાનાં મુખ પાથર્યાં છે અને કંમ્પીસોનમાં મધ્ય હિંદમાંથી છૂટી પડી પશ્ચિમમાં આવેલી ગંગા અથવા ભાગીરથી તે સરસ્વતી એ પરંપરાને ટેકો આપે છે. એને હાલ બંગાળના ઉપસાગરમાં જોળવી એ ભ્રમ છે. કંમ્પીસોન પણ સંકલ્પીય કે સંકલ્પુરને કમટેકો ન આપી શકે? ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતીનું ભૂનું નામ છે તે આગળ જોઈયું. સરસ્વતીનું પાવનત્વ ગંગા ઉપર ગયું અને ગંગા પૂર્વમાં ગઈ તે સાથે કેટલીક પરંપરા પણ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગઈ.

૪૨ અંબેડ ૧૦-૭૫. આમાં પ્ર સપ્ત સપ્ત ત્રેયા હિ ચક્રમુઃ એમ સાતસાતના ત્રણ મહાનદીઓના પ્રવાહનો ઉલ્લેખ છે, અને સિંધુને મોટી કહેલી જણાય છે. અનુક્રમ ગંગાથી પશ્ચિમ તરફનો લીધો છે. હમંમે ગંગે સમુને સરસ્વતી શુતુદ્રિ સ્તોમં સચતા પરુષ્યા ॥ અસિકન્યા મરુદ્વદ્વે વિતસ્તયાર્જીકીયે શૃણુદ્વા સુષોમયા ॥ એ પછી રસા સિંધુ કુભા, ગોમતીઆ, ઈંદ્રાદિ નામ આપે છે. આ સપ્ત પાછળનું હોઈ ગંગાચમુનાના પ્રદેશની પાર આર્ય સંસ્કૃતિ ગયાનું સૂચવે છે. આ નદી-ઓનાં નામ હાલની નદીઓની સાથે બેસાડવા પ્રયત્ન થયા છે, પરંતુ તે બધા સફળ થયેલા નથી. આ સૂત્ર વૈદિક ઋષિનું ભૌગોલિક જ્ઞાન ખતાવે છે.

૪૩ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં સિંધુ અને બીઆસનાં મુખ હતાં અને કચ્છનો આખાત સરસ્વતીનું મુખ હોય એમ કાંઈ કહે પરંતુ એમાં આખી થે પૌરાણિક પરંપરા અને પ્રભાસ આગળના સંગમને વાંધો આવે. સિંદુરવાળી સરસ્વતીને સરસ્વતી માનનારા કચ્છનો આખાત સામે જ હોવાથી એને એનું મુખ માને છે.

૧૮૬

પરિશિષ્ટ આ

એવા એક ઉલ્લેખ મળે છે તે જોયું. એ ઉપરથી સરસ્વતી કચ્છના રણમાં નહોતી મળતી એ વાતને વધારે ટેકો મળે છે. કવિ રાજશેખર ઉત્તરાપથ અને પશ્ચિમ દેશની ભૂગોળ લખતાં તે બંનેમાં સરસ્વતી નદી લખે છે. ૪૪ એ ઉપરથી આ બે નદીઓ હાલ દેખાય છે તે પ્રમાણે તદ્દન જુદી કે એક જ પ્રવાહ એ નક્કી થતું નથી. તેમજ પશ્ચિમ દેશની સરસ્વતી તે પાટણ સિંહપુરવાળી કે પ્રભાસવાળી તે પણ રાજશેખરના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું નથી. ૪૫ પણ રાજશેખર પછી એકાદ સદી પછી અલબર્ની પશ્ચિમ દેશમાં પ્રભાસની સરસ્વતીને જ ઉલ્લેખ કરે છે. એ ગમે તેમ હોય તોપણ એ બંને સરસ્વતીઓ જુદી નદીઓ હોવાનો નેટલો સંભવ છે તેટલો જ સંભવ એક જ નદી હોવાનો છે. હાખલા તરીકે ભૂગોળનો લેખક ગોહાવરીને મહારાષ્ટ્રમાં પણ લખે ને આંધ્રમાં પણ લખે. મુંબઈ ઈલાકામાં પણ લખે ને મદ્રાસ ઈલાકામાં પણ લખે. એથી કરીને ગોહાવરી એક જ છે તેમ સરસ્વતી પણ એક ગણી હોય અને રાજશેખરે એમ લખવામાં પૌરાણિક પરંપરા પણ લક્ષ્યમાં રાખી હોય.

સરસ્વતી અને ઉત્તર ગૂજરાતની નદીઓ

બડવાનલ અથવા જવાલામુખી અને ધરતીકપને લીધે અને અતિવહિને લીધે પશ્ચિમ હિંદની નદીઓમાં જે મોટા ફેરફાર થઈ ગયા ૪૬ તેમાં કેટલીક મોટી નદીઓના પ્રવાહ બદલાયા ઉપરાંત કેટલીક નદીઓના હુકડા પણ થઈ ગયા. સરસ્વતી આખી થે હ્રસ્ત થયાથી એને મળનારી કેટલીક નદીઓ સિંધુને અને કેટલીક ગંગાને મળી. ૪૭ નીચાલના રેતાળ પ્રદેશમાં એના હુકડા પણ થઈ ગયા અને ગૂજરાતમાં બનારા, પાટણની સરસ્વતી, સાબરમતી વગેરે નદીઓ બની ગઈ. ૪૮ એટલે પ્રાચીન સરસ્વતીની બધી પરંપરાઓ આ બધા પ્રદેશમાં વહેતી નદીઓને ઓછીવધતી લાગુ પડી અને એનાં તીર્થો એ બધી નદીઓએ વહેંચી લીધાં. આ રીતે સરસ્વતીનાં કેટલાંક તીર્થ સાબરમતી ઉપર આવ્યાં છે. ૪૯ સરસ્વતી હ્રસ્ત થયા પછી

૪૪ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા. (Baroda Oriental Series). આ ઉલ્લેખ નવમી સદીના અંતના એટલે અલબર્ની-થી એક સૈકો ભુગો કહી શકાય.

૪૫ ઉત્તરાપથમાં જે સરસ્વતી કવિ રાજશેખર લખે છે તે હાલની સરસ્વતી કહેવાતી નાની નદી અને વિનશન (પતિયાણા)માં ગુપ્ત થતા સરસ્વતી છે. આ વિનશન પાસે રથાનેશ્વર અને ત્યાં પૃથુક એટલે ઉત્તરાપથ અને મધ્ય દેશ તથા પશ્ચિમ દેશની સરહદનું સ્થાન; એટલે રાજશેખર બે સરસ્વતી લખે છે. પરંતુ રાજશેખરની ભૂગોળ બહુ ટૂંકામાં છે એટલે કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી. પણ પરંપરાને એ કવિએ ધ્યાનમાં તે લીધી જ હતી. વિનશન ઐત સુને નેટલું ભૂનું છતાં એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

૪૬ ગૂજરાતના ભાગમાં આ કારણોથી ફેરફાર થયા, બ્યારે ઉત્તર હિંદમાં આ કારણો ઉપરાંત મુસલમાન સમયના શરૂઆતના ભાગમાં બોદાએલી નહેરોથી પણ ફેરફાર થયા છે. પ્રાચીન મુસલમાન લેખકોએ કરેલાં પંજથ અને પશ્ચિમ મધ્ય હિંદની નદીઓનાં વર્ણનમાં આજે થયેા ફેરફાર દેખાય છે. એટલે છેલ્લાં હજાર વર્ષમાં પણ પંજથની નદીઓમાં ફેરફાર થયા છે.

૪૭ India & Jambu Island: A. Das: P. 121. સરસ્વતીના હુકડા થયા ખાતલ રા. દાસનું લખાણ વાંચવા નેટું છે. એનું દરિયા સાથેનું મુખ ઉપરના પ્રવાહથી કપાઈને જુદું પડી ગયું. સિંધુ છેક પશ્ચિમે જવાથી સતલવહિ સરસ્વતીને બદલે સિંધુને મળવાથી સિંધુ સાથેનો સંબંધ છેક તૂટી ગયો, સતલજ, બીઆસ બધી સિંધુને મળતી થઈ ગઈ અને જમના ગંગાને મળતી થઈ. સરસ્વતીનું પોતાનું પાણી ધધ્ધરમાં જઈ સકાઈ ગયું.

૪૮ ગૂજરાતની હદમાં ઉત્તર હિંદમાંથી કોઈ મોટી નદી આવતી હતી એમ ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. હાલની ગૂજરાતની નદીઓ એના કકડા છે એ આગળ જોઈયું.

૪૯ ભુગો પદ્મપુરાણાંતર્ગત સાષ્ટમતી માહાત્મ્ય. કપાલમોચન તીર્થ, સપ્તસારસ્વત તીર્થ, સોમતીર્થ, વગેરે સાબરમતીને કિનારે આવ્યાં છે. મહાભારત શલ્યપર્વ વગેરેમાં સરસ્વતીનાં પ્રભાસ સિવાય ઉપરનાં બધાં તીર્થ કુરુક્ષેત્રની લગભગમાં જ કહ્યાં છે. તેમ છતાં

પરિશિષ્ટ આ

૧૮૭

જેમ એનું પાવનત્વ ગંગામાં ગયું તેમ એનાં તીર્થો કુરુક્ષેત્રથી ગૂજરાત સુધીમાં વહેંચાઈ ગયાં. ર્કંદ-પુરાણમાં એક કથા આ વાતને ટેકા આપે છે. વિશ્વામિત્રના શાપથી રુદ્રિવળી થએલી સરસ્વતીનું જલ યોગ્યું કરવા માટે અર્જુદારણ્યમાં વસિષ્ઠે એકીવળતે બે નદીઓ ઉત્પન્ન કરી તે એક સરસ્વતી અને બીજી સંભ્રમથી ઉત્પન્ન થઈ માટે સાંભ્રમતી-સાંભ્રમતી. ૫૦ એથી જણાય છે કે અર્જુદારણ્ય છોડ્યા પછીનો મૂળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પાટણની સરસ્વતી અને સાંભ્રમતીના સાંનિધ્યનાજા ભાગમાં હોવા બ્રેહ્મએ અને વડવાનલ-જ્વાલાસુખી ૫૧-ભૂકંપ-થી એ પ્રવાહ બીડી જઈ આ નાની નદીઓ થઈ ગઈ.

ગૂજરાત અને કાડીઆવાડ વચ્ચે સરસ્વતીનો પ્રવાહ

પૌરાણિક પરંપરા અને તીર્થવર્ણન ધ્યાનમાં રાખતાં અર્જુદારણ્ય મૂકીને સરસ્વતીનો પ્રવાહ સિદ્ધપુર આદિ રથજો પાસે થઈ પશ્ચિમ તરફ વહી ઝીલાણની લગભગથી દક્ષિણ તરફ વળ્યો એમ માની શકાય. ત્યાંથી નળકંદો ૫૨ અને ખંભાતનું રણ ૫૩ જેને દરિયાની ખાડીનો પુરાવોલો ભાગ માનવામાં આવે છે તે

યે કુરુક્ષેત્રથી પ્રભાસની વચ્ચે તીર્થો નહિ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. એથી બલદુંડશલ્યપર્વનો એ ભાગ તીર્થોની પરંપરા યાદ હોવાથી અને રથજો ભૂવાઈ જવાથી બધાને એક જગ્યાએ મૂક્યાંજણાય છે. પ્રભાસઆજ સુધી પ્રસિદ્ધ હોવાથી એને તો બીજે મૂકાય તેમ હતું નહિ. પદ્મપુરાણ આ બાબતમાં ખરું પણ હોય. જોકે એ માટે નિશ્ચિત તો કોઈ કહી શકે તેમ નથી. સાંભ્રમતી અને સરસ્વતી તટનાં તીર્થો એક એ વાત બહુ સ્પષ્ટ છે.

૫૦ ર્કંદપુરાણ નાગરખંડ અ. ૧૭૩. સિદ્ધપુરાણી સરસ્વતી અને સાંભ્રમતીનું ઉત્પન્ન થવાનું વ્યાખ્યાન એક મૂળ અને એક જ સમય તથા વ્યક્તિ એ બહુસ્પષ્ટ છે. પદ્મપુરાણ સાંભ્રમતી એટલે ભમતી ગંગા કહે છે. ર્કંદપુરાણ સરસ્વતીને કૃત્રી સ્વચ્છ કરતાં સંભ્રમથી સાંભ્રમતી વસિષ્ઠે ઉત્પન્ન કરી એમ કહે છે. એ બતાવે છે કે પરંપરાની ઝાંખી હોવા છતાં એક જ મહાનદીના ટુકડા હોવાની વાત પુરાણકાર ભૂલી ગયા છે. પરંતુ ભમતી ગંગા અને સંભ્રમ એ બંને વાત સરસ્વતી જે મૂળ ગંગા જ છે તે વાતને ટેકા આપે છે. સંભ્રમ પરમં ગત્વા વિશ્વામિત્રસ્ય ચોપરિ ॥૧૦॥ રંદ્રદ્વયેન વિપ્રેન્દ્રા લોચ-નામ્યાં નિરીક્ષણાત્ ॥ એકસ્ય સલિલે ક્ષિપ્તે યત્રજાતા સરસ્વતી ॥૧૨॥ દ્વિતીયસ્તુ પ્રવાહોયઃ સંભ્રમાત્તસ્ય નિર્ગતઃ ॥ સાત સાંભ્રમતી નામ નદી જાતા ધરાતલે ॥૧૪॥

૫૧ ગૂજરાતના, કચ્છ કાડીઆવાડના, સિંધ વગેરેના ભાગ વારંવાર ભૂકંપથી પીડાયનાં આગળ જોઈ ગયા. અંબાજી માતા પાસે આરાધન વગેરે તથા આણુ વગેરેમાં ભૂકંપ વારંવાર થાય છે તે આજે પણ જાણીતું છે. અંબાજીના પ્રકોપથી કુંભારિયાનાં દહેરાં બળ્યાની આખ્યાયિકા ભૂકંપ અને જ્વાલાસુખીનું કાર્ય જ વ્યક્ત કરે છે. ગૂજરાતમાં સો વર્ષ ઉપર-ઈ.સ. ૧૮૧૬માં જે પ્રચંડ ભૂકંપ થયો તેમાં ફેટલા ફેરફાર થયા તે જાણીતી વાત છે. કચ્છમાં સિંધુની છેલ્લી શાખા લખપત બંદર આગળ થઈને વહેતી હતી તે હંમેશાને માટે હ્રુમ્મ થઈ અને રણમાં ઘણા ભાગ ડોંચાનીચા થઈ ગયા. એ ભૂકંપ નજરે નોનારા કહે છે કે એ વખતે જમીન નદીના મોટા તરંગોની પેઠે ઉછાળા ભેતી હતી. (ભુએા કચ્છ ગેઝેટીઅર-ભૂકંપનું વર્ણન). છેલ્લાં સો વર્ષમાં પણ ગૂજરાતમાં ધરતીકંપ ત્રણથી ચાર વખત થયાનું નોંધાયેલું છે. આજના ભાગમાં તો ઘણીવાર થયા છે. આખ સો વર્ષ પહેલાં ફેરફાર થઈ નદી ખસી ગઈ તો છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષમાં ફેરફાર થાય તેમાં નવાઈ નથી. છેલ્લા ધરતીકંપે (૧૮૧૬) પણ એટલું બધું બહોળી નાખ્યું છે કે પહેલાંનું સમજાય નહિ. ભુએા વ્હાઇટહેડનેા પંજબની નદીઓનો લેખ. ૫૨ કાડીઆવાડ અને ગૂજરાતની વચ્ચે અને ખંભાતના અખાત અને કચ્છના રણના અગ્નિ ખુણાની વચ્ચે આ નળ સરોવર આવેલું છે. ૧૮૨૭માં મિ. મેલવીલ (Melville) કહે છે કે એની અને રણની વચ્ચેનો ભાગ એટલો નીચો છે કે કોઈ વસ્તી-વાજો ભાગ લાગ્યે જ એટલો નીચો હોય. નળ અને ભોગાવો નદીનો નીચલો પ્રવાહ મળીને નળકના ભૂતકાળમાં દરિયાનો ફાટો હશે એમ ગેઝેટીઅરના લેખકેાનું માનવું છે. અતિશુદ્ધિ વખતે કચ્છના રણનું પાણી નળમાં આવે છે અને વધીને ખંભાતના અખાતમાં ધણ જાય છે. એ વખતે કાડીઆવાડઆજે પણ એટલી જાય છે. નળને કાંઈ કાણું કાતરેલા મોટા પથ્થર

૧૮૮

પરિશિષ્ટ આ

રસ્તે એ પ્રવાહ ખંભાતના અખાત આગળ આવતો. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની વચ્ચેનો આ પટો દરિયાઈ ખાડી જ પહેલાં હશે અને સુકાએલી નદીનો પટ નહિ હોય એમ સિદ્ધ કરવાને કારણ નથી. ૫૪ રૈતાળ પ્રદેશમાં ઉત્તર દક્ષિણ વહેતી નદીઓ પોતાનો પટ ૨૦થી ૩૦ માઈલ આધોપાછો બદલે છે અને પટ જતો રહે છે તેમ તે જગ્યાએ રણ થઈ રહે છે. ૫૫ એ પટનું પાણી ખાતું રહે છે તેથી પણ તે દરિયો જ

નિકળે છે એને વહાણનાં પ્રાચીન વખતનાં લંગર કહે છે. ઇ.સ. ૧૭૮૮ સુધી પર્તણવાડ (Partanvada) મીઠાપુર સુધી લાવ- નગરનાં વહાણ મીકું લઈ આવતાં અને લાલનું કે લઈ જતાં. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅરનો લેખક આ ભાગ પુરાવાનું કારણ ખંભાતનો અખાત પુરાતો ગયો એમ માને છે. એ કારણ થોડે અંશે હોય ખરું. કારણકે અખાતના હાલના લાગણમાં ભરતી અને નર્મદા વગેરેના પ્રવાહથી જળમળ ઘસડાઈ ભય પણ નળ અને તેની નીચેના લાગણમાં મોટી નદીઓ ન મળવાથી જળમળ ભરાતો ભય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આ વિલાગ પુરાવાનું કારણ એક આખ્યાયિકા કે જેમાં દીટાડીનું ઈંડું તણાવું હતું અને ગરુડે સમુદ્ર સુકાન્યો હતો એ આપે છે. એટલે કોઈપણ રીતે ત્યાંથી સમુદ્ર અથવા સમુદ્ર જેવડો જલ- સમૂહ સુકાયો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. વહાણનાં લંગર મળે છે તે પ્રાચીન ઢબનાં છે તે પણ સૂચક છે. (પુસ્તકો અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૬ અને કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૫૫૬).

૫૩ ખંભાતનું રણ નળકંઠાની નીચેથી ખંભાતના અખાત સુધી ભય છે. એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે. ૫૪ નદીઓ ખસવાથી રણ થયાના દાખલા પશ્ચિમ હિંદમાં જ ખાસ મળે છે. ભુએ આગળ જણાવેલો મિ. બ્લાઈટલેડનો લેખ: "Subsequently the rivers deserted their ancient beds, retreated to the North West (પંજાબ માટે), and a vast tract of country became a waterless desert." x x "A huge river system which once flowed down from mountains through Bhawalpur, and which has wholly disappeared." આ મહાનદી ગુપ્ત થઈ તેનું છેલ્લું ચિન્હ છેક અંદારમી સદી સુધી હતું એમ એ લેખક લખે છે. આ રણના રસ્તા ઉપર પહેલાં ફળદ્રુપ જગ્યાએ આવેલાં નદીતટનાં રહેશે ને ગામેના ઉત્તર દેકરા આજ પછી પડેલા છે. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ (Geology)માં કાઠીઆવાડ ગૂજરાત વચ્ચેના આ પટાને માટે આ પ્રમાણે લખ્યું છે. "In tertiary and Post tertiary times Kathiawar was an Island. The Indus or some other large river, flowed into an arm of the sea, which probably stretched nearly if not quite as far as Lahor. When the Indus or the other river changed its course, and entered the sea through the lesser run. Jhalawad was a shallow muddy lagoon connected with the sea both through the gulfs of Cutch and Cambay." પછી લખે છે કે ખંભાતનો અખાત પાછો હડતો ગયો તેમ લાલનો પ્રદેશ બંધાતો ગયો અને સિંધુ હાલની જગ્યાએ ગઈ ત્યારે ઝાલાવાડ ફળદ્રુપ બન્યો. કા. ગેઝેટીઅરનો લેખક કાઠીઆવાડને જ્વાળામુખીથી ઉત્પન્ન થયો ગણે છે ત્યારે ઈમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅર (Vol. I. pp. 37-38. (Geology) અરવલ્લી જે જૂનામાં જૂનો છે તેટલો જૂનો કાઠીઆવાડ ગણે છે. પરંતુ રજપુતાનાના રણમાં દરિયો હોવાનું જણાવે છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનું હાલનું સ્વરૂપ બંધાતાં પહેલાં હિમાલય થતાં પહેલાં રજપુતાનામાં ભલે દરિયો હોય પરંતુ વૈદિક સમયમાં ત્યાં દરિયો નહોતો એ જોઈ ગયા. આ ખાખત વૈદિક સમયને લાગુ પાડે તો ગેઝેટીઅરના લેખકો સરસ્વતીને ધ્યાનમાં નથી લેતા એ જ કારણ છે. એટલે જેમ પતિયાગાનું રણ લાવલપુરનું, રજપુતાનાનું તેમ ગૂજરાતમાં રાધનપુરથી ગૂજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચે આવેલો નળકંઠો અને ખંભાતનું રણ એ બધું મહાનદી ખસી બઈ ગુપ્ત થવાથી રણ થઈ ગયું. એ સળંગ પટામાં ઉતરતી પેઠે દક્ષિણમાં પણ નદી જ ખસી ગઈ ને રણ થયું, સમુદ્ર સુકાઈને નહિ. વધુ આગળ જોઈશું.

૫૫ આગળ બ્લાઈટલેડના લેખના પંજાબની નદીઓના ઉદ્ભવમાં વીસથી ત્રીસ માઈલ પહોળા પટમાં નદીનો પ્રવાહ બદલાયા કરે છે અને ઐંશે માઈલ છેડે પણ ભય છે તે ભૂમિ, તે ભેતાં રાધનપુર અને કાઠીઆવાડ ગૂજરાત વચ્ચેનો રણનો પટો સમુદ્ર

પરિશિષ્ટ આ

૧૮૯

હશે એમ માની શકાય નહિ. જે ફેરફારો અને ઉત્પાતોથી સરસ્વતી આખી થે હ્રુમ થઈ ગઈ તે જ ફેરફારોથી અને ઉત્પાતોથી કચ્છ અને ખંભાતના અખાતોનાં મુખ પહોળાં થઈ સમુદ્રનાં પાણી નદીના પટમાં પેસે અને તેથી પાણી ખાંડ થાય, વળી મોટી પહોળી નદીઓ પોતાના મુખથી ઘણા માર્ગે સુધી ખારી હોય છે એ તો આજે પણ જોવામાં આવે છે.

ખંભાતનો અખાત

હવે સરસ્વતી ખંભાતના રણને રસ્તે ઊતરી આવતી હોય એમ માનીએ તો પણ તે ખંભાતના અખાતને મળતી નહોતી. ખંભાતનો અખાત પોતે જ સરસ્વતીનું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે. ખંભાતના અખાતમાં અવેશ પીરમ ખેટના ૫૬ અશ્મીભૂત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત પૂર્વે હાલ છે તેથી કાંઈક જુદા સ્વરૂપમાં હતો. એ અવશેષો અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રના આધારથી ક્ષીગ્ન એમ માને છે કે ખંભાતનો અખાત એ સાબરમતીનું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે, અને એક વખત નર્મદા તાપી વગેરે નદીઓ સાબર-મતીને મળતી. આ વાત સાબરમતી જેવડી ટુંકી નદીને માટે માનીએ તે કરતાં સરસ્વતીને માટે વધારે બંધ બેસે છે. ૫૭ સરસ્વતીને એના લાંબા પ્રવાહમાં જે જે નદીઓ મળતા આવી એમાં નર્મદા ૫૮ પણ

કરતાં નદીનો મુકાબિલો પટ હોવાનું વધારે બંધ બેસે છે. આગળ જોયું તેમ કચ્છના રણમાં જેમ સમુદ્રનાં અશ્મીભૂત અવશેષો (fossils) નથી મળતાં પણ નદીનાં મગે છે, તેમ આ પટમાં પણ સમુદ્રનાં અવશેષ મળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. જોકે કચ્છના રણ જેટલી ઝીણી સંદેહ આ લાગતી થઈ નથી.

૫૬ પીરમના અશ્મીભૂત અવશેષો માટે જુઓ Ahmedabad Gaz. (Bom. IV.) P. 350. આ અવશેષોમાં ઘણાં પ્રાણીઓના અવશેષોમાં ખાસ કરીને મીઠા પાણીના કાચાના અવશેષ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાના છે. હરણ, કોશ, હાથી મગર વગેરે પ્રાણીઓના અવશેષો છે. એટલે એ કિનારો મૂળ ખારા પાણીના અખાતને બદલે મીઠા પાણીની નદીનો કિનારો કેમ ન હોય ?

૫૭ Briggs Cities of Gujarashtra Chap. VII. "There are various traditions extant respecting this gulf—one, particularly, tells of the Kahiawar territory having, centuries ago, bordered upon the Surat line of Coast, with merely the Sabermati flowing between, the separation not wider than at Wautia; that the Narbadda as well as the Tapti fell into this thirsty stream which drinks the waters of so many rivers in its lengthy course; that successive earthquakes, to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian Ocean to burst upon the land—and then, as conclusive evidence for the truth of this legend the fossils remains of Perim are quoted." આ અવશેષો કાશ્મીરના સીરમુરના ટેકરા અને સિંધુના પ્રદેશોમાં મળે છે તે જાતના હતા એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૬માં કૅપ્ટન ફુલ્જેન્સે ઘોષા આગળ ટેકરા યોનાવી તપાસ કરી અંગ્રાગની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીને લખી મોકલેલું તે માટે લખે છે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના મતભેદ માટે લખે છે. આગળ ઉમેરે છે કે: "Among many speculations in respect of the gulf of Cambay, I have heard it urged that the waters of the Indus will at some-times break hither by the Runn of cutch, similarly to the irruption of the Black Sea into the Thracian Bosphorus and thus render Kathiawar insulated." ક્ષીન્સના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને આધારે ફરેશા આ ઉલ્લેખોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત કોઈ નદીનું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે. વળી અવિચ્છમાં કાંઈ વખત ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ સિંધુને કચ્છનું રણ તેડી ખંભાતના અખાતમાં આવવાનું ધારે છે તેમાં અને ક્ષીન્સ

૧૬૦

પરિશિષ્ટ આ

ગળદા આવી એમ પૌરાણિક ઉદ્દેશ્ય છે તે વાત ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ છે એમ માનીએ તો બંધ બેસે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ઝીલાણ તીર્થ છોડ્યા પછી પ્રભાસ સુધી જતાં ઘણાં થોડાં તીર્થો ગણાવ્યાં છે અને તેનો પત્તો લાગતો નથી. પણ એ રસ્તામાં એક ઉદ્દેશ્ય શત્રુમર્દન પર્વતનો અને બીજો કૃતરમર પર્વતનો છે. ૫૯ કૃતરમર પર્વત વડવાનગને લીધે ભરમ થઈ ગયો એમ પુરાણકાર લખે છે. એટલે એનો સવાલ નથી અને શત્રુમર્દન પર્વત શત્રુજય જ હોઈ શકે. કૃતરમર પછી પ્રભાસ આવે છે પણ એ પર્વતનો પત્તો લાગતો નથી.

પ્રભાસ અને સરસ્વતીનું મુખ

હવે પુરાણકાર ઝીલાણથી શુભ કરી સરસ્વતીને કાઠીઆવાડમાં કાઢે છે. સીધી રીતે તો કાઠીઆવાડ રેતાળ પ્રદેશ નહોતો, પથ્થરનો પ્રદેશ હોવાને લીધે સરસ્વતી એને ભેટીને પ્રભાસ પાસે જઈ શકે તેમ નથી. તેમજ દાશમીરથી ખંભાતના અખાત સુધી નદીનાં પાણી ખસી જઈ રહ્યું બની ગયેલી જમીનનાં જે સળંગ ચિન્હો મળે છે તેવાં કાઠીઆવાડમાં એને જોડનારા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહનાં ચિન્હો મળી આવતાં નથી. એટલે સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસ પાસે છે એ વાત લાક્ષણિક રીતે જ સમજવાની છે. પ્રાચીન કાળમાં પગરસ્તે કાઠીઆવાડ વચ્ચે થઈને હાલની પેઠે પ્રભાસ જવાનો રસ્તો હતો નહિ. ખંભાતના અખાતને ડિનારે થઈને જવાનું. ૧૦ બહુ પ્રાચીન કાળમાં તો સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રવાહ વહાણોના અવરજવર માટે ખાસ વપરાતા. એટલે પંજળ અને બ્રહ્માવર્ત અને મધ્ય દેશમાંથી પ્રભાસ આવનારને સરસ્વતી મારફતે આવવું પડે. ગોપનાથ અગર બહુ તો બદરાબાદ પાસે ખંભાતના અખાતનું મુખ છે ત્યાં સરસ્વતીનું મુખ માનીએ તો પ્રભાસ જનાર ત્યાં સુધી આવી જળ કે રથળને રસ્તે ટુરત પ્રભાસ જઈ શકતો. એટલે મધ્ય દેશ કે ઉત્તર હિંદમાં બેસીને ભૂગોળ (પૌરાણિક) લખનાર પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે ગણે એમાં નવાઈ નથી. આપણી પ્રાચીન પૌરાણિક ભૂગોળ મધ્ય દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાએલી છે. ૧૨ એટલે દૂરનાં અમુક સ્થાનો અમુકની પાસે એમ લખે ત્યારે તદ્દન ચોક્કસ કે અઢોચાટ રથળ ગણવાનાં

સાબરમતીનું મુખ ધારે છે તેમાં ભૂલ એટલી જ થાય છે કે આ તર્ક કરતી વખતે એ ખખાના મનમાં હ્રાંત થએલી સરસ્વતી છે જ નહિ. એટલે આ બધું જોતાં આ વર્ણન સરસ્વતીને લાગુ પડે છે. સાબરમતી ઘણી નાની અને સિંધુ તો કચ્છના રણની પશ્ચિમે ખસી ચૂની હતી. આ બાબત અમરનાથદાસનો મત આગળ જોઈવું. ઘણી મોટી અનિવૃત્તિ વખતે ભેળું થએલું પાણી સરસ્વતીને જૂને માર્ગે ઉપર કંઈ તેમ ખંભાતના અખાતમાં આવે.

૫૮ India & Jambu Islandમાં શ્રીયુત દાસ બ્રહ્મપુરાણ અધ્યાય ૧૨૫ને આધારે લખે છે કે સરસ્વતીને એના નીચલા પ્રવાહમાં નર્મદા નદી મળે છે.

૫૯ સરસ્વતી માહાત્મ્ય અને રક્તપુરાણ પ્રભાસખંડ

૬૦ છેક મુસલમાન સલ્તનતના સમય સુધી કાઠીઆવાડ જવાનો ધોરી રસ્તો પેટલાદ થઈ પશ્ચિમ ડિનારે થઈ જવાનો હતો. સોમનાથ જવા માટે માથાવેરાનું સિદ્ધરાજના વખતમાં થાણું બાહુસોદ (હાલનું ભોખાદ) હતું. સાબરમતી સમુદ્રસંગમથી થોડું દૂર આવેલું આ ગામ 'દાણીઆરો' એ નામનું પ્રાચીન વંશે લેવાનું રથળ આજે પણ જળવી રહ્યું છે. ભોખાદની ઉત્તરે ખંભાતના રણના એક ગામમાં દરિયો હતો અને બંદર હતું એવી માન્યતા અને ચિન્હો આજે છે.

૬૧ પૌરાણિક તેમજ બીજા લેખકો પણ પ્રાચીન પ્રણલિકાને અનુસરી મધ્ય દેશને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભૂગોળ લખે છે. લેખક બીજા સ્થળનો વતની હોય તોપણ ધ્યાનમાં તો મધ્ય દેશ જ રહે છે. કેન્દ્ર પાતાના સ્થળથી જોવાને લીધે દિશાઓમાં રહેજ ભૂલ કરે છે અને તેથી જ દેશોની દિશામાં એકબીજામાં વિરોધ જણાય છે. તેથી જ સૌરાષ્ટ્રાદિને કોઇ દક્ષિણમાં અને કોઇ પશ્ચિમમાં અને કોઈ નૈઋત્યમાં કહે છે.

પરિશિષ્ટ આ

૧૯૧

નહિ. આજે પણ નકશાઓથી ન દેવાએલો ગુજરાતી રામેશ્વર મદ્રાસ પાસે આવ્યું એમ પૂછે છે અને મદ્રાસથી દ્વારકા અગદાવાદ પાસે આવ્યું અગર હુંબાઈ પાસે આવ્યું એમ સમજે છે. ૧૨ ખરી રીતે એ બન્ને સ્થળો અનુક્રમે ઘણાં દૂર છે અને ઝડપી રેલવે માડીથી પણ દોઢ દિવસે પહોંચાય. એટલે નકશા અને અવરજવરનાં હાલનાં સાધનોથી વિમુખ એના પ્રાચીન સમયમાં મધ્ય દેશમાં ભૂગોળ લખનાર પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે મૂકે એમાં નવાઈ નથી. ૧૩ ગુજરાત કાઠીઆવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેશ રણ થઈ ગયો. નીચેનો દુકાટો અખાત જેટલો પહોળો થઈ ગયો. રજપુતાનામાં વહેતો પઠ પણ રણ થઈ ગયો એટલે પ્રાચીન પરંપરાને ક્યાનમાં રાખનાર પુરાણકારને સરસ્વતીને વિનશનમાં ગુમ કરી દેવી પડી. વચ્ચેના ભાગમાં એક નાની નદીને અર્જુનદ્રવ્યમાંથી કાઢી સરસ્વતી ઠરાવવી પડી; અને પ્રભાસ આગળ ગીરનાં જંગલમાંથી નીકળતી એક નાની નદીને સરસ્વતી માનવી પડી. આ બીનાને પુરાણો કરતાં વધારે ચોક્કસ અને એટલે સારી રીતે પ્રાચીન ગામી શકાય એવો આધાર મળે છે. ખગોળાચાર્ય વરાહમિહિર અમુક અમુક પ્રદેશો ઉપર અમુક ગ્રહોની અસર ગણાવતાં લખે છે કે “આનર્તાવિંદ પુષ્કર સૌરાષ્ટ્રમીરસૂદૈર્વૈતકમ્ ॥ નષ્ટા વર્ષિનદેશે સરસ્વતી પશ્ચિમો દેશઃ ॥” આ શ્લોક સરસ્વતીના પ્રવાહનો આખો પ્રદેશ સ્પષ્ટ કરે છે અને આટલા દેશોના સાહચર્યમાં સરસ્વતી નદી વહેતી હતી તે નષ્ટ થઈ ગઈ તે પશ્ચિમ દેશ એ તાત્પર્ય છે. ૧૪ આ પ્રદેશ ઉપર શનિની અસર છે એમ વરાહમિહિર લખે છે. અને શનિ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો અધિષ્ઠાતા ગ્રહ છે. ૧૫ એટલે આ ઉદલેખથી સરસ્વતી પુષ્કર અને અર્જુનદ્રવ્ય પ્રદેશમાંથી આવતી અને સૌરાષ્ટ્ર આગળ આવી નષ્ટ થઈ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સરસ્વતીનાં તીર્થો

સરસ્વતી નદી વૈદિક સમયના લોકોની સર્વથી વધારે પવિત્ર નદી હતી. પહેલી અમુર, પછી આર્ય અને તે પછી એ બન્નેના મિશ્રણની સંસ્કૃતિઆનું કેન્દ્ર સરસ્વતી ઉપર હતું. એટલે એના તટપ્રદેશનાં તીર્થો એ ભારતનાં સર્વથી પવિત્ર તીર્થો ગણાતાં. સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ લુપ્ત થયો પણ લોકના મનમાંથી એનું પાવનત્વ અને એનાં તીર્થો લુપ્ત થયાં નહિ. એની આસપાસ બીજી થયેલી પરંપરાઓ ભૂલાઈ નહિ. એને મળેલું દેવીનું પદ બૂલાયું નહિ. એટલે વખત જતાં એ પાવનત્વ અને દેવીપદ ગંગા ઉપર આરોપવામાં આવ્યાં. તીર્થો હિંદુસ્તાનમાં-ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદમાં જૂઠાં તહેવાઈ ગયાં. પરંપરાઓના દુકાડા થઈ

૧૨ આમ પૂછનારા ગુજરાતી અને મદ્રાસી મને ઘણા મળ્યા છે.

૧૩ ખંભાતના અખાતનું મુખ એટલે ઉપર કણું તેમ વૈદિક સરસ્વતીનું મુખ એટલે ગોપનાથની લગલગ પાસેની જગ્યા-એનાથી પ્રભાસ પૂર્વે સો માઈલ પણ નથી. ખરી રીતે ખંભાતના અખાતનું મુખ ગોપનાથ આગળ પણ નહિ પરંતુ એક બાજુ દમણ અને બીજી બાજુ સામે ભ્રમણાદ અગર તો છેક દીવ એ એ સ્થળો આગળ સીકી લીટી દોરીએ ત્યાંસુધી ગણી શકાય. અને સમુદ્રે ઘસીને અખાતને પહોળો કર્યો તે પહેલાં એટલે સુધી હોય તો નવાઈ પણ નથી. આજે પણ કાઠી-આવાડના કિનારાનો ખરો વળાંક ભ્રમણાદથી શકે થાય છે. એટલે ત્યાં મુખ ગણીએ તો પ્રભાસ પાસે માઈલ પણ હેઠું નથી. ૧૪ વરાહમિહિર બૃહતસંહિતા ૧૬. મ્લો. ૩૧. આમાં શનિના આધિપત્યવાળા ઉપરના દેશો ઉપરાંત વધારામાં ખાસ કુરુ-ભૂમિ, પ્રભાસ, વેદરમુતિ નદી (પારિમાત-અરવચ્છીમાંથી નીકળતી નદી વિશેષ) અને મડી નદીનો તટ એટલું સાથે જ શનિના આધિપત્યમાં ગણાવે છે અને તે ઉપર કરેલી ચર્ચા પ્રમાણે સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં આવી ભય છે. ગુજરાત કાઠી-આવાડની હદની વચ્ચે થઈ સરસ્વતી વહેતી હોય તો જ સૌરાષ્ટ્ર, આનર્તા અને આજીર એ દેશોને સાથે ગણાવી શકાય. ૧૫ સંતપુરાણમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. ગ્રહભક્તિના બીજા રોગમાં શનિને સૌરાષ્ટ્રદેશોદ્ધવ કહે છે તે પણ જોઈ ગયા. જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિરે તો શનિના આધિપત્યવાળા બધા દેશો ગણાવ્યા.

૧૯૨

પરિશિષ્ટ આ

ઝાઝાવણતા ફેરફાર સાથે રહ્યા. સપ્તસિંધુની પેઠે સપ્તસારસ્વત રહ્યું પણ એની સાત સખીઓને જુદે-જુદે નામે ગમે ત્યાં સંબંધ વગર ગોઠવી દીધી. ૧૧ એનાં તીર્થોને કોઈ ભતના ક્રમ વગર ગમે ત્યાં ગોઠવી દીધાં. ૧૭ ધણાં તીર્થોના પત્નો લાગતો નથી તે આ નવા પ્રવાહને રસ્તે શોધવામાં આવે તો જડે. એકે સરસ્વતીની સાથે એનાં ધણાં તીર્થો નાશ પણ પામ્યાં છે. આવાં તીર્થો સરસ્વતીનો નીચલો પ્રવાહ નક્કી ન થવાથી કૃત્ત્વાક વિદ્વાનો કુરુક્ષેત્રમાં બેસાડી દે છે તે બરોબર નથી. શંખતીર્થ, નાગધન્વનતીર્થ, સોમતીર્થ વગેરેને કુરુક્ષેત્રમાં ખૂંચા માટે કલ્પનાનો પણ આધાર નથી; સરખા અવાજવાળાં રથો પણ ત્યાં નથી. જૂજસતમાં ઉપર જણાવેલા સરસ્વતીના નાશ પામેલા પ્રવાહની નજીકમાં એવાં નામનાં રથો મળી આવે છે. વહીઆરમાં શંખપુર, ૧૮ સાગરમતીને કાંઠે સોમતીર્થ, ૧૯ અને ખંભાતના અખાતને કાંઠે ભાવનગર પાસે નાગધનિબંધ ગામ પૌરાણિક પરંપરાને વધારે ટેકો આપે છે. ભાવનગરના સિંહોર-સિંહપુર-ગામનું પ્રાચીન નામ સારસ્વતપુર છે, અને એ નામ માટે સરસ્વતીના સંબંધ સિવાય બીજું કોઈ કારણ બંધ બેસે તેમ નથી. સારસ્વત બ્રાહ્મણોને ત્યાં સંબંધ નથી.

સરસ્વતી તટના પ્રાચીન આશ્રમો

ભૃગુ, વ્યવન, કર્ક, કપિલ, દધીચિ વગેરે પ્રાચીન ઋષિઓનો સંબંધ ખાસ કરીને હિંદના પશ્ચિમ ભાગ

૬૬ શલ્યપર્વ અ. ૩૬-૪. મુખ્યા, કાંચનાશી. વિશાલા, મનોરમા, સરસ્વતી, ઝોપવતી, સુરેણ, વિમલોદકા એટલાં નામ મહાભારતમાં ગણાવ્યાં છે. આ સાત નામે સરસ્વતીને ઉત્તર હિંદમાં ગયા વગેરે જગ્યાઓએ વહેંચી દીધી છે. પ્રભાસખંડ અને માહાત્મ્યમાં ભુડાં નામ છે. આમ આ નામોમાં ફેર ઉપરાંત વહેંચણી જ બતાવે છે કે સરસ્વતીના સર્વસ્વના ટુકડા કુદરતે અને પુરાણકારોએ કરી નાખ્યા છે. (નામની વિગત માટે ઉપરનું શલ્યપર્વ. ઉપરાંત પૌરાણિક કથાકાવ્ય, પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતી માહાત્મ્ય જુઓ).

૬૭ મહાભારતમાં કોઇ ભવનો ક્રમ સાચવેલો નથી. માહાત્મ્ય અને પુરાણમાં કાંઈક ક્રમ છે. શલ્યપર્વમાં તો પ્રભાસથી ઉપડી બેએક તીર્થ ગણાવી એકક્રમ કુરુક્ષેત્રમાં લઇ જવામાં આવે છે. શલ્યપર્વના લેખકને પ્રભાસ આગળ સરસ્વતીની પરંપરા અને મુખ્ય, તથા કુરુક્ષેત્રથી હિમાલય મુખીનો પ્રવાહ એથી વધારે કાંઈ ખબર નથી.

૬૮ શલ્યપર્વ અ. ૩૭, ૨૬. પુ. નાગરખંડ અ. ૧૧. શલ્યપર્વમાં એને સરસ્વતી તીરે કહ્યું છે. નાગરખંડ આનર્ત દેશમાં વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસે કહે છે. મહાભારતમાં ‘સાગરાદરે’ સાગરની પાસે તીચી જમીનમાં રસંગતીર્થમાં વિશ્વામિત્રે તપ કરી બ્રાહ્મણ વ્રજવેલું એમ લખે છે. એટલે વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસેનું શંખતીર્થ સાગરની નજીકમાં સરસ્વતી તીરે આવે. કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રની નજીક લીલાણતીર્થ પાસે સમુદ્રની નજીક થઈને વહેતી સરસ્વતીના તીરે શંખતીર્થ હોય તો જ ‘સાગરાદરે’ બંધ બેસે એવી જગ્યા મહાભારતના આધારે કુરુક્ષેત્રમાં કૃત્ત્વાક બેસાડે છે તેમ કોઈ બેસાડે તો બંધ બેસે નહિ. શંખપુર-વહીઆરમાં છે તે બરોબર આ જગ્યાએ આવી રહે છે.

૬૯ પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ અ. ૧૫૪. સોમતીર્થ તતો ગચ્છેદ્રુમ્ સામ્રમતી તટે ॥ પાતાલચત્ર નિર્ગત્ય કાલપિનરમ્બદ્રવઃ॥ સરસ્વતીના માહાત્મ્યમાં સોમતીર્થ સરસ્વતી તટે કહેલું છે. મહા. વનપર્વ અ. ૮૧માં પણ એને સરસ્વતી તટે કહ્યું છે. તે કૃત્ત્વાક કુરુક્ષેત્રમાં માને છે તે જામ છે.

૭૦ શલ્યપર્વ ખલદેવ તીર્થચત્રાઃ કારીઆવાડ ગેઝેટીઅરના લેખકે આ ગામનું નામ ત્યાં નાગનો ધ્વનિ થાય છે માટે નાગ-ધ્વનિ એટલું બેસાડેલું છે. પરંતુ એ માટે આધાર નથી. ધ્વનિમાં ધને વ જોડેલો છે જ્યારે ધન્વનમાં ધ આણે છે અને નને વ જોડેલો છે અને ‘ધનિય’ શબ્દ ધન્વનને વધારે બંધ બેસે છે, ધ્વનિને નહિ. ધ્વનિમાં ‘બ’નો યુવાસો થતો નથી. વર્ણન માટે કા. ગેઝેટીઅર જુઓ.

૭૧ કારીઆવાડ સર્વરાંચક પૃ. ૫૮૬. સિંહોર પૌરાણિક રથ છે. એનું સિંહપુરથી પ્રાચીન આ નામ છે.

सैयद अम. अंस. मौलवी अम. अं.
अंरभिनिरद्रेठर: ता. २-७-२६ थी ता. ३१-१०-३०

રાવ બહાદુર એ. કે. કુલકર્ણી બી.એ.
 એડમિનિસ્ટ્રેટર: તા. ૧-૧૧-૩૦ થી તા. ૧૨-૧૨-૩૦
 દીવાન: તા. ૧૩-૧૨-૩૦ થી તા. ૨૬-૧-૩૧

વી. બી. મહેતા બી.એ.
દીવાન : તા. ૨૭-૬-૩૧ થી તા. ૩૦-૧૧-૩૧

દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી.એ.
દીવાન : તા. ૧-૧૨-૩૧ થી તા. ૧૩-૨-૩૪

જાન બહાદુર એફ. એસ. માસ્ટર બી.એ.
દીવાન : તા. ૧-૫-૩૪ થી તા. ૩૧-૧-૩૫

પરિચિત્ર આ

૧૬૩

સાથે છે. તેમાં કદંબ, કપિલ, અને દધીચિનો સંબંધ તો ખાસ કરીને સરસ્વતી સાથે જ છે. લોકપરં-
પરા પ્રમાણે પણ કદંબ અને કપિલના આશ્રમ સિદ્ધપુરની સરસ્વતી અને કાઠીઆવાડની સરસ્વતી બંને
જગ્યાએ મનાય છે. દધીચિનો આશ્રમ સાબરમતી અને સિદ્ધપુરની સરસ્વતી ઉપર મનાય છે. ૭૨ વૈદિક
ભગ્નુઓ અને ધૃતઓનું સ્થાન સરસ્વતીનો તટપ્રદેશ જ હતું. ૭૩ લોકકથા ભગ્નુઓને નર્મદાના મુખ પાસે
મૂકે છે. ૭૪ યદુ આદિ પાંચ જાતિઓ પશ્ચિમ હિંદના જલના રરતાઓની સ્વામી હતી, અને સિંધુ-
સરસ્વતી નદીઓ મુખથી મૂળ સુધી એમના કબજામાં હતી. ૭૫ આ જાતિઓને અને ખાસ કરીને યદુઓને
ગૂજરાત સાથે સંબંધ પરંપરાથી જાણીતો છે. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં ખંભાતના અખાતના
મુખથી હાલના ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે થઈ આજુ પાસે થઈ વૈદિક સરસ્વતી ઉત્તરમાં હિમાલય
સુધી ચાલી જતી એમ સમજાય છે.

સરસ્વતીનો દરિયા જેવો પ્રવાહ અને પાશ્વર્ય હિંદનું રજુ

સિંધુ નદીનું નામ સમુદ્રનો પર્યાય થયો તેમ સરસ્વતીનું પુલ્લિંગ સરસ્વાન પણ સમુદ્રનો પર્યાય થયો.
આ બીજા અર્થહીન નથી. આ શબ્દોને લીધે વેદમાં વપરાતો ખુદ સમુદ્ર શબ્દ પણ સાગરવાચક નથી,
માત્ર મોટી નદીને માટે છે એમ કેટલાક આપણા તથા યુરોપીય વિદ્વાનો માને છે તે બરોબર નથી. ૭૬

૭૨ પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતી માહાત્મ્ય. વળી દધીચિનાળી કથા સાક્ષરતી માહાત્મ્યમાં પદ્મપુરાણમાં પણ આપેલી છે.
(પ. ઉ. અ. ૧૪૮). ૫. ઉ. અ. ૧૫૬માં સરસ્વતીની પેઠે સાક્ષરતીને પણ પ્રાચી કહી છે. સરસ્વતી માહાત્મ્યમાં દધીચિની
કથા અને આશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહેલો છે. (દધીચિની-રેખા પાસે!) અહીં દધીચિને ભાગવ કહા છે. મહા. વન. અ.
૮૧ શ્લો. ૧૮૫-૭માં સરસ્વતી તટે દધીચી તીર્થ કહ્યું છે અને આં અંગિરસ કુલના સારસ્વત રહેતા હતા એમ લખ્યું છે.
ત્યાં નહાવાથી સારસ્વતી ગતિ થાય છે. આ સારસ્વત તે પદ્મપુરાણના પિપલાદ જેનું તીર્થ સોમતીર્થ પહેલાં આવે છે. મહા. વન.
અ. ૮૧માં-૧૧૫માં સપ્ત સારસ્વત તીર્થ લખે છે તે જ તીર્થ સાબરમતી તટે સપ્તધાર નામનું લખતાં પદ્મપુરાણ ઉ. ખં. અ.
૧૩૬માં કહે છે કે એનું નામ કૃતયુગમાં સપ્ત સારસ્વત હતું અને ત્રેતામાં મંકિતીર્થ હતું. આ મંકિ મહર્ષિ તે મંકલક મુનિ
એમ સમજાય છે કારણકે એ તીર્થનો એની સાથે સંબંધ છે. રકંઠ. નાગરખંડમાં આ મુનિએ હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં અગત્યનો ભાગ
ભજવેલો છે. વનપર્વ ઐશ્વસ તીર્થ લખે છે તેને પદ્મપુરાણ સાબરમતી તટે ખડ્ગધાર તીર્થ પાસે મૂકે છે. આ તીર્થ ગુપ્ત
છે. વળી વનપર્વ લખેલું પ્રસિદ્ધ કપાલમોચન તીર્થ પદ્મપુરાણ ઉ. ખં. અ. ૧૩૨ શ્લો. ૬માં સાબરમતીને તટે લખે છે. આ
બંધુ સાથે વિચારતાં એમ સમજાય છે, વનપર્વ શલ્યપર્વે કુરુક્ષેત્રમાં મૂકેલાં તીર્થ બીજા પરંપરા પ્રમાણે ગૂજરાતના સાહ-
ચર્યમાં હોવાય છે. વનપર્વ અને શલ્યપર્વમાં સરસ્વતીનાં તીર્થો પ્રભાસની પાસે બેચાર ગણાવી ખાઠીનાં બધાં કુરુક્ષેત્રમાં બેગાં
કરી મૂધી દીધેલાં જણાય છે. આમ થતું અસંભવ છે. પ્રભાસ અને કુરુક્ષેત્ર વચ્ચેના લાંબા પ્રવાહમાં બેચાર તીર્થ હોય એ
માનવા જેવું નથી. એટલે એનો અર્થ એ કે વચ્ચેનાં તીર્થો પ્રવાહ હ્રમ થયા પછી બેગાં કરી કુરુક્ષેત્રની આસપાસ ગોઠવી
દેવાયાં. સરસ્વતીના પ્રવાહના ગૂજરાતની હદમાં ટુકડા થઈ ગયા, ને તેનાં તીર્થો બે જગ્યાએ ગોઠવાયાં. અહીં એ પણ નોંધવા
જેવું છે કે સરસ્વતી તીરે આવેલા કદંબાશ્રમમાં પોતાની પુત્રીને કદંબને આપી પાછા વળતાં મનુ રથમાં બેસી જતાં
સરસ્વતીના બંને તટના આશ્રમે ભેટા ભેટા ગયા એમ ભાગવત લખે છે. (રકંઠ. ઉ. અ. ૨૨.) આનો અર્થ એ કે મનુ રથને
બદલે વહાણમાં ગયા. એક કિનારા પર ચાલતા રથમાંથી સરસ્વતી જેવડી નદીના બંને કિનારા એક સાથે બેવાય નહિ,
વહાણમાં વચ્ચેથી બેવાય. અ. ૨૧માં કદંબાશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહેલો છે.

૭૩ ઋ. ૭-૬૬-૨. પાંચ જાતિઓ (અમુરૈની) માટે ઋ. ૬-૬૧-૧૨ ભુઓ. પાંચ જાતિમાં યદુઓને પણ ગણે છે.

૭૪ ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હોય અને નર્મદા એને મળે એટલે ભુલુઓનું બંને સાથે સાહચર્ય રહે.

૭૫ Asura in India. By A. Banerjee Shastri. P. 48-51.

૭૬ આ વિષયની વધુ ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. વિગત માટે જુઓ Indian His. Quarterly Vol. VIII. 2. આ

૧૬૪

પરિશિષ્ટ આ

અને વૈદિક સમયના લોકોને સાગરનું જ્ઞાન નહોતું એમ માને છે તે પણ ખરું નથી. એ સમયના લોકોને સમુદ્રનું-સાગરનું સાદું જ્ઞાન હતું અને સમુદ્ર શબ્દ કેટલીક જગ્યાએ સ્પષ્ટ સાગરના અર્થમાં વાપરેલો છે. સિંધુ અને સરસ્વતી નદી એમના પ્રવાહના નીચલા ભાગમાં ઘણી પહોળી સમુદ્ર જેવી વિશાળ થઈ ગઈ હતી તેથી જ એ બંને નદીઓના નરબલિના શબ્દો સમુદ્રના પર્યાય થઈ ગયા. જે નદીઓની વચ્ચે વહાણ ચાલે તો કિનારા ન દેખાય એવી નદીઓને આજે પણ સાગર કહે છે અને પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્ર કહેતા. ૭૭ સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ એવા હોવાથી એમનાં નામ સમુદ્રના પર્યાય થઈ ગયા. સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ રજપુતાનાના દક્ષિણ ભાગથી ખંભાતના અખાતના મુખ સુધી એવા પહોળો હશે એમ માની શકાય. રાધનપુર બાજુનું રણ, નળકંડો અને ખંભાતનું રણ અને ખંભાતનો અખાત એટલું એ બાળતની સાક્ષી પુરી શકે છે. રાજપુતાનાનું રણ આ વિસ્તાર કરતાં મોટું છે કારણકે એમાંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખસતો ખસતો હ્રસ્વ થયો અને સિંધુનો ખસીને દૂર ગયો એટલે એ બધો ભાગ રણ થઈ ગયો. ૭૮ રાધનપુર વાળા રણથી ખંભાત સુધીમાં માત્ર એકલી સરસ્વતી જ હ્રસ્વ થઈ. નળકંડો વાળા ભાગમાં સિંધુના પ્રદેશમાંથી નીકળે છે એવા મોટા કાણાવાળા પથ્થરો-જે પ્રાચીન કાળમાં વહાણને લંગર નાંખવા માટે વપરાય છે-નીકળે છે. ૭૯

શ્રીયુત અમરનાથદાસે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળના રચનનિર્ણયો કર્યા છે. એ નિર્ણયો પ્રાચીન ભૂગોળના અભ્યાસીને છેક નકામા છે. પરંતુ નદીઓનાં નામના ફેરફાર બાળતના નિર્ણય બાજુએ મૂકતાં તેમના પઠના ફેરફાર માટેની કેટલીક ચર્ચાનો થોડો ભાગ કામનો છે. એ લખે છે કે ખંભાતનો અખાત હતો નહિ અને તેને બદલે નર્મદા નદી હાલ અખાતને મળે છે તે ન મળતાં ઉત્તર તરફ વળી કચ્છના અખાતને મળતી. ૮૦ કોઈ મોટી ખંડરથ (continental) નદીની કલ્પના ભાવનગર નજીક એઓ કરે છે. પરંતુ નર્મદાને

અમીયકુમાર ચેટરજીનો 'વૈદિક સમુદ્ર' ઉપરનો લેખ.

૭૭ Cambridge His. of India. I. P. 80.

૭૮ સરસ્વતી અને સિંધુ સિવાય વિપાશા પણ સમુદ્રને સ્વતંત્ર મળતી તે પણ ત્યાંથી જ હ્રસ્વ થઈ એટલે એ બધો ભાગ મોટું રણ થયો. ત્યાં સમુદ્ર હતો તે ખસીને રણ થયું એ માન્યતા ખરી નથી. શ્રીમાળ આગળ પણ સમુદ્ર નહિ પણ સમુદ્ર જેવા પ્રવાહવાળી નદી હોઈ શકે. ત્યાં સમુદ્ર શબ્દ દરિયાના અર્થમાં ન સમજાવો.

૭૯ અમદાવાદ ગેઝટીઅર. આ વિશે આગળ લખી ગયા છીએ.

૮૦ India & Jambu Island: A. Das. P. 105. શ્રીયુત અમરનાથ દાસ પ્રસિદ્ધ એન્થ્રોપીઅર છે. નદીઓ સંબંધી એમનો અભ્યાસ પ્રશસ્ત છે. પરંતુ પૌરાણિક રચણાને ગમે ત્યાં ઠાણી ખેસાડવામાં કાંઈ નિયમ રાખેલો નથી. ફક્ત નદીઓના પઠનો વિષય તેમનો હોવાથી તે ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છે. ખાણીનો ભાગ ટોલેમી ઉપર ખોટો આધાર રાખી ખેસાડેલો છે. એ રીતે રા. દાસ રાસમાળામાં આપેલી ચમારડી ગામ (વળા) પાસે આવેલી. ભાવનગરની ખાણીને એક નદી સમજે છે. અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ જતો પટો કોઈ નદી મુકાઈ જવાથી થયો એમ માની 'ભાવનગર નદી'નું નામ આપી નર્મદા નદી ટોલેમીના વખતમાં ખંભાતના અખાતને રસતે ઉત્તર તરફ વહી કચ્છના અખાતને મળતી એમ કહે છે. નદીના પઠની તેમની આ માન્યતા તદ્દન ખરી છે, પરંતુ તે નર્મદાને ખેસાડવામાં તેઓ ઊંધે રહે જાય છે. નર્મદાને ઉપર ચઢાવવા માટે ભૂરંગ કે બીજો એકે આધાર નથી. સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં મૂકે છે એટલે એ ખ્યાલ એમને આવતો નથી. પરંતુ એ પઠમાં કોઈ મોટી ખંડરથ નદી એઓ માને છે. એ 'એન્થ્રોપીઅરિંગ'ને લગતી મુદ્દાની વાત ધ્યાનમાં રાખી એમનો ઉત્તરો કરીએ:—

"From this we find that the Bhavnagar river, was the lower reaches of a big continental river, as it was the passage for the argosies from the sea into the country, and the description cannot apply to the present river, if it drained as now a small area of the

પરિશિષ્ટ આ

૧૬૫

જાણે ચઢાવી કચ્છના અખાત પાસે થઈ જતા હોવાથી સરસ્વતીને કચ્છના રણના ઉપલા ભાગને મેળવે છે. એ મોટી ખંડર નદી તે જ નર્મદા એમ માને છે અને જે રસ્તે આપણે સરસ્વતીને કચ્છના રણની નજીકથી ખંભાત અખાતમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો તે જ રસ્તે શ્રીયુત અમરનાથદાસ નર્મદાને જાણે કચ્છના અખાતને મેળવતા ચઢાવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાવનગર પાસે થઈ કચ્છના અખાત સુધી કોઈ મોટી નદી છે એટલું તો નક્કી થાય છે. હવે શ્રીદાસ કહે છે તેમ નર્મદાને જાણે ચઢવાનો સંભવ નથી અને એમ નક્કી કરવા માટે કોઈ ભત્તના આધાર પણ નથી; જ્યારે એ જ રસ્તે સરસ્વતીને નીચે ઉતારવા માટે પરંપરાના અનેક આધારો છે.

સરસ્વતી એ જ ભાગીરથી ગંગા હોય !

કપિલમુનિને સરસ્વતી સાથે સંબંધ છે એ જોયું. એ જ કપિલદેવનો પાતાળ સાથે સંબંધ પુરાણો જોડે છે. સાગરપુત્રોએ પાતાળ સુધી ખોદી નાખ્યું અને કપિલે એમને ભરત કરી નાખ્યા. એમનો ઉદ્ધાર કરવા ભગીરથે સ્વર્ગમાંથી ભાગીરથી ગંગા ઉતારીને સમુદ્ર સુધી એને લઈ ગયો. આ કથાનું પૌરાણિક પડ ઉકેલવાનું આ રથાન નથી. પરંતુ આ બીનાને પૂર્વના ગંગાસાગર સાથે સંબંધ નથી પણ પશ્ચિમના સરસ્વતી સંગમ (સરખીસમુદ્ર) ને સંબંધ છે. ૮૧ ગૂજરાતના કિનારાનો પાતાળ સાથે સંબંધ, અસુરોનું રથાન અને નાગ-લોકની ભાગવતી વગેરે બાળતોની આગળ જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરીશું. ટુંકામાં સગરોનો સંબંધ પશ્ચિમ સાથે છે, પૂર્વ સાથે નથી. કપિલ સાથેની લડાઈ એમને સરસ્વતી અને ગૂજરાતના કિનારા સુધી લાવે છે, અને

Gujarat peninsula, and debouching into the sea in its neighbourhood, the mainland lying to the east of the river, the outlet to the sea must have been towards the west, and then north or south; thus we have it *that the gulf of Cambay did not exist*, and it was firm land through which the Bhavnagar river entered mainland; its outlet to the sea to its west." (Italics are mine.) આમ ખંભાતના અખાતની જગ્યાએ અખાત નહિ પણ જમીન, પરંતુ એની અંદરથી—એ જ જગ્યાએ—‘ભાવનગર’ નદી ઉત્તર તરફ વહેતી બતાવી પછી એ નદી તે નર્મદા એમ લખે છે. આ વર્ણનનો પટ તે નર્મદા નહિ પણ સરસ્વતી. રા. દાસનો લખેલો પટ ખરો પણ નદી ખોદી. રા. દાસ આગળ (પૃ. ૧૨૦-૧) લખે છે કે ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતી સાથે સંબંધ ધરાવતી. અને પદ્મપુરાણને આધારે એને (ગંગાને) સરસ્વતી સાથે પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ મળતી લખે છે. સરસ્વતી નાશ થયા પછી ગંગા પૂર્વ તરફ વળી. સરસ્વતીના ટુકડા થયા. દરિયાનું એનું સુખ કપાઈ ગયું. ઉપરના પૂર્વ તરફના પ્રવાહ જમના સાથે ગંગામાં ગયા. પશ્ચિમના પ્રવાહ સતલજ સાથે સિંધુમાં ગયા. કેટલુંક પાણી ધધ્ધરમાં જઈને સુકાઈ ગયું. રબડુતાનું રણ થઈ ગયું. આ પ્રમાણે રા. દાસ લુદી રીતે પણ આપણા અનુમાનને ટેકા આપે છે. ભાગીરથી ગંગા પશ્ચિમ તરફ જતી એ વાત સરસ્વતી પોતે જ મૂળ ભાગીરથી ગંગા અને એનો નાશ થયા પછી એનું નામ અને પાવનત્વ હાલની જાલવી ગંગામાં ગયું એ આપણા અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. અને દૌલેમીનાં ગંગાના સુખનાં નામોનો ખરો સંબંધ સરસ્વતીના સુખ સાથે હોવાના અનુમાનને પણ ટેકા આપે છે. (કેમ્બીસીન). ઉત્તર ગૂજરાતની નાની નદીઓ એ સરસ્વતીના દક્ષિણ પ્રવાહના ટુકડા.

૮૧ રક. પુ. આર્યત્યાગ્નંકાન્તગીત રેવાખંડ. અ. ૧૭૫. શ્લો. ૧ થી ૧૦. વળી ભાગવત ૫. અ. ૧૭માં વિષ્ણુ પાંડોદકી ગંગાના ચાર પ્રવાહોમાંનો એક મેરુ પર્વત ઉપરથી બ્રહ્માની નગરીમાં થઈ ઘણાં શિખરો મૂકી ભરતખંડમાં આવી દક્ષિણ સમુદ્રને મળે છે એનું નામ અલકનંદા. આ નદી તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી. પુરાણકારોએ આ સ્વર્ગગંગાને સાત નામે અને સાત રૂપે કહેલી છે તેમાં ભાગીરથી તે સરસ્વતી. સરસ્વતીનાં નામોમાં એનું નંદા નામ છે તે આ અલકનંદાનું ટૂંકું રૂપ છે. હાલની ગંગા એ જાલવી ગંગા.

૧૯૬

પરિશિષ્ટ આ

સરસ્વતીને નર્મદાના મુખ સુધી લઈ જાય છે. જેમ અગરત્યે સમુદ્ર પીધો અને જલમાં એ કહું કે ભગીરથ ગંગાથી એને ફરી પૂરશે એ જલમાંથી રથળ અને ત્યાં પાછું જળ એ ઘટનાનું રૂપક છે અને એ પશ્ચિમ હિંદના કોઈ ભાગને લાગુ પડે છે, તેમ ઉત્તરે સમુદ્રને ઘટ બનાવી પી જઈ જમીન બનાવી અને સરસ્વતીને કહું કે તું અદૃશ્ય થઈ રણમાં જતી રહે અને તારાથી તળએલો મુલક અપવિત્ર ગણાશે અને સૂકો થઈ જશે એ પણ સરસ્વતી નાશ પામી-ખાસ કરીને એ સમુદ્ર જેટલી વિશાળ હતી ત્યાંથી પણ નાશ પામી અને એ જગ્યા કોરી રણ જેવી થઈ ગઈ એ ઘટનાનું રૂપક છે^{૮૨} અને ગૂજરાત રાજપુતાનામાં રહેલા સરસ્વતીના વચલા પટને લાગુ પડે છે. એ મુલક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અપવિત્ર પણ ગણાય છે. આ સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી પણ હતું અને તે એના ગૂજરાતમાં આવેલા નીચલા પ્રવાહનું હોય એમ લાગે છે.^{૮૩} એનો વિચાર આગળ કરીશું. સરસ્વતી હિમાલયમાંથી આવી ખંભાતના અખાતરૂપે સમુદ્રને મળી એટલી વાત તો સમજાય છે.

૮૨ મહાભારત અનુશાસ્ત્રન પર્વ: આ. ૧૫૪ (બંગાળ આવૃત્તિ). નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં આ અધ્યાય નથી. પરંતુ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટે મહાભારત બહાર પાડ્યું છે તેમાં આ અધ્યાય છે.

૮૩ સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી હતું તેની ચર્ચા ખંભાતનું એક નામ ભોગવતી હતું તે બાબતની જુદી પરિશિષ્ટમાં કરી છે. સરસ્વતીમાં ટુકડા થઈ ઉત્તર ગૂજરાતમાં નાની નદીઓ થઈ. સાબરમતી, હાલની સરસ્વતી વગેરે પૂર્વોત્તરમાં અને ભોગવો વગેરે પશ્ચિમમાં ટુકડા થયા. એમાં ભોગવો નદીએ તો ભોગવતી નામ પણ જાળવી રાખ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ૬

અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો

દેવો અને અસુરો

આ પણા દેશની સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પરંપરા એ દેવાસુર સંઘામ. દેવો એટલે ઋગ્વેદના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં સૌથી છેલ્લી આવેલી લડાયક જાતિ. એને આપણે આર્યને નામે ઓળખીએ છીએ. આ જાતિ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે પહેલાં ખીજ એક જાતિ આવીને વસેલી હતી. એ અસુર જાતિ.^૧ એ જાતિની પરંપરા આપણે ભૂલી ગયા કે હવેલી રીતે સમજ્યા.^૨ એટલે અસુર નામની સાથે વાધ વરુની પેઠે આપણને ભય પેદા થાય છે. અસુરો એટલે લાંછુ નાક, સિંહ જેવા દાંત અને શિંગડાં વાળાં ભયંકર પ્રાણી નહિ પરંતુ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળી, આર્યોના હિંદમાં આવતા પહેલાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશથી છેક ઉપરના ભાગ સુધી વસી રહેલી આપણા જેવી મનુષ્યની જાતિ. આ જાતિ હિંદની જ વતની કે બહારથી આવેલી એ વિષય બહુ વાદ્યરત હોવાથી અહીં ચર્ચાશું નહિ.^૪

૧ "આ પૃથ્વી પહેલાં દૈત્યો-અસુરોની હતી" ઇત્યાદિ પુરાણવચનનો અર્થ એ છે કે દેવો એટલે આર્યો પાછળથી આવ્યા અને તે આવ્યા ત્યારે અસુરો વસી ચૂક્યા હતા. રામાયણ મહાભારતોમાં આ વર્ણનો કરેલાં છે. પૂર્વે સમુદ્રથી વીંટાએલી આ પૃથ્વી દૈત્યોની હતી, પરંતુ દીપ્તિપુત્રેને હરાવી દેવોએ છતી લીધી. રામાયણ આલકાંડ-સર્ગ ૪૫માં સમુદ્રમંથન વર્ણનમાં પણ આપેલું છે.

૨ અસુરનો અર્થ યાદુધાનના અર્થમાં કર્યો એટલું જ નહિ પણ વિદ્વાન ગ્રીકકારો પણ અસુર એટલે પ્રાણ ઉપરથી અસુર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવા પ્રેરાયા. વેદના પદ્ધતિસર અર્થ કરનાર સર્વથી પ્રાચીન યારકના પહેલાં પણ લખ્યા પ્રયત્નો અર્થ કરવા મટે થયા હતા. એટલે ચાર્ક (ઈ.સ. પૂર્વે સાતમી સદી) પહેલાં પણ વર્તાર્થ યથાર્થ રીતે ભૂલાવા માંડ્યા હતા. પરંતુ અસુરો પૂર્વે દેવો એટલે આર્યોને રથાને હતા અને દેવનો અર્થ આજે જે રીતે માનીએ છીએ તે રીતે પણ પૂર્વે અસુરો એ જ રથાને હતા. એ પરંપરા ભાષાએ સાચવી છે. ભુએ અસુરા દૈત્યદનુજેન્દ્રારિ દાનવાઃ||શુકશિષ્યા દિતિસુતા પૂર્વદેવા સુરદ્વિષઃ||અમરકાવ|| દેવ એ માત્ર માનવાચક શબ્દ જ ગણવાનો. પૂર્વદેવાઃ એ શબ્દ પહેલાં અસુરો આર્યો-દેવો જેટલા માનવાળા ને સત્તાવાળા હતા એમ ખતાવે છે.

૩ Asura in India: By Anant Prasad Banerjee Shastri P. 5, ૧૪ વગેરે આ બાબત ચર્ચા આગળ કરીશું.

૪ અસુર જાતિ આર્યોતર જાતિ હતી એ તે હવે લખાખરા વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે પરંતુ અસુર જાતિને એસિરિયા સાથે સંબંધ છે અને એસિરિયાનું અસુર શહેર અસુર જાતિના કાંઈકે મોટા સંબંધથી પડેલું વગેરે હાલ મનાવા લાગ્યું છે. વેડેલે મોહેન-જો-ડેરો અને હરપ્પાની મહોરછાપો (seals) ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરી વેદના કદવ, ઔશિજ, કક્ષિવાન વગેરે ઝુનિઓ એસિરિયાના હતા અને સિંધુના મુખ આગળ આવીને વસ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ વેડેલની દલીલોને હજી પૂરતું સમર્થન મળ્યું નથી તેમજ એસિરિયા અને હિંદના કિનારાના ભાગ સુધી કાંઈ સમાન સંસ્કૃતિનાં લક્ષણ જણાયાનું કબૂલ કર્યો છતાં પણ એ મહોરછાપો વૈદિક ઋષિઓની છે એવું સર જોન માર્ટેલ કે મોહેન-જો-ડેરોની શોધ કરનારામાંથી કોઈએ અગર હિંદના કાંઈ પ્રમાણભૂત પુરાવિદે હજી કબૂલ કર્યું નથી. એટલે વેડેલનાં અવગમનો હજી માત્ર અવગમનો જ રહે છે; અને સિંધુ તટની સંસ્કૃતિનો જન્મ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર થયો કે એસિરિયા વગેરે દેશોમાં થયો તે હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી. હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ તટ ઉપર જન્મેલી સંસ્કૃતિ છેક ભૂમધ્ય સમુદ્રના તટપ્રદેશ સુધી ગઈ એવો એક મત છે; તેવો જ બીજો મત ત્યાંની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનમાં આવી એવો પણ છે. મોહેન-જો-ડેરોના લેખો અને મહોરછાપોના સત્ય અને સંતોષકારક ઉકેલ

૧૯૮

પરિશિષ્ટ ૬

એ ભતિ પશ્ચિમ-ઉત્તર હિંદમાં ધણી પ્રાચીન કાળથી વસતી હતી અને ગુજરાત કાઠીઆવાડ વગેરેના કિનારો વૈદિક સમયમાં એમના હાથમાં હતો એટલું ખતાવવાનો આ લેખનો હેશ છે. એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે અસુર ભતિ, સરસ્વતી અને સિંધુના મુખપ્રદેશથી અરબી સમુદ્રના કિનારે થઈ પુરેદ્રીસ ટિમીસના અંદરના ભાગોમાં છેક એસિયામાઇનોરના એસિરિયા અને ફિનિશિયા સુધી વસવાટનો અને વેપારનો સંબંધ ધરાવતી હતી.^૫ આ ભતિનો મુખ્ય વ્યવસાય વાણિજ્ય અને વહાણવટ હતો. ન્યોતિષ, વૈદુ અને રથાપત્ય પણ એમની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિના ભાગ હતાં. સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખથી ઉપર પ્રવાહો બનને કાંઠાઓ ઉપર એમનાં જબરજસ્ત થાણાં હતાં.^૬ આ લોકો બાંધેલા શહેરોમાં રહેતા. શહેરો અને કિલ્લાઓ બાંધવા એ એમની ખાસિયત હતી.^૭

ન થાય ત્યાંસુધી આ ખાખત રોકાઓ રહ્યા જ કરવાની. અન્વે ૬-૩૨-૫માં ઇદ્રની રતુનિમાં કહે છે કે “Indra... hath swiftly won the waters from Southward. Thus set at liberty, the rivers flow to their goal incessant and exaustless. અહીં Southward માટે દક્ષિણતઃ શબ્દ મૂળમાં વાપર્યો છે. ગ્રીકમાં એનો અર્થ યુરોપીય પિદાનો દક્ષિણ તરફનો વરસાદ એવો લે છે. એમ લેતાં બીજી હીટી બેસે નહિ. એનો અર્થ સિંધુ અને સરસ્વતીના દક્ષિણ તરફના પ્રવાહ તે બાલુનાં અસુર થાણાં છતી તે આર્યોને માટે ખુલ્લા કર્યા એમ જ બેસે.

૫ Mohanjo Daro & the Indus Civilization: Marshall: P. 50-58. મોહન-જો-ડારો અને હરપ્પાનાં ખોદકામમાં જે જે વસ્તુઓ નીકળી છે તેવી વસ્તુઓ એસિયામાઇનોરથી હિંદના કિનારા સુધીમાં નીકળેલી છે અને તેમની ક્રૃતકીક પ્રાચીન કથાઓનું પણ સમાનપણું છે. આ બધા ઉપરથી એ સંસ્કૃતિનો જન્મ ગમે ત્યાં હોય પણ એ બધા ભાગમાં કાંઈક સમાનતા હતી અને જનસમાજ અગર એનો એક ભાગ એકસરખી સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો હતો એમ મનાય છે. સિંધુથી નાઈલ સુધી એક ભૌગોલિક પટ જેવું લાગવા ઉપરાંત સંસ્કૃતિ એક હતી એમ મોહન-જો-ડારોએ સિદ્ધ કર્યું છે.

૬ A. Banerjee Shastri: Asura in India: P. 48-41-82-86. પુરુષો સરસ્વતીની બંને બાલુએ રહેતા હતા એ ઉલ્લેખ વેદમાં છે. (મ. ૭-૬૬-૨) અને પુરુષો અસુરો છે એ આગળ જોઈયું. તે જ પ્રમાણે યદુઓ પણ એમના સંબંધી હોય સમાન ભતિના હતા. યદુઓનો વસવાટ મથુરાથી કાઠીઆવાડ ગુજરાતના કિનારા સુધી હતો. સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જે ચર્ચા કરી છે તે જુજબ વૈદિક સરસ્વતી બ્રહ્માવર્તમાં થઈને કાઠીઆવાડ-ગુજરાતમાં આવી સમુદ્રને મળતી હતી તે દૃષ્ટિએ કિનારાનો મથુરા વગેરે ઉત્તરના ભાગ સાથેના સંબંધ ઘણો સરળ અને છે. જમના-જેના તટે મથુરા આવેલું છે તે એક વખત સરસ્વતીને મળતી હતી.

૭ Asura in India: P. 18 21. મહા. સભાપર્વ. રથાપત્ય એ અસુરોનો ખાસ વિષય હતો. મયદાનવને નામે રથાપત્યના ગ્રંથના ઉલ્લેખ એ સિદ્ધ કરે છે. પુરાણોમાં જ્યાંજ્યાં અસુરો, નાગો, દૈત્યો આદિનાં વર્ણનો છે ત્યાં એ લોકો ભવ્ય મહેલોમાં અને નગરોમાં રહેતા અને તેની રચના મયદાનવે કરેલી એમ કહે છે. મહાભારતની પ્રસિદ્ધ સભા મયે બાંધેલી તે જાણીતું છે. આનો અર્થ એ કે મયસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલી. બાંધકામ એ અસુરોની સિદ્ધિ હતી. આર્યો તેમાં કાંઈ જાણતા નહોતા. મોહન-જો-ડારોમાં છેલ્લા પડમાં પથ્થરયુગનાં જે અભયજગરેલાં બાંધકામના પાયા નીકળ્યા છે તે આર્ય સંસ્કૃતિના નથી પણ આર્યોત્તર સંસ્કૃતિના છે એમ સિદ્ધ થયું છે. (જુઓ Mohanjo Daroના ગ્રંથમાં સચિત વર્ણન છે.) મોહન-જો-ડારોના ગ્રંથના લેખકો એ અસુરોના એમ સ્પષ્ટ કહેતા નથી. એ સવાલ જ એમણે વધુ શોધખોળ માટે અદ્ધર રાખેલો છે. પરંતુ આર્યોત્તર એટલે અસુર અગર દાસ એ બેમાંથી એક જ હોય અને દાસોએ બાંધકામ નથી કરેલાં તે માટે આગળ જોઈયું. મય આદિની પૌરાણિક કથાઓ પણ અસુરો બાંધકામમાં કુશળ હતા, દાસો નહિ એમ ખતાવે છે. અસુરપુર એ શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં આવે છે તેવો આર્યો માટે આવતો નથી. એ અસુરો બાંધેલાં શહેરો અને કિલ્લાઓમાં રહેતા હતા એમ ખતાવે છે. (એતરેય બ્રા. ૧-૨૩ quoted in A. India P. 21) સમરાંગણ સ્વત્થાર નામનો રથાપત્યનો ગ્રંથ મયદાનવ ઉપરથી થયો કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ૬

૧૯૯

એમના વિરોધી આર્યો એમના પછી હિંદમાં આવેલા. તેઓ સાદા, સરળ, અને કેવળ લડાયક ગુણ વાળા હતા. એતરો એડવાં અને ઝુંપડાં અગર તેા છેક સાદાં મકાનોમાં અણુરક્ષાએલાં ગામડાં જેવાં સમૂહોમાં રહેવાની એમની રીત હતી. ૮ આ આર્યો અસુરોને હરાવી દેશના માલીક થઈ દેવો કહેવાયા અને અસુરો અધમ કહેવાયા, એ આગળ જોઈશું. આર્યો માત્ર યુદ્ધ વિદ્યામાં અસુરોથી ચઢીઆતા હતા.

દાસ જાતિ

આ અસુરો અને આર્યો ઉપરાંત દારા-દ્રસ્યુ નામની હિંદની અસલ વતની એક ત્રીજી જાતિ હતી. અસુરો અને આર્યો બન્ને તેની સાથે લડતા અને એ જાતિએ પણ સમય પ્રમાણે બન્નેની સાથે સંપ અને શત્રુતા રાખેલી, અને દેવાસુર સંગ્રામમાં એમાંથી એક પક્ષે રહી લડેલી. ૯ આ સંગ્રામ વેદકાળના જૂનામાં જૂના સમયમાં શરૂ થઈ જન્મેલના છેવટના સમયમાં લગભગ પૂરું થયો. હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશમાં વસતા દાસ લોકોને પહેલાં અસુરોએ અને પછી આર્યોએ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ નસાડયા. ૧૦ આ સંગ્રામને પરિણામે આ ત્રણ જાતિઓ એક બીજા સાથે એવી વિચિત્ર રીતે મળી ગઈ કે એ મેળવણીમાંથી બનેલા હાલના હિંદુ સમાજમાં પોતાને શુદ્ધ આર્ય માનતો બ્રાહ્મણ મૂળ આ ત્રણમાંથી કયી જાતિનો તે પારખી શકાય નહિ. આ ત્રણ જાતિઓની મેળવણીની શરૂ થયેલી ક્રિયાને મહાભારતના યુદ્ધે છેવટની મહોર મારી દીધી. ૧૧

૮ Asura in India: P. 18-21. બાંધકામ અસલ અસુરોનું અને પછી દાસોનું ખાસ કાર્ય હતું. આર્યો માટે તેવા ઉલ્લેખો નથી. જુઓ Mohenjo Daroનો ગ્રંથ. આમાં આ બાંધકામ આર્યોનાં નથી એમ લખેલું છે. અસુરોનાં છે એમ સ્પષ્ટ તેા નથી લખ્યું. પરંતુ કોઈ આર્યોતર જાતિનાં છે એમ કહેલું છે. અસુરોનો ખ્યાલ આવેલો નથી અગર તેમાંથી નીકળેલા લેખો વંચાય ત્યાંસુધી એ ગ્રંથના લેખકોએ લખવું યોગ્ય નહિ ધાર્યું હોય. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે મય આદિ મોટા બાંધકામ કરનાર અસુરો છે તે જોયું. એટલે એ આર્યોતર જાતિ તે અસુરો જ છે.

૯ Asura in India: P. 36-37. દાસો કાળા અને બેઠેલા ટૂંકા નાકવાળા હતા. એમને વેદ ‘અનાસ’ નાક વગરના કહે છે. આર્યો સંદેહ અને લાંબા તીક્ષ્ણ નાકવાળા હતા. અસુરો હિરણ્ય અથવા સોનેરી અંગના હતા. અસુરોનો વર્ણ હિરણ્ય એમ પ્રો બનરજ શાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે. જન્મેલ ૧-૩૫-૧૦માં હિરણ્ય હસ્તો અસુરો વગેરે મંત્ર છે. એ સાથે તેતરીય અ. સ્વયંકેનો સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં આપેલો શિવસ્તુતિનો ઉતારો જોવા જેવો છે. નમો હિરણ્ય બાહવે હિરણ્ય વર્ણાય હિરણ્ય રૂપાય હિરણ્ય પતયેડમ્બિકા પતયે ઉમાપતયે પશુપતયે નમઃ ॥ આમ હિરણ્યહસ્ત વેદનો દેવ, અને હિરણ્યબાહુ પશુપતિ શિવ અને હિરણ્યવર્ણ અસુરોનો એ શું સમ્યક કરે છે તે પ્રશ્ન છે. શિવ અસુરોના દેવ એ આગળ જોઈશું.

૧૦ એ જ પૃ. ૩૬-૩૭. બ્રાહ્મણ સમય સુધી ઘણીખરી વૈદિક સમયની ઐતિહાસિક પરંપરાઓ તાલ્ય હતી. છતાં યજુર્વેદ અસુરો માટે જે ઉલ્લેખ કરે છે કે અસુરો અંધકારથી વ્યાપ્ત છે તે જોતાં અસુરોની જન્મેલ કાળની પ્રતિજ્ઞા પાછલા વૈદિક સમયમાં એાછી થતી આવતી હતી.

૧૧ એ જ પૃ. ૮૪-૮૪. શ્રી અનંતપ્રસાદ બનરજ શાસ્ત્રી એમના નિબંધમાં અસુરો, આર્યો અને દાસ જાતિનું જે અદ્ભુત મિશ્રણ થયું તેનું કુંદર વર્ણન સપ્રમાણ કરે છે. આમ સુધીના વૈદિક સાહિત્યના લેખકોએ અસુરજાતિને યથાર્થ રીતે સમજવામાં ઘણો મોટાડો કરેલો છે, અને વેદોના યુરોપીય વિદ્વાનોમાંથી ઘણાઓએ તેા એના રૂપક તરફે અર્થ કરેલા છે. પાર્લેટર અસુરોને જુદી જાતિ ગણે છે. એમની દલીલો ઉત્તમ છે. પરંતુ એલો માટેની એમની માન્યતા વાદસ્પર્શ છે; અને તેને લીધે કેટલાંક આર્ય અને અસુર કુલને યોગ્યજવામાં એમણે શંકા ઉત્પન્ન થાય એવું લખાણ કરેલું. આમ છતાં પણ પ્રાચીનતમ બ્રાહ્મણોને આર્યો કરતાં અસુરો-દૈત્ય દાનનો સાથ ખાસ સંબંધ છે. આર્ય બ્રાહ્મણો છે નહિ. મુખ્ય દેવોએ બ્રાહ્મણ અસુરોને મારી બ્રહ્મહત્યા કરી એમ પુરાણો કહે છે છતાં જુનાદિને મારવા માટે વેદો દેવોનાં વખાણ કરે છે વગેરે વિગત (Ancient Indian His.

૨૦૦

પરિશિષ્ટ ૩

દેવાસુર સંગ્રામ

અગ્નિવેદના મોટા ભાગમાં દેવપ્રાર્થનાઓ ઉપરાંત જે ઐતિહાસિક દુકડા નજરે પડે છે તે આ દેવાસુર સંગ્રામ. પુરાણોએ એ દુકડાને સાંધીને એમાંથી એમની રીત પ્રમાણે ઇતિહાસ બનાવ્યો છે. એટલે વેદાર્થનું આ પુરાણો વડે સમુપબંધિત થાય તો જ અર્થ બંધ બેસે એ વાત સિદ્ધ થયેલી છે. ૧૨ વેદ સમયના દેવાસુર સંગ્રામના એક દરતાં વધારે ભાગ પડે તેમ છે. વૃત્તદિ અહિં-અસુરો સાથેનો સંગ્રામ સર્વથી પહેલો છે. પરંતુ પાછળથી થયેલી મેળવણી પછી લખાએલાં પુરાણોએ જેમને આર્ય રાજ્યો તરીકે ગણ્યા છે એવા રાજ્યો અને ભતિ વિભાગોનાં નામ વેદમાં મળે છે, અને એ અસુર ભતિના હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩ વેદમાં જેને હાશરાજ કહે છે તે આ ભતિ વિભાગોનાં યુદ્ધોનાં ઉદ્દેશ્યો છે. પાંચજન એ અસુરોની પાંચ વિખ્યાત ટોળીઓ છે. ૧૪ વૃત્ત સાથેનો સંગ્રામ આર્યો એમના દેવાને નામે લદ્યા. હાશરાજના સંગ્રામ પાછળથી એક આર્ય સંસ્કૃતિના સંગ્રામો તરીકે ઇતિહાસે નોંધ્યા હોવાથી એ મનુષ્યો વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધો રૂપે મનાયાં. આર્યો તરફથી દિવોદાસ, સુદાસ આદિ રાજ્યો હતા. અસુરો તરફથી પુરુઓ, યદુઓ, તુવંસુઓ, આણુઓ આદિ હતા. આ અસુર ભતિમાં દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ, નાગ

Tradition: P. 304-8. Pargiter) ખાસ નોંધવા જેવી છે. પરંતુ પાઈટર પછી આ બાબત નવો પ્રકાશ પડ્યો છે, અને મોહિત-જેન્ડરેની આર્યોતર સંસ્કૃતિની શોધખોળ ઉપરથી આજ સુધી મનાએલી વૈદિક સમયની સમાજન્યવસ્થાની માન્યતાઓમાં ફેરફાર કર્યા વગર છુટકો નથી. દાનવો અને દૈત્યો આપણા જેવા માણસો હતા તેને માટે બૈનરજ શાસ્ત્રી ઉપરાંત પાઈટરના ઉપરોક્ત ગ્રંથનાં પૃ. ૨૬૦-૬૧ જુઓ. એમાં પ્રસિદ્ધ વૈદિક કુળો અસુરો હતાં તે સમજાવેલું છે. આ આખો વિષય એક ગ્રંથ થાય એવો મોટો હોવાથી દુકડાં અહીં લખવું અર્થ વગરનું થાય. શ્રી બૈનરજ શાસ્ત્રી કહે છે કે અસુરો અને દાસો આર્યોથી હાર્યા અને કળે કરીને એ ત્રણે ભતિઓનું મિશ્રણ થઈને હિંદુ સમાજ એવો બન્યો કે કોણ મૂળ કથી ભતિનું તે ઓળખાય નહિ. આર્યો વિજેતા હોવાથી મિશ્ર સંસ્કૃતિ ઉપર મહોરછાપ એમની પડી. મહાભારતનું યુદ્ધ આ મિશ્રણ ક્રિયાનું છેલ્લું રૂપ હતું એમ એઓ માને છે. (પૃ. ૭૭, ૮૩, ૮૪.)

૧૨ આ વૈદિક સમયનો ઇતિહાસ વઢી કરવા માટે એકલા વેદો નહિ, તેમજ એકલાં પુરાણો પણ નહિ. પરંતુ **इतिहास-पुराणभ्यां वेदसमुपबृंहयेत् । निमित्तमभ्यस्तद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।।** એ વચન પ્રમાણે વેદાર્થને ઇતિહાસ પુરાણોથી આધાર આપવાનો છે અને તેમ ન થાય તો વેદાર્થનું ખૂન થાય છે. એટલે વેદના લાખ્યકારો અસુર શબ્દનો અર્થ અસુ એટલે પ્રાણ ઉપરથી કરે કે વૃત્તદિનો અર્થ વિદ્વાનો મેધ કે એવી કુદરતી વસ્તુઓ કરે તે ઉપલા વચનને ભંગ કરે છે અને વેદાર્થ ચથાર્થ થતો નથી. તે સાથે પુરાણો ઉપર દાનલોભી બ્રાહ્મણોએ ચઢાવેલાં પદ પણ કાઢી નાખી વેદાર્થને લગાડવાનાં છે. અસુર ભતિ જે વેદ સમયમાં ઉત્તમ સંસ્કૃતિ વાળી હતી તે નિદાને પાત થઈ એ શબ્દ ગાળફે મનાવા લાગ્યો. જ્યારે પરદેશી તરીકે આવેલા આર્યો જે મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોના દ્રેષી હતા તેમનો આર્ય શબ્દ માનવાચક થઈને એ શબ્દ લગાડવામાં ખુદ બ્રાહ્મણો પોતે ગર્વ કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણો સર્વોપર થયા પછી ગોઠવાયેલાં પુરાણોમાં એ છાપ દેખાય છે.

૧૩ પુરુઓ, યદુઓ, જુઓ અને બીજા ઘણા વૈદિક ઋષિઓ અને રાજ્યો આ ભતિમાં છે. જુઓ Asura in India: યદુઓ માટે પૃ. ૭૬ થી ૮૬; જુઓ માટે પૃ. ૧૬-૫૫-૬૩. સ્વયન અને દધીવી પણ એમાં આવે છે. (પૃ. ૫૮) જુઓ-યુદ્ધ અસુરોના શુરુ એ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. વેદમાં જુઓ દુહ્યોના ગોર છે.

૧૪ Asura in India: P. 16, 60. યદુઓ વગેરે અને જુઓને પણ ગણે છે. જુઓ પશ્ચિમ એશિયાની એસિરિયા વગેરેની ભાષામાં Phrygian નામ છે. 'ભ'નો એ તરફની ભાષામાં 'ફ' થાય છે એના દાખલાઓ આપેલા છે. જુઓ અસુરો તે માટે પણ જુઓ પૃ. ૧૭ અને ૧૮.

પરિશિષ્ટ ૬

૨૦૧

આદિ પેટા ભતિઓ હતી. ૧૫ આ બધી ભતિઓ સિંધુના ઉપરના પ્રદેશથી સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ સુધી વસેલી હતી. આમાંની કેટલીક ભતિઓ સમુદ્ર અને નદીઓનાં નૌયાન માટે ભણીતી હતી. નાગ ભતિમાં બે શેઠ હતા. એક પર્વતવાસી અને બીજી જલવાસી. જલવાસી નાગ ભતિના હાથમાં અસુરોનું વહાણવટું હતું. ૧૬ આ ભતિઓએ સિંધુ અને સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર છેક મુખ સુધી, અને સમુદ્રના કીપો ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. આર્થાં નૌયાનમાં છેક અજ્ઞાન હતા. ૧૭ નદી અને સમુદ્રના વહાણવટાથી મળતા દ્રવ્ય અને વૈભવ પડાવી લેવા માટે થએલું વેર એ પણ આ સંગ્રામોનું એક કારણ છે. એ વિભવના મૂળનું જ્ઞાન યતાં સમુદ્રનાં દ્વાર અને નદીઓ કબજે લેવા માટે પણ આ સંગ્રામ થયા છે. સમુદ્રમંથનની પૌરાણિક કથા એ હરિયાઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મી અને તે લેવા દેવાસુરો લઢયા એ ઐતિહાસિક બીનાનું પૌરાણિક રૂપ છે. ૧૮

પશ્ચિમ હિંદની નદીઓ અને અસુરો

આ નદીઓના પ્રવાહ કબજે કરવાનાં યુદ્ધો વૈદિક સમયમાં ફક્ત સિંધુ સરસ્વતી અને એમની સખીઓને લાગુ પડે છે. બીજી હિંદની અંગા વગેરે મોટી નદીઓને તે સાથે સંબંધ નથી. આ બે નદીઓનાં મુખ એ સમયે હાલ છે ત્યાં નહિ પણ જુદી જ જગ્યાએ હતાં. સિંધુ નદી હાલ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં જ્યાં પૂર્વ સમુદ્ર હતો ત્યાં મળતી હતી. પશ્ચિમોત્તર હિંદની બધી નદીઓ મોટે ભાગે આ બે મહા નદીઓમાં પોતાનાં પાણી ઠલવતી. એ બન્ને નદીઓ એમનાં મુખથી છેક પંબખનાં મેદાનોના

૧૫ Asura in India: P. 96. પાર્ટર. A. I. His. Tr. P. 290-91. પાર્ટર પૃ. ૨૭૭માં રાક્ષસોને હરિયાઈ પ્રભ કહે છે. પૃ. ૩૦૬-૮નું વર્ણન પણ મેંધવા જેવું છે. અહીં પાર્ટરે આપેલા આધારો જોવા.

૧૬ Asura in Indiaમાં નાગભતિનું વર્ણન જુઓ. P.P. 92-98. સિંધુ આદિ નદીઓ તેમજ પૂર્વની નદીઓ પણ અસુર નાગોને કબજે હતી. નાગભતિ એ અસુરોની મુખ્ય પેટાભતિ હતી એ શ્રી બેનરજ શાસ્ત્રીનું માનવું છે. તર્મદાકિનારે / કર્કેટક નાગોના કુલના હાથમાં હતો. એમનું જમણ નદીઓના માર્ગથી થતું. પર્વતવાસી નાગો તક્ષક કુલના. શ્રી બેનરજ શાસ્ત્રી જરાસંધ અને દારકાંના યાદવો નાગકુલના અસુરો હતા એમ માને છે પરંતુ એ માટેનો એમનો આધાર મજબૂત નથી. પરંતુ તે અસુર તો હતા જ.

૧૭ Asura in India: P. 35. "Arya navigation of the sea is unknown, whereas Asuryans is very often connected with the river. આર્યોને સમુદ્રનું જ્ઞાન નહોતું એમ જે સામાન્ય અર્થમાં કહે છે તે ગોટાળો કરે છે. અસુરની વાત ધ્યાનમાં લેતા નથી. અસુરો પાસે નદીઓના રસ્તા હતા. (પૃ. ૩૬). વેદમાં ટુર્વસુ યદુ દુહ્યુ વગેરેના સંબંધ જલ સાથે છે. વધુ માટે હવે પછીના પરિશિષ્ટમાં જુઓ.

૧૮ સમુદ્રમંથનની કથાને જુદાજુદા વિકાસોએ જુદાજુદા રૂપકો આપી અર્થ કરેલા છે. કાઈ તો કુદરતના દેખાવો સાથે એ કથાને સરખાવે છે. પરંતુ નવી શોધખોળથી વેદોના અર્થ (સ્થિતિઓના મંત્રો બાદ કરતાં) નવી દૃષ્ટિથી કરવા પડશે એ વખત હવે પ્રાપ્ત થયો છે. વેદોમાં આર્ય અને અસુરોના જે સંગ્રામો આવે છે તે ઝીજવટથી ચાંચતાં સમુદ્રમંથન એ હરિયાઈ વેપાર અને તેનાં કેન્દ્રો તથા માર્ગો હાથ કરવા માટેનાં પોતાની સત્તા વધા પછી આર્યોના એક ભાગે પ્રયત્ન કહેવાય. લક્ષ્મી વગેરે રત્નો સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં અને તે માટે ડેવા અને દૈત્યો લઢયા. મંથન ઘણાં વર્ષ ચાલ્યું. વાસુકિ નાગ વલોણાનું દોરડું-નેતરું-બન્યો વગેરે વાતો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા માટેના હરિયાઈ માર્ગ, ખરી લક્ષ્મી હરિયાઈ વેપારથી થાય છે, એ માટે લાંબું યુદ્ધ વગેરેનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે. અસુરોનું નૈકાખાતું નાગભતિના હાથમાં હતું. એમનો રાજ વાસુકિ મંથનમાં દોરડું બન્યો એટલે એણે અગત્યનો ભાગ લીધો એમ જ અર્થ છે. હાલનું (૧૬૧૪) મહાયુદ્ધ જેમ વેપાર વગેરે આર્થિક લાભ માટે હતું એમ વેદકાળનું આ આર્થિક યુદ્ધ હતું. આપણા પૂર્વજો ધન માટે નહોતા લડતા, બધા સાધુ હતા એમ માનવાને કારણ નથી. મનુષ્યસ્વભાવ દરેક કાળમાં સરખો જ હતો અને સરખો જ છે.

૨૦૨

પરિશિષ્ટ ૬

ઉત્તર પ્રદેશ સુધી વહાણ ચાલી શકે એવી હતી. ૧૯ એ બન્નેની નાનીભોરી સાત સાત શાખાઓને લીધે છેક ગાંધારથી ચમુનાના તટપ્રદેશ સુધીનો વિશાળ પ્રદેશ મહાસાગર પારના દેશો સાથે સીધો અને સરળ વ્યવહાર રાખી શકતો. ૨૦ સરસ્વતી નદી પશ્ચિમમાં સિંધુ અને પૂર્વમાં પારિયાત્ર (આરવલ્લી) પર્વતની હારમાળાને સમાંતર વહી યજ્ઞરાતની સીમામાં સમુદ્રને મળતી. કચ્છના રણનો ઉપસો ભાગ જેમ સિંધુનાં મુખોથી વ્યાપ્ત હતો તેમ ખંભાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હતો એમ માનવાને કારણ છે. એક મત એવો છે કે સરસ્વતી પણ કચ્છના રણને જ મળતી. આ વિષયની ચર્ચા જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે. આ બન્ને નદીઓનાં મુખને યજ્ઞરાતની સીમા સાથે નિકટનો સંબંધ હતો એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. આ કારણથી અને અસુરોના હાથમાં વેદ સમયનો જળવટનો આખો વ્યવહાર હોવાથી યજ્ઞરાતનો કિનારો અસુર ભતિનાં પ્રબળ થાણાંથી ભરેલો હતો. ૨૧

દેવાસુર સંઘામનો કાળનિર્ણય

વેદના સમયમાં ચંદુઓ આણુઓ વગેરે ભતિઓ અને નાગ ભતિની જળ સાથે સંબંધ ધરાવતી શાખાનો યજ્ઞરાત સાથે ખાસ સંબંધ હતો. ૨૨ દેવાસુર સંઘામ-આર્યો અને અસુરોના સંઘામમાં હારજીત બન્ને પક્ષની થવા છતાં પરિણામે અસુરો હારતા આવ્યા, અને વખત જતાં ઉપર કહ્યું એવું ભતિઓનું મિશ્રણ શરૂ થયું તે અરસામાં છિન્નભિન્ન થએલી અસુર ભતિનાં છુટા વ્યક્તિગત નેતાઓ પંબળ અને યજ્ઞાવર્તના પ્રદેશમાંથી નારી દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ છુટા છુટા પોતાની સત્તા ભળવી રહ્યા હતા. ૨૩ આ

૧૬ આ ખાખતની વિસ્તૃત ચર્ચા સરસ્વતીના પ્રવાહના પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

૨૦ આપણી પ્રાચીન ભૂગોળનો મહાર્ણવ તે અરબી સમુદ્ર, ખંજાળી ઉપસાગર નહિ એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. અહીં પૌરાણિક સપ્ત સમુદ્રોનો અર્થ ગણવાનો નથી. પરંતુ સામાન્ય ભૂગોળનો અર્થ ગણવાનો છે. અને તે પૃથ્વીની ભૂગોળ માટે નહિ પણ ભારતવર્ષની. એ રીતે વરાહભિહિરે ભારતની નૈઋત્યે મહાર્ણવને મૂક્યો છે તે ચર્ચાર્થ છે. પ્રાચીન અસુરો વગેરે હિંદના વતનીઓનાં નૈયાન આ સમુદ્ર દ્વારા હતાં. મહાર્ણવ માટે ભુઓ યૃદ્ધતરંગિતા ૧૪.

૨૧ Asura in India: P.P. 84-86, Pargiter, A. In. His. Tr. P. 304-7. આ ખાખત વધુ ચર્ચા આગળ કરીયું.

૨૨ Asura in India: P. 54, P.P. 79-96. શ્રી બેનરજી શાસ્ત્રી ચંદુઓને નાગભતિના કહે છે અને તે મટેના તેમના આધાર સખળ નથી. નાગભતિ અસુરોમાં ખાસ આગળપડતી અને હાકાયક ભતિ હતી, અસુરોનું અને નાગોનું વાન એક જ સાથે પાતાળમાં હતું વગેરે ઘણી વિગતો પુરાણોમાં અને વૈદિક સાહિત્યમાં એ બેના સંબંધ માટે મળે છે. અહિં એટલે નાગ એ રાજ અસુરો-દૈત્યો માટે પણ વાપરેલો છે અને વૃત્રાસુરને અહિં કહેલો છે. પરંતુ યાદવોને ૨૫૪ રીતે અસુરોના નામ નામના પેટા વિભાગના હોવાનો વિશ્વસનીય ઉલ્લેખ મળતો નથી. યાદવો અસુર ભતિના હતા એટલું માત્ર ૨૫૪ થાય છે. ખલદેવ રોષનો અવતાર ગણાતા અને તેમના મરણ વખતે તેમના મુખમાંથી નાગ નીકળ્યો અને સમુદ્રમાં પેટો એ વાતને ક્રેટલું વળન આપતું તે શંકા છે. ખલદેવનું મરણ કાશીઆવડને કિનારે થયું એ ઐતિહાસિક વાત ગણી શકાય. ઐતિહાસિક નાગભતિમાં કર્કેટક નામો નર્મદાકિનારે વસતા હતા એટલું તો ૨૫૪ છે.

૨૩ Asura in India: P. 16-20. વેદ સમયમાં વૃત્ર, ખલ, પુરુકુત્સ, રૌદિણ આદિ અસુરો વ્યક્તિગત (Individual) હતા એમ બેનરજી શાસ્ત્રીનું માનવું છે. કારણકે એમનાં કોઈ પ્રસિદ્ધ કુળના ઉલ્લેખો નથી. વેદકાળના પાછલા ભાગમાં ભતિઓના મિશ્રણ વખતે પૃથુ, વૈન્ય, અલિ, ભગદત્ત, જરાસંધ, કંસ, રાવણ વગેરે ઘણા અસુરો ગણાયા છે. મિ. બેનરજી શાસ્ત્રીનું માનવું એમ છે કે આર્યોએ જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં સામા પડી લડયા તે આ વ્યક્તિગત અસુરો પાછળથી ભયંકર પ્રાણી-યાતુધાન-Demonsના અર્થમાં ગણાયા. પૃ. ૭૭. એમના અંત માટે ભુઓ પૃ. ૬૪. અસુરો અને આર્યોનો ધાર્મિક ભેદ પણ હતો જ. એ લોક આર્યોની કિશાઓ પાછળથી કોઈ કોઈ કરવા લાગ્યા. એમને કર્મ ન કરનારા, અદેવયુ, અચત્રવત, અવત વગેરે કથા છે. પાછળના સંપ્રદાયોવાળા પણ વિરુદ્ધ મતવાળાને આમ દૈત્ય અસુરો ગણવા લાગ્યા.

પરિશિષ્ટ ૬

૨૦૩

ધણા લાંબા સમયના ગાળામાં જીદાજીદા અસુર રાજાઓનો કાળનિર્ણય કરવા માટે કાંઈ સાધન નથી. મોહન-જો-ડોરોની શોધખોળોથી વેદનો આજ સુધી મનાતો સમય હવે ધણી દૂર ગયો છે. ૨૪ લોકે એ ખંડેરોના છેક તળિયાના પટમાંથી મળેલી વસ્તુઓ વેદના લાંબા સમયના માત્ર એક ભાગની ગણી શકાય. એ રીતે જોતાં આ વ્યક્તિગત અસુર રાજાઓનો સમય ઈ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી ૨૦૦૦નો માની શકાય. ૨૫ પાણિન અને વાદગ્રન્થ સમયથી તો એ પરંપરાઓ એટલા સૈકા ન્હોતી છે કે હવડમાં હવડ એને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષથી તો પછી ક્ષવાય તેમ નથી.

અસુરો-પશ્ચિમ હિંદનો કિનારો અને સમુદ્ર

હવે પશ્ચિમ એશિયાના દેશોથી કાઠીઆવાડના કિનારા સુધી પ્રાચીન કાળમાં સમાન સંસ્કૃતિ હતી એ તો સિદ્ધ થયું છે. ૨૬ એ સંસ્કૃતિ અસુર જાતિની હતી એમ પ્રો. ખેનરજ શાસ્ત્રી, ડૉ. વેલેડ વગેરે કહે છે, અને કાઠી આર્યેતર જાતિની હતી એમ મોહન-જો-ડોરોના લેખકોએ સિદ્ધ કરેલું છે. પ્રો. ખેનરજ શાસ્ત્રી અને વેલેડ કહે છે તેમ અસુરો એસીરિયાથી હિંદમાં આવ્યા હોય કે હિંદથી એ બાજુ ગયા હોય એ વાદગ્રન્થ વિષયને આડી છાડી દેવાની જરૂર છે. ૨૭ મોહન-જો-ડોરોના લેખકોએ પણ એમને જોડેલી 'આર્યેતર' સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ ક્યાં હશે એ ચર્ચા વધુ પ્રમાણે જડે તે માટે સુલતવી રાખી છે. પ્રો. ખેનરજ શાસ્ત્રી કહે છે તેમ ભવિષ્ય પુરાણના એક હલ્લેખ ઉપરથી—'અસુરો સમુદ્ર પારથી આવ્યા હતા'—આ લોકો એસિરિયાથી જ આવ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. પ્રો. ખેનરજ શાસ્ત્રી અસુરોની છેલ્લી હાર પછી એ લોકોમાંથી જેઓ આર્ય સંસ્કૃતિમાં ન ભળી ગયા તે પાછા એસિરિયા ગયા એમ કહે છે તેને વધારે આધારની જરૂર છે. તેથી ઉલટું એ લોકો હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં અને દક્ષિણ હિંદી મહાસાગરમાં ૨૮ તથા અરબી સમુદ્રના ૨૯ ટાપુઓમાં ગયા એમ માનવાને સળગ કારણ છે. એટલે એ વાદગ્રન્થ વાત પડતી મૂઝી બધાએ સ્વીકારેલું એટલું સત્ય કબૂલ કરવું જોઈએ કે અસુર જાતિ વૈદિક સમયમાં પશ્ચિમ હિંદમાં વતન ૩૦ કરીને રહેલી હતી; અને સમુદ્ર સાથેના તેમના વિશિષ્ટ

૨૪ જુઓ મોહન-જો-ડોરોના સર જોન મારશલના ગ્રંથનું કાલનિર્ણયનું પ્રકરણ. એમાંનાં મોડામાં મોડાં અવશેષોને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ૩૨૦૦નાં ધારવામાં આવે છે. આ અવશેષો પથ્થરયુગનાં કહે છે. એટલે અગ્નિવેદનો સમય આજથી ૫૦૦૦ વર્ષથી પણ ઘણો પાછળ ભય છે.

૨૫ પ્રો. ખેનરજ શાસ્ત્રીએ વૈદિક અને એસિરિયન પ્રમાણે સરખાવી સમયનિર્ણય કર્યો છે. એઓ અગ્નિવેદના સમયના અંતમાં અસુરોની જાતિ તરીકે છેલ્લી હાર માને છે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષની લગભગમાં માને છે. એટલે અગ્નિવેદ પછીનાં વ્યક્તિગત અસુર રાજા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ની લગભગ માની શકાય. મોહન-જો-ડોરો અને હરપ્પાની મહોરો ડૉ. વેલેડે લાંચી છે તે ખરી હશે તો કેટલાક અગ્નિવેદના ઋષિઓના સમય નક્કી થાય તેમ છે, પરંતુ મોહન-જો-ડોરોની અસુર સંસ્કૃતિનો સમયનિર્ણય કરવામાં ખાસ મદદ કરે છે.

૨૬ Sir J. Marshall, Mohenjo Daro & Indus Civilization. I. 50-58.

૨૭ પ્રો. ખેનરજ શાસ્ત્રીનું Asura in India અને વેલેડનું Indo Sumerian Seals deciphered.

૨૮ મહાયાના ટાપુઓમાં—ભવા સુખાત્રા—વગેરેમાં.

૨૯ અરબી સમુદ્રમાં લક્ષદ્વીપ, માલદ્વીપ ઉપરાંત બીજા ટાપુઓ હતા તે. Holdich: Gates of India. P. 146.

૩૦ સિંધુસુખેશી ઉપર પ્રવાહે પળખ સુધી પણ અસુરોનો વસવાટ હતા એમ પૌરાણિક પરંપરા અને વૈદિક ઉલ્લેખોથી સિદ્ધ થાય છે. પશ્ચિમી નદી ઉપર એમની હાર વૈદિક સમયમાં જાણીતી છે. પુરાણોમાં અસુરો અસ્તાચળ ઉપર લશ્કર લઇ બીજા એમ આવે છે. પરંતુ ખર્ચ આ પ્રમાણે સમજાય છે. વેદમાં અગ્નિવેદ ૧૦-૬૭માં સૂક્તમાં અર્ષદ દૈત્યનો ઉલ્લેખ છે. એને જલનો અસુર ગણ્યો છે.

સંબંધી, ૩૧ અને સિંધુ તથા સરસ્વતી જેવી મોટી નદીઓ કાશ્મીરથી સમુદ્ર સુધી જઈ શકાય ૩૨ તેવી તેમની સત્તામાં હોવાથી, તે માર્ગે સમુદ્રપર્યટન કરતા હોવાથી એ નદીઓનાં મુખરાળા આખા પ્રદેશમાં એમની ખાસ વસ્તી હતી. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી વૈદિક આધારોથી સરસ્વતી નદી ઉપર અસુરોનાં કેન્દ્રો હતાં એમ કબૂલ કરવા છતાં મુખ્ય થાણું (base) સિંધુમુખમાં હતું એમ લખે છે. એમ બહુ થવાનું કારણ એ છે કે સરસ્વતીનું મુખ સિંધુથી જુદું હતું એમ એ સ્પષ્ટ રીતે માનતા નથી. ખરી રીતે એ બંને નદીઓનાં મુખ જુદાં હતાં પણ બહુ છેડાં નહોતાં. એટલે એ બંને ઉપર અસુર કુળોનાં થાણું હતાં. ૩૩

અસુરો અને ગુજરાતનો ઈનારો

આ બંને નદીઓના મુખપ્રદેશના જલથી આનર્ત દેશ ઘેરાએલા હતા. ૩૪ વૈદિક અસુરોનાં પાંચકુલ-પંચજના:-માં યદુ, ઉર્વસુ, દ્રુહ્યુ, બ્રુજ્યુ, પૃષ્ઠ અને એમના સહાયક ભૃગુઓ હતા. ૩૫ ભૃગુઓનું સ્થળ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે નર્મદાના મુખ આગળ એ નામથી પ્રસિદ્ધ ભૃગુસ્થાનમાં હતું. એમના મુખ્ય પુરુષ સ્થવન ભૃગુને આનર્તતા શર્યાતો સાથે જોવાઈનો સંબંધ હતો. ૩૬ એ જ કુળના દધિચી અને એમના કુળના સારસ્વત અગર પિષ્પશાદનાં સ્થળો પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે સરસ્વતીતીરે અને કેટલેક મતે

(મંત્ર ૧૨). પાંચમા મંત્રમાં અસુરપુરી પશ્ચિમમાં હતી એમ લખે છે. વિમિથ્યાપુર શયથેમાપાર્વી દત્યાદિથી શરૂ થતા મંત્રમાં સાચા અપાર્વી એટલે પશ્ચિમ તરફની અસુરપુરી એવો અર્થ કરે છે, અને ગ્રીકીશ Western Castle અર્થ કરે છે. અર્ધુદને Watery Demon કહે છે. આ અર્ધુદ ને અર્ધુદ-આશુ સાથે સંબંધ હશે? પુરાણોમાં મનુષ્ય વ્યક્તિઓનાં નામ ઉપરથી દેશોનાં નામો પડ્યાના દાખલા ઘણા છે. જુઓ બંજિના છોકરાઓ અંગ, વંગ, કલિંગ, પુન્ડ્ર, સુમ્હ વગેરે જે જે દેશોનાં નામ છે. ભારતના નવ ખંડનાં નામ પણ રાજપુતોનાં નામ છે, તેા અર્ધુદ અસુરોના સ્થાન ઉપરથી અર્ધુદ-આશુ નામ કેમ ન પડ્યું હોય? આ માટે જોડે સીધો પુરાવો નથી, અર્ધુદની પાસે થઈને વૈદિક સરસ્વતી આવતી હતી. એ પર્વતની બીજ થાણુ કચ્છના રણને પૂર્વાવતાર સમુદ્ર હતા એટલે બ્રહ્માવર્તમાં રહેનાર આર્ય અધિને અર્ધુદાચલમાં રહેનાર અર્ધુદ દેવ Watery Demon સ્વાભાવિક રીતે લખે. અપાર્વીના અર્થ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ બંને થાય છે. અર્ધુદને કાદવેય નાગ-જાતિનો કહે છે. નાગોના જલ-વહાણવટા સાથેના સંબંધથી પણ અર્ધુદ Watery Demon કહેવાય.

૩૧ Asura in India: P. 20. જેમ સમુદ્રને નાગોનું રહેઠાણ કહે છે તેમ મહાભારતમાં અસુરોનું રહેઠાણ કહે છે. વળી અસુરાણાં ચ ચાંધવમ્, અસુરાણાં શરણમ્ વગેરે સમુદ્રને કહેલું છે.

૩૨ સિંધુ, સરસ્વતી, કાશ્મીરથી સમુદ્ર સુધી જઈ શકાય તેવી હતી તે માટે આધારો સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જુઓ. ૩૩ આ બધી ચર્ચા પણ સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં કરી છે. Imp. Gaz. I. ૩૦માં સરસ્વતીનું મુખ સિંધુમુખ પાસે માનીને ત્યાં નાશ પામેલાં શહેરોનાં ઘણાં ચિન્હો હતાં એમ લખે છે. ખરી રીતે એ પ્રાચીન સિંધુના મુખની વાત છે. ત્યાં સમુદ્ર શહેરો હતાં એટલી વાત નોંધવા જેવી છે.

૩૪ સિંધુ અને વિપાશાનાં મુખો કચ્છના રણના સમુદ્રમાં અને સરસ્વતીનું મુખ ગંભીરના અખાત રૂપે એટલે ગુજરાતનો કેટલેક ભાગ અને કાશ્મીરનાં એ જળથી ઘેરાએલા જેવા. આનર્ત એ કાશ્મીરનાં આવાડના પૂર્વ તરફના કેટલાક ભાગને પણ કહેતા તે એઈયું.

૩૫ Asura in India: P. 16, 17, 18, 41, 55.

૩૬ Pargiter: A. Ind. His. Tra. P. 265, 304, 194-97. દધિચીને સ્થવનના પુત્ર કહે છે. 'Cyavana is always connected with the west of India, the country around the Gulf of Cambay, in or near Sharyati's territory Anarta. (P. 196) પછી સ્થવને વેદુર્ધ પર્વત ઉપર (પશ્ચિમ-વિંધ્ય) તપ કર્યું એમ લખે છે. ખંભાતના ને વેદુર્ધનો સંબંધ જાણીતા છે તે પાછળ જોયું છે.

પરિશિષ્ટ ૬

૨૦૫

સાબરમતીને તીરે હતાં. ૩૭ આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં સાબરમતીનો સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ સાથેનો સંબંધ ચર્ચ્યો છે. યદુઓનું મુખ્ય સ્થળ આનર્ત દેશની રાજધાની કુશસ્થલી અથવા દ્વારકામાં હતું, અને એ સ્થળ પ્રભાસુના સાંનિધ્યમાં સરસ્વતીના મુખની પાસે હતું. ૩૮

આ પ્રમાણે વૈદિક મધ્યદેશ એટલે પંબળ અને હંક એરો બ્રહ્મવર્તની ઉત્તરે આવે સંસ્કૃતિ, એની દક્ષિણે એટલે વૈદિક નીચ દેશ અને પૌરાણિક પાતાલ અથવા અધોભુવનમાં અસુર સંસ્કૃતિ, અને એ બંને સાથે ભેરથી ધસતી જતી હિંદના મૂળ વતની દાસ લોકો જે બધે પથરાયેલા પડ્યા હતા, તેમની સંસ્કૃતિ હતી. એટલે અસુર સંસ્કૃતિ ગુજરાત કાઠીઆવાડના કાંઠાઓથી રાજપુતાનાના ઉત્તર ભાગ સુધી અને સિંધ તથા પંબળના કેટલાક ભાગ સુધી હતી. આમ આર્ય અને અસુર બંને સંસ્કૃતિઓ અને પાછળથી એમનું થયેલું મિશ્રણ-એ બધું હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ગયું છે. ૩૯ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં આવ્યું, અગરતો મધ્યદેશમાં જન્મ પામી બધે પ્રસર્યું એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. આમાં અસુર સંસ્કૃતિનો સંબંધ પશ્ચિમ એસિયાના દેશોની વાત બાળ્ય એ મૂકી એકલા હિંદની દક્ષિણે જોતાં મૂળથી સિંધ-કચ્છ-ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના કિનારા સાથે જ હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૦

૩૭ દધિચીની કથા પુરાણોના સરસ્વતી માહાત્મ્યોમાં આપેલી છે. પત્ર એ સ્થળ સાબરમતીતટે મૂકે છે અને પિપ્પલાડ તીર્થ પણ ત્યાં પાસે જ મૂકે છે. રક્ષક પાટણવાળી સરસ્વતીતીરે મૂકે છે. આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં ચર્ચા કરેલી છે. પિપ્પલાડની ઉત્પતિ બેચણ રીતે પુરાણોમાં આપી છે. એને સારસ્વત પણ કહેા છે. એના ઉત્કમાંથી વડવાનલઉત્પન્ન થયો એવી કથા છે. ભુગુકલના આ મહર્ષિએ વૈદિક સંસ્કૃતિના દર્શિહાસમાં શો ભાગ લખ્યો તે ચર્ચવાની અહીં જરૂર નથી. પણ એ મહર્ષિ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર થયા એ કહેવાનો હેતુ છે.

૩૮ દ્વારકાનું નામ કુશસ્થળી પણ છે. એ આનર્ત દેશની રાજધાની હતી, અને યાદવોની રાજધાની પણ હતી. હાલ કાઠીઆવાડને સૌરાષ્ટ્ર કહીએ છીએ. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે એનો કેટલોક ભાગ આનર્ત કહેવાતો હતો. પૌરાણિક કથાકાવ્યના લેખક ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાને સૌરાષ્ટ્ર અને કાઠીઆવાડને આનર્ત કહે છે તે એક રીતે બરોબર છે. પાર્શ્વદરના નકશામાં પણ એ રીતે આપેલું છે, પરંતુ આ બાબતમાં એક જ વાંધો આવે છે તે એ કે પ્રભાસ સૌરાષ્ટ્રમાં મૂળથી ગણાય છે. ઈ. સ. ની શરૂઆત બેટલા જુના ગ્રીક લેખકો પણ સૌરાષ્ટ્ર (Sarestrene)નો ઉલ્લેખ કરે છે તે સિંધુસુખથી વરાત આવે છે. એટલે અનિશ્ચિત રીતે (vaguely) આ બંને દેશો એક ગણાતા હોય કે એક દેશના ભાગ હોય કે સરહદો મળેલી હોય. દારકા તો આનર્તમાં જ હતું. એટલે કદાચ કાઠીઆવાડનો પશ્ચિમ ભાગ સૌરાષ્ટ્ર કહેવાતો હશે. ગુજરાતનો કિનારો કિનારાની અનિશ્ચિતતાને ક્ષીણે એમાં ગણાયો હોય. એનું નામ ખરી રીતે અનૂપ અને અપરાંત છે. આનર્ત દેશની દારકાપુરી હાલ છે તે નહિ એ સિદ્ધ થયેલું છે. શ્રી ક. કે. શાસ્ત્રી જુનાગઢને દારકા કહે છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ ત્રિમાસિક) જ્યારે હુદ્દિપ્રકાશમાં ઘણું કરીને મહામહોપાધ્યાય હાથીભાઈ શાસ્ત્રી કાઠીનાર પાસે મૂળ દારકાને જ દારકાં કહે છે. જે વ્યાજબી લાગે છે.

૩૯ Asura in India: P. 69-77.

૪૦ Asura in India: P. 6, 11, 16, 18, 33, 34, 36, 41, 42, 48, 69, 72, 77. 82-86, 100. આટલે સ્થળો પ્રો. બેનરજ શાસ્ત્રીએ અસુરોનાં મુખ્ય સ્થળો સિંધુસુખ અને સરસ્વતીતટ ઉપર હતાં એમ લખ્યું છે એને માટે યણા આધાર આપ્યા છે. અહીં મૂળ આધાર લંબાણના ભયથી આપ્યા નથી. સિંધુ અને અને સરસ્વતી બેમાંથી મુખ્ય યાણું કંઈ નહીં ઉપર હતું તે સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ અર્બેક પૂરુઓ સરસ્વતીને બંને કાંઠે હતા એમ લખે છે, અને શતપથ બ્રાહ્મણ પૂરુઓ અસુરો હતા એમ સ્પષ્ટ લખે છે. (શત. VI. 8-1-14.) પ્રો. બેનરજ શાસ્ત્રી પૃ. ૪૧-૪૨માં સિંધુ અને સરસ્વતી ઉપરનાં ભિન્નભિન્ન અસુરકુલો ગણાવે છે. સરસ્વતીના તટનાં અસુરકુલો, અણ્ણ, હુદ્ડય, મધુ, ઉર્વસુ, પૂરુ એમ અર્બેક VI. 61-12 X. 53-4, I. 108-8 વગેરેના આધારે કહે છે. સરસ્વતી તટનાં કુલોને Main Body of Asuras કહે છે અને આ બંને નદીઓ માટે આર્યો સાથે Fight for the waterways (પૃ. ૩૭). કહે છે. અને ફેર એટલે જ છે કે પ્રો. બેનરજ

૨૦૬

પરિશિષ્ટ ૬

ગૂજરાત અને વ્યક્તિગત અસુરો.

વ્યક્તિગત અસુરોનાં થાણાંઓમાં પણ આ વિભાગમાં નામે મળી આવે છે. મધુ દૈત્યનું મધુપુર ગૂજરાતમાં. ૪૧ તારકધ્વજનું તારકધ્વજપુર ગૂજરાતમાં. ૪૨ હિડિંબનું હિડિંબવન ૪૩ ગૂજરાતમાં. બલિ રાવને નર્મદાદિનારે ભૂગુહવના બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. ૪૪ મહિષ ભતિના અસુરોનું અને પાછળથી કરકોટક નાગ-અસુર ભતિનું સ્થાન નર્મદાદિનારે-મહિષભતી ઉપર. ૪૫ તારકાસુરનું સ્થાન પુરાણ પ્રમાણે ખંભાત પાસે. ૪૬ બાણાસુરનું સ્થાન પણ કોઈ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મૂકે છે પરંતુ એ સ્પષ્ટ નથી. ૪૭ કાલ-નેમી, તિમિ, કાલયવન, આદિનાં સ્થળો અરબી સમુદ્રના નાશ પામેલા ટાપુઓમાં હોવાનું સમજાય

સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સિંધુને મળતી કહે છે. અને સિંધુનો એક ફાંટો હાલને સ્થળે વહેતો પણ માને છે. બ્યારે ખરી રીતે સિંધુના બધા ફાંટા કચ્છના રણને મળતા. વિપાશા સ્વતંત્ર કચ્છના રણને મળતી અને સરસ્વતી સ્વતંત્ર દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી. આપણા ભૂગોળકારોનો ‘મહારણવ’ તે અરબી સમુદ્ર અને તેની નીચેનો હિંદી મહાસાગર. બંગાળી ઉપસાગર સાથે બહુ પ્રાચીન સંબંધ નથી. ભારતની ભૂગોળમાં વરાહમિહિર બૃહત્ સંહિતામાં નૈઋત્યમાં જ મહર્ણવોડૈત્રૈવ એમ કહે છે. ૪૧ મધુભતીપુરી મહુઆને કહે છે. કોઇ મતે મોઢેરા પણ ગણાય છે. એ ચર્ચાને અહીં સ્થાન નથી. બન્ને સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ વાત એ લેખ ઉપરથી સમજશે. મધુ દૈત્ય આનર્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે માટે આગળ લખીશું. ૪૨ તળાભ-તાલધ્વજપુર. જુઓ કારીઆવાડ ગેઝેટીઅરમાં તળાભ શબ્દ.

૪૩ હિડિંબ વન પાવાગઢ અને ગોધરાનાં જંગલોમાં ગણાય છે. કોઇ કારીઆવાડમાં કહે છે. મહેસુર ગેઝેટીઅર મહેસુરમાં આવેલા ચીતલદુર્ગ તાલુકાના ગામમાં મૂકે છે. રાજશેખર (નવમી સદી) કાવ્યમીમાંસામાં ગૂજરાતની નદીઓ ગણાવતાં મહી અને નર્મદાની વચ્ચે હિડિંબા નામની નદી લખે છે. જેનો હાલ પતો નથી. ઠાઠર વગેરે નદીઓની પૂર્વાવતાર કોઇ સ્થેજ મોટી નદી હતી. હાલ ગોધરા જલ્લામાં ‘હડપ’ નદીમાં એ નામ જળવાઈ રહ્યું જણાય છે. મહાભારતમાં સહદેવ ગૂજરાતમાં આવ્યા બાદ ઘટોત્કચને (હિડિંબ) લંકા મોકલે છે અને રકંઠપુરાણ એના પુત્રનો સંબંધ મહીસાગર રંગમ સાથે જણાવે છે. આ પરંપરાઓ હિડિંબ વનને ગૂજરાતમાં મૂકવા માટે ઠીક ગણાય.

૪૪ ભાગવત ર્કં. ૮. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૦-૨૧. ભરૂચમાં વિશ્વએ વામનરૂપે પૃથ્વી માગી ને લેતી વખતે વિરાટ રૂપ લીધું એ હેતરપંડી માટે બલિએ ટોણું માર્યું પણ વચન પાળ્યું. બલિએ દૈત્યોને કહ્યું કે જે કાલ આપણા પક્ષમાં હતો તે દેવોના (આર્યોના) ખજામાં ગયો છે. કાલને આધીન બધા છે.

૪૫ N. De's Geographical Dictionary of Ancient India: P. 119-120. મહેસુરને મહિષાસુરપુર અને મહિષ દેશ હરાવવા મહેસુર ગેઝેટીઅરના લેખક ડૉ. રાઈસ વગેરે એ પ્રયત્ન કરે છે. તેની વિરુદ્ધ ચર્ચા કરી છે અને તે ખરી છે. અરોંઠે પોતાનો માણસ મોકલેલો અને મહાભારત આદિના આધારથી અનૂપ દેશની રાજધાની મહિષભતી, અને ત્યાં મહિષ દેશ એમ પુરવાર થયું છે. એને મહેશ્વર-મહેશ્વરપુર પણ કહે છે. મહી અને નર્મદાની વચ્ચેનો એ દેશ વિશેષ. તારકાસુરને મહિષ અસુરો મદદમાં આવેલા તેમનો દેશ. પાર્સીઓ ત્યાં પાછળથી કરકોટક નામે આવ્યા અને રહ્યા એમ લખે છે. અસુર ભતિનો પ્રવાહ અહીંથી દક્ષિણમાં મહેસુરમાં જઈને વરચો અને એ દેશનું નામ મહિષાસુરપુર-મહેસુર પડયું.

૪૬ ર્કં. પુ. કૌ. ખં. સ્તંભતીર્થ મહીસાગર સંગમ-નાગરખંડ. તામ્રવતી નગરી. બન્ને રીતે ખંભાત.

૪૭ બાણાસુરનું સ્થાન હિંદના ચારે છેડે અને વચ્ચે ગમે ત્યાં દરેક પ્રાંતવાળા મૂકે છે. શ્રી નંદલાલ દેવી Geo. Dic. of An. Indiaમાં લગભગ ૭થી આઠ જગ્યાએ બાણાસુરનું સ્થાન કહે છે. એમાં મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે ત્રિપુર નર્મદા કિનારે આવેલું તે બાણાસુર નગર એમ કહે છે. એ જ શોણિતપુર. મધ્ય હિંદ, આસામ, હિમાલય-કર્મૌન જલ્લા, મદ્રાસ બધે એ સ્થાન મૂકેલું છે. બાણાસુર બલિનો પુત્ર કહેવાય છે અને અસુરોની સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે એ પશ્ચિમ હિંદમાં જ હોય. પણ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને બધે લઈ જવાની આપણા લોકની રીત છે. મદ્રાસ પાસે મહાબળિપુર કહે છે તે બલિનું સ્થાન મનાય છે. પરંતુ તેનું ‘અર્’ નામ મહામય્રપુરમ્ છે.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૦૭

છ.૪૮ પૌદરત્યો-રાવણ આદિ રાક્ષસ જાતિના અસુરોનું સ્થાન લંકામાં. લંકાને સ્થળ નિર્ણય વાદચ્ચરત હોઈ અહીં કરવો જરૂરનો નથી. પરંતુ હાલનો સીંદોનનો ટાપુ લંકા નથી અને લંકા દક્ષિણ સમુદ્રમાં કોઈ સ્થાને હોવું જોઈએ એવો વિદ્વાનોનો મત છે. ૪૯ આ લંકામાં જવા માટે ઉત્તર હિંદમાંથી મુખ્ય ધોરી રસ્તો ગૂજરાતનાં બંદરોએ થઈને હતો. ૫૦ આમ અસુર કુલોના મોટા ભાગનો સંબંધ આપણા કિનારા સાથે હતો. વ્યક્તિગત અસુરોમાં જાતિઓના મિશ્રણ વખતે પ્રસિદ્ધ મથુરાનો કેસ, મગધનો જરાસંધ અને પ્રાગ્જ્યોતિષ (આસામ) નો ભગદત્ત, અને ચેટ્ટીને શિશુપાલ એટલા ગૂજરાતથી વેગળા હતા. મથુરાથી તો જામના મારફતે સરસ્વતીમાં થઈ ગૂજરાતના કિનારા સાથે સીધો સંબંધ સુલભ હતો. ૫૧ એટલે જ પુરાણો અને મહાભારતાદિમાં યાદવો અને પાંડવોનું મથુરા, અને હસ્તિનાપુર તથા ઈંદ્ર-પ્રસ્થથી દ્વારકા આવકું વારંવાર સહેલાઈથી થઈ શકેલું.

અસુર સંસ્કૃતિ ગૂજરાતથી દક્ષિણમાં ગઈ

પશ્ચિમ હિંદ-ગૂજરાત બાબતનાં અસુરોનાં મૂળ થાણાંઓમાંથી અસુરો અને એમની વધીવધી સંસ્કૃતિ હિંદના પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં ગઈ એ સ્પષ્ટ છે. ૫૨ મ્હૈસુરમાં અસુરોની જે પરંપરા અને સ્થળો ખતાવાય

૪૮ સહદેવ દિગ્વિજય (દક્ષિણ) કરતી વખતે ભરૂચ બાબુ આવ્યા પછી રામુદના ટાપુઓના વતની અસુરો પાસે કર ભાગ લેવા દૂતો મોકલ્યા. કાલયપન આદિ એ બાબતના ટાપુઓના હતા.

૪૯ આ ખાખતની ચર્ચા માટે શ્રી નંદલાલ દેની Geo. Dic. of An. Indiaમાં લંકા શબ્દ જુઓ. વળી Indian His. Ques.માં આ ચર્ચા થયેલી છે. એક મત અમરકંટક આગળ લંકા અને બીજો માલદ્રીપ આગળ કહે છે. સીંદોન લંકા નથી એમ ઘણા પુરાવા મળે છે. સીંદોનનું પૌરાણિક નામ તામપર્ણ દ્વીપ છે. એ પછી લાટ દેશના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે, અને બીજે મતે સિંહલકુમારે એનું નામ સિંહલદ્રીપ પાડ્યું. એ નામ પણ પ્રાચીન છે. લંકાનું નામ સિંહલદ્રીપ પડ્યું એ વાત જામમુલક છે. રામાયણ દશમ્ય રાત્રના વખતમાં લંકામાં રાવણ અને સિંહલદ્રીપમાં બીજો રાજા કહે છે. પરંતુ પૌરાણિક ભૂગોળ પુરાણો કરતાં વધારે ચોક્કસ લખનાર વરાહમિહિર (પાંચમી સદી) દક્ષિણના દેશો ગણતરતાં અથ દક્ષિણેન લંકા એમ શરૂ કરી પછી થોડા દેશ ગણાવી સિંહલ ગણાવે છે. એટલે સિંહલદ્રીપ-સીંદોન અને લંકા જુદા સમજાય છે. વધુ ચર્ચા ઈન્ડો-ચીન હીસ્ટોરીકલ કંવાર્સલીમાં બીજા મતના નિરાસ કરીને કરેલી છે. અને એ લેખક લક્ષદ્રીપ માલદ્રીપમાંથી એકને લંકા કહે છે. ગમે તેમ પણ બે દેશ જુદા છે. વરાહમિહિર લંકા અને ઉજ્જવનની રેખા (longitude) એક કહે છે જ્યારે સીંદોન તો તેનાથી બહુ પૂર્વમાં આવે. રકં. પુ. કૌ. ખંડ ૩૯માં પણ સિંહલ અને લંકા જુદાં કહ્યાં છે.

૫૦ મહાભારત સભાપર્વમાં દક્ષિણનો દિગ્વિજય કરી જીજીકચ્છ આવેલા સહદેવે લંકાના રાજાને કર લેવા ધરોત્કચને મોકલ્યો. ૫૧ જામના સરસ્વતીને મળતી હતી તે માટે સરસ્વતીના પ્રવાહનો લેખ જુઓ.

૫૨ Asura in India: P. 69. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી લખે છે કે અર્ધવેદના સમયમાં (જેને એ બ્રાહ્મણ સમયની લગભગ મૂકે છે) અસુરો મધ્ય દેશ થઈને પૂર્વ તરફ ગયા. "They had left the North and the West far behind." અર્થર્થ. X. 1-6માં અંબિકોતે માટેના ઉલ્લેખમાં 'પ્રતીચીન' શબ્દના યુરોપીય વિકાસોએ કરેલા અર્થો અસંગત જણાવી એનો સીધો અર્થ પશ્ચિમના એવો કરે છે." Pratichi (Av. X. 1-6) is an indication that the Asuras had travelled beyond the Sarswati. અર્ધર્થર્થ. XII. ૧-૫માં પ્રાચીન સમયમાં પૃથ્વી ઉપર દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા એમ કહ્યું છે. એ પૃથ્વી કે જ્યાં મનુષ્યો પહેલાં જન્મ્યાં. આગળ પૃ. ૭૭માં આ પ્રમાણે લખે છે: "Asura in his greatness and decline has been traced above from the Indus Valley to the east of India from the Arabian Sea to the Bay of Bengal. He came from 'across the sea of salt water', and carried gradually his headquarters on the 'Ganges & Jumna'." યથા દેવા અસુરેણુ શ્રદ્ધા મુમેણુ ચકિરે (પ. X. 151-3) એ આધારે આર્થો પણ પ્રથમ એમને માન આપતા. શ્રી બેનરજી શાસ્ત્રી દક્ષિણે લંકા, પૂર્વે મગધ

૨૦૮

પરિશિષ્ટ ૬

છે તે મૂળ ગૂજરાતના અસુર સ્થળો છે. ૫૩ અગરત્યે સરસ્વતીતટથી દક્ષિણમાં જઈ ત્યાં ધર્મપ્રચાર

અને આસામ, ઉત્તરમાં તક્ષશીલા, એ બધે અસુરો સિંધુસુખ અને સરસ્વતીના પ્રદેશમાંથી ફેલાયા એમ સંખીત કરે છે. (પૃ. ૩૩). પૃ. ૮૭માં સહ્યા આદિ. ૬૩-૭; મત્સ્ય. ૪૩; વિષ્ણુ. ૪-૧૧; હરિવંશ ૧-૩૩; વાયુ. ૬૪; વગેરે બીજા આધારોથી યદુઓ અસુરો હતા એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પૂરવો વૈદિક સાહિત્યમાં અસુરો છે એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે તે આગળ બેઝું. યદુઓની સત્તા ગૂજરાતથી મધુરા સુધી હતી એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે. (પૃ. ૮૩) પૃ. ૮૫માં હરિવંશની યદુઓ માટેની પરંપરા પાણિનિથી બની છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. (જોકે હરિવંશ પાણિનિ પછી બલે લખાયું હોય) એ પછી આશ્વલાયન ગૃહ સૂત્રનો મહાભારતનો ઉલ્લેખ અને હરિવંશ એની પૂરવણી એ બધું બતાવીને યદુઓની પૌરાણિક પરંપરા વૈદિક સમય સુધી પહોંચે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ VIII ૧૪ ઉપરથી અસુરો મધ્ય દેશની નૈઋત્યે હતા એવું સૂચન મળે છે એમ પણ કહે છે. પછી લખે છે કે “The Hariवंशा (૬૪) gives their exact situation-Yadu's father Haryasiva married to the daughter of Asura Madhu called Madhumati, founded a new kingdom called Anarta & Surashtra, and also known as Anup on the beautiful sea-beach. Thus the Yadus must have crossed over the sea to their west. And without doubt it is the Arabian Sea.” પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી યદુઓને ગૂજરાતમાં ઉપરની ચર્ચા સુજબ મૂકે છે તે બરોબર છે. એ લોક અરબી સમુદ્રની બીજી બાજુથી આવ્યા તે માન્યતાની ચર્ચા આગળ કરેલી છે. યદુનો બાપ હર્યશ્વ કે યશાતિ એ વાદગ્રસ્ત બાબત અહીં થઈ શકે નહિ. બાબત રીતે એ અસુર ભતિનો દરે છે. યશાતિનો સંબંધ પણ પશ્ચિમ હિંદ સાથે છે. આવી ભતની યુગ્મ પુરાણોમાં છે. મધુ દૈત્ય યદુઓના સગા. શ્રીકૃષ્ણ પોતે મધુ ઉપરથી માધવ કહેવાય. અને મધુને મર્યો માટે મધુસૂદન. આ બધી યુગ્યવણના ઉલ્લેખ પાર્શ્વદેવી રીતે કરવાના છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી નાગપુર મ્યુઝિયમમાં બેબીલોનની Adad (Hadad) ને માટે પરિશિષ્ટ એમાં લિંગપૂલ-રફલ વગેરેના લેખમાં ચર્ચા કરી છે તેની એક મહોર (seal) જડી છે એ ઉપરથી પશ્ચિમ એશિયાની અસર બતાવે છે. મોહન-જો-દરોએ એ વાત સાબીત કરી છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ જૂઝુઓ યદુ, ઉર્વશુ, પૂરુ આદિ પાંચ ભતિઓના સંબંધી છે એમ પુરવાર કરીને (પૃ. ૫૭ થી ૭૦) જૂઝુ, અથર્વણ અને અંગિરસ એ શબ્દો એક જ વ્યક્તિ માટે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એ આખી ચર્ચામાં ઉતરાય તેમ નથી. અથર્વવેદ અસુરોનો વેદ. એ વેદ ઘણો જૂનો અને અથર્વ-વેદ પોતે રફલ સપ્ત (X. ૭)માં કહે છે તેમ બધા વેદમાં પુરાણો છે. લો. મા. તિલકે લાંડરકર મેમોરિયલ વૉલ્યુમમાં અથર્વવેદનું પશ્ચિમ એશિયાનું સામ્ય એક લેખ દ્વારા બતાવ્યું છે. એ વેદના કર્તા જૂઝુ, જૂઝુના કુલનું નામ અંગિરસ અને એમણે પ્રસારવેલા મતનું (cult) નામ અથર્વ. એટલે એ મતના અથર્વણ કહેવાય. સ્થવનને ભાગેવ કહે છે પરંતુ સ્થવન પોતે જ જૂઝુ છે એવો મત પણ છે. દધ્યન્ અથર્વણ છે. અથર્વવેદને અંગિરસ જૂઝુનું નામ મળીને બીજા વેદોથી લિજ વ્યક્તિગત કર્તાપણું એ વેદને મળેલું છે. આ વેદને વૈદિકાએ પાછળથી રફલકાર્યો. ત્યાંસુધી વેદમયી હતી. શ્રીભયોત્તીર મોહન ચંદરજી કૃત Ethical conception of the Gathasમાં પણ આ બાબત ચર્ચા રહેજી જુદી રીતે કરે છે અને જરથોસ્તી ધર્મને અંગિરસ વેદ ગણે છે. એઓ એક સમાન પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ત્રણ લિજ રૂપના ત્રણ મહાન પ્રચારક પથર્થજો ગણાવે છે અને નરનારાયણના નારાયણ સુનિ એ પોતે જ પારસીઓના પથર્થજો જરથોસ્ત એમ સિદ્ધ કરી, પહેલા પથર્થજો ભગવાન નારાયણ જરથોસ્ત, બીજા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ અને ત્રીજા ભગવાન તથાગત ગૌતમ (બુદ્ધ) એમ કહે છે. ત્રણેએ એક જ ધાર્મિક સંસ્કૃતિ લિજલિજ રૂપે કહી. આમ આખી હિંદુ સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ પશ્ચિમમાં છે. તે દેશનમાં જન્મી કેહિંદની પશ્ચિમમાં તે કહેવું સુરકેલ છે. અરી રીતે ભારતની પશ્ચિમ સરહદ અનિશ્ચિત છે. જૂઝુઓ અથર્વવેદના કર્તા હોય અને સ્થવન પોતે જૂઝુ હોય તે પછી પશ્ચિમ હિંદ-આબર્તી-માં પૌરાણિક પરંપરા એમને મૂકે. પશ્ચિમ એશિયા સુધી એક સંસ્કૃતિ હતી એ સિદ્ધ વાત છે તો તેનો જન્મ ક્યાં એ જ નક્કી કરવાનું છે. હિંદમાંથી એ કેમ ન ગઈ હોય ? અને એ આખી અસુર સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ નહિ તો એક વખતનું કેન્દ્ર ગૂજરાત કાશીઆવાડનો કિનારો કેમ ન હોય ? આ બાબતો અથર્વવેદની કે તેના કાઈ ભાગની રચના પણ ક્યાં થઈ હશે તે નથી સૂચવતી ?

પકે Mysore Gaz. I. P. 273-76. મહેસુર રાજ્યમાં કમ્મસંદ્ર નામનું ગામ છે તેનું પ્રાચીન નામ રત્તોદધિ છે. ત્યાં

પરિશિષ્ટ ૬

૨૦૯

કર્ચો. ૪૫ બંગાળી ઉપસાગર ઉપર અસુર સંસ્કૃતિ અરબી સમુદ્ર ઉપરથી ગઈ. આ સંસ્કૃતિ કાળે કરીને મલાયાના ટાપુઓ સુધી પ્રસરી. ૫૫ બલિનું સ્થાન બવા પાસે ગયું. ૫૬ કંબોજ હિંદની પશ્ચિમેથી બ્રહ્મદેશની દક્ષિણ-પશ્ચિમે ગયું. ૫૭ બંજાતના અખાત ઉપરનું તામ્રલિપિ બંગાળના ઉપસાગર ઉપર ગયું. ૫૮

અસુરો અને શિવપૂજા

આ અસુર સંસ્કૃતિના પ્રચારની એક મુખ્ય બીના તે શિવ અને રકંદની પૂજા અને તેનો વિસ્તાર. દેવી-પૂજા પણ આમાં ગણી શકાય. ઋગ્વેદમાં રુદ્ર છે જેમાંથી ઐતિહાસિક શિવનું સ્વરૂપ થયું એમ મનાય છે. એ મૂળ અગ્નિ ઉપરથી થવાનું પણ મનાય છે. ૫૯ લિંગપૂજા અનાયોની હતી, વેદમાં એની નિંદા છે એમ પણ કહે છે. ૧૦ એ લિંગપૂજા દાસલોકોની હતી એમ એક મત છે. પાછળથી જે મિશ્રણ થયું તેમાં વૈદિક રુદ્ર અને અનાયોની લિંગપૂજા મિશ્ર હિંદુ સમાજની પૌરાણિક શિવપૂજા સાથે મળી ગઈ. ૧૧ આમ હોવા છતાં ઋગ્વેદનો રુદ્ર એ આયોનો દેવ નથી, પણ અસુરોનો દેવ છે. વેદમાં નિંદેલી લિંગ-પૂજા એ દાસલોકોની હતી કે અસુરોની એ સ્પષ્ટ થતું નથી. ૧૨ પરંતુ લિંગાકાર વસ્તુઓની પૂજા પશ્ચિમ

અગરત્યે વાતાપી રાક્ષસને પચાવ્યો એમ કહે છે. ગૌતમ અને કલ્પનાં નામ પણ ત્યાં કવેરી તટે ખતાવે છે. અગરત્ય તામીલ અને કલ્પ તેલુગુ ભાષાના કર્તા ગણાય છે. ત્યાં હરિહર ગામમાં ગુહાસુર, ચિતલ કુર્ગમાં હિંદિયાસુર, અને ચામુંડીની ટેકરી-માં મહિપાસુરનું સ્થાન કહે છે. પરશુરામે દરિયો હઠાવી ત્યાં સાત કૅકણ, કરાટ-વિરાટ-મહારાટ, કૅકણ, હૈગ, તુલય, કેરલ — ખતાવ્યાં. ત્યાં સોરાખ (Sorab) તાલુકો છે તેને જમ્બુમિની સુરભિનું સ્થાન કહે છે. સુરભિનું સોરાખ યદ્ય ગયું. ચંદ્રગુફી પાસે રેશુકાનું મંદિર. કોલાહલગ્રામા (કોલાર) પાસે કાર્તવીર્ય અર્જુનને પરશુરામે માર્યો. હીરયુગલપુરમાં પરશુનું મંદિર એનું પ્રાચીન નામ ભાર્ગવપુરી. એ ગામમાં જન્મેજયે સર્વજ્ઞ કર્યો એમ કહી ત્યાં યુ. સે. ૮૬ (ઈ. પૂ. ૩૦૧૨)નો લેખ ખતાવી બ્રાહ્મણોને દાન મળ્યાનું કહે છે. મ્હેસુર ગેઝેટીઅરનો લેખક પાતે જ એ લેખ બનાવતી ધારે છે. આ બધી વિગત ઉપરથી જણાશે કે પરંપરાઓ ગુજરાત બાબુથી કેવી રીતે મ્હેસુર બાબુ ગઈ છે, અને તેને કેવાં રૂપ મળે છે. આ પરંપરાઓ મ્હેસુરથી ગુજરાતમાં આવી એમ કોઈ કહે તે તે આખા ઇતિહાસથી અવળું છે.

૫૪ આ બાબત સરવતીના પ્રવાહના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યા છે. ડૉ. ફ. આયંગરના S. Indian Culture પૃ. ૧૮ જુઓ.

૫૫ Asura in India: P. 33.

૫૬ બવા પાસે બલિ નામનો ટાપુ ત્યાં હિંદ બહાર હિંદુ ધર્મની આજે એક જ જગ્યા ગણાય છે.

૫૭ કંબોજીઆ.

૫૮ Asura in India: P. 121-123. Pre-Aryan Pre-Dravidian Maritime people of Indianી બાબત લખતાં લખે છે: "This Pre-Aryan Pre-Dravidian Civilization extends at least from Kamboja in the North west to Cambodge in Indo China, from Tamluk in the gulf of Cambay to Tamluk in the gulf of Bengal." તામ્રલુક તામ્રલિપિનું પ્રાકૃત નામ છે. પ્રો. બેનરજી Weberના Ind. Stud. ને આધારે લખે છે. બંજાતનું તામ્રલિપિ નામ બીજા રચતંત્ર આધારથી આગળ આપણે સિદ્ધ થયું તે જોયું છે.

૫૯ Bhandarker's Shaivism કુ. કે. શાસનકૃત. શૈવ સંપ્રદાય.

૬૦ એજ જુઓ. વેદમાં શિશ્વદેવા: ને દૂર રાખવા ઈંદ્રને પ્રાર્થે છે. (ઋગ્વેદ).

૬૧ Asura in India: P. 14, 17. રુદ્ર, શિવ ને લિંગપૂજા ભેગી થઈ ગયાના બીજા પણ ઘણા પુરાવા છે. રુદ્ર અસુરોનો દેવ છે તે માટે પૃ. ૧૫માં ચર્ચા કરી છે. રુદ્રને ભેવજ કહે છે અને ભેવજ એ અસુરોની વિદ્યા હતી. આયો વૈદકથી અજ્ઞાન હતા. વૈદક, સ્થાપત્ય, ન્યૌતિય વગેરે અસુરોની વિદ્યાઓને અસુરમાયા કહેતા. ઋગ્વેદ ૨-૩૩-૭માં રુદ્રને જલાશ કહે છે તે જલસંબંધી ભેવજને લગતું એમ પ્રો. બેનરજી માને છે. એકંદરે રુદ્રનો સંબંધ જલ સાથે છે તેનો એ વિશેષ પુરાવા છે. ૬૨ ઋગ્વેદમાં શિશ્વદેવા: શિશ્વપૂજાની નિંદા છે તે આયોતર વર્ણની છે. દાસોની છે એમ જે મનાય છે તે માટે આધાર નથી.

૨૧૦

પરિશિષ્ટ ૬

એશિયાના દેશોથી હિંદુસ્તાન સુધી સર્વવ્યાપી હતી એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે. મોહેન-જો-ડેરોનાં ખંડેરોમાંથી પશુપતિ શિવની અગર જેમાંથી ઐતિહાસિક શિવપૂજા નીકળી એવા તદ્દપ દેવની મૂર્તિઓ અને શિશ્ન આકારનાં લિંગો બન્ને નીકળેલાં છે. ૧૩ એ સ્થળે અસુરો અને દાસો રહેતા હોય અને બન્નેની સિત્ત પૂજાની વસ્તુઓ હોય એ જેમ શક્ય છે તેમ અસુરોની કોઈ ભતિ લિંગપૂજા પણ કરતી હોય એ પણ શક્ય છે. પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે અસુરો શિવપૂજક છે. નાગલોકો જે અસુરોનાં એક ભાગ છે તેઓ આદિલિંગ હાટકેશ્વરના પૂજકો છે. ૧૪ એટલે શિવ અને લિંગ બન્ને પૂજા કદાચ અસુરોમાં પણ હોય. પાશુપત સંપ્રદાય ઇ.સ. ની શરૂઆત પહેલાં ઉત્પન્ન થયાનું મનાય છે. ૧૫ મોહેન-જો-ડેરોનાં અવશેષોમાં જે ત્રિમૂર્તિ, ૧૬ શિવની મૂર્તિ અને લિંગો નીકળ્યાં છે એ શિવ અને લિંગની પૂજાઓ એટલા નૂતના સમયમાં હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. શિવની મૂર્તિ આસપાસ પશુઓ રાખેલાં છે તેથી પશુપતિ નામનું સૂચન કરે છે. વળી એ મૂર્તિની કેટલેક બિંદુઓ છે તેને કંદોરોના છોડો ન હોય તો જીર્ણ મેદૂ હોવાનું મનાય છે. ૧૭ આ બધું એ સમયે શિવ અને લિંગપૂજા ઐતિહાસિક શિવ જેવી નહોતી એમ માનીએ તોપણ એ પૂજાઓ જેમાંથી નીકળી એનાં પૂર્વસ્વરૂપ જેવી હતી એટલું તો ચોક્કસ છે. પાશુપત મત શરૂ થયાનો જે સમય કહીએ છીએ તે લકુલીશાચાર્યના સમયને આધારે કહીએ છીએ. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે લકુલીશ પાશુપતાચાર્ય તો શિવના છેલ્લા અવતારરૂપ છેવટના આચાર્ય ગણાતા હતા. એ પહેલાં ઘણા આચાર્યો થયાનું જણાવેલું છે. ૧૮ તો પછી પાશુપત મત અગર તો એ મતના પૂર્વાવતારરૂપ મત

પ્રો. ખેનરથ પણ એમ જ માને છે. શિશ્નપૂજા બધેલા કિલ્લા-શહેરમાં રહેતા એમ પણ વેદના એ ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. રૂદ્ર-શિવ અસુરોના ખાસ દેવ છે એમ પુરાણો વગેરે ઉપરથી સિદ્ધ થયા પછી, અને રંડલની અથર્વવેદની લાવના સ્પષ્ટ થયા પછી અસુરોની જ કોઈ ભતિ લિંગપૂજક કેમ ન હોય? નાગલોકો લિંગપૂજક હતા એમ માનવાને કારણ છે; અને મોહેન-જો-ડેરોમાંથી લિંગો નીકળ્યાં છે. પશ્ચિમ એશિયામાં શિશ્નપૂજામાંથી ઉદ્ભવેલી રંડલપૂજા વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે. રંડ. પુ. કો. ૩૬માં પાતાળમાં દૈત્યો, નાગો રહેતા છતાં હાટકના લિંગના પૂજક નાગોને કહ્યા છે. ૧૩ ભુઓ માર્શલના મોહેન-જો-ડેરોના ગ્રંથના પહેલા ભાગનું ધર્મ ઉપરનું પ્રકરણ અને તેને લગતાં ચિત્રો. ૧૪ રંડપુરાણનો આ આખતનો ઉલ્લેખ પાતાળના લેખમાં આપ્યો છે. રા. માનસંકરભાઈએ નાગરોત્પત્તિના લેખમાં આ આખતના ઉલ્લેખ કરેલા છે.

૧૫ Bhandarker's Shaivism (રોવાગ્રમ).

૧૬ આ ત્રિમૂર્તિ તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રિમૂર્તિ નહિ. એ પાછળનો ખ્યાલ છે, પહેલાં શિવને ત્રણ માથાં કરતા. એવી શિવમૂર્તિઓના ઉલ્લેખ ડૉ. ગોપીનાથ રાવના Elements of Hindu Iconographyમાં આપેલા છે. આજુ પાસે દેવાંગણમાં એવી ત્રિમૂર્તિનું મંદિર છે.

૧૭ Marshall: Mohenjo Daro & Indus: P, 51. એમાં એ મૂર્તિનું બધું વર્ણન આપેલું છે.

૧૮ રંડ. પુ. કો. ખં. અ. ૪૦. આમાં શૈવધર્મીઓનાં નામ કહ્યાં છે. છેલ્લા લકુલીશ કાયાવરોહણમાં ઘરો એમ કહ્યું છે. અહીં ખંભાતના ગુપ્ત ક્ષેત્રને માટે રૂદ્રક્ષેત્ર શબ્દ વાપર્યો છે તે ખાસ નોંધવા જેવો છે. કાયાવરોહણ નર્મદાતીરે છે. ત્યાં લિંગ-પૂજાના ખાસ પ્રચારને લીધે નર્મદાના કંકર એટલા ચંકર ગણાય છે. ભુઓ રંડ. પુ. કંદારખંડ અ. ૩૧. શ્લો. ૧૦૩. અહીં નર્મદાના કંકર ચંકર તુલ્ય એમ કહે છે ને આગલા શ્લો. ૧૦૨માં અર્ધાં લિંગમાં આણલિંગ ઉત્તમ એમ કહે છે. રંડનું એ વચન છે. અથર્વવેદ ૪-૬-૪માં અપરંડલ નામનો શબ્દ વાપરે છે એનો અર્થ ભુદોભુદો કરેલો છે. એ ખરો અર્થ હ્રસ્ત થયાનું સૂચવે છે. જીહ્વમુદીક એનો અર્થ આણ (arrow) કરે છે. (Vedic Index) એને છેડે વિપ છે એમ કહેલું છે. આ શિવ-લિંગનું કોઈ સ્વરૂપ હોય? અને એનો સલિલમાં ભિન્નવા હિરણ્યવતસ રંડલ ગુહ્ય પ્રભાવિત સાથે સંબંધ હશે? ખેતરમાં મર્યાદા-ચિન્હ આણ કરે છે તે, ક્ષેત્રપાલ, ક્ષેત્રપાલનો શિવ સાથે સંબંધ, અને લિંગને આણ કહે છે તે એ અર્થનો કાંઈ સંબંધ હોય

પરિશિષ્ટ ૬

૨૧૧

વેદકાળ સુધીનો જૂનો હતો એમ આ ઉપરથી જણાય છે; અને અસુરોમાં એ જૂન હશે એમ પણ સમજાય છે. નર્મદાકિનારે લકુલીશ પાશુપતાચાર્યનું સ્થાન, ગ્રજરાતનો કિનારો પાશુપતોના નેરવાળો, અને સિંધુ નદી ઉપર આ વસ્તુઓ નીકળી એ બધું ધણું સૂચક છે. અસુરો નાગો વગેરે લોકોનું રહેઠાણ અને શિવજૂનનું આશ્રસ્થાન હિંદનો આ પશ્ચિમ કિનારો હતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. શિવનો સંબંધ પર્વત સાથે પાછળથી થયેલો છે પરંતુ જૂન સંબંધ જળ સાથે છે એ બૂલતું બોધ્યે નહિ. ૧૯

અસુરો અને રંદંડપૂલ

શિવપુત્ર રંદંડ-કાર્તિકેય એ હિંદુ દેવોમાં બહુ ગ્રંથવણવાળી વ્યક્તિ છે. એના જન્મ માટે પુરાણોમાં જે વાતો આપી છે તેના વિરોધો બેતાં છતાં એનો શિવ સાથે કાંઈક સંબંધ છે એટલું તો વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ એની ભતિ માટે અને કુલ માટે કાંઈ નિશ્ચય ન હોવાથી એને શિવપુત્ર કહ્યો જણાય છે. શિવ-પાર્વતિ, અગ્નિ, ગંગા અને કૃતિકાઓ; એ ચારેનો એ પુત્ર ગણાય છે. ૭૦ એનો અવતાર તારકાસુરને મારવા માટે થયો છે. ૭૧ એને લગતી પૌરાણિક પરંપરાઓ એને સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં મૂકે છે. ૭૨ પુરાણોમાં મોઢામાં મોટું રંદંડપુરાણ એના નામ સાથે બેઠાયું છે. એમાં માહેશ્વર ધર્મોનો પ્રચાર રંદંડે કર્યો એમ લખે છે. ૭૩ સાત દિવસના બાળકે દેવસેનાનું આધિપત્ય લઈને મહીસાગર-ખંભાત-આગળ તારકાસુરને

તે કાંઈ વિદ્વાન પ્રકાશ નાખશે. આઘર્ષિત હાટકેશ્વર અને લિંગપૂલની બાબત વધુ ભેગાવતી વાળા પરિશિષ્ટમાં જુઓ. ૬૬ પતાલના લેખમાં શિવનાં જળને લગતાં નામો જુઓ. જલાશ શબ્દ પણ એ સૂચવે છે. અહિંરુદ્રનું રૂદ્રનું એક નામ છે તે અગ્નિ પ્રમાણે જળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિવને પર્વત સાથે સંબંધ હોવાનું કાંઈ જડ્યું નથી એમ મોહન-જે-ડેરેના લેખક પૃ. ૫૬માં લખે છે. ગ્રજરાત કાશીઆવાસને કિનારે વેદકાલમાં અસુરોનો નિવાસ અને આર્યવર્તપૂલઓએ પાછળથી પાશુ-પતોનો નિવાસ (પૌરાણિક સમયમાં) એટલે ધર્મશાસ્ત્રોએ એ બાબત જવામાં પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. સરસ્વતી પ્રહ્લાવર્તમાંથી એ બાબત આવી એટલે નિવાસ દેશમાં જવાથી નાશ પામી. શૂદ્ર આબોરના પ્રતિદેશથી નાશ પામી એમ મહાભારત (શલ્ય-પર્વ)માં કહ્યું છે. શૂદ્ર આબોર દેશો આના સૌરાષ્ટ્રના સાંનિધ્યમાં વરાહમિહિરે કહેલા છે.

૭૦ Elements of Hindū Iconography Vol. II. Part II. PP. 415-21. એમાં પુરાણોને આધારે રંદંડના માતાપિતા કાણ એ ચર્ચા કરેલી છે. અને ડૉ. ગોપીનાથરાવ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે રંદંડની ભતિ માટે ગ્રંથવણ બ્રાહ્મી થયું છે. "Thus then it will be seen a sort of confusion arose about the real parentage of Skanda." (પૃ. ૪૨૦). ઇલોરાની ગુફાઓમાં રામેશ્વરના મંદિરમાં શિવનાં પાર્વતી સાથે લગ્ન થતા દેખાવની 'કલ્યાણચંદ્ર-મૂર્તિ' (તામીલમાં કલ્યાણમ્ એટલે લગ્ન) નું શિલ્પ કાતરેલું છે. એમાં શિવ પાર્વતી સાથે લગ્ન કરે છે તે વખતે સાથે ગણેશ અને કાર્તિકેય પણ બ્રાહ્મી છે! ડૉ. ગોપીનાથરાવ (એ જ. Vol. II. Part I. P. 350.) એમ માને છે કે આ બે દેવો પણ અનાદિ કાળથી હતા અને પાછળથી શિવપાર્વતીના પુત્રો કહેવાયા.

૭૧ રંદં. પુ. કૌ. ખંડના ઉલ્લેખો જોયા. ખીલ બધા પૌરાણિક ઉલ્લેખો એ વાત કહે છે તે બેજું. રંદંડનું એક નામ જ તારકારિ છે અને પ્રતિમાવિધાન પ્રમાણે એ રવરૂપની લિંગ મૂર્તિ યોગ્ય છે.

૭૨ રંદં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૪૭. પુરાકિલ્લગુહો વિદ્વાન્ પુણ્યે સારસ્વતે તટે ॥ મૂતપ્રેતપિશાચાનામાધિરાજ્યેડમિષિચ્યત ॥ ૮૫ ॥ સ ચ સર્વાણિ મૂતાનિ સર્વાદા સવધારયત ॥ આ ઉલ્લેખ રંદંડનો સરસ્વતી તટ સાથે સંબંધ બેઠવા ઉપરાંત સરસ્વતી તટે ભૂતપિશાચો વગેરેની વસ્તી અને એનો રંદંડ રાજ એમ ખતાવે છે. ભૂતપિશાચો તે અસુરો પાછળના પ્રા-હ્મણ્યોએ નાદેલા અને Demonsના અર્થમાં ગણાય તે લેવાના છે. મહાભારત શલ્યપર્વ પણ રંદંડનો સરસ્વતી તટ સાથે સંબંધ બેઠે છે.

૭૩ રંદંડપુરાણ. વ્યંકદેશ પ્રેસ આશુત્થિમાં પ્રસ્તાવનામાં ખૂદગ્રામદીય પુરાણનો ઉતારો. "યન્ન માહેશ્વરા ધર્માઃ યન્મુલ્કેન

૨૧૨

પરિશિષ્ટ ૬

માર્યો એ આખી કથાના પડ નીચે મિશ્રણ થતા પહેલાંના અને સંક્રાંતિકાળના શૈવ અસુરો અને વૈદિક આર્યોના યુદ્ધની ઐતિહાસિક તત્ત્વવાળી કથા દેકાએકી લાગે છે. રંકદને શિવલક્ષ તારકને માર્યોના પરતાવો થાય છે. ૭૪ રંકદ ઐતિહાસિક મનુષ્ય હોય અને વીર પૂજ્ય છે તેમ પૂજ્ય હોય કે પછી હિંદુદાદિની પેઠે દેવ જ હોય અને એનેનામે યુદ્ધ લઢાયું હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ ગમે તે હોય છતાં પોતાની જામિમાંથી અસુરો અને નાગોની સાથે એને દક્ષિણમાં જવું પડયું, અને આજે ઉત્તર હિંદ કે ગુજરાતમાં એને કોઈ પૂજ્યું નથી. એને કુમાર ધારે છે ને સ્ત્રી એનું દર્શન કરી શકતી નથી. જ્યારે દક્ષિણમાં એ મુખ્ય દેવ તરીકે પૂજ્ય છે અને એનું માન એના પિતા શિવ કરતાં પણ વધારે છે; એને કુંવારો રાખવાને બદલે બે સ્ત્રીઓ પરણાવે છે, અને સ્ત્રીઓ દર્શન કરી શકે છે. એક જ દેવ માટે રિવાજોના આટલો બધો ફેર કેમ ? ૭૫ દ્રાવિડ દેશમાં એનાં અનાર્થ નામેા પણ છે. ૭૬ પરંતુ નવાઈ જેવું તો એ છે કે એને નાગપૂજ સાથે જોડે છે, અને એનું સુશ્રમણ્ય નામ નાગનું નામ પણ કહે છે. ૭૭ આ સાથે સુશ્રમણ્ય સહજનામમાં આપેલાં

પ્રકાશિતા: "॥ પ્રભાસખંડ દારકા માહાત્મ્યમાં પણ રંકદપુરાણ આપું રંકદે બ્રહ્મપુત્ર ભૂગુને કહ્યું, ભૂગુએ અંગિરસને કહ્યું, એણે વ્યવનને કહ્યું, એણે અર્ચીકને કહ્યું એમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયું. આ વ્યવનમાં ઐતિહાસિક કંઈ નથી. રંકદ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે દેવ હોય તોપણ તે ભૂગુ-વ્યવન જેટલી પ્રાચીન વ્યક્તિ નથી, પરંતુ પુરાણકાર એને દેવ ગણી બે અર્ચિઓએ એ પરંપરા પ્રાપ્ત કરી તેમાં ભૂગુ આદિ આગળ જોએલા આપણા પ્રાંત સાથે સંબંધ ધરાવતા અર્ચિઓનાં નામ ગણાવે છે એ માત્ર સૂચક છે, અને માહેશ્વર ધર્મનો પ્રચાર કર્યાંથી થયો તે સૂચવે છે.

૭૪ ભુઓ રંક. પુ. કૌ. ખંડ અ. ૩૨ અને ૩૩. એક વખત તો શિવલક્ષ જાણી રંકદે તારકને માર્યો નહિ. પછી વિષ્ણુના કહેવાથી માર્યો ત્યારે પરતાવો થયો. તેની શાંતિ માટે લિંગ રચાયાં. કેદારખંડ અ. ૨૬ ર્થે. ૭૪માં તો તારકાસુર દેવોને કહે છે કે 'તમે આ કુમારને મારી સામે શા માટે ધર્યો છે ?' એ ખતાવે છે કે કુમારને સેનાપતિ ખનાવવામાં કાંઇક ભેદ છે ને છુલે ત્યારે સમભય. એમ કહેવાય છે કે હુમાયૂંના એના ભાઈઓ સાથેના યુદ્ધમાં નાનો અકબર એના કાકાના હાથમાં હોવાથી એને કાટ ઉપર બેસાડ્યો જેથી હુમાયૂંના લશ્કરનાં તીર બંદૂકો અકબરને વાગવાના લયથી યુદ્ધ ઉપર અસર થાય. આ દાખલાથી અહીં અવશું હોય. આર્યોતર જાતિના કોઇ બહુ લાગવગવાળા કુટુંબના બાળકને આર્યો પોતાના શત્રુઓની સામે ધરીને લઢવા આવ્યા હોય એમ બને. પરંતુ આ અનુમાનને ઉપરના કેદારખંડના સંદિગ્ધ વાક્ય સિવાય બીજો દેકા નથી. ૭૫ ગુજરાતમાં સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી રંકદના મંદિરમાં જઈ શકતી નથી. બંગાળમાં હલકી સ્ત્રીઓ એને પૂજે છે એમ ડૉ. ગોપીનાથરાવ કહે છે. ગુજરાતની કથાઓમાં રંકદને કુંવારો માને છે અને ગણેશને બે સ્ત્રીઓ માને છે. દ્રાવિડ દેશમાં ગણેશ કુંવારો અને રંકદને બે સ્ત્રીઓ છે. આ દેવસેના અને દૈત્યસેના એમ મનાય છે તે સ્પષ્ટ માત્ર છે. દ્રાવિડો વહી નામની અનાર્થ સ્ત્રી સાથે પણ એનો સંબંધ જોડે છે અને વહીકલ્યાણમુંદર એનું નામ કહે છે. દેશિક સુશ્રમણ્ય નામનું રંકદનું સ્વરૂપ શિવને પણ રંકદ બોધે છે તેનું છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં રંકદનો મોટો મંદિર છે અને એનાં મોટાં સ્વયંપ્રધાન મંદિરો છે. એના વરધોડા બને સ્ત્રીઓ સાથે નીકળે છે.

૭૬ મુરગન-મલ્લી-વલ્લીકલ્યાણમુંદરમ્ વગેરે એનાં અનાર્થ નામેા છે. આર્થ નામેા રંકદ, કાર્તિકેય, ગુહ, વણુખ, અગ્નિબૂ, તારકારિ, કુમાર, પાર્વતીસુત વગેરે છે.

૭૭ Vogel: Indian Serpent Lore: P. 272 દક્ષિણ કનાડા પ્રાંતમાં પશ્ચિમ ઘાટના એક શિખર ઉપર નાગનું મંદિર છે. તેનું નામ સુશ્રમણ્ય છે. સુશ્રમણ્ય શબ્દનો અર્થ serpent-king નાગરાજ એમ કરેલો છે. પર્વતનું નામ પુન્પગિરિ અને તેની તળેટીમાં ગામ છે તેનું નામ પણ તીર્થ ઉપરથી સુશ્રમણ્ય છે. એ રંકદનાં નામેામાંનું એક છે. અને દ્રાવિડ દેશમાં રંકદ મોટેભાગે એ નામે જ ઓળખાય છે. આ સાથે રંકદના નામેામાં બે સર્પ-નાગને લગતાં નામેા છે તે સરખાવવાં. વળી ડૉ. ગોપીનાથરાવ એમના પ્રતિમાવિધાનના ગ્રંથમાં રંકદના સ્વયંપ્રધાન મંદિરમાં કરવાની પરિવાર દેવતાઓની મૂર્તિઓની યાદીઓ કુમારતંત્રના આધારે આપે છે. પરિવારદેવતા ૮, ૧૨, ૧૬, ૩૨ એમ કરે છે. તેમાં નીચેનાં નામેા નોંધવા

પરિશિષ્ટ ૬

૨૧૩

રકંદનાં નામોમાં ભોગીશ્વર, ભોગિન, ભોગવત્, મહોદય, સર્પરાજ, ઉરગેશ્વર, પત્રગ, વગેરે નામે ખાસ નોંધવા જેવાં છે. શિવનો નાગ સાથે સંબંધ જાણીતો છે. પણ શિવનાં નામોમાં આ નામ નથી. પરંતુ રકંદના આ નામો તે જાણે એ નાગજાતિનો કોઈ વીર હોય તેવાં જ છે. તારકાસુરને માર્યાનું એને નામે પ્રસિદ્ધ થયું એ બેદ તે જાણે ત્યારે સમજાય, પરંતુ એમાં બેદ છે તે એટલું તે સમજાય છે. અને ધાર્મિક યુદ્ધની કોઈ વિચિત્ર ગુંચવાએથી પરંપરા ગૂજરાતના કિનારેથી દક્ષિણમાં ગઈ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ખંભાત આગળ તારકાસુરવધ રકંદે કર્યો. એ રથળનું નામ કુમારિકાજેત્ર. દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાનને છેક છેડે કુમારિકાનું સ્થાન અને પ્રસિદ્ધ મંદિર. કન્યાકુમારિકાના એ રથળની તદ્દન પાસે તીરથેન્દ્રમાં રકંદનું મોટું ધામ; અને ત્યાં સમુદ્ર કિનારે મહેન્દ્રપુર ગામ—જે દરિયામાં હ્રુમ થયું છે એમ મનાય છે—ત્યાં આગળ રકંદે તારકાસુરને માર્યો એવી કથા દક્ષિણમાં ચાલે છે. ૭૮ અને જગ્યાએ તારકાસુરને માર્યાની જગ્યા ગુપ્ત અથવા હ્રુમ થઈ છે એમ કહે છે. આ બધું હિંદુસ્તાનમાં જાતિઓ મિશ્રણ પછી આર્યેતર જાતિઓ સરસ્વતીના કિનારા છોડી નાહી અને વિચિત્ર રીતે મિશ્રણ થએલા રિવાજો અને પૂજાઓ સાથે ભેટી ગઈ એમ બતાવે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અનેક કારણોને લીધે અનેક ભ્રમણયુગો આવ્યા છે. એમાંના ધણીખરા ભ્રમણયુગોમાં ગૂજરાતના કિનારાએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એમ માન્ય; વગર ચાલે તેમ નથી. ૭૯

જેવાં છે:—યક્ષેન્દ્ર, રાક્ષસેન્દ્ર, પિશાચેન્દ્ર, ભૂતરાટ્, ગંધર્વ, કિજર, દૈત્યનાયક, દાનવાધિપ. બીજી યાદીમાં:—સૂર્ય, શાસ્ત્ર, ચમ, સપ્તમાતૃકા, વરુણ, અગત્ય, નારદ, કુર્ગા વગેરે છે. ત્રીજી યાદીમાં:—હાથી, બ્રહ્મા, અગત્ય, નારદ, વગેરે ૧૬ છે. ચોથી યાદીમાં ઉપરના ઉપરાંત ૩૨ કરવા માટે વાસુકિ, અઘ્રાવક, ભુંગી (ભુગુ ?) દક્ષ, શુક, બૂ વગેરે ઉમેરે છે. રકંદના આ પરિવારદેવતાઓ એનો અસુરો—દૈત્ય દાનવો; નાગો વગેરે સાથે સંબંધ વ્યક્ત કરે છે અને તેમાં અગત્ય અને નારદનાં નામ નોંધવા જેવાં છે. નારદ અને અગત્યનો ગૂજરાતના કિનારા સાથેનો સંબંધ આગળ જોયો છે. રકંદના પરિવાર દેવતાનાં નામોમાં દૈત્યનાયક દાનવા ધિપ વગેરે નામો એ જાતિનો શત્રુ ગણે પણ તેમનો નાયક તેમને અધિપતિ મૂક્યે છે ઉપર સરસ્વતીતટે ભૂત પિશાચના રાજ્યને અધિપતિ તેને કહે તે પણ સૂચક છે. આ જાતિના લોક દક્ષિણમાં જઈ પોતાના વીરની પૂજા સાથે લઈ ગયા અને ઉત્તરમાં તે પૂજા હ્રુમ થઈ. ડૉ. ગોપીનાથરાવ આગળ પુરાણને આધારે સૂર્ય પૂજનું તત્ત્વ પણ રકંદપૂજનમાં આવી ગયું છે એમ લખે છે અને રકંદની તામીલ દેશમાં થતી પૂજની સ્તુતિઓનો દાખલો ટાંકે છે. રકંદના દાર-પાલો તરીકે રાક્ષસ એ સૂર્ય છે અને ભૌશ એ શિવ છે એમ કહે છે. દક્ષિણમાં સૂર્યપૂજા સ્વતંત્ર રીતે નથી. ગૂજરાતમાં પહેલાં બહુ હતી અને હાલ પણ કોઈકોઈ રથળે છે. એટલે રકંદની સાથે આ પૂજા દક્ષિણમાં જઈ મિશ્રણ થઈ ગયું હોય એમ સંભવે. ૭૮ રકંદનાં પરાક્રમે લગતી દક્ષિણમાં આખી યે પરંપરા રકંદપુરાણના કૌમારિકાખંડ કરતાં જુદી છે. દ્રાવિડોને કહીએ છીએ કે રકંદે તારકાસુરને ગૂજરાતમાં ખંભાત આગળ માર્યો એમ રકંદપુરાણમાં લખ્યું છે તે જાણે આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ જાય છે.

૭૯ શૈવો—પાશુપતોના પ્રચાર ગૂજરાતના કિનારા ઉપર થયો એ જોયું. રકંદે એ ધર્મના પ્રચારમાં કોઈ કાળે કોઈ જાતનો ભાગ લીધો હશે એમ સમજાય છે. આ બધું દક્ષિણમાં ગયું. ધર્મશાસ્ત્રો જે સમયમાં રચાયાં તે સમયે આ ભ્રમણો અને વૈદિકા તથા શૈવોની મારામારીઓ ચાલતી હોવી જોઈએ, એટલે જ સરસ્વતી જ્યાં નાશ થઈ તે શુદ્ધ આભાર નિવાદ આદિ અને પાછળથી સિંધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રના તથા વાત્સ્યનત્વસિન: એ વગેરે દેશોમાં જનારાને ફરી સંસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રવચન છે. બ્રાહ્મણો સુદાં વૈદિક ધર્મ છોડી શૈવ ધર્મમાં ગયા, દક્ષે કરેલી શિવની નિંદા, શિવને યજ્ઞભાગ નહોતો મળતો વગેરે કથાઓ વૈદિકા અને પાશુપતોના ઝગડા વ્યક્ત કરે છે. એનું સવિસ્તર વર્ણન ડૉ. ગોપીનાથરાવના ગ્રંથમાં ભા. ૨. ગ્રંથ ૧ લા મ પૂ. ૫૦થી ૫૫માં જોવું.

૨૧૪

પરિશિષ્ટ ૬

અસુરો અને દેવીપૂજન

અહીં અસુરોની એક બીજી પૂજા-દેવીપૂજા-માટે કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. વૈદિક આર્યોમાં દેવીપૂજનું સ્થાન બહુ ગૌણ છે. આર્યો અસુરો અને દેવીપૂજનો વિષય બહુ વિસ્તારથી ચર્ચવા જેવો છે પરંતુ તેને અહીં સ્થાન નથી. દેવીપૂજા મૂળથી આર્યેતર વર્ણની છે. આર્ય જનસમાજ મૂળથી પિતૃપ્રધાન છે. Patriarchal-અસુર જનસમાજ મૂળથી માતૃપ્રધાન છે, -Matriarchal-એટલે અસુરમાં પુરુષદેવો કરતાં સ્ત્રીદેવીનું મહત્ત્વ વધારે છે. ૮૦ પશ્ચિમ એશિયાથી પશ્ચિમ હિંદ સુધીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં આવેલી પૂજનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થયેલું છે. ૮૧ એટલે હાલ શક્તિસંપ્રદાય અને દેવીપૂજા જે રીતે ચાલે છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ અસુર લોકોની પ્રાચીન દેવીપૂજામાં હોય એમ સમજાય છે. ૮૨ આ રીતે જોતાં ચંદ્રોએ દેવોને માર્યા એ વાત તારકને રકંઠે માર્યો એટલી જ વિચિત્ર લાગે છે. જાતિઓના મિશ્રણ પછી જ આ વાત ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે; અને વિસ્તારના ભયથી એ ચર્ચા અહીં થઈ શકે તેમ નથી. ૮૩ દેવીપૂજનું

૮૦ Asura in India. P. P. 101 થી 135 પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ આ બાબત બહુ વિસ્તારથી અને મનનયોગ્ય ચર્ચા કરી છે. આ લેખમાં એ લાંબી ચર્ચાને સ્થાન નથી. આખી યે ચર્ચા બહુ રસમય છે. વૈદિક દેવીઓ અસુરોની અને પશ્ચિમ એશિયાની દેવીઓ સાથે સામ્ય, વગેરે ચર્ચા પણ કરી છે.

૮૧ Marshall Mohanjo Daro. Vol. I. chapter on Religion.

૮૨ એ જ I. P. 57. ધર્મ ઉપરનું પ્રકરણ જુઓ. મોહેન-જો-ડરોની મહોર ઊપેા ઉકેલવાને કેટલાક પ્રયત્ન થયા છે. એમાં સંતોષકારક કંઈ પ્રયત્ન તે તો ભવિષ્ય કહેશે. ઈ. સ. ૧૯૩૨ના Indian His. Quar. માં શ્રીયુત ડૉ. પ્રાણનથે એ લિપિ ઉકેલવા નવો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેના બીજા લાગ જોવા જેવો છે. એમાં શિવ અને દેવીપૂજા વિષે ઉકેલેઓ છે. એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. એ લિપિમાં એ લેખકને ઝોરાશ, નાગેશ, નગેશ, શિશ, ઘૂં, કલ્લી, શ્રી. વગેરે ખેસાડયું છે અને સુમેરિયન દેવદેવી ઉપર પણ લખેલું છે. તાંત્રિકપૂજાઓ ઉપર પણ પ્રકાશ નાખ્યો છે. મોહેન-જો-ડરોના લેખકો ગૂજરાત અને દ્રાવિડ દેશની દેવીપૂજનું મૂળ સિંધુની સંસ્કૃતિની દેવીપૂજામાં જુએ છે. આ પૂજાઓ પાછળની શાકતોની પૂજાઓથી જુદી છે. પરંતુ શાકતોની પૂજનું મૂળ એમાં હોય. આવી ગ્રામદેવતાઓ ગૂજરાત અને દક્ષિણમાં ઘણી છે, અને એ બધી આર્યેતર છે. કુટુંબ કુટુંબ અને ગામ ગામની જુદી દેવીઓ છે. ગૂજરાતમાં આવી દેવીઓનાં મંદિરો ઘણાં છે. તેમનાં નામો આર્યલાયનાં નથી પણ અનાર્ય મૂળ મૂલ્ય છે. રકંઠપુરાણમાં કૌમારિકાખંડમાં કૌમારિકાક્ષેત્ર અથવા કતલતીર્થની આસપાસ એવી દેવીઓનાં નામો આપ્યાં છે. અ. ૪૭માં ગુહે. (૨૬૬) સિદ્ધાંતિકાઓ રથાપી અને નારદે દક્ષિણમાં તારા રથાપી. ભારકરા, ચોગનંદિનીનાં નામો આપેલાં છે. તે પછી નારદે નવદુર્ગા રથાપ્યાનું લખે છે. એમાં ત્રિપુરા અને કોલ્યાનું નામ છે. કપાલેશ્વરી સુવર્ણદેવીનાં નામ પણ છે. (અ. ૬૨) વટવૃક્ષિણી-વટૂચીની ઉત્પત્તિ પણ ત્યાં કહેલી છે. નારદે રથાપેલી કુલ ચૌદ સિદ્ધાંતિકાઓ લખી છે. અ. ૬૫માં લોહાણાસ્થ કેલેશ્વરી, વત્સરાજના નામ ઉપરથી વત્સેશ્વરી; આ વત્સેશ્વરી અદાલજ ગ્રામ પાસે વત્સરાજ અદાલજા નામની રાક્ષસીને મારશે ત્યાં છે. આ ગામ તે હાલનું અદાલજ કહેવાય છે. એટલે અહીં કૌમારિકાક્ષેત્રની હદ અદાલજ સુધી લીધી. આગળ મહીસાસરની પાસે ધર્મારિદ્યક્ષેત્રમાં એ રથજ છે એમ લખ્યું છે એથી અદાલજ સિદ્ધ થાય છે. ગય નામના દૈત્યને મારવાથી ગય ટ્રાડેશ્વરી થશે. આ ગત્રાડ ગામ અમદાવાદ પાસે છે ત્યાં છે. અહીં દૈત્યને મારવાની વાત રિવાજ પ્રમાણે પુરાણકારે નાખી છે. આથી આ બધી ગ્રામ દેવતાઓ છે. હાલ યોડિયાર, વિસત વગેરે ઘણી માતાઓ ગૂજરાતમાં આર્યેતર મૂળ સ્વરૂપમાં દેવીપૂજનું મૂલ્યન કરે છે. દ્રાવિડ દેશમાં આનું ઘણું સામ્ય છે. પરંતુ હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં નથી. બીજા પ્રાંતોમાં પાછળથી થયેલી શાસ્ત્રાન્ત દેવીઓ પૂજાય છે. જે ગૂજરાતમાં પણ છે. પ્રો. બેનરજી તો કાલી, દુર્ગા વગેરે પણ અસુરોના સંબંધની ગણે છે. પરંતુ મોહેન-જો-ડરોના લેખકો એ દેવીઓથી આ ગ્રામદેવતાઓને જુદી પાડે છે.

૮૩ પ્રો. બેનરજી લખે છે કે સ્ત્રીસન્માનની ભાવના આર્યોમાં નહોતી પણ અસુરોમાં હતી. કારણ અસુરજનસમાજ માતૃ-

પરિશિષ્ટ ૬

૨૧૫

કેન્દ્ર આજે બંગાળમાં છે. પણ જે આર્યેતર જાતિઓની દેવીપૂજા હતી તેના મૂળ સ્વરૂપનાં ચિન્હો તો હાલ ગૂજરાત અને પશ્ચિમ હિંદને કિનારે દ્રાવિડ દેશ અને મલખાર બાજુ જ છે. ૮૪

અમુરો અને અર્ધર જાતિ ગૂજરાતમાં

આ ચર્ચા પૂરી કરતાં પહેલાં એક બીજી વાત કહી દેવી પડે તેમ છે. એ આપણા પ્રાંતના ફેટલાક ભાગમાં આવતી બળીઆ દેવની પૂજા અને બાધા. સંદૃષ્ટપુરાણમાં આ પૂજાની ઉત્પત્તિ મહીસાસર સંગમે થઈ એમ કહે છે. ભીમસેન પાંડવના પુત્ર ઘટોત્કચ હોડમ્બ જે પ્રાચીનયોગિય પુરની કામકંડકા નામની રાક્ષસીને પરણ્યો હતો તેનો પુત્ર બર્બરિક થયો. ૮૫ એ મહા પરાક્રમી થયો અને મહાભારત યુદ્ધ પછી શ્રીકૃષ્ણના વચનથી બાળકોના રોગ માટે એનું મસ્તક પૂજ્ય છે એવી કથા છે. ૮૬ આપણા લોકો બળીઆ થાય છે ત્યારે બળીઆ દેવની બાધા રાખે છે. બળીઆ થાય ત્યારે સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં શીતલાની બાધા રખાય છે. ફક્ત ગૂજરાતના અમુક ભાગમાં જ આ રીતે પુરુષદેવ-બળીઆ પૂજ્ય છે. આ બર્બરિક એ પણ આર્યેતર વર્ણના કોઈવીર પુરુષની પૂજા હોય અને એનો પાંડવો સાથે સંબંધ જોડી દેવાયો હોય એમ સમજાય છે. પણ તે દૈતિય હોવાથી અમુરના સંબંધનો તો ખરો જ. કાઠીઆવાડમાં બાળરીઆવાડ જિલ્લો, બાળરા ગામ વગેરેને આ બર્બર જાતિ સાથે સંબંધ છે. ૮૭ એ જાતિના કોઈ

પ્રધાન હોતો. આ બાળરાના એમણે આપેલા દાખલા લંબાણના ભયથી નહિ જોઈએ, પરંતુ એક વાત નોંધવા જેવી છે. રાવણ-ને કવિએ ખરાબ ચીતર્યો છે. પરંતુ સીતા અને રામમાં દેવા એક ઇતિહાસની ખાતર બાજુએ રાખી જોતાં શું જણાય છે ? રાવણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. એ બહુ બળવાન રાક્ષસ કુળનો રાજા હતો. એ ધારત તો સીતાજીને અંતઃપુરમાં મોકલી શકત. પણ તેમ ન કરતાં અરોહવાડીમાં રાખી. યુદ્ધ થયું તો પણ સીતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કંઈ જાતનો ભુક્ષ્મ કર્યો નથી. એ રાવણને માટે એકાંતુ વખાણવાલાયક નથી. આર્ય રામચંદ્રે લોકાપવાદના ભયના બહાને પવિત્ર સીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં ! પછી કવિ એ બાળત બચાવ ગમેતેમ કરે. મિશ્રણ પછી આર્યોનું જોર થતાં હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીસમાજ દબાઈ ગયો. ગૂજરાતમાંથી દક્ષિણ અને મલખારમાં એ સમાજ ગયો ત્યાં સ્ત્રીઓની રિયત કાંઈ જુદી રહી છે.

૮૪ આ અમુર મારૂપ્રધાન જનસમાજનાં ચિન્હો દક્ષિણ અને મલખારમાં છે. મલખારમાં તો વારસો પણ છોકરીના વંશમાં જાય છે. એ માટે ત્યાં મહાકુકુદયમ્ નામનો કાયદો પણ છે. મામાનો વારસો લાણેજને મળે છે, રાજની રાણી તે તેની બહેન. તેના પુત્રને રાજ્ય મળે, અને બનેલી તે માત્ર બહેનનો પરિણીત રવામી. રાજ તેનો બાઈ. રાજના પુત્રને માત્ર એના મામાની જમીન મેળવવાની. અમુરોમાં લાઈબહેનોમાં લગ્ન થતાં એનું આ ચિન્હ છે. એ માટે અમુરલગ્નોની ચર્ચા પ્રો. બેનરજીએ કરેલી છે. દક્ષિણમાં મામાની છોકરીને ફાઇનો છોકરો હકથી પરણે છે તે પણ આ રિવાજનું ચિન્હ છે. આર્યોના સંસર્ગથી મૂળ રિવાજમાં હાલ છે તે ફેર થયા. મલખારમાં લગ્નબંધન શિથિલ છે. સ્ત્રી જ મુખ્ય વ્યક્તિ છે. એક પત્નીને કાયદા પ્રમાણે બહુ પતિ કરવા એ અમુર રિવાજ હતો. દ્રૌપદીને પાંચને પરણાવવા માટે એ પ્રાચીન કૌટુંબિક રિવાજ યુધિષ્ઠિરને યાદ હતો એવા મહાભારતમાં શ્લોક છે. આજે એ રિવાજ હિમાલયના ફેટલા ભાગ અને મલખાર તથા ટોડા લોકોમાં છે.

૮૫ રક. પુ. કૌ. ખંડ. માં આ કથા અ. પદ્ધતી ૬૬માં આપેલી છે.

૮૬ રક. પુ. કૌ. ખંડ. અ. ૬૬.

૮૭ પદ્મપુરાણ ઉત્તર ખંડ. અ. ૧૦૧માં રાહુ શિવ પાસે જાય છે એવા વર્ણનના પ્રસંગમાં શ્લોકો. ૩૫માં લખે છે કે રાહુર્વિ-મુક્તો યસ્તેન સોડપતત્વ વર્વર સ્થલે ॥ અતઃસર્વવરોદ્ભૂત હિતિ ભૂમૌપ્રધાંગતાઃ ॥ એની અનુક્રમણિકામાં રાહો-ર્વર્વદેશોદ્ભવત્વકથનમ્ ॥ એમ લખ્યું છે. આ બર્બર દેશ વરાહમિહિર બૃહત્સંહિતામાં હિંદની નૈર્ઋત્યે લખે છે. બર્બરિકનું માથું શ્રી કૃષ્ણના વચનથી પૂજ્ય છે તે આજે બળીઆકાકાનું માથું પૂજ્ય છે તેથી સમજાય છે. રાહુનું પણ એકલું માથું છે એમ કહેવાય છે. બર્બર દેશના સાહચર્યથી રાહુ અને બર્બરિક સાથે કાંઈ સંબંધ હશે કે કેમ તે કહેવું સુશકેલ છે. કાઠીઆ

વીર પુરુષે ગુજરાતના કિનારા ઉપર અંભાતના સ્થળે કાંઈ પરાક્રમ કર્યું હશે તેથી એની પૂજા શરૂ થઈ હોય. એ ભતિએ પછી કાઠીઆવાડમાં વાસ કર્યો એમ જણાય છે. પશ્ચિમ હિંદના આ તરફના કાંઠે બર્બરોનું થાણું ઈ. સ.ની શરૂઆતથી હતું એમ ગ્રીક લેખલેખોથી જણાય છે. ૮૮ બર્બરો આર્યેતર ભતિના હતા એ તો સ્પષ્ટ છે. એમના સ્થાનને લીધે અસુર ભતિના પણ હોય. બર્બરિક-બર્બીઆ દેવની પૂજા ફક્ત ગુજરાતમાં છે એ સ્પષ્ટ છે. પુરાણો બર્બરિકને દેવી અને શિવપૂજક કહે છે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી એટલું જણાશે કે પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતકાઠીઆવાડથી સિંધ સુધીનો કિનારો અસુર ભતિઓના તાબામાં હતો; અને શિવપૂજા-શિંગપૂજા-દેવીપૂજા-રંદૂપૂજા-એ બધી પૂજાઓની ચોક્કસ જન્મભૂમિ ગમે તે જગ્યાએ હોય પણ અસુરો દ્વારા એનો ફેલાવો પશ્ચિમ હિંદના આ કિનારા ઉપરથી હિંદના બીજા ભાગોમાં થયો. ૮૯

વાડમાં બાબરીઆ લોકો એક વખત બળવાન હતા. બર્બરોને છેલ્લા વર્ષ કરવામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એ વાત લોકકથામાં બાબરાબૂતને નામે ભણીતી છે. બાબરા ગામ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પ્રમાણે અર્જુનપુત્ર બહુવાહનનું ગણાય છે. એ માત્ર અવાજ સાદ્રશ્યથી થયું હશે. બળીઅદિવની પૂજા-બર્બરિક-રાહુ વગેરેને કેટલો ને કેલો સંબંધ હશે તે સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે.

૮૮ ટોલેમી અને પેરીપ્લસ બર્બરી અને બર્બરીકાન કહે છે અને એને સિંધુસુખ પાસે મૂકે છે. બર્બર દેશ પંજાબની દિશાને અને ઝાંકણની ઉત્તરે પણ કાઠ મૂકે છે. બૃહત્સંહિતા નૈર્ઋત્યે મૂકે છે. Bom. Gaz. I. Part I. P. 174-75માં ડૉ. બુલરની લાંબી નોંધ આપેલી છે. તેમાં પણ આ માટે ચર્ચા કરેલી છે. ગમે તેમ પણ બર્બર દેશ ગમે ત્યાં મૂકાતો હોય છતાં આજે તો કાઠીઆવાડમાં બાબરીઆવાડમાં એ નામ જળવાઈ રહ્યું છે. હિંદી બર્બરોને આફ્રિકાના બર્બરો સાથે સંબંધ હશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ. બર્બરોને રાક્ષસ-ચેત્તુ ભતિના સિદ્ધરાજના સમયમાં માનેલા છે. Bom. Gaz. IX. Gujara-
rat Hindu Population. P. 266. બાબરીઆનો સંબંધ આહીર સાથે છે.

૮૯ કેટલાક એમ માને છે કે પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતનું ઠામઠેકાણું નહોતું. પરંતુ એ ભ્રમ છે. ગુજરાત નામ ગમે ત્યારે પડ્યું હોય પરંતુ બીજા નામે એ ભૂમિ ઉપર શન્ય જ હતું એમ કહેવું તે સત્ય નથી. એમ કહેનારા ઐદ્ધ સાહિત્યમાં હિંદના બીજા ભાગ જેટલા આપણા આ ભાગનાં નામ આવતાં નથી એ ઉપરથી એમ માને છે આમ છતાં પણ શૂપરિક, બૃહ-કચ્છ આદિને લીધે કિનારો તો પ્રાચીન કાળમાં વસવાટ વાળો હતો એમ કબ્જ કરે છે. ગુજરાતના ભાગમાં વસી નહોતી કે એ ભાગ પ્રસિદ્ધ નહોતો એમ કહેવાને નકારાત્મક દલીલ સિવાય બીજી દલીલ બતાવતા નથી. આપણી પ્રાચીન ભૂગોળમાં સ્થળોનાં નામ વારંવાર બદલાયાં છે. એટલે પ્રાચીન નામ કયાં હશે એ શોધ્યા વગર દેસનું ઠામઠેકાણું નહોતું એમ કહેવું બ્યાબી નથી. 'સરસ્વતીનો પ્રવાહ', 'પાતાલ' અને 'અસુરો' એ ત્રણ લેખોની ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હિંદના કોઈ પણ ભાગ કરતાં ગુજરાત, સિંધ, અને પંજાબનો ભાગ-નામ ગમે તે હોય તોપણ-પહેલો સુધરેલો હતો. મોહન-જો-ડરોના લેખકોએ ત્યાં નીકળેલી અદ્ભૂત સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર નર્મદા કિનારાથી સિંધુસુખની પશ્ચિમ સુધી હતું એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એ આ વાતની ખાતરી આપે છે.

પરિશિષ્ટ ૩

ભોગવતી અને પાતાલ

એની સાથે ગૂજરાતના કિનારાનો સંબંધ

ખંભાતનું ભોગવતી નામ

ખંભાતનાં અનેક નામમાં એક નામ ભોગવતી પણ છે. નામોની ચર્ચા આગળ ‘અભિધાન’ના પ્રકરણમાં અને પરિશિષ્ટ બનાવી કરી છે. કેટલાંક નામ કેવળ વિશેષણ માત્ર પણ છે. કેટલાંકનાં કારણો મળે છે, અને કેટલાંકનાં મળતાં નથી. ત્રંબાવટી નામનું કારણ ખરૂં અને દંતકથાનું બંને મળે છે તે આગળ જોઈ ગયા. પરંતુ ભોગવતી^૧ નામનું કારણ મળતું નથી. તેમજ એ નામ કોઇ સ્થળે વપરાયું હોય એમ પણ જણાયું નથી. ભોગવતી નામ ફક્ત ત્રંબાવટીની પેઠે લોકપરંપરામાં ચાલ્યું આવેલું છે એ સિવાય કાંઈ મળતું નથી. ત્રંબાવટીની પેઠે કોઈ અંથમાં નામ મળતું નથી. એ નામ વિશેષણ હોય એમ પણ શ્રાક્ષ કહી શકાય નહિ. એટલે બહુ ભોગવિલાસ ભોગવાય એવું શહેર એમ કહેવાને આધાર નથી. ભોગ-વિલાસની વિપુલતાવાળાં હિંદુસ્તાનમાં ખંભાતથી મોટાં ઘણાં શહેરો હતાં, પરંતુ એમાંથી કોઈનું નામ ભોગવતી પડેલું જણાયું નથી. તો પછી ખંભાતનું નામ વિશેષણ તરીકે ભોગવતી લેવાનું કારણ નથી. ભોગવતી નામ બહુ લોકપરંપરામાં ચાલ્યું આવેલું છે અને તે કાંઈ પણ મુદ્દા વગર તો નહિ કહેવાયું હોય એટલું સમજાય છે. ખંભાતની પૌરાણિક પ્રાચીનતા છે એ તો આગળ જોઈ ગયા. એટલે આ નામ જો ખરેખર પ્રાચીન હોય તો પૌરાણિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ એને શોધવું પડે. પુરાણોમાં પાતાલમાં આવેલી નાગલોકોની રાજધાનીને ભોગવતી કહેલી છે. ખંભાતનું નામ લોકપરંપરાથી ભોગવતી કહે છે. પરંતુ કોઈ પુરાણ કે લેખ કે એવા પ્રમાણભૂત સાહિત્યમાં ત્રંબાવટી-તામ્રલિપ્તની પેઠે ભોગવતી નામ ખંભાતને માટે વપરાયેલું નજરે પડતું નથી. એટલે અનુમાનને આધારે પૌરાણિક પરંપરાઓનો ટેકો લઈ ભોગવતીને ખંભાત સાથે અગર ગૂજરાતના એ ભાગ સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે નહિ તે ચર્ચાએ.

પાતાલ

સરસ્વતીના પ્રવાહની પેઠે ભારતવર્ષની ભૂગોળની બીજી એક વિચિત્ર ઘટના તે પાતાલ. સરસ્વતીનો પ્રવાહ તો ખરો હતો તે જાણી ગયા અને તેને માટે પુરાણોએ વિચિત્ર વાત જોડી. પાતાલ પુરાણો જેવું ધારે છે તેવું છે જ નહિ, છતાં પૌરાણિક ભૂગોળનો એ એક ભાગ છે એટલો ફેર એ બે ઘટનાઓમાં છે. પાતાલ જો અર્થમાં લેવાય છે તે અર્થમાં તો પૌરાણિક ભૂગોળકારની એ એક વિચિત્ર કલ્પના છે. અસુરો જેમરે આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય હતા છતાં પુરાણોએ એમને અર્થ દેવી મેલી સત્તાવાળા ભયંકર

^૧ ત્રંબાવટી પિણ્ડકિર્યે, ખંભાતગરપિણ્ડકિર્યે. ‘ભોગવતી’ પિણ્ડ હોય તગર લીલાવતી જોય. અપભ્રંશ. ભરતપાહુઅભિયસ. ૨ અસુરો મદેના ભુદા પરિશિષ્ટમાં આ ચર્ચા કરેલી છે. છેક અવધિન સમયની વાત કેવી વિચિત્ર રીતે બદલાઈ ગય છે તેનો એક વિચિત્ર દાખલો છે. મદ્રાસમાં હેમ્પડન નામના એક યુરોપિયના નામથી પૂલ બંધાયો તે ‘હેમ્પડન બ્રિજ’ કહેવાતો. તામીલ ભાષામાં બોલવામાં ‘હ’ અને ‘અ’માં ફેર નથી ગણતા. તેથી ‘આમ્ડન બ્રિજ’ બોલવાનું. તામીલમાં આમ્ડનનો અર્થ ધાંચળો થાય છે. તેથી મૂળ હેમ્પડન બુલાઈ ‘આમ્ડન’નું ‘ધાંચળો પૂલ’ પડ્યું. હાલ એ જગ્યાએ જતી દ્રામ ગાડીઓ

પ્રાણી કલ્પ્યા તેમ પાતાલ એ આપણી પૃથ્વી ઉપરનો જ એક ભૂમિવિભાગ છે છતાં પુરાણોએ એને પૃથ્વીના પડની અંદરનો મુલક કલ્પ્યો. પરંપરાઓ જળવાયા છતાં એના ઉપર કેવાં ભારે પડ ચઢી ગયાં છે એનો આ એક દાખલો છે.

વેદમાં પાતાલ નથી. વૈદિક ભૂગોળનું કેન્દ્રસ્થળ પંચજ અને બ્રહ્માવર્ત હોવાથી એને ઉદેશીને ભૂમિવિભાગ કહેવાતા હતા.૩ પૌરાણિક સાહિત્યમાં પાતાલ દેખાવા માંડે છે. પૌરાણિક વર્ણનોમાં પાતાલ પૃથ્વીની ઉપરનો જ કોઈ ભાગ છે એમ વારંવાર જણાઈ આવવા છતાં એ પૃથ્વીના પડની અંદર છે અને વિવર-કાણામાં થઈને એમાં જવાનો રસ્તો હોય છે એમ લગભગ દરેક પુરાણોએ સ્પષ્ટ કરેલું છે. કૃષ્ણ, તળાવ, નદી, સમુદ્રના તળીયામાંથી પણ પાતાલમાં જવાય છે એવી માન્યતા છે.૪

પૌરાણિક પાતાલવર્ણન

લગભગ દરેક પુરાણો પાતાલને અસુરોનું રહેઠાણ માને છે.૫ ઋગ્વેદના સમય પછી અસુરો હારી જઈ આર્યોના ધિક્કારને પાત્ર બન્યા તે પછીના સાહિત્યમાં એમના રહેઠાણને માટે આર્ય સાહિત્યમાં હલકો અભિપ્રાય બંધાતો ગયો. આમ છતાં પણ પૌરાણિક પરંપરાએ પ્રામાણિકપણે સાચવ્યું છે, અને તેથી કરીને આવો હલકો અભિપ્રાય સર્વસ્વાધી નથી. આ હલકા અભિપ્રાયનું મૂળ છેક યજુર્વેદ જેટલું પ્રાચીન જણાય છે. યજુર્વેદમાં અસુરોના સ્થાનને અંધકારથી વ્યાપ્ત કહ્યું છે.૬ આ ઉપરથી વધતેવધતે પુરાણોએ પાતાલની વિચિત્ર કલ્પના યોજી છે એમ જણાય છે.

કેટલાંક પુરાણોમાં પાતાલનું સુંદર વર્ણન આપેલું છે. પાતાલમાં સુંદર બાગબગીચા, મહેલો, અને વિહારસ્થાનો છે.૭ સૂર્યનો તાપ નથી છતાં તેજ સાફ રહે છે.૮ સ્વર્ગ કરતાં એની શોભા ચઢીઆતી

ઉપર Barber's Bridge એવું પાટિયું લગાડે છે. જોકે ત્યાં અમલવાદના ઓલસ ઝિજ પાસે બેસે છે તેમ ધાંચળ બેસતા નથી. હાલની વાત આમ ફેરવાઈ ગય છે તે સંકેતો વર્ષોની પરંપરા બદલાય તેમાં શું નવાઈ.

૩ પતિયાલામાં આવેલા સ્થાનેશ્વર સુધી મધ્ય દેશની હદ ગણાતી. તેની ઉપરનો ભાગ જ ઉત્તર ગણાતો. એટલે મધ્ય દેશ ત્યાંથી સરસ્વતી અને પાછળના ભાગમાં યસુના સુધી ગણાતો. તેની પૂર્વેનો અર્ધ ભાગ પ્રાચ્ય દેશ ગણાતો.

૪ નદીમાં ડૂબકી માંડે પાતાલમાં ગએલાના ધામલા પુરાણોની કથાઓમાં છે. નાગોના રહેઠાણ તરીકે આ અર્ધ સ્થાન ઉપરાંત ઝાઢ વગેરે પણ ગણે છે. પણ જળ સુખ્ય છે. જુઓ J. Ph. Vogel: Indian Serpent Lore. P. 272. દક્ષિણ હિંદમાં દરેક કૃષ્ણ પાતાલનાં દાર કહેવાય છે. ઊંઘા કૃષ્ણને ગૂજરાતમાં પણ પાતાલકૃષ્ણ કહે છે.

૫ જુઓ મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અ. ૬૭ થી ૧૦૫ નારદનું પાતાલનું વર્ણન. વિષ્ણુપુરાણ (Quoted by Vogel P. 31) ભાગવત રકં. ૫. અ. ૨૪. લિંગપુરાણ અ. ૨૭. રકંદપુરાણ કો. ખં. અ. ૩૬ અને પૌરાણિક કથાકોષ પાતાલ સભ.

૬ શુ. યજુર્વેદ ૪૦-૩. (Quoted by A. Banerjee Shastri in Asura in India) અસુર્યાનામતેલોકાઃ બંધેન તમસાઢૃતાઃ ॥ તાંસ્તેપ્રેત્યાપિગચ્છંતિ ચે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥

૭ જુઓ ભાગવત રકં. ૫. અ. ૨૪. પાતાલમાં ગદ, ધર, બાગબગીચા, જળાશયો મયદાનવે બાંધેલાં છે એમ લખે છે. નારદ પાતાલનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. જુઓ Vogel. Indian Serpent Lore. P. 31. નારદને દ્વિતી સ્વર્ગ કરતાં સાફ લાગેલું.

૮ Vogel. Indian Serpent Lore. P. 31. કોઈ પુરાણો એમ પણ કહે છે કે અજબાણું નાગોના મણિઓને લીધે રહે છે. (ભાગવત). પરંતુ સૂર્ય છે પણ તેનો પ્રકાશ માત્ર છે, તાપ નથી એ વધારે ખર્ચ છે. આનો અર્થ એટલો થઈ શકે કે પાતાલમાં એકદમ ઓછું તાપ કે ટાંઢ નથી. આ વર્ણન પંચજ કે દક્ષિણ હિંદ કે તાર્તરીમાં પાતાલ ધારનારને દેહો નથી આપતું. એ જગ્યાઓએ ટાંઢ અતિશય છે અને તાપ પણ (તાર્તરી સિવાય) અતિશય છે. એટલે સૂર્ય છતાં તાપ ન પડે એવા સમ-શીતોષ્ણ તો ગૂજરાત કાઠીઆવાડને દરિયાકિનારો છે.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૧૯

છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. ૬ એને પૃથ્વીના પડની અંદરનું સ્વર્ગ જ કહેલું છે. ૧૦ અસુરોની અનેક ભતિઓ ઉપરાંત નાગલોકોનું પણ એ સ્થળ છે. ૧૧ આવા સુંદર વર્ણનની સાથે દેવ-આર્યો-ના દેખીઓનું સ્થાન હોવાથી એની નિંદા પણ થએલી જણાય છે. પ્રશંસા કરતાં નિંદા પાછળથી થએલી હોવાથી લોક-હૃદયમાં નિંદા વધારે વસેલી છે. આ કારણથી પાછળના ભાષાશાસ્ત્રીઓ ‘પાપ કરવાથી જ્યાં પડાય છે તે પાતાલ’ એવો અર્થ કરવામાં પ્રેરાયા છે. ૧૨ પરંતુ એ જ ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને નિંદાનારાં પુરાણો પાતાલને ખરા સ્વર્ગમાં સમજાવવાને સહાયભૂત થઈ પડે તેમ છે તે હવે જોઈએ.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન વૈદિક સમયની ભૂગોળમાં પૌરાણિક સમયની પેઠે ભિન્નભિન્ન દેશોનાં નામ જડતાં નથી તે જોયું. વૈદિક સમયના અંત ભાગમાં એટલે કે પાણિનિના સમયમાં દેશના ૧૩ નાના ભૂમિવિભાગોનાં નામ જડે છે. ઋગ્વેદના સમયમાં તે બ્રહ્માવર્તને મધ્યસ્થ કેન્દ્ર સમજીને ફક્ત ઉત્તર, પૂર્વ, અને નીચ્ચ ૧૪ એવા ભાગ પાડેલા છે. દક્ષિણને બદલે વૈદિક સમયનો આ નીચ્ચ શબ્દ બહુ મહત્ત્વનો છે. વૈદિક સમયની તે પ્રદેશની લગભગ બધી મહા નદીઓ આ ‘નીચ્ચ’-અધોભુવન અગર દક્ષિણ તરફ વહેતી. એટલે એ રીતે પણ નીચ્ચ શબ્દ સ્વાભાવિક છે. બ્રહ્માવર્ત એટલે સરસ્વતી અને દશદંતી નદીની વચ્ચેનો (પતિયાલાની લગભગનો પ્રદેશ) ભાગ અને પંજબનો પૂર્વ ભાગ એટલું એ સમયે મધ્ય દેશ તરીકે ગણાતું. યમુનાથી પૂર્વનો પૂર્વ દેશ, અને કાશ્મીર, હિમાલય વગેરે ઉદ્ધીચ્ચ અથવા ઉત્તર દેશ ગણાતો. સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહો-બ્રહ્માવર્તથી તરત જ દક્ષિણથી શરૂ થઈ સમુદ્ર સુધીના દક્ષિણના ભાગે તે ‘નીચ્ચ’ દેશને નામે ઓળખાતા.

પાતાલ પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીની અંદર

‘પાતાલના ‘અસુરલોક,’ ‘નાગલોક,’ વગેરે પર્યાયોની સાથે ‘અધોભુવન’ એ પણ પર્યાય છે. ૧૫ અસુરો, નાગ-લોકો અને પ્રાચીન વૈદિક સમયની આખી યે ખરી પરંપરા ધસાઈ ગઈ. અને એના પરછાયા માત્ર રહ્યા. એટલે

૬ એ જ પૃ. ૩૧. ભાગવતનું વર્ણન પણ એ જ કહે છે.

૧૦ ભાગવત ર્ક. ૫. અ. ૨૪. ‘પૃથ્વીની શુદ્ધિપ સ્વર્ગ’ લિંગપુરાણ અ. ૪૫. શ્લો. ૧૧. ‘નૃપેણ વલિના ચૈવ પાતાલ-સ્વર્ગવાસિના ॥’ Vogel: P. 83. નારદવર્ણન. ‘ભોગવતી અમરાવતી જેવી હતી.’ ર્કંડપુરાણ કો. ખં. અ. ૩૬. શ્લો. ૪. ૧૧ ઉપર જણાવેલાં તમામ પુરાણો વગેરેમાં પાતાલ, અસુરો, દેત્યો, દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, સર્પો, સુરભી, સુપર્ણ ગરુડો, પક્ષિઓ એટલાનું વાસસ્થાન છે. વાયુપુરાણમાં સાત પાતાલમાં ઉપરની ભતિઓનાં પ્રસિદ્ધ પેટાકુટો કયાં કયાં રહે છે તેની લાંબી નામાવલિ આપેલી છે. ભાગવતના ઉપર કહેલા અધ્યાયમાં પણ મુખ્ય અસુરોનાં નામ આપ્યાં છે, અને નાગોનાં નામ પણ આપ્યાં છે. લિંગપુરાણમાં પણ ઉપર કહેલા અધ્યાયમાં નામે છે.

૧૨ પર્ત્યયત્રપાપાત્ ॥ એ રીતે પાપ કરનારા પડે છે તે પાતાલ એમ પાછળથી વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે.

૧૩ પાણિનિ ગણપાઠમાં હિંદના ઘણા દેશ અને શહેરનાં નામ આપેલાં છે. પાણિનિના સમયને વેદકાળનો અંત સમય ગણે છે. આનર્ત, સૌવીર, સુરાષ્ટ્ર વગેરે દેશો, અને વલ્લભિ, મહીનગર વગેરે નગરો સૂત્રોમાં આપેલાં છે. કાશ્મિરમાં પાછળથી ઉમેરેલાં એ સમયનાં ગણતા નથી. ભુઓ સી. વી. વૈદ્યે પોતાના વૈદિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પાણિનિએ આપેલા ભૌગોલિક નામોની યાદી. વલ્લભીપુર એ ઉપરથી ઘણું પ્રાચીન જણાય છે. મહીનગરની ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

૧૪ શતપથ અને ઐતરેય બ્રાહ્મણોને આધારે શ્રી અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીએ પોતાના Asura in India: P. 69માં લખેલું છે. હિંદની પશ્ચિમની મર્યાદા બહુ પ્રાચીન ભૂગોળના ઉલ્લેખોમાં કાંઈએ કહી હોય એમ જણાતું નથી એ પણ સૂચક છે.

૧૫ અમરકોપ: પાતાલવર્ગ. અધોમુવનપાતાલ બલિસદ્ર રસાતલમ્ ॥ નાગલોકોડથ ઇત્યર્થ.

વૈદિક 'નીચ દેશ'ના સીધા અને સરળ પર્યાય 'અધોભુવન'નો અર્થ પાછળના પુરાણકારો અને કોષ-કારોએ પૃથ્વીના પડની અંદર આવેલું ભુવન અથવા લોક એવો કર્યો. પરંતુ સામાન્ય વિચાર કરવાથી પણ એ અર્થ થાય નહિ. એ આ ઉપરથી સમજી શકાશે. અસુરો સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખ આગળથી ઉત્તર તરફ આર્યો સામે લડવાને ચઢતા એને નીચેથી જાણે ચઢતા એમ વેદમાં કહેલું. ૧૬

પાતાલની પરંપરા આમ પ્રાચીન હોવા છતાં અસુરો અને નાગલોકોના આ નીચ અગર અધ:-પ્રદેશનું નામ પાતાલ તો વૈદિક સમય પછી પુરાણોએ જ પાડ્યું હોય એમ લાગે છે. પરંપરા વેદ જોડી જ ન્હાની પુરાણોએ સાચવેલી છતાં નામ તેટલું ન્હાનું છે કે નહિ એનો ખતો લાગતો નથી, તેમજ એ નામ પડવાનું ખરું કારણ પણ કોઈ ગ્રંથમાં દેખાતું નથી. 'પાપ કરનારા પડે' એ સ્તુત્પત્તિ તો પાતાલ શબ્દ વપરાશમાં આવ્યો પછીની રચના લાગે છે, કારણકે એમ હોય તો એને સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ એમ કહે નહિ. પાતાલને સ્વર્ગથી પણ સાડું કહેવામાં ખરેખરી પરંપરા પુરાણોએ સાચવી છે. એક વખત અસુરોની જાહોજલાલી આર્યો કરતાં ભારે હતી અને સ્થાપત્યાદિ કલાઓમાં આર્યોથી અસુરો વધારે સુધરેલા હતા ૧૭ એટલે એમનું રહેઠાણ આર્યોના રહેઠાણથી ઉત્તમ હોય જ. એટલે આ અધ: અથવા નીચ પ્રદેશનું નામ પાતાલ પડવાનું કારણ એટલું જ સમજાય છે કે આ પ્રદેશ એટલે સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ પાસે પાતાલ નામનું એક પ્રસિદ્ધ બંદર હતું. ૧૮ આ નગરના પ્રદેશોઆના ઉલ્લેખોના સમયનો વિચાર કરતાં પુરાણો હાલના

૧૬ અગ્નેષ ૨-૧૨-૧૨માં ઘામારોહનતમ્ એ શબ્દોનો અર્થ થણા આકારમાં ચઢતો એમ કરે છે. પરંતુ લુડ્વીગ (Ludwig) ના આધારે પ્રો. એનરજી શાસ્ત્રી સિંધુના મુખથી ઉપરના દેશમાં ચઢતા—'ascending to the higher tracts' એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થ બ્યાજબી લાગે છે. કારણ આખા સૂક્તમાં આકારોનો અર્થ બંધ નથી બેસતો. શંખર આદિનાં નામો આવે છે તે પૂર્વી ઉપર—અને સિંધુના પ્રદેશની આસપાસમાં બનેલા બનાવો વ્યક્ત કરે છે. નદીઓના પ્રવાહ બંજાય જાયથી આ 'નીચ' પ્રદેશમાં નીચે જીવેલા એટલે નદીઓ મારફતે જનાર જાણે ચઢવાનું સમજે.

૧૭ મયદાનવ મોટો સ્થપતિ અસુર હતો. વિશ્વકર્માની પેઠે અસુરોની સ્થાપત્યસિદ્ધિ કલ્પિત નથી. મોહન-જો-ડોરોએ એ સિદ્ધ કર્યું છે. એ અર્થને અહીં સ્થાન નથી. મહાભારતના નારદના વર્ણનમાં અને ભાગવતના ઉપર લખેલા ઉલ્લેખમાં ખંધકામના ઉલ્લેખો એ વાત સિદ્ધ કરે છે. મોહન-જો-ડોરોની આર્યોત્તર સંસ્કૃતિનું વર્ણન વાંચવા જેવું છે. અસુરોના પરિશિષ્ટમાં વધુ અર્થ કરી છે. ભાગવત લખે છે કે 'પાતાલમાં ધરના રવામીઓ દૈત્ય, દાનવ અને નાગો છે જેમની ઈચ્છા ઈશ્વરથી પણ તોડાતી નથી' (અ. ૨૪. ૨૬. ૫) અને નારદ, ઈંદ્રના મુખ કરતાં અહીં વધારે મુખ છે એમ લખે છે એથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

૧૮ જુઓ Nandalal De's Dictionary of Ancient Indian Geography. Cunningham's Ancient Geography of Indiaમાં પાતાલ શબ્દ અને પાતાલનું વર્ણન. સિંધુના મુખ આગળ પાતાલનગર હતું તે સાથે આખા સિંધુના Deltaને પણ પાતાલ કહેતા. આ નગર મહું પ્રાચીન હતું. ગ્રીક એલચી મેધાસ્થનિસ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) પાતાલનો ઉલ્લેખ સિંધુના મુખ આગળ કરે છે. (Bom. Gaz. I. Part I. P. 533). મેધાસ્થનિસ સિંધુ પાસે તેર ભૂતિઓ ગણાવે છે જેમાં Orostræne પાતાલના દ્વીપ સાથે જોડે છે. ગેઝીટીઅરનો લેખક St. Martinના આધારે આ 'પાતાલદ્વીપ'ને કાલીઆવાડ સાથે જોડે છે. (એ જ પૃ. ૫૩૪) અહીં પાતાલને દ્વીપ કહે છે એ ખાસ સચક છે. એટલે એ નગર તેમજ પ્રદેશ પણ હતો એમ ગ્રીક એલચી લખે છે. ઈ.સ. પૂ. ૨૫૦માં ગ્રીક Agatharkhides લખે છે કે હિંદમાં પાતાલ સાથેના વેપાર Sabacans of Yemenના હાથમાં હતો. (એ જ પૃ. ૫૩૫). ઈ.સ. પૂ. ૧૮૦ લગભગમાં Menandros રાજાએ પૂર્વમાં યમુના મુખીને અને કિનારામાં પાતાલથી સુરાષ્ટ્ર મુખીને કિનારો જીતી લીધો હતો. અહીં પાતાલને Pattalene-lower sind એમ લખ્યું છે. (એ જ પૃ. ૫૩૫) ઈ.સ. ૨૩-૭૯માં પ્લીની (Pliny) પાતાલનો ઉલ્લેખ કરે છે. (એ જ પૃ. ૫૩૬). ટોલેમી (Ptolemy) (ઈ.સ. ૫૦જ સદી) કાલીઆવાડના કિનારા પહેલાં પાતાલનો ઉલ્લેખ કરે છે. (Mecrinclles: Bengal Ed:

પરિશિષ્ટ ૩

૨૨૧

સમયમાં ગોઠવાયાં તે પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પાતાલ આબાદ હતું એટલે વેદના ‘નીચ્ય’ દેશને પુરાણોએ દેશના કેન્દ્રસ્થળ સાથે યોજે એ સ્વાભાવિક છે. આર્ય-અસુર-અને દાસ એ જાતિઓનું મિશ્રણ ઓળખાય નહિ એવી રીતે થઈ ગયા પછી, એ ત્રણેમાં સર્વોપરી આર્ય સંસ્કૃતિનાં ગુણગાન ગાનાર પુરાણકારોને અસુરો અને નાગોનું પાતાલ મધ્ય દેશમાંથી અધઃ-નીચે લાગે. સમય જતાં આ પરંપરા એટલી બધી ઝાંખી થઈ ગઈ કે અસુરો માણસ મટી ભયંકર પ્રાણી થઈ ગયા; નાગલોકો પેટે ચાલનારા તે જ નામનાં પ્રાણીઓ થઈ ગયા, એટલે એમનું રહેઠાણ પાતાલ એ રાફડા કે કાણુંનું પર્યાય બની ભૂમિના પડની નીચે જવું રહ્યું. પાતાલ સંબંધીના પૌરાણિક ઉલ્લેખોમાં અને વર્ણનોમાં ‘ધરાતલે,’ ‘મહીતલે’ વગેરે શબ્દો વાપરેલા છે. ૧૯ એમાં ‘તલે’નો અર્થ પૃથ્વીના તલની અંદર એવો શા કારણથી કરાય છે તે સમજવું નથી. ‘તલ’ શબ્દનો અર્થ સપાટી ઉપર એવો કેમ ન કરવો ? ‘કરાતલે’ એનો અર્થ હથેલીમાં-હથેલીની ઉપર એવો કરીએ છીએ, હથેલીની ચામડીની નીચે એવો નથી કરતા. તે પછી ધરા-કે મહી-કે પૃથ્વી ‘તલે’નો અર્થ પણ પૃથ્વીના તલની ઉપર એમ સાદો ને સરળ કેમ ન થાય ? બીજું એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે દરેક પુરાણો પ્રમાણે સાતે પાતાલોમાં થઈને દાનવ-દૈત્ય-અસુરો, સુરભી, નાગલોક, સુપર્ણ ગરુડ પક્ષીઓ વગેરે રહે છે. ૨૦ એટલે સવાલ એટલો જ થાય છે કે નાગ કાણુંમાંથી ભૂમિના ગર્ભમાં રહી શકે પરંતુ આ બીજા બધા શી રીતે રહ્યા ? એટલે પાતાલ ભૂમિના ગર્ભમાં નથી અને નાગલોક તે પેટે ચાલનારા નાગ નથી. પાતાલ ભૂમિ ઉપરનો ભાગ છે.

સપ્તપાતાલ

પાતાલ સાત કહેલાં છે. અતલ, વિતલ, નિતલ, ગભસ્તિમત, મહાતલ, સુતલ, અને રસાતલ; આ બધાં પાતાલ કહેવાય છે અને કોઈ અથ પાતાલ નામનો આ સાતમાં એક ભાગ ગણાવે છે. ૨૧ પૃથ્વીના

P. 146-47 & 139) એ પ્રમાણે પાતાલ નગરના ઉલ્લેખો છે. એરીઅન પણ પાતાલને ત્યાં મૂકે છે. એ નગર હાલના સિંધ હૈદરાબાદ પાસે હતું એમ કર્નિગહામ આદિનું માનવું છે. પરંતુ તે માટે મતભેદ છે. સિંધુ હાલ કરતાં પૂર્વમાં વહેતી એટલે એ નગર પૂર્વમાં હોવાનો સંભવ વધારે છે. કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રમાં સિંધુ મળતી તે વખતે સિંધુની એકાદ શાખા ઉપર એ નગર હોવાનો સંભવ છે. Sir T. Holdich. Gates of India. P. 148માં એનું વર્ણન છે. હૈદરાબાદથી ૩૦ માઈલ દક્ષિણ પૂર્વે મૂકે છે.

૧૬ લિંગ પુ. અ. ૪૫-૨૩. (ક્ષમાતલ); ૨૬૬. નાગર. અ. ૧. એ જ અ. ૩૧-૭. ધરણીતલ; એ જ શ્લો. ૨૭ અને પછી ધરાતલ અને મહોતલ; નાગરખંડ અ. ૩૧. શ્લો. ૨૭માં તલ શબ્દ ધરાતલ અને મહીતલ કહી પૃથ્વીની ઉપર અને અંદર એમ બે અર્થમાં વાપર્યો છે.

૨૦ બુદ્ધો પાછળ નોંટ ૧૧.

૨૧ કોઈ પુરાણ ગભસ્તિમતને બદલે ‘તલાતલ’ કહે છે. અલબત્તનીએ વાયુ અને આદિત્યપુરાણ પ્રમાણે પાતાલનો કોઠો આપેલો છે તે ભેવા જેવો છે. પુરાણોમાં વાયુનું પ્રાચીનત્વ બહુરિતું છે. આદિત્યપુરાણે આદિત્યના શરીરના ભાગ સુજ્જ પાતાલનો ક્રમ આપ્યો છે તેને અલબત્તની બીજાં પુરાણો કરતાં ક્રમમાં ઠીક ગયે છે. (Sachan's Al Baruni P. 230-31.) ૨૬૬. કૌ. ખં. અ. ૩૬માં પાતાલનું સાતું વર્ણન છે. અતલેવિતલં ચૈવ નિતલં ચ રસાતલમ્ ॥ તલાતલં ચ સુતલં પાતાલં ચાપિ સપ્તમમ્ ॥ પછી એ ભૂમિઓના રંગ આપ્યા છે. તે પછી લખે છે કે તેણે દાનવ દૈત્ય નાગાદૈવ સહસ્રશઃ ॥ સ્વલોકાદપિ રમ્યાણિ દ્રષ્ટામિ बहुशो मया ॥ આહ્વાદકારિણો નાના મળયો યત્ર પત્રગાઃ ॥ દૈત્યદાનવ કન્યાનિર્મહા રૂપામિરન્વિતે ॥ પાતાલે કસ્ય ન પ્રીતિ વિમુક્તસ્યાપિ જાયતે ॥ યત્ર નોષ્ઠં ન શ્લીતં ન વર્ષ દુઃખમેવ ચ ॥ મક્ચ

૨૨૨

પરિશિષ્ટ ૩

પડમાં આ સાત એકની નીચે એક એમ આવેલાં છે એવી પૌરાણિક કલ્પના છે. આ પાતાલો ભૂમિના પડ નીચે તો નથી જ એ જોયું. તો પણ ભૂમિ ઉપર એ ક્યાં છે તે જોઈએ. વિદ્વાનોએ એને માટે ભિન્નભિન્ન તર્ક કરેલા છે. કેટલાક પાતાલને દક્ષિણ હિંદ-દ્રાવિડ દેશ-સાથે મેળવે છે. કેટલાક પાતાલનો પર્યાય શબ્દ અલિસદ્દમ હોવાથી જવા સુમાત્રા વગેરે પાસે આવેલા અગ્નિ ટાપુને ક્ષીયે મત્રાયાના દ્વીપોને પાતાલ ગણે છે. શ્રી નંદલાલ દેએ લાંબી ચર્ચા કરી પાતાલને અફઘાનિસ્તાન બાજુ તાર્તરી અને આકસસ નદી પાસે ૨૨ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બધા પ્રયત્નો એમાં કંઈકી દલીલોની ખાતર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છતાં એમાં આપણાં પુરાણોની પરંપરાને બરોબર ધ્યાનમાં લીધેલી નથી.

પૌરાણિક પરંપરામાં પાતાલ પૃથ્વીના પડની નીચે છે એટલી માન્યતા જ માત્ર કાઢી નાખીએ તો પાતાલ માટે કાંઈક પ્રકાશ પડી શકે છે, અને એ માન્યતા માટેની ચર્ચા આગળ કરી ગયા. એ માન્યતા વેદ સમયની અસુરો વગેરેની અને નીચ્ચ ભૂમિના અર્થની પરંપરા ઘસાઈ જઈને છેક કાંબી થઈ ગઈ તેથી કહી શકાય છે તે પણ જોયું. એટલે પુરાણો તરફથી બીજા ટેકા કયા મળે છે તે જોઈએ.

પાતાલ નાગલોક અને પૌરાણિક ભૂગોળ

પાતાલનો પર્યાય જેમ ‘અલિસદ્દમ’-અસુરોની ભૂમિ છે તેમ ‘નાગલોક’ પણ છે. પૌરાણિક ભૂગોળમાં જંબુ દ્વીપસ્થ ભારતવર્ષના નવદ્વીપો કહેવાય છે. ૨૩ એનું સચિત્તર વર્ણન આગળ ખાસ પ્રકરણમાં કરી ગયા. આ દ્વીપોમાં દક્ષિણે તામ્રપર્ણ અથવા સિંહલદ્વીપ મૂક્યા પછી નૈઋત્યે ગભસ્તિમત અને પશ્ચિમે નાગદ્વીપ

મોજ્ય મદ્દામોગ કાલોયત્રાપિ જાયતે ॥ અહીં પાતાલનું મુખ, શીતાળણી સમાનતા, સ્વર્ગ કરતાં રમ્ય વગેરે નોંધવા જેવું છે.

૨૨ અલિસદ્દમ શબ્દ પાતાલનો પર્યાય છે તેથી જવા પાસેના અગ્નિ ટાપુને પાતાલ ગણવા માટે આધાર નથી. આગળ ચર્ચાંશું તે મુજબ દક્ષિણમાં અસુરો વગેરે પાછળથી—વૈદિક સમયના અંત લાગમાં ગએલા છે. શ્રી નંદલાલ કે પાતાના પ્રાચીન ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં અને ઈન્ડીઅન હીસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટર્લીમાં પાતાલ માટે લાંબી ચર્ચા કરે છે. હૂણલેટા Te-le કહેવાતા હતા તેનું સંસ્કૃત ‘તલ’ થયું. અતલ પિતલ આદિને ભતિઓના નામ તરીકે આ પ્રમાણે બેસાડે છે: A-telites (અતલ); Ab-telites (વિતલ જેનું અંગ્રાહી બીતલ કરીને બેસાડેલું જણાય છે); Neph-thalites (નિતલ); To-Charis (તલાતલ); તલાતલને બદલે ગભસ્તિમત લઈ એનો Jaxartes કહે છે; અને તલાતલને તક્ષકેતું રથાન કહે છે; Hai-telites (મહાતલ); Ci-darites or Su-tribes, (સુતલ); આ સુતલને Oxus નદી પાસે મૂકે છે. આ લોકને સુરહિ અને સુપર્ણ અગ્રડો સાથે મેળવે છે. રસાતલને પણ Jaxartes સાથે મેળવી રસા નદીનો પ્રદેશ કહે છે નાગ શબ્દ પ્રાચીન હૂણનું નામ Hiung-Munો અપભ્રંશ કહે છે. શેપને સોય્ડીઆનાની Sses ભતિ, અને વાસુકિને Usuivis ભતિ કહી બીજા નાગભતિનાં નામ બેસાડે છે. રસાતલને દાનવાનું પણ રથાન કહીને હિરણ્યપુર નગરને ત્યાં મૂકે છે અને કાદપીઅન સમુદ્ર હિરણ્યકશિપુના નામ ઉપરથી થયાનું લખે છે. ભાગવતની હાટકી નદીને શાકદ્રીપની હિરણ્યવતી નદી સાથે મેળવે છે પણ ભાગવતનું એ આખું વર્ણન ભૂલી જાય છે. જેની ચર્ચાની અહીં જરૂર નથી. પાતાલનગરને બદલની પૂર્વોત્તરે આકસસને કાંઠે મૂકે છે. આ બધું લખ્યા છતાં હિંદુ પરંપરા પાતાલને હિંદુસ્તાનમાં મૂકે છે એમ કબલ કરે છે. આ અનુમાનો બરોબર નથી તેની લાંબી ચર્ચા અરથાને છે. પાતાલનો સમુદ્ર સાથેનો સહયોગ સર્વમાન્ય છે એટલે શ્રી નંદલાલનાં અનુમાનો પરંપરાની છેક વિરુદ્ધ છે. પાતાલનો છેવટનો ભાગ સુપર્ણ ગરડોને ક્ષીયે ધરાનના દક્ષિણ કિનારા સુધી જાય પરંતુ દરિયાકિનારાથી બહુ ઊંચા પાતાલને લઈ જવા માટે કોઈ આધાર નથી. રા. નંદલાલ મૂર્ચ પશ્ચિમમાં નીચો ઊતરે માટે પશ્ચિમનો ભાગ એ ભૂમિનો ગર્ભ અને તે પાતાલ એમ અર્થ કરે છે.

૨૩ દ્વંદ્વીપ: કસેદમાન્ તામ્રપર્ણો ગભસ્તિમાન્ નાગદ્વીપ: સૌમ્યો ગંધર્વો વરુણ: કુમારિદ્વીપધ્યાયનવમ: રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા: પૂ. ૬૨. ૧૧ી વિષ્ણુપુરાણ અને વર્કદપુરાણ કૌ. ખં. અ. ૩૯ ભુઓ.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૨૩

લખેલા છે. આમાં હિંદુદ્વીપ, તામ્રપર્ણ અને હસરનાં ગાંધર્વ એટલા દ્વીપોના સ્થળનિર્ણય થઈ ગયેલા છે. ૨૪ એટલે પૌરાણિક ક્રમ આ દ્વીપોની ગણતરમાં તો ખરા છે. એટલે ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ ભારતવર્ષની નૈઋત્યે અને પશ્ચિમે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. હવે પૌરાણિક ભૂગોળમાં દ્વીપોનો અર્થ માત્ર યાપુ જ થતો નથી પણ પ્રદેશના કે ભૂમિવિભાગના સામાન્ય અર્થમાં પણ દ્વીપ શબ્દ વાપરેલો છે. કોઈ સ્થળે તો એ જ દ્વીપોને માટે ખંડ શબ્દ વાપરેલો છે. ૨૫ હવે પુરાણોમાં પાતાલની કોઈ મર્યાદા નિશ્ચિત કરેલી નથી, પરંતુ એનું વર્ણન અઢર જેવું જ (Vague) છે. પાતાલના સાત ભાગ પાડેલા છે તેનો પણ નિશ્ચિત મર્યાદાનો અર્થ કરવાનો નથી. પ્રાચીન હિંદુઓને સાતનો આંકડો પસંદ હોવાથી સપ્તસિંધુ, સપ્તસારસ્વત, સપ્તગોદાવરની પેઠે જ સપ્તપાતાલ સમજવાનાં છે. ૨૬ કાણ્યાંમાંથી ભૂમિના પડમાં પેસતા સાપ ઉપરથી પાતાલને ભૂમિની અંદર માનનારા પૌરાણિકને નાગો ઉપરાંત અસુરો વગેરે પાતાલમાં હોવાની પરંપરાથી ગ્રંથવલ્લભ સ્પષ્ટ થઈ, પરંતુ નિકાલ ન જડવાથી તે દરેકનાં સ્થાન માટે પાતાલના જ સાત ભાગ પાડ્યા અને દરેકને જુદાં સ્થાન આપ્યાં. પરંતુ સાત પાતાલમાં એક નામ ભારતમત છે તે જોયું. આ ગભસ્તિમત ભારતવર્ષના નૈઋત્યે આવેલા એક દેશ-દ્વીપ તરીકે જ ગણેલું છે. એ ઉપરાંત પાતાલનો પર્થાય 'નાગલોક' એ પુરાણનો નાગદ્વીપ જ છે. લોક અને દ્વીપનો અર્થ અહીં દેશ-ભૂમિ વિભાગ એટલો જ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. એટલે ભારતવર્ષની નૈઋત્યે અને પશ્ચિમે આવેલા આ જ ખંડનો સમાવેશ પાતાલમાં થાય છે એમ માનવું પડે. નાગલોક અથવા દ્વીપની પેઠે ગભસ્તિમત પણ નૈઋત્યે આવેલા દ્વીપ અગર ખંડ વિશેષ છે તે સાથે એ સપ્તપાતાલોમાંનું એક પાતાલ પણ ગણાય છે તે જોયું. આ જ નામ ભારતવર્ષના નૈઋત્ય અને પશ્ચિમની ભૂગોળમાં રહી ગયાં છે; અને સપ્તપાતાલની પૌરાણિક કલ્પનામાં રહી ગયાં છે, તે બહુ જ સ્પષ્ટ છે. અને હિંદના દક્ષિણ પશ્ચિમ કિનારાને પાતાલનો ભાગ કહેવા માટે પૂરતાં છે. પાતાલને ભૂમિના પડ નીચે ધારવાની કલ્પના કરતાં કરતાં પણ આટલી ઐતિહાસિક ખારી રહી ગઈ જણાય છે. હવે આ જ દ્વીપો કયા તે પ્રાચીન ભૂગોળના લેખકોએ હજી સુધી ચોક્કસ કરેલું નથી. શ્રી સુરેન્દ્રનાથ મજુમદાર શાસ્ત્રીએ બીજા દ્વીપોના સ્થળનિર્ણય કર્યા છે તે મુજબ આ બન્નેને કચ્છ અને ઠાકીઆવાડ, અને મુંબાઈના કિનારા પાશેના ખેટા માને છે. ૨૭ વળી પુરાણો વિવર અથવા કાણ્યાંમાં થયેને પાતાલમાં જવાનું દ્વાર કહે છે તે સાથે પાણીમાં થયેને પણ પાતાલમાં જવાય છે ૨૮ એમ કહે

૨૪ સુરેન્દ્રનાથ મજુમદાર શાસ્ત્રીનું લખેલું કર્નિગહામની પ્રાચીન ભૂગોળમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૭૪૯-૫૪.

૨૫ ૨૬. પુ. કી. ખં. અ. ૩૬. સ્લો. ૧૧૨ થી ૧૧૬. પારિયાત્રસ્યચૈવાર્વાકાં સ્વંદં કૌમારિકં સ્મૃતમ્ ॥ સહસ્રમેકમેકં ચ સર્વેલ્લંહાન્યમૂનિ ચ ॥ દ્વીપ એટલે જે બાલુ પાણી તે. ચાર બાલુવાળો ખેટ નહિ. દ્વીપકલ્પ અને દોઆખ દ્વીપ કહી શકાય. ૨૬ આ બધામાં સાતના આંકડાનો ખાસ સાત એવો અર્થ નથી. સપ્તસારસ્વત કેવળ કલ્પિત જ લાગે છે. સપ્તગોદાવરનો પનો લગાડવો મુશ્કેલ છે. સપ્તસિંધુ ઉપરથી સપ્ત લગાડવાની પ્રણલિકા થઈ હશે. સપ્તકાંકળ પણ કહેવાય છે. સપ્તપાતાલની પેઠે આકાશમાં સપ્તલોક પણ કહેલા છે.

૨૭ Appendix ૧ to Cunningham's Ancient Geog. of India By Surendranath Majumdar P.P. 553-54.

૨૮ ૨૬. પુ. કી. ખં. અ. ૬૩. ઇર્ષરિક વિવરમાં થયેને નાગલોકમાં રત્નમય લિંગ પાસે જાય છે. નાગરખંડ અ. ૮માં એને વલ્મિક કહે છે. અને Indian Serpent Lore P. ૩૦.માં વલ્મિકને પાતાલનું દ્વાર કહેલું છે. અમરકોષ નાગલોકોડય કુહરં શુષિરં વિવરં બિલમ્ ॥ હિંદ્રં નિર્વ્યથનં રોકં રંધ્રં શ્વંત્રં વપાશુષિઃ ॥ એમ નાગલોક એટલે પાતાલનો પર્થાય કહીને પછી કાણ્યાના પર્થાય ગણાવે છે. મેદિનીકોષ પાતાલ નાગલોકે સ્યાત્ વિવરે વડવાનલે ॥ એમ કહે છે. પાતાલને બિલ સ્વર્ગ

૨૨૪

પરિશિષ્ટ ૩

છે. વિવર અથવા કાણાંનું તો પરંપરા હ્રુમ થયા પછી પાછળથી જ થોડેકું સ્પષ્ટ દેખાય છે, પરંતુ પાણી મારફતે પાતાલ જવાની પરંપરા સાચી જણાય છે. વેદકાલના નીચ્ચ દેશ અથવા અધોભુવનમાં સિંધુ અને સરસ્વતી દ્વારા વહાણોમાં જ જવાતું. સિંધુના મુખ પાસે આવેલું પાતાલનગર પ્રાચીન ભારતનું એક અગત્યનું બંદર હતું. એના ઉલ્લેખો ઇ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી પહેલાંના મળે છે. ૨૯ એટલે પાતાલનું ખરૂં નામ કોષકારો કહે છે તેમ અધોભુવન-નીચ્ચ પ્રદેશ હોવા છતાં એ પ્રદેશના કેન્દ્રરૂપ પાતાલ બંદર હોવાથી પાતાલને નામે એ બધો પ્રદેશ ઓળખાવા લાગ્યો એમ જણાય છે. સિંધુનાં મુખનો આખો પ્રદેશ (delta) પણ પાતાલ કહેવાતો હતો. આ બધી પરંપરાઓ ધ્યાનમાં લેતાં અને પાતાલના સાત ભાગ એટલે અનિશ્ચિત મર્યાદા કલ્પેલી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ મૂળ પ્રથમ પાતાલમાં-અધોભુવનમાં ગણાતા હશે અને સર્વથી નૂતના પુરાણોએ ન્યારે પ્રાચીન પરંપરાઓ ભેગી કરી નોંધી ત્યારે આ પ્રદેશ ઈરાનના કિનારાથી હિંદના આખા પશ્ચિમ કિનારાને પાતાલમાં ગણ્યો હશે એમ સમજાય છે. ૩૦ વૈદિક સમયમાં અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને ઈરાનનો કેટલોક ભાગ પણ એક જ સમાન સંસ્કૃતિનો હતો. એટલે સિંધુના મુખની પશ્ચિમે-અફઘાનિસ્તાન-બલુચિસ્તાન-ઈરાનનો દક્ષિણ કિનારો પણ નીચ્ચ પ્રદેશ ગણાવાથી અનિશ્ચિત (Vague) રીતે પાતાલમાં ગણાઈ ગયો હશે. આ ઉપરાંત પાતાલની મર્યાદા અનિશ્ચિત હોવાથી ચરખી સમુદ્રના નાશ પામેલા ટાપુઓ અને લક્ષદ્વીપ માલદ્વીપ પણ પાતાલના સામાન્ય નામમાં સમાવેશ થઈ શકે. ૩૧ સમજના આંકડાનો અર્થ મર્યાદાનું અનિશ્ચિતપણું એટલો જ કરવાનો છે.

પાતાલ હાટકેશ્વર અને ગુજરાતનો કિનારો

હવે પાતાલના સ્થળનિર્ણય માટે બીજી અગત્યની બાબત તે હાટકેશ્વર. હાટકેશ્વરનું સ્થાન પાતાલમાં છે એમ પુરાણો કહે છે. સ્કંદપુરાણમાં તો નાગરખંડ નામનો આખો મોટો ખંડ હાટકેશ્વરસ્થળના મહિમાનો આપેલો છે. નાગરખંડનું આખું યે વર્ણન હાટકેશ્વરસ્થળને આનર્ત દેશ ૩૨ સાથે જોડે છે. એટલે પાતાલ ભૂમિના ગર્ભમાં નહિ પણ પૃથ્વીના પટ પર છે એમ માનીએ તો હાટકેશ્વરસ્થળના યોગને લીધે આનર્ત દેશ કે એનો કોઈ ભાગ પાતાલમાં ગણાતો હશે એમ સમજાય. નાગરખંડ અને બીજા પુરાણોમાં ન્યાં-

એટલે કાણાં અથવા ગુફાના સ્વર્ગ કહે છે. ભાગવત એને પૃથ્વીની ગુફારૂપ સ્વર્ગો કહે છે. આ પ્રમાણે ખિલ અને વિવરનો પર્યાય શ્વેત એટલે કોતર છે તે પણ સૂચક છે. સાગરમતી નદીનું નામ શ્વેતવતી છે અને એના વાંઘાવાળા પ્રદેશનું નામ શ્વેત છે અને સ્કંદના ક્ષત્રપના લેખમાં એણે એ શ્વેત દેશ છતાંય લખ્યું છે. આ શ્વેત દેશને વિવર પાતાલ આદિ સાથે સંબંધ હશે ? આગળની ચર્ચા ઉપરથી વાંચનાર સમજ લેશે. જોકે નક્કી કંઈ કહેવાય તેવું નથી.

૨૬ આ ઉલ્લેખો આગળ નોટ ૧૮માં જોયા. અલેક્ઝાંડરનું આખું નૌકાસૈન્ય પાતાલ બંદરના વિશાળ કક્ષાઓમાં સમાઈ ગયું હતું. (McCrindle's Ptolemy P. 147.) વેપાર અને નૌકાસૈન્ય બંનેની દૃષ્ટિએ એની ઉપયોગિતા એ સમયે હતી. એ સમયે એરિયન (Arrian) કહે છે કે પાતાલ એ ભાગમાં મોટામાં મોટું શહેર હતું.

૩૦ પાતાલ સિંધુના મુખપ્રદેશમાં એટલે એની આસપાસનો બધો કિનારો પાતાલ કહેવાય. એના સાત ભાગ ગમે તેમ કર્યા જણાય છે. અમુરોની ભૂમિ તરીકે પણ આ બધો ઈરાન મુખીનો કિનારો પાતાલ કહી શકાય. વધારે અમુરોના લેખમાં ચર્ચાઈ. ૩૧ ઉપર જણાવેલા મજુદાર શાસ્ત્રીના નિર્ણયમાં ગભરિતમતમાં લક્ષદ્વીપ મલદ્વીપને ગણે છે. આ ત્રીણો પ્રાચીન કાળમાં જોડાએકી ભૂમિ હોવાનો સંભવ છે. ચરખી સમુદ્રમાં ગુજરાત કાડીઆવાડ કચ્છના કિનારા પાસે પ્રાચીન કાળમાં ખેટો હતા તે નાશ પામ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

૩૨ સ્કં. નાગર. અ. ૧લો, ૪થો વગેરે ઘણા અધ્યાયોમાં છે.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૨૫

જ્યાં હાટકેશ્વરનો ઉદ્દલેખ છે ત્યાંયાં પાતાલ ભૂમિની અંદર છે અને વિવરમાં કે વહમીકમાં થઇને એમાં જવાનો રસ્તો છે એમ કહેવાનું પુરાણકાર ચૂકતા નથી. ૩૩ તેમ છતાં પણ ખરી વાત તેમનાથી ઠાંકી શકાતી નથી. નાગરખંડના પહેલા જ અધ્યાયમાં લિંગપૂલની ઉત્પત્તિ કહેતાં બ્રહ્માએ સ્થાપેલું હાટકેશ્વરનું લિંગ આનર્ત દેશના તાપસોના અરણ્યમાં પ્રથમ પડ્યું અને પાતાલમાં ગયું એમ વર્ણન છે. ૩૪ તે પછી યોગ્યા અધ્યાયમાં ત્રિશંકુને ચાંડાસત્વથી મુક્ત કરવા આણુ પર્વત ઉપર ગએલા વિશ્વામિત્રને માર્કંડેય મુનિએ આણુથી નૈઋત્ય દિશામાં આવેલા હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં જવા કહ્યું અને ત્યાં દેવમાર્ગે પાતાલમાં જઈ પાતાલ-ગંગામાં સ્નાન કરી હાટકેશ્વરદર્શનથી તેનો ઉદ્ધાર થયો. ૩૫ આ વર્ણનમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર આણુથી નૈઋત્યે સ્પષ્ટ કહેવા છતાં દેવમાર્ગે કહીને પૌરાણિક રૂપ આપવા ચત્ત થયો છે. ૩૬ આઠમા અધ્યાયમાં તો હાટકેશ્વર-દર્શનથી યજ્ઞયાગાદિ કર્યા વગર સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થતાં દેવાને ચિંતા થઈ તેથી હાટકેશ્વરતીર્થનો ઉચ્છેદ કરવા ધાર્યું એમ કહી ‘ધરાતલે’ને બદલે સ્પષ્ટ રીતે ‘ધરાપૃષ્ઠે’ ૩૭ શબ્દ વાપર્યો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આણુની નૈઋત્યે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર એટલે પાતાલ હતું. વળી બ્રહ્માએ શિવલિંગના કુદરતી આકારે સુવર્ણનું લિંગ કર્યું અને તે પ્રથમ લિંગ હતું. એનો ઉચ્છેદ કરવા દેવાએ પ્રયત્ન કર્યો. આ બધાનો અર્થ ધણા પ્રાચીન કાળમાં લિંગપૂલની શરૂઆતમાં વૈદિક બ્રાહ્મણો સાથે લિંગપૂલક શૈવાનો-પાશુપતોનો વિગ્રહ અને વૈદિકોએ હાટકેશ્વરક્ષેત્રનો નાશ કરવો, એટલો જ થાય છે. આવો નાશ એ ક્ષેત્રનો બે વખત થયેલો જણાય છે. ૩૮ લિંગપૂલ અને પાશુપત સંપ્રદાયનો આઘ પ્રચાર ચૂંચરાતના કિનારા સાથે છે એ તો બાબીતી વાત છે. એટલે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર આનર્ત દેશ અને પાતાલના એક ભાગનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે.

૩૩ રકં. નાગર. અ. ૮-૨૧ અને શ્લો. ૧૨૦-૨૧.

૩૪ લિંગપૂલની ઉત્પત્તિનાં ત્રણ કારણોમાંનું આ એક કારણ છે, અને તે આનર્ત દેશમાં બન્યું છે. ખંભાતના રકંભતીર્થનામ અને લિંગપૂલની ઉત્પત્તિને સંબંધ છે અને નર્મદાતટ અને કાયાવરૌહણમાં પાશુપત મતનો પ્રથમ સંચાર થયાનું પણ આગળ જોયું છે. એટલે પ્રથમ લિંગપૂલમાં હાટકેશ્વરનું લિંગ થયું એ સૂચક છે. બ્રહ્માએ ॥ તત્તો હાટકમાદાય તદાકારેપિતામહઃ ॥ કૃત્વાલિંગં સ્વયં તત્ર સ્થાપયામાસ હર્ષિતઃ ॥ ૬૩ ॥ મયાહ્યાયં ત્વિદં લિંગં હાટકેન વિનિર્મિતમ્ ॥ સ્થાપિતિ યાસ્યતિ સર્વત્ર પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૬૫ ॥ આમાં તદાકાર શબ્દ તો લિંગપૂલનો શિશુપૂલ સાથેનો સંબંધ પણ વ્યક્ત કરે છે. નાગરખંડમાં અનેક જગ્યાએ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર આનર્ત દેશમાં અને હાટકેશ્વર પાતાલમાં એમ લખી આખી વાતને પૌરાણિક વેશ પહેરાવી વિવરમાં પેસવાની વાતો કરે છે. પરંતુ એ વિરોધોમાં હાટકેશ્વર અને તેમનું ક્ષેત્ર આનર્તમાં જ છે એ દેખાઇ આવ્યા વગર રહેતું નથી.

૩૫ એ જ અ. ૪થો ॥ એતસ્માત્પર્વતાક્ષેત્રં હાટકેશ્વર સંજિતમ્ ॥ અસ્તિ નૈઋત્યદિગમાગે દેશે ચાનર્તસંજ્ઞકે ॥ ૫૨ ॥ તત્રાદ્ય સ્થાપિતં લિંગં હાટકેન મુરોત્તમઃ ॥ યસત્સંકીર્ત્યતે લોકે પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૫૩ ॥ આ શ્લોકો પૌરાણિક રૂપ મળવા છતાં આનર્ત દેશ એ પાતાલ એમ બતાવે છે. હાટકનું લિંગ એ આઘલિંગ હતું. અર્થવેદના રકંભનો મૂળ લિંગપૂલ સાથેનો સંબંધ જોતાં રકંભને હિરણ્યવેતસ કહેલ છે અને વેતસનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે શિશુ કરેલો છે તે જોતાં આ આઘલિંગ હાટકેશ્વરને અને રકંભને સંબંધ હશે ?

૩૬ એ જ અધ્યાય ૮. શ્લો. ૫૫ થી ૫૬.

૩૭ એ જ અધ્યાય ૮. શ્લો. ૧૮. તીર્થમેતદધરાપૃષ્ઠે હાટકેશ્વર સંજિતમ્ ॥

૩૮ એ જ અધ્યાય ૮. ઇન્દ્રે બ્રહ્મહત્યાના પાપથી મુક્ત થવા પ્રથમ પૂરેલું વિવર પાકું બીધકીને ત્યાં વહમીક થયો હતો. નાગ તે માર્ગે આવતા, ત્યાંથી પાતાલમાં પેસીને હાટકેશ્વરદર્શનથી પાપમુક્ત થયો. અને તીર્થનો આવો મહિમા જોઈ એને ફરી પાંચુથી પૂરવા કહ્યું.

અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર ક્યાં ?

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જાઈએ. હાટકેશ્વર નાગરોના દીકરા હોવાને કારણે અને એમનું મૂળ સ્થાન વડનગર હાટકેશ્વરક્ષેત્ર ગણાય છે. નાગરોત્પત્તિ માટે અનેક અનુમાનો થયાં છે, અને એ બધાં ક્ષેત્રોમાં લેતાં અને હમણાં શ્રીદેવદત્ત ભાંડારકરે નાગરો માટે નવી વાતો જાહેર કરી છે કે તે જોતાં આ અતિ વિવાદાસ્પદ વિષયમાં આ સ્થળે ઊતરવું યોગ્ય નથી. તે સાથે નાગરખંડમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વડનગરને ક્ષેત્રોને વર્ણવેલું હોવા છતાં એના ઉલ્લેખોમાં એવા વિશેષો મળે છે કે અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વડનગરમાં નહિ એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ બધી ચર્ચા વિસ્તારના બચથી અહીં છોડી દઈશું. વડનગરને હાટકેશ્વરક્ષેત્ર માનનારા શ્રીમાનશંકરભાઈએ પણ હાટકેશ્વર મૂળ પાતાલમાંથી આવ્યા અને વડનગરમાં પછી સ્થાપન થયા એમ તો કબૂલ કરે છે. ૪૦ એટલે મૂળ પાતાલના હાટકેશ્વર તે વડનગરવાળા નહિ એ આપણા મતને હાનિ થતી નથી. વડનગર પ્રાચીન શહેર હોવા છતાં એ મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહોતું અને પાછળથી થયું એ સંદેહપુરાણના તમામ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એક આસ સ્પષ્ટ વાત તો એ છે કે આબુથી નેમ્ત્યે તે કચ્છ ને કાડીઆવાડ આવે વડનગર નહિ. વડનગર દક્ષિણે છે. વળી કારમીરના ઇતિહાસના એક ઉલ્લેખથી પંજબમાં ચંદ્રભાગા નદી પાસે પાતાલ છે એમ પણ મનાવવા યત્ન થયેલો છે. ૪૧ પરંતુ એમાં ચંદ્રભાગાને રસ્તે પાતાલમાં જવાનો માત્ર ઉલ્લેખ છે. એટલે ચંદ્રભાગાને રસ્તે સિંધુમાં થઈને પાતાલનગર-સિંધુમુખ આગળ આવતું એટલો જ અર્થ છે. પંજબમાં પાતાલ નહિ.

પાતાલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર અને ગૂજરાતના કિનારાના સંબંધની પરચુરણ વિગતો

નાગરખંડમાં સોમનાથના એક ઉલ્લેખમાં સોમનાથ પણ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં હોવાનું લખે છે. ૪૨ એ ઉપરાંત

૩૯ Ind. Ant. March-April, 1932. એમાં પહેલાંના વિચાર બદલી બંગાળના કાયસ્થને નાગર માની, નાગર કોઈ વિશિષ્ટ જાતિ માની હાટક દેશ હિમાચલ પાર સાથે જોડે છે. હાટકેશ્વરનો ખુલાસો કરતા નથી. ભાંડારકરે હાટકને દેશ કહ્યો તો હાટકેશ્વરને કેમ વિસાર્યા.

૪૦ માનસંકર પીતાંબરદાસ કૃત નાગરોત્પત્તિ લેખ: ૬૬૧ ગુ. સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટ. પૃ. ૧૧૪. એઓશ્રી લખે છે કે હાટકેશ્વર પાતાલમાં મૂળ નાગલોહાના હોય પણ નાગરોએ પછીથી લીધા અને આગળ લખે છે કે પાતાલના સુવર્ણ સિંગ-હાટકેશ્વરને ચતુર્ધારપુર-જે એમના મત પ્રમાણે વડનગર છે-માં ચિત્રશર્મા નામના બ્રાહ્મણે સ્થાપન કર્યું. આ બધી બાબતમાં રા. માન. શંકરભાઈની વિશ્વાસપૂર્ણ બાતો સાથે અહીં સંબંધ નથી. કેવળ વડનગર મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહિ પણ પાછળથી ત્યાં સ્થાપન થયેલું એ વાત બરોબર છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે રા. માનસંકરભાઈએ આ લેખ પછી હમણાં પાતાલના વિચાર બદલાયા છે અને વડનગર આનંદપુર તે ગૂજરાતનું નહિ પણ કાડીઆવાડમાં બોલ્યું છે તે એવી મતલબનો લેખ સુબાઇના 'ગૂજરાતી' પત્રમાં લખ્યો છે. એથી પણ વડનગર અસલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને કાડીઆવાડ બાબત એ ક્ષેત્રને બોળવામાં તદ્દન નહિ તો કાંઈક ખરો રસ્તો જડે છે એમ સમજાય છે.

૪૧ એ જ પૃ. ૧૧૬.

૪૨ રક. ગુ. નાગર. અ. ૬૩. માં સોમનાથોત્પત્તિ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં કહી છે અને ૪૬માં પ્રભાસમાં લખ્યું છે. ખંભાતનું કુમારિકાક્ષેત્ર અને સોમનાથનું પ્રભાસક્ષેત્ર એ બંને કોઈ વખતે આનંદ અગર હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં ગણાતું હશે. હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોતું જોઈએ. અને એ બધાં ઘણાં પાસે પાસે હોવાં જોઈએ. આનંદની એક વખતની રાજધાની દારકાં કહેલી છે. એ જોતાં આનંદની હદ મૂળ દારકાં અને પ્રભાસ સુધી મનાતી હોવી જોઈએ. આ પ્રદેશોનાં નામે અને હદો કાળે કાળે ફરેલાં છે. વડનગર જેટલે છેડે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર મૂકવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી. પૌરાણિક દષ્ટિએ એ ભાગ ધર્મરક્ષા (મિટરા) અને અર્જુનની વધારે પાસે ગણાય. એ વિભાગ આનંદથી જુદા છે.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૨૭

રંકંદપુરાણ કૌમારિકાખંડમાં બ્રહ્માએ મહીસાગરસંગમ ઉપર પહેલું હાટકેશ્વરનું સુવર્ણ લિંગ સ્થાપ્યું એમ લખે છે. ૪૩ એ જ ખંડમાં આગળ બર્બરિક તપસંગ થવાથી દૈત્યની પાછળ વિવરને રસ્તે પાતાલમાં પેડા ત્યાં રતન-સુવર્ણમય લિંગ ભેટું. ત્યાંથી ચાર રસ્તા જતા હતા: એક દક્ષિણનો શૂર્પારિક-સોપારા તરફ, બીજો પૂર્વનો શ્રીપર્વત તરફ, ત્રીજો પશ્ચિમનો પ્રભાસ તરફ અને ચોથો ગુપ્તસ્રેત્ર અથવા ખંભાત તરફ. આ વર્ણન પાતાલ અને હાટકેશ્વરને ગૂજરાત કાડીઆવાડના કિનારા સાથે જોડે છે. ૪૪ નાગરખંડમાં અનપાલ રાજા ઉપર પ્રસન્ન થએલા હાટકેશ્વર એને પોતાની સાથે પાતાલમાં લઈ ગયા. ત્યાં એણે અનપાલેશ્વરી અથવા પરમેશ્વરી દેવીનું સ્થાપન કર્યું. આ પરમેશ્વરીનું પીઠ પાતાલમાં કહેવાય છે. આજે ગૂજરાતની એક જ્ઞાતિની એ કુલદેવી છે. એટલે પરમેશ્વરીના પીઠવાળું ગૂજરાતનું સ્થળ પાતાલનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે. ૪૫ અગરત્યાશ્રમ પુરાણો ઘણી જગ્યાએ મૂકે છે. ૪૬ એમાં રંકંદપુરાણાંતર્ગત પ્રભાસખંડ અગરત્ય સમુદ્ર પી ગયા એ બતાવ પ્રભાસ આગળ લાવે છે. ખરી રીતે મહાભારત અને દરેક પુરાણોના અગરત્યના ઉલ્લેખો ભેાતો દક્ષિણમાં જતા પહેલાં અગરત્યાશ્રમનો સંબંધ સરસ્વતીના નીચલા તટ ઉપર કેઈ જગ્યાએ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે નાગર, પ્રભાસ, મહાભારતાદિ ઉલ્લેખોથી સરસ્વતી મારફતે અગરત્યનું સમુદ્રયાન સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રભાસખંડમાં લખે છે કે પ્રસન્ન થએલા દેવો પાસે અગરત્યે માગ્યું કે લોકો આ પ્રભાસક્ષેત્રમાં હાટકેશ્વરના પાતાલલિંગનું હમેશાં પૂજન કરે. ૪૭ આગળ રંકંદપુરાણ કૌમારિકાખંડના હાટકેશ્વર ખંભાત પાસે જ છે એ ઉલ્લેખ અને આ પ્રભાસ ક્ષેત્રવાળો ઉલ્લેખ, સરસ્વતીનો પ્રવાહ ગૂજરાત કાડીઆવાડની વચ્ચે થઈ ખંભાતના અખાત રૂપે પ્રભાસની લગભગ પાસે સમુદ્રને મળતો એ ચર્ચા કરી

૪૩ રંકં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૪૮. શ્લોક ૨૦-૨૧. બ્રહ્માત્ર સ્થાપયિત્વા તુ હાટકેશ્વર સંજિતમ્ ॥ મહીનગર કે લિંગ પાતાલત્સુ મનોદ્વર્મ ॥ અહીં પણ નેતાયુગમાં ચૈલ દેશમાંથી સોમનાથ જવા માટે આવેલા બે બ્રાહ્મણોને ગુપ્તસ્રેત્ર મહી-સાગર તીર્થમાં સોમનાથ ઉત્પન્ન થયા એમ કહી અહીં હાટકેશ્વર બ્રહ્માએ સ્થાપેલા એમ કહે છે.

૪૪ રંકં. પુ. કૌ. ખં. અ. ૬૩. શ્લોક ૫૬ થી ૬૩. અહીં બર્બરિક જે દૈત્યની પાછળ પાતાલમાં ભય છે તેને અહિંસા ધર્મવાળો જૈન કે બૌદ્ધ કહે છે. એટલે ઈસ. ની શરૂઆતના સૈકાઓમાં શૈવો અને બૌદ્ધો તથા જૈનોની લડાઈ બચત કરે છે. બર્બરિક પલાશી દૈત્યને હરાવે છે ત્યારે વાસુકિ વગેરે નાગો તેને આશ્વાસન આપી કહે છે કે આ દૈત્યે અમને પાતાલથી પણ નીચે કાઢ્યા. આ ઉલ્લેખ શૈવો ગૂજરાતના કિનારાની પણ દક્ષિણે ગયા હશે એમ બતાવે છે.

૪૫ પરમેશ્વરીનું પીઠ પાતાલમાં છે તે માટે જુઓ ન. ૬. મહેતા કૃત 'શક્ત સંપ્રદાય'માં આપેલી પીઠાની ચાદી. પરમેશ્વરી દેવી, સાળવી લોકોના કચ્છપ ગોત્રના તુલા નામના કુળની કુળદેવી છે.

૪૬ રંકં. પુ. પ્રભાસખંડ પ્રભાસક્ષેત્રમાં અગરત્યાશ્રમ કહે છે. નાગરખંડ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં કહે છે (અ. ૩૩). મહાભારત વનપર્વ (નિર્ણયસાગર)માં અ. ૮૦માં પુરુષમાં અગરત્યાશ્રમ છે. અ. ૮૫માં પ્રયાગમાં કહે છે. અ. ૮૬માં પાંડવ દેશમાં હાલ છે ત્યાં કહે છે. એ જ અધ્યાયમાં આગળ વૈદ્ય પર્વત પાસે અગરત્ય અને એમના શિષ્યોનો આશ્રમ કહે છે. વૈદ્ય પર્વત કે વિધ્યના પશ્ચિમ છેડે ગૂજરાતને લગતો છે એ મહાભારત આગળ કહે છે કારણ તે પછી તુલ્ય સૌરાષ્ટ્ર લખે છે. વૈદ્ય પર્વત કે જેમાંથી ખંભાતમાં પ્રસિદ્ધ એવા અગ્રીકના અસુક ભતના પથ્થર નીકળે છે અને જેને લીધે ગૂજરાતનો એ આખો ભાગ વૈદ્ય દેશ કહેવાતો તે છે. આમ અગરત્યાશ્રમની ખેંચતાણ છે પરંતુ અગરત્ય સરસ્વતીના તટ સાથે વધુ સંબંધ ધરાવે છે. સિંધુતીર્થમાં અગરત્ય લોપાસુદ્રાને પરવ્યા. એ સિંધુસાગરનું તીર્થ કે સિંધુનો અર્થ સમુદ્ર લઇએ તો સરસ્વતી સાગરસંગમ એમ થાય છે. આ તીર્થને મહતીર્થ કહ્યું છે. વનપર્વ. અ. ૧૩૨-૬.

૪૭ રંકં. પુ. પ્રભાસખંડ. અ. ૭૫. ગૂજરાતને કિનારેથી અગરત્ય દક્ષિણમાં ગયા એ કથા દ્રાવિડ દેશમાં પણ છે. ડૉ. કુણ્જ-સ્વામી આયંગર લખે છે કે અગરત્ય કારકાંથી વૃણીઓનાં ૧૮ કુટુંબો દક્ષિણમાં લાંબા.

૨૨૮

પરિશિષ્ટ ૩

છે તે ધ્યાનમાં લેતાં, હાટકેશ્વરક્ષેત્ર સરસ્વતી-સમુદ્રસંગમની આસપાસ કોઈ રથએ હોવાનું રપથ થાય છે; અને કેવાએ બે વખત એનો નાશ કર્યાનું આગળ જોયું. એમ એ ક્ષેત્રના મૂળ સ્થાનનો નાશ થયો અને સરસ્વતીના મુખની ખરી પરંપરા ભૂલાઈ પ્રભાસને અડોઅડ મુકાઈ, તે સાથે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પણ પુરાણકારોએ અનેક જગ્યાએ મૂક્યું એમ સંભવ છે. ૪૮ ગમેતેમ પણ આ ઉલ્લેખો હાટકેશ્વરક્ષેત્રને વડનગર પાસે નહિ પણ ગૂજરાતના કિનારા પાસે હતું એટલું તો બતાવે છે. એનો એક ખોળે આડકતરે પુરાવો મળે છે. પુરાણકારો પાતાલ ભૂમિ ઉપર છે છતાં એને એની અંદર નાખે છે તેમ વડવામુખ પણ સમુદ્રમાં ધણે છેટે મૂકે છે. પરંતુ પરંપરાને ખરા રૂપમાં જોનાર ખગોળવેત્તા વરાહમિહિર વડવામુખને ભારતની નૈઋત્યનો દેશ વિશેષ કહે છે. ૪૯ સરસ્વતી વડવાનલને લઇને આવી અને સમુદ્રમાં નાખ્યો એમ કથા છે; અને તે જગ્યાએ વડવામુખ એ વાત વરાહમિહિરના વડવામુખ સાથે બરોબર અંધ બેસે છે. હવે વડવાનલનો પર્યાય ઔર્વાનલ છે અને ઔર્વાનલ સાથે પણ સરસ્વતીની એ જાતની જ કથા છે. ૫૦ આ ઔર્વાનલનો પર્યાય પાતાલ છે. કોઈ કોય તો વડવાનલનો જ પર્યાય પાતાલ આપે છે. ૫૧ એ રીતે પણ વડવામુખ એ પાતાલ એમ કહે છે. એટલે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, આનર્ત દેશ, વડવામુખ એ બધા યોગથી પાતાલ અથવા એનો ભાગ ગૂજરાત કાઢીઆવાડ-કચ્છનો કિનારો કહી શકાય. વિશેષમાં પાતાલવાસી નાગનાં નવ કુલ કોષકારો ગણાવે છે તેમ વિષના પણ નવ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં કેટલાંકનાં નામ સમજતાં નથી. પરંતુ એમાં બે જાતનાં વિષનાં નામ પ્રદેશને લગતાં છે. એક સૌરાષ્ટ્રિક અને બીજું દારદ. સૌરાષ્ટ્રિક એટલે સૌરાષ્ટ્રનું અને દારદ એ દક્ષિણ બહુચિસ્તાનનો ભાગ છે. નાગની પેઠે વિષ પણ પાતાલનાં ગણવાનો રિવાજ છે. એટલે આ નામો પણ બહુચિસ્તાનથી ગૂજરાતનો કિનારો નિર્દેશ કરે છે. ૫૨ વધારામાં સિદ્ધ નાગાહુને રસસિદ્ધિને માટે પાતાલમાં વાસ કરેલો અને વાસુકિ નાગે માળા આપેલી એવી કથા છે. જૈન કથા પ્રમાણે નાગાહુનું પાદલિખાચાર્યનો સમકક્ષિન અને રસસિદ્ધિ માટે એમની પાસે રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે શત્રુંજય-પાલિતાણા પાસે એ રહેલો હોવો જોઈએ. રતંભન-પાર્શ્વનાથની કથામાં નાગાહુન રતંભનપુત્ર-શેઠી નદીને કિનારે રસનું રતંભન કરે છે એમ લખેલું છે. એટલે રસસિદ્ધિ માટે નાગાહુન પાતાલમાં આવ્યો તે ગૂજરાતને કિનારે આવ્યો એમ કહી શકાય. ૫૩ સાત પાતાલોમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્રનું માત્ર એક વિતલ પાતાલ કહેલું છે. ૫૪ એટલે ગૂજરાતનો કિનારો અગર

૪૮ એક વડનગર પાસે, બીજું ગુપ્તક્ષેત્ર ખંભાતમાં, ત્રીજું પ્રભાસક્ષેત્રમાં, કોઈ એ ક્ષેત્રને દક્ષિણમાં પણ લઈ જાય છે. મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર જોકે કિનારાના ભાગમાં હશે એમ રપથ થવા છતાં તદ્દન ચોક્કસ સ્થળનિર્ણય થઈ શકતો નથી. ખંભાતના અખાતના મૂળ પાસે ગોપનાથ કે એવી જગ્યાના કિનારા પાસે મૂળ એ ક્ષેત્ર હોય કે અખાતના કિનારા ઉપર પણ હોય.

૪૯ વરાહમિહિર-બૃહત્સંહિતા, અ. ૧૪. નક્ષત્ર કૂર્મ વિભાગ.

૫૦ વડવાનલ અને ઔર્વાનલ સરસ્વતીને લગતી કથા માટે જુઓ રક. પુ. પ્રભાસખંડ.

૫૧ અમરકોય. નાનાર્થ વર્ગ. ઔર્વાનલેડપિ પાતાલમ્ ॥ એને વડવાનલ સાથે સંબંધ છે. મેઢિનીકોષમાં કહે છે કે પાતાલ નાગલોકેત્યાદિવરે વડવાનલે ॥ આમ પાતાલ નાગલોક વિષર વડવાનલ બધા પર્યાય છે.

૫૨ અમરકોય : પાતાલવર્ગ. દારદને માટે ટીકામાં લખે છે કે દારદો વિષમેદે સ્થાવ પારદે હિગુલે પુમાન્ ॥ એટલે પારત અગર હિગુલ દેશ-દક્ષિણ બહુચિસ્તાનનો કિનારો વ્યક્ત થાય છે.

૫૩ આ કથા આગળ 'અલિધાન' પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છોએ. પ્રભાવક ચરિત્ર અલયદેવ પ્રબંધ, અને તીર્થકંપમાં એ વિશે હકીકત મળે છે અને બીજાં જૈન લખાણોમાં પણ મળે છે.

૫૪ જુઓ ભાગવતનો ઉપરોક્ત ઉલ્લેખ. અને પૌરાણિક કથાકોષમાં હાટકેશ્વર શબ્દ. આ ઉપરથી સમજશે કે પાતાલના મોટા અને અનિશ્ચિત (Vague) વિસ્તારમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર અથવા ગૂજરાતનો કિનારો એ એક માત્ર ભાગ છે.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૨૬

એનો એક ભાગ સાતમાંથી એક પાતાલ ગણાવું હતું એમ સમજાય છે. આ ઉપરથી સાતે પાતાલ સાથે લેતાં ઈરાનના કિનારાથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના અમુક ભાગ સુધી પાતાલની અનિશ્ચિત મર્યાદા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. વૈદિક સમયનું અધોભુવન અથવા નીચ્ય દેશ તો સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ, એટલે સિંધથી ગુજરાતના કિનારાનો પ્રદેશ એમ જ સિદ્ધ થાય. પાછળથી પુરાણોએ મર્યાદા અનિશ્ચિત વધારી. આર્યો (દેવો) અને અસુરોના યુદ્ધમાં અસુરો નદીઓ-સિંધુ-સરસ્વતી-દ્વારા ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં નાઠા અને આર્યો વહાણવટામાં અસુરો જેટલા કુશલ ન હોવાથી પાછળ ન જઈ શક્યા ૫૫ એટલે સિંધુ સરસ્વતી નદીનાં-મુખોના પ્રદેશને અધઃ, નીચ્ય, અધકારમય પ્રદેશ ગણી એને અસુરોના વાસ તરીકે અને અસુર જાતિના એક ભાગ નાગલોકના વાસ તરીકે ગણ્યો. સિંધુમુખના પાતાલનગર ઉપરથી પુરાણોએ એને પાતાલ નામ આપ્યું.

પાતાલ, નાગલોક અને સમુદ્ર

હવે પાતાલનો નાગજાતિ સાથે અને તે બન્નેનો સમુદ્ર સાથે જે સંબંધ તે જોઈએ. પાતાલ અને નાગલોકનું તાદાત્મ્ય આગળ સિદ્ધ કરેલું છે. એ બન્નેનો સમુદ્ર સાથેનો યોગ પાતાલને પંચળમાં કે તાર્તરીમાં કે એવી બીજી કોઈ જગ્યાએ ન મૂકવા માટે પૂરતો છે. નાગલોક એટલે નાગદ્વીપ. એનો પૌરાણિક સ્થળાંતરણ ભારતવર્ષની નૈઋત્યે થયો છે. બીજા એક ઉદ્દેશ્યમાં નાગદ્વીપ ને લંકાની ઉત્તર પશ્ચિમે-વાયવ્ય ખૂણામાં-મૂકેલો છે એ પણ એ વાતને ટેકો આપે છે. ૫૬ મહાભારતમાં સમુદ્રને નાગનાં આલય કહેલો છે. મહાવંશમાં સમુદ્રના શાળ વરુણને અને સાગરને બન્નેને નાગરાજ કહ્યા છે, અને એમનો સંબંધ નાગદ્વીપ સાથે યોગ્ય છે. ૫૭ બૌદ્ધો પશ્ચિમનો સ્વામી આપણા વરુણની પેઠે વિરપાક્ષ નામના નાગને માને છે. ૫૮ નાગદ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાગો, અસુરો અને ગંધર્વો રહે છે એમ બૌદ્ધ પરંપરા છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ પરંપરાઓ (traditions) નાગને મુખ્યત્વે સમુદ્ર, તળાવ, સરોવર, નદી, ઝરા, વગેરે જળની જગ્યાઓનો અધિષ્ઠાતા ગણે છે. ૫૯ આ બધું નાગજાતિનો ખાસ કરીને સમુદ્ર અને નૌયાન સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. અસુરજાતિના પેટા ભાગ રૂપે આ નાગજાતિના હાથમાં વૈદિક સમયમાં, આર્યો-અસુરોની લડાઈઓ વખતે, અસુરોનું વહાણવટું અને નૌકાદૈન્ય હતાં. ૬૦ નાગજાતિનું જોર વૈદિક સમયમાં કારમીરથી ગુજરાતના કિનારા

૫૫ Asura in India: By A. Banerji Shastri P. 54. "Of set purpose the Aryan in Yajur. veda ignores the Asura. Except as refugees in outer darkness. The nether regions under the sea, thought those who could not follow them across the water."

૫૬ Vogel: Indian Serpent Lore: P. 119.

૫૭ મહા. આદિ. અ. ૨૧-૬ અને અ. ૨૫-૪. બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ એ પ્રમાણે છે. બુદ્ધો Vogel: Indian Serpent Lore. P. 32. રક્. પુ. કૌ. ખં. અ. ૧૬માં તારક સાથે દેવો લડવા આવ્યા એમાં જોરો વરુણ નાગ ઉપર બેસીને આવ્યો એમ લખ્યું છે. (શ્લોક. ૫૬). એ યુદ્ધ પુરાણ પ્રમાણે ખંભાત આગળ થયું તે જોયું.

૫૮ એ જ પૃ. ૩૨. સમુદ્ર અને નાગ તથા વરુણનો આ સંબંધ સ્પષ્ટ છે.

૫૯ Vogel: Indian Serpent Lore. P. 3. "Their power over the element of water, Nagas are essentially water spirits." પર્વતવાસી નાગ એ નાગલોકિની એક ખાસ પેટાજાતિ છે. જૂન-અહિ પર્વતવાસી હોવાનો વેદનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી પર્વત નાગનો નિવાસ એમ થયું હશે. અને નાગ-પર્વત ઉપરથી પણ થયું જણાય છે. પરંતુ નાગો મોટે ભાગે સમુદ્ર-જળ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.

૬૦ Asura in India: P.P. 92-93. નાગો અસુરોનો એક ભાગ હતા. શ્રી મેનરજ શાસ્ત્રીએ ઘણા આધારો આપી આ અર્થ કરી છે. કૃત્તીક યુગ્યવળ પણ ઊભી કરી છે. પરંતુ મુખ્ય વાત બરોબર છે.

૨૩૦

પરિશિષ્ટ ૭

સુધી હતું. અસુર-નાગોની હાર થતી ગઈ તેમતેમ તેઓ ઉત્તરના આર્યસત્તાના મુઘકો છોડી એમની પોતાની સત્તાનાં અને જળને રસ્તે જ જઈ શકાય તેવાં સ્થળો-પાતાલ-ગૂંજરાતથી સિંધના કિનારાએએ આવીને વસ્યા અને આર્યો અનેક સહીઓ પછી જેમ દક્ષિણમાં વધતા ગયા તેમતેમ નાગ-અસુરો દક્ષિણ હિંદમાં આગળ ચાલ્યા ગયા. દક્ષિણ હિંદમાં નાગજાતિની સત્તા વખતે એમની એક શાખા બળવાન વહાણવદી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી. ૧૧ એટલે નાગોની વધેલી સત્તા વખતે કાશ્મીર સુધી તેમનો વાસ છતાં, અને પડતી વખતે છેક દક્ષિણમાં ગયા છતાં, વૈદિક સમયમાં અને દક્ષિણમાં જતાં પહેલાં તેમનાં મુખ્ય શાણાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ-ગૂંજરાતથી સિંધના કિનારા સુધીના પ્રદેશ-ઉપર હતાં. એટલે નાગો-અસુરો ગૂંજરાત કાઠીઆવાડ કચ્છના પ્રદેશમાં એક સમયે-હાલની હિંદુ વર્ણમાં ન ઓળખી શકાય તેવી રીતે તેમનું મિશ્રણ થઈ જતાં પહેલાં-રહેતા હતા એમ માનવામાં વાંધો નથી. એમનું રહેઠાણ તે બધું પાતાલ.

ગૂંજરાતમાં નાગપૂજા

પૌરાણિક પરંપરા-જેમ દરેક દેશમાં બન્યું છે તેમ-બદલાઈ ગઈ ત્યારે અસુરો ભયંકર પ્રાણીઓ થઈ ગયા અને નાગો પેટ્ટે ચાલનાર સાપ થઈ ગયા ત્યારે એમની પૂજા થવા લાગી. આ નાગપૂજા હાલ દક્ષિણમાં મહેસૂર-મલબાર બાજુ ધણી છે. ૧૨ પરંતુ ગૂંજરાત કાઠીઆવાડમાં તો નાગદેવતાં જુદાં મંદિરો છે. પંજબ અને કાશ્મીરમાં નાગપૂજા છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ જુદાં મંદિરો છે કે નહિ તે જાણવામાં નથી. ઉત્તર ગૂંજરાતમાં થરાદ પાસે ધીમા ગામમાં ધરણિધર-શેષનું મોટું મંદિર છે જ્યાં હિંદુસ્તાનમાંથી લોકો બાધા મૂકવા આવે છે. ૧૩ કાઠીઆવાડમાં ચરમાલીઆજ નાગનું મોટું મંદિર ચોકડી ગામ પાસે છે. ગુગા અથવા ગોગા નામથી નાગપૂજા ઉત્તર-પશ્ચિમ હિંદમાં ધણી છે. પરંતુ ગૂંજરાતમાં કાસવા ગામમાં ગોગાનું મંદિર છે. સર્પપૂજા ઉપર મોટો ગ્રંથ લખનાર ડૉ. વૉજેલ લખે છે કે ગોગા અથવા ગુગા પંજબ બાજુનો કોઈ પૂજાતો વીર હશે. પરંતુ લોકકથા એનો વાલુકિ નાગ સાથે સંબંધ જોડે છે. વળી ડૉ. વૉજેલ ગોગા ક્યારે થઈ ગયા તે બાબતમાં બેવળ લોકમાન્યતાએ આપે છે. તેમાં એક કથા એને પૃથ્વીરાજના વખતમાં ચોડાણ જાતિનો હતો એમ કહે છે. બીજામાં મહામુદ્ર ગ્રીચનીના સમયમાં મૂકે છે. ત્રીજામાં ચૌરંગેબના સમયમાં મૂકે છે. બધા એને વાલુકિ સાથે જોડે છે. ૧૪ જે એ દેવત્વ પામેલો વીર હોય

૧૧ Racial Synthesis in Hindu Culture: S. V. Viswanath (Trubner-London) નાગલોકનું વર્ણન. P.P. 77-81. દક્ષિણમાં કોરોમાંડલ (ચોલમાંડલ) કિનારા ઉપર નાગજાતિનું એક વખત બહુ જોર હતું. તામીલમાં નાગની પેટા જાતિનાં નામો આપેલાં છે. તેમાં એળિયાર નામની જાત વહાણવદીઓ તરીકે જાણીતી છે. આ ગ્રંથના લેખક શ્રી વિશ્વનાથ નાગોને દક્ષિણના વતની મૂળથી ગણ્યા છે. પરંતુ એ ભ્રમ છે. નાગો દક્ષિણમાં પાછળથી પ્રસરેલા છે. દક્ષિણના ખરા વતની દાસ અગર હસ્યુઓ છે. અસુરોના લેખમાં એની ચર્ચા કરી છે. શીલપદીકારમ્ નામના તામીલ ગ્રંથમાં ઉત્તરના નાગોની એક જાતિને ઉત્તમ વર્ણકરતા કહેલી છે. એ ગ્રંથમાં નાગલોક ચારસો યોજન કહે છે અને તે વર્ણન મનુષ્યજાતિનું છે. કલિપત નાગ અને કલિપત પાતાલનું નથી. એ લોક સમુદ્રમાં નાશ પામશે એમ લખ્યું છે. પણ નાગને પર્વતવાસી પણ કહે છે જે પાછળના નાગોનું વર્ણન સમજ શકાય.

૧૨ Vogel: Indian Serpent Lore. P. 272. મલબારમાં દરેક હિંદુના બાગમાં એક ખૂણામાં એક ઝાડને વધવા દે છે. તેને નાગ તરીકે પૂજે છે. તામીલ દેશમાં નાગપૂજા બહુ છે. પશ્ચિમ ઘાટના એક ઊંચામાં ઊંચા શિખર ઉપર નાગમંદિર છે. તેનું નામ મુદ્રમણ્ય છે. પર્વતનું નામ પુષ્પગિરિ છે.

૧૩ એ જ પૃ. ૨૧૮.

૧૪ એ જ પૃ. ૨૬૪.

પરિશિષ્ટ ૩

૨૩૧

તેા તે વાસુકિ સર્પ કુલનો હોય એમ સમન્વય છે. વળી દરેક કથા એને વાગડનો મૂળ વતની કહે છે, એટલે કચ્છ-ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં એનું વતન કહે છે. ૧૫ કાઠીઆવાડમાં વાસુકિ નાગ વાસંગજી નામથી પૂજાય છે. કચ્છ-કાઠીઆવાડ-ઉત્તર ગુજરાતમાં નાગપૂજા અને નાગનાં સ્થાનો ઘણાં છે. દક્ષિણ હિંદમાં નાગપદ્મજી કે નાગરકોઈજી જેવાં સ્થાનો છે પરંતુ તે ઉત્તરમાંથી નાગલોક ત્યાં ગયા પછીનાં છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડ વગેરે પ્રદેશમાં એનાં નામ નામ ધરાવતાં ઘણાં સ્થળો છે. ૧૬ કથાસરિત્સાગરમાં વાસુકિનું મોટું તીર્થ લાઠ દેશમાં છે અને ત્યાં ઘણા લોક બરાચ છે. તીર્થ પાસે મોટું સરોવર છે એમ લખ્યું છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં આહીર-રખારી-કાઠી વગેરે મૂળ નાગજાતના ગણાય છે. ૧૮ આહીર જાતિ ગુજરાતમાં એક વખત લડાયક જાતિ હોવાનું જણાય છે. ૧૯ રખારીઓ મૂળ આ જાતિઓમાં પૂજારી હોય એમ સમન્વય છે. આજે પણ ગોગના પૂજારીઓ રખારીઓ છે. હાહોદ પાસેથી જડેલા એક લેખમાં સોલંકી સમયમાં ગુજરાતના એક પ્રધાને ગોગનારાયણનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ૭૦ એટલે અગીઆ-રખી-ખારખી સદીમાં જુદું મંદિર બંધાય એટલે નાગપૂજનો મહિમા હોવા જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને ડૉ. વૉલ્ફે ધારે છે તે કસતાં ગુજરાતમાં એ પૂજા જ્ઞાતી હોવી જોઈએ અને ગોગ નામ પણ જ્ઞાતું હોતું જોઈએ એમ સમન્વય છે. ગોગના વાગડના સંબંધ અને ગુજરાતમાં પ્રાચીન સમયથી પૂજા થતી તેથી ગોગ-વાસુકિ કુલના નાગોનું પણ કોઈવાર ગુજરાતમાં ઘણું મહત્વ હોવાનું જણાય છે. નાગાજ્ઞાન-ને વાસુકિ નાગે માળા આપી એ જૈનકથા આગળ જોઈ ગયા તે પણ આહી ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એટલે નાગલોકમાં પણ ભોગવતી નગરીના રવાખી વાસુકિ કુલના સર્પરાજેનું જોર આ ભાગમાં એક

૬૫ એ જ પૃ. ૨૧૪. યુગા, ગોગ અથવા ગોગા બાપજીના નામથી ઉત્તર ગુજરાતમાં સર્પપૂજા બહુ થાય છે; અને રખારીમાં યુગાનો 'વાયરો' આવે છે; અને સર્પદંશ એ લોક કોતારે છે. કાસવાના ગોગનું મંદિર મોટું ગણાય છે. નવાઇની વાત એ છે કે ડૉ. વૉલ્ફે યુગા અથવા ગોગ ઉપર લંબાણથી લખ્યા છતાં અને ગોગ વાગડનો વતની કહ્યા છતાં ગુજરાતમાં એની પૂજા સંબંધી એક અક્ષરે લખ્યા નથી જ્યારે પંજબ આદિમાં બહુ પૂજાય છે એમ લખ્યું છે. પંજબમાં યુગાને સુસલમાનો પણ યુગાપીરને નામે માને છે. યુગાનો વાયરો રખારીઓને આવે છે, અને એ લોકોને આહીર સાથેના સંબંધ પણ સ્પષ્ટ છે. ૧૧ Vogel: Indian Serpent Lore P. 268. Mr. Watsonના Places of Snake Worship in Kathiawar એ લેખને ઉલ્લેખ કરે છે. થાનમાં નાગમંદિર છે. ત્યાં વાસુકિની મૂર્તિ ત્રણ માથાની છે. તલસાણામાં પ્રતિક નાગનું મંદિર છે; ચૂડામાં ચોકડીયામમાં દેવાનિક ચરમાડીઆનું મંદિર છે; નાગધન્વન (નાગધનિયા) નાગસીરી જેનું નામ નાગપત્તન છે તે પણ નાગનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. બૂજ જુનગમપુર-કચ્છ નાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નાગપત્તન પૂર્વ પત્તન શબ્દ ઉપરથી મોટું હશે. એ મોટું બંદર હતું એમ ખિરાતે અહમદી કહે છે. એને 'ખારા' કહેલું છે તે ઉપરથી એ સાચું લાગે છે. મેવાડમાં નાગદા ગામ છે તે પૂર્વે મોટું નગર હતું. નાગદા એ નાગહુલનું અપભ્રંશ ૬૫ છે. નાગની કથાનાં બીજાં ગામ કાઠીઆવાડમાં છે.

૧૭ Vogel: Indian Serpent Lore: 202. લાટમાં આ સ્થળ કયું તે પત્તો લાગતો નથી.

૧૮ Bom. Gaz.: Gujarat Population: Hindus P. 264. આહીર શબ્દ. P. ૪૫૦માં લખે છે કે નાગોને રખપૂતો ગણ્યા છે. વળી કાઠી અને બાખરીઓને આહીરના સંબંધી કહે છે. કા. ગેઝેટીઅર P. 557માં કાઠી, બાખરીઓ, આહીર અને મેર વચ્ચે એક નથી. જોડવા તે માત્ર એમનું જ્યેષ્ઠ મોટું કુટુંબ છે. આજને અકબરીમાં કાઠીને આહીર કહ્યા છે આહીર ને આહીર એક છે.

૧૯ ભાવનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ-૧. નવાનગર જુંદાગામ આગળ રુદ્રસિંહ ક્ષત્રપના સેનાપતિ આહીર બાહકનો લેખ.

૭૦ આ લેખ ડૉ. હ. હ. ધ્રુવને જડેલો. તેમણે શુદ્ધિકરણમાં છપાવેલો એમ યાદ છે. આ લખતી વખતે શુદ્ધિકરણ ન મળી શકવાથી ચોક્કસ અંકને આધાર નથી આપી શકો.

૨૩૨

પરિશિષ્ટ ૩

વાર સાંઈ હશે એમ જણાય છે, આ બધો વિચાર સાથે કરતાં અને ઉપરની તમામ લોકકથાઓ અને પૌરાણિક ઉદ્દેશોની ચર્ચા ક્યાનમાં લેતાં ગૂજરાત કાઠીઆવાડ કચ્છના પ્રદેશો-ખાસ કરીને કિનારા, નાગો અને અસુરોનાં વતન એક વખત હતો અને પૌરાણિક પાતાલના ભાગ ગમસ્તિમત અને નાગદ્રીપ એ બંને હિંદના આ કિનારા સાથે ઘણું નિકટનો સંબંધ હતો તે પણ વ્યક્ત થાય છે.

ભોગવતી

આ નાગોની પાતાલમાં આવેલી નગરી-વાસુકિની રાજધાની તે ભોગવતી. નારદે કરેલા ભોગવતીના વર્ણનમાં એને અમરાવતી જેવી કહેલી છે. ૭૧ સ્વર્ગ કરતાં ત્યાં વધારે સુખ હતું. મહાભારતમાં પોતાની કન્યા માટે વર શોધવા જતા ઈંદ્રના સારથી માતલી સાથે નારદ પાતાલમાં ગયા તેનું વર્ણન છે. પૃથ્વી ઉપર ભતરી વરુણ જલરાજ પહેલો આવ્યો પછી નાગલોકમાં આવ્યા. ૭૨ આનો અર્થ ઉત્તર હિંદમાંથી સિંધુને માર્ગે પાતાલમાં આવતાં પાતાલનગર અથવા સિંધુમુખ આગળથી સમુદ્ર શરૂ થયો તે વરુણલોક. સિંધુ-મુખ આગળ વરુણ અથવા સવિતરાજ ૭૩ તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાંથી પાતાલની મર્યાદા શરૂ થઈ એમ સમજવાનું. આગળ જતાં સાતમાંથી એક પાતાલમાં આવેલી ભોગવતી નગરીમાં એ બંને આવ્યા. એટલે સિંધુના મુખથી સમુદ્ર મારફતે કાઠીઆવાડ ગૂજરાતને કિનારે આવતું તેનું એ સૂચન છે. ભોગવતીને કેટલાક દક્ષિણમાં પર્વત ઉપર ગણે છે. ૭૪ કેટલાક પ્રયાગ પાસે કહે છે ૭૫ પરંતુ એ માન્યતા પરંપરાથી અવળી છે. પાતાલ અને ભોગવતીને સમુદ્રની સાથે જ સંબંધ છે. અહીં એક બીજા વાત તિયારવા જેવી છે. ભોગવતી નામ સરસ્વતી નદીનું છે. ૭૬ અને એને નાગલોકની એક નદી કહેલી છે. ૭૭ હાટકેશ્વર વર્ણનમાં

૭૧ Vogel: Indian Serpent Lore P. 83.

૭૨ એ જ પૃ. ૮૨. અહીં નાગલોકમાં માતલી અને નારદ ક્યાં એમ લખતાં કહે છે. ત્યાં વરુણના રાજ્યની સત્તા ચાલે છે એમ લખ્યું છે. એ રીતે વરુણનું રાજ્ય એટલે સમુદ્રનો સંબંધ નાગલોક અથવા પાતાલ સાથે જોડે છે. ત્યાંથી દૈત્યોના હિરણ્ય-પુરમાં ઘઈ સુપર્ણ ગરુડોના દેશમાં ગયા એમ લખે છે. સુપર્ણ ગરુડો સ્વભાવે કૂર હોવાથી ક્ષત્રીય જ રહે છે. બ્રાહ્મણ ઘઈરાકતા નથી એમ કહે છે. આ વર્ણન આ નાગો, ગરુડો, અસુરો-દૈત્યો વગેરે પ્રાણીઓ હાલ માનીએ છીએ તેવાં નહિ પણ મનુષ્ય જાતિના હતા એમ ખતાવે છે. આ બધું વરુણના રાજ્યમાં-પાતાલમાં છે.

૭૩ જુઓ નંદલાલ દે કૃત Dictionary of ancient Indian Geography. પાતાલ શબ્દ.

૭૪ રા. ખા. ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર એમના 'South Indian Culture' અને એણે હિંદને આપેલા કાળો એ ગ્રંથમાં જવાનું શ્રી ભોજનગર તે ટોલેમીનું Argyre અને એ ઉરગપુર અને એનું Alternative ભોગવતીપુરમ્ હોય કે જે ઉપરથી શ્રી ભોજપુરમ્ થયું હોય વગેરે દલીલો કરે છે તે નિરાધાર છે. એ દલીલો લાઠને બંગાળામાં મૂકવા માટે મહાવંશમાં સુપારગ આવે છે તે પ્રસિદ્ધ સોપારને બદલે સુ-પાર સારો કિનારો અર્થ લઈ જવા-સુમાત્રામાં મૂકે છે તેના જેવું નિરાધાર છે. એમના ઉપરોક્ત ગ્રંથનું પૃ. ૩૭૪-૫ જુઓ. Vogel: Indian Serpent Lore P. 201-2. રામાયણ કિર્તિક્ષા-કાંડને આધારે લખે છે. આ પર્વત ઉપરની ભોગવતીનગરી અન્ય પુરાણોની સમુદ્રની નગરીથી ભુદી અને નાગલોકો દક્ષિણમાં ગયા પછી ખેસાડેલી છે.

૭૫ મહાભારત વનપર્વ (નિર્ણયસાગર) અ. ૮૩. શ્લો. ૭૭ અને ૮૬ ભોગવતી વાસુકિનું તીર્થ અને પ્રજાપતિની વેદી એમ લખે છે. આ માન્યતાને સમુદ્રમાં ભોગવતી છે એ માન્યતા સાથે વિરોધ છે અને વાસુકિતીર્થ સરસ્વતીતીરે નાગધનવન્માં છે એમ મહાભારતનો પોતાનો (શબ્દ્યપર્વ) વિરોધ છે. એટલે પ્રયાગ પાસે ભોગવતી મૂકીને મહાભારતે પોતાનો જ વિરોધ કરી સરસ્વતી નાશ થયા પછી ઘણે વખતે એ વાત ઉમેરી લાગે છે.

૭૬ જુઓ શ્રી દેરાસરી કૃત પૌરાણિક કથાકોષ અને Vogel: Indian Serpent Lore 201-2.

૭૭ પૌરાણિક કથાકોષ; ભોગવતી શબ્દ. નાગલોકની નદી ઉપરાંત રવધુનીના ત્રીજે આંધ પણ એને કહે છે અને રવધુનીના

પરિશિષ્ટ ૩

૨૩૩

વિતલ પાતાલમાં ભોગવતી નદીને તીરે હાટકેશ્વર આવેલા છે એમ લખેલું છે. ૭૮ હાટકેશ્વર મૂળ નાગ-લોકોના દેવ છે એમ પણ પુરાણ કહે છે. ૭૯ પાતાલ, હાટકેશ્વરસ્ત્રેત્ર, પ્રભાસસ્ત્રેત્ર ગુપ્તસ્ત્રેત્ર-ખંભાત, નાગલોક અથવા નાગદ્વીપ અને આનર્ત દેશ એ બધું એક જ અથવા એક બીજાનાં અત્યંત સાહચર્યમાં છે એ આગળ જોયું. અસલ હાટકેશ્વરસ્ત્રેત્ર એ નાશ પામ્યું છે એમ પુરાણો લખે છે તે સરસ્વતીના મુખપ્રદેશની લગભગમાં ગુજરાત કાઠીઆવાડના કિનારાના સાંનિધ્યમાં હોતું જોઈએ એ પણ આગળ જોયું. તે એ બધાના સાહચર્યવાળી નાગલોકના દેશની રાજધાની પણ એ જ પ્રદેશમાં હોય એમ માનવાને વાંધો નથી. એ નામની નદી હોય તે નામનું શહેર તેને કિનારે હોય એવા દાખલા હોય છે. ૮૦ ભોગવતી વાસુકિની નગરી અને નાગલોકની રાજધાની. ભોગવતી નાગલોકની નદી. ભોગવતી એ સરસ્વતીનું-ખાસ કરીને તેના નીચલા પ્રવાહનું નામ, અને એનો નીચલો પ્રવાહ ખંભાતના અખાતમાં ઘડને હોતો એ ચર્ચા આગળ કરી. કાઠીઆવાડમાંથી નળ અને ખંભાતના રણને મળતી ભોગવા નદી ભોગવતી નામનું અવશેષ હોઈ શકે. એ ભોગવાને બિલગંગા એટલે પાતાલગંગા પણ કહે છે. ૮૧ વળી મહાભારત એક જગ્યાએ ભોગવતી વાસુકિની નગરી પ્રયાગ પાસે મૂકે છે. એ સસુદ્રથી દૂર હોવાને લીધે પૌરાણિક પરંપરાથી જીલ્લી છે. પણ એ જ મહાભારત બીજી જગ્યાએ નાગધન્વન એ સરસ્વતીને તીરે છે તેને વાસુકિની નગરી કહે છે. નાગધન્વનનો પત્તો ન ભોગવાથી વાજેલ એ તીર્થ કુસ્ત્રેત્રમાં સરસ્વતીતીરે હશે એમ નિરાધાર વાત કરે છે. નાગધન્વન કોઈ પણ જગ્યાએ હોય તે તે ખંભાતના અખાતને કિનારે હોવાનો સંભવ છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જોયું. આ બધું એમ બતાવે છે કે ખંભાતના અખાતની લગભગમાં ભોગવતી નગરી હોવી જોઈએ. ૨૬. પુ.માં સ્તંભતીર્થમાં નારદીયસર (હાલનું ખંભાતનું નારેસર) ઉપર નાગલોકોએ પહેલાં (પુરા) તપ કરેલું-કદુના શાપનો છૂટકારો કરવા માટે-અને ત્યાં નાગેશ્વરલિંગ તળાવના ઉત્તર તટે રથાપેલું એમ લખ્યું છે. એ ખંભાતના સ્થળનો નાગ સાથે સંબંધ બતાવે છે. ખંભાતનું એક પ્રાચીન નામ ભોગવતી છે એ આ વાતને ટેકો આપે છે; જોકે એ નામ કેટલા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યું આવે છે તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ખંભાત એટલું પ્રાચીન છે કે ભોગવતી નામ ઉપર લખી તે નાગલોક અને પાતાલની ચર્ચાને આધારે ખંભાતનું જ અગર એની આસપાસના કોઈ પ્રાચીન નગરનું હોવાનો ખાસ સંભવ છે. અસલ હાટકેશ્વરસ્ત્રેત્ર હુત થયું છે અને ખંભાતની ભૂમિને ગુપ્તસ્ત્રેત્ર કહે છે. ખંભાત નામનો

સાત આધમાં ત્રીજો એક સરસ્વતી છે એટલે ભોગવતી તે સરસ્વતી ગણાય.

૭૮ એ જ હાટકેશ્વર રાજ લુઓ.

૭૯ ૨૬. પુ. કૌ. ખં. અ. ૩૬. શ્લો. ૭ થી ૯: પાતાલે સપ્તમે વાસ્તિ લિંગં શ્રી હાટકેશ્વરમ્ ॥ બ્રહ્મણ સ્થાપિતં પાર્થ સહસ્ર યોજનોદ્ધિતમ્ ॥ હાટકસ્ય તુ લિંગસ્ય પ્રાસાદો યોજનાયુતઃ ॥ સર્વ રત્નમયો દિવ્યો નાનાર્ધર્થ વિભૂષિતઃ ॥ તત્ત્વાર્ચયન્તિ તલ્લિંગં નાનાનાગેન્દ્રસ્તમાઃ ॥ અ. ૬૩માં ખર્ચરિક પાતાલમાં લય છે ત્યાં પણ રત્નમય લિંગનું નાગલોક સેવન કરે છે એમ લખ્યું છે.

૮૦ પહેલાં આ રિવાજ હતો. ૨૬પુરાણમાં ખંભાતનું જ નામ મહીનગર આપેલું છે. દક્ષિણમાં કાવેરીપત્તન છે વગેરે. વારાણસી, શુક્તિમતી એ પણ નદી ઉપરથી નગરીના દાખલા છે. (Geo. Dic. of An Ind.)

૮૧ બિલગંગા માટે લુઓ કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૨૬૮. સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહની અને તે ઉપરનાં તીર્થોની પરંપરાના કેવી રીતે ટુકડા થઈ ગયા છે તે ચર્ચા કરી છે. પાટણ સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી અને સાબરમતી વગેરે એ પ્રવાહના ટુકડા ઉપરાંત એ બંને નદીઓએ તીર્થો પણ વહેંચી લીધાં છે, તેમ એ પ્રવાહને રસ્તે બીજા બાજુ ભોગવા નદીએ ભોગવતી નામ ભળવી રાખ્યું છે. ભોગવા નદી નળ અને ખંભાતના રણને હાલ મળે છે.

૨૩૪

પરિશિષ્ટ ૩

રંડભતીયૈ સાથે સંબંધ અને રંડભ એ હાટકેશ્વરની પેઠે આદિ લિંગ-સુવર્ણનું લિંગ એ બધું પણ સ્વયં છે. ૮૨ અને એ બધાનું સાંનિધ્ય પણ સ્વયં છે. વૈદિક કાલની પરંપરા ગ્રાંખી ધ્યાનમાં લઈ મધ્ય દેશમાં બેસી ભૂગણ લખનાર પુરાણકારને સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશો અને તેની આસપાસના મુલકો, સમપાતાલ અને એની નગરી ભોગવતી, વગેરે સમુદ્રના ગર્ભમાં લાગે એ શક્ય છે. તે સમયે સમુદ્ર જેવી મોટી નદીઓ મારફતે જ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં જવાનું એ બેઈ ગયા.

પાતાલ અને પશ્ચિ

પશ્ચિ ભતિના લોકને પુરાણોએ પાછળથી દૈત્ય એટલે યાતુધાન વર્ગના ગણ્યા છે. વેદમાં એ લોક એક વેપારી વર્ગ જેવા સામાન્ય માણસો છે તે રૂપ છે. વૈદિક યજ્ઞયાગાદિ ન કરનારા અને બ્રાહ્મણોને ન સંતોષનારા અને સખ્તાઈથી વ્યાજ લેનારા હોવાથી દૈત્ય વર્ગમાં ગણાઈ નિંદાયા. આ પશ્ચિઓ એ ઈન્ડિયન ભતિના વેપારી, એ જેમાંથી વણિજ અને હાલનો વાણીઆ શબ્દ આવેલો છે તે, એમ વિદ્વાનો માને છે. આ ઈન્ડિયનોનું વતન કયું તે બહુ વાદગ્રસ્ત વિષય હોઈ અહીં અર્થાને સ્થાન નથી. પરંતુ વતન તરીકે નહિ તેા વસવાટ તરીકે પણ સિંધુ અને સરસ્વતીના તટ પ્રદેશો ઉપર એ લોક રહેતા અને આર્યોના

૮૨ આગળ લિંગપૂજા અને રંડભતીયૈના પરિશિષ્ટમાં આ આખત ફેટલીક થયાં કરી છે. નાગરખંડ હાટકેશ્વરને બ્રહ્માએ તદા-કારમાં પૂજેલું પ્રથમ સુવર્ણલિંગ કહે છે. આનર્તના અરણ્યમાં શંકરનું લિંગ પડી ગયાની બે કથા છે તે અક્ષરશઃ પ્રભાસખંડમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં રચપ્રભાસમાં આઘ પ્રભાસતીર્થનું વર્ણન કરતાં આપેલી છે; અને નાગરખંડની પેઠે જ લખ્યું છે કે આ લિંગના પૂજનથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવાના લયથી ઇન્દ્રે પ્રભાસમાં આવી લિંગને વળી આચ્છાદિત કર્યું. એટલે નાગર અને પ્રભાસ બન્ને ખંડની કથા પ્રમાણે બ્રહ્માએ સ્થાપેલું આદિલિંગ (એટલે હાટકેશ્વર-પ્રભાસખંડમાં એ નામ રૂપ નથી લખ્યું) નાશ પામ્યું છે, એ તો રૂપ છે. ખંભાતમાં શાર્વક-શૈવતીર્થ નાશ પામી ગ્રુપ થવાનું કારણ બહુ મોટા માહાત્મ્યથી ગર્વ આવ્યો તેથી ગ્રુપ થયું એમ લખ્યું છે. આઘ વગેરે પાંચ પ્રભાસ બેકે હાલ પ્રભાસની પાસે બતાવવામાં આવે છે પરંતુ આઘ શબ્દ જ પછીનું પ્રભાસ હોવાનું વ્યક્ત કરે છે. પરંપરાઓની આ બધી ગુંચવણ સરસ્વતીનું મુખ બે અક્ષર (Vagrate) રીતે પ્રભાસ પાસે મૂક્યું છે તેની લગભગમાં કોઈ મોટું આઘ શૈવતીર્થ નાશ પામી ગ્રુપ થયાનું સૂચવે છે. અને એ કારણથી એની પરંપરાઓ ભુદી ભુદી જગ્યાએ વહેંચાઈ ગઈ. આગળ ચાલતાં પ્રભાસખંડમાં લખે છે કે રૂ દૈત્યને મારવા કુમારિકા દેવી પાતાલમાં ગઈ તેનું તીર્થ પ્રભાસક્ષેત્રમાં છે અને બલદેવજી નાગનું સ્વરૂપ લઈ પ્રભાસ પાસે આવેલા પાતાલના વિવરમાં ગયા એમ પણ લખ્યું છે. કુમારિકાક્ષેત્ર ખંભાતના રચળમાં છે તે તો ભણીતું છે. અને ત્યાં પણ પાતાલનું વિવર હોવાનું કૌમારિકાખંડમાં લખ્યું છે. નાગરખંડમાં ઇન્દ્રધુમ્ન રાજાની લાંબી કથા આપી છે અને તે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવી રહ્યો અને ભત્ર્યજ્ઞ પાસે આવ્યો એમ લખ્યું છે. એ કથાતે જ વિગતથી કૌમારિકાખંડમાં આપી છે અને ઇન્દ્રધુમ્નેશ્વર મહીસાગર ઉપર છે એમ લખ્યું છે. ભત્ર્યજ્ઞ પણ રંડભતીયૈમાં પાશુપત દીક્ષા લઈ રહેવાનું લખ્યું છે. આ ગુંચવણ પણ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, પ્રભાસક્ષેત્ર અને રંડભતીયૈની પરંપરાઓ મૂળ એક પરંપરામાં નીકળી છે અને એ બધું એક જ અથવા એકમાંથી કોઈ કાળે લિખ થયેલું એમ સૂચવે છે. હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં ઇન્દ્રધુમ્ન બે ભાગ ભજવે છે તેવા કે તેથી વધારે રંડભતીયૈમાં ભજવે છે. મહી નદીનું નામ ઇન્દ્રધુમ્નનથા અને ખંભાતમાં ઇન્દ્રધુમ્નેશ્વર એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. એ કથા બન્ને ખંડમાં સરખી હોવાથી હાટકેશ્વરક્ષેત્ર રંડભતીયૈના પરમ સાંનિધ્યમાં આવે એવું સૂચન છે. ભાગવતમાં પિતલ પાતાલના હાટકેશ્વર પાર્વતી સાથે જોડું બની રહેલા છે અને એમાંથી હાટકી નદી નીકળે છે આદિ વર્ણન, રંડભ ને હિરણ્યવેતસ અને સલિલની મધ્ય રહેલું, ગુણ પ્રભાપતિ વગેરેને બંધબેસતું લાગે છે. ઋગ્વેદમાં ધૃતની નદીમાં રહેલું હિરણ્યવેતસ ભાગવતની હાટકી નદી અને હાટકેશ્વરને મળતું કહી શકાય. શિવ અને તેમના લિંગનો સંબંધ બીજા બધા કરતાં જળ સાથે વધારે લાગે છે. શિવલિંગને તો જળ થયું પ્રિય છે. આ બધાનો સારો વિચાર કરતાં શિવનાં મહાભારતમાં કહેલાં નામોમાં આ નામો વિચારવા જેવાં છે. સુવર્ણરૈત્ત્, સમુદ્ર, વડવામુખ, ઊર્ધ્વલિંગ, મેદૂજ, તરંગવિદ્, ચિત્કલિન,

પરિશિષ્ટ ૩

૨૩૫

સંસર્ગમાં આવેલા હતા એ વેદ ઉપરથી રપદ થાય છે. ભાગવત પુરાણમાં એમને પાતાલના વાસી કહ્યા છે; અને અસુરાદિ ભૂતિઓ પણ ત્યાં રહે છે એમ કહ્યું છે. ૮૩ ઉપરની તમામ ચર્ચા અને પાતાલ વાસની અસુરોની ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં પણ પાતાલ હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો એમ કહે છે. એ પાતાલ સાત છે. એમાંનાં મુખ્ય નગરોમાંનું એક નગર ભોગવતી, તે જ નામની નદીને તીરે ચિતલ પાતાલના હાટકેશ્વર સાથે ગંધ બેસવાથી, નાગલોકના અને સરસ્વતીના સાહચર્યથી, ખંભાતના અખાતને કિનારે હોય એમાં બહુ શંકા રહેતી નથી. હાલ કેઈ બીજા નગરનું બીજું નામ ભોગવતી જણવામાં નથી. દંતકથા ખરી હોય તો ખંભાતની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં ખંભાતનું નામ ભોગવતી તે આ પ્રાચીન ભોગવતી હોઈ શકે.

ભોગવતીપુર અને પાતાલને ચૂજરાત-કાઠીઆવાડ-કચ્છના કિનારા સાથે સંબંધ છે એ આગલી ચર્ચામાં જોયું. અહીં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. પૌરાણિક ભૂગોળ હાલ જે રૂપમાં લખેલી મળે

મહાલિંગ, ગ્રંથ, મહાર્ણવનિપાતવિદ, ગલરિત, નીરજ, અહિર્લુન્ધ્ય. આ નામોનો અર્થ સમજાય તેવો છે. અહિર્લુન્ધ્ય નામ તો બહુ સૂચક છે. એ નામ અગિયાર રુદ્રમાં પણ ગણે છે. એમાંનો અહિ શબ્દ સૂચક છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુદેવોના મુખોમાં અહિર્લુન્ધ્ય નામ વારંવાર આવે છે (અઞ્જૈકપાદની સાથે) અને ત્યાં એનો સંબંધ સમુદ્ર-જળ સાથે છે. એનો અર્થ Dragon (અહિ) of the deep એવો કરેલો છે. લિંગપૂજા ધણી પ્રાચીન છે એ તો સિદ્ધ થયેલી વાત છે. લિંગ અને શિવનું પર્વતો સાથે જોડાણ પાછળથી થયેલું છે. (રક. પુ. કેદારખંડ અ. ૩૧-પર્વતલિંગ.) આક્રી મૂળ તો શિવનો, રુદ્રનો અને લિંગનો સંબંધ જળ સાથે છે. એટલે રકલતીર્થ, હાટકેશ્વર, નાગલોક, વડવાસુખ, સરસ્વતીનું શ્રુતિ ધોરેનું અત્યંત સાન્નિધ્ય જણાય છે. અહીં એટલું પણ ઉમેરવાની જરૂર છે કે કૈમારિકાખંડમાં રત્નભૂમિમાં રકંદે તારકાસુરને હરાવ્યો. નાગરખંડમાં એ વાત ટૂંકામાં કહીને એ બનાવ હાટકેશ્વરસ્થાનમાં બન્યો હોય એવો દેખાવ (અ. ૭૦)માં કર્યો છે. અને અ. ૭૧ માં એ દૈત્ય પડ્યો તેથી ભૂકંપ થયો અને ચમત્કારપુર (હાટકેશ્વરસ્થાનમાં આવેલું)નાં ઘર પડી ગયાં. આખરે બ્રાહ્મણો ઉપર પ્રસન્ન થયેલા રકંદે એ નગરનું નામ રકંદપુર રાખવા કહ્યું. આગળ અ. ૨૬૪ માં રકંદે તારકાસુરને હરાવવા તૈયારી કરી તામ્રવતી નગરીમાં સોમ વગાડ્યો. (શ્લો. ૮) એમ લખ્યું છે. તો નાગરખંડનું રકંદપુર કયું? તામ્રવતી એ ખંભાત એ તો આગળ સિદ્ધ કરેલું છે. તો હાટકેશ્વરસ્થાનનું સાન્નિધ્ય કયાં? બીજું લિંગપુરાણમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવના મહાલિંગ-(રકલ)જેનો પાર પામી શકાયો નથી તેની સ્તુતિ કરતાં એક શ્લોકાર્થ આ પ્રમાણે કહે છે: હેમલિંગની સ્તુતિ બોલી પછી પંચતત્ત્વનાં લિંગ બોલી પછી કહે છે કે “સારસ્વતાય મેઘાય મેઘવાહનતેનમઃ ॥ નમો મગવતે તુલ્યં નાગાનાં પતયે નમઃ ॥ આમ શિવલિંગ સ્તુતિમાં હેમલિંગ, સારસ્વત અને નાગોનાપતિ એ બધું ખાસ સૂચક છે. અને હેમલિંગ તે રકલ તેમજ હાટકેશ્વર તે રપદ સમજાય છે. તેને માટે અહીં વાપરેલો સારસ્વત શબ્દ અને ઉપર લખ્યો તે વડવાસુખ શબ્દ પણ નોંધવા જેવો છે. વડવાસુખ શંકનું નામ અને સરસ્વતીનાસુખ પાસે તેનું ભૌગોલિક સ્થળ તે પણ આગળ જોયું. એ રકલ હાટકેશ્વર, ખંભાતના અખાત રૂપે સરસ્વતીનું શ્રુતિ અને વડવાસુખ એ બધાનું અત્યંત સાહચર્ય કે સાન્નિધ્ય વ્યક્ત કરે છે. (લિંગ. પુ. અ. ૧૮ શ્લો. ૨૪) આગળ અધ્યાય ૫૧ માં મંદાકિની નદી જ્યાં શિવ સગણ વાસ કરી રહેલા છે તેનાં વિશેષણો આપેલાં છે. શિવને સોમ કહ્યા છે ને સોમનાથ ગણવા કે નહિ તે રપદ નથી કહેલું. મંદાકિનીનાં કનકનંદા અને નંદા એવાં નામ આપ્યાં છે. અને ત્યાં હજાર બ્રાહ્મણોનું વન છે એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન અને મંદાકિની તથા નંદા નામ સરસ્વતીનાં છે. (સરસ્વતીના પ્રવાહનો લેખ જુઓ) એને પશ્ચિમ તીરે કાંઈક દક્ષિણમાં જરૂરથી છે એમ કહે છે. ત્યાં જગદેષા સાથે શંકર હમેશાં કીડા કરી રહેલા છે. આ પ્રમાણે શંકરનાં તીર્થો દરેક દ્રીપમાં પર્વત, વન, નદી અને અર્ણવ સંધિમાં આવેલાં છે એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન હાટકેશ્વર સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ ઉપર ગમે ત્યાં હશે તેને લાગુ પડે છે, અર્ણવ સંધિ શબ્દ ખાસ સૂચક છે. ટીકાકાર અર્ણવ સંધિને સમુદ્ર અને નદીનો સંગમ કહે છે. આમ અર્ણવ સંધિ ઉપર ખંભાતની જગ્યાએ શૈવતીર્થ હતું તે, અગર સોમનાથ, અગર હુમ થયેલા હાટકેશ્વર જ આવી શકે. આ અને રામેશ્વર સિવાય બીજું શૈવતીર્થ અર્ણવ સંધિ ઉપર નથી.

૮૩ ભાગવત રકં. પુ. અ. ૨૪ અને મેંકડોનેલની Vedic Index માં પાણિ શબ્દ.

૨૩૬

પરિશિષ્ટ ૩

છે તેમાં સાગરસંજ્ઞતાખંડ-કુમારિકાખંડ એ ભારત વર્ષના નવ ખંડોમાંનો મુખ્ય અને વર્ણાશ્રમ ધર્મના લોકથી વસાએલો છે. એટલે હાલનો ભરતખંડ એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે. ખંભાતના પ્રદેશનું નામ કુમારિકાક્ષેત્ર એમ એક પુરાણ કહે છે. એ સ્થળ ભરતખંડની મધ્યમાં નથી પણ પશ્ચિમને ખૂણે છે. છતાં ખંડનું નામ નાને રૂપે એણે ધારણ કરી ભરતખંડમાં મુખ્ય હોય એમ દેખાવ કર્યો છે. એ જ ભારત-વર્ષના નવ ખંડોમાંનો બીજો જે ખંડ ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ જે એની પશ્ચિમ અને નૈર્ઋત્યમાં આવેલા છે તે નામ સમપાતાલના બે ભાગ તરીકે પણ પુરાણોએ ગણેલા છે; અને એની દિશા ઉપરથી કુમારિકા-ક્ષેત્રની નજીકમાં એ દ્વીપો આવે છે. તે કોઈ સંકેત કરે કે ભારતવર્ષીય ભરતખંડના મુખ્ય ભાગ જેવું કુમારિકાક્ષેત્ર તે તેની સીમાની પાર આવેલા અન્ય દ્વીપોમાં શી રીતે ગણાય અને પાતાલમાં પણ શી રીતે ગણાય. એમ ગણીએ તે પુરાણનો પોતે લખેલી ભૂગોળ સાથે વિશેષ આવે.

સમયના મોટા અને લાંબા વિસ્તાર ઉપર છૂટી ફેલાએલી પરંપરાઓને ભેગી કરી ગોઠવનાર પુરાણ-કારનો આ બાબતમાં દોષ કાઢવો ઠીક નથી. જે દ્વીપોને ભારતવર્ષના અન્ય દ્વીપો ગણી મુખ્ય ભરતખંડથી જુદા પાડીએ છીએ તેમાંના કેટલાક આજે ભરતખંડના પોતાના જ ભાગ બની ગયા છે. દ્વીપ એટલે પણ બે બાજુએ પાણી-ચાર બાજુએ નહિ એ આગળ જોયું છે. ગાંધાર અને બ્રહ્મદેશ આદિ દ્વીપમાં જ જુદે નામે ગણાતા તે જુદેજુદે સમયે ભરતખંડથી જુદા પડી ગયા અને ભારતવર્ષની પોતાની પૌરાણિક મર્યાદા છુટ્ટ થઈ. મધ્ય દેશમાં બેસી પૌરાણિક ભૂગોળ લખનાર આ બધી મર્યાદાઓમાં અને ગ્રાંખી થએલી પરંપરાઓને ગોઠવનારો સ્ખલન કરે તે સ્વાભાવિક છે. કુમારિકાક્ષેત્ર ભરતખંડ-કુમારિકા ખંડની મધ્યમાં નથી, પશ્ચિમ ખૂણે છે છતાં તેને ખંડનું નામ આપી અગત્ય બતાવી છે તે સિદ્ધ કરે છે કે એ અગત્ય ખંડની મધ્યસ્થતાની નથી પણ વર્ષની મધ્યસ્થતાની અને એક વખતે ખંડના અને વર્ષના મુખ્ય વેષારના કેન્દ્ર તરીકેની છે. જેમ પાછળથી ગ્રન્થકાર અને હિંદને ખંભાતને નામે ઓળખતા તેમ. એટલે એ વાત તો લાક્ષણિક જ ગણવાની. પરંતુ ગભસ્તિમત અને નાગદ્વીપ ભારતવર્ષના જ દ્વીપો છે અને પાતાલના પણ ભાગ છે તે બાબતની અને તેમના સ્થળની ચર્ચા આગળ કરી તે જોતાં ભરતખંડની પશ્ચિમ છેડે આવેલું ખંભાત-કુમારિકાક્ષેત્ર આ દ્વીપોની તદ્દન પાસે કરે. વચ્ચે થઈ વહેતી સરસ્વતી નદી જ ભારતવર્ષના બે દ્વીપોને જુદા પાડતી હોય એમ ગાંધાર બ્રહ્મદેશ વગેરે ઉપરથી આપણા પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશને માટે કહી શકાય. એટલે પાતાલ કલ્પનામય થઈ ગયું અને તેના ભાગ દ્વીપો તરીકે વર્ણવાઈ ગયા તે લાંબા સમયના ગાળામાં મર્યાદાની ચોક્કસતા પાછળથી ભૂગોળ લખનાર ભળતી શકે નહિ. પુરાણોમાં એક બીજા સાથે જ આવા વિરોધો આવે છે અને અનેક દેશોની મર્યાદાઓનાં ઠેકાણાં રહેલાં નથી. આપણા લાઠ દેશની મર્યાદા જ કેટલી વિશાળ થઈ કેટલી સંકેતાર્થ છે તે ઉપરથી આ વાત સમજાય. એટલે ખંભાતક્ષેત્રનું નામ કુમારિકાક્ષેત્ર હોવા છતાં પણ તે છેડા ઉપર હોવાથી ઘણા પ્રાચીન સમયમાં તેની મર્યાદા અત્યંત સાનિધ્યના દ્વીપોમાં ગણાય અને દૂર રહી પાછળથી ભૂગોળ લખનાર ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું લખે તેમાં નવાઈ નથી. ભારતની ભૂગોળમાં આવા નાના ગોટાળા અને પાછળથી કલ્પનામય થઈ ભૂમિના પડમાં ગમેતું આખું ચે પાતાલ આ વાતને ટેકા આપે છે.

ઉપસંહાર

આ લેખમાં ઘણી બાબતોની ચર્ચા થઈ છે. એ બધી ચર્ચા અને નીચેની ટિપ્પણીઓમાં કરેલી ચર્ચા અને ખાસ કરીને ટિપ્પણ ટર માં કરેલી આદિલિંગ રક્ષ, હાટકેશ્વર, પ્રભાસક્ષેત્ર, ગુપ્તક્ષેત્ર ઈન્દ્ર-ધુમ્રની વાત વગેરેની ચર્ચા, અને આગળનાં રક્ષ અને તિંગપૂજ, અસુરો, અને સરસ્વતીનો પ્રવાહ એ ત્રણ પરિશિષ્ટોમાં કરેલી ચર્ચાઓ એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં જે જે ફક્ત થાય છે તે દ્વંકમાં સ્પષ્ટ રીતે

પરિશિષ્ટ ૩

૨૩૭

ફરી નોંધવાની જરૂર છે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) વેદકાલનું અધોભૂવન અગર નીચ્ચ હેશ તે સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખના પ્રદેશો. (૨) એ પ્રદેશો અસુર ભતિના હાથમાં હતા અને અસુરો આમાંની સાથે લડનારી એક ભતિ વિશેષ હતી. (૩) નાગલોકો આ અસુરોનો એક ભાગ-પેટા ભતિ હતી અને જલપ્રવાહ તથા વહાણવદ્ એમના હાથમાં હતું. (૪) તેથી નદીમુખો તેમને તામે હોઈ ત્યાં તેમનાં ખાસ ધાણાં હતાં. (૫) આ મુખ્ય વૈદિક નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણ-ઉપરથી નીચે વહેવાથી પણ નીચેનો ભાગ અધોભૂવન અગર નીચ્ચ હેશ કહેવાતો અને અસુરોના વાસને લીધે આયોનિ અગમ્ય અને નિંદ્ય હતો. (૬) એ સ્થળ ઉપર ઈ.સ. પૂર્વે પાતાલ નામનું નગર હતું તેની કેન્દ્રસ્થ ઉપયોગિતાને લીધે આ નીચ્ચ હેશનું પાતાલ નામ પડ્યું અને અસુરો અત્યંત નિંદ્ય થઈ આર્યશત્રુ થયા પછી આયોના સ્થળી રંગાએલા પૌરાણિકોએ પાતાલને જ્ઞમિના પડમાં ધક્કેલી કાઢ્યું, અને અસુરો ભયંકર પ્રાણીવિશેષ બની ગયા. (૭) અથર્વવેદનો સ્કંભદેવ આદિ લિંગ અને પૌરાણિક લિંગોદ્ભવમૂર્તિ-શિવ-કહી શકાય. (૮) અથર્વવેદની આર્યેતરતા અને લિંગપૂજની મૂળ આર્યેતરતા અને પશ્ચિમ એશિયાના કિનારાથી હિંદના કિનારા સુધીની તેની વ્યાપકતાથી લિંગપૂજ અસુરોની હોય એમ ગણી શકાય, અને સ્કંભ લિંગરૂપે સ્તંભરૂપે અગર બંનેરૂપે એક વખત પશ્ચિમ હિંદમાં પૂજતો હતો એમ ગણી શકાય. (૯) હાટકેશ્વર મૂળ નામલોકના દેવ, પુરાણો પ્રમાણે બ્રહ્માએ પૂજેલું આદિલિંગ અને સુવર્ણનું લિંગ, અને નાગલોકો અસુરોની પેટા ભતિ, એ નાગભતિ સ્કંભ અને હાટકેશ્વરનો કોઈ સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. નોંધ ૮૨માં આપેલાં શિવનાં નામ ખાસ વિચારવા જેવાં છે. (૧૦) સ્કંભને ગુહ્યપ્રભવતિ હિરણ્યમય કહ્યો છે. હાટકેશ્વર પ્રથમ બ્રહ્માએ ‘તદાકાર’ સુવર્ણમાં બનાવી પૂજ્યું (Realistic Linga) એ પણ સ્પષ્ટ છે. (૧૧) મોહન-જો-ડેરામાંથી ત્રિમુખ શિવ અને ‘તદાકાર’ લિંગની મૂર્તિઓ આ વાતની પ્રાચીનતા અને ભૌગોલિક વ્યાપકતા બતાવે છે. અને પાશુપત મતનો ગૂજરાતના કિનારા સાથે સંબંધ જોતાં લિંગ-પૂજના આદ્ય પ્રચારમાં આ કિનારાએ જે ભાગ ભજવેલો તે સિદ્ધ કરી તેની પ્રાચીનતા મનાય છે તેથી વધારે છે એમ પણ વ્યક્ત કરે છે. (૧૨) સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખંભાતના અખાતમાં થઈ પ્રભાસના સાન્નિધ્યમાં સમુદ્રને મળતો ત્યાં વડવામુખ નામનો હેશ હતો; આ સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહનું નામ ભોગવતી હતું, તે વિતલ પાતાલની નદી ગણાતી અને હાટકેશ્વરનું ત્યાં સાન્નિધ્ય હતું. (૧૩) આ બધા ઉપરથી હાટકેશ્વર જે વિતલ પાતાલમાં ગણાતા અને આનર્ત હેશમાં પણ ગણાતા તે સરસ્વતીના મુખ પ્રદેશ પાસે હોવા જોઈએ, સ્કંભ સાથેના મળતાપણાથી ખંભાતના સ્થળની લગભગ પણ હોઈ શકે; એ એક કરતાં વધારે વાર હુમ્મ થયા-એટલે એ પૂજનો વૈદિકોએ નાશ કર્યો-અને સ્કંભક્ષેત્ર પણ ગુપ્તક્ષેત્ર થયું. (૧૪) આમ થવાથી પાછળના પૌરાણિકોએ આખી પરંપરાના ટુકડા કરી દરેક ક્ષેત્રો જુદાં કર્યા. આ ટુકડા થએલી પરંપરાઓ મૂળ એક મોટી ખીના વ્યક્ત કરતી હોય તો સ્કંભતીર્થ સોમનાથ અને હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર એ બધાને એક કરતું કોઈ મોટું શૈવતીર્થ ગૂજરાતને કિનારે સરસ્વતીના મુખના પ્રદેશમાં હોતું જોઈએ. (૧૫) પાછળ અસુરોના પરિશિષ્ટમાં કરેલી સ્કંદ વિશેની ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈ સ્કંદનો ખંભાતના સ્થળ સાથેનો સંબંધ ખાસ નોંધવા જેવો છે. નાગરખંડના સ્કંદપુર અને તામ્રવતીના ઉશ્કેળે પછી નોંધવા જેવો છે. સ્કંદ માહેશ્વર ધર્મેનો ઉપદેશ કર્યો એમ પુરાણ પોતે કહે છે. અહીં એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે કે સ્કંદની મોટા દેવ તરીકે પૂજા દક્ષિણ હિંદમાં છે. એ હેશમાં પેરીય પુરાણ (મોટું પુરાણ) નામનાં તામીલ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે બૌદ્ધ અને જૈન મતોનું જોર હિંદમાં બહુ હતું તે દક્ષિણ હિંદમાં સ્કંદે તોડ્યું અને ઉત્તર હિંદમાં કુમારિલ ભટ્ટે તોડ્યું. સ્કંદ દેવ તરીકે પૂજવા છતાં આટલી ઐતિહાસિકતા રહી ગઈ છે. એ પાછળ કરેલાં અનુમાનને ટેકો આપે છે. સ્કંદની ઐતિહાસિકતા

૨૩૮

પરિશિષ્ટ ૩

ઠરે તો પણ તેનો સમય ઠરાવવો બહુ મુશ્કેલ છે પણ તે બહુ પ્રાચીન છે એટલું તો ખરું. શૈવમતી-નો આઘ પ્રચાર યુજરાતના કિનારા ઉપર થયો એ વાતને આ હકીકતનો પણ દેશ મળી શકે. અને ખંભાતના અખાતના સાન્નિધ્યમાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં કોઈ મોટું શૈવતીર્થ હતું અને હાલના સ્વરૂપમાં નહિ તો કોઈ જુદા સ્વરૂપમાં શિવ અને લિંગપૂજા વેદકાળ જેટલી જ જૂની હતી અને વૈદિકા તથા પાછળથી જૈન, બૌદ્ધા ને વળી પાછા વૈદિકા એમ બધાના એ લોક સાથે ઝઘરા થતા એ બધું ચક્રિત થાય છે.

આ પ્રમાણે મુદ્દા આગલી ચર્ચામાંથી નીકળે છે. અને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારે કરેલાં આ અનુમાનો જો ખરાં હોય અગર ખરો રરતો બતાવનારાં હોય તો એ ઉપરથી એટલું તો જાણાય છે કે યુજરાતનો કિનારો ઘણા પ્રાચીન સમયથી વસ્તીવાળા અને સુધરેલા ઉદ્યાંગી અને વેપારી વર્ણના વસવાટવાળો હોવો જોઈએ. ખંભાતનું સ્થળ અસલથી સમૃદ્ધ, કેન્દ્રરૂપ, અને ધાર્મિક સ્થાનરૂપ હોવું જોઈએ અને આઘ લિંગપૂજાના સ્થાનરૂપ પણ હોવું જોઈએ. હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારા પાસે બીજા બેટ પણ હોવા જોઈએ અને એ પ્રદેશની બૂગોળ આજ છે તેથી કાંઈક જુદી પણ હોવી જોઈએ. આ અનુમાનો હિંદના કોઈ પણ સ્થળ કરતાં આ પશ્ચિમ કિનારો વધારે જૂની સંસ્કૃતિવાળો અને પાછળથી બ્રમણયુગમાં એ સંસ્કૃતિને ચારે તરફ વહેંચનારો હોવો જોઈએ અને ખંભાત અગર એ સ્થળે જે નામે જે શહેર હોય તેણે એક વખત આ બધી બાબતોમાં ઘણા ઉપયોગી ભાગ ભજવેલો હોવો જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૧

ખંભાતના રાજવંશની વંશાવળી

(૧) મિરન્તે જ્ઞદર નજમુદ્દીલા મોમીનખાન — લક્ષસંબંધ અલીઅબિગમ સાથે—અલીઅબિગમતે મિરન્તે અખડુલ્લુહસેન પહેલા (બિહિશતનશીન થયા ઈ. સ. ૧૭૪૩માં) દેહસામી મોમીનખાન, ગુલરાતના દીવાન (૧૭૨૩-૨૮)નાં પુત્રી

(૨) મુફ્તીઆરખાન—મુરદીન મહમ્મદખાન
મોમીનખાન બીબ (બિહિશતનશીન ૧૭૮૩)

(૩) એમજે દત્તક લીધેલા તે મહમ્મદ કુલીખાન (મિયાં મન્સુ)

તે ઈ. ૧૭૪૩-૪૮માં ખંભાતના સુબા હૈનુલ અબેદીન નજમખાન (બિહિશતનશીન ૧૭૮૬)ના પુત્ર—લક્ષસંબંધ જોગની ખાનુમ (તેમજે તથા તેમનાં પત્ની કુર્બા ખાનુમે—મોમીનખાન બીબનાં બહેને—હજીરી મોલા કરેલા.) (મોમીનખાનની પુત્રી)સાથે

(૪) ફતેહઅલીખાન—નજમુદ્દીલા, સુમતાહુદમુદ્દક
મોમીનખાન ત્રીબ (બિહિશતનશીન ઈ. ૧૮૨૩)

(૫) બંદેઅલીખાન—મોમીનખાન
ચોથા (બિહિશતનશીન ઈ. ૧૮૪૧)

ચાવરઅલીખાન

(૬) હુસેનચાવરખાન—મોમીનખાન પાંચમા (બિહિશતનશીન ઈ. ૧૮૮૦)

(૭) જ્ઞદરઅલીખાન સાહેબ—મોમીનખાન
નજુમખાન મુરદીન મહમ્મદખાન ફતેહઅલીખાન બાકરઅલીખાન બંદેઅલીખાન અલીચાવરખાન
છઠ્ઠા (બિહિશતનશીન ઈ. ૧૮૧૫)—લક્ષસંબંધ
થોથો સિંઘદરજ્ઞાં બેગમ સાહેબા સાથે. (પહેલું લગ્ન મહમ્મદીપદ્મધુના મૌલવી સાહેબનાં પુત્રી સાથે થયેલું.)

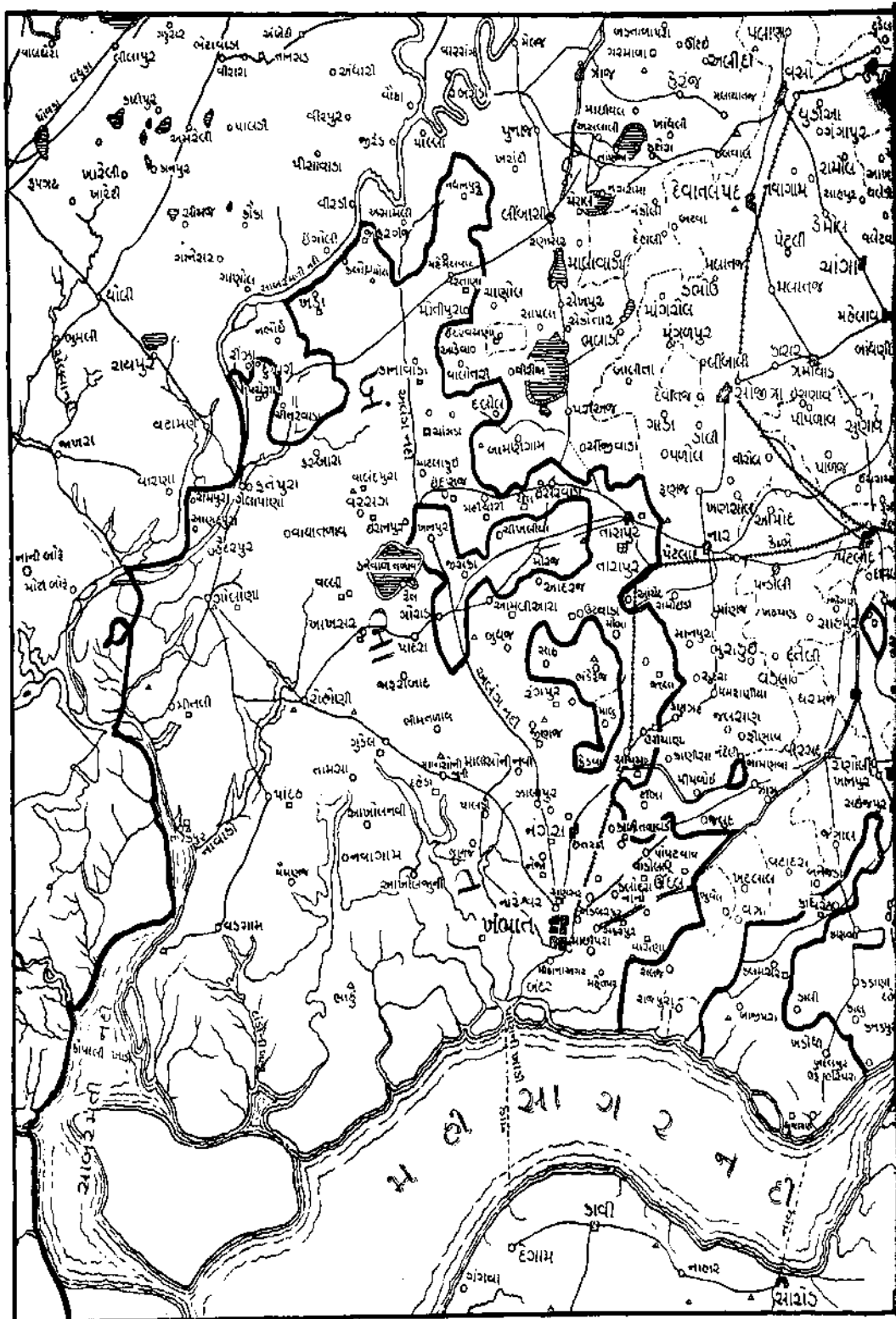
(૮) નેક નામદાર નજમુદ્દીલા, સુમતાહુદમુદ્દક, મોમીનખાન બહાદુર, દિવાલઅબ્દુલ હુસેનચાવર
ખાનસાહેબ બહાદુર, મોમીનખાન સાતમા—હાથના નવાબ સાહેબ; તખ્તનશીન ઈ. સ. ૧૬૩૦.

પરિશિષ્ટ ૬

ખંભાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી

૧ તારાપુર	૩૦ કળમસર	૫૯ ખાકસર
૨ નગરા	૩૧ ખડોધી	૬૦ ભદ્રાબાદ
૩ નેબ	૩૨ ધુવારણ	૬૧ ખાદરા
૪ ભક્ષાપુર	૩૩ હરિપુરા	૬૨ રહેલ
૫ નવાગામ વાંઝા	૩૪ કાંધરેડી	૬૩ વદલી
૬ મોતીપુરા	૩૫ હલેલી	૬૪ મોતલી
૭ ગોકુલપુરા	૩૬ નહેલી	૬૫ ગોલાણા હેદરપુરા સાથે
૮ રંગપુર	૩૭ શાહપુર	૬૬ આલુંદપુર
૯ જીજી	૩૮ ધાંગળી	૬૭ ગતિયાણા
૧૦ મુથેજ	૩૯ શકરપુર	૬૮ રતેહપુરા
૧૧ આમલીઆદરા	૪૦ મહેતપુર	૬૯ રામપુરા
૧૨ માલપુર	૪૧ જીજી	૭૦ વાધા તલાવ
૧૩ આદરજ	૪૨ દહેડા	૭૧ ઈસનપુર
૧૪ ટોલ	૪૩ પાલડી	૭૨ વરસડા
૧૫ મહીયારી	૪૪ સોખડા	૭૩ કન્સારા
૧૬ ઈસરવાડા	૪૫ માલાસોની	૭૪ પચેગામ
૧૭ હરવાડા	૪૬ ભાટતલાવડી	૭૫ ખડા
૧૮ જલ્લા	૪૭ બીમતળાવ	૭૬ મોટા કલોદરા
૧૯ મોલા	૪૮ જીની આખોલ	૭૭ ભદ્રજીજ
૨૦ હરિયાણા	૪૯ નવી આખોલ	૭૮ નધાનપુર
૨૧ સાયમા	૫૦ નવાગામ બહારા	૭૯ મહેમદાવાદ
૨૨ કાળી તળાવડી	૫૧ તામસા	૮૦ વરતાણા
૨૩ છતરડી	૫૨ હસનપુરા	૮૧ કાનાવાડા
૨૪ કંસરી	૫૩ મુડેલ	૮૨ રસાણપુર
૨૫ નાના કલોદરા	૫૪ વરજીજ	૮૩ ઈદરવરણા
૨૬ પોપટવાવ	૫૫ વડગામ	૮૪ દલોલી
૨૭ વડોલા	૫૬ તરકપુર	૮૫ વાકતળાજ
૨૮ જાહેલ	૫૭ પાંદડ	૮૬ ચાંગડા
૨૯ વાસણા	૫૮ રોહોણી	૮૭ ઈદરજીજ

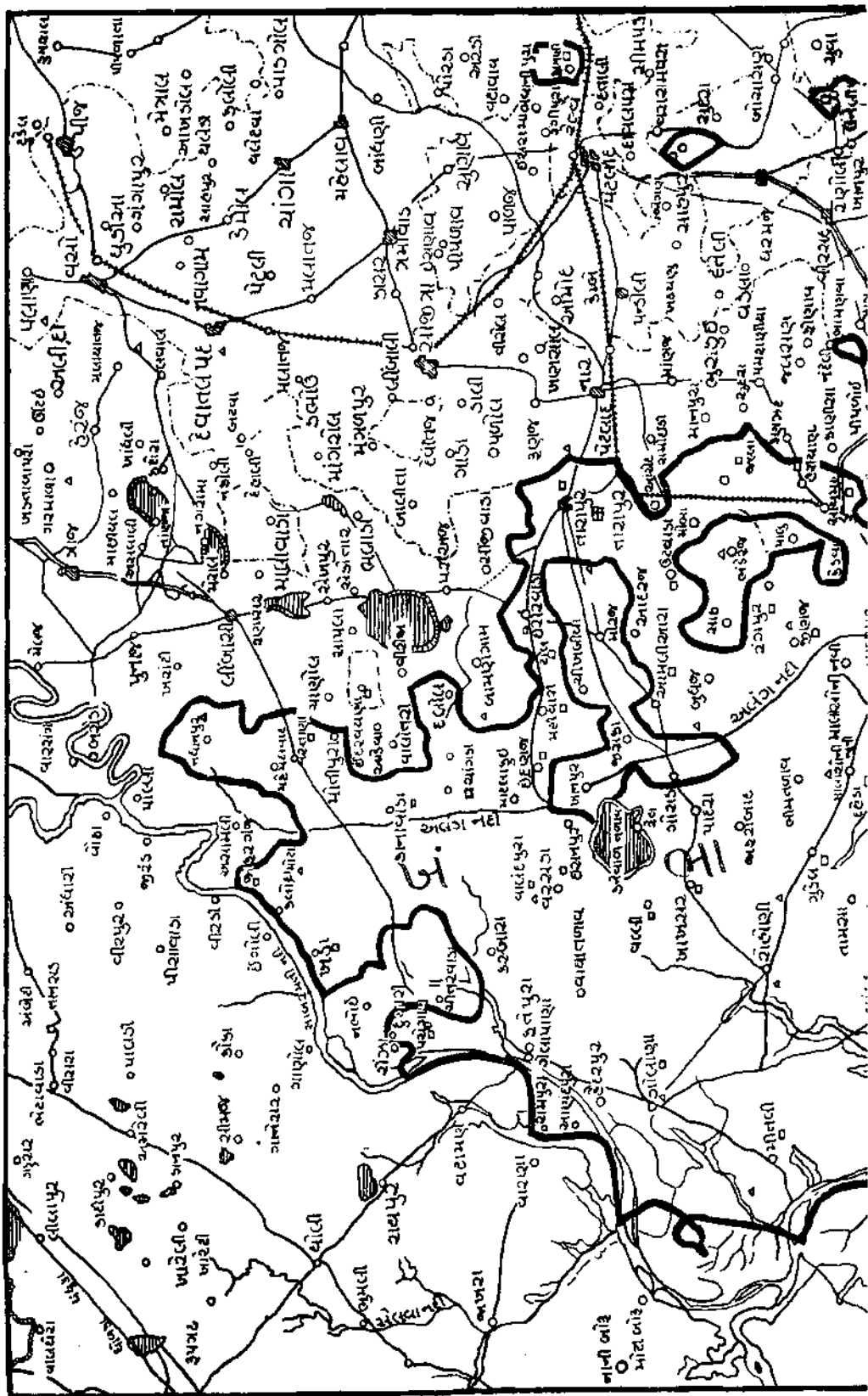
આ ગામોમાં તારાપુર, નગરા, જીજી, સાયમા, જાહેલ, કળમસર, શકરપુર, વડગામ, ગોલાણા, વરસડા વગેરે થોડાં ગામ એક હલરની કેપર અને પાંચ હલરની અંદરની વસ્તીનાં ગણાય છે. તારાપુર સારું ગામ છે. ત્યાં દેવનો ટેકરા બતાવવામાં આવે છે તે તારકાસુરનું સ્થાન મનાય છે. તારકાસુર કપરથી તારાપુર નામ પર્યાનું કહેવાય છે. નગરા એ ન્હાનું ખંભાત છે. નગરક મહારાજાન એનું ન્હાનું નામ છે.

પાટના રાજ્યનો નકશો

(— આવી થેરી લીટીથી રાજ્યની હદ બતાવી છે)

સ્કેલ - ૧ ઇંચ = ૪ માઈલ

परिशिष्ट ओ

अ संस्कृत लेખे।

(१)^१

स्तंभनपुरस्थलेखाः ।

ओं अहं ॥ संवत् १३६६ वर्षे प्रतापाक्रांतभूतलश्रीअलावदीन सुरत्राणप्रतिशरीर-
श्रीअल्पखानविजयरज्ये श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीसुधर्मास्वामिसंताननभोनभोमणिसुविहितचूडा-
मणिप्रभुश्रीजिनेश्वरसूरिपट्टालङ्कारप्रभुश्रीजिनप्रबोधसूरिशिष्यचूडामीणयुगप्रधानप्रभुश्रीजिनच-
न्द्रसूरिसुगुरूपदेशेन उकेशवंशीयसाहजिनदेव साहसहदेवकुलमण्डनस्य श्रीजेसलमेरौ श्रीपार्श्व-
नाथविधिचैत्यकारितश्रीसम्मेतशिखरप्रासादस्य साहकेसवस्य पुत्ररत्नेन श्रीस्तम्भतीर्थे निर्मा-
पितसकलस्वपक्षपरपक्षचमत्कारिनानाविधमार्गलोकदारिद्र्यमुद्रापहारिगुणरत्नाकरस्य गुरु-
गुस्तरपुरप्रवेशकमहोत्सवेन संपादितश्रीशत्रुंजयोज्जयंतमहातीर्थयात्रासमुपार्जितपुण्यप्राग्भारेण
श्रीपत्तनसंस्थापितकोदण्डिकालङ्कारश्रीशान्तिनाथविधिचैत्यालय श्रीश्रावकपौषधशालाकारा-
पणोपचितपट्टमरयशःसंभारेण भ्रातृसाहराजुदेव साहबोलिय साहजेहड साहलषपति साहगुण-
धर पुत्ररत्न साह जयसिंह साहजगधर साहसलषण साहरत्नसिंह प्रमुखपरिवारसारेण श्री-
जिनशासनप्रभावकेण सकलसाधर्मिवत्सलेन साहजेसलसुश्रावकेण कोदण्डिकास्थापनपूर्व श्री-
श्रावकपौषधशालासहितः सकलविधिलक्ष्मीविलासालयः श्रीअजितस्वामिदेवविधिचैत्यालयः
कारितआचन्द्रार्क यावन्नन्दतात् ॥ शुभमस्तु । श्रीभूर्यात् श्रमणसंघस्य । श्रीः ।

^१आ लेख अंमलाना स्तंभन पार्श्वनाथना मंदिरभांती अंक शिवा उपरथी लीपेला छे, ओ अलावदीन अलखना पणतना छे, अहाँ आपेला अंमलाना आ संस्कृत लेखोभांता पढेला बार मुनिश्री जिनविजयल संपादित 'प्राचीन नैन लेखसंग्रह'भांती उतार्थी छे, जिलासुअे वधु विगत भाटे ओ ग्रंथ लेखे, पांचमे वडवानी वावना लेख 'सुद्धिप्रकाश'ना १६३०ना अनुसारी अंकभांता अंमलाना अग्रशंकर शास्त्रीना लेख उपरथी उतार्थी छे.

૨૪૨

પરિશિષ્ટ ઓ

(૨)^૨

॥ દં ૦ ॥ અર્હ ॥

શ્રેયાંસિ પ્રતનોતુ વઃ પ્રતિદિનં શ્રીનાભિજન્મા જિનો
 યસ્યાંકસ્થલસીમ્નિ કેશપટલી મિન્નેદ્રનીલપ્રભા ।
 સોત્કંઠં પરિરંભસંભ્રમજુષઃ સામ્રાજ્યલક્ષ્મ્યા
 વિટં(*)કંકણકિણશ્રેણીવ સંભાવ્યતે ॥ ૧ ॥

સેવ્યાત્પાર્શ્વવિભુર્નતૌ ફણિપતેઃ સપ્તાસ્ય ચૃદામણિ—
 સંક્રાન્તઃ કિલ યોઽષ્ટમૂર્તિરજનિ સ્પષ્ટાષ્ટકર્મચ્છિદે ।
 યદ્વક્તં દશદિગ્જનત્રજમભિત્રાતું તથા(*)સેવિતું
 યં યત્પાદનસ્થાવિશત્તુરભ્રુદેકાદશાંગોઽપિ સઃ ॥ ૨ ॥

ત્રૈલોક્યાલયસપ્તનિર્ભયમયપ્રધ્વંસલીલાજય—
 સ્તમ્ભા દુસ્તરસપ્તદુર્ગતિપુરદ્વારાવરોધાર્ગલાઃ ।
 પ્રીતિપ્રોક્ષિતસ(*)સતત્ત્વવિટપિપ્રોદ્ધતરત્નાકુરુઃ
 શીર્ષે સપ્તભુજઙ્ગુપુઙ્ગવફળાઃ પાર્શ્વપ્રભોઃ પાન્તુ વઃ ॥ ૩ ॥

લોકાલોકલસદ્વિચારવિદુરા વિસ્પષ્ટનિઃશ્રેયસ—
 દ્વારઃ સારગુણાલયસ્ત્રિભુવનસ્તુત્યાદિપ્રપદ્મસહઃ ।
 શ(*)શ્વદ્વિશ્વજનીનધર્મવિભવો વિસ્તીર્ણકલ્યાણમા
 આઘોઽન્યેઽપિ મુદં જનસ્ય દદતાં શ્રીતીર્થરાજઃ સદા ॥ ૪ ॥

દૈત્યારિર્નિયતાવતારનિસ્તસ્તત્રાપિ કાલં મિતં
 ત્રાતાર્કેન્દુ ભવાન્વવાય(*)પુરુષાસ્તેઽપિ ત્રુટસૌરુષાઃ ।

૨ લેખ ખંડિત છે. ખંડેલાતમાં કુંદુનાથના મંદિરમાંથી એ મળી આવેલો. ૩૧"×૧૬" ઈંચના યોગ્ય પથ્થર ઉપર એ છે. આખો હશે ત્યારે આ લેખ લાંબો અને ઉપયોગી હોવા લાગશે.

परिशिष्ट ओ

२४३

कः कर्ता दितिसूनुसूदनमिति ध्यातुर्विधातुः पुरा
सन्ध्याम्भशुलुकाद्भटो भवदसि दैत्यैः समं कम्पयन् ॥ ५ ॥

चौलुक्यादमुतः समुद्ररसनोद्धरैकधौरेयता—
दुद्ध(*)र्षादुदभृदृदं च दभयश्चौलुक्यनामान्वयः ।
जातास्तत्र न के जगत्त्रयजयप्रारम्भनिर्दम्भदो—
स्तम्भस्तम्भितविश्वविक्रमचमत्कारोर्जिता भृशुजः ॥ ६ ॥

तेषामुद्दामधाम्नाससमतममहःसंपदां सम्प्रदायै—
वीरश्रीदर्पणानां दिवसपतिरिव द्योतकोऽभूत् ।
राजाणोराजनामा रणरुधिरनदीशोणमणोधिमरणो
भारैर्द्विट्छैनसांद्राजननयनभवैः श्यामतामानयद्यः(*)॥७॥

यस्यासिः समराम्बरे बुधरवद्वारा प्रपातै रिपु—
स्त्रीगण्डस्तनभित्तिचित्ररचनाः स्मर्तव्यमात्राः सृजन् ।
तेने कामपि तां प्रतापतडितं यस्याद्युतिद्योतते
ऽद्यापि स्थाणुललाटलोचनदिनस्वाम्यौर्व्ववह्निच्छ(*)लात॥८॥

अङ्गचङ्गीमतरङ्गितरङ्गा रङ्गदुल्वणांगुणप्रगुणश्रीः
राजनीतिरिव यस्य नरेन्दोर्वल्लभाऽजनि सलक्षणदेवी ॥ ९ ॥

तस्मिन्निन्दुकलोपदंशकसुधा कल्पद्रुदत्तासव—
स्वादेभ्यो द्युतधृजनाधरर(*)सं सम्बुध्यमानेऽधिकम् ।
तत्पुत्रो लवणाब्धितीरविलसद्वीरप्रणादो जय—
प्रासादो लवणप्रसादनृपतिः पृथ्व्याः प्रपेदे पतिः ॥ १० ॥

रणप्रणुन्नारिमनःप्रसादः सधर्मकर्मसशिवप्रसादः(*) ।
दानप्रतानक्षतविप्रसादः कस्यानमस्यो लवणप्रसादः ॥ ११ ॥

२४४

परिशिष्ट ओ

खेदी चेदीश्वरोभृदुरुभयतरलः कुन्तलः कामरूपः

कामं निष्कामरूपः कलहकलहयच्छेदशीर्णो दशार्णः ।

काम्बोजस्तु(*) टयदोजः स्थितिरतिसरलः केरलः सूरसेन—

स्वामी निःशूरसेनः प्रसरति परितो यत्र दिग्जैत्रयात्रे ॥ १२ ॥

रम्यसर्वविषयाद्भुतलक्ष्मीकाननाशिखरिजातिमनोन्या(ज्ञा) ।

प्रेयसी मदनदेवीरमन्दं त(*)स्य संमदमदत्त महीव ॥ १३ ॥

किं नो स्वप्रतयाथ निर्जरतया मृत्युंजयत्वेन वा

नित्यं दैत्यजयोद्यमेन नयतः प्राणप्रियाकेलयः ।

इत्यति द्युसदा रणैर्दनुजनुर्निर्द्वारणैर्द्वारणै—

र्तुम्पत्यत्र(*)सुतोऽस्य वीरधवलो भारं बभार क्षितेः ॥ १४ ॥

श्रीदेव्या नव्यनीलोत्पलदलपटली कल्पिता केलिशय्या

स्फुर्जद्बाहूष्मवह्नीर्निखिलरिपुवनप्रोषिणो धूमपंक्तिः ।

वीरत्वे दृष्टिदोषोच्छ्र(*)यविलयकृते कजलस्यांकेलेशा(खा)

पाणौ कृष्टारिलक्ष्म्याः श्लथतरकवरी यस्य रेजेऽसियष्टिः ॥ १५ ॥

भृपस्यास्य प्रतापं भुवनमभिभविष्यन्तमत्यन्ततापं

जाने ज्ञानेन मत्वा पृथुदवधुभिषा पूर्वमेव प्रतेने । (*)

वह्निर्वेस्माग्रभाले शशिकरशिशिरस्वर्धुनीसन्निधाने

वार्द्धावौर्वो निवासं पुनरिह मिहिगे मञ्जनोन्मञ्जनानि ॥ १६ ॥

गौरीभूतभृजङ्गमरुचिरा रुचिपीतकालकूटघटाः ।

अकलङ्कितविधृत्यविधुर्यत्की(*)र्तिर्जयति शिवमूर्तिः ॥ १७ ॥

परिशिष्ट ओ

२४५

बहुविग्रहसङ्गरचितमहसा धनपरमहेलया श्रितया ।

जयलक्ष्म्येव सदेव्या वयजलदेव्या दिदेव नरदेवः ॥ १८ ॥

तस्मिन् शम्भुसभासदां विदधति प्रौढप्रभावप्रभा

प्राग्भारैः परमेश(*) दर्शनपरानन्दस्पृशां विस्मयम् ।

तज्जन्मा जगतीपतिविजयते विश्वत्रयीविश्रुतः

श्रीमान् विश्वलदेव इत्यरिचलस्वान्तेषु शत्रुयं क्षिपन् ॥ १९ ॥

यं युद्धसज्जमिव चापधरं निरीक्ष्य स्वप्ने विपक्षनृपतिः प्रति

(३)^३

(१) तो जातं विघ्नविध्वंसदैवतं ॥ १ ॥ शठ-
दलकमठेन ग्रावसङ्घातमुक्तं प्रशमकुलिशवहेः

(२) श्रियं वः ॥ २ ॥ औदा-
सिन्येन येनेह विजितारातिवाहिनी । पार्श्वनाथजिनं नौमि कौमारं मारसंस्तुतम् ॥ ३ ॥

(३) दिनोदयं स चक्रे गुरु-
गगनाभ्युदितः सहस्रकीर्तिः ॥ ४ ॥ संवत् ११६५ वर्षे ज्येष्ठ वदि ७ सोमे सजय(ति)

(४) पाति जगन्ति ॥ ५ ॥ दिव्ये गुर्जरमण्डले-
ऽतिविपुले वंशोऽतिदीप्तद्युतिश्चौलुक्यो विदितः परैरकलितः श्वेतातपत्रोज्ज्वलः ॥ क्ष्मा

३ आ. ३५ अंकित छे अने अंलातमा चितारमण्यपारवनाथता अंदिरमांथी मया आवेता छे. ३२"X१६" इत्यनु ५६ छे.

२४६

परिशिष्ट ओ

- (5) पागतोनिजमुजोपाज्यां च राज्यश्रियम् ॥ ६ ॥ श्रीमान्
लूणिगदेव एव विजयिसम्भुप्रसादोदितस्तस्माद्विररसैकवीरधवलः पुत्रः प्रजापालकः
- (6) जयी येनाधीशमुदस्य कन्दमिव तं कीर्तेः पुना रोपितं ॥ ७ ॥
रिपुमलप्रमर्दी यः प्रतापमल ईडितः ॥ तत्सुनुरज्जुनो राजा राज्येऽजन्यज्जुनो परः
॥ ८ ॥ ऊ
- (7) क्ति विजयी परेषां । तन्नन्दनोऽनिन्दितकीर्तिरस्ति ज्येष्ठोऽपि
रामः किमु कामदेवः ॥ ९ ॥ उमौ धुरं धारयतः प्रजानां पितुः पदस्यास्य च
धुर्यकल्पौ । कल्पद्रुमौ
- (8) गौभुवि रामकृष्णौ ॥ १० ॥ श्रीस्तम्भतीर्थं तिलकं पुराणां
स्तम्भं जयश्रीमहितं महद्भिः । आस्ते पुरं प्रौढिममोढवंशे सुभूषिते भूपतिवर्णनीये
॥ ११ ॥ निदर्शनं साधुसुसत्यसन्धौ वं
- (9) कीर्तिरामः । खलाख्यया यो विदितो महर्द्धिर्वृद्धिं गतो धर्मधनी
विनीतः ॥ १२ ॥ रूपलक्षणसौभाग्यधर्मदाननिदर्शनं जाता या प्रौढनारीषु सातोऽस्य
बादडा ॥ १३ ॥ सं
- (10) देशात्साध्वी ह्यकार्षीजिनपार्श्वचैत्यं यन्मण्डलं नागपतेः फणाग्ररत्नं
नु किं पुण्यमूर्तमस्याः ॥ १४ ॥ अविकलगुणलक्ष्मीर्विकलः सूनुराजः समभवदिह पुण्यः
शीलसत्या स
- (11) लमुदयस्थं ह्येतयोर्येन चक्रे रविरिव भुवनं यो मानितः सर्व-
लोकैः ॥ १५ ॥ सवितृचैत्यस्य पुरः सुमण्डपं योऽकारयत्प्रज्यसुधर्ममण्डनं । स्वसा च
तस्याजनि रत्नसञ्ज्ञिका सुरलस्र्या धनसिंहगोहिनी

परिशिष्ट ओ

२४७

- (12) ॥ १६ ॥ भीमडजाल्हणकाकलवयजलखीमडगुणिमाद्याः । तयोर्बभूवुस्तनया निजवंशो-
द्धरणधौरेयाः ॥ १७ ॥ पितृव्यकसुतैः सार्द्धं यशोवीरो यशोधनः । पालयन्नस्ति पुण्यात्मा
शैवं धर्म्मं जिनस्य च
- (13) ॥ १८ ॥ आस्वडपुत्रौ . . . सुमदनपालाभिधौ धन्यौ वृत्तानन्दितलोकौ प्रीत्या राम-
लक्ष्मणसदृशौ (शौ) ॥ १९ ॥ जाया जाल्हणदेवीति स्वजनकैरवकौमुदी । तस्य पुत्रौ
तथा प्रसुतौ शब्दार्थाविव भारतीदेव्या ॥ २० ॥ वे(खे) तलः क्षितिपति-
- (14) गुणिगण्यो योज्ज्वलकलियुगं सुविवेकात् सिंहशावदभीर्विजयादिसिंहविश्रुत इलेन्दुरयं
किं ॥ २१ ॥ दिवं गते भ्रातरि तस्य सूनौ लालाभिधे धर्म्मधुरीणमुख्ये श्रेयोर्धमस्यैव
जिनेन्द्रचैत्यै येनेह जी-
- (15) णोद्धरणं कृतं तु ॥ २२ ॥ जयताद्विजयसिंहः कलिकुम्भैकविदारणैककृतयलः । निज-
कुलमण्डनभानुर्गुणी दीनोद्धरणकल्पतरुः ॥ २३ ॥ सद्वृत्तविमलकीर्तिस्तस्यासीद्गुणवंशभूः
पुण्यपटोदयक्ष्माभूत् पठप . . .
- (16) षदीधिति ॥ २४ ॥ अनूपमा नाम सुवृत्ततोऽपि श्रियादिदेवीत्युभये तु जाये । पुरोग-
बन्धोरभवश्च तस्य कान्ता वरा स्रहवी धर्म्मशीला ॥ २५ ॥ देवसिंहः सुतोऽप्यस्य
मेखन्महिमास्पदं दीपवद् द्योतितं येन कुलं चार्थीयमा
- (17) ॥ २६ ॥ गुरुपट्टे बुधैर्वर्ण्यो यशःकीर्तियशोनिधिः । तद्बोधोदार्हतः पूजां यः करोति
त्रिकालजां ॥ २७ ॥ हुङ्कारवंशजमहर्धमणीयमानः श्रीसाङ्गणः प्रगुणपुण्यकृतावतारः ।
तारेणसन्निभयशोजिनशा-
- (18) सनाहो निःशेषकल्मषविनाशनभव्यवर्णः ॥ २८ ॥ सिंहपुरवंशजन्मा जयताल्यो विजित
एनसःपक्षः । शुभधर्म्ममार्गचारी जिनभूमौ ननु च कल्पतरुः ॥ २९ ॥ प्रल्हादनो महा-
भव्यो जिनपूजापरायणः । पात्रदानामृतेनैव क्षालितं वसुधात-

२४८

परिशिष्ट ओ

- (19) लम् ॥ ३० ॥ अपरं च अत्रागमन्मालवदेशतोऽसीसपादलक्षादथ चित्रकूटात् । आ-
भानुजेनैव समं हि साधुर्यः शाम्भदेवो विदितोऽथ जैनः ॥ ३१ ॥ धान्धुर्वधः साधुकल्हः
प्रबुद्धो धन्यो धरित्र्यां धरणीधरोऽपि । श्रीसङ्क्षमः
- (20) मुनिमानसाधुर्हालस्तथा राहड इष्टदर्शी ॥ ३२ ॥ साधुर्गजपतिर्मान्यो भूपवेश्मसु सर्वदा ।
राजकार्यविधौ दक्षो जिनश्रीस्कन्धधारकः ॥ ३३ ॥ नरवेषेण धर्म्मोऽयं धामा नामा
स्वयं भुवि । सुतोत्तमो विनीतोऽस्य जिनचिन्तामणिप्रभुः
- (21) ॥ ३४ ॥ नाम्ना नभोपतिरिहाधिपमाननीयः साधुः सुभक्तः सुहृदः प्रसिद्धः । नोडेकितः
साधुमदात्कदापि यो दानशौण्डः सुभसौ (शौ)ण्डनामा ॥ ३५ ॥ धेहडोऽपि सुधर्म्मस्यः
साधुः सोमश्च सौम्यधीः । दानमण्डनसौभाग्यः
- (22) कः सतां मतः ॥ ३६ ॥ अजयदेव इह प्रकटो जने तदनु खेतहरिः कुशलो जयी ।
अनुजपूतहरिर्हरिविक्रमः सुजननाम इहापि परिश्रुतः ॥ ३७ ॥ सलक्षणो बापण नाम-
धेयो देदो विदां श्रेयतरश्च साधुः । सना
- (23) पुरेन्द्रो जिनपूजनोद्यतो रत्नोऽपि रत्नत्रयभावनारतः ॥ ३८ ॥ छाजुः सुधीः पण्डित-
मानमर्दनः साधुः सदादानरतश्च जैनः । एते जिनाभ्यर्चनपात्रभक्ताः श्रीपार्श्वनाथस्य
विलोक्य पूजां ॥ ३९ ॥ सम्भूय सर्वैर्विधिवत्सु-
- (24) भव्यपूजाविधानाय विवेकदक्षैः । श्रीधर्म्मवृद्धः प्रभवाय शश्वत्कीर्तिस्थितिः सुस्थितकं
महद्भिः ॥ ४० ॥ वल्लखण्डतथा कुष्ठमुखमांसीसटंकणा । चर्मरङ्गाद्यसद्द्रव्यमालया
वृषभं प्रति ॥ ४१ ॥ एको द्रम्मस्तथा
- (25) मालतीलघुवस्तुतः । गुडकम्बलतैलाद्यतङ्गुडादिवृषं प्रति ॥ ४२ ॥ श्रीपार्श्वनाथचैत्येऽस्मिन्
द्रमार्द्धं स्थितके कृतं । भव्यलोकस्य कामानां चिन्तामणिफलप्रदे ॥ ४३ ॥ संवत्
१३५२ वर्षे श्रीविक्रमसमतीतवर्षेषु

પરિશિષ્ટ ઓ

૨૪૯

- (26) ત્રિશ્વતા સમં દ્વિપચ્ચાશદ્વિતૈરેવં કાલેઽસ્મિન્ રોપિતં ધ્રુવં ॥ ૪૪ ॥ યાવત્તિષ્ઠન્તિ સર્વજ્ઞાઃ
શાશ્વતપ્રતિમામયાઃ । તાવન્નન્દ્યાદિમે ભવ્યાઃ સ્થિતકં ચાત્રમઙ્ગલમ્ ॥ ૪૫ ॥ શ્રીમાન્
સારઙ્ગદેવઃ પુરવરમહિતઃ સ્તમ્ભતીર્થં સુતીર્થં નં—
- (27) ઘાચૈત્યં જિનાનામનઘગુરુકુલં શ્રાવકા દાનધન્યાઃ । નાનાતેજાધનાઘાઃ સુકૃતપથપુષો
મોષનામાહરાહ્દેવો રાજાદિદેવો જિનભવનવિધૌ મુખ્યતાં યે ગતાસ્તે ॥ ૪૬ ॥
ભાવાદ્યો ભાવમૂપસ્વ—
- (28) જનપરિવૃત્તો મોજદેવોઽપિ દાતા જૈને ધર્મેઽનુરક્તાઃ શ્રુતિગુણસહિતાઃ સાલ્હરત્નો
વદાન્યૌ । અન્યે કેઽપિ સન્તઃ સ્થિતકમિહ સદા પાલયન્ત્યત્ર વૃદ્ધિં પુણ્યન્તસ્તેષુ પાર્શ્વો
વિરૂપતુ વિમુલાં
- (29) તી તામહાશ્રીઃ ૪૭ ॥ છ ॥ ૬૪ ॥ પ્રશસ્તિરિયં લિખિતા ઠ૦ સોમેન ઉત્કીર્ણા મૃત્ર૦
પાલ્હાકેન ॥

(૪)૪

॥ ઓ ॥

શ્રેયઃ સન્તતિધામ કામિતમનઃ કામદુમાંમોધરઃ

પાર્શ્વઃ પ્રીતિપયોજિનીદિનમણિશ્ચિન્તામણિઃ પાતુ વઃ ।

જ્યોતિઃપદ્મિરિવાબ્જિનીપ્રણયિનં પદ્મોત્કરોહાસિનં

સમ્પત્તિર્ન જહાતિ યચ્ચરણયોઃ સેવાં સૃજન્તં જનમ્ ॥ ૧ ॥

આ લેખ ચિંતામણી પાર્શ્વનાથના મંદિરનો હશે એમ ધારવામાં આવે છે. આ મંદિર ખીસ્તુ ચિંતામણીનું મંદિર હોતું નોંંડ્યો. કયું
એ નક્કી થઇ શક્યું નથી. આ લેખમાં ખંભાતના અસિદ્ધવેપારી વહાણવટી અને કાવીના વતની પરીખ વડયા અને રાજયા
નામના અકબરના વામનમાં થઈ ગયેલા ભાઇઓનો ઉલ્લેખ છે. વધુ વિગત માટે લેખનો ગ્રંથ જોવો. લેખનો હેડાનો ગ્રંથ લાગ
પીચ દોઈ ૧૫૦૦૦ લેખને લગતો હોય એમ શ્રી જિનવિજયજીનું માનવું છે.

२५०

परिशिष्ट ओ

श्रीसिद्धार्थनरेशवंशसरसीजन्माब्जिनीवल्लभः

पायाद्वः परमप्रभावभवनं श्रीवर्द्धमानः प्रभुः ।

उत्पत्तिस्थितिसंहतिप्रकृतिवाग् यद्दीर्जगत्पावनी

स्वर्वापीव महाव्रतिप्रणयभूरासीद् रसोल्लासिनी ॥ २ ॥

आसीद्वासववृन्दवन्दितपदद्वन्द्वः पदं सम्पदां

तत्पट्टांबुधिचन्द्रमा गणधरः श्रीमान् सुधर्म्माभिधः ।

यस्यौदार्ययुता प्रहृष्टसुमना अद्यापि विद्यावनी

धत्ते सन्ततिरुन्नतिं भगवतो वीरप्रभोगौरिव ॥ ३ ॥

बभूवुः क्रमतस्तत्र श्रीजगच्चन्द्रसूरयः ।

यैस्तपाविरुदं लेभे बाणसिद्धचर्कवत्सरे (१२८५) ॥ ४ ॥

क्रमेणास्मिन् गणे हेमविमलाः सूरयोऽभवन् ।

तत्पट्टे सूरयोऽभवन्नानन्दविमलाभिधाः ॥ ५ ॥

साध्वाचारविधिपथः शिथिलतः सभ्यकृश्रियां धाम ये—

रुदध्रे स्तनसिद्धिसायकसुधारोचिर्मिते (१५८२) वत्सरे ।

जीमूतैरिव यैर्जगत्पुनरिदं तापं हरद्विभृशं

सश्रीकं विदधे गवां शुचितमैः स्तोमैरसोल्लासिभिः ॥ ६ ॥

पद्माश्रयैरलमलं क्रियते स्म तेषां

प्रीणन्मनांसि जगतां कमलोदयेन ।

पट्टः प्रवाह इव निर्जरनिर्ज्जरिण्याः

शुद्धात्मभिर्विजयदानमुनीशहंसैः ॥ ७ ॥

तत्पट्टपूर्वपर्वतपयोजिनीप्राणवल्लभप्रतिमाः ।

श्रीहीरविजयमूरिप्रभवः श्रीधाम शोभन्ते ॥ ८ ॥

परिशिष्ट ओ

२५९

ये श्रीफतेपुरं प्राप्ताः श्रीअकञ्चरशाहिना ।
आहूता वत्सरे नन्दानलर्तुशशभृन्मिते (१६३९) ॥ ९ ॥

निजाशेषेषु देशेषु शाहिना तेन बोधितः ।
घाण्मासिको यदुक्त्योच्चैरमारिपटहः पटुः ॥ १० ॥

स श्रीशाहिः स्वकीयेषु मण्डलेष्वखिलेष्वपि ।
मृतस्वं जीजिआख्यं च करं यद्वचनैर्जहौ ॥ ११ ॥

दुस्त्यजं तत्करं हित्वा तीर्थं शत्रुंजयाभिधम् ।
जैनसाद्यद्विरा चक्रे क्षमाशक्केणामुना पुनः ॥ १२ ॥

ऋषीश्रीमेघजीमुख्या लुम्पाका मतमात्मनः ।
हित्वा यच्चरणद्वन्द्वं भेजुर्भृङ्गा इवाम्बुजम् ॥ १३ ॥

तत्पट्टमब्धिमिवरम्यतमं सृजन्तः
स्तोभैर्गवां सकलसन्तमसं हरन्तः ।
कामोलसत्कुवलयप्रणया जयन्ति
स्कूर्जत्कला विजयसेनमुनीन्द्रचन्द्राः ॥ १४ ॥

यत्प्रतापस्य माहात्म्यं वर्ण्यते किमितः परम् ।
अस्वप्नाश्चक्रिरे येन जीवन्तोऽपि हि वादिनः ॥ १५ ॥

सुन्दरादरमाहूतैः श्रीअकञ्चरभृमुजा ।
द्राग् यैरलंकृतं लाभपुरं पद्मभिवालिभिः ॥ १६ ॥

श्रीअकञ्चरभूपस्य सभासीमंतिनीहृदि ।
यत्कीर्तिर्मौक्तिकीभूता वादिवृन्दजयाब्धिजा ॥ १७ ॥

२५२

परिशिष्ट ओ

श्रीहीरविजयाह्वानसूरीणां शाहिना पुरा ।
अमारिमुख्यं यदुत्तं यत्सात्तत्सकलं कृतं ॥१८॥

अर्हन्तं परमेश्वरत्वकलितं संस्थाप्य विश्वोत्तमं
साक्षात् शाहिअकञ्चरस्य सदसि स्तोमैर्गवामुद्यतैः ।
यैः संमीलितलोचना विदधिरे प्रत्यक्षशूरैः श्रिया
वादोन्मादभृतोद्विजातिपतयो भट्टा निशाटा इव ॥ १९ ॥

सैरभी सौरभेयी च सौरभेयश्च सैरभः ।
न हन्तव्या न च ग्राह्या बन्दिनः केऽपि कर्हिचित् ॥ २० ॥

येषामेष विशेषोक्तिविलासः शाहिनाऽमुना ।
ग्रीष्मतप्तभुवे वाब्दपयःपूरः प्रतिश्रुतः ॥ २१ ॥

युग्मम् ।

जित्वा विप्रान् पुरः शाहेः कैलास इव मूर्तिमान् ।
यैरुदीच्यां यशःस्तम्भः स्वो निचख्ने सुधोज्ज्वलः ॥ २२ ॥

इतश्च—

उच्चैरुच्छलिताभिरुर्मिततिभिर्वारांनिधे बन्धुरे
श्रीगन्धारपुरे गुरन्दरपुरप्रख्ये श्रिया सुन्दरे ।
श्रीश्रीमालिकूले शशाङ्कविमले पुण्यात्मनामग्रणी—
रासीदाल्हणसी परीक्षकमणिर्नित्यास्पदं सम्पदाम् ॥ २३ ॥

आसीदेल्हणसीति तस्य तनुजो जज्ञे धनस्तत्सुत—
स्तस्योदारमनाः सनामुहलसी संज्ञोऽभवन्नन्दनः ।

परिशिष्ट ओ

२५३

तस्याभूत्समराभिधश्च तनयस्तस्यापि पुत्रोर्जुन-

स्तस्यासीत्तनयो नयोजितमतिभीमाभिधानः सुधी ॥ २४ ॥

लालूरित्यजनिष्ट तस्य गृहिणी पद्मेव पद्मापते-

रिभ्योऽभूत्तनयोऽनयोश्च जसिआसञ्ज्ञः सुपर्वप्रियः ।

पौलोमीसुरराजयोरिव जयः पित्रोर्मनःप्रीतिकृद्

विष्णोः सिन्धुसुतेव तस्य जसमादेवीति भार्याऽभवत् ॥ २५ ॥

सद्धर्मं सृजतोस्तयोः प्रतिदिनं पुत्रावभूतामुभा-

वस्त्येको वजिआभिधः सदभिधोऽन्यो राजिआह्वः सुधीः ।

पित्रोः प्रेमपरायणौ सुमनसां वृन्देषु वृन्दारकौ

शर्वाणीस्मरवैरिणोरिव महासेनैकदन्ताविमौ ॥ २६ ॥

आद्यस्य विमलादेवी देवीव शुभगाकृतिः ।

परस्य कमलादेवी कमलेव मनोहरा ॥ २७ ॥

इत्यभूतामुभे भार्ये द्वयोर्बान्धवयोस्तयोः

ज्यायसो मेघजीत्यासीत्सनुः कामो हरेरिव ॥ २८ ॥

युग्मम् ।

सुस्निग्धौ मधुमन्मथाविव मिथो दस्त्राविव श्रोत्रस-

द्रूपो ख्यातिभृतौ धनाधिपसतीनाथाविव प्रत्यहम् ।

अन्येद्युर्वृहदिभ्यसभ्यसुभगं श्रीस्तम्भतीर्थं पुरं

प्राप्तौ पुण्यपरम्पराप्रणयिनौ तौ द्वावपि भ्रातरौ ॥ २९ ॥

तत्र तौ धर्मकर्माणि कुर्वाणौ स्वभुजाङ्गिताम् ।

श्रीयं फलवतीं कृत्वा प्रसिद्धिं प्रापतुः पराम् ॥ ३० ॥

२५४

परिशिष्ट ओ

काबिलदिकूपतिरकम्बरसार्वभौमः

स्वामी पुनः परतकालनृपः पयोधेः

कामं तयोरपि पुरः प्रथिताविमौस्त-

स्तत्तदिशोरसदृशोरनयोः प्रसिद्धिः ॥ ३१ ॥

तेषां च हीरविजयव्रतिसिन्धुराणां

तेषां पुनर्विजयसेनमुनीश्वराणाम् ।

वाग्भिर्मुधाकृतसुधाभिरिमौ सहोदरौ

द्राग् द्वावपि प्रमुदितौ सुकृते वसुवतुः ॥ ३२ ॥

श्रीपार्श्वनाथस्य च वर्द्धमान

प्रभोः प्रतिष्ठां जगतामभीष्टाम् ।

घनैर्धनैः कारयतः स्म बन्धू तौ

वाद्धिपाथोन्विकलामितेऽन्द्रे १६४४ ॥ ३३ ॥

श्रीविजयसेनसुरिनिर्मर्ममे निर्म्ममेश्वरः ।

इमां प्रतिष्ठां श्रीसङ्कुक्कैरवाकरकौमुदीम् ॥ ३४ ॥

चिन्तामणेरिवात्यर्थं चिन्तितार्थविधायिनः ।

नामास्य पार्श्वनाथस्य श्रीचिन्तामणिरित्यभूत् ॥ ३५ ॥

अङ्गुलैरेकचत्वारिंशता चिन्तामणेः प्रभोः ।

संमिता शोभते मूर्तिरेषा शेषाहिसेविता ॥ ३६ ॥

सदैव विध्यापयितुं प्रचण्ड-

भयप्रदीपानिव सप्तसम्पन् ।

योऽवस्थितः सप्त फणान् दधानो

विभाति चिन्तामणिपार्श्वनाथः ॥ ३७ ॥

परिशिष्ट ओ

२५५

लोकेषु सतस्वपि सुप्रकाशं
किं दीप्रदीपा युगपद्विधातुम् ।
रेजुः फणाः सप्त यदीयमृग्निं
मणित्विषा ध्वस्ततमःसमूहाः ॥ ३८ ॥

सहोदराभ्यां सुकृतादराभ्या—
माग्यामिदं दत्तबहुप्रमोदम् ।
व्यधायि चिन्तामणिपार्श्वचैत्य—
मपत्यमुर्व्वधिरभित्सभायाः ॥ ३९ ॥

निकामं कामितं कामं दत्ते कल्पतेव यत् ।
चैत्यं कामदनामैतत् सुचिरं श्रियमश्नुताम् ॥ ४० ॥

उत्तम्भा द्वादश स्तम्भा भान्ति यत्रार्हतो गृहे ।
प्रभुपास्त्यै किमऽभ्येयुः स्तम्भरूपभृतोऽश्वः ॥ ४१ ॥

यत्र प्रदत्तदृक्शैत्ये चैत्ये द्वाराणि भान्ति षट् ।
पण्णां प्राणभृतां रक्षार्थिनां मार्गा इवागतेः ॥ ४२ ॥

शोभन्ते देवकुलिकाः सप्त चैत्येऽत्र शोभनाः ।
सप्तर्षीणां प्रभुपास्त्यै सद्विमाना इवेयुषाम् ॥ ४३ ॥

द्वौ द्वारपालौ यत्रौचैः शोभेते जिनवेश्मनि ।
सौधम्मैशानयोः पार्श्वसेवार्थं किमितौ पती ॥ ४४ ॥

पञ्चविंशतिरुत्तङ्गा भान्ति मङ्गलमूर्त्यः ।
प्रभुपार्श्वे स्थिताः पञ्चव्रतानां भावाना इव ॥ ४५ ॥

२५६

परिशिष्ट ओ

भृशं भूमिगृहं भाति यत्र चैत्ये महत्तरम् ।
किं चैत्यश्रीदिदृक्षार्थमितं भवनमासुरम् ॥ ४६ ॥

यत्र भूमिगृहे भाति सौपानी पञ्चविंशतिः ।
मार्गालिरिव दुरितक्रियातिक्रान्तिहेतवे ॥ ४७ ॥

संमुखो भाति सोपानोत्तारद्वारिद्विपानतः ।
अन्तःप्रविशतां विघ्नविध्वंसाय किमीयवान् ॥ ४८ ॥

यद्भाति दशहस्तोच्चं चतुरस्रं महीगृहम् ।
दशदिक्कम्पदां स्वैरोपवेशयेव मण्डपः ॥ ४९ ॥

षड्विंशतिर्विबुधवृन्दवितीर्णहर्षा
राजन्ति देवकुलिका इह भूमिधाम्नि ।
आद्यद्वितीयदिवनाथरवीन्दुदेव्यः ।
श्रीवाग्युताः प्रभुनमस्कृतये किमेताः ॥ ५० ॥

द्वाराणि सुप्रपञ्चानि पञ्च भान्तीह भृगृहे ।
जिघत्सवोऽहोहरिणान् धर्म्मसिंहमुखा इव ॥ ५१ ॥

द्वौ द्वास्थौ द्वारदेशस्थौ राजतो भूमिधामनि ।
मूर्तिमन्तौ चमरेन्द्रधरणेन्द्राविव स्थितौ ॥ ५२ ॥

चत्वारश्चमरधरा राजन्ते यत्र भृगृहे ।
प्रभुपार्श्वे समायाता धर्म्मास्त्यागादयः किमु ॥ ५३ ॥

भाति भूमिगृहे मूलगर्भांगारेऽतिसुन्दरे ।
मूर्तिरादिप्रभोः सप्तत्रिंशदंगुलसंमिता ॥ ५४ ॥

परिशिष्ट ओ

२५७

श्रीवीरस्य त्रयस्त्रिंशदङ्गुला मूर्तिरुत्तमा ।
श्रीशान्तेश्वरसप्तविंशत्यङ्गुला भाति भृगुहे ॥ ५५ ॥

यत्रोद्धता धराधाम्नि शोभन्ते दश दन्तिनः ।
युगपज्जिनसेवायै दिशामीशा इवाययुः ॥ ५६ ॥

यत्र भूमिगृहे भान्ति स्पष्टमष्ट मृगारयः ।
भक्तिभाजामष्टकर्मगजान् हन्तुमिवोत्सुकाः ॥ ५७ ॥

श्रीस्तम्भतीर्थपृष्ठमिभामिनीभालभूषणम् ।
चैत्यं चिन्तामणेर्विष्य विस्मयः कस्य नाभवत् ॥ ५८ ॥

एतौ नितांतमतनु तनुतः प्रकाशं
यावत् स्वयं सुमनसां पथि पुष्पदन्तौ ।
श्रीस्तम्भतीर्थधरणीरमणीललामं
तावच्चिरं जयति चैत्यमिदं मनोज्ञम् ॥ ५९ ॥

श्रीलाभविजयपण्डिततिलकैः समशोधि बुद्धिधनधुर्यैः ।
लिखिता च कीर्तिविजयाभिधेन गुरुबान्धवेन मुदा ॥ ६० ॥

वर्णिणीव गुणाकीर्णा सदलङ्कृतिवृत्तिभान् ।
एषा प्रशस्तिरुत्कीर्णा श्रीधरेण सुशिल्पिना ॥ ६१ ॥

श्रीकमलविजयकोविदशिशुना विबुधेन हेमविजयेन ।
रचिता प्रशस्तिरेषा कवीव सदलङ्कृतिर्जयति ॥ ६२ ॥

इति श्रीपरीक्षक प्रधान प० वज्रिआ प० राजिआनामसहोदरनिर्मापितश्रीचिन्ता-
मणिपार्श्वजिनपुङ्गवप्रासादप्रशस्तिः सम्पूर्णा । अद्रं ध्यात् ॥

२५८

परिशिष्ट ओ

ओं नमः । श्रीमद्विक्रमातीत संवत् १६४४ वर्षे प्रवर्तमानशाके १५०९ गंधारीय
 ५० जसिआ तद्धार्या बाई जसमादे सम्प्रति श्रीरतम्भतीर्थवास्तव्य तत्पुत्र ५० वजिआ ५०
 राजिआभ्यां वृद्धभ्रातृभार्याविमलादे लघुभ्रातृभार्याकमलादे वृद्धभ्रातृपुत्रमेघजी तद्धार्या-
 मयगलदेप्रमुखनिजपरिवारयुताभ्यां श्रीचिन्तामणिपार्श्वनाथ श्रीमहावीर प्रतिष्ठा कारिता ।
 श्रीचिन्तामणिपार्श्वचैत्यं च कारितं । कृता च प्रतिष्ठा सकलमण्डलाखण्डलशाहिश्रीअकच्चर-
 सन्मानितश्रीहीरविजयसूरीशपट्टालङ्कारहारसदृशैः शाहिश्रीअकच्चरपर्वदि प्राप्तवर्णवादैः श्री-
 विजयसेनसूरिभिः ॥

(५)

५३५५५५ ५५५५५५

(१)

श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्रीपातशाहश्रीमहम्मदशाहनसीरदीनविजयराज्ये ।
 श्रीमान् वीरः श्रीमहम्मदशाहो
 जम्बूद्वीपक्षोणिपालैरुपास्यः ।
 येन त्राता दक्षिणाशानुपश्रीः
 सोऽयं जीयाच्छश्वदानन्दसिन्धुः ॥ १ ॥

श्रीपादशाहमहम्मदनराधिपेन्द्रः श्रीमन्नहम्मदनृवीरसुतोऽतिधीरः ।
 शूरावधिर्विजयते जितमालवेशः संग्रामभूमिषु धनुर्धृतिमात्रयत्नात् ॥ २ ॥

स जयति जगतः कर्ता जातो यन्नाभिपङ्कजाद्ब्रह्मा ।
 सृजति प्रजाः समस्ता मुनिसुरनरदैत्यभेदतः सततम् ॥ ३ ॥
 मरीचिरिति तस्य सुतः सृनुस्तस्येह कश्यपो जयति ।
 सकलसुरासुरमानवजनकस्तपसां स राशिरिव मूर्तः ॥ ४ ॥

परिशिष्ट ओ

२५६

तस्मात् स कश्यपमुनेर्जगदेकचक्षुराविर्बभूव भगवानदितौ सुपत्न्याम् ।
तेजोनिधिर्ग्रहपतिस्तमसां निहन्ता चण्डांशुभानुमिहिराभिधया प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तेन प्रसादातिशयेन वंशः प्रष्ठापितः श्रीमिहिरेण भूमौ ।
तद्वंशजाः ख्यातिमगुञ्जिलोक्यां ते मैहिरा इत्यतिपुण्यवन्तः ॥ ६ ॥

वंशे तस्मिन्नजनि रजनीकान्तविद्योतमानो
वित्तेशादप्यधिकविभवो वैजत्याख्यः प्रसिद्धः ।
आसीदस्याप्यथ सुतनयः सोहृदः सर्वमान्यो
नान्यो यस्य व्रजति तुलनां सद्गुणैः कोऽपि लोके ॥ ७ ॥

चत्वारोऽमुष्य पुत्राः समजनिषत ते वानराद्या वदान्याः
द्वैतीयोकोऽथ रामस्तदनु च विजयी श्रीमुकुन्दो महौजाः ।
सन्मार्गैकानुयायी विविधगुणनिधिः श्रीमुरारिश्चतुर्थो
माता रुडीति नाम्ना समभवदुचिता काशिपुर्येकवासा ॥ ८ ॥

मुकुन्द इति नामा योऽजनिष्ठास्य सुनन्दनः ।
पत्नी तस्याऽभवद्रात्र नाम्नी श्रीधनदाम्बिका ॥ ९ ॥

पुत्रस्तस्याऽथ धन्यः सकलगुणनिधिः श्रीधनानामधेयो
भामादेवीति भार्या समभवदपरा पूरिनामाऽस्ति यस्य ।
वार्पी चन्द्राश्मनद्धां सरसि बहुवक्त्रेऽचीकरद्विष्णुतृप्त्यै
शश्वत्सच्चित्तहंसो जगति विजयते श्रीमति स्तम्भतीर्थे ॥ १० ॥

वापीकूपतडागसत्रविविधप्रसादविप्रस्थिति-
क्षमाधान्योदकविप्रपूर्वहुविधाऽऽरामादिदानानि च
धन्यस्य द्विजवल्लभस्य सुतरां सुश्रद्धया कुर्वत-
स्तृप्तिं याति मनो न यस्य स धनो जीयात् सतां सम्मतः ॥ ११ ॥

२६०

परिशिष्ट ओ

भ्राताऽस्य जगतीमान्यः साईयाहो गुणाकरः ।

पुत्रपौत्रैर्युतो धन्यः कामं जीयाञ्छतं समाः ॥ १२ ॥

धनदसुतो बलराजो लीलादेव्यास्तु जीवनं जयतात् ।

यं दधती निजगर्भे शोभननामा रमासमा जगति ॥ १३ ॥

नसारो विजयन्तां गुणनिधयः श्रीनृसिंहदासाद्याः ।

अवरः सुखदासाहो जनिष्यमाणाः परे पुत्राः ॥ १४ ॥

श्रीमन्पुत्रविक्रमार्कसमयातीतसंवत् १५३९ वर्षे भाद्रपदसुदि ८ गुरौ मेहरश्रीमुकुन्द-
सुतमेहरश्रीधनाकेन सकललोकहितार्थं इयं वापी कारिता, श्रीरस्तु । प्रशस्तिकारकवाचकेभ्यः
॥ श्रीः ॥ तथा मृत्रधारराजासुतवना मृत्रधारदेवदाससुतपेता, एताभ्यां रचिता ।

यावच्चेन्द्रशशाङ्को यावन्मेरुर्महागिरिः स्थायी ।

अचला यावद्धसुधा तावन्नन्दन्वियं वापी ॥ १५ ॥

(२)

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

दत्तेऽश्वगजश्रेणिसम्पत्तिं श्रीगजाननः ।

सन्तुष्टः सिद्धिकामान् वः करोतु करुणानिधिः ॥ १ ॥

लक्ष्मीजानिपदाम्भोजं नत्वाऽभीष्टार्थसिद्धिदम् ।

प्रशस्तिरचनां कुर्वे वाप्याः श्रीधनदस्य च ॥ २ ॥

जगन्मङ्गलरूपेह नागवल्लीति विश्रुता ।

तदाराधनतो वर्णस्ताम्बूलीति प्रथामगात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रादुर्भवदंशे सोहडाविजलात्मजः ।

मुक्ता मुक्तिपुरी येन काशिका कारिका धनैः ॥ ४ ॥

परिशिष्ट ओ

२६३

प्रासादाः शिवशक्तिचण्डमहसां लक्ष्मीपतंनैकथा
नागास्यस्य च वेदवेदशशभृत्संस्यान्विता रक्षिताः ।
तीर्थे स्तम्भपुराभिधेऽत्र सततं श्रीसोहृडेनोच्चकै-
स्तत्पुण्यं किल वेद चेत् स भगवान् सर्वज्ञमृत्तिः शिवः ॥ ५ ॥

अथाऽजनि सुतस्तस्य मुकुन्द इति नामतः ।
श्रीमुकुन्दपदाम्भोजजातषट्चरणस्थितिः ॥ ६ ॥

अस्ति तस्यात्मजः पुण्यकृतामग्रेसरो महान् ।
विख्यातः श्रीधनानामा वदान्योऽवनिमण्डनम् ॥ ७ ॥

यो मासानृतुसम्मितान् हरिपुरीमध्यास्य चक्राङ्कितं ।
कृत्वा स्वीयकलेवरं द्विजगणैर्युक्तश्च सदबन्धुभिः ।
लोकान् दुर्गृहपाशतः कतिपयान् दत्त्वा धनं भूरिशो ।
धन्योऽमोचयदन्नदः सुधनदो जीयादयावारिधिः ॥ ८ ॥

वापीकूपतडागसत्रविधिविधप्रासादविप्रस्थिति-
क्षमाधान्योदकविप्रपूर्वहुविधाऽऽरामादिदानानि च ।
धन्यस्य द्विजवल्लभस्य सुतरां सुश्रद्धया कुर्वत-
स्तुतिं याति मनो न यस्य स धनो जीयात् सतां सम्मतः ॥ ९ ॥

योऽयजलक्षहोमेन नीलं च उदवाहयत् ।
तुलापुरुषदानाद्यैर्भूर्यो हरिमपृषुजत् ॥ १० ॥

प्रबन्धवलितां वासश्रेणीं ब्रह्मपुरीं नवाम् ।
अन्नपूर्णां द्विजेभ्योऽदात् यः स जीयाद्धनामिव ॥ ११ ॥

२६२

परिशिष्ट ओ

दयापरिवृढेनेयं वापिका कारिता दृढा ।
पूर्णा क्षीरोपमैर्नारैः स जीवतु शतं समाः ॥ १२ ॥

साधुस्वादुरसोपेतैः रदसीयेर्जलैर्विभुः ।
धनदस्य हृदम्भोजस्थायी प्रीणातु माधवः ॥ १३ ॥

गृहाग्निभूतेन्दुमिते वर्षे (१५३९) श्रीनृपविक्रमात् ।
नभस्ये सितपञ्चम्यामिन्दौ वापी सुनिमिता ॥ १४ ॥

दुर्भिक्षे दारुणे काले वर्षे साधारणाऽभिधे ।
अनन्नामजलप्रायां वीक्ष्य सर्वा वसुन्धराम् ॥ १५ ॥

कामस्याङ्गनकामेन धनदेव महीयसा ।
कारिता जीवलोकस्य जीवनाय सुवापिका ॥ १६ ॥

धनदो बलराजेन युक्तः पुत्रेण धीमता ।
पौत्रैश्च भानुभिर्विश्वैः सहितो जयताञ्चिरम् ॥ १७ ॥

श्रीरस्तु ॥ ५ ॥ द्विजांघ्रिपद्मपीयूषसेवनाप्तमुखोदयः ।
प्रशस्तिमकरोद्रम्यां हलाख्यो नागरो द्विजः ॥ १८ ॥

यावद्दशदिशां पालाः यावत्क्षीराम्बुधिः स्थिरः ।
तावद्राजतु वापीयं श्रीमद्भनदकारिता ॥ १९ ॥

शुभमस्तु । श्रीतम्बोलीयज्ञातीयमिहिरश्रीमुकुन्दसुतमिहिरश्रीधनाकेन सकललोक-
जीवनाय इयं सुमत्तवारणजालगवाक्षप्रदेशशोभिता कारिता, सूत्रधारराजासुतवनाकेन सूत्र-
धारदेवदाससुतपेताकेन कृता । अस्तु कल्याणं प्रशस्तिवाचकश्रावकजनानाम् ॥ श्रीः ॥

પરિશિષ્ટ ઓ

૨૬૩

(૬)

નગરામાં જ્યાદિત્યના મંદિરના લેખ

(૧)

શ્રી સંવત્ ૧૨૯૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૭ સ્વૌ શ્રીનારદમુનિવિનિવાસિત શ્રીનગરક્રમહા-
સ્થાને સંવત્ ૯૦ વર્ષીય અતિવર્ષાકાલવશાદતિપુરાણતયા ચ આકસ્મિક શ્રીજયાદિત્યદેવ-
મહાપ્રાસાદપતનવિનષ્ટાયાં શ્રીરત્નાદેવીમૂર્તૌ પશ્ચાત્ શ્રીમત્પત્ન વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાદ્ ઠ૦ શ્રી-
ચંદપા(મા)ત્મજ ઠ૦ શ્રીચંદ્રપ્રસાદાંગજ ઠ૦ શ્રીસોમતનુજ ઠ૦ આશરાજનંદનેન ઠ૦ કુમાર-
દેવીકુક્ષિસંમૂતેન મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલેન સ્વમાર્યામહં શ્રીસોમપુત્ર . . . મિદેવ શ્રીજયા-
દિત્યદેવપત્ન્યા શ્રીરાજલદેવ્યા મૂર્તિરિયં કારિતા શુભમસ્તુ ॥

(૨)

શ્રી સંવત્ ૧૨૯૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૭ સ્વૌ શ્રીનારદમુનિવિનિવાસિત શ્રીનગરક-
મહાસ્થાને સંવત્ ૯૦ વર્ષીય અતિવર્ષાકાલવશાદતિપુરાણતયા ચ આકસ્મિક શ્રીજયાદિત્ય-
દેવમહાપ્રાસાદપતનવિનષ્ટાયાં શ્રીરત્નાદેવીમૂર્તૌ પશ્ચાત્ શ્રીમત્પત્ન વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાદ્ ઠ૦ શ્રી-
ચંદપા(મા)ત્મજ ઠ૦ શ્રીચંદ્રપ્રસાદાંગજ ઠ૦ સોમતનુજ ઠ૦ શ્રીઆશરાજનંદનેન ઠ૦ શ્રી-
કુમારદેવીકુક્ષિસંમૂતેન મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલેન સ્વમાર્યાયાઃ ઠ૦ કાશ્વકમાત્યાઃ રાજકુક્ષિ-
મવા શ્રીલલિતાદેવી પૂણ્યાર્થમિતિ... દિત્યદેવ કીર્તિઃ શ્રીરત્નાદેવીમૂર્તિરિયં કારિતા શુભમસ્તુ ॥

(શ્રી ભદ્રશંકર શાસ્ત્રીએ આપેલી નકલ ઉપરથી)

ખંભાતને સામે કિનારે આવેલા કાવીતીર્થના લેખમાં ખંભાતનું સ્તંભતીર્થ અને ત્રંબાવતી
એમ એક જ શ્લોકમાં બે નામચાળો ઉલ્લેખ:—

શ્રીસ્તંભનાધીશજિનેશપાર્શ્વપ્રસાદસંપાદિતસર્વસૌલ્યમ્ ।

ત્રંબાવતીતિ પ્રતિ નામધેયં શ્રીસ્તંભતીર્થ નગરં પ્રસિદ્ધમ્ ॥

(આ લેખ અકબરના વખતનો છે.)

પ્રાચીન જૈન લેખશંકર, કાવીતીર્થ લેખ.

૨૬૪

પરિશિષ્ટ બો

વ ફારસી લેખો *

(૧)

મસીદના ઉત્તરના બારણા ઉપરનો લેખ

જે અદલાહને માટે વક્ફ કર્યું છે તેમાંથી આ છે. બલોા કે આ મુબારક નુમમા મસ્જિદ અને તેની ઈમારત કુલ જમાતને માટે તેના પેતાના ખાસમાંથી છે. જે અદલાહે તેના ફઝલ અને બખ્શિશથી આપ્યું એ માત્ર અદલાહ તઆલાને માટે છે. વિદ્વાન અને આદિલ સુલતાન મહોમદશાહ બીન તથલખ-શાહ સુલતાનના રાજ્યના વખતમાં અદલાહ તઆલાની દયાની આશા રાખનાર નળખા બંદા દોસ્તશાહ મહોમદ આંખરને અદલાહે તેની નેની મારફત આપાવ્યું. આ બીના થઈ તા. ૧૮ મહોર્રમ સને ૭૨૫ હીજરી.

(૨)

વમ્બુ કરવાના હોજ ઉપરનો લેખ

મુસલમાન લોકોની કોશિસથી આ બ્નું હોજ સારી છત સહિત તાબીર કરવામાં આવ્યું. બતાવવા માટે મને તારીફ કહી કે આ પાક કરવા માટે ઘણા વસમો (હોજ) છે.

(૩)

મુમા મસ્જિદના ટાંકા ઉપરનો લેખ

આ પાણીના ટાંકાના અને હોજમાં પાણી બહી કરવાના કામમાંથી સને ૧૦૩૦ હીજરીમાં કુરસદ મળી. સારા કામની પ્રેરણા કરનાર અદલાહને સૌથી કમતરીન દરમ્મનને બંદો અલી બીન અબ-નબી બમદાદી.

(૪)

મુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી મોટી કબર ઉપરનો લેખ

મુબારક શહીદ, ખુદાએ દયા કરેલા અને ગુનાહ માફ કરેલા નળખા બંદા, મહાન ઈન્સાતવાળા, આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાતી પામેલા જગીડદૌલા વહીન મલેક પીરજ નામે બોલાવવામાં આવતા, ઉમર દીન અહમદ કાજરની આ કબર છે. અદલાહ તઆલા તેના ઉપર દયા કરે, અને તેને માફી આપે, અને તેને સ્વર્ગવાસીમાં મુકામ આપે. ઈશ્વર તેના ઉપર દયા કરે. તે ખુદવારે સને ૭૩૪ હીજરીના સફર મહીનાની ૧૫મી તારીફે ગુજરી ગયા.

(૫)

મુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી નાની કબરનો લેખ

ખુદાએ દયા કરેલી અને ગુનાહ માફ કરેલી બાઈ. સ્ત્રીઓને માટે અબિમાનનું કારણ અને કન્યા-ઓને મટિ મુચર, મરહુમ ખાલ હુસેન ગેલાનીની દીકરી અને મરહુમ મલેક પીરજ બીન નુર કહી બોલાવવામાં આવતા જગીડદૌન ઉમર કાજરની ધણીઆખી બીબી ફાતેમાની આ કબર છે. તા. ૨૦ સબ્વાસ સને ૭૮૩ હીજરીમાં ગુજરી ગઈ.

* આ લેખોના તારૂખા અન્હરઅલી ડોમુલાઈ રોમે કરેલા તે ઉપરથી નકલ કરી છે.

પરિશિષ્ટ ઓ

૨૬૫

(૬)

મેંજિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી નાની જૂની (પહેલી) કબર ઉપરનો લેખ

અહીંહો દયા કરેલા અને મુનાહ માફ કરેલા, અહીંહો તઆલાની દયાની આશા રાખનારા, વેપારી-આને માટે અભિમાનનું કારણ, સૌથી મહાન શોક, ખાલ જલાલુદ્દીન ખીન મોહમદ ખીન અલી મખુ જેલાનીની આ કબર છે. શુક્રવારની રાત્રે સને ૬૨૮ હીજરીના રમઘ્લન મહીનાની પાંચમી તારીકે તે મુજરી ગયા.

(૭)

મેંજિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી બીજી કબર ઉપરનો લેખ

અહીંહો દયા કરેલા ખાલ જલાલુદ્દીન ખીન અલી મુલતાન જેલાનીની આ કબર છે. શુક્રવારને દિવસે સને ૬૭૯ હીજરીના મહોરમ મહીનાની બાવીસમી તારીકે તે મુજરી ગયા.

(૮)

ત્રણ દરવાજા ઉપરનો જૂનો લેખ

અડબરસાહના વખતમાં આ સારા પાયાવાળો મનોહર બલર પૂરેપૂરો તૈયાર થયો તે મનગમતું છે; તેથી ‘ઈસ્તબરક’ અને ‘હીખા’ નામનાં લૂગડાંથી તેને શણગારવાની જરૂર નથી. ખીરહે (કવિનું નામ) તેના પૂરા થયાની તારીક જાણી કે ‘હમારેતા ખુશધરક છે અને બલર ખૂબસૂરત છે.’ સને ૬૬૨ હીજરી.

(૯)

લાલબાગનો લેખ

મીરઝાં બાકરનો બાગ (વાડી) ધણેા સારો છે જે મનોહરતામાં ઈરમતી વાડી જેવો છે. આ મુબારક વાડી બનાવવાનો વરસ વિચારતાં ‘સ્વર્ગવાડી’ થાય છે. સને ૧૧૦૭ હીજરી.

(૧૦)

ઈદગાહનો લેખ

આ લેખ બરોબર વંચાતો નથી.

૨૬૬

પરિશિષ્ટ ઓ

ક ખંભાત સંસ્થાનની બાદશાહી સનદો

(૧)

મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં
નજમનખાન બહાદુરને આપેલી સનદ

દિશાહી

હુવલ અઝીઝ

આલીબદી સાહેબે આલમ
બાદશાહઝાદએ વલીએહદ
ગિરઝા અકબરશાહ બહાદુર

દેવ પ્રાશ્ન પત્રિકા
કોષ દિશાહી ૨૬૬
શબ્દકોશ દિશાહી ૨૬૬
૧૯૭૯

ગુરુવાર તા. ૧૯ માહે શવ્વાલે મુકર્રમ સને ૩૮ જુલુસે મુબારકે
મુઅલ્લા મુઆફફે સને ૧૨૧૦ હીજરી મુતાબિક કરદી બહેશ્ત મહીનો.

હુદસી અલ્લાખ - ખુલ્લંદ જનાબ - આલમીઆન મઆબ - ફરજન્દ
બબન પેવન્દ - સઆદતમન્દ - બરખુરદાર - કામગાર - મનસુરે બખ્ત્યાર -
વાલા નસબે આલી તબાર - ગુલફરતએ ખુરતાને સુલતનત - બાનીએ મખાનીએ
માદક્ત - સમરએ દૌહએ અજમત - ફરજએ બાશિરએ સઆદત - ગુરજએ નાસી-
યએ હુશમત - શર્ફએ સિવાએ તુસરત - હિઝબરેબીશએ દિલાવરી વ દીલેરી - શહ
સવારે જલ્લાનબાહે શીરમરદી વ શીરી - હુરૈતુત્તએ ખિલાફત - અખતરે ખુર
જે સઆદત - હામીએ દીને મતીન - મુરવિએ એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન
- મિસબાહે અબદ - ફરજે જહાનબાની - મુઅરિસસે આસારે ગુરબાની -
ફરજે ફરમાને શહેબ કિરાની - બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન -
નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન - નૂરે ચશમે રાહતુલ કુલુબ - રફીફલ કદર
ખુલ્લંદ મકાન - અલમખતસ બ શયામને મલિકે મનનાન - મહબતે અનવારે
ઈનાયતે દીબ્દે સુબહાન - પ્રતિનિધિ પાટવીકુંવરના વકીલોના પત્રવ્યવહારથી.

અને આકાશના માનવાલા ફરખારના કમતરીન ખાને બદ બખિશ-
રામની વાકે નીચારી (સમાચાર નોંધ)ના વખતમાં કબજામાં આવે છે કે
દુનિયાના સઘળા લોકોએ માનેલો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે નજમખાન
બહાદુર જહાનર મુદ્દાત અને પાંચ હબ્દર અંચળ થોડેસવારો તેમજ દિલેરજંગના

દેવ પ્રાશ્ન પત્રિકા
કોષ દિશાહી ૨૬૬
શબ્દકોશ દિશાહી ૨૬૬
૧૯૭૯

પરિશિષ્ટ ઓ

૨૬૭

ખિતાળ (પ્રતિષ્ઠા નામ)થી અને ડંકાનિશાનની બાજિશાની પદવીથી જાણી પદવી ભોગવનાર થાય. વાકેઆ તારીખ અગીઆર માહે રાબાલ સને ૩૮ની ચાઠીની સતદ મુજબ લખ્યું.

ફદસી અલકાળ - બુલન્દ જનાળ - આલમીઆન મઆળ - ફરજન્દ બબન પૈવન્દ - સઆદતમન્દ - બરખુરદાર - કામગાર - મન્સૂરે બખતાર - વાલા નસબે આલી તબાર - શુલ્હરતએ બુરતાને સુલતાનત - બાનીએ મબાનીએ માદકત - સમરએ દૌલએ અજમત - ફર્રએ બાસિરએ સઆદત - ગુર્રએ નાસીયએ હદમત - રાફ્રએ લીવાએ નુસરત - હિઝબરે ખીશએ દિલાવરી વ દિલેરી - શહ સવારે બૈલાનગાહે શીરમરદી વ શીરી - દુર્રતુમાએ ખિલાદત - અખતરે બુરએ સઆદત - હામીએ દીને મતીન - મુરવિવએ એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન - મિસબાહે અબદ - દુર્રએ જહાનબાની - મુઅરિસસે આસારે ગુરયાની - ફુર્રએ દુદમાને સાહેબ કિરાની - બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન - નૂરે હકકએ જહાન વ જહાનીઆન - નૂરે ચરમે રાહતુલ કુલુબ - રશીફલ કદર બુલન્દ મકાન - અલમુખતસળ મયામને મલિકે મનનાન - મહબતે અનવારે ઈનાયતે ઈજ્જતે સુબહાન - આલીનહલી સાહેબે આલમ બાદશાહઝાદા પાટની કુંવર મિરઝા અકબરશાહ બહાદુરના વફોલાના દરકત (પત્રવ્યવહાર)ની સમન્વી એકેવાકએ નીચારી (સમાચાર નેપ્રલુક)માં દાખલ કરવામાં આવે.

નકલે ખતે અનવર (પાદશાહના લેખની નકલ)
રાદ (મંબરીની સહી)
નજમખાન બહાદુરના વખીશની અરજ આર
સહી સાથે એફિસમાં આવી કે બાદશાહી
મહેરબાની અને બાજિશાથી આશા છે કે વખીશ
કરનાર નજમખાન છ હબર મુદત અને પાંચ
હબર ચંચળ સવારે અને દિલ્લેરજંગના ખિતાળ
(પ્રતિષ્ઠાનામ) અને ડંકાનિશાનની બાજિશાની
જાણી પદવીથી જાણી પદવી ભોગવનાર થાય.
પાટની કુંવર બાદશાહઝાદા સાહેબે આલમ
મીરઝા અકબરશાહ બહાદુરના દરકતના શેરોના
સમન્વી કે સાદ (મંબરી) મુજબ અમલ
કરવામાં આવે.

પાટની કુંવર બાદશાહઝાદા સાહેબે આલમ
મીરઝા અકબરશાહ બહાદુરના દરકતના શેરોના
સમન્વી કે સાદ (મંબરી) મુજબ અમલ
કરવામાં આવે.

જુલુએ તારીખ મહીનો સફર સને મજહુર જુલુસે રાવા

જુલુસે રાવા તારીખ તારીખ

૨૬૮

પરિશિષ્ટ ઓ

સનકની પૂઠે શેરા

વાકેઆ સાથે મુદ્રાગિત કરે

પહેલો રળીકલ અવ્વલ સને ઉટ રયાહા (હકીકતની નોંધણી)માં લખવામાં આંબું. સાદ—
અરજ લખવામાં આવી—

૭ રળીકલ અવ્વલ સને ઉટ રયાહાનામા સાથે ફરીથી અરજ મુદ્રાગિત કરી.

ફેહરીસ્તમાં દાખલ છે.

સાહે આલમ
બાદશાહે ગાઝી
બહાદુરખાને ઝાદે
મીર એહમદઅલી-
ખાન મુઆવ્વ-
મુ દો તા

તા. ૬ રળીકલ અવ્વલ સને ઉટ રયાહામાં દાખલ કરી

રયાહે પહોંચતાં

હાનૂરના રયાહા મુબલ છે. ૧૧ શવ્વાલ ઉટ
મુદ્રાગિત થઈ અને ફેહરીસ્તમાં છે.

શાહ

આલમ બાદ-
શાહે ગાઝી ફો-
ફવીએ અગિશ-
રામ

મીમ

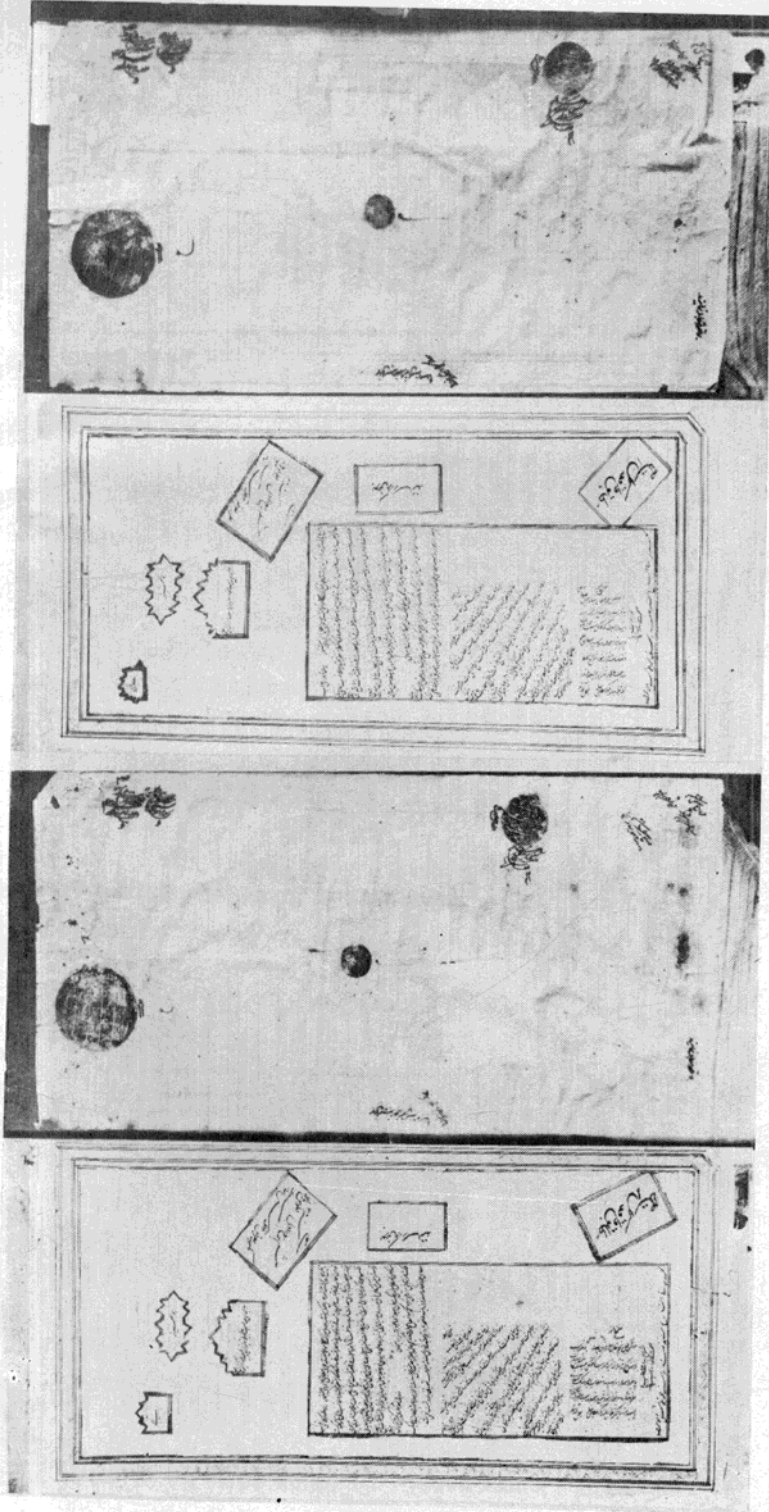
બાદશાહે ગાઝી
ખિન હાવરતે શાહ
આલમ મીરઝા મહોમ્મદ
આબરશાહ બહાદુર નૂરે દીદએ
સાહેબ કિરાની ખુલાસએ
ઔલાદે ગુરગાની નૂરે
હકીકએ ખિલાફત કુદએ
બાસેરએ સુલતનત

એન

તા. ૨૨ બાવીસમી માહે છકાદ સને ઉટ જુલુસે વાલા
નાલ વાકએ કુહની આદિસમાં પહોંચી.

વાવ

તા. ૨૨ બાવીસમી છકાદ સને ઉટ જુલુસે વાલા
વાકએ કુહની નોંધણીમાં દાખલ કરવામાં આવી
વાવ

આદશાહી સન્દેહ

ટાપી બાબુશી : (૧) મોગલ શહેનશાહ શાહ આવમે હીન્દી સને ૧૨૧૦માં નજમખાન બહાદુરને આપેલી સનદ તથા તેનો પાછળનો ભાગ (૨) એ બાબમાં શહેનશાહ શાહ આવમે ચાવરચાહીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ તથા તેનો પાછળનો ભાગ

પરિશિષ્ટ ઓ

૨૧૬

(૨)

મોગલ શહેનશાહ શાહ આલમે હીન્દી સને ૧૨૧૦માં

ચાવરઅલીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ

ઈલાહી

હુવલ અલીઝ

આલીબલી સાહેબે આલમ
બાદશાહઝાદાએ વલીએહદ
મિરઝા અબ્દુરશાહ બહાદુરપ્રેમ પરશુભ ઉપર
૧૭૭૬ દેહરો ૨૬ દર
કામલ કહાપુર ૬ ૧૭
૧૭૭૬ગુરુવાર તા. ૧૯ માહે શબ્દાસે મુકદ્દમ સને ૩૮ જુલુસે મુબારકે
મુબારકા મુઆફફે સને ૧૨૧૦ હીન્દી મુતાબિક હરદી બેહેશત મહીનો.

કુદસી અલ્લાહ - બુલન્દ જનાબ - આલમીઆન સઆબ - ફરજન્દ
બાબન પૈવન્દ - સઆદતમન્દ - બરખુરદાર - હામયાર - મનસુરે અખતાર -
વાલા નરાબે આલી તબાર - ગુલદરતએ બુરતાને મુલતનત - બાનીએ મબાનીએ
માફકત - સમરએ દોહએ અબમત - કુર્એ બાશિરએ સઆદત - ગુરુએ નાસી-
યએ હશમત - શદએ સિવાએ નુસરત - હિઝબરેળીશએ હિલાવરી વ દોલેરી - શહ
સવારે બીલાનગાહે શીરમરદી વ શીરી - દુરતુત્તાએ ખિલાફત - અખતરે બુર
ને સઆદત - હામીએ દીને મતીન - મુશવ્વિએ એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન
- મિસબાહે અબદ - કુરુએ જહાનબાની - મુઆરિસસે આસાસે ગુરબાની -
કુરુએ દુદમાને સાહેબ ધિરાની - બાદશાહઝાદાએ આલમ વ આલમીઆન -
નૂરે હફઝએ જહાન વ જહાનીઆન - નૂરે અશમે રાહતુલ કુલુબ - રશીકેલ કદર
બુલન્દ મહાન - અલમુખતસ બ મયામને મલિકે મનનાન - મહબતે અનવારે
ઈનાયતે ઈન્દ્રે મુબહાન - પ્રતિનિધિ પાટવીકુંવરના વજીલોના પત્રવ્યવહારથી.

અને આકાશના માનવાલા દરબારના કમતરીન ખાને બદ બગિશ-
શમની વાકે નીયારી (સમાચાર નોંધ)ના વખતમાં લખવામાં આવે છે કે
દુનિયાના સઘળા લોકોએ માનેલો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો કે ચાવરઅલીખાન
બહાદુર પાંચ હબર મુદાત અને ચાર હબર ચંચળ થોડેસવારોની પદવીથી
અને ડંકાનિશાનની બગિશશથી જોડી પદવી ભોગવનાર થાય. વાકેઆ તા.

દેરીથી બહારાત
કરવી

परिशिष्ट ओ

કુદરતી અણકાળ - ખુલ્લું જગત - આલમીઆન મચાળ - ફરજન
ગતન પેવન - સચ્ચાઈમંદ - બરખુરદાર - કામગાર - મનુરે ગળત્યાર -
વાલા નસબે આલી તથાર - ગુણદરતએ ખુરતાને સુલતનત - બાનીએ
મખાનીએ માદગત - સમરએ હૌકુએ અજમત - કુર્ષએ ખાસરએ સચાહત -
ગુર્ષએ નાસિયએ હરમત - રાફએ શિવાએ નુસરત - હિઝરે ખીરાએ હિસાવરી
વ દિયેરી - શહસવારે બૌદાનગાહે શીરમરહી વ શીરી - ફુર્તુતાએ ખિલાઈત
- અખતરે ભુરએ સચાહત - હામીએ દીને મતીન - મુરવિનએ એહકામે સૈયદુલ
મુરસલીન - મિસગાહે અબદ - કુર્દએ જહાનબાની - મુઅરિસરે આસારે
અરગાની - કુર્દએ ફદમાને સાહેબ કિરાની - પાદશાહઝાદએ આલમ વ આલ-
મીઆન - નૂરે હફઝએ જહાન વ જહાનીઆન - નૂરે યશમે રાહતુલ કુલુબ -
રફીકેલ કદર ખુલ્લું મકાન - અલખખતસા બ મયામને મશિકે મનનાન -
મહબતે અનવારે હનાયતે હજરે સુખહાન - આહીબ્દી સાહેબે આલમ
બાદશાહઝાદા પાટવી કુવર નિરઝા અહબરસાહ બહાદુરના વઝીયોના દરકત
(પરવચહાર)ની સમતુતી એ કે વાદએ નીમારી (સમાચાર નોંધપુક)માં
દાખલ કરવામાં આવે.

નકકે અને આનંદર (પદદશાહીના લેખની નકક) સાદ (પદદશાહીની સહી)

ધાવરબીખાન યાહાદુરના વધીસની અરજના આગ સહી સાથે આદિસમાં આપે કે પાદશાહીની અદરબાની અને આદિસશી આપા છે કે વધીસ હરનાર (ધાવરબીખાન) પંચ હરનાર મુદત તાત અને આદ હરનાર વંચળ સનારોની પદદશી અને હંચાસીનાની આદિસશી જાપા પદદશી કોખના વનાર શાપ, પદદશી હંચર પદદશાહીના સાહેબ આદર બિરજા આપનાર હાહ યાહાદુરના કંચનાર ના શોશાની સખાહી કે સાદ (પદદશી), અરજ

આપક કંચનાર આપે.

પાંચ હજાર મુદત
ચાર હજાર અંચળ સવારો
૪૦૨૦

बन्धुं तारीण महीना सहर रने भग्दरब्दसे वाडा

• 2. **How many people are there?**

પરિશિષ્ટ ઓ

૨૭૧

સનકની પૂઠે શેરા

વાકેઆ સાથે મુકાબિલ કરો

પહેલી રળીકલ અન્વલ સને ૩૮ રયાહા (હકીકતની નોંધબુક)માં લખવામાં આવ્યું. સાદ—
અરજ લખવામાં આવી—

૭ રળીકલ અન્વલ સને ૩૮ રયાહાનામાં સાથે ફરીથી અરજ મુકાબિલ કરી.

ફેહરીરતમાં દાખલ છે.

શાહે આલમ
બાદશાહે બાઝી
બહાદુરખાને ગાદે
મીર એહમદખાની-
ખાન મુઅમ્મ-
મુ દો લા

તા. ૬ રળીકલ અન્વલ સને ૩૮ રયાહામાં દાખલ કરી

રયાહે પહોંચતાં

ફ઼઼઼રના રયાહા મુબલ છે. ૧૧ સન્વાત ૩૮

મુકાબિલ થઈ અને ફેહરીરતમાં છે.

શાહ
આલમ બાદ-
શાહે બાઝી ફી-
દવીએ બખ્શિ-
સમ

મીમ

બાદશાહે બાઝી
બિન હજરતે શાહ
આલમ મીરઝા મહોમ્મદ
અકબરશાહ બહાદુર નૂરે દીદએ
સાહેબ કિરાની ખુલાસએ
ઓલાહે ઝુરખાની નૂરે
હકીકએ બિલાફત કુર્દએ
બાસેરએ મુલતનત

એન

તા. ૨૨ બાવીસમી માહે જકાદ સને ૩૮ જુલુસે વાલા

નકલ વાકએ કુલ્લીની ઓફિસમાં પહોંચી.

વાવ

તા. ૨૨ બાવીસમી જકાદ સને ૩૮ જુલુસે વાલા

વાકએ કુલ્લીની નોંધબુકમાં દાખલ કરવામાં આવી.

વાવ

પરિશિષ્ટ ઓ આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

સંસ્કૃત

ઋગ્વેદ સંહિતા—સાયણ ભાષ્યોપેતા.

અમરકોષ (નિર્ણયસાગર).

અથર્વવેદ સંહિતા.

મહાસ્કંદપુરાણ—કૌમારિકાલંક (બ્યંકટેશ પ્રેસ).

„	કેદારલંક	„
„	નાગરલંક	„
„	રેવાલંક	„
„	પ્રભાસલંક	„

પદ્મપુરાણ (આનંદઆશ્રમ).

લિંગપુરાણ (બ્યંકટેશ પ્રેસ).

ભાગવતપુરાણ.

મહાભારત—આદિપર્વ (ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ આવૃત્તિ અને નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ).

„	સભાપર્વ	„	„
„	ઉદ્યોગપર્વ	„	„
„	વનપર્વ	„	„
„	સભાપર્વ	„	„
„	અનુશાસનપર્વ	„	„

શતપથબ્રાહ્મણ.

પ્રાચીન જૈન લેક્સપ્રેમ્હ (આચાર્ય જિનવિજયજી).

શ્રીપ્રભાવકચરિત (ચંદ્રપ્રેમસૂરિ).

તીર્થસ્થાન (જૈન) (જિનપ્રેમસૂરિ).

પ્રવંચચિન્તામણિ (મેસ્ત્રુજી).

„ ચતુર્વિંશતિ.

સુકૃતસંકીર્તન (અરિસિંહ).

હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય (દેવવિમલ ગણિ).

કીર્તિકૌમુદી (સોમેશ્વરદેવ).

કાવ્યમીમાંસા (રાજશેષર)

(Baroda Oriental Series).

દમ્પતીરમદમર્દન નાટક (જયસિંહસૂરિ)

„

પરિશિષ્ટ ઔ

૨૭૩

- વસંતવિલાસ (બારોડા સુરિ) (Baroda Oriental Series).
 વસ્તુપાલચરિત (જિનહર્ષગણિ).
 નામિનંદનો દ્વાર પ્રબંધ (કમ્બસુરિ) (પંડિત ભગવાનદાસ હરખચંદ સંપાદિત).
 વ્રહ્મસંહિતા (વરાહમિહિર).

ગૂજરાતી

- નિરાનંદ સિદ્ધંતરી (ગુ. વ. સો.).
 આનંદપ્રાગ્વ્યમહોદધિ—મૌર્યક પથીટ (મુનિ સંપત્તિવિજયકથ).
 નાગસંતપત્તિ નિબંધ (૬ઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ) બા. પી. મહેતા કૃત.
 પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ (પ્રાકૃત) (Baroda Oriental Series).
 કાલિયાવાટ સર્વસંગ્રહ.
 પૌરાણિક કથાંગ્રેષ બા. ૧ થી ૫ (ડાહ્યાભાઈ દેસાસરી—ગુ. વ. સો.).
 મિરાને અહમદી વા. ૨ (હરતલિખિત દી. બ. કૃ. મો. જલેરી).
 „ „ બા. ૧ અને ૨ નિઝામુદ્દીન ચિશતી સાહેબ.
 ભરતરવિજ્ઞાન બા. ૨ (ડાહ્યાભાઈ દેસાસરી—ગુ. વ. સો.).
 પ્રાકૃત ગ્રાહરણ (પંડિત બહેચરદાસભાઈ).
 શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ (ડુ. કે. શાસ્ત્રી).
 શાસ્ત્ર સંગ્રહાય (દી. બા. ન. દે. મહેતા, બી. એ.).
 પ્રાચીન લેખસંગ્રહ (ભાવનગર).
 વસંત (સાસિક) સં. ૧૯૬૨-૭૦નું વર્ષ.
 ખંભાતનો ઇતિહાસ.
 ખંભાત જૈન ચૈત્ય પરિવાટી.

અંગ્રેજી

- Imperial Gazetteer Vol. I.
 Bombay Gazetteer Vol. I Part I (History of Gujarat).
 „ „ Vol. VI (Cambay).
 „ „ Vol. IV (Ahmedabad).
 „ „ (Kaira).
 „ „ Vol. IX (Gujarat Population: Hindus).
 „ „ Kathiawar Gazetteer.
 „ „ Cutch.
 Baroda Gazetteer Vol. I.
 Mysore Gazetteer Vol. I.
 Vishnu Puran Vol. II by Wilson.
 Rig Veda Vol. I & II. tr. by Griffith.
 Original Sanskrit Texts : Vol. V by Muir.

२७४

परिशिष्ट बी

Dr. Peterson's search for Sanskrit Mss. J.B.B.R.A.S. No. XLV 1884-86.
(in two vols.)

Elements of Hindu Iconography Vol. I Parts I & II by Gopinath Rao.

" " " Vol. II Parts I & II. "

Ancient Indian Historical Tradition by Pargiter.

Racial Synthesis in Hindu Culture by Vishwanath (Trubner's Series).

Asura in India by Prof. Ananta Prasad Banerjee Shastri.

History of Sanskrit Literature (Vedic Period) by C.V. Vaidya.

Watter's Yuan Chevang Vol. II (R.A. Society London).

India & Jambu Island by Amarnath Das.

Indian Antiquary.

Epigraphia Indica.

Indian Historical Quarterly.

Mohenjo Daro & Indus Valley Vol. I by Sir J. Marshall.

Some Contributions of South India to Indian Culture by Dr. Krishnaswamy Iyengar.

Indo-Sumerian Seals Deciphered by Weddel.

Gates of India by Sir T. Holdich.

Indian Serpant Lore by Vogel.

Vedic Index : Vol. I & II by Macdonell & Keith.

Cambridge History of India : Vol. I by Rapson.

Ancient Symbol Worship: Importance of Phallic Idea in the Religions of Antiquity
by Hodder M. Westeropp & C. Staniland.

Indische Studien Vol. XV by Weber.

Vaishnavism & Shaivism by Sir R.G. Bhandarkar.

Religions of India by Barth.

Encyclopaedia Britannica (for Cambay & Phoenicia).

Rasmala by A.K. Forbes.

History of Important Towns & Cities in Gujarat & Kathiawar by Alteker.

Oxford Survey of British Empire : Asia (Geology) by Herberton & Howarth.

Geographical Dictionary of Ancient India by Nandalal De.

Cunninghams' Ancient Geography of India by S.N. Mazumdar Shastri.

Ptolemy's Ancient India by Me Crindle (S.N. Mazumdar).

Travels of Durante Barbosa by Stanley.

" of Ludovico De Verthema.

" of Tavernier.

Embassy of Sir Thomas Roe by W. Foster.

२७६

परिशिष्ट औ

- Article on Syrians or Armenians: Enc. of Religion & Ethics Vol. XII.
 „ on Stones (General : Indian : Semitic : Greek—by Hartland, Crooke, Barton & Gardener) Enc. of Religion & Ethics Vol. XI.
 Article on Hinduism by W. Crooke. Enc. of Rel. & Ethics Vol. VI.
 „ on Massebhah
 „ on Poles & Posts by G.A. Barton Enc. of Religion & Ethics Vol. X.
 „ on Phallism by E.S. Hartland „ „ Vol. IX.
 „ on Saivism by R.W. Frazer „ „ Vol. XI.
 „ on Arabs (Ancient) „ „ Vol. I.
 „ on River Systems of the Punjab.
 Ethical Conception of the Gathas by Chatterjee.
 Administration Report of Cambay State 1931.
 Records of the Government of Bombay (Bom. Govt. Record Office).

